STUDII CLASICE

V

www.cimec.ro

UNIVERSITA[illegible]ȚI
SEMINARUL [illegible]IE
„VASILE PÂRVAN"
Nr. inv.: 542
Cota: C J 16 a. 1963

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

DONAȚIE
V. ZIRRA

STUDII CLASICE

V

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
1963

www.cimec.ro

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. AL. GRAUR, *redactor responsabil;*
Acad. EM. CONDURACHI; Acad. C. DAICOVICIU;
Prof. GH. GUȚU; Prof. D. M. PIPPIDI, membru
corespondent al Academiei R.P.R., *redactor responsabil adjunct;* C. POGHIRC, *secretar*

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA POPULARĂ ROMÎNĂ

STUDII CLASICE

V 1963

SUMAR

Pag.

COMUNICĂRI ŞI STUDII

AL. GRAUR, Verbe latineşti în *-ito* 7
E. GRINŢESCU şi A. PIATKOWSKI, Agricultura cu ramurile ei în epoca lui Homer 13
G. BRĂTESCU, Hippocratismul şi revizuirea lui antică 43
Z. PETRE, Teoria sofistă a egalităţii naturale 69
F. VANŢ-ŞTEF, Probleme de limbă în opera lui Aristotel 93
L. LUPAŞ, Denumirile mormîntului în latină 111
D. M. PIPPIDI, Histria şi geţii în sec. II î.e.n. Observaţii asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos 137
M. ANDRÉEV, La lex Iulia de adulteriis coercendis 165
N. LASCU, Le « Epistulae ex Ponto » in un codice di Alba Iulia 181
M. JACOTĂ, Contribuţii la studiul crizei generale a sistemului sclavagist în Imperiul roman 191
E. CIZEK, Despre redactarea dialogului *De uita beata* 211
R. VULPE, Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan 223
T. ZAWADZKI, Encore sur les buts et la date de composition de l'Histoire Auguste 249
N. I. BARBU, Observaţii asupra poeziei lui Claudian 259

NOTE ŞI DISCUŢII

D. MARMELIUC, Interpretări homerice 269
T. COSTA, Două conjecturi vitruviene 287
GH. POENARU-BORDEA, Cîteva inscripţii recent descoperite în Dobrogea 289
N. GOSTAR, Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea 299

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

www.cimec.ro

Pag.

A. ARICESCU, Notă asupra unui decret elenistic inedit din Muzeul regional de arheologie Dobrogea 315
A. ARICESCU, Inscripţii inedite tomitane în versuri 319
I. FISCHER, O sursă antică a lui Caragiale 333

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

D. M. PIPPIDI, A VI-a Conferinţă intersocialistă de studii clasice (Plovdiv, 24—29 aprilie 1962) 335
C. POGHIRC, A II-a Conferinţă internaţională a secţiei de istorie antică a Societăţii germane de istorie 337
D. M. PIPPIDI, Al IV-lea Congres internaţional de epigrafie greacă şi latină (Viena, 17—22 septembrie 1962) 339
T. VIANU, Manierism şi asianism 341
D. M. PIPPIDI, O colecţie de studii despre cultele orientale în Imperiul roman 351

STUDIILE CLASICE ÎN R.P.R.

M. MARINESCU-HIMU, Contribuţii la istoricul învăţămîntului limbii latine în ţara noastră 355
M. NASTA, Din nou despre versiunile romîneşti din clasici. Pe marginea unor traduceri din Aristofan 363
I. FISCHER, Bibliografia clasică romînească (1962) 375

RECENZII

Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar, Heft I—X von Fritz Wehrli *(A. M. Frenkian)* 387
POLYBE, Histoires (livre XII). Texte établi, traduit et commenté par Paul Pédech *(D. M. Pippidi)* 388
EXCERPTA VALESIANA recensuit Jacques Moreau *(D. M. Pippidi)* 390
ИОРДАН, О происхождении и деяниях готов — Getica *(Zoe Petre)* 391
I. M. TRONSKI, Древнегреческое ударение *(C. Poghirc)* 393
GIUSEPPINO PERNICE, Contributo ad uno Studio Sistematico dei Preverbi in Greco *(Liana Lupaş)* 396
ALESSANDRO RONCONI, Il verbo latino. Problemi di sintassi storica *(N. I. Barbu)* 396
HERMANN GÄHWILER, Das Lateinische Suffix *-ensis (H. Mihăescu)* 398
Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A. Edited by W. C. Brice, M. A., from the Notes of Sir Arthur Evans and Sir Sohn Myres *(A.M.Frenkian)* 399
SAMOTHRACE. Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University. Karl Lehmann, Editor *(D. M. Pippidi)* 400
L. ROBERT, Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques *(D. M. Pippidi)* 401
Inscriptions latines de l'Algérie, tome II, recueillies par St. Gsell *(I. I. Russu)* .. 403

www.cimec.ro

Pag.

H. BENGTSON, Einführung in die Alte Geschichte *(D. M. Pippidi)* 406
M. I. FINLEY, El mundo de Odiseo *(Mihai Nasta)* 408
DETLEF LOTZE, Μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων. Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum IV. Jahrhundert v. Chr. *(D. M. Pippidi)* 410
NORBERT ZEGERS, Wesen und Ursprung der tragischen Geschichtsschreibung *(A. Piatkowski)* 413
LIVIU RUSU, Eschil, Sofocle, Euripide *(Nic.-Şerban Tanaşoca)* 415
История римской литературы. Sub redacţia lui S. I. Sobolevski *(C. Poghirc)* 417
GEORGES PIRE, Stoïcisme et pédagogie. De Zénon à Marc-Aurèle. De Sénèque à Montaigne et à J. J. Rousseau *(Eugen Cizek)* 418
LUIGI PEPE, Per una storia della narrativa latina *(Eugen Cizek)* 419
E. DE LOTTO, Una divinità sanante a Làgole (Calalzo di Cadore) nel III sec. a.C. *(I. Fischer)* 420
FR. SCHACHERMEYR, Die ägäische Frühzeit (Kreta und Mykenai), IV. Bericht *(Vladimir Dumitrescu)* 421
J. M. COOK, R. V. NICHOLLS, J. K. ANDERSON, JOHN BOARDMAN, Old Smyrna 1948—1951 *(Suzana Dimitriu şi Petre Alexandrescu)* 424
HEINRICH ALEXANDER STOLL, Griechische Tempel *(D. M. Pippidi)* 427
V. D. BLAVATSKI, Античная археология северного Причерноморья *(Petre Alexandrescu)* 428
M. M. HUDIAK, Из истории Нимфея VI—III в. до н.э. *(Petre Alexandrescu)* 429
FLOREA BOBU FLORESCU, Monumentul de la Adamklissi *(I. I. Russu)* 430
KADMOS. Zeitschrift für vor -und frühgriechische Epigraphik *(A. M. Frenkian)* 437
ROMANITAS. Revista de cultura romana *(Valentin Georgescu)* 438

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din R.P.R. 441

INDICE 455

www.cimec.ro

www.cimec.ro

UNIVERSITATEA [illegible] BUCUREŞTI
SEMINARUL DE [illegible]OLOGIE
„VASILE P[illegible]AN"
Nr. inv.: 542
Cota: C I 16 a . 1963

VERBE LATINEŞTI ÎN *-ITO*

DE

AL. GRAUR

Verbele latineşti formate cu sufixul *-it- (-ito, -itor)* (de exemplu *agito, pollicitor)* sînt numeroase şi ele sînt importante atît prin greutatea lor specifică în latineşte, cît şi prin faptul că de multe ori, singure sau alături de formele fără sufix, s-au menţinut în limbile romanice. Iată cîteva exemple (numerele din paranteză trimit la *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* al lui Meyer-Lübke, ed. 3, Heidelberg, 1935):

**capitare* (1635), alături de *capere* (1625)
circitare (1943), alături de *circare* (1938)
domitare (2742), alături de *domare* (2731)
pigritare (6492), alături de *pigrare* (6491)
**uannitare* (9142), alături de *uannere* (9141)
uomitare (9452), alături de *uomere* (9449)
ambitare (409), în timp ce *ambire* nu s-a păstrat.

Se mai poate adăuga rom. *şchiopăta* (pe cînd *şchiopa* este desigur derivat romînesc de la *şchiop)*.

Cea mai mare parte a exemplelor latineşti este formată de grupa verbelor aşa-numite iterative sau frecventative, *-ito* nefiind decît o variantă a lui *-to* (tipul *salto)*. Această formaţie a fost în mod magistral prezentată de Marie-Louise Sjoestedt (BSL, XXV, 1925, nr. 78, p. 153—173 şi nr. 79, p. 113—143). Autoarea, de la a cărei moarte prematură se împlinesc acum 20 de ani, a arătat în mod convingător că valoarea obişnuită a acestor verbe este de imperfectiv, că ele au la bază adjectivul verbal în *-to-* şi, lucru mai interesant, a ştiut să vadă că succesul formaţiei se datorează între altele faptului că se încadrează într-o conjugare regulată, în timp ce verbele fără sufixul *-to-* erau de obicei de conjugarea a III-a, esenţialmente neregulată. Pentru mine nu încape îndoială că tot în această împrejurare trebuie să vedem şi cauza principală a păstrării verbelor în *-ito* în limbile romanice (SCL, XIII, 1962, p. 155).

În cele ce urmează, las la o parte formaţiile în *-to* şi mă ocup numai de *-ito(r)*, pentru a discuta exemplele a căror formaţie se explică altfel sau care au căpătat o valoare specială.

www.cimec.ro

După modelul derivatelor de la verbe cu supinul în *-tum*, s-au format derivate în *-ito* de la verbe de conjugarea a III-a care nu aveau supinul în *-tum*, sau îl aveau în *-tum*, dar fără *-i-*. Aceste formații se bazează pe tema prezentului, la care se adaugă direct sufixul *-ito*, uneori avînd în paralelă un verb în *-ito* derivat de la tema supinului:

agito (alături de *actito)*
appellito
cogito
coquito (alături de *coctito)*
discito
fellito
fluito
fundito
lambito
legito (alături de *lectito)*
loquitor
mergito (alături de *mersito)*
noscito
quaerito
queritor
texito
tudito (fără *n*!)
unguito.

După cum se vede, sînt destul de multe exemple. Drept model au putut servi cazurile ca:

credo (creditum), credito
strepo (strepitum), strepito
uendo (uenditum), uendito
uomo (uomitum), uomito,

la care se mai pot adăuga exemple de conjugarea I, ca *crepo (crepitum), crepito.* De vreme ce de la *uendo* putem avea paralel pe *uendito*, de ce nu s-ar forma și *fundito*, paralel cu *fundo?* Exemple de derivate în *-ito* de la prezentul conjugării a II-a și I se găsesc la Sjoestedt, p. 158—159. Pentru noi este important să constatăm că formația s-a putut desprinde de baza ei primitivă, care era tema supinului în *-tum.*

Altă categorie e formată de verbele cu caracter onomatopeic care reproduc strigăte ale animalelor (las la o parte, ca nesemnificative pentru ceea ce vreau să dovedesc, exemplele de felul lui *tinnito* de la *tinnio*, căci nu se deosebesc prin nimic de masa exemplelor din celelalte categorii):

crocito < *crocio*
glattito (glaucito) < *glattio*
hinnito < *hinnio.*

Alături de aceste exemple și după modelul lor găsim și formații care nu au în paralel un verb fără *-ito:*

clocito
graccito
parsito
pilpito
soccito

www.cimec.ro

tetrissito
trissito
zinzito.

Neavînd un termen de comparație, s-ar părea că nu putem vorbi aici de un sufix. Totuși asemănarea de înțeles a tuturor acestor verbe înlătură îndoiala. Pe de altă parte, găsim desigur la ele valoarea iterativă, tăgăduită de Sjoestedt celorlalte: strigătul animalelor este de obicei repetat.

S-au citat și exemple fără nici o legătură cu verbele, derivate de la substantive sau adjective. Pentru unele cazuri sînt de acord cu această explicație. În primul rînd avem verbe în *-ito* formate cu simplul sufix verbal *-a-* de la substantive în *-es*, *-itis:*

caespito, *comitor*, *diuito*, *equito*, *hospitor*, *ingurgito*, *limito*, *milito*, *sospito*, *uelitor.*

Pentru un roman din epoca republicană era fără îndoială clar că tema lui *diuito* e *diuit-* și nu *diu-(es)*. Deci în vremea aceea nu putea fi vorba de a intercala verbele de acest fel în grupul derivatelor în *-ito*. Dar mai tîrziu, cînd flexiunea se pierde, cînd rămîne numai forma de nominativ sau cea a cazurilor oblice, eventual numai un derivat verbal paralel fără sufixul cu dentală, nu pare de loc imposibil ca vorbitorii să fi văzut și în verbele citate aici derivate în *-ito:* găsim în REW nominativul *caespes* (1476) și verbul *caespitare* (1477), nominativul *hospes* (4197) și verbul *hospitare* (4199), iar *equito* a putut fi pus în legătură directă cu *equus*. Prin aceasta formația a putut fi consolidată în epoca imperială și mai tîrziu.

Sînt însă și exemple mai sigure:
bubulcito(r) de la *bubulcus*
exorbito, format de la *orbita*, a fost desigur pus în legătură cu *orbis*
periclitor alături de *periculum*
puellitor de la *puella*
uinito de la *uinum.*

Bubulcitor, care înseamnă «a face meseria de *bubulcus*», se leagă ușor de sensul de iterativ. Pentru celelalte exemple am găsi un bun model în *lutito* (format de la *luto*, dar înțeles ca derivat de la *lutum)*, dacă s-ar admite restituirea acestui cuvînt în textul corupt din Pl., *Trin.*, 292. *Febricito* în raport cu *febris* rămîne încă nelămurit: comparația cu *felicito* (Ernout-Meillet) lasă neexplicat pe *c* din *febricito*, afară de cazul cînd ne-am referi la o epocă în care *felix* s-ar fi pronunțat * *felis.*

Mai rămîne un grup masiv de derivate de la substantive, care după părerea mea nu a fost încă suficient lămurit. Le înșir mai jos, trecînd în paranteză substantivul sau adjectivul cu care au fost puse în legătură:

anilitor (anilis)
crudito (crudus)
debilito (debilis)
densito (densus)
fecundito (fecundus)
felicito, infelicito (felix)
heredito (heres)
humilito (humilis)
longaeuito (longaeuus)
mobilito (mobilis)
nobilito (nobilis)

www.cimec.ro

uanito (uanus)
uastito (uastus)
uilito (uilis).

S-ar putea crede că între acest grup şi cel anterior nu e nici o deosebire. Dar această credinţă ar fi greşită. În primul rînd e vorba aici de baze adjectivale (cu excepţia lui *heredito)* şi nu avem siguranţa că astfel de baze există. În al doilea rînd, bazele adjectivale ar fi de tipuri foarte diferite între ele. Mai departe nu vedem de ce s-ar fi format un derivat de la *anilis* şi nu de la *anus*. De la *heres* s-a format în epoca republicană *exheredo*, ceea ce pare normal, şi abia tîrziu, după ce s-a creat *heredito*, apare şi *exheredito*, fără să aducă vreo nuanţă de sens în plus. Acesta este după mine principalul argument împotriva explicaţiei pe care o discut: nici unul dintre exemple nu este nici imperfectiv, nici iterativ, nici intensiv. De ce atunci a fost nevoie de această formaţie, productivă mai cu seamă în epoca tîrzie?

Stolz, *Historische Grammatik*, I, Leipzig, 1894, p. 333, a fost mult mai aproape de adevăr, pornind de la substantivele în *-tas*. El citează numai trei exemple (se vede însă că sînt mult mai multe) şi consideră că verbele ca *debilitare* se explică prin haplologie: *debilitat-are*. Pe vremea aceea haplologia explica multe lucruri, dar în cazul nostru nu pare acceptabilă. Ce e drept, absolut toate exemplele pe care le-am adunat au alături un substantiv în *-tas*, în general mult mai obişnuit decît verbul derivat, şi aceasta face foarte plauzibilă legarea verbelor de substantive. Dar dacă realmente am avea de-a face cu o haplologie, ne-am aştepta să găsim pe undeva măcar un exemplu netransformat, ceea ce nu e cazul.

În realitate, trebuie să trecem direct de la substantive la verbe, pe bază de analogie. Alături de *denso*, avem pe *densito*, care ar putea fi derivat normal de la verb, şi pe *densitas*, derivat de la adjectivul *densus*. Nimic nu era mai uşor decît să se pună *densito* în legătură directă cu *densitas*. În acelaşi fel s-ar putea interpreta *uastito* alături de *uasto* şi *uastitas*, *uanito* alături de *uanor* şi *uanitas*.

Acelaşi proces, exact în aceeaşi formă, se petrece în vremea noastră în limbile romanice. Au apărut verbele:

fr. *faciliter*, it. *facilitare*, rom. *facilita*
fr. *graviter*, it. *gravitare*, rom. *gravita*
fr. *nécessiter*, it. *necessitare*, rom. *necesita*
it. *abilitare*, rom. *abilita*
it. *capacitare*, rom. *capacita*
rom. *validita*,

toate formate de la substantive care în latineşte erau (sau ar fi fost, dacă ar fi existat) în *-itas* (vezi cartea mea *Etimologii romîneşti*, Bucureşti, 1962, p. 105).

ЛАТИНСКИЕ ГЛАГОЛЫ НА *-ITO*

РЕЗЮМЕ

В латинском языке, наряду с довольно многочисленными глаголами многократного вида на *-ito*, встречаются глаголы на *-ito*, обозначающие крики животных и тоже выражающие многократность действия. Вторая

www.cimec.ro

группа (типа: debilito, felicito и т.д.) формировалась не от прилагательных, а от существительных с окончанием на -*tas*, происходящих от прилагательных.

LES VERBES LATINS EN -*ITO*

RÉSUMÉ

En latin, à côté des itératifs, assez nombreux, en -*ito*, on trouve des verbes en -*ito* qui désignent des cris d'animaux et qui s'expliquent, vraisemblablement, par les itératifs. Un autre groupe (type *debilito*, *felicito*, etc.) a été fait non pas sur les adjectifs, mais bien sur les substantifs en -*tas* qui en dérivent.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

AGRICULTURA CU RAMURILE EI ÎN EPOCA LUI HOMER

DE

E. GRINȚESCU și A. PIATKOWSKI

Epopeile homerice cuprind importante amănunte referitoare la agricultură și ramurile ei de la începutul mileniului I î.e.n. Nenumărate pasaje din epopei, fie și sub înfățișarea unor comparații, reprezintă mărturii prețioase despre formele de proprietate agrară și despre practicile agricole la greci în perioada imediat premergătoare extinderii sclavagismului. Lucrarea de față, folosindu-se de mijloacele actuale de investigație, își propune să schițeze o vedere de ansamblu asupra problemelor legate de sectorul agricol, așa cum este el înfățișat în *Iliada* și în *Odiseea* și, în al doilea rînd, să încerce o discuție critică asupra unor termeni din domeniul vocabularului agricol folosiți în traducerile romînești din Homer.

I. CONSIDERAȚII ASUPRA FORMELOR DE PROPRIETATE ȘI A RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE ÎN SECTORUL AGRICOL

Așa cum relevă V. I. Iarho într-un studiu foarte recent despre Homer, intitulat *Vină și răspundere în epopeea homerică* [1], « societatea homerică » n-a existat niciodată ca un tot unitar. Cu toate acestea nu greșim dacă afirmăm că, în esența ei, societatea homerică reprezintă o fază foarte înaintată din perioada comunei primitive și anume faza destrămării orînduirii gentilice și a unei puternice diferențieri de clasă [2].

Încă din sec. al XIX-lea s-a ivit o aprigă controversă cu privire la relațiile de proprietate în societatea homerică. Întrebarea cea mai de seamă, la care s-au dat răspunsuri afirmative și negative, a fost legată de dubiul asupra existenței proprietății colective. În 1890, A. Esmein într-un articol intitulat *La propriété foncière dans les poèmes homériques* [3], bazîndu-se îndeosebi pe faimosul pasaj din *Iliada*, XII, 421—423

'Αλλ' ὥστ' ἀμφ' οὔροισι δύ' ἀνέρε δηριάασθον
μέτρ' ἐν χερσὶν ἔχοντες, ἐπιξύνῳ ἐν ἀρούρῃ,
ὥτ' ὀλίγῳ ἐνὶ χώρῳ ἐρίζητον περὶ ἴσης·

[1] Вестник древней истории, 1962, 2, p. 8.
[2] Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, EP, 1961, p. 101 și 105.
[3] Nouvelle revue historique de droit français et étranger, 14, 1890, p. 821—845.

www.cimec.ro

nu se îndoia că în Grecia arhaică, alături de proprietatea privată, deseori citată în epopeile homerice, au continuat să subziste și forme ale proprietății gentilice. De aceeași părere era și W. Ridgeway care în două articole consecutive, *The Homeric Land System*[1] și *The Origin of the Stadion*[2] s-a străduit să demonstreze că sistemul de exploatare agricolă la vechii greci, în afară de proprietatea privată aparținînd vîrfurilor conducătoare, se baza pe ceea ce Ridgeway numea *Open-field-system*, adică desțelenirea și lucrarea unui ogor preluat de o colectivitate care împărțea membrilor ei pămîntul pe fîșii *(strip-acres)*. Problema existenței proprietății colective la vechii greci W. Ridgeway a reluat-o în cartea sa *The Early Age of Greece*, Cambridge, 1901.

La un interval foarte scurt după apariția articolului lui A. Esmein, studiu care a stîrnit multe comentarii, spre sfîrșitul sec. al XIX-lea, a apărut cartea lui P. Guiraud: *La propriété foncière en Grèce*, Paris, 1893. De comun acord cu Fustel de Coulanges, a cărui *Cité antique* apăruse încă în 1878, P. Guiraud nega supraviețuirea formelor de proprietate a demosului în societatea homerică, mulțumindu-se să recunoască ca formă a proprietății colective numai proprietatea *genos*-ului asupra parcelei de pămînt pe care o poseda cu drept de succesiune. P. Guiraud numește acest fel de proprietate « familială », « patrimonială »[3]. Tezele lui P. Guiraud au fost reluate și susținute în Franța cu toată vigoarea de Jules Toutain[4] care, ca un argument în plus în favoarea acestor teze, amintește că în *Munci și Zile*, poem scris de un *mic proprietar* din sec. al VIII-lea î.e.n., Hesiod din Ascra, nu întîlnim nici cea mai mică aluzie la dăinuirea formelor de proprietate colectivă.

Iată pe scurt, după J. Toutain, argumentele celor care nu admit existența proprietății colective în Grecia arhaică:

a) metoda de a deduce că în vechea societate greacă, cunoscută nouă după epopeile homerice, există încă forme ale proprietății colective, folosindu-ne de analogia cu alte societăți (germanice, slave, orientale) este antiștiințifică;

b) grecii au sosit în Peninsula Balcanică la începutul mileniului al II-lea î.e.n.; aici au întîlnit populații ale căror pămînturi le-au cucerit; o dată cu procesul însușirii, unor pămînturi străine s-a accelerat și procesul apariției proprietății private. Organizarea socială și economică a grecilor « homerici » nu mai presupune dăinuirea formelor de proprietate colectivă. Însăși natura solului în Grecia, lipsit de întinderi fertile, a grăbit parcelarea terenului în proprietăți private;

c) știrile vechi sînt de acord că orice fundare a unei noi așezări omenești era legată de împărțire de pămînt. Ca exemplu în acest sens poate fi dată fundarea așezării feacienilor în Scheria (*Odiseea*, VI, 9—10). Atribuirea loturilor se făcea prin sorți, dar acest procedeu n-are nimic comun cu proprietatea colectivă.

d) proprietatea privată formează premisa apariției orașului-stat[5].

În această controversă, care și într-un caz și în altul nu ține seama de legile fundamentale de dezvoltare a societății omenești, să examinăm care sînt părerile lui Fr. Engels și K. Marx în lucrările lor *Originea familiei, a proprietății private și a statului* și *Forme premergătoare producției capitaliste.*

Din amănunțita analiză pe care Marx și Engels o fac asupra « societății homerice » reiese că deși proprietatea privată era în dezvoltare în perioada democrației

[1] JHS, 6, 1885, p. 319—339.
[2] JHS, 9, 1886, p. 18—26.
[3] Cf. G. Glotz, *La solidarité de la famille*, Paris, 1904, p. 5.
[4] J. Toutain, *L'économie antique*, Col. « L'Évolution de l'humanité », Paris, 1927, p. 16 și urm.
[5] P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce*, p. 34.

www.cimec.ro

militare descrisă în epopei, totuşi, « în orînduirea socială greacă din timpurile eroice găsim vechea orînduire gentilică încă în plină vigoare »[1]. Rapida creştere a deosebirii de avere prin mijloacele pe care Fr. Engels le enumeră în *Originea familiei*[2] se produce în dauna proprietăţii familiale şi obşteşti, dar nu o înlătură cu desăvîrşire. În lucrarea sa *Forme premergătoare producţiei capitaliste* K. Marx a lăsat o pătrunzătoare analiză a raportului între colectivitatea primitivă şi proprietatea colectivă, între subiectul care munceşte pămîntul şi obiectul acestei munci. În antichitatea greacă, arată Marx, condiţia apariţiei proprietăţii particulare este tocmai *organizarea tribală*[3]. Nici un om care nu este membru al unei ginţi sau al unei uniuni de ginţi nu poate deveni proprietar particular. Un trib cucerit de alt trib devine lipsit de proprietate[4]. Sclavia, în consecinţă, este parţial datorită şi faptului că proprietatea colectivă şi apoi privată se baza în exclusivitate pe organizarea tribală. Înmulţirea membrilor unei colectivităţi presupune extinderea proprietăţii colective. De aici războaiele de cucerire, colonizările, necesitatea unei noi împărţiri de pămînturi. *Proprietatea individuală este aşadar strict condiţionată de existenţa proprietăţii colective.* Între proprietatea individuală şi cea obştească nu există iniţial nici o contradicţie, ci, dimpotrivă, ele formează o unitate, căci proprietarii individuali au această calitate numai dacă sînt membrii unei uniuni de ginţi[5]. Această strînsă interdependenţă este adevărata premisă a înfiinţării oraşelor-state antice şi nu simpla apariţie a proprietăţii private, considerată aparte de condiţiile social-economice în care s-a ivit; după o definiţie fericită a lui K. Marx, pe acea vreme exista *proprietate colectivă* şi *posesiune privată*. Teza lui K. Marx este pe deplin confirmată de înţelesul cuvîntului δῆμος. La Homer, δῆμος are atît înţelesul de *comunitate tribală* cît şi acela de *pămînt cultivat de această comunitate*[6] (subiect-obiect). Nu avem nici un motiv în faţa nenumăratelor mărturii cuprinse în epopei despre atribuţiile demosului să ne alăturăm acelora care socot perioada de formare a poeziei epice greceşti drept o fază în care proprietatea gentilică a dispărut cu desăvîrşire, în care relaţiile de proprietate nu mai păstrează nici o urmă din specificul orînduirii societăţii primitive.

O poziţie netă împotriva celor care neagă dăinuirea oricărei forme de proprietate colectivă în Grecia « homerică » a luat-o în ultimele două decenii George Thomson, care, plecînd de la ideile de bază ale lui Morgan, Marx şi Engels, atacă cu vehemenţă pe susţinătorii vechi şi moderni ai argumentelor teoriei privitoare la dispariţia urmelor de proprietate gentilică în Grecia arhaică[7]. Situîndu-se pe o poziţie marxistă, ţinta atacurilor lui Thomson este în primul rînd concepţia reacţionară a învăţaţilor burghezi despre identitatea proprietăţii private de-a lungul orînduirilor omeneşti, aşa cum este ea înfăţişată de cei care doresc să-i dovedească eternitatea. Graba unor anumiţi istorici ai societăţii omeneşti de a face uitată

[1] Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109.
[2] *Ibidem.*
[3] *Forme premergătoare producţiei capitaliste*, ESPL, 1956, p. 11—12.
[4] *Ibidem*, p. 28.
[5] *Ibidem*, p. 12—14.
[6] *Iliada*, V, 710, πῖονα δῆμον; XX, 166, πᾶς δῆμος.
[7] George Thomson, *Frügeschichte Griechenlands und der Ägäis*, trad. din limba engleză de Hans Georg Heidenreich, Ed. Academiei din Berlin, 1960, p. 245 şi urm. În articolul nostru ne folosim de traducerea în limba germană a lucrării care poartă titlul original *Studies in Ancient Greek Society* deoarece traducerea germană este făcută după ediţia îmbunătăţită şi revizuită de autor în 1954.

www.cimec.ro

existența proprietății gentilice condiționată de existența uniunii de triburi, nu trădează, după G. Thomson, decît o atitudine de subliniere a ideii că progresul omenesc este legat de dezvoltarea proprietății private, idee evident reacționară.

Paginile scrise de G. Thomson despre problema proprietății în Grecia arhaică ridică două chestiuni de principiu: *a)* este posibil ca într-o societate în care organizația gentilică se dovedește încă atît de tare, ca în societatea homerică să nu mai existe rămășițe ale proprietății în comun a solului? *b)* natura formelor de proprietate privată menționată în epopeile homerice este identică din punct de vedere juridic cu cea din perioada posterioară apariției statului sclavagist grec? Aceste întrebări G. Thomson le rezolvă pe baza unui bogat material documentar [1]. Spațiul nu ne îngăduie să întreprindem o analiză a argumentării profesorului Thomson, totuși vom releva una din observațiile acestei argumentări care ni se pare extrem de importantă. Orașul-stat, așa cum arătase și Karl Marx, pe care în mod surprinzător G. Thomson nu-l citează în această direcție, s-a înfiripat din reunirea unor *gospodării* (οἶκοι) aparținînd membrilor unor uniuni de triburi. Calitatea de proprietar al unui *oikos* este determinată de apartenența la un *dem*, cu alte cuvinte de apartenența la o anumită formă de viață colectivă. Prin urmare, în perioada apariției orașelor-stat care coincide cu destrămarea relațiilor de producție caracteristice orînduirii societății primitive, proprietatea privată are un alt specific decît în perioada sclavagistă. Demele, cum ar fi de pildă demele atice, se confundă însă pînă tîrziu cu însăși structura statului sclavagist.

Atitudinea luată de G. Thomson ni se pare a fi cea justă. Epopeile au păstrat amintirea procedeelor de împărțire a teritoriului ocupat de o uniune de ginți în însăși nomenclatura de care se folosesc rapsozii: *temenea* (τεμένεα) sînt părțile de pămînt « tăiate », « scoase afară » și atribuite eroilor sub forma de privilegii; ele constituie ceva asemănător cu atribuirea unei părți majore din prada de război (τὸ γέρας); să ținem seama că adesea asemenea terenuri sînt deja *cultivate*, cum e cazul viei pe care comunitatea etolienilor intenționează să o dăruiască lui Meleagros [2], și nu constituie « terenuri comunale », modernizare nepotrivită, așa cum dorește să înfățișeze lucrurile J. Toutain [3]; *kleroi* (κλῆροι), loturile de pămînt atribuite membrilor obștei, sînt fișii de ogor trase la sorți [4]. Astfel de împămînteniri se făceau pînă în sec. al V-lea încă, ținîndu-se seama de apartenența gentilică, chiar atunci cînd fratria (φρατρία) nu mai avea decît însemnătatea unei reuniuni religioase [5].

Deslușirea înțelesului tăbliței din Pylos în Linearul B a adus, după părerea noastră, confirmarea științifică cea mai potrivit posibilă tezelor lui G. Thomson. Grupul de tăblițe din Pylos marcat prin E—cuprinde multe mărturii grăitoare despre stadiul relațiilor de proprietate funciară din Grecia prehomerică pe care, după un interval de cîteva sute de ani, rapsozii din Ionia nu o uitaseră cîtuși de puțin.

Între tăblițe și epopeile homerice există surprinzătoare contingențe dar și explicabile deosebiri. Cuvîntul *kotona* (gr. κτοῖνα), care revine atît de des în inscripțiile din seria E, denumește o unitate agrară cultivată pe o suprafață nu prea întinsă

[1] G. Thomson, *op. cit.*, cap. VIII, p. 243—276.
[2] *Iliada*, IX, 574—580.
[3] J. Toutain, *op. cit.*, p. 19.
[4] *Istoria Universală* sub. redacția lui E. Jukov, trad. rom., Ed. științifică, București, 1958, vol. I, p. 650.
[5] G. Thomson, *op. cit.*, p. 269—270; cf. P. Guiraud, *op. cit.*, p. 19.

www.cimec.ro

(cu aproximație 6 ha)[1]. Termenul *kotona* este însoțit în mod curent de determinativele *kitimena* și *kekemena*, determinative asupra cărora s-a discutat mult în ultima vreme fără să se ajungă la concluzii absolut sigure. În 1956, Emmett L. Bennett Jr. a publicat în AJA din aprilie (vol. 60, nr. 2) un articol intitulat *The landholders of Pylos*. Interpretările lui Bennett, deși nu sînt acceptate în întregimea lor, rămîn totuși pînă astăzi cea mai serioasă bază de discuție pentru relațiile de proprietate în sectorul agricol din Grecia miceniană. Actualmente, se admite în genere că prin *kotona kitimena* se înțelege posesiune privată iar prin *kotona kekemena* proprietate obștească[2]. Majoritatea celor care posedă *kotona kitimena* sînt clasificați în tăblițele de la Pylos ca *tereta* (τελεσταί?). Cuvîntul, chiar dacă nu are înțelesul ulterior, indică în orice caz un grup social în curs de diferențiere prin privilegiile care îl deosebesc de ceilalți membri ai comunității. Posesorii unor astfel de ogoare au dreptul să le « arendeze » (?); ei înșiși pot lua în « arendă » (?) alte pămînturi. Dreptul de « arendare » (?) îl are însă în primul rînd obștea, *damo* (δῆμος) și acest lucru este menționat de nenumărate ori prin formula *onata kekemena paro damoi*[3]. Nu este necesar să reproducem aici tabloul relațiilor de proprietate în Grecia miceniană[4]. Menționăm numai că luările în « arendă » (?) sînt frecvente și complexe. Ceea ce interesează este faptul că teza lui G. Thomson despre existența proprietății gentilice colective în Grecia arhaică, teză expusă încă din 1949 în prima ediție a cărții sale *Studies in Ancient Greek Society* a fost confirmată de tăblițele din Pylos. Părerile lui G. Thomson sînt de altfel amintite de M. Ventris și J. Chadwick în sprijinul unora din demonstrațiile lor.

După cum rezultă din tăblițele din Pylos, principalele culturi cerealiere din Grecia myceniană sînt aceleași ca în Grecia « homerică »; alături de culturile cerealiere inscripțiile menționează culturile de măsline, vița de vie, condimente, culturi de fructe și șofran[5].

Rămîne să examinăm mai îndeaproape dacă există o reală concordanță între rezultatul interpretărilor făcute asupra tăbliților din Pylos și textul epopeilor homerice.

P. Guiraud, încă la începutul cărții sale *La propriété foncière en Grèce*, expunea următoarea idee: deoarece în epopeile homerice nu se vorbește de o exploatare în comun a solului înseamnă că pe acea vreme proprietatea colectivă era deja de domeniul trecutului. P. Guiraud nu admitea, așa cum a făcut W. Ridgeway, posibilitatea care a dăinuit pînă nu de mult în Europa la unele ramuri slave bunăoară, și anume existența formelor de proprietate obștească îmbinate cu exploatarea solului pe familii. Tăblițele din Pylos au dovedit că demosul avea dreptul, sub anumite condiții, să atribuie loturi de diferite mărimi și calități celor care aparțineau comunității locuitorilor din Pylos. Acest drept, incontestabil, abstracție făcînd de discuțiile purtate asupra timpului de formare a poeziei epice grecești, demosul îl avea încă la începutul mileniului I î.e.n.

[1] M. Ventris și J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, University Press, 1959, p. 232 și *i.*

[2] E. L. Bennet, *The landholders of Pylos*, p. 120; S. Ia. Lurie, Язык и культура Микенской Греции, M.-L. Ed. Academiei de științe a U.R.S.S., 1957, p. 233.

[3] E. L. Bennett, *op. cit.*, p. 125; Ventris-Chadwick, *op. cit.*, p. 250 și urm. S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 233 și urm.

[4] Problema este expusă în mod critic cu referirile de rigoare la Homer de Ventris-Chadwick, *op. cit.*, cap. VIII, *Land ownership and Land use* și de S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 233—250.

[5] S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 242.

www.cimec.ro

În epopeile homerice privilegiul acordat sub forma unui *temenos* de o comunitate obștească este menționat de nenumărate ori: *Iliada*, VI, 194—195, pasaj în care este vorba de cinstirea acordată de licieni lui Bellerofon; *Iliada*, IX, 574—580, cinstirea lui Meleagros de către etolieni; *Odiseea*, I, 117, pasaj în care cuvîntul *temenos* este înlocuit printr-o metaforă, τιμή; *Odiseea*, VI, 9—10; 293; *Odiseea*, VII, 150, pasaj în care se precizează că *temenos*-ul reprezintă « un privilegiu acordat de popor » (γέρας θ' ὅ τι δῆμος ἔδωκε) etc. Termenul grec *temenos* exista, cum dovedesc tăbliţele, în dialectul vorbit în Grecia micenian și avea un înțeles identic cu cel din vocabularul homeric. *Temeno* aparține în sectorul agricol din preajma Pylosului categoriei de terenuri care sînt denumite *kotona kitimena*.

Asupra întinderii unui *temenos* s-au făcut diferite presupuneri. Tăbliţele din Pylos, care menționează în măsuri de grîne întinderea ogoarelor ajută întrucîtva la rezolvarea problemei. După aprecierea Ventris-Chadwick, întinderea maximă a unui *temenos* varia între 120 și 90 ha [1]. Deținătorii unor astfel de proprietăți sînt oameni bogați, care deși se pricep la muncile agricole, nu-și exploatează singuri pămîntul [2]; ei posedă mari turme de vite care constituie principala bogăție în Grecia « homerică » [3].

Între realitatea dezvăluită de tăbliţele din Pylos și epopei sînt însă și diferențe însemnate [4]. La Homer, principalul termen prin care scribii de la Pylos desemnau pămîntul de cultură, *kotona*, nu există. De asemenea, cu toate că epopeile menționează deseori *demosul* (ὁ δῆμος) care întocmai ca în Grecia prehomerică are prerogativa împărțirilor de pămînt și acordării de privilegii — epopeile nu fac o precizare clară asupra împuternicirilor *demos*-ului în împărțirile de pămînt, nici asupra formelor de proprietate colectivă. Raportul între *demos (damo)* și formele de proprietate obștească *(kotona kekemena, onata kekemena)* este mult mai limpede formulat în tăbliţele de la Pylos decît în cînturile epice. Această lipsă de precizări în *Iliada* și *Odiseea*, explicabilă dacă ținem seama de natura artistică a operelor, a și îngăduit de altfel formularea tezelor despre unicitatea formelor de proprietate privată în lumea « homerică », cu toată existența pasajelor în care e vorba despre prerogativele *demos*-ului în materie de distribuiri agrare. În schimb, în epopei, alături de termenul *temenos*, apare un nou termen pentru a indica posesiunea de pămînt familială și individuală, inexistent în tăbliţele de la Pylos: *kleros* (ὁ κλῆρος). Termenul este pe larg discutat de G. Thomson [5]. Înțelesul inițial al cuvîntului este acela de « bucată de lemn » folosită în tragerile la sorți [6]. Cuvîntul a evoluat apoi spre următoarele sensuri: « lot », « parte », « moștenire », « domeniu » [7]. Nu începe

[1] Ventris-Chadwick, *op. cit.*, p. 237 expun controversa dacă unitatea de măsură în grîne deseori întîlnită în tăbliţele seriei E — privește cantitatea de semințe necesară unei anumite suprafețe sau cantitatea de grîne recoltate de pe o anumită suprafață. Concluzia la această discuție este că, exprimată în ha, unitatea de măsură a unei suprafețe arabile era de aproximativ 2,4 ha.

[2] *Iliada*, XVIII, 556—557.

[3] *Iliada*, V, 643; *Odiseea*, XIV, 80—108.

[4] John Chadwick, *The decipherment of Linear B*, Cambridge, University Press, 1958, p. 131—132.

[5] G. Thomson, *op. cit.*, p. 272 și urm.

[6] Vezi, de pildă, *Iliada*, III, 316. Cu privire la o procedură asemănătoare la unele popoare slave vezi E. Grințescu, *Cadastrul, Cartea funciară și Comasarea*. Ed. Universul, București, 1936, p. 97.

[7] E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg-Paris, 1938, p. 469.

www.cimec.ro

îndoială că frecvența cuvîntului *kleros* în epopeile homerice amintește de perioada cînd alături de rezervații *(temenea)* începuseră masiv și distribuirile prin tragere la sorți a teritoriului ocupat de o uniune de ginți. Cînturile epice însă nu dau nici o precizare dacă aceste distribuiri erau periodice sau nu, ce întindere aveau parcelele, condițiile dreptului de proprietate sau folosință. Un singur lucru este clar: coexistența proprietății denumită *temenos*, adesea echivalent al unui privilegiu dobîndit de la *demos* cu loturile lucrate de membrii obștei. Denumirea acestor loturi, κλῆρος, μοῖρα, λάχος, indică modul cum au fost ele dobîndite de posesorii lor sau de străbunii acestora. Calitativ, după cum reiese din formula întrebuințată în *Iliada*, VI, 194—195 și XX, 184—185, *temenea* se deosebeau radical de *kleroi* și puteau fi folosite pentru culturi multiple. Din analiza cînturilor celor două epopei G. Thomson trage concluzia că împărțirea loturilor în mod periodic era deja depășită în societatea greacă de la începutul mileniului I î.e.n. [1].

Loturile distribuite membrilor comunității erau egale. Cearta între cei doi vecini care stăpînesc loturi dobîndite de la comunitate sau care aparțin unuia și aceluiași *oikos*, divizat prin moștenire, este lesne de înțeles; cu măsurători în mînă cei doi oameni pretind ca dreptul lor să nu fie știrbit de vreunul din ei.

Asocierea cuvintelor *oikos* și *kleros*, cum ar fi, de pildă, versul 489 din cîntul XV al *Iliadei* ni se pare deosebit de semnificativă. Formula καὶ οἶκος καὶ κλῆρος ἀκήρατος indică că parcelele de pămînt distribuite membrilor unei uniuni de ginți deveniseră în epoca «homerică» gospodării stabile, premisa apariției proprietății private garantată de statul în curs de întărire. *Demos*-ul, așa cum am arătat mai sus la p. 15 cu semnificația de teritoriu ocupat de o uniune de ginți, este unitatea superioară care înglobează toate *oikos*-urile.

Despre posibilitatea de vindere și arendare a acestor loturi nu avem nici o știre. În schimb, epopeile fac unele aluzii la dreptul de succesiune, cum ar fi, de pildă, versurile 155—158 din cîntul V al *Iliadei*. Faptul în sine n-are nimic surprinzător deoarece dreptul de moștenire începuse să fie valabil și în domeniul conducerii uniunii de ginți [2]. Procedeul partajului făcut tot prin sorți, menționat în *Iliada*, XV, 187 și *Odiseea*, XIV, 208 și urm. este plin de interes. P. Guiraud atrage totuși atenția că nu aceasta era regula obișnuită; cuvîntul πατρώια, cu înțelesul de «moștenire părintească indivizibilă», predomină în cînturile epice [3]. Dacă admitem că stadiul indiviziunii unei moșteniri funciare fusese depășit în perioada destrămării orînduirii gentilice, nu este exclus ca cearta care se dă între cei doi agricultori despre care este vorba în *Iliada*, XII, 421 și urm. să fie o neînțelegere obișnuită între moștenitori care-și împart pămîntul comun (ἐπίξυνος ἄρουρα) în sensul pămîntului unui *oikos*, proprietate familială, pe care o moștenesc în diviziune.

Deoarece în epopei există termenii πολύκληρος, *Odiseea*, XIV, 211 și ἄκληρος, *Odiseea*, XI, 490 sîntem îndreptățiți să presupunem că în societatea «homerică» dobîndirea mai multor loturi se petrecea în cadrul aceluiași proces al acumulării de avere, specific și societății miceniene, proces care a dus la inevitabila apariție a claselor antagoniste în urma dezvoltării forțelor de producție [4]. Cel care este un ἄκληρος are situația socială de *thet*, adică o persoană lipsită de drepturile familiale.

[1] G. Thomson, *op. cit.*, p. 264; *Istoria Universală*, ed. cit., vol. I, p. 648.
[2] Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 107.
[3] P. Guiraud, *op. cit.*, p. 55 și urm.; vezi, de pildă, *Odiseea*, XVII, 80; XX, 336 etc.
[4] Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109.

www.cimec.ro

Ca să trăiască, theții sînt nevoiți să-și vîndă forța de muncă, să se tocmească la cei care posedă mai mult pămînt decît pot să-l lucreze personal. Cu alte cuvinte, devin *erithoi* [1], adică argați. Situația socială a celor lipsiți de pămînt este echivalentă cu cea a unor oameni scoși din rîndurile comunității și aici se vede foarte limpede cît de strînsă era interdependența între proprietatea privată, în curs de întărire, și comunitatea obștească, în ajunul apariției instrumentului care avea s-o garanteze: statul [2].

Neexistînd moneda, plata muncitorului angajat consta în hrană și haine [3]. Uneori, muncitorii zileri erau alungați fără a-și primi drepturile, fără ca nimeni să-l poată trage la răspundere pe stăpîn [4].

Pe loturile celor înstăriți, alături de theți lucrează și *dmoes* (δμῶες), sclavii casnici, prizonieri de război sau robi cumpărați pe schimb în natură [5]. Situația sclavilor destinați muncilor agricole este desigur grea; cu toate acestea, în condițiile sclaviei patriarhale, un rob ca Eumaios, care se bucură de o situație specială, are speranța că într-o zi va dobîndi de la stăpîn οἶκον τε κλῆρόν τε εὔμορφόν τε γυναῖκα [6]; o promisiune asemănătoare este făcută de Ulise în cîntul XXI al *Odiseei*, versurile 213—215. Posibilitatea de cazare a sclavilor pe o bucată de pămînt care li se dă în folosință nu echivalează cu eliberarea lor. Ei continuă să aparțină *oikos*-ului celui care le este stăpîn. O asemenea alternativă pentru un sclav în perioada de plină dezvoltare a sclavagismului în Grecia nu a mai fost ulterior posibilă.

II. AGRICULTURA

1. INDICAȚII GENERALE AGROTEHNICE

Înainte de a trece la descrierea soiurilor de plante vom da cîteva indicații generale asupra agrotehnicii din lumea «homerică».

În general, practicile agricole așa cum sînt descrise în epopei sînt destul de reduse. Acest lucru se datorează unor cauze multiple: *a)* prioritatea creșterii vitelor și a regimului alimentar carnivor [7], ceea ce presupune o creștere relativ slabă a forțelor de producție în domeniul agricol; *b)* clima secetoasă [8]; *c)* solul sărac, insuficient răscolit de mijloacele rudimentare din acea vreme [9]; *d)* numărul redus al terenurilor destinate culturilor [10] etc. După aprecierea lui A. Jardé, din totalul suprafețelor ocupate de triburile grecești terenul arabil ocupa abia 25% din care 89% era atribuit culturilor cerealiere iar 11% altor culturi. Desigur, pe teritoriul Greciei balcanice erau și regiuni care se distingeau prin fertilitatea lor. Epopeile amintesc în primul rînd de Argos și de cîmpia rîului Eurotas, peste care stăpînește Menelaos [11].

[1] *Odiseea*, IV, 644, Θῆτες τε δμῶες τε; *Iliada*, XVIII, 550, ἔριθοι.
[2] Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109—110.
[3] *Odiseea*, XVIII, 360—361.
[4] *Iliada*, XXI, 450—451.
[5] *Iliada*, VII, 475.
[6] *Odiseea*, XIV, 64.
[7] Vezi, de pildă, *Iliada*, VII, 314 și urm.; *Odiseea*, XIV, 72 și urm.
[8] G. Thomson, *op. cit.*, p. 253.
[9] *Iliada*, XIII, 707.
[10] A. Jardé, *La formation du peuple grec*, Paris, 1923, p. 59—61.
[11] *Iliada*, XIV, 122—123; *Odiseea*, IV, 602 și urm.

www.cimec.ro

Oricît de rudimentare vor fi fost mijloacele de cultivare a pămîntului, epopeile au păstrat totuşi cîteva menţiuni despre metodele de îngrăşare şi irigare a terenului agricol practicate în antichitate.

Gunoiul de grajd era cunoscut ca îngrăşămînt în lumea mediteraneană şi în Asia anterioară încă din timpuri străvechi [1]. *Odiseea*, XVII, 297—299 pomeneşte de gunoiul îngrămădit în faţa porţii lui Eumaios, morman pe care zace bătrînul cîine Argos. Acest gunoi urma să fie cărat pe cîmp de robi. Irigarea este de asemenea pomenită în ambele epopei. În *Iliada*, XXI, 256, este vorba de un meşter specializat în săparea canalelor de irigaţie.

Rînduirea culturilor, de obicei, nu era anuală. Ea putea fi bienală, pentru ca în timpul anului de odihnă terenul să se poată reface [2], sau chiar trienală, cu un interval de doi ani de odihnă [3]. Pîrloaga, adică ogorul lăsat să se refacă pe cale naturală şi apoi lucrat din nou, poartă în vocabularul homeric numele ἡ νειός (γῆ) [4]. Pe de altă parte, epuizarea solului era înlăturată şi pe calea asolamentelor bienale. În mod obişnuit ogoarele erau împărţite în două porţiuni, din care una pîrloagă, cultivate pe rînd [5].

Pregătirea terenului pentru însămînţat se făcea cu un plug primitiv, o bucată de lemn întărit la foc, o cracă prevăzută cu un cîrlig sau un corn de cerb etc. Un asemenea plug, pomenit de Hesiod în *Munci şi Zile*, 425 şi 434 se numea ἄροτρον αὐτόγυον, adică plug dintr-o singură bucată. Cu toate acestea nu încape îndoială că la începutul mileniului I î.e.n., o dată cu răspîndirea fierului în bazinul estic mediteranean [6] apare şi un plug mai complicat, îmbinat din două sau mai multe piese, ἄροτρον πηκτόν, căruia i s-a adaptat şi un brăzdar de fier. Plugul îmbinat este cunoscut de Homer care-l pomeneşte de mai multe ori: *Iliada*, X, 353; XIII, 703; *Odiseea*, XIII, 32 etc. La plug erau înjugaţi boi, adesea şi catîri. Nu cunoaştem exact tehnica înjugării la plug din acea vreme. Prin analogie cu *Iliada*, XXIV, 265—274, unde este descris felul cum erau înjugaţi catîrii la o căruţă, putem deduce şi tehnica înjugării la plug. Jugul era de lemn cu o mică proeminenţă şi inele fixate deasupra; partea de jos era slobodă. De jug atîrna o curea lungă de cîţiva metri. Fixarea jugului de oişte se făcea printr-un cui lung, iar gîtul animalelor, aşezate sub jug, era fixat în partea de jos prin cureaua trasă de trei ori şi prinsă de proeminenţa jugului şi de capătul oiştei. Cînturile din epopei pomenesc cum ogoarele erau arate de două şi chiar de trei ori [7]. Procedeul se explică dacă ne gîndim la primitivitatea uneltelor de muncă care nu puteau pătrunde prea adînc de la prima arătură. În intervalele dintre operaţiuni, pămîntul, sărac de la natură în Grecia, se îmbunătăţea prin aerisire şi expunere la agenţii atmosferici. Practic, procedeul

---

[1] Max Weber, *Handwörterbuch der Staatswissenschaft*, Jena, 1909, vol. I, articolul *Agrargeschichte im Altertum*, p. 95 si urm.

[2] F. Sauciuc-Săveanu, *Cultura cerealelor în antichitate şi politica cerealistă a Atenienilor*, Bucureşti, 1925, p. 15.

[3] Max Weber, *op. cit.*, p. 95.

[4] *Iliada*, X, 353; XVIII, 541; *Odiseea* V, 127.

[5] P. Guiraud, *op. cit.*, p. 471; J. Toutain, *op. cit.*, p. 12.

[6] Vezi H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, Londra, 1950, p. 113; evoluţia plugului în Grecia veche a fost studiată de A. S. F. Gow, *The ancient plough*, JHS, 1914, XXXIV, p. 249 şi urm.

[7] Primăvara, *Odiseea*, XIII, 32; Hesiod, *Munci şi Zile*, 432—433; după culegerea recoltei, în brazde perpendiculare faţă de prima arătură, *Iliada*, X, 351—353; *Odiseea*, VIII, 124; Hesiod, *Munci şi Zile*, 46. A treia arătură se făcea prin octombrie, înainte de însămînţările de toamnă. Despre această tehnică agricolă dă amănunte Teofrast, *Hist. plant.*, VII, 1. 1. Vezi G. Thomson, *op. cit.*, p. 255.

www.cimec.ro

confirmă existența sistemului bienal de cultură, căci numai pe un teren odihnit se ară de două, trei ori.

Unitatea de măsură a suprafețelor cultivate la Homer este *gyes*-ul (γύης) [1]. Despre accepțiunea termenului care la origine înseamnă « băț cu care se ară », « plug primitiv », s-a discutat mult, mai ales datorită faptului că informațiile celor vechi se contrazic între ele. Actualmente se admite în general că *gyes*-ul reprezintă în metri pătrați suprafața arată cu un plug primitiv într-o singură zi. Care va fi fost această suprafață nu se știe cu exactitate; după aprecierea agronomilor moderni, un plug cu o pereche de boi nu poate ara într-o zi, răscolind pământul la 25 cm adîncime, mai mult de 33—40 ari [2]. În acest caz *gyes*-ul avea ceva mai mult de suprafața unui *jugerum* adică 25 ari, iar unitatea superioară *gyes*-ului, *tetragyonul*, depășea cu puțin suprafața unui hectar. În *Odiseea*, cântul XVIII, 374 e vorba de un *tetragyon* pe care Ulise se laudă că îl poate ara într-o singură zi cu boi odihniți, de aceeași vîrstă (ἥλικες) și de aceeași forță (ἰσοφόροι). Trebuie însă să ținem seama că aici e vorba de o *provocare* pe care Ulise i-o aruncă lui Eurymachos. Identificarea făcută de Eustathios între *tetragyon* și *jugerum*, adică 25 ari, e puțin probabilă [3]. Plecînd de la informația scoliilor la *Iliada*, IX, 579, unde *gyes*-ul ca unitate de lungime este egalat cu brazda lungă de un *plethron*, W. Ridgeway, în articolul pe care l-am citat, *The Origin of the Stadion*, a făcut următorul raționament: analiza etimologică a cuvîntului *stadion* și a variantei sale fonologice, *spadion*, arată că ambele cuvinte se sprijină respectiv pe rădăcinile *sta-*, pauza făcută la capătul brazdei de plugar, după care acesta întoarce plugul, și *spa-*, acțiunea de tracțiune animală. *Stadionul*, ca suprafață în m² era de 5 766 m², avînd o lungime de 185 m și o lățime de un *plethron*, 31 m. Confuzia între *stadion* și *plethron* pentru indicarea unei suprafețe aproximativ superioară unei jumătăți de hectar, era însă frecventă [4]. Ca atare, conclude Ridgeway, scoliastul egalînd *gyes*-ul cu un *plethron* a avut în vedere un stadion, deci o suprafață care depășește o jumătate de ha [5]. Nu e lipsit de interes să semnalăm că, în acest caz, *tetragyonul* ar avea o suprafață de peste 2 ha și constituie, în mod surprinzător, tocmai echivalentul unității de măsură exprimată în ha pentru suprafețele agricole consemnate de scribii de la Pylos [6]. Dacă *gyes*-ul era însă un teren pătrat, cu o latură de un *plethron*, 31 m, înseamnă că reprezenta numai a șasea parte dintr-un stadion, deci avea în jurul a zece ari. După socoteala lui W. Ridgeway există deci două posibilități, ambele demne de luat în considerare: *a) gyes*-ul este echivalentul unei măsuri care depășește cu puțin o jumătate de ha (suprafața unui stadion, o fîșie lungă de 185 m și lată de 31 m); *b) gyes*-ul este a șasea parte dintr-un stadion, deci o suprafață de 10 ari, în formă pătrată; *tetragyonul*, 40 de ari, constituie în acest caz suprafața pe care poate s-o are un plug cu doi boi într-o singură zi. Sprijinindu-se pe mărturia poetului despre felul cum se practică aratul în *Iliada*, XVIII, 541—547 G. Thomson înclină spre acceptarea primei variante [7].

---

[1] *Iliada*, IX, 579; *Odiseea*, VII, 113; XVIII, 374 etc.

[2] P. Guiraud, *op. cit.*, p. 68; S. V. Sergheev, *Istoria Greciei Antice*, trad. din limba rusă, București, 1951, p. 77.

[3] Eustathios este citat la P. Guiraud, *op. cit.*, p. 65.

[4] De pildă, IG II², 14, 10.

[5] Aceste date sînt luate după G. Thomson, *op. cit.*, p. 263 și *Anhang*, p. 515—516.

[6] Vezi mai sus p. 18, nota 1.

[7] G. Thomson, *op. cit.*, p. 517.

www.cimec.ro

În textul homeric, alături de întinderi agrare exprimate în *gyes* πεντηκοντόγυον, τετράγυον etc. apare şi un alt cuvînt pentru a indica linia unei brazde şi, implicit, o unitate de suprafaţă agricolă: *uron*. *Uron* înseamnă şi brazda trasă de boi, *Iliada*, X, 351—353 şi brazda ceva mai lungă, trasă de catîri, *Iliada*, loc. cit., şi *Odiseea*, VIII, 124—125. Scoliile la *Iliada*, X, 351 menţionează că *uron*-ul este egal cu un *plethron*, deci egal cu un *gyes;* e probabil ca cele două cuvinte să reprezinte măsuri egale între ele. Cuvîntul *uron* face parte din aceeaşi familie de cuvinte ca *uros* (ion. οὖρος, atic ὅρος, gr. com. * ὅρϝος) cu înţelesul de « brazdă », « hotar » şi *ureus* (hom. οὐρεύς) « catîr care trage brazda »[1]. *Uros* cu înţelesul de « hotar » apare bunăoară în *Iliada*, XXI, 405: οὖρος ἀρούρης. Pentru o astfel de linie despărţitoare s-a ivit disputa pomenită în *Iliada*, XII, 421 şi urm. Oamenii ţin în mînă nişte *metra*, măsuri de lungime pe care Eustathios în comentariul său la *Iliada* le explică prin cuvîntul ἄκαιναι. Ca unitate de măsură, în Thessalia, ἄκαινα era o *decempeda*, o unitate de zece picioare, aproximativ trei metri[2].

Din *Iliada*, XVIII, 541—547 reiese modul în care erau cultivate fîşiile: plugarii parcurgeau lungimea fîşiei de ogor pînă la capăt şi apoi se întorceau. Textul homeric nu precizează cîte brazde sînt trase pe un ogor.

Pietrele despărţitoare între ogoare erau fixate după un ritual religios[3], statutul juridic primitiv al proprietăţii private dependentă de unitatea superioară a proprietăţii colective fiind la rîndul lui fundamentat pe o bază religioasă[4].

N-avem indicaţii cum se făcea semănatul. Presupunem că se executa prin împrăştiere, metoda cea mai simplă de semănat. Cuvîntul σπείρειν, « a semăna », « a însămînţa » apare pentru prima oară abia la Hesiod, *Munci şi Zile*, 389 şi 461 (σπείρειν ἄρουραν). Nu există îndoială că procedeul de însămînţare este unul şi acelaşi în perioada de la începutul mileniului I î.e.n. De asemenea, din cînturile homerice nu rezultă nici o indicaţie dacă plantele se prăşeau. Omisiunea e firească de vreme ce majoritatea terenurilor arabile erau cultivate cu cereale. Locurile de grădină însă ştim că se lucrau cu sapa; indirect, ca instrument de lucru, sapa este pomenită în *Iliada*, XXI, 256 unde este vorba de un om care lucrează la un şanţ.

Recoltatul cerealelor s-a făcut din cea mai mare antichitate prin smulgere şi prin mijlocirea secerei. Secera, iniţial de silex, introdusă într-un jgheab de lemn, a fost ulterior înlocuită prin secera de bronz şi apoi prin cea de fier, avînd diferite forme. Afară de seceri, la recoltat se întrebuinţau încă din neolitic şi coase din lemn sau corn, cu proeminenţe ascuţite de silex. Rădăcina cuvîntului are înţelesul de « a smulge », « a culege »[5]. Secera încovoiată, δρέπανον ἐϋκαμπές este amintită în cîntul al XVIII-lea al *Odiseei*, v. 368; secera (coasa?) ascuţită, δρεπάνη ὀξεῖα, în cîntul XVIII, v. 551 al *Iliadei*. Mănunchiul de paie cu spice pe care-l prind în mînă secerătorii poartă numele de *dragma* (δράγμα; δράσσομαι, « a prinde cu mîna »). Cuvîntul se întîlneşte, de pildă, în *Iliada*, XI, 69 sau în *Iliada*, XVIII, 552. Poetul s-a folosit de imaginea spicelor care cad sub loviturile secerei pentru a sugera felul cum cad luptătorii pe cîmpul de bătălie.

---

[1] E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 730.
[2] Pentru întreaga problemă vezi G. Thomson, *op. cit.*, p. 262 şi p. 561.
[3] Fustel de Coulanges, *La cité antique*, p. 363.
[4] P. Guiraud, *op. cit.*, p. 61.
[5] E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 200.

www.cimec.ro

Vocabularul homeric nu are cuvinte deosebite pentru seceră și coasă. Dacă luăm totuși în considerare comparația din *Iliada*, XI, 67—72 între luptători și lucrători

Οἱ δ', ὥστ' ἀμητῆρες ἐναντίοι ἀλλήλοισιν
ὄγμον ἐλαύνωσιν, ἀνδρὸς μάκαρος κατ' ἄρουραν,
πυρῶν ἢ κριθέων· τὰ δὲ δράγματα ταρφέα πίπτει·
ὣς Τρῶες καὶ Ἀχαιοὶ ἐπ' ἀλλήλοισιν θορόντες
δῄουν, οὐδ' ἕτεροι μνώοντ' ὀλοοῖο φόβοιο·

faptul că lucrătorii care strîng recolta merg unii contra altora, se folosesc de instrumente asemănătoare, întăreşte convingerea că, cel puțin pe proprietatea mai întinsă a unui *temenos*, la recoltat se întrebuințau coasele. Lucrătorii care înaintează unii către alții formau un singur polog de grîu sau de orz, sprijinit la început pe plantele încă în picioare și doborît apoi regulat pentru ca holda să nu se încurce. După cosași vin legătorii care adună poloagele, le fac snopi, iar snopii sînt adunați în clăi. În antichitate exista însă și un alt sistem de recoltare, smulgerea cu mîna, ἀνασπᾶν, întrebuințat îndeosebi la bob și la mazăre [1].

La separarea boabelor din spice, pe lîngă mijloacele rudimentare (bîte, prăjini, mlăciu) se întrebuințau și animale: cai, catîri, asini, bovine care « călcau » paiele și spicele. Procedeul este, de pildă, amintit în *Iliada*, XX, 495—496.

Ὡς δ' ὅτε τις ζεύξῃ βόας ἄρσενας εὐρυμετώπους,
τριβέμεναι κρῖ λευκὸν ἐϋκτιμένῃ ἐν ἀλωῇ
ῥίμφα τε λέπτ' ἐγένοντο βοῶν ὑπὸ πόσσ' ἐριμύκων·

Aria pe care se bat boabele poartă numele de ἀλωή, cuvînt a cărui etimologie este necunoscută [2]. Separarea boabelor de pleavă o găsim descrisă în *Iliada*, V, 499—505:

Ὡς δ' ἄνεμος ἄχνας φορέει ἱερὰς κατ' ἀλωάς,
ἀνδρῶν λικμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ
κρίνῃ, ἐπειγομένων ἀνέμων, καρπόν τε καὶ ἄχνας·
αἱ δ' ὑπολευκαίνονται ἀχυρμιαί·

Separarea se obținea prin coșuri aplecate care lăsau boabele să cadă în bătaia vîntului sau prin mijlocirea lopeții de vînturat, τὸ πτύον pomenită în *Iliada*, XIII, 588 [3]. Această unealtă servea în primul rînd la separarea boabelor de bob și de mazăre, lovind tulpinile pe arie. Cerealele se ciuruiau printr-un ciur de nuiele [4]. Să se remarce că, în exemplul citat, însăși zeița Demeter separă boabele care ulterior se vor preface în făină albă.

După separarea boabelor de spice și vînturatul lor produsele se păstrau în oloaie (πίθοι) întocmai ca vinul și untdelemnul. Depozite de pithoi pentru păstratul cerealelor și a altor produse au fost descoperite pretutindeni în Grecia miceniană.

[1] M. Schnebel, *Die Landwirschaft im hellenistischen Aegypten*, München, 1925, p. 168.
[2] Hyalmar Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 82.
[3] Pentru lopata de vînturat în *Odiseea*, XI, 128, întîlnim și cuvîntul ἀθηρηλοιγόν, repetat în cîntul XXIII, 275.
[4] K. M. Kolobova și E. L. Ozereţkaia, *Cum trăiau vechii greci*, trad. din limba rusă, Ed. științifică, 1961, p. 130.

www.cimec.ro

Cerealele erau destinate hranei oamenilor şi a animalelor. În acest sens există nenumărate indicaţii în epopei. Grîul şi orzul care sînt μυελὸν ἀνδρῶν[1] erau zdrobite în piuă dar se şi măcinau (τεύχεσθαι) în rîşniţe sau moriști (μύλαι)[2]. În săpăturile arheologice s-au găsit nenumărate rîşniţe de mînă, cum sînt, de pildă, cele de trahit sau de bazalt descoperite la Troia[3].

Făina care se consuma avea diferite calităţi[4]. La Homer, cuvîntul care înseamnă făină este de obicei un plural, τὰ ἄλφιτα, sing. τὸ ἄλφι, τὸ ἄλφιτον. Rădăcina acestui cuvînt este aceeaşi cu cea a cuvintelor din limbile indo-europene care înseamnă «orz»[5]. La origine ἄλφι (ἄλφιτον) însemna «făină de orz» dar înţelesul cuvîntului s-a generalizat ajungînd să însemne «mijloc de trai». De la rădăcina **al-*, «a măcina» la Homer întîlnim şi pluralul τὰ ἀλείατα, cu singularul, probabil, ἄλειαρ sau ἄλεαρ (ἄλε*F*-αρ). În *Odiseea*, XX, 108 se face distincţia între ἄλφιτα, «făină de orz» şi ἀλείατα, «făină de grîu»[6]. După toate probabilităţile făina de orz era mai răspîndită la începutul mileniului I decît cea de grîu. La Homer întîlnim şi locuţiunea ἀλφίτου ἀκτή[7] care nu se ştie exact dacă indică în special făina de grîu. Scoliaştii au făcut legătura între cuvîntul ἀκτή şi rădăcina verbului ἄγνυμι, dar E. Boisacq atrage atenţia că în cuvîntul homeric nu găsim nici urmă de *F* care se află în rădăcina **Fαγ*[8].

Măcinatul făinii era o îndeletnicire rezervată îndeosebi roabelor, desigur în complexul marilor «palate»[9]. Făina se păstra în burdufuri bine cusute, aşa cum indică, de exemplu, *Odiseea*, II, 354 şi 380.

2. SOIURI DE PLANTE AGRICOLE

Cereale şi leguminoase

Principala cultură agricolă din Grecia «homerică» era cultura cerealieră: grîul, orzul şi alacul. Întinderile mari de pămînt erau cultivate îndeosebi cu grîu şi orz[10].

Grîul (πυρός) este pomenit în *Iliada*, VIII, 188; XI, 69 etc.; *Odiseea*, XX, 109 etc.; în epopei cuvîntul se întîlneşte la forma de plural, πυροί, care, mai mult ca sigur, desemnează specia *Triticum vulgare* Vill. syn. *Triticum sativum* L. În epopei există o singură menţiune a grîului crescut spontan: *Odiseea*, IX, 106—111. A. De Candolle îşi exprimă pe drept cuvînt îndoiala asupra acestei afirmaţii care, probabil,

---

[1] «A lumii hrană şi măduvă» (trad. G. Murnu): *Odiseea*, II, 190; XX, 108.

[2] *Odiseea*, VII, 104; XX, 106.

[3] Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 44.

[4] «Făina albă», *Iliada*, XVIII, 560; *Odiseea*, XIV, 77. Vezi şi V. Bérard, *L'Odyssée*, 1924, vol. I, p. 49.

[5] E. Boisacq, *Dictionnaire étymol.*, p. 48; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 81.

[6] Cuvîntul grec τὸ ἀλητόν, întrebuinţat şi el de obicei la plural, cu înţelesul de «făină de grîu» apare abia la Herodot, VII, 119; cuvîntul τὸ ἀλητόν, neutrul de la ἀλητός, -ή, -όν, este tîrziu, deşi verbul ἀλετρεύω şi substantivul ἡ ἀλετρίς le întîlnim în *Odiseea*, VII, 104 şi XX, 105.

[7] *Iliada*, XI, 631; Δημήτερος ἀκτή, *Iliada*, XIII, 322; *Odiseea*, II, 355.

[8] E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 39; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 61. Etimologie necunoscută.

[9] *Odiseea*, XX, 105.

[10] *Iliada*, XI, 67—69; *Odiseea*, IV, 604 etc.

www.cimec.ro

nu are altă valoare decît aceea de caracterizare a unui ținut de basm unde roadele pămîntului cresc de la sine [1]. N. I. Vavilov [2] menționează că în Orientul apropiat și în baziunul estic mediteranean au apărut și speciile *Triticum durum* Desf. și *Triticum turgidum* L.; prin cuvîntul πυροί e posibil să fie indicate și aceste specii.

Orzul (κρῖ și κρίθη) este deseori menționat în epopei [3]. Deși mai puțin hrănitor, el copleșește în suprafață grîul. Lucrul se explică prin faptul că orzul este o plantă rustică foarte productivă, puțin pretențioasă față de sol, servind în același timp și la hrana oamenilor și la cea a animalelor [4]. Cuvîntul grec întrebuințat pentru boabele de orz puțin măcinate și prăjite care erau răspîndite pe capul victimelor este οὐλαί, cuvînt care era la bază forma *al-(e*F*) [5]. Orzul era planta cultivată îndeosebi pentru hrana slujitorilor. Stăpînii de sclavi se hrăneau cu făină albă de grîu.

Cultura speciilor de orz se ridică pînă în epocile preistorice. Inițial, pe cît se pare, s-a cultivat orzul cu două rînduri, din care apoi au derivat celelalte specii [6]. Orzul cu două rînduri, *Hordeum distichum* L., denumit în romînește orzoaică, este pomenit de Teofrast alături de orzul cu patru rînduri, *Hordeum vulgare* L. sau *Hordeum sativum* L. Cea mai răspîndită specie din antichitate era însă orzul cu șase rînduri, *Hordeum hexastichum* [7].

Alacul. Alături de grîu și de orez, o altă cereală deseori menționată în epopei este alacul, în greceşte ἡ ζειά (ζειαί) [8]. În limbile indo-europene cuvintele înrudite înseamnă atît « grîu » cît și « orz » [9]. Traducerea obișnuită în limba franceză a cuvîntului grec ἡ ζειά este *épeautre* iar în limba germană *Dinkel. Épeautre* este alacul cu spicul fragil, două boabe în spiculeț și textura boabelor sticloasă, *Triticum spelta* L. Acest alac are 42 de cromozomi în ovul, bob îmbrăcat și glume nearistate. După toată probabilitatea nu aceasta este însă specia pomenită de epopei. Victor Hehn [10] arată că alacul era o plantă cultivată de triburile indo-europene din cea mai mare antichitate și adusă din Asia în Europa. Cea mai veche specie cunoscută de alac nu este *Triticum spelta* L. ci *Triticum monococcum* L., denumit în franceză *engrain* în germană *Einkorn.* Această specie are un bob în spiculeț, spicul turtit și fărîmicios, cu 14 cromozomi în ovul, bob îmbrăcat și glume aristate. La începutul mileniul I î.e.n. aceasta era, după cîte credem, specia de alac cultivată în bazinul estic mediteranean [11]. Afară de această specie, foarte răspîndită în antichitate, în Egipt s-a găsit cu prilejul săpăturilor arheologice și așa-numita specie *Triticum dicoccum* Schrank, zis la noi *tenchiu*, în franceză *amidonnier*, în germană *Emmer*,

---

[1] A. De Candolle, *L'origine des plantes cultivées*, ed. IV, Paris, 1896, p. 286.

[2] N. I. Vavilov, *The Origin, Variation, Immunity and Breeding of Cultivated Plants*, trad. din limba rusă, Chronica Botanica, vol. 13, 1949/1950, Waltham, Mass., USA.

[3] *Iliada*, VIII, 564; *Odiseea*, IV, 41 orzul asociat cu grîul, *Iliada*, IX, 67.

[4] A. Jardé, *op. cit.*, p. 60; G. Thomson, *op. cit.*, p. 2.

[5] H. Ebeling, *Lexicon Hom.*, vol. II, p. 109.

[6] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297.

[7] *Id., ib.*, p. 296.

[8] *Iliada*, II, 254, ζειδώρος ἄρουρα; *Odiseea*, III, 3; IV, 41 etc.

[9] E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 307; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 608.

[10] V. Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa*, ed. VII, Berlin, 1902.

[11] Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 753; Al. Borza, *L'alac (engrain, Triticum monococcum) chez les Roumains*, Timișoara, 1942, p. 3; G. Ionescu-Șișești, *Cultura grîului*, București, 1937, p. 3 și p. 58; E. Grințescu, *Grîul*, București, 1940, p. 27.

www.cimec.ro

alac cu bobul fragil, două boabe în spiculeț, textura bobului făinoasă. Acest alac are 28 de cromozomi în ovul, bobul îmbrăcat, glume aristate. Prezența lui *Triticum dicoccum* Schrank în Egipt face plauzibilă ipoteza răspîndirii acestei specii și în Grecia arhaică alături de *Triticum monococcum*.

Alături de cuvîntul ἡ ζειά pentru alac în *Iliada* apare și denumirea ἡ ὄλυρα [1] cuvînt care are la bază rădăcina **al-* (**Fel*). E posibil ca poetul să fi avut în vedere specii diferite de alac. Deoarece dicționarele nu fac de cele mai multe ori deosebirea între speciile de grîu și cele de alacuri menționăm că grînele propriu-zise au bobul golaș iar alacurile sînt grîne « îmbrăcate ». Ele sînt specii înrudite însă această filiație este anterioară datelor istorice [2].

Traducerea lui George Murnu a cuvîntului ζειά prin « ovăz » [3] nu este exactă. Tot prin « ovăz » traduc același cuvînt C. Papacostea și E. Lovinescu. Așa cum arată L. I. R. Pommery, într-o lucrare recentă, *De l'Odyssée des animaux domestiques* [4], ovăzul, baza alimentației actuale a calului lipsește în epopei. A. De Candolle [5] indică totuși că genul *Avena* era cunoscut la vechii greci sub numele de βρόμος. Această denumire pe care o întîlnim la Teofrast [6] corespunde altor specii de ovăz care însă nu aveau valoarea ovăzului cultivat, *Avena sativa* L. După părerea lui L. A. Guyot [7], *Avena sativa* L. s-ar fi cultivat în Grecia ceva mai tîrziu față de perioada « homerică », posibil o dată cu răspîndirea tenchiului, *Triticum dicoccum* Schrank a cărui cultivare în Grecia este de dată mult mai recentă. De altfel I. N. Vavilov [8], enumerînd speciile de *Avena* ca existente în bazinul estic mediteranean la începutul mileniului I nici el nu pomenește *Avena sativa* L.

Despre alte cereale nu găsim nici o mențiune în epopei.

Secara. Secale cereale L. nu este menționată în epopei pentru simplul motiv că grecii nu o cunoșteau încă [9]. Culturile de secară reușesc mai bine în țările septentrionale. În sud nici astăzi secara nu este extensiv lucrată afară doar pe înălțimi, cum ar fi, de pildă, podișul transcaucazian [10].

Meiul, Panicum milliaceum L. și *meiul păsăresc, Setaria italica* (L.) P. Beauv. deși cunoscute de multă vreme în China [11], în sudul Europei, în Egipt și în Asia Mică [12], nu sînt pomenite în epopei. În literatura greacă meiul este pomenit pentru prima oară în poemul de școală hesiodică *Scutul*, v. 389 și apoi în *Istoriile* lui Herodot, III, 100; 117 și IV, 17.

Dintre leguminoase, în Grecia arhaică se cultiva bobul, mazărea, lintea și năutul. Cele două dintîi sînt menționate în epopei. Semințe de bob au fost găsite în săpăturile de la Troia [13].

---

[1] *Iliada*, V, 195; VIII, 564 etc. Cf. Herodot, II, 36; 77. H. Ebeling, *Lexicon Homericum*, II, p. 52.
[2] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 294.
[3] Vezi de pildă, *Odiseea*, IV, 57—58 și 803, traducerea G. Murnu.
[4] Toulouse, 1957, p. 35.
[5] *Op. cit.*, p. 291.
[6] *Historia Plant.* VIII, 9, 2.
[7] *L'origine des plantes cultivées*, Paris, 1949, p. 84 și 86.
[8] *Op. cit.*, p. 35 și 63.
[9] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297.
[10] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297; I. N. Vavilov, *op. cit.*, p. 57.
[11] Werner Rothmaler, *Probleme der Kulturpflanzengeschichte*, vol. II, Berlin, p. 90.
[12] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 302.
[13] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 254.

www.cimec.ro

Bobul, Faba vulgaris Moench. syn. *Vicia faba* L. se cultiva sub forma varietății cu bobul negru κύαμοι μελανόχροες [1].

Mazărea, Pisum sativum L. o găsim menționată în *Iliada* alături de bob [2]. Numele grec al mazării este ἐρέβινθος. Acest cuvînt aparține clasei cuvintelor cu sufixul -νθ-. După părerea lui H. Frisk [3] cuvîntul este un împrumut preluat din vocabularul mediteranean de răsărit și este înrudit cu ὄροβος, «măzărichea». Ca și lintea, mazărea este o leguminoasă cunoscută în Orientul apropiat de peste 2500 de ani. Din locul citat din *Iliada* aflăm că bobul și mazărea se separau de vreji cu lopata denumită în cînturile epice *ptyon.*

O altă denumire pentru mazăre este τὸ πῖσος; cuvîntul se întîlnește pentru prima oară abia la Aristofan [4].

Lintea, Ervum lens L. syn. *Lens esculenta* Moench. este pomenită abia de Herodot, IV, 12 sub numele ὁ φακός. La Aristofan, care denumește lintea « hrana săracului », cuvîntul are forma ἡ φακῆ contras pentru ἡ φακέα [5].

Ca și lintea, *năutul, Cicer arictinum* L., deși nu este pomenit în epopei, se cultiva cu siguranță la începutul mileniului I î.e.n. [6].

3. PLANTE TEXTILE

Inul, Linum usitatissimum L. este menționat în epopei și ca plantă (fir de in) [7] și sub forma veșmintelor țesute din fibre de in [8].

În Europa inul a fost cultivat încă din perioada preistorică (neolitic). Varietatea de in care a precedat *Linum usitatissimum* L. poartă numele de *Linum angustifolium* syn. *Linum tenuifolium* L. Locul de origine al acestei specii sînt insulele Canare de unde inul a ajuns în Europa peste Mediterana. Nu încape îndoială că inul cunoscut de rapsozi este *Linum usitatissimum* L [9].

Fibrele de in în economia lumii antice aveau întrebuințări multiple: ele slujeau la fabricarea plaselor de prins pește și ca fire de undiță [10]; la confecționarea pieptarului de luptă λινοθώρηξ pomenit, de pildă, în *Iliada*, II, 529 și 830; Aiax, conducătorul locrienilor, poartă un asemenea pieptar de proveniență asiatică; la confecționarea hainelor pentru femei și pentru bărbați [11]; puful de in este întrebuințat pentru pregătirea unor culcușuri moi [12]; pînzele aduse de Calypso lui Ulise pentru ambarcațiunea cu care pleacă sînt tot de in [13].

Cultivarea inului în sine nu este nicăieri pomenită în epopei. S-a ridicat întrebarea dacă nu cumva obiectele de in menționate în cînturile epice ale *Iliadei* și

---

[1] *Iliada*, XIII, 589.
[2] *Ibidem.*
[3] *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 549.
[4] Frag. 88 Dindorf.
[5] *Cavalerii*, 1007; *Viespile*, 811.
[6] A. L. Guyot, *op. cit.*, p. 96.
[7] *Iliada*, XX, 128; XXIV, 209; *Odiseea*, XIII, 73; 118 etc.
[8] *Iliada*, IX, 601; *Odiseea*, XIII, 73, 118.
[9] V. Hehn, *op. cit.*, p. 184; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 1051.
[10] *Iliada*, XVI, 406; *Iliada*, V, 487.
[11] ἡ ὀθόνη *Iliada*, III, 141; *Odiseea*, VII, 107; ὁ χιτών, *Iliada*, XVIII, 595 etc.
[12] *Iliada*, IX, 660; *Odiseea*, XIII, 73.
[13] *Odiseea*, V, 258.

www.cimec.ro

Odiseei sînt obiecte de import[1]. Deoarece prezența speciei *Linum angustifolium* este atestată încă din neolitic și perioada bronzului în nordul Mediteranei, iar în Egipt *Linum usitatissimum* este atestat încă din mileniul al III-lea î.e.n. — nimic nu împiedică să credem că inul se cultiva la începutul mileniului I î.e.n., cel puțin în Grecia asiatică, deși V. Hehn e de părere că el se cultiva în toate regiunile mediteraneene prielnice speciei[2].

Din punct de vedere etimologic, A. Carnoy[3] apropie cuvîntul de rădăcina indo-europeană **(s)li-* = « obiect de culoare albastră », întîlnită în lat. *liueo*, *liuidus*, rus. *sliva* = « prună ».

Cînepa, *Cannabis sativa* L. nu este menționată în epopei. Cînepa aparține familiei Moraceae și a avut căi de penetrație în Europa, diferite de cele ale inului. Pomenită abia de Herodot, cînepa își are originea în Asia Anterioară; a fost cultivată de ramurile medo-perse și adusă în Europa de sciți[4].

Papirusul (ἡ βύβλος) a fost folosit de greci pentru fabricarea odgoanelor de corăbii ca înlocuitor al odgoanelor de piele mai puțin rezistente. În *Odiseea* XII, 422 este pomenit un odgon de piele care nu rezistă:

> Ἐκ δέ οἱ ἱστὸν ἄραξε ποτὶ τρόπιν· αὐτὰρ ἐπ' αὐτῷ
> ἐπίτονος βέβλητο, βοὸς ῥινοῖο τετευχώς.
> Τῷ ῥ' ἄμφω συνέεργον ὁμοῦ, τρόπιν ἠδὲ καὶ ἱστὸν,
> ἑζόμενος δ' ἐπὶ τοῖς φερόμην ὀλοοῖσ' ἀνέμοισιν.

În schimb, în cîntul XXI, 390 este amintită coarda de papyrus:

> Κεῖτο δ' ὑπ' αἰθούσῃ ὅπλον νεὸς ἀμφιελίσσης
> βύβλινον, ᾧ ῥ' ἐπέδησε θύρας, ἐς δ' ἤϊεν αὐτός·

Odgoanele de papirus au înlocuit pe cele de piele în perioada influenței pe care tehnica construcțiilor navale feniciene a avut-o asupra celei grecești (sec. IX—VIII î.e.n.). La locul citat din *Odiseea*, XXI, 390, G. Murnu traduce ὅπλον βύβλινον prin « frînghie de cînepă ». G. Murnu s-a ghidat după explicațiile unor comentarii antice, dar, după toată probabilitatea, cuvîntul trebuie înțeles la propriu, odgon de papirus.

4. PLANTE FURAJERE

Principala plantă furajeră menționată în epopei este *lotosul*, plantă mîncată cu lăcomie de cai[5]. Cuvîntul ὁ λωτός este de origine nesigură, aparținînd vocabularului prehelenic mediteranean. Ca ipoteză, se presupune o înrudire cu ebr. *lot*, arab *ladan*[6]. Sub denumirea de *lotos*, plantă furajeră, în epopei se înțeleg diferite specii de trifoi: *Trifolium pratense* L., *Trifolium fragiferum* L. etc. care cresc în locuri umede, uneori puțin sărate. În Grecia balcanică trifoiul creștea spontan

[1] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 103; V. Hehn, *op. cit.*, p. 166.
[2] V. Hehn, *op. cit.*, p. 186—187.
[3] *Noms grecs des plantes*, în Revue des Études grecques, LXXI, 1958, p. 95.
[4] V. Hehn, *op. cit.*, p. 188.
[5] *Iliada*, II, 776; *Odiseea*, IV, 803 etc. Vezi mai departe discuția despre cuvîntul λωτός la p. 33.
[6] H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 153; A. Carnoy, *op. cit.*, p. 95.

www.cimec.ro

în cîmpia Eurotasului, celebră pentru herghelille sale. O a doua accepțiune a termenului *lotos* este aceea de *ghizdei*, *Lotus corniculatus* L., tot o plantă furajeră, însă de mai puțină valoare, care crește în locuri uscate. Socotim că Homer nu se referă la ghizdei, ci numai la speciile de trifoi. Alte două plante furajere menționate în *Iliada* și *Odiseea* sînt *țelina sălbatică* sau *cosițelul*, *Sinum latifolium* L. din familia Umbeliferae, în greceşte τὸ σέλινον [1], și *căprișorul*, *Cyperus fuscus* L. din familia Cyperaceae, în greceşte τὸ κύπειρον [2]. Ambele plante cresc în locuri umede, însă sînt de puțină valoare nutritivă. Înclinăm să credem că prin τὸ σέλινον se înțelege «fîneață» în general, cu o compoziție mai complexă. Traducerea românească a cuvîntului τὸ κύπειρον prin *cimbru*, *Thymus serpillum* L. la *Odiseea*, IV, 803, făcută de G. Murnu și E. Lovinescu, nu este exactă, după cum nu este exactă traducerea aceluiași cuvînt de către G. Murnu la *Iliada*, XXI, 351 prin *obligeană*, *Acorus calamus* L.

III. ALTE PLANTE

1. PLANTE DE GRĂDINĂ

În «lumea homerică» grădinăritul (cultura legumelor) și pomicultura erau destul de dezvoltate, deși epopeile menționează relativ puține soiuri din legumele care se cultivau în Grecia arhaică. *Odiseea* descrie două «grădini»: cea a lui Alkinoos (cîntul VII) și cea a lui Laerte (cîntul XXIV).

Dintre legumele cunoscute, în cînturile epice afară de plantele leguminoase deja discutate [3] sînt citate numai plante din familia Liliaceae.

Ceapa (Allium cepa L.*)* se numeşte în greceşte τὸ κρόμμυον [4]. În antichitate se cultivau diferite soiuri de ceapă. Numele acestei plante se presupune că este legat de cel al unei localități de pe teritoriul Corintului Κρομμύων, de unde ceapa s-a răspîndit apoi în Grecia balcanică [5]. Locul citat din *Odiseea*, adică XIX, 233, conține o frumoasă comparație: tunica pe care o poartă Ulise este dintr-o țesătură tot atît de fină ca «învelișul unei cepe».

Prazul (Allium porrum L.*)*, în greceşte τὸ πράσον, apare abia în literatura greacă din sec. al V-lea [6]. Prazul era însă fără îndoială cunoscut în Grecia arhaică căci în *Odiseea*, cîntul VII, v. 127 găsim cuvîntul ἡ πρασιά [7], «straturi de praz», prin extensiune de sens «straturi de legume». Homer alătură cuvîntului πρασιαί epitetul κοσμηταί, «legume cultivate de mîna omului».

În Grecia posthomerică ceapa și varietățile ei constituiau un aliment de bază. O localitate din Laconia și un dem atic poartă numele de Πρασιαί [8].

Usturoiul (Allium sativum L.*)* este de asemenea o plantă foarte răspîndită în Asia Anterioară și bazinul mediteranean. Numele grec al usturoiului σκόροδον

[1] *Iliada*, II, 776; *Odiseea*, V, 72 etc. Cosițelul era socotit ca alimentul care hrănește morții și era oferit la praznice. Vezi G. Germain, *La genèse de l'Odyssée*, p. 219.
[2] *Iliada*, XXI, 351; *Odiseea*, IV, 803 etc.; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, *Cyperus longus* L.
[3] Vezi mai sus p. 28.
[4] *Iliada*, XI, 630; *Odiseea*, XIX, 233 etc.; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 988.
[5] V. Hehn, *op. cit.*, p. 195.
[6] Aristofan, *Broaștele*, 621, de exemplu; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 1460.
[7] Cf. și *Odiseea*, XXIV, 247.
[8] V. Hehn, *op. cit.*, p. 196.

www.cimec.ro

apare pentru prima oară abia la Herodot, II, 125. Cu siguranță însă că usturoiul, cu o înfățișare asemănătoare cu a cepei, a fost inclus de Homer în denumirea comună de care ne-am ocupat mai sus: πρασιαί.

În ambele epopei nu sînt pomeniți castraveții, dovleacul, pepenii. Nici Homer, nici Hesiod nu pomenesc specii de Cucurbitaceae [1]. Legumele obișnuite, ridichea, țelina, pătrunjelul, morcovul, lăptucile, hreanul, sparanghelul, păstîrnacul etc. existau cu siguranță la începutul mileniului I î.e.n. în bazinul estic mediteranean [2]. Și ele sînt probabil subînțelese în cuvîntul cu sens general πρασιαί.

Grădinile se irigau. În *Odiseea*, VII, 129 este indicat modul cum un izvor captat slujește la irigarea grădinii de zarzavaturi a lui Alkinoos iar în *Iliada*, XXI, 267—258 poetul amintește cum un om abate apa cu sapa și întreține șanțul de irigare [3].

2. PLANTE AROMATE, ORNAMENTALE ȘI SĂLBATICE

Dintre plantele aromate o discuție specială o comportă planta odoriferă denumită în *Iliada*, XIV, 348 λωτὸς ἑρσήεις: «lotos plin de rouă».

Am văzut mai sus că principalele plante furajere din Grecia arhaică erau diferite specii de trifoi și eventual, ghizdeiul, *Lotus corniculatus* L. Ambele plante sau poate numai una din ele este citată de Homer sub numele de λωτός ca principala plantă furajeră din Grecia arhaică. În contextul din *Iliada*, XIV, 348 în care este descris patul de flori aromate pe care adorm Zeus și Hera sub denumirea de λωτός socotim că nu mai poate fi vorba de obișnuita plantă furajeră, nutreț pentru cai. Propunem deci două variante: sau e vorba de *sulfină*, *Melilotus officinalis* (L.) (Lam.) Medik. ori de *molotru*, *Trigonella foenum graecum* L., ambele din familia Papilionaceae. Sub același nume λωτός, V. Hehn amintește și de o liliacee frumos colorată, cu miros puternic, care în Egipt, în popor, purta numele de lotus [4].

Din componența aceluiași pat de flori fac parte *șofranul*, *Crocus sativus* L. și *zambila*, *Hyacinthus orientalis* L., «cea deasă și fragedă». Cultura șofranului în Asia Mică este extrem de veche. Cilicia dădea cele mai bune specii de șofran [5]. Deși o plantă colorantă de prim ordin datorită pigmenților galbeni ce-i conțin stilul și stigmatul ei, în Grecia șofranul era întrebuințat îndeosebi pentru fabricarea parfumurilor. Floarea zambilei, ca formă și culoare, a slujit deseori ca termen de comparație în poezia epică: astfel, în *Odiseea*, VI, 231, părul lui Ulise este comparat cu florile hiacintului iar în XXIII, 158, comparația se repetă într-un pasaj interpolat.

Ca floare, trandafirul atît de iubit de Sappho, nu este pomenit de Homer; dovadă însă că floarea era răspîndită sînt cunoștințele poetului despre uleiul de trandafir care servește ca balsam [6]. În schimb, în *Odiseea*, V, 72, sînt pomeniți

---

[1] V. Hehn, *op. cit.*, p. 311.
[2] N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32—37.
[3] Vezi și Max Weber, *op. cit.*, p. 96.
[4] V. Hehn, *op. cit.*, p. 250 și 259.
[5] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 132.
[6] *Iliada*, XXIII, 186. Esențele mirositoare se extrag în special din *Rosa centifolia* și din *Rosa damascena*, N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32, 37.

www.cimec.ro

toporașii, *Viola odorata* L., în greceşte τὸ ἴον, flori de culoare violet închis al căror nume a slujit la formarea multor epitete în poezia epică şi lirică.

Între plantele sălbatice, pe lîngă cele deja amintite, căprişor, cosiţel etc. în cînturile epice sînt menţionate *papura*, *Typha angustifolia* L. şi *pipirigul*, *Scirpus lacustris* L., plante care cresc la marginea apelor şi pe care Homer le desemnează sub numele comun de τὸ θρῦον [1]. Plantele care cresc sub formă de tufăriş, eventual chiar tamariscul, sînt numite ἡ μυρίκη [2].

În categoria plantelor sălbatice intră şi *asfodelul*, amintit de mai multe ori în *Odiseea* [3]. Asfodelul este o liliacee. Socotim că asfodelul homeric poate fi identificat cu *Asphodelus ramosus* L. sau cu *Asphodeline lutea* (L.) Rohb.

3. PLANTE MEDICINALE, PLANTE NARCOTICE, PLANTA *MOLY*

În epopei sînt uneori menţionate şi plante cu proprietăţi medicinale, narcotice sau chiar plante pentru farmece.

Orice iarbă de leac este numită φάρμακον [4]. În primul rînd trebuie menţionată planta cu « rădăcina amară » care în *Iliada* este menţionată ca o medicaţie minunată pentru oblojitul rănilor, oprirea sîngelui şi potolirea durerilor [5]. Această plantă, eventual, poate fi identificată cu *Aristolochia clematitis* L., numită popular renf, mărul lupului sau curcubeţică, plantă care are tocmai proprietăţile descrise de poetul *Iliadei* [6]. O a doua interpretare pe care o propunem este identificarea acestei plante cu *Anthyllis vulneraria* L. care posedă anumite proprietăţi în vindecarea rănilor şi care în medicina veche s-a bucurat de un mare renume.

Dintre ierburile otrăvitoare amintim pe acelea care poartă epitetul κακός *(Iliada*, XII, 94*)* sau ἀνδροφόνος *(Odiseea*, I, 261*)*, iar dintre cele cu proprietăţi magice ierburile folosite în diferite amestecuri de Circe *(Odiseea*, X, 236, 287, 392, 394), ierburi care au puterea să lege şi să dezlege vrăjile. În *Iliada*, XI, 740—741 este amintită blonda Agameda care cunoştea proprietăţile tuturor plantelor pe care le poartă pămîntul.

Şi *macul* (*Papaver somniferum*) era cunoscut pe vremea lui Homer pentru proprietăţile lui calmante. Planta denumită în greceşte ἡ (ὁ) μήκων [7] era cultivată în primul rînd pentru seminţele care se mîncau; macul a pătruns în Grecia o dată cu cerealele despre care a fost vorba la p. 26. Numele oraşului Sicyone, nume care aminteşte de culturile de cucurbitacee din această regiune (ἡ σικύη (σικύα), la începutul mileniului I, era Μηκώνη, «oraşul macilor» [8]. E posibil ca tot despre o capsulă de mac să fie vorba şi în *Iliada*, XIV, 494 unde se găseşte o comparaţie între modul cum este tăiată măciulia unei plante (o capsulă de mac sau un bulb?) şi un cap omenesc.

★

[1] *Iliada*, XXI, 350.
[2] *Ibidem*, X, 466—467; XXI, 18, 350; Lidell-Scott, p. 1154.
[3] *Odiseea*, XI, 539; 573; XXIV, 13.
[4] *Iliada*, IV, 191; 218.
[5] *Ibidem*, XI, 846; XV, 393.
[6] G. Grinţescu, *Botanica farmaceutică*, Bucureşti, 1923, p. 285; E. Coiciu şi G. Rácz, *Plante medicinale şi aromate*, Bucureşti, 1962, p. 120.
[7] *Iliada*, VIII, 306.
[8] Hesiod, *Theogonia*, 536.

www.cimec.ro

Trecem acum la discutarea unei plante cu proprietăți miraculoase a cărei determinare a dat loc la multe controverse. În *Odiseea*, X, 305 este citată planta *moly* cu floarea albă și rădăcina neagră care a fost dată de Hermes lui Ulise ca să-l apere contra farmecelor vrăjitoarei Circe. Pentru identificarea ei s-au făcut multe presupuneri atît din punct de vedere botanic cît și filologic. În notele la traducerea *Odiseei* de G. Murnu, cîntul X, 426, D. M. Pippidi optează pentru etimologia feniciană a cuvîntului iar planta o identifică cu *Halimus triplex*. După Index Kewensis, marele repertoriu clasic de botanică apărut la Oxford în 1875, genul *Halimus* este sinonim cu *Atriplex*, plante din familia Chenopodiaceae, cărora aparține și loboda (*Atriplex hortense* L.) întrebuințată în bucătărie. G. Germain [1] discutînd despre înțelesul cuvîntului indică cum ipotezele lingvistice au căutat concordanțe etimologice și în limbile semitice și în cele indo-europene.

Cele mai importante discuții despre identificarea plantei *moly* care ne-au fost accesibile sînt următoarele: articolul lui Steier din RE [2], care citează părerile lui E. Bucholz [3] și Schmiedeger [4] precum și articolul lui P. Marzell intitulat *Die Zauberpflanze Moly* [5]. Victor Hehn atrage însă pe drept cuvînt atenția cercetătorilor că de-a lungul veacurilor, în diferite regiuni, plante cu proprietăți «miraculoase» au fost denumite *moly* tocmai după locul citat din Odiseea, așa că identificările unora sau altora din autorii vechi cum ar fi de pildă Teofrast sau Dioscorides trebuie privite cu multă circumspecție. Hippocrate și după Hippocrate Teofrast susțin că planta aparține genului *Allium* [6]; Dioscorides presupune că planta ar putea fi *Pergamum harmala* L. cu rădăcina neagră și floare alb-verzuie, dar cu miros foarte urît, sau *Ruta graveolens* L. syn. *Ruta vulgaris* Mill., plantă cu miros aromat pătrunzător și proprietăți excitante asupra pielii și a sistemului nervos. Originară din Asia Mică, *Ruta graveolens* L. a fost cunoscută de grecii din Pont pentru proprietățile ei miraculoase, și, după Dioscorides, denumită μόλυ în amintirea plantei menționată de Homer [7].

Este inutil să înșirăm lunga listă a identificărilor propuse pentru *moly*. Vom menționa totuși identificarea cu *spînzul* (*Heleborus niger* L.) deoarece această plantă cu rădăcină neagră și flori albe era curent utilizată în antichitate ca iritant și stupefiant [8]. Așa cum conchide Gabriel Germain [9] în discuția despre planta *moly*, important de reținut este nu atît încercarea de a identifica genul plantei, ci spiritul de magie populară pe care-l inspiră episodul. Alte ipoteze referitoare la inexistența plantei însoțite de diferite interpretări fanteziste n-au nici o valoare.

4. PLANTE DENUMITE « LOTUS »

Sub denumirea de « *lotus* » în epopeile homerice sînt menționate și plante erbacee și plante lemnoase pentru identificarea cărora învățații au depus multă stăruință.

Am văzut mai sus la p. 29 și 31 că sub denumirea de « *lotus* » Homer înțelege diferite specii de trifoi sau ghizdeiul (*Lotus corniculatus* L.) și, mai mult de cît

[1] *La genèse de l'Odyssée*, Paris, 1954 p. 217.
[2] Vol. 31, 1933, col. 29–33.
[3] *Homer-Realien*, vol. I, partea II, p. 216 și urm.
[4] *Ueber die Pharmaka in der Ilias und Odyssee*, Strassburg, 1918, p. 22 și urm.
[5] În *Naturforscher*, 1926, II, p. 523 și urm.
[6] V. Hehn, *op. cit.*, p. 199.
[7] V. Hehn, *op. cit.*, p. 200 și Steier, *op. cit.*
[8] G. Grințescu, *op. cit.*, p. 263 și E. Coiciu și G. Rácz, *op. cit.*, p. 324.
[9] G. Germain, *op. cit.*, p. 231.

www.cimec.ro

probabil, aparte de plantele pentru nutreț, papilionaceele: sulfina (*Melilotus officinalis* L.) și molotru (*Trigonella foenum graecum* L.). Steier în articolul citat din RE[1] este de părere că *lotusul*, citat de Homer în cîntul XXI al *Iliadei*, v. 351, împreună cu papura și pipirigul, poate fi identificat cu ghizdeiul, plantă furajeră care crește în locuri mai uscate. După părerea noastră, planta din mlaștinile Scamandrului, menționată de Homer, este după toată probabilitatea nufărul de apă rece cu floarea albă sau galbenă (*Nymphaea alba* L. și *Nuphar luteum* L.). Speciile acestea cresc în mod obișnuit în locurile mlăștinoase alături de papură și pipirig acolo unde apa curge foarte încet.

Cu toate acestea, în *Odiseea*, afară de *lotus*-ul identificat cu diferite plante erbacee este vorba și de o plantă, probabil lemnoasă, ale cărei fructe sînt comestibile [2]. E vorba de faimoasa hrană a «lotofagilor» care a suscitat vii discuții [3]. Principalele ipoteze pentru identificarea acestui lotus se grupează în două direcții: a) identificarea *lotosului* din Nordul Africii, ale cărui fructe sau semințe sînt mîncate de lotofagi, cu *Nymphea lotus* L. un nufăr cu tulpina înaltă, cu fructe care au semințe comestibile și care popular se numește trandafirul de baltă indian; alături de *Nymphea lotus* L. intră în considerare și *Nymphea nelumbo*, lotusul alb și albastru al egiptenilor, ale cărui fructe sînt de asemenea comestibile; b) identificarea *lotosului* din acest cînt al *Odiseei* cu *Zizyphus lotus* Desfontaines, cu mai multe sinonime, un arbust din familia Ramnaceae. Steier descrie fructul acestui arbust care crește și în sudul Siciliei ca fiind de mărimea unei măsline, cu gust de curmale sau smochine din care se poate face și un vin dulce [4]. A. De Candolle își exprimă însă scepticismul asupra acestei identificări [5], atitudine împărtășită și de G. Germain [6]; o altă identificare propusă pentru *lotusul* din Nordul Africii este aceea cu sîmbovina, *Celtis australis* L., care face parte din familia Ulmaceae, are fructe cărnoase de mărimea unei cireșe zaharate, cu sîmburi tari; în fine, o a treia identificare s-a făcut cu o plantă lemnoasă *Diospyros lotus* L., un arbore cu lemn tare din familia Ebenaceelor. Nici aceste ultime identificări nu au întrunit aprobări unanime [7]. Propunerea lui V. Bérard pentru identificarea acestui lotus cu un finic (curmal) [8], nu poate fi luată în considerare după cum nu a căpătat credit nici propunerea de identificare a lotusului despre care este vorba cu arborele roșcovului, *Ceratoria siliqua* L., de talie mică, fără ghimpi, din familia Leguminosae [9].

Așa cum au atras atenția pe rînd V. Bérard[10] și G. Germain[11] în povestea «uitării» țărmurilor natale de către cei care au gustat fructul *lotosului* se ascunde un joc de cuvinte bazat pe structura fonologică a cuvîntului *lotos* și a rădăcinii **lath-* = «a uita».

[1] Vol. 26, ed. 1927, col. 1515—1532.
[2] *Odiseea*, IX, 91 și urm.
[3] G. Germain, *op. cit.*, p. 220—228.
[4] Amintit de Herodot în cartea a IV-a, cap. 177.
[5] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 156.
[6] G. Germain, *op. cit.*, p. 220.
[7] Vezi discuția la Steier, *op. cit.*, col. 1515 și la G. Germain, *op. cit.*, p. 222 și urm., A. Carnoy optează pentru *Celtis australis* deoarece sîmbovina distilă un ulei asemănător cu al zizifului iar pe de altă parte constituie un nutreț apreciat, ceea ce, eventual, explică transferul numelui λωτός la plantele furajere, *op. cit.*, p. 96.
[8] V. Bérard, *L'Odyssée*, vol. II, nota la IX, 96—97, p. 30.
[9] Vezi A. De Candolle, *op. cit.*, p. 268—269.
[10] V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, vol. II, p. 103.
[11] G. Germain, *op. cit.*, p. 226.

www.cimec.ro

IV. VITICULTURA ŞI POMICULTURA

1. VIILE

Plantaţiile de vii şi cele de pomi, în majoritate măslini şi smochini, aveau în Grecia « homerică » o largă dezvoltare, ţinînd pasul cu agricultura [1].

Întinderea podgoriilor în Grecia se explică prin mai multe considerente din care amintim pe cele mai de seamă şi anume: existenţa terenurilor aride, stîncoase, cu predominarea calcarului, potrivite pentru cultura viţei de vie; clima secetoasă care contribuie la producţia unor sorturi superioare de vin; rolul însemnat pe care-l jucau culturile de viţă *(Vitis vinifera* L.*)* în economia întregului bazin estic mediteranean încă din cele mai vechi timpuri. La Homer menţionarea viilor şi a produselor dobîndite din struguri este foarte frecventă. Cel mai sugestiv tablou al lucrului în vie este desigur figuraţia de pe scutul lui Ahile [2] dar, deosebit de aceasta, în epopei sînt amintite podgoriile renumite din insula Lemnos, care furnizau vinul luptătorilor de la Troia [3], podgoriile din Epidauros [4], Pedasos [5] şi Pramne [6] şi în fine, alături de viile din Troada [7], în epopei găsim unele aluzii şi la viile din Tracia [8] şi Frigia [9].

Viile erau de obicei înconjurate de un şanţ şi împrejmuite cu gard iar coardele erau legate de araci, rînduiţi simetric. Aşa se înfăţişează figuraţia de pe scutul lui Ahile. Asupra întinderii unei podgorii avem o singură indicaţie precisă şi anume în cîntul IX al *Iliadei*, v. 578—580.

ἔνθα μιν ἤνωγον τέμενος περικαλλὲς ἑλέσθαι
πεντηκοντόγυον· τὸ μὲν ἥμισυ οἰνοπέδοιο.

Dacă acceptăm identificarea *gyes*-ului propusă de W. Ridgeway cu aproximativ 1/2 ha, via despre care este aici vorba, făgăduită lui Meleagros, avea o întindere de 12 ha.

Deşi nu avem alte indicaţii, există totuşi un pasaj în *Odiseea* [10] care, după unele interpretări, ar indica cum printre rînduri de vie se cultivau şi brazde de grîu, ceea ce, eventual, dovedeşte existenţa unui sistem de culturi duble în Grecia arhaică; în acest caz via nu era săpată decît foarte sumar. Cultivatorii se îngrijeau de paza viilor care nu aveau decît o singură intrare [11]. În podgoria lui Alkinoos viţa produce tot anul [12]. Parte din viţă are ciorchini verzi, parte se culege. Acest fapt dovedeşte că în regiunile prielnice erau plantate mai multe sorturi de viţă care, printr-o îngrijire

[1] A. Jardé, *op. cit.*, p. 58.
[2] *Iliada*, XVIII, 561—572.
[3] *Ibidem*, VII, 467.
[4] *Ibidem*, II, 561.
[5] *Ibidem*, IX, 294.
[6] *Odiseea*, X, 235; cf. *Iliada*, XI, 639. Vinul de Pramne era probabil o specialitate din preajma Smirnei.
[7] *Iliada*, XX, 185, φυταλιή.
[8] *Ibidem*, IX, 71—72.
[9] *Ibidem*, III, 184.
[10] *Odiseea*, XXIV, 343 διατρύγιος ὄρχος; διατρύγιος ὄρχος este dublu interpretat: a) spaţiu însămînţat între două rînduri de butuci de vie, b) viţă al cărei rod se coace la epoci diferite. Cf. *Odiseea*, VII, 120 şi urm.
[11] *Iliada*, XVIII, 565.
[12] *Odiseea*, VII, 120 şi urm.

www.cimec.ro

potrivită, permiteau prelungirea producției pe o perioadă îndelungată. După o altă interpretare [1], diferența de coacere se datorează expoziției la soare. Vița plantată pe povîrnișurile nordice este mult întîrziată. Producția podgoriilor era în orice caz foarte abundentă. Culesul, o adevărată sărbătoare, era o ocupație care revenea îndeosebi tineretului. Strugurii erau culeși în coșuri purtate de fete și băieți precedați de cîntăreți din nai sau citară [2]. Homer este cel mai vechi izvor literar care pomenește de sărbătorile și jocurile însoțitoare ale culesului, moment atît de important în viața socială și culturală a Greciei antice.

2. VINUL

Calitatea vinului era superioară și de multe sorturi: vin negru [3], vin roșu [4], vin dulce [5] etc. Despre vin alb nu se vorbește în epopei.

Vinul se păstra în pithoi de proporții mari [6] sau în burdufuri de piele de capră [7]. Vinul era curat, învechit și foarte tare [8]. În *Odiseea* găsim, de pildă, menționat un vin de 11 ani, care, fermentat închis, devenise spumos [9]. Comerțul cu vinuri era intens, la transporturi fiind uneori folosite corăbii întregi. Un bun exemplu de schimburile care se puteau obține pentru vin îl găsim în cartea a VII-a a *Iliadei*, v. 467—475; în schimbul unei corăbii întregi de vin se obține fier, aramă, piei de vită, boi și sclavi. Nici vinul de import nu era disprețuit de luptătorii de la Troia. În corturile căpeteniilor aheene se găsea mult vin din Tracia [10].

Afară de întrebuințarea obișnuită ca băutură alcoolică și pentru libații vinul este considerat de Homer și ca un întăritor cu efecte terapeutice [11]. « Kykeonul », băutura întăritoare oferită de Hecameda [12] lui Nestor, are la bază un vin negru din Pramne. Pentru libații se întrebuința de obicei vin curat după ce, în prealabil, pămîntul era stropit cu vin după o datină veche [13]. În general însă, eroii înfățișați în epopeile homerice beau vinul amestecat cu apă [14]; băutura în gen dionisiac, beția considerată sacră, obicei preluat de greci de la traci, nu este încă cunoscută. Epitetul οἰνοβαρής adresat lui Agamemnon de Ahile [15] este o insultă grea. Beția caracterizează numai personajele negative din epopei. Cupele în care era băut vinul se dezinfectau de obicei cu fum sau sulf [16]; pentru șefii triburilor care luptau sub zidurile Troiei erau confecționate cupe cu o lucrătură migăloasă, cupe din metale prețioase, cum ar fi de pildă cupa lui Nestor descrisă în cîntul al XI-lea al *Iliadei*, model găsit ulterior în unul din mormintele din Micene.

---

[1] V. Bérard, *L'Odyssée*, vol. I, Paris, 1924, p. 187.
[2] *Iliada*, XVIII, 567 și urm.
[3] *Ibidem*, I, 462; XVI, 230; *Odiseea*, III, 459; IX, 194 μέλας οἶνος etc.
[4] *Odiseea*, V, 165; IX, 163 etc.
[5] *Ibidem*, IX, 20 οἶνος ἡδύς, ἀκηράσιος; *Iliada*, IV, 346 οἶνος μελιηδύς etc.
[6] *Iliada*, III, 295; *Odiseea*, II, 340.
[7] *Iliada*, III, 246; *Odiseea*, IX, 196.
[8] *Odiseea*, II, 340.
[9] *Ibidem*, III, 391.
[10] *Iliada*, IX, 71—72.
[11] *Ibidem*, VI, 261.
[12] *Ibidem*, XI, 638 și urm.
[13] *Ibidem*, VI, 258—259; *Odiseea*, XVIII, 426; libație cu vin amestecat, III, 332.
[14] *Iliada*, IX, 202—203.
[15] *Ibidem*, I, 225.
[16] *Ibidem*, XVI, 228—229.

www.cimec.ro

3. RĂSPÎNDIREA PLANTAȚIILOR

Fără să aibă extinderea viticulturii, plantațiile de pomi sînt și ele deseori pomenite în epopei. Îngrijirea livezilor de pomi era o ocupație minoră în comparație cu podgoriile. Epopeile vorbesc de pometuri în Argos, în Itaca, în Scheria, dar pomii « cultivați » sînt pomeniți mai rar. Laertes, tatăl lui Ulise, avea în grădina lui pomi roditori bine îngrijiți, deci cultivați [1]. Penelopa avea la rîndul ei un îngrijitor special pentru grădina cu pomet [2]. În altă parte a Odiseei se vorbește chiar de sădirea pomilor [3]. Cu toate acestea, marea grădină din Scheria care rodește tot timpul anului [4] se pare că este o grădină naturală care se dezvoltă în condiții climaterice excepționale. Cultura pomilor roditori este în orice caz mult mai des pomenită în *Odiseea* decît în *Iliada*.

4. SOIURI DE POMI

Dintre pomii roditori cei mai des citați de autorul cînturilor epice ale *Iliadei* și *Odiseei* sînt măslinul (*Olea europaea* [5] L.) și smochinul (*Ficus carica* L.) [6]. Măslinul era și cultivat și sălbatic [7]. Cele mai adesea creștea spontan, fără îngrijiri deosebite, ajungînd deosebit de stufos și bogat în ramuri [8]. După interpretarea lui V. Bérard, măslinul sub care s-a adăpostit Ulise era pe jumătate altoit, pe jumătate sălbatic.

Și pentru smochin găsim dese indicații că era crescut spontan [9] ceea ce ne face să bănuim că în pasajele unde nu găsim indicațiile « smochin sălbatic » pomul era cultivat. În Itaca, de exemplu, sînt menționați cei patruzeci de smochini cultivați din grădina lui Laertes [10].

Alte soiuri de pomi citați mai ales în *Odiseea* sînt merii, perii [11] și rodiile (*Punica granatum* L.). A. De Candolle menționează că rodia era un arbore rar chiar în Orient, cultivat în grădinile regale [12]. Numele grecesc al rodiei era ῥοιά, ῥόα, cuvînt de origine semită, sau σίδη, după V. Hehn [13] cuvînt străin frigian sau carian; alb. *šege* = « rodie » este de asemenea considerat un împrumut, afară dacă nu este cumva un cuvînt aparținînd fondului de cuvinte comun ramurilor traco-frigiene. Desigur, alături de arborii fructiferi menționați în epopei în perioada « homerică » erau cultivați majoritatea arborilor roditori cunoscuți astăzi. Despre răspîndirea lor în bazinul estic mediteranean au discutat pe larg în lucrările de specialitate citate de noi A. De Candolle, V. Hehn și N. I. Vavilov. Menționăm totuși că lămîiul și portocalul, atît de răspîndiți astăzi pe țărmurile Mediteranei, nu sînt cunoscuți lui Homer. Acești

---

[1] *Odiseea*, XXIV, 336 și urm.
[2] *Ibidem*, IV, 737.
[3] *Ibidem*, XVIII, 359.
[4] *Ibidem*, VII, 120—126.
[5] *Iliada*, XVII, 53; *Odiseea*, V, 477; VII, 116.
[6] *Ibidem*, VI, 433; XI, 167; *Odiseea*, VII, 116.
[7] *Odiseea*, V, 477.
[8] *Ibidem*.
[9] *Iliada*, VI, 433; numele smochinului sălbatic în greceşte este ἐρινεός (hom.), ἐρίνεως (alt.).
[10] *Odiseea*, XXIV, 341 συκέας τεσσαράκοντα.
[11] *Ibidem*, VII, 115, 120.
[12] A. De Candolle, *op. cit.*, p. 190; V. Hehn, *op. cit.*, p. 237—238; N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32—37.
[13] V. Hehn, *loc. cit.*

www.cimec.ro

pomi, originari din China, Indochina și India [1] au pătruns mai tîrziu în Mediterana față de rodii, deoarece semințele nu reproduc caracterul plantelor și în cultivarea lor este nevoie de metoda altoirii. Lămîiul este pomenit abia de Teofrast. În *Odiseea*, VI, 163 este menționat un finic. Cum însă numai regiunile cu media anuală a unei temperaturi de peste 21° posedă finici cu fructe valoroase, nu e cazul să considerăm arborele menționat de Homer drept un arbore roditor.

CONCLUZII

Cercetarea pe care am făcut-o asupra relațiilor de producție în sectorul agrar și al culturilor de la începutul mileniului I î.e.n., în măsura în care acestea se reflectă în materia epică a *Iliadei* și a *Odiseei*, reprezintă o sinteză a unor date care se găsesc dispersate în lucrări de specialitate: a) lucrări despre istoria societății grecești, b) lucrări despre istoria agriculturii și a speciilor de plante, c) lucrări de lingvistică în care sînt discutate numele de plante.

Munca de sintetizare a implicat însă și o luare de atitudine față de problemele care s-au ivit. Sprijinindu-ne pe tezele lui K. Marx și Fr. Engels despre faza premergătoare ivirii orașelor-state în Grecia, democrația militară descrisă în epopeile homerice, sîntem de acord cu încercarea lui G. Thomson de a spulbera părerile despre existența în acea vreme a proprietății private considerată în afara orînduirii gentilice încă în vigoare. Problema apariției proprietății private în raport cu dezvoltarea forțelor de producție, a formării claselor și a trecerii de la uniunile de triburi spre primele state sclavagiste în Grecia antică, după cunoștința noastră, nu a fost încă studiată cu destulă profunzime. G. Thomson, în lucrarea sa *Studies in ancient Greek Society* este departe de a rezolva problema. Totuși, printre cercetătorii moderni, G. Thomson are meritul de a indica o cale de cercetare cu adevărat științifică atunci cînd atrage atenția asupra verigii care leagă apariția orașelor-state de orînduirea gentilică.

După prețioasele indicații ale lui K. Marx cuprinse în lucrarea *Forme premergătoare producției capitaliste*, în lucrarea noastră am ținut seama de faptul că în fazele evoluate ale orînduirii gentilice, atunci cînd posesiunea privată a căpătat drept de succesiune, poate chiar și de divizare prin succesiune, deținătorii parcelelor de întinderi diferite nu au calitatea de proprietari decît dacă sînt membri ai unei uniuni de triburi și locuiesc întinderea teritorială *(demos)* stăpînită de această uniune de triburi.

Atribuțiile conducerii uniunii de triburi în materie de distribuiri agrare și acordare de privilegii sînt de o covîrșitoare importanță; ele nu pot fi trecute cu vederea după cum nu poate fi micșorată nici importanța interdependenței între cei care dețin parcelele pe care le lucrează personal sau cu muncă străină și uniunea de triburi în sine *(demos)*.

Studiul de față s-a mărginit la o cercetare a tehnicii agricole și a soiurilor de plante cultivate descrise în epopei. Studiile de specialitate consultate de noi, ca, de pildă, lucrările lui A. De Candolle și V. Hehn, indică o platformă mult mai vastă a sectorului agricol în Grecia la începutul mileniului I î.e.n. decît informațiile oferite de epopei. Cu toate acestea, nu încape îndoială că în epopei au fost pomenite aspec-

[1] A. De Candolle, *op. cit.* p. 147.

www.cimec.ro

tele esenţiale ale problemelor care ne interesează; pe parcursul strîngerii materialului se observă repetarea unora şi aceloraşi date.

Sumarele indicaţii etimologice pe care le-am dat vor ajuta la înţelegerea originii culturilor pomenite în epopei: majoritatea acestor culturi au fost găsite de greci la sosirea lor în bazinul estic mediteranean şi erau necunoscute unor triburi de păstori venite din nord. Faţă de sectorul creşterii vitelor, sectorul agricol în Grecia arhaică a rămas totuşi în inferioritate.

Discuţiile purtate asupra identificării plantelor, discuţii în care unele puncte de vedere sînt originale, au contribuit totodată şi la elucidarea unor interpretări din traducerile romîneşti şi străine ale *Iliadei* şi *Odiseei*, uneori chiar la îndreptarea unora din aceste interpretări.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И ЕГО ОТРАСЛИ В ЭПОХУ ГОМЕРА

РЕЗЮМЕ

Исследование производственных сельскохозяйственных отношений и сельскохозяйственных культур в начале I тысячелетия до н.э. в той мере, в какой они отражены в эпических сказаниях «Илиады» и «Одиссеи», является синтезом разрозненных данных, встречающихся в специальных работах по: *а)* истории греческого общества; *б)* истории сельского хозяйства и видов растений и *в)* в лингвистических работах, касающихся названий растений.

Синтетический характер работы обусловливает критическое отношение к поднятому вопросу. Опираясь на положения К. Маркса и Ф. Энгельса относительно фазы, предшествующей появлению греческих городов-государств, фазы военной демократии в эпопее Гомера, авторы согласны с попытками Г. Томсона опровергнуть мнения о существовании в то время частной собственности, рассматриваемой вне еще существовавшего родового строя. Вопрос появления частной собственности в зависимости от развития производительных сил, образования классов и перехода племенных союзов к первым рабовладельческим государствам в древней Греции, по мнению авторов, до настоящего времени не достаточно изучен. В своей работе *Studies in ancient Greek Society* Г. Томсон далеко не разрешил этого вопроса. Его заслуга по сравнению с другими современными исследователями состоит в том, что он указал подлинно научный путь исследования, обратив внимание на связующее звено между появлением городов-государств и родовым строем.

В соответствии с ценными указаниями К. Маркса, имеющимися в его труде *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, в настоящей работе учитывается тот факт, что в развитых фазах родового строя, когда частное владение становится наследственным и даже подлежит делению при наследовании, владельцы земельных участков различной величины обладают правами собственника лишь тогда, когда явля-

www.cimec.ro

ются членами племенного союза и живут на территории *(demos)*, занятой этим племенным союзом.

Права руководителей племенного союза в вопросе сельскохозяйственного распределения и дарования привилегий имеют решающее значение; с ними нельзя не считаться, так же как нельзя преуменьшить значения взаимозависимости между владельцами участков, которые они обрабатывают лично или при помощи чужого труда, и племенным союзом как таковым *(demos)*.

Настоящая работа ограничивается исследованием сельскохозяйственной техники и сортов культурных растений, описанных в произведениях Гомера. Специальные труды, использованные авторами, как например работы А. де Кандоля и В. Гена, говорят о значительно более обширной сельскохозяйственной базе в Греции в начале I тысячелетия до н.э. по сравнению со сведениями Гомера. Все же, вне всякого сомнения, Гомер упоминает наиболее существенные аспекты вопросов, интересующих авторов. В процессе собирания материалов было отмечено повторение одних и тех же данных.

Краткие этимологические указания помогают пониманию происхождения упомянутых в гомеровском эпосе сельскохозяйственных культур, большинство которых греки застали в момент своего появления в восточно-средиземноморском бассейне. Эти культуры были не известны некоторым пастушеским племенам, прибывшим с севера. По сравнению с животноводством, земледелие древней Греции занимает подчиненное положение.

Касающиеся определения растений дискуссии, в которых некоторые мнения выражены впервые, способствовали уяснению ряда толкований в румынских и других переводах «Илиады» и «Одиссеи» и даже исправлению некоторых из них.

DIE LANDWIRTSCHAFT UND IHRE ZWEIGE ZUR ZEIT HOMERS

ZUSAMMENFASSUNG

Die Untersuchung der Produktionsverhältnisse auf dem Gebiete der Landwirtschaft und das Studium der Kulturpflanzen zu Beginn des 1. Jahrtausends v.u.Z., insoweit sie sich in dem epischen Stoffe der *Ilias* und *Odyssee* widerspiegeln, bildet eine Zusammenfassung von Angaben, die sich verstreut in verschiedenen Fachschriften vorfinden u.zw. a) in Arbeiten über die Geschichte der griechischen Gesellschaft, b) in solchen über die Geschichte des Ackerbaus und der Pflanzenarten c) in sprachwissenschaftlichen Arbeiten, in denen Pflanzennamen erörtert werden.

Eine derartige Zusammenfassung hat aber auch eine Stellungnahme zu den verschiedenen Problemen eingeschlossen. Auf Grund der Thesen von K. Marx, und Fr. Engels über die in den homerischen Gesängen geschilderte, der Bildung der griechischen Stadtstaaten vorangehende Stufe der militärischen Demokratie sind die

www.cimec.ro

Verfasser mit G. Thomsons Versuch einer restlosen Widerlegung jener Ansichten einverstanden, wonach damals ein Privateigentum bestanden hätte, das außerhalb der zu jener Zeit noch herrschenden Gentilverfassung zu betrachten wäre. Nach Ansicht der Verfasser wurde jedoch das Problem des Entstehens des Privateigentums im Zusammenhang mit der Entwicklung der Produktivkräfte, dem Entstehen der Klassen und dem Übergang von den Stämmebünden zu den ersten Sklavenhalterstaaten des antiken Griechenlands noch nicht tiefschürfend genug erforscht. G. Thomson ist in seiner Arbeit *Studies in ancient Greek Society* noch weit davon enfernt, dieses Problem gelöst zu haben. Immerhin kommt ihm von allen modernen Forschern das Verdienst zu, eine wirklich wissenschaftliche Forschungsmethode dadurch angegeben zu haben, daß er das Augenmerk auf das Verbindungsglied zwischen dem Erscheinen der Stadtstaaten einerseits und der Gentilverfassung andererseits lenkte.

Auf Grund der wertvollen, in K. Marx' Arbeit über die *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, enthaltenen Hinweise, wurde in der vorliegenden Arbeit der Umstand berücksichtigt, daß in den vorgeschrittenen Phasen der Gentilverfassung als der private Landbesitz den Anspruch auf Erblichkeit und vielleicht sogar Teilbarkeit durch Erbfolge errungen hatte, den Inhabern von Parzellen verschiedener Größe nur dann die Stellung von Eigentümern zukam, falls sie Mitglieder eines Stämmebundes waren und das unter der Herrschaft dieses Stämmebundes stehende Gebiet *(demos)* bewohnten.

Die Befugnisse der Leitung des Stämmebundes auf dem Gebiete der landwirtschaftlichen Zuteilungen und der Einräumung von Vorrechten sind von überragender Bedeutung; sie dürfen keineswegs überschen werden, so wie es auch unzulässig wäre, die Bedeutung der gegenseitigen Abhängigkeit zwischen den Inhabern von Parzellen, die sie selbst oder mit fremden Arbeitskräften bebauten, einerseits und dem Stämmebund als solchen *(demos)* andererseits zu unterschätzen.

Die vorliegende Arbeit beschränkt sich auf eine Untersuchung der in den Epen geschilderten Ackerbautechnik und der Arten der Kulturpflanzen. Die zu diesem Zwecke herangezogenen Spezialarbeiten, wie etwa diejenigen von A. de Candolle und V. Hehn, lassen das Bestehen einer viel umfangreicheren Unterlage der Landwirtschaft in Griechenland zu Beginn des 1. Jahrtausends v.u.Z. erkennen, als es die in den Epen enthaltenen Nachrichten tun. Trotzdem besteht kein Zweifel darüber, daß die wesentlichen Seiten der hier interessierenden Probleme in den Epen erwähnt wurden; nach Maßgabe der Zusammenstellung des Materials ist das wiederholte Vorkommen der gleichen Angaben zu bemerken.

Die knappen etymologischen Hinweise, die die Arbeit enthält, sollen das Verständnis für die Herkunft der in den Epen erwähnten Kulturpflanzen erleichtern: die Mehrzahl dieser Kulturen wurde von den Griechen bei ihrem Eindringen in das Becken des östlichen Mittelmeeres vorgefunden und war den aus dem Norden kommenden Hirtenstämmen unbekannt. Dennoch blieb im archaischen Griechenland der Ackerbau gegenüber der Viehzucht im Hintergrund.

Die Erörterungen über die Identifizierung der Kulturpflanzen, bei denen einige auf eigene Forschungen der Verfasser beruhende Ansichten vorgebracht wurden, tragen gleichzeitig auch zur Klärung gewisser Deutungen in den rumänischen und ausländischen Übersetzungen der *Ilias* und *Odyssee* bei, zuweilen sogar zu deren Richtigstellung.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

HIPPOCRATISMUL ŞI REVIZUIREA LUI ANTICĂ

DE

G. BRĂTESCU

Faza cu adevărat creatoare a şcolii medicale din Cos a avut o durată extrem de scurtă, practic nedepăşind existenţa fizică a celui care i-a asigurat faima de-a lungul veacurilor, marele Hippocrate. Deşi scrierile pe care consensul majorităţii comentatorilor le atribuie lui Polibiu şi altor urmaşi direcţi ai « părintelui medicinii » [1] prezintă toate un interes de netăgăduit, ele nu mai vădesc cu aceeaşi strălucire calităţile operelor autentic hippocratice, opere caracterizate prin acuitatea observaţiei clinice, prin strădania de a descoperi etiologia reală a manifestărilor morbide şi, mai ales, prin forţa generalizării ştiinţifice. Tendinţa spre dogmatism se va accentua la hippocratizii din generaţiile ulterioare, care, pe de altă parte, vor opune o rezistenţă tot mai slabă infiltraţiilor idealiste şi mistice în gîndirea medicală. De altminteri, prestigiul şcolii din Cos se va risipi cu desăvîrşire la numai cîteva decenii după moartea corifeului ei: în secolul al III-lea, cînd Alexandria s-a afirmat ca principalul centru medical al epocii, Hippocrate aproape că trecuse în legendă, iar patria sa încetase să exercite vreo atracţie pentru cei ce voiau să se desăvîrşească în meşteşugul vindecării.

Unii istorici socotesc că grabnicul declin al şcolii din Cos, către jumătatea secolului al IV-lea î.e.n., ar intra oarecum în firea lucrurilor. « S-a întîmplat cu gîndirea hippocratică — declară cunoscutul istoric al medicinii Arturo Castiglioni — ceva ce pare să constituie destinul multor mari idei religioase şi filozofice: ele nu pot să trăiască, să înflorească şi să se dezvolte atunci cînd, îndepărtîndu-se de obîrşia lor, capătă, potrivit epocii şi evenimentelor, forme şi orientări diferite » [2]. Pentru adepţii unei asemenea concepţii organiciste asupra evoluţiei curentelor filozofice şi ştiinţifice, problema cauzelor mai adînci ale precocelui regres al hippocra-

[1] O trecere în revistă a opiniilor emise în legătură cu autenticitatea operelor incluse în *Corpus Hippocraticum* întreprinde V. P. Karpov în articolul său *Гиппократ и Гиппократов сборник*, studiu introductiv la *Гиппократ, Избранные книги*, Moscova, 1936, p. 65—73. Despre stadiul mai recent al problemei şi, în general, despre dificultăţile precizării autenticităţii diverselor scrieri, vezi articolul lui L. Edelstein, *The Genuine Works of Hippocrates*, în Bulletin of the History of Medicine, 1939, nr. 2, p. 236—248.

[2] A. Castiglioni, *Storia della medicina*, Milano, 1936, p. 165.

www.cimec.ro

tismului originar, de fapt, nici nu se pune, ei mulţumindu-se să constate fenomenul ca atare şi să-i atribuie un caracter fatal, drept care nu mai încearcă să stabilească dacă elanul creator al şcolii din Cos nu s-a frînt cumva prin intervenţia unui determinism istoric concret. Căci lucrul cel mai instructiv este să aflăm cum a survenit procesul involutiv a cărui realitate o recunoaşte Castiglioni, adică în ce mod « epoca şi evenimentele » aveau să înrîurească negativ asupra hippocratismului, impunîndu-i « forma şi orientarea » incompatibile cu dezvoltarea lui ascendentă.

Alţi cercetători s-au străduit să dea totuşi o explicaţie fenomenului decăderii rapide a celei mai vestite şcoli medicale antice. Astfel, eruditul Louis Bourgey apreciază că « totul s-a petrecut ca şi cum marele avînt, al cărui apogeu se situează probabil între anii 430 şi 380, s-a stins treptat, din lipsă de oameni în stare să-l reînnoiască şi să-l retrăiască dinăuntrul lui » [1]. Dar şi aceasta este o simplă constatare, istoricul rămînînd dator să meargă mai departe şi să desluşească pricinile pentru care, îndată după dispariţia lui Hippocrate, fiul lui Heraclide şi al Fenaretei, urmaşii s-au dovedit incapabili nu numai să-i dezvolte cu consecvenţă învăţătura, dar măcar să asigure interpretarea fidelă a textelor rămase de la el. Căci aşa cum afirmarea hippocratismului nu-şi găseşte explicaţia ultimă în genialitatea promotorului său, tot astfel eclipsa pe care, începînd chiar din secolul al IV-lea, o cunoaşte acest curent medical nu a putut fi determinată doar de slabele calităţi personale ale reprezentanţilor lui.

Elucidarea problemei este cu atît mai importantă, cu cît disoluţia şcolii din Cos coincide cu începutul procesului de revizuire pe linie vitalistă a învăţăturii hippocratice, revizuire ale cărei consecinţe se fac şi azi simţite, sub unele aspecte, în teoria şi practica medicinii. Punerea în evidenţă a trăsăturilor hippocratismului veritabil, cît şi precizarea cauzalităţii alterărilor suferite de gîndirea hippocratică în decursul timpului nu este deci lipsită de actualitate.

Deşi cărţile medicale care, încă din antichitate, sînt cunoscute ca făcînd parte din *Corpus Hippocraticum* au fost elaborate de-a lungul unei perioade ce depăşeşte un secol, iar unele din ele sînt produsul şcolilor cu care medicii din Cos se găseau nu numai în rivalitate « profesională », dar şi în polemică ştiinţifică şi filozofică, nu poate fi negat că scrierile Colecţiei hippocratice prezintă, dacă nu o omogenitate manifestă, cel puţin un « aer de familie ». Culegerea, subliniază Bourgey, « constituie un adevărat bloc, care posedă o unitate originală, desigur că nu o unitate de inspiraţie sau de autor, ci de poziţie într-o epocă anumită » [2].

Există o atitudine *hippocratică* bine conturată în ce priveşte comportamentul clinic şi, într-o măsură, tehnica terapeutică, ba chiar bazele filozofice ale practicii medicale. Îndepărtările de la această atitudine care apar ici-colo în diferitele cărţi zise « hippocratice », mai cu seamă în cele a căror autenticitate stă de mult sub semnul întrebării, nu fac decît să reliefeze şi mai puternic orientarea cardinală a şcolii din Cos, în perioada ei culminantă. Această orientare se caracterizează prin promovarea sistematică, în întreaga activitate medicală, a observaţiei raţionate.

Ar fi, desigur, nejust să contestăm tendinţele raţionaliste, ce e drept mai puţin marcate, care se manifestă atît în scrierile şcolii rivale din Cnidos, cît şi în aproape toate celelalte lucrări pe care întîmplarea le-a încadrat în Corpul hippocratic. Dar la fel de nejust ar fi să trecem cu vederea divergenţele metodologice şi de

[1] L. Bourgey, *Observation et expérience chez les médecins de la Collection hippocratique*, Paris, 1953, p. 99.

[2] *Ibidem*, p. 26.

www.cimec.ro

fundamentare filozofică ce apar în colecţia amintită. Ele nu trebuie ignorate şi nici măcar minimalizate, deoarece analiza lor permite o apreciere mai corectă şi mai deplină a fondului hippocratismului autentic.

★

Ceea ce impresionează pe oricine ia cunoştinţă de metodologia clinică hippocratică este exigenţa acesteia în ce priveşte calităţile de observator vigilent pretinse medicului. În prima carte a *Epidemiilor* sînt enumeraţi următorii factori de care trebuie ţinut seamă pentru recunoaşterea unei boli anumite: « Constituţia comună tuturor bolnavilor şi cea individuală, boala, bolnavul, îngrijirea lui, îngrijitorul bolnavului, întrucît boala poate merge spre ameliorare ori spre agravare, starea meteorologică în totalitate, cu particularităţile cerului şi ale fiecărei regiuni în parte, obiceiurile, regimul alimentar, felul de viaţă, vîrsta bolnavului, cum vorbeşte bolnavul, dacă se reţine de la vorbă, reflecţiile sale, somnul şi insomnia, viscle, felul şi momentele în care apar, mişcările mîinilor, pruritul, plînsul, salivaţia, vărsăturile, modificările bolilor şi urmările lor, desfăşurarea funestă sau defavorabilă a bolii, transpiraţiile, hipotermia, frisoanele, tusea, strănutul, sughiţul, respiraţia, eructaţiile, flatulenţa sonoră sau mută, hemoragiile şi hemoroizii. Toate aceste fapte trebuie cercetate, precum şi tot ce se produce din pricina lor », conchide autorul antic [1].

Dar asemenea date semeiologice şi anamnestice nu pot servi decît ca materie primă. Simpla lor înregistrare nu-l satisface pe adevăratul medic, care este dator să raţioneze cît mai aprofundat asupra faptelor brute oferite de simţuri. Prezenţa unui anume simptom, oricît de clar s-ar manifesta el şi oricît de importantă ar fi semnificaţia lui în patologie, se dovedeşte insuficientă pentru recunoaşterea bolii şi, mai cu seamă, pentru stabilirea prognosticului; şi tocmai de acest prognostic depinde, la hippocratici, complexul terapeutic şi igienico-dietetic indicat în cazul respectiv [2]. Numai confruntarea tuturor simptomelor între ele, o dată cu luarea în consideraţie a ansamblului factorilor de mediu cosmic şi social ce acţionează asupra bolnavului, îngăduie justa orientare a medicului, care trebuie deci să pună în valoare, la fiece pas, calităţile înnăscute şi dobîndite ale raţiunii sale. Necesitatea îmbinării observaţiei şi raţionamentului este astfel formulată de un autor hippocratic: « Trebuie să cercetezi ce se poate vedea, pipăi, auzi; ce se poate percepe privind, pipăind, ascultînd, mirosind, gustînd şi folosind judecata (γνώμη); în sfîrşit, ce se poate cunoaşte prin toate mijloacele noastre de cunoaştere » [3].

Interesul statornic arătat de hippocratici faţă de prognostic demonstrează convingerea lor că evoluţia bolii poate fi prevăzută cu exactitate, întrucît cursul proceselor morbide nu este întîmplător, ci guvernat de legi pe care medicul trebuie să le cunoască. Prin aceasta, şcoala medicală din Cos a preconizat o atitudine ştiinţifică net superioară celei adoptate de şcoala din Cnidos, care se complăcea într-un pragmatism extrem, iar pe plan teoretic se preocupa nu atît de punerea în lumină a legilor proprii fenomenelor fiziologice şi patologice, cît de « perfecţionarea » unor catalogări şi clasificări formale ale simptomelor şi ale mijloacelor terapeutice. Însemnătatea acordată de hippocratici prognosticului constituie aşadar

[1] *Epidemiile*, I, III, 10 (Littré, II, p. 670) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, Bucureşti, 1960, p. 38.

[2] Despre însemnătatea prognosticului în doctrina hippocratică, vezi L. Edelstein, Περὶ ἀέρων *und die Sammlung der hippocratischen Schriften*, Berlin, 1931, p. 60—88.

[3] *Despre oficina medicului*, 1 (L. III, p. 272).

www.cimec.ro

un indiciu al eforturilor pe care medicina începea să le desfăşoare pentru a se elibera din captivitatea empirismului orb.

Mulţi comentatori au stăruit asupra accentului pe care Hippocrate îl pune pe artă, pe latura «artistică» a medicinii. Trebuie totuşi precizat că, în cazul de faţă, prin *artă* se înţelege o activitate de esenţă, am zice, meşteşugărească, întrucît presupune stăpînirea de către cel ce o practică a unui bagaj de cunoştinţe şi deprinderi dobîndite prin studiu şi exerciţiu, iar nu prin generozitatea unei inspiraţii capricioase. Adevăratul medic se dispensează de noroc, deoarece se sprijină pe ştiinţă, arată autorul tratatului *Despre locuri la om*. «După părerea mea — spune el — au noroc sau nenoroc doar cei care ştiu să facă ceva bine sau rău. A avea noroc înseamnă a face bine ceva, iar aşa fac cei care ştiu. A nu avea noroc înseamnă a nu face bine ceva, din neştiinţă; iar dacă eşti neştiutor, cum să ai noroc?» [1].

Medicina nu ne-a fost revelată de o conştiinţă supranaturală, ci este un produs istoric, un rezultat al strădaniei generaţiilor. «Nevoia însăşi i-a silit pe oameni să caute şi să născocească meşteşugul medical», consideră autorul *Vechii medicini*, care mai avertizează că medicina nu stăpîneşte adevărul absolut, ci numai o metodă verificată de veacuri, care va îngădui unor persoane capabile şi instruite să descopere ce a rămas încă nedescoperit [2]. Ideea este reluată de Gomperz, care ţine să sublinieze meritele şcolii din Cos în însăşi elaborarea acestei metode [3].

Nesubestimînd în nici un fel valoarea gîndirii abstracte, adevăraţii hippocratici acordă totuşi prioritate experienţei, faţă de raţionament. Ei susţin necesitatea întemeierii judecăţilor pe materialul oferit de realitatea obiectivă. Autorul *Preceptelor* îi îndeamnă pe medici să se sprijine în primul rînd pe «experienţa raţionată» (τριβὴ μετὰ λόγου), iar nu pe «probabilitatea raţionamentului» (λογισμῷ πιθανῷ). Ceea ce nu înseamnă că raţionamentul ar trebui disprețuit. Dimpotrivă, arată scriitorul hippocratic, tocmai prin faptul că raţionamentul reprezintă «un fel de memorie sintetică (μνήμη τίς ἐστι ξυνθετική) a ce a fost perceput prin simţuri» merită toată încrederea şi consideraţia. «Laud deci şi raţionamentul, — afirmă el — dacă îşi are izvorul în împrejurările concrete (περίπτωσις) şi îndrumă deducţia conform fenomenelor» [4]. Întreg acest pasaj de elogiere a experienţei ca bază a raţionamentului sau, ceea ce este acelaşi lucru, de elogiere a raţionamentului întemeiat pe datele experienţei constituie o remarcabilă formulare a concepţiei despre caracterul obiectiv al naturii şi despre gîndire ca fenomen de reflectare. Şi mai concentrat se exprimă în această privinţă alt autor hippocratic: «Constituţia naturală (φύσις τοῦ σώματος) este punctul de plecare al raţionamentului în medicină» [5].

Caracterizînd contribuţia şcolii din Cos la fundamentarea ştiinţifică a medicinii, eminentul clasicist şi iatroistoriograf Charles Daremberg arăta: «Hippocrate nu a preconizat nici un sistem exclusivist, nici o nouă doctrină, căci a extras din tradiţie aproape toate elementele ştiinţei. Dar a creat o metodă ştiinţifică îmbrăţişînd semeiologia, prognosticul şi terapeutica. Metoda aceasta, care-i va asigura o glorie veşnică, este experienţa sprijinită pe raţionament» [6]. Trebuie adăugat că, prin

[1] *Despre locuri la om*, 46 (L. VI, p. 342).
[2] *Despre vechea medicină*, 2 şi 3 (L. I, p. 570 şi 572).
[3] Th. Gomperz, *Griechische Denker*, vol. I, ed. IV, Berlin şi Leipzig, 1922, p. 256.
[4] *Preceptele*, 1 (L. IX, p. 250—252).
[5] *Despre locuri la om*, 2 (L. VI, p. 278).
[6] Ch. Daremberg, *Œuvres choisies d'Hippocrate, Introduction*, ed. II, Paris, 1855, p. LV.

www.cimec.ro

contribuţia lor decisivă la elaborarea acestei metode, hippocraticii şi-au cîştigat totodată dreptul de a ocupa un loc de onoare în galeria materialiştilor antici [1].

Puternicul suflu materialist care străbate scrierile considerate îndeobşte ca aparţinînd lui Hippocrate însuşi pare, de altminteri, să îndreptăţească legenda legăturilor spirituale dintre Democrit din Abdera şi ilustrul medic din Cos. S-a arătat că, de pildă, preocuparea hippocratică pentru etiologie s-ar datora înrîuririi directe a metodologiei marelui filozof atomist [2].

Autorul tratatului *Despre meşteşug* ia poziţie categorică împotriva idealismului nominalist, afirmînd primordialitatea realităţii materiale faţă de categoriile spirituale: « Realităţile au dat nume meşteşugurilor, căci este absurd să crezi [că realităţile ar fi produse de nume; lucrul acesta este cu neputinţă; numele sînt convenţii (νομοθετήματα) pe care le impune natura, dar realităţile nu sînt convenţii impuse de ea, ci produse pe care ea le zămisleşte » [3]. Este evident aci tonul polemic, ţintind în partizanii existenţei absolute a noţiunilor, concepţie al cărei principal susţinător a fost, cum se ştie, Platon.

Una din expresiile cele mai clare ale materialismului hippocratic o constituie teoria despre creier ca organ al gîndirii şi ca centru al vieţii psihice, teorie dezvoltată mai cu seamă în tratatul consacrat epilepsiei: « Trebuie ştiut că, pe de o parte, plăcerile, bucuriile, rîsetele şi jocurile, pe de altă parte mîhnirile, suferinţele, nemulţumirile şi plîngerile nu-şi au obîrşia decît acolo (în creier). Datorită lui, îndeosebi, gîndim, pricepem, vedem, auzim, cunoaştem urîtul şi frumosul, răul şi binele, plăcutul şi neplăcutul... Tot datorită lui înnebunim, aiurăm, ne împresoară temeri şi spaime, fie noaptea, fie după ce se face ziuă, visuri, greşeli nesăbuite, griji neîntemeiate, ignorarea a ce ne înconjoară, neobişnuinţa, inexperienţa. Toate acestea le încercăm prin intermediul creierului, atunci cînd el nu este sănătos, adică atunci cînd devine prea cald, sau prea rece, sau prea umed, sau prea uscat, sau cînd a suferit vreo altă leziune împotriva naturii sale şi cu care nu era obişnuit ». Cu alte cuvinte, creierul, ca suport material al activităţii psihice, este afectat de factori tot cu caracter material.

Epilepsia, reputată ca « boala sfîntă » prin excelenţă, întrucît ar constitui o afecţiune *sine materia*, fiind o pedeapsă sau, poate, un dar al zeilor, care ar acţiona asupra bolnavului în acces prin mijloace supranaturale, epilepsia însăşi posedă, după părerea autorului hippocratic, o patogenie materială perfect deceIabilă, constînd în simpla alterare a substanţei creierului. În favoarea acestei teze, medicul antic aduce un argument impresionant: de aşa-zisa « boală sfîntă » suferă şi dobitoacele, în special capra. Este de ajuns să deschidem craniul unui animal care a prezentat crize epileptoide şi ne vom încredinţa că în creierul lui s-au produs modificări patologice: organul este « umed, plin cu lichid de hidropizie şi miroase urît ». Concluzia scriitorului hipocratic era că « nu divinitatea, ci boala a corupt în acest mod corpul » [4].

---

[1] Vezi şi comunicările lui I. Banu, *Quelques problèmes philosophiques dans le «Corpus Hippocraticum »* şi I. Ghelerter, *Hippocrate et la philosophie*, în *XVIIe Congrès international d'histoire de la médecine*, vol. I, Atena, 1960, p. 252—258 şi 193—198.

[2] C. Săndulescu, *Stadiul actual al problemei hippocratice*, introducere la Hippocrate, *Despre medicina veche; Despre aer, ape şi locuri*, Bucureşti, 1940, p. 6.

[3] *Despre meşteşug*, 2 (L. VI, p. 4).

[4] *Despre boala sfîntă*, 11 şi 14 (L. VI, p. 382 şi 386). În legătură cu aceasta putem aminti că în tratatul *Despre articulaţii* (al cărui autor ar fi, după opinia cvasiunanimă a exegeţilor,

www.cimec.ro

În ce priveşte esenţa fenomenelor psihice, merită reţinută o afirmaţie a autorului celei de-a şasea cărţi a *Epidemiilor:* « Sufletul omului se făureşte într-una pînă la moarte » (ἀνθρώπου ψυχὴ αἰεὶ φύεται μέχρι θανάτου) [1]. Este o formulă care denotă o viziune materialistă şi dialectică, deoarece neagă preexistenţa sufletului faţă de corp şi neagă presupusa perfecţiune ideală a sufletului, proclamînd, în schimb, caracterul, am zice, istoric al psihicului, care nu reprezintă un dat supranatural, ci rezultanta unui proces continuu, al cărui substrat indispensabil este organismul biologic, întrucît o dată cu nimicirea acestuia încetează producerea şi reproducerea activităţii psihice.

« Omul — se arată în tratatul *Despre natura omului* — nu este în mod absolut nici aer, nici foc, nici apă, nici pămînt, nici vreo altă substanţă a cărei existenţă să nu se vădească în corp » [2]. Ceea ce înseamnă, pe de o parte, că alcătuirea noastră somatică nu se rezumă la un singur element, ci constituie o sinteză complexă, iar pe de altă parte, că nu se poate vorbi de o calitate ocultă proprie materiei vii, organismul uman nedatorîndu-şi structura şi funcţionalitatea unei substanţe insesizabile. Acest punct de vedere se deosebeşte radical de concepţia vitalistă, conform căreia specificitatea fenomenelor biologice s-ar explica prin acţiunea unor forţe imateriale, deci incomensurabile şi neinfluenţabile prin mijloace fizice.

Secole de-a rîndul Hippocrate a fost considerat de către majoritatea teoreticienilor şi istoricilor medicinii drept un reprezentant tipic al vitalismului. Mai cu seamă după 1700, cînd animiştii au iniţiat o largă contraofensivă împotriva curentelor biologice de orientare materialist-mecanicistă, numele căpeteniei şcolii din Cos a fost fluturat ca un stindard capabil să ralieze, prin prestigiul său, atît pe toţi partizanii idealismului în ştiinţele medicale, cît şi pe mulţi din admiratorii tradiţiilor clasice.

Pentru a demonstra pretinsul vitalism funciar al hippocratismului s-a invocat mai cu seamă concepţia despre φύσις ca element de bază în explicarea proceselor biologice normale şi patologice. În legătură cu aceasta s-au citat şi s-au răscitat cîteva fraze din cartea a şasea a *Epidemiilor:* « Natura este medicul bolilor. Natura află prin ea însăşi căile şi mijloacele, iar nu cu ajutorul inteligenţei . . . Natura, fără învăţătură şi fără ştiinţă, face ce se cuvine » [3].

Au oare aceste rînduri semnificaţia unei pledoarii în favoarea medicinii « intuiţioniste », proclamă ele cumva falimentul clinicii savante, constituie ele un îndemn la pasivitate terapeutică prin aceea că ar recomanda ca tratarea bolii să fie lăsată în grija exclusivă a preaînţeleptei « naturi vindecătoare »?

Vom remarca, în treacăt, că citatul de mai sus este extras dintr-o lucrare căreia cei mai mulţi comentatori îi contestă autenticitatea hippocratică, atribuind-o unor urmaşi ai « părintelui medicinii » [4]. Mai semnalăm şi ipoteza lui Daremberg că acel νούσων φύσεις ἰητροί ar fi, eventual, un adaos tîrziu al unui copist antic, care a ţinut să marcheze, la începutul paragrafului şi pe marginea manuscri-

chiar marele Hippocrate) se arată că cei cu gibozitate au în plămîni « tuberculi duri şi cruzi » (σκληρῶν φυμάτων καὶ ἀπέπτων) (L. IV, p. 180). Ceea ce ar lăsa de presupus că medicii şcolii din Cos practicau necropsia şi, mai mult, că acumulaseră un bagaj destul de important de cunoştinţe anatomo-patologice.

[1] *Epidemiile*, VI, V, 2 (L. V, p. 314).

[2] *Despre natura omului*, 1 (L. VI, p. 32).

[3] *Epidemiile*, VI, V, 1 (L. V, p. 314).

[4] Bourgey (*op. cit.*, p. 96 şi 97, în note) atrage atenţia asupra similitudinilor de conţinut între diverse pasaje ale cărţii a şasea a *Epidemiilor* şi anumite opere ale lui Platon.

www.cimec.ro

sului, ideea principală care, după părerea lui, se desprindea din textul transcris [1]. Este foarte instructiv, pe de altă parte, să analizăm şi exemplele pe care le aducea autorul cărţii în sprijinul tezei că « natura află prin ea însăşi căile şi mijloacele »; el avea în vedere « clipitul, treburile pe care le îndeplineşte limba şi celelalte acţiuni de acelaşi fel », apoi « lacrimile, umezeala nărilor, strănutul, ceara din urechi, saliva, expectoraţia, inspiraţia, expiraţia, căscatul, tusea, sughiţul » etc. Nu poţi să nu fii de acord cu scriitorul antic că toate acestea se produc fără intervenţia « inteligenţei » şi a « ştiinţei ». De altminteri, majoritatea lor se încadrează în categoria reflexelor necondiţionate, a căror geneză şi al căror sens biologic adaptativ a căpătat o explicaţie deplină în lumina concepţiei evoluţioniste, astfel că nu este nevoie să apelezi la intervenţia unei « conştiinţe » supranaturale pentru a lămuri mecanismele « inconştiente » ale acestor procese fiziologice. De aceea, mai cu seamă astăzi, interpretarea vitalistă a textului de mai sus, aşa cum se întîlneşte ea la foarte mulţi neohippocratişti, nu este posibilă decît cu preţul răstălmăcirii gîndirii autentic hippocratice.

Căci argumentul cel mai puternic care trebuie opus comentatorilor idealişti ai pasajului citat este furnizat de însuşi ansamblul Colecţiei hippocratice, în care abundă nu numai notaţiile despre necesitatea atitudinii active a medicului în combaterea bolii [2], dar şi semnalările de cazuri cînd natura « se înşeală » [3], astfel că medicul se vede obligat « să o contrarieze » pentru a salva bolnavul, care ar pieri dacă l-am lăsa la discreţia faimoasei *uis medicatrix naturae*, entitate imaginară, pe care însă atîţia epigoni au prezentat-o şi o prezintă ca fiind esenţialul în hippocratism.

Presupusul principiu vital a fost identificat în *Corpus Hippocraticum*, de către unii comentatori, şi sub alte denumiri în afară de φύσις. Într-o listă redactată de L. Boyer mai apar termenii ψυχή, πνεῦμα, ἔμφυτον θερμόν şi ἐνορμῶν [4].

Cît priveşte ultimul din aceşti termeni, el nici măcar nu figurează ca atare în toate versiunile care ni s-au păstrat ale Colecţiei hippocratice, ci numai într-o anume variantă a celei de-a şasea cărţi a *Epidemiilor* [5]. Într-un paragraf, în care sînt enumerate tot soiul de elemente într-o ordine a cărei logică nu poate fi nicidecum deslușită, întîlnim la un moment dat, printre alte fraze trunchiate, următoarea formulare sibilină: Τὰ ἴσχοντα, ἢ ὁρμῶντα (ἐνορμῶντα), ἢ ἐνισχόμενα, ceea ce ar corespunde « conţinătorului, impulsului, conţinutului ». Formularea nu are nici o legătură aparentă cu contextul şi dă impresia unei notaţii fugare, în vederea explicitării ulterioare a ideii consemnate [6].

---

[1] Ch. Daremberg, *Histoire des sciences médicales*, vol. I, Paris, 1870, p. 115.

[2] Vezi şi comunicarea noastră *Quelques remarques sur l'expectation hippocratique*, în *XVIIe Congrès internat. d'histoire de la méd.*, vol. I, p. 206–212.

[3] Ch. Daremberg, *op. cit.*, p. 117; L. Bourgey, *op. cit.*, p. 273. Asclepiade din Bitinia a atras şi el atenţia, în sec. I î.e.n., asupra faptului că, foarte adesea, natura îi face omului mai mult rău decît bine.

[4] A. Dechambre, *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales*, seria II, vol. VI, Paris, 1874, p. 38. Lista lui Boyer nu este completă.

[5] *Epidemiile*, VI, VIII, 7 (L. V, p. 346). De remarcat că Littré a transcris în textul de bază forma ὁρμῶν, trimiţînd în scolie termenul ἐνορμῶν.

[6] De altfel, întreaga carte a şasea a *Epidemiilor*, precum şi respectivele cărţi a doua, a patra, a cincea şi a şaptea, se prezintă, după părerea lui Littré şi a altor comentatori, ca « o înşiruire de note fără legătură între ele şi care n-au fost niciodată destinate publicării » *(Œuvres complètes d'Hippocrate*, vol. V, Paris, 1846, p. 23).

www.cimec.ro

În ciuda acestui fapt, ἐνορμῶν (uneori sub denumirea latină de *impetum faciens*) a fost ridicat în ultimii 250 de ani la rangul unui concept fundamental pentru gîndirea hippocratică, ca fiind pseudonimul «forței vitale» ce ar prezida întreaga desfășurare a proceselor normale și patologice din organism.

O serie de cercetători mai vechi și mai noi au atras atenția asupra faptului că πνεῦμα, ἔμφυτον θερμόν și mai ales φύσις nu au, în general, pentru autorii hippocratici înțelesul unor entități de esență imaterială, care determină din afară sensul fenomenelor biologice [1]. Bourgey, de pildă, a remarcat că, în mare măsură, noțiunea de pneumă păstrează în tratatul *Despre vînturi* «o semnificație naturală și directă», semnificație absentă însă cînd va fi vorba de misterioasa pneumă cu caracter speculativ, pusă de școala medicală de mai tîrziu a lui Athenaios și Arhigene la baza fiziologiei și patologiei [2].

Dușman al oricăror speculații sterile, Hippocrate n-a manifestat simpatie nici pentru speculația vitalistă. Abel Rey scrie că ne-am putea referi la vitalismul hippocratic cel mult în sensul că școala din Cos considera viața ca *primum datum* al concepțiilor sale [3]. Dar din acest punct de vedere orice biolog ar fi un vitalist, de vreme ce este greu de crezut că ar putea exista vreun cercetător în domeniul biologiei care să nu recunoască, într-un fel sau altul, specificitatea fenomenelor proprii substanței vii.

S-a afirmat că totuși Hippocrate nu a izbutit să se sustragă tentației de a introduce noțiuni speculative în practica medicală. Astfel, teoria zilelor critice ar constitui un reflex direct al misticii aritmetice și, în primul rînd, al străvechilor superstiții legate de cifra 7. S-a mai spus că, în această privință, școala din Cos ar fi suferit din plin influența laturilor esoterice ale doctrinei lui Pitagora.

Este adevărat că în tratatele hippocratice se întîlnesc dese referințe la cifre mai mult sau mai puțin fixe care marchează etapele de evoluție ale diferitelor boli. Cutare fază a bolii, aflăm din aceste tratate, durează, de regulă, atîtea zile, după care se produce o modificare bruscă și profundă a simptomatologiei, modificare ce constituie criza. Apariția sau întîrzierea crizei, precum și caracterele concrete ale acesteia constituiau pentru hippocratici elemente din cele mai importante pentru stabilirea și corectarea prognosticului.

Ar fi însă complet eronat să se creadă că noțiunea de criză, în general, și reperele numerice concrete indicate în legătură cu diferitele afecțiuni, în special, ar fi produsul imaginației speculative. Se știe că medicina modernă a confirmat existența unei cronologii destul de precise în succesiunea fazelor evolutive a nenumărate entități nosologice. Mai trebuie ținut seama de frecvența febrelor ciclice și, în primul rînd, a diverselor tipuri de malarie în Grecia antică: subtilii observatori hippocratici nu au putut să nu sesizeze regularitatea reînnoirii acceselor.

De altminteri, în cărțile hippocratice cărora li se recunoaște autenticitatea, cifrelor «critice» nu li se atribuie de fel un caracter absolut. Autorul tratatului *Despre fracturi* se consideră dator să declare: «De obicei, oasele antebrațului se consolidează pe deplin în 30 de zile. Nimic nu este totuși perfect fixat, deoarece constituțiile diferă între ele, ca și vîrstele» [4]. *Prognosticul* arată de asemenea că,

[1] Vezi și articolul lui C. Săndulescu, *Physis și medicina hippocratică*, în *Istoria medicinii. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 25–39.
[2] L. Bourgey, *op. cit.*, p. 257.
[3] A. Rey, *L'apogée de la science technique grecque*, Paris, 1946, p. 145.
[4] *Despre fracturi*, 7 (L. III, p. 440) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, p. 154.

www.cimec.ro

în ce priveşte periodicitatea crizelor, nu este cu putinţă un calcul riguros « pe zile întregi »[1], iar în tratatul *Despre vechea medicină* se formulează o concluzie cu caracter foarte general: nu există un etalon de măsură exprimat printr-o greutate sau printr-un număr la care medicul să poată raporta observaţiile clinice, singurul său ghid rămînînd deci « percepţia sensibilă » (τοῦ σῶματος τὴν αἴσθησιν)[2].

S-a mai afirmat că Hippocrate pune în legătură stările morbide şi, mai ales, valurile epidemice cu poziţia corpurilor cereşti, în sensul că ilustrul medic antic ar fi împărtăşit convingerea că sănătatea şi fericirea oamenilor sau, într-un cuvînt, soarta lor sînt determinate de mişcările fatale ale stelelor şi planetelor. Unii din cei care îi atribuie marelui savant din Cos asemenea vederi antiştiinţifice par, de altminteri, să considere că ele chiar îmbogăţesc meritele lui Hippocrate, întrucît acesta s-ar dovedi a fi un precursor în materie de . . . cosmobiologie.

Este însă de ajuns să parcurgem Colecţia hippocratică, insistînd asupra cărţilor considerate autentice, ca să ne încredinţăm de inconsistenţa tezei despre Hippocrate astrologul. Nicăieri în aceste cărţi nu vom întîlni vreo aluzie la influenţa determinată a stelelor asupra sănătăţii oamenilor.

Este drept că Hipocrate recomandă medicilor să ţină seama de imaginea cerului atunci cînd studiază o epidemie sau un caz clinic. Astfel, el arată, cum am mai menţionat, că pentru stabilirea unui diagnostic complet şi corect trebuie să avem în vedere, printre altele, « starea meteorologică în totalitate, cu particularităţile cerului şi ale fiecărei regiuni în parte » (κατὰ μέρεα τῶν οὐρανίων καὶ χώρης ἑκάστης)[3]. Dar despre ce particularităţi este vorba şi ce semnificaţie au ele pentru evoluţia bolilor?

Menţiunile despre poziţia astrelor apar mai ales în tratatul despre *Epidemii*. Partea întîi a primei cărţi începe chiar cu o precizare de ordin astronomo-meteorologic: « În insula Thasos au fost în preajma echinocţiului de toamnă şi în timpul Pleiadelor ploi multe, aproape continue, şi vînturi din sud ». Pentru mai fiecare din « stările meteorologice » descrise în lucrarea amintită se face o referinţă sumară la constelaţiile care, în perioada respectivă, răsăreau sau apuneau. Interesul acestor referinţe este relevat de un pasaj al tratatului *Despre regim:* « Iarna durează de la apusul Pleiadelor pînă la echinocţiul de primăvară; primăvara, de la echinocţiu pînă la răsăritul Pleiadelor; vara, de la Pleiade pînă la răsăritul lui Arcturus; toamna, de la Arcturus pînă la apusul Pleiadelor »[4]. Faptul că indicarea mişcării constelaţiilor are valoarea unor repere calendaristice reiese şi din alt paragraf al aceleiaşi scrieri: « Veţi lua seama la răsăritul şi apusul constelaţiilor pentru a şti să vă păziţi de schimbări şi de stările excesive ale alimentelor, băuturilor, vînturilor şi ale întregii lumi, stări care dau naştere la boli »[5]. Se ştie ce însemnătate acordau hippocraticii adaptării hranei la « constituţia » specifică fiecărui anotimp în parte; schimbările în tabloul sideral serveau drept semnal pentru trecerea la un alt regim alimentar.

Agerul observator care a fost Hippocrate a evidenţiat cu mare măiestrie legătura dintre meteorologie şi patologie, cît şi caracterul sezonier al unor afecţiuni. Autorul tratatului *Despre aer, ape şi locuri* atrage atenţia asupra excepţionalei

[1] *Prognosticul*, 20 (L. II, p. 168—170).
[2] *Despre vechea medicină*, 9 (L. I, p. 588—590).
[3] *Epidemiile*, I, III, 10 (L. II, p. 670).
[4] *Despre regim*, III, 68 (L. VI, p. 594).
[5] *Ibidem*, I, 2 (L. VI, p. 470).

www.cimec.ro

importanţe pentru prognostic a precizării condiţiilor meteorologice: « Cunoscînd schimbările anotimpurilor, răsăritul şi apusul constelaţiilor, precum şi modul în care se produce fiecare fenomen, el (medicul) ar şti de mai înainte cum se va desfăşura anul respectiv. Studiind în acest mod şi cunoscînd în prealabil care sînt momentele prielnice, el ar cunoaşte în chip desăvîrşit orice lucru, ar înrîuri deseori sănătatea oamenilor şi ar călăuzi-o prin meşteşugul său pe drumul cel drept. — Şi scriitorul antic adaugă: — Dacă cineva ar socoti însă că acestea sînt chestiuni de meteorologie şi ar sta să gîndească, ar pricepe atunci că astronomia nu este legată în mică măsură de medicină, ci mult de tot, pentru că o dată cu anotimpurile se prefac şi organele digestive [1] ale oamenilor » [2]. Acest paragraf ni se pare cu totul convingător pentru teza că elementul astronomic trebuie considerat la Hippocrate prin prisma calendaristicului şi meteorologicului, iar nu a astrologicului. Vom cita totuşi încă un pasaj din aceeaşi scriere, pe care-l socotim deosebit de concludent: « (Medicul) trebuie să se ferească, mai ales, de schimbările mari ale anotimpurilor şi să nu dea leacul hotărît sau purgative şi nici să facă incizii în regiunea abdominală mai înainte de a trece zece zile sau mai multe. Amîndouă solstiţiile, îndeosebi cel de vară, şi amîndouă echinocţiile, mai ales cel de toamnă, trebuie socotite ca foarte importante şi primejdioase. Mai trebuie să se ferească de răsăritul lui Sirius, apoi de cel al lui Arcturus şi de apusul Pleiadelor, întrucît cu deosebire în aceste zile se hotărăşte mersul bolilor » [3]. Contextul arată că referinţele la astre nu au aci alt rol decît să marcheze succesiunea anotimpurilor, cu perioadele « critice » de tranziţie, caracterizate, s-ar putea spune, prin confuzia elementelor.

În nici una din cărţile hippocratice autentice nu figurează vreo aluzie la eventuala legătură cauzală *directă* dintre poziţia astrelor şi « geniul epidemic » sau evoluţia îmbolnăvirilor. În nici una din aceste cărţi nu se menţionează despre existenţa unor « zile faste » şi « zile nefaste » de esenţă cosmologică. « Zilele critice » relevate de hippocratici sînt determinate de evoluţia intrinsecă, am zice materială, a bolii, iar nu de o înrîurire exterioară, şi cu atît mai puţin « siderală », asupra bolnavului. Invazia astrologicului în medicina zisă hippocratică se va produce abia în faza disoluţiei şcolii din Cos. Dacă este adevărat că « părintele medicinii » a fost un înaintaş în domeniul meteoro-patologiei, ni se pare totuşi exagerat să i se atribuie merite în fundamentarea cosmobiologiei, studiu care, de altminteri, abia astăzi poate dobîndi o bază ştiinţifică.

Înrudit cu repulsia sa faţă de speculaţia magică şi astrologică este refuzul lui Hippocrate de a admite imixtiunea religiei în medicina teoretică şi practică. Sînt semnificative reflecţiile autorului scrierii *Despre aer, ape şi locuri* în legătură cu efeminarea care survenea la unii bărbaţi sciţi, tulburare pe care cei din jur o considerau a fi provocată de intervenţia nemijlocită a zeilor. « Eu însă — afirma medicul hippocratic — cred că această boală este la fel de divină ca toate celelalte şi că îndeobşte o boală nu este nici mai divină şi nici mai omenească decît alta, ci toate sînt la fel de divine, adică au o pricină firească, întrucît nimic nu se produce

[1] Această « prefacere a organelor digestive » o dată cu schimbarea anotimpurilor subliniază ideea influenţei meteorologiei asupra metabolismului uman, prin intermediul alimentaţiei cu caracter sezonier.

[2] *Despre aer, ape şi locuri*, 2 (L. II, p. 14) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, p. 126.

[3] *Ibidem*, 11 (L. II, p. 50—52).

www.cimec.ro

fără o pricină firească »[1]. Iată o respingere, fără apel, a concepţiilor despre existenţa unui determinism supranatural al bolilor!

Cei care încearcă să-l prezinte pe Hippocrate drept prototipul medicului teist nu dezarmează însă, ci invocă alte texte ale colecţiei, printre care o notaţie din cartea *Prognosticului*. Mărturia aceasta li se pare cu atît mai preţioasă, cu cît tratatul amintit este socotit a face parte din grupul de scrieri ce pot fi atribuite lui Hippocrate cel Mare. Se arată aci, într-adevăr, că medicul este dator să stabilească dacă în bolile de care se ocupă « nu cumva există ceva divin » (θεῖον). Fraza care completează această enunţare prezintă însă cel mai mare interes: medicul trebuie să deceleze eventualul element divin din boală, întrucît urmează «să deprindă şi prognosticul acestuia » (καὶ τούτειον τὴν πρόνοιαν ἐκμανθάνειν)[2]. Dar ce fel de divin este acela care poate fi încadrat în diagnosticul şi prognosticul pozitiv al bolii, care se supune deci determinismului material al fenomenelor, pentru că altminteri n-ar fi previzibil? Nu se poate concepe o intervenţie supranaturală în desfăşurarea bolii fără un anumit grad de « spontaneitate » care să înfrîngă cauzalitatea biologică, pe cînd Hippocrate afirmă aici că relevarea factorului divin trebuie tocmai să asigure precizia diagnosticului. Acest divin care-şi pierde caracterul supranatural încetează, de fapt, să mai fie divin...

Aceeaşi semnificaţie o are, pînă la urmă, şi celebra formulă: « Medicul filozof este asemenea zeilor » (ἰητρὸς φιλόσοφος ἰσόθεος)[3]. Departe de a fi expresia unui respect desăvîrşit faţă de zei, cum opinează unii comentatori, sentinţa aceasta reprezintă mai degrabă o « blasfemie », întrucît proclamă egalitatea savantului cu fiinţele divine, cărora li se contestă astfel misterioasa lor atotputernicie.

Este cazul să amintim aici despre o achiziţie relativ recentă a istoriei medicinii în legătură cu condiţiile în care tînărul Hippocrate a dobîndit instrucţia lui medicală. Se considera mai de mult că el s-a format în umbra templului din Cos al lui Asclepios. Săpăturile efectuate după primul război mondial în această insulă au demonstrat însă că avem de-a face cu o legendă, pentru simplul motiv că sanctuarul amintit s-a clădit tîrziu după moartea vestitului medic şi gînditor. Astfel, primul altar al lui Asclepios a fost ridicat în Cos după anul 350 î.e.n., iar marele templu nu şi-a deschis porţile decît la începutul secolului al III-lea[4]. Cît despre apartenenţa lui Hippocrate la dinastia « preoţească » a Asclepiazilor, s-a dovedit că aceştia nu constituiau de fel o castă de preoţi, fiind vorba de o familie care practica o medicină cu caracter laic, bazată pe iniţierea fiului de către tată în « tainele » artei vindecării. Aşa se explică faptul subliniat de Bourgey că, « oricît de multiple şi de opuse ar fi... tendinţele care se manifestă în diversele tratate (din *Corpus Hippocraticum*), niciodată nu apare în ele, măcar ca obiect de critică, silueta preotului vindecător »[5].

Cel mult dacă, în unele cărţi, precum în cea *Despre boala sfîntă*, întîlnim aluzii sau chiar atacuri la adresa « vrăjitorilor, descîntătorilor, şarlatanilor şi a altor înşelători », care susţin că, prin mijloace supranaturale, pot vindeca epilepsia şi

[1] *Despre aer, ape şi locuri*, 22 (L. II, p. 76—78).
[2] *Prognosticul*, 1 (L. II, p. 112).
[3] *Despre comportarea cuvenită*, 5 (L. IX, p. 232).
[4] H. E. Sigerist, *Notes and Comments on Hippocrates*, în Bulletin of the Institute of the History of Medicine, 1934, nr. 3, p. 190. Vezi R. Herzog, *Das Asklepeion und die Aerzteschule von Kos*, în Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1932, p. 274.
[5] L. Bourgey, *op. cit.*, p. 111.

www.cimec.ro

tot felul de boli pe care zeii le-ar abate asupra nefericiților muritori. Faptul că, în tratatul amintit, medicul hippocratic se prezintă ca un apărător al « adevăratului » respect pentru zei, respect incompatibil cu pretențiile impostorilor care declară că sînt capabili să influențeze voințele divine, nu trebuie să ne deruteze, îndemnîndu-ne să-l socotim pe autorul acestei scrieri drept « un credincios adevărat », cum îl caracterizează Bourgey [1]. Nu este nevoie să fii un sincer adorator al zeilor pentru a demasca șarlatanismul cu argumentul că superstițiile presupun nesocotirea dogmelor religioase « autentice » [2]... Withington remarca just că în *Corpus Hippocraticum* se manifestă față de religie doar respectul formal pretins de cultul oficial [3].

În 1719 a apărut la Rudolstadt, sub semnătura D.W.T.D., un opuscul intitulat *Hippocrates atheismi falso accusatus*, în care era combătută, cu patima obișnuită în asemenea împrejurări, afirmația savantului german contemporan Nikolai Hieronymus Gundling că « părintele medicinii » n-a considerat sufletul de esență divină și nici nu a crezut în zei. Poate că Gundling nu va fi desfășurat cea mai convingătoare argumentație în favoarea tezelor sale, sigur este însă că din operele capitale ale Colecției hippocratice se desprinde nu numai un total indiferentism religios, dar și concluzia că apelul la explicațiile supranaturale nu face decît să dăuneze meșteșugului medical.

Printre normele etice formulate de autorul *Preceptelor* figurează și recomandația: « Dacă se ivește prilejul să dai ajutor unui om străin și sărac, tocmai în asemenea caz trebuie să intervii; căci acolo unde este iubire pentru oameni este și iubire pentru meșteșug » [4]. Nu avem nici un motiv să credem că Hippocrate și discipolii săi ar fi nesocotit principiul de mai sus. Trebuie stăruit mai ales asupra faptului că hippocraticii, cel puțin în epoca redactării scrierilor de bază din *Corpus*, n-au făcut nici o deosebire între cetățeanul liber și sclav în ce privește respectul personalității umane și acordarea asistenței medicale. *Jurămîntul* [5] îl ține dator pe medic să manifeste aceeași conștiinciozitate și puritate de intenții față de bărbat și femeie, față de adult și copil, față de omul liber și rob (ἐλευθέρων τε καὶ δούλων). André Bonnard a constatat că, dintre cei o sută de bolnavi menționați în cartea a cincea a *Epidemiilor*, cu siguranță că 19 erau sclavi (12 bărbați și 7 femei). Cifra reală poate fi chiar mai mare, întrucît nu posedăm indicații îndestulătoare despre starea socială a fiecărui pacient a cărui suferință este studiată în scrierea amintită [6]. Trebuie precizat că o asemenea atitudine deontologică nu era, la vremea aceea, un lucru curent. Platon arată că, cel mai adesea, sclavii primesc o îngrijire medicală sumară din partea unor sclavi care nu au beneficiat de instrucție profesională sistematică, pe cînd oamenii liberi sînt tratați de oameni liberi, cu pregătire temeinică și care zăbovesc lîngă bolnav, dînd atît asistență, cît și explicațiile corespunzătoare asupra cursului bolii [7].

---

[1] L. Bourgey, *op. cit.*, p. 111—112.

[2] Despre fondul ateist al tratatului amintit, vezi și nota lui F. H. Kessidi, *Гиппократ против религии*, în Наука и жизнь, 1958, nr. 1, p. 58—59.

[3] E. T. Withington, *The History of Greek Therapeutics and the Malaria Theory*, apendice la lucrarea lui W. H. S. Jones, *Malaria and Greek History*, Manchester, 1909, p. 138.

[4] *Preceptele*, 6 (L. IX, p. 258).

[5] *Jurămîntul* (L. IV, p. 630).

[6] A. Bonnard, *Civilisation grecque*, vol. II, Lausanne, 1957, p. 209.

[7] *Legile*, IV, 720 c-d.

www.cimec.ro

Democratismul şcolii hippocratice prezintă şi un aspect de altă natură, dar la fel de respectabil: preocuparea de a face înţelese noţiunile ştiinţifice medicale de către oricine. « După părerea mea, — scrie autorul *Vechii medicini*, — cel care vrea să vorbească despre arta medicală trebuie să se apuce să spună, mai ales, lucrurile cunoscute de omul de rînd; căci spusele şi cercetările medicului n-au alt obiect decît bolile de care suferă şi este atins oricare... (Omului de rînd) îi va fi uşor să înţeleagă ceva aflat şi explicat de alţii »[1]. În legătură cu aceasta se poate menţiona că unele tratate hippocratice, precum cel *Despre afecţiuni*, se prezintă ca nişte cărţi « de medicină populară, avînd drept scop să-i permită omului obişnuit (ἰδιώτης) de a înţelege regulile după care se conduce medicul »[2]. În felul acesta, hippocratismul se dovedeşte a fi duşman al hieratismului medical, al cultivării « misterelor » vindecării în cercul unor iniţiaţi, care se simţeau cu atît mai stăpîni pe ei, cu cît marea masă era mai străină de înţelegerea principiilor şi procedeelor artei lor.

★

Am încercat să recapitulăm pînă aci trăsăturile filozofice, ştiinţifice şi morale care au conferit hippocratismului prestigiul său incomparabil de-a lungul a peste 20 de veacuri. Desigur că nu ne-am propus să întreprindem o analiză cuprinzătoare a gîndirii hippocratice, ci ne-am limitat să desprindem unele aspecte pe care le considerăm esenţiale pentru caracterizarea acestei gîndiri. Am urmărit, pe de altă parte, să atragem atenţia asupra acelor trăsături pozitive ale hippocratismului care, în cursul timpului, au avut de suferit un proces de revizuire ce a determinat, în anumite privinţe, elaborarea unei imagini false despre orientarea generală a şcolii din Cos.

Aminteam că revizuirea aceasta a început, pe cît se pare, îndată după moartea marelui Hippocrate (ceea ce nu înseamnă că s-a datorat dispariţiei lui !). Analiza cărţilor din *Corpus Hippocraticum* despre care critica istorică, medico-istorică şi filologică a dovedit, cu cel mai înalt grad de probabilitate, că nu aparţin protagonistului şcolii din Cos, ci unor epigoni mai mult sau mai puţin tîrzii, arată că unele fisuri pozitiviste sau mistice au început să se ivească încă de la jumătatea secolului al IV-lea în măreţul edificiu al hippocratismului.

Doctrina umorală, de pildă, care în operele considerate astăzi autentic hippocratice deţine un rol important în explicarea fenomenelor normale şi patologice, fără să constituie însă cheia de boltă a întregului sistem, va dobîndi în lucrările ulterioare o însemnătate excepţională şi, mai cu seamă, va tinde să capete un aspect dogmatic ce-şi va pune pecetea pe foarte multe din raţionamentele ştiinţifice din domeniul medicinii şi biologiei. Din punct de vedere cronologic, se pare că în colecţia hippocratică teoria celor patru umori corespunzătoare celor patru elemente se găseşte formulată pentru prima oară în tratatul *Despre natura omului*, tratat pe care mulţi comentatori competenţi îl atribuie unor urmaşi ai marelui Hippocrate, şi în nici un caz acestuia[3]. De remarcat că, pe lîngă incontestabilele sale laturi pozitive, rezultate din observarea perspicace a realităţii, teoria celor patru elemente şi umori se resimte de o anumită tendinţă formalistă, prin reducerea, pe cale

[1] *Despre vechea medicină*, 2 (L. I, p. 572—574).
[2] E. Littré, *op. cit.*, vol. VI, p. 206.
[3] A. Frenkian, *La méthode hippocratique dans «le Phèdre» de Platon*, Bucureşti, 1941, p. 16.

www.cimec.ro

speculativă, a multiplicității fenomenelor la efectele combinării recelui, caldului, uscatului și umedului. Se ajunge astfel uneori la un joc gratuit de simetrii, care pierde contactul cu realul și amenință să prezinte false soluții cvasimagice în cele mai diverse probleme ale fiziologiei și patologiei.

Dacă conceptul de φύσις păstrase în cărțile hippocratice autentice un sens care, în genere, denota o orientare materialistă, anumite scrieri ulterioare din *Corpus Hippocraticum* vădesc, dacă nu o alunecare netă spre vitalism, cel puțin grave șovăieli filozofice. Așa este cazul cu « focul înnăscut » (ἔμφυτον πῦρ), menționat în tratatul *Despre inimă*. Vitaliștii declarați din secolele următoare vor ști să bată monedă din aceste șovăieli.

În tratatul *Despre natura femeii*, pe care însă, ce e drept, comentatorii tind să-l atribuie mai degrabă școlii din Cnidos, se arată că « lucrurile divine » (θεῖα) sînt primele cunoștințe pe care trebuie să le stăpînească un medic cu adevărat priceput [1]. Cît privește pe autorul tîrziului tratat *Despre săptămîni*, el cultivă, fără nici o rezervă, mistica cifrei 7, cu aplicațiile astronomice, astrologice, calendaristice, meteorologice, fizice, fiziologice, anatomice, nosologice etc. ale acesteia. Lucrarea în cauză constituie o reactualizare a tezelor celor mai fanteziste ale pitagoreismului. În cartea a patra a tratatului *Despre regim* se admite realitatea viselor prevestitoare, care ar avea valoarea unor mesaje ale zeilor [2].

Asemenea exemple de alterare a fondului materialist originar al hippocratismului în scrierile mai recente ale Colecției hippocratice s-ar mai putea da. Ne vom opri totuși aici, trăgînd concluzia că, încă în perioada elaborării și definitivării colecției, au început să se manifeste unele semne de criză în științele medico-biologice. Poate ar fi exagerat să vorbim despre o fractură sau chiar, mai modest, de o cotitură care să fi intervenit, la jumătatea secolului al IV-lea, în dezvoltarea concepțiilor inițiale ale școlii din Cos, acele concepții care au însemnat o contribuție nemuritoare la tezaurul culturii mondiale. Este însă incontestabil că un proces de involuție s-a declanșat pe plan științifico-medical chiar din epoca în care cei care-l cunoscuseră nemijlocit pe marele Hippocrat, primind de la el instrucție profesională, continuau să activeze.

Să se datorească acea involuție faptului că hippocratizii erau incapabili să îmbogățească moștenirea genialului lor înaintaș? Dar care este atunci cauza *revizuirii* esențiale la care începe să fie supus, încă din această etapă, fondul realist al hippocratismului?

Credem că în privința aceasta trebuie să ținem neapărat seama de evoluția generală a stărilor de lucruri din Grecia în prima jumătate a secolului al IV-lea, perioadă cînd sistemul sclavagist intră într-o criză fără precedent.

Apariția hippocratismului fusese legată de excepționalul avînt economic și cultural pe care l-a cunoscut lumea elină în epoca lui Pericle, epocă în care, după expresia lui Marx, « Grecia a atins cel mai înalt grad al înfloririi ei pe plan intern » [3]. Declinul școlii din Cos coincide cu marile frămîntări sociale determinate de urmările economice și politice ale pustiitorului război peloponeziac, care « zdruncinase bazele ordinii existente în orașele grecești » [4]. Polisul se dovedea tot mai necorespunzător

[1] *Despre natura femeii*, 1 (L. VII, p. 312).
[2] *Despre regim*, IV, 87 (L. VI, p. 640–642).
[3] K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. I, București, 1957, p. 100.
[4] V. S. Sergheev, *Istoria Greciei antice*, București, 1951, p. 241.

www.cimec.ro

faţă de dezvoltarea forţelor de producţie, făcîndu-se tot mai simţită necesitatea unor forme de organizare economică şi administrativă mai cuprinzătoare. Antagonismele de clasă căpătaseră o ascuţime atît de mare, încît cadrul democraţiei sclavagiste caracteristic pentru epoca precedentă devine perimat în veacul al IV-lea. Războiul provocase, pe de altă parte, o accelerare a polarizării avuţiei sociale, permiţînd îmbogăţirea nemăsurată a unui pumn de cămătari şi speculanţi, o dată cu sărăcirea extremă a maselor muncitoare. Numărul sclavilor a crescut şi el rapid. Foarte des izbucnesc în oraşe răzmeriţe ale populaţiei înfometate şi, în general, o atmosferă de deprimare începe să stăpînească.

Ca un reflex al acestei situaţii, în scrierile vremii se desemnează un întreg curent de critică a rînduielilor existente, de înfierare a dragostei de arginţi, de idealizare a străvechii « vîrste de aur », în care proprietatea particulară nu se ivise încă, şi de schiţare a unor proiecte utopice pentru reforma şi chiar reconstrucţia din temelii a societăţii. Pînă şi în *Scrisorile* apocrife incluse mai tîrziu în *Corpus Hippocraticum* răzbat ecourile nemulţumirii maselor faţă de abuzurile plutocraţiei. Într-o presupusă epistolă a lui Hippocrate către Damagetes se întîlnesc unele consideraţii atribuite lui Democrit asupra deşertăciunilor omeneşti, deşertăciuni printre care, la loc de frunte, se află « patima pentru bani, boală nesăţioasă » (φιλαργυρίη νοῦσος ἀόριστος). Astfel, oamenii «dărîmă şi reclădesc, iartă şi se căiesc, întorc spatele îndatoririlor prieteniei, merg cu răutatea pînă la ură, calcă în picioare legăturile de rudenie, şi toate acestea datorită patimii pentru bani» [1]. În *Precepte*, tratat de certă orientare hippocratică, găsim aprecieri puţin măgulitoare faţă de comportamentul bolnavilor bogaţi, totdeauna capricioşi, egoişti şi încrezători în făgăduielile şarlatanilor [2].

Criza socială care începe o dată cu secolul al IV-lea nu avea ieşire, întrucît în Grecia antică nu existau de fel, la vremea aceea, condiţii obiective pentru înlocuirea relaţiilor sclavagiste cu altele, corespunzînd unui mod de producţie mai evoluat [3]. De aici marasmul economic, politic şi ideologic care, ulterior, se va accentua veac după veac. Dată fiind fragila fundamentare ştiinţifică a medicinii antice şi greutatea specifică relativ mare a elementului «filozofic» în ansamblul conceptelor şi al cunoştinţelor pozitive cu care opera medicul acelor timpuri, influenţa factorilor social-economici asupra orientării teoretice şi chiar asupra laturii tehnice a artei medicale s-a manifestat atunci mai prompt şi, în unele privinţe, mai profund decît avea să se exercite, de pildă, peste două milenii, cînd ştiinţa medicală va dobîndi o bază mult mai largă şi deci mai stabilă, întrucît a reuşit să acumuleze un impunător bagaj de noţiuni fiziopatologice şi de procedee terapeutice bine verificate, bagaj aflat oarecum la adăpost de fluctuaţia « modelor ». Tocmai de aceea medicina de după Hippocrate s-a resimţit cu atîta intensitate de pe urma fenomenelor de criză caracteristice pentru societatea elină contemporană.

Secolul al V-lea se remarcase printr-un avînt deosebit al construcţiei şi reconstrucţiei. În atmosfera optimistă determinată de înflorirea economică ce a urmat după războaiele medice, activitatea meşteşugărească căpătase proporţii fără precedent, stimulată fiind, mai ales, de vastele lucrări de edificare iniţiate în toate cetăţile greceşti şi, în primul rînd, la Atena.

[1] *Scrisori*, 17 (L. IX, p. 370).
[2] *Preceptele*, 7 (L. IX, p. 260–262).
[3] V. N. Diakov, *Grecia în prima jumătate a sec. al IV-lea î.e.n.*, în vol. *Grecia antică*, Bucureşti, 1958, p. 492.

www.cimec.ro

În general, preocuparea pentru tehnică se intensifică în această perioadă. Mintea iscoditoare a savanților și a meseriașilor imaginează numeroase aparate mecanice, în care-și găsesc aplicarea principiile teoretice ale geometriei și fizicii. Totodată sînt alcătuite expuneri care sistematizau cunoștințele din cele mai diferite ramuri ale «artei», inclusiv arta medicală.

Dar fenomenele de criză ce se înregistrează pe plan social-economic începînd din preajma anului 400 tind să frîneze interesul pentru tehnica de esență meșteșugărească și să «reabiliteze», în schimb, preocupările speculative.

O expresie a acestei noi atitudini este și disprețul lui Platon față de experiența practică, în general, și față de meșteșuguri, în special [1]. Pentru el, încercarea de a controla valabilitatea unui raționament recurgînd la o experiență echivala aproape cu un sacrilegiu, întrucît ideea, de origine divină, nu putea decît să fie înjosită prin chemarea ei în fața instanțelor judecătorești inferioare ale realității materiale. Platon considera experiența sensibilă drept izvorul cunoașterii eronate, deoarece ea se întemeia pe aparențe, iar nu pe esențe. De aici, în bună măsură, și ostilitatea lui față de sofiști, care pretindeau să predea «din afară» cunoștințe științifice unor ignoranți ce năzuiau spre înțelepciune, cînd adevărata știință ar fi «interioară», dezvoltîndu-se spontan în suflet și deci neputîndu-se transmite ca atare altora [2].

Ar exista deci o falsă știință, întemeiată pe cunoșterea empirică, și o știință veritabilă, izvorîtă din cultivarea metodică, cu ajutorul exclusiv al raționamentelor, a propriilor latențe spirituale, căci știința veritabilă nu este altceva decît evocarea sau reactualizarea ideilor pure de care sufletul s-a despărțit temporar atunci cînd a coborît în lumea materială. Tocmai la aceste două modalități, cu totul inegale ca semnificație și valoare de cunoaștere științifică, se referă Platon în pasajul citat din *Legi*, unde pomenește despre pretinșii medici, cei cu instrucție căpătată empiric și care îngrijesc de sclavii bolnavi, și despre adevărații medici, care au studiat metodic știința medicală, reflectînd asupra fenomenelor patologice și asupra mijloacelor terapeutice [3].

Concepția platonică în legătură cu superioritatea cunoașterii speculative față de cea empirică își va afla ecoul și în Colecția hippocratică. De pildă, in tratatul *Despre vînturi* se arată că aerul (ἀήρ, φῦσα) sau suflul (πνεῦμα) constituie cauza principală a tuturor fenomenelor cosmice, fizice și biologice, iar acest aer, deși rămîne «invizibil pentru ochi, este vizibil pentru gîndire» (τῷ δὲ λογισμῷ φανερός) [4]. Ce departe se situează de hippocratismul autentic această proclamare a preponderenței speculației raționale asupra observației raționate!

De notat că totuși, la sfîrșitul secolului trecut, tratatul *Despre vînturi* a fost considerat de unii clasiciști drept singura scriere în privința căreia se poate afirma cu certitudine că sintetizează adevărata învățătură a școlii din Cos. Aceasta, fiindcă se descoperise un papirus medical anonim, în care «părintelui medicinii» i se atribuiau vederi similare celor expuse în lucrarea amintită. Astfel, teoria speculativă despre aer (și echivalentul lui, *pneuma)* părea să reprezinte conceptul fundamental

[1] P. M. Schuhl, *Essai sur la formation de la pensée grecque*, ed. II, Paris, 1949, p. 378–379.
[2] E. Halévy, *La théorie platonicienne des sciences*, Paris, 1896, p. 98.
[3] P. Kucharski, *Les chemins du savoir dans les derniers dialogues de Platon*, Paris, 1949, p. 136.
[4] *Despre vînturi*, 3 (L. VI, p. 94).

www.cimec.ro

al hippocratismului. O analiză mai aprofundată a demonstrat însă validitatea aprecierii comentatorilor mai vechi, care opinaseră că *Despre vînturi* nu este decît un « discurs », o producţie retorică destinată, în spiritul epocii, să argumenteze o teză anumită, în cazul de faţă teza că aerului îi revine rolul primordial, atît în univers, cît şi în organismul uman. Papirusul respectiv era, după toate probabilităţile, «caietul de notiţe » al unui învăţăcel în ale medicinii, caiet în care acesta a copiat sau, mai degrabă, a parafrazat şi rezumat unele scrieri cu circulaţie la acea epocă şi, în primul rînd, lucrările lui Menon, un discipol al lui Aristotel [1].

Trebuie însă subliniat că, în timpul vieţii lui Menon, deci la abia o jumătate de secol după moartea marelui Hippocrate, nedumeririle şi confuziile în legătură cu autenticitatea operelor acestuia începuseră să se şi manifeste, o dată ce tratatul sofist *Despre vînturi* i-a fost atribuit lui. Fapt care arată că disoluţia şcolii din Cos era atunci destul de înaintată sau măcar că procesul de revizuire a concepţiilor hippocratismului originar ajunsese atît de departe încît o asemenea substituire de autori nu mai trezea obiecţii, chiar cînd ilustrului medic din Cos i se împrumutau convingeri fără nici o contingenţă cu acelea pe care le profesase în realitate [2].

Galen îl califică pe Platon drept un asiduu imitator al lui Hippocrate, adăugînd că cele mai importante dogme platonice ar fi fost împrumutate de la «părintele medicinii » [3]. Afirmaţia este, neîndoios, inexactă, dar la fel de neîndoios este că celebrul filozof atenian a studiat operele hippocratice, pe care le şi citează (precum în *Fedru)*. Mult mai însemnată decît influenţa exercitată de hippocratism asupra doctrinei lui Platon se dovedeşte însă a fi înrîurirea platonismului asupra evoluţiei şcolii din Cos, după dispariţia corifeului acesteia.

Însuşi bătrînul Sprengel remarcase proporţiile fenomenului de revizuire a învăţăturii hippocratice în cursul secolului al IV-lea. « Abia fusese descoperită calea ce putea duce spre desăvîrşire, abia se recunoscuse că observaţia este suportul cel mai trainic al tuturor raţionamentelor în medicină, — notează medico-istoricul german, — că, atrasă de preferinţa generală pentru dialectică şi speculaţii, (medicina) a părăsit din nou această orientare şi, de dragul unor sterpe subtilităţi, a neglijat adevărurile veşnice propagate de Hippocrate». Dogmatizarea hippocratismului, mai constată Sprengel, a început prin introducerea fizicii lui Platon în medicină [4].

Nu este, de altminteri, exclus ca puternica influenţă a medicinii siciliene asupra şcolii dogmatice de ascendenţă hippocratică să se fi manifestat mai cu seamă prin intermediul platonismului. Se ştie că Platon stabilise legături personale, în cursul călătoriilor sale în Sicilia, cu unii din exponenţii de seamă ai şcolii medicale din acea insulă şi, în primul rînd, cu Filistion din Locri. Medicina siciliană, reprezentată pe atunci de urmaşii lui Empedocle, propaga teoria celor patru umori, considera inima drept organul esenţial al economiei, iar πνεῦμα drept suflul vital

[1] W. H. S. Jones, *Introduction* la *The Medical Writings of Anonymus Londinensis*, Cambridge, 1947, p. 8.

[2] Includerea în *Corpus Hippocraticum* a multor scrieri ale şcolii medicale din Cnidos, rivala declarată a celei din Cos, se explică nu numai prin aceea că opoziţia dintre concepţiile acestor şcoli nu era atît de marcată, mai ales sub raportul metodelor terapeutice, cît au presupus unii comentatori, dar şi prin faptul că procesul de revizuire a hippocratismului avea să împiedice manifestarea individualităţii reale a învăţăturii lui Hippocrate.

[3] *Despre folosinţa părţilor corpului omenesc*, 1, VIII (Kühn, III, p. 16).

[4] K. Sprengel, *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde*, vol. I, Halle, 1800, p. 433 şi 435.

www.cimec.ro

cu sediul în inimă, recomanda o terapeutică bazată pe dietetică şi, cu toate că promova cercetarea anatomică şi experimentul fiziologic şi terapeutic, nu dispreţuia speculaţia filozofică, ba chiar arăta un anumit interes faţă de practicile magice. Toate aceste trăsături doctrinare îşi au corespondentul, într-o măsură sau alta, atît în scrierile platonice, cît şi în anumite cărţi tîrzii ale Culegerii hippocratice, printre care tratatul *Despre inimă*.

Cît priveşte noţiunile medicale întîlnite în opera lui Platon, este de notat că multe din ele sînt cu totul străine literii şi spiritului lucrărilor hippocratice a căror autenticitate este mai puţin pusă la îndoială. Astfel, teza platonică despre destinul individual imuabil al fiecărei boli nu are nimic comun cu concepţia marelui Hippocrate despre evoluţia şi prognosticul bolii în funcţie de mobilizarea capacităţii naturale de rezistenţă a organismului şi intervenţia factorilor externi (printre care se numără şi mijloacele terapeutice). « Dacă nu sînt prea periculoase, bolile nu trebuie întărîtate cu leacuri, — recomandă Platon, care adaugă: — Într-adevăr, alcătuirea bolilor se aseamănă, într-o privinţă, cu natura fiinţelor vii. Iar alcătuirea fiinţelor vii impune, pentru fiecare specie în parte, anumite răstimpuri de viaţă determinate. Orice fiinţă vie se naşte avînd în sine o anumită durată de existenţă hotărîtă de soartă, excepţie făcînd accidentele datorite necesităţii... Dacă prin lucrarea leacurilor punem capăt bolii înainte de termenul fixat, din bolile uşoare se nasc atunci, de regulă, boli mai grele, iar din boli puţine, boli mai numeroase » [1]. La prima vedere s-ar părea că aci avem de-a face cu o concepţie apropiată de cea a « zilelor critice », care şi ea se întemeia pe punerea în evidenţă a anumitor intervale de timp în desfăşurarea unui proces morbid oarecare. În realitate nu există nici o înrudire între concepţia lui Platon despre termenele îmbolnăvirilor şi aceea a lui Hippocrate. Pentru filozoful din Atena, boala este provocată de un misterios « corp străin », cu fiinţa sa proprie şi cu destinul său inexorabil, corp care vine să se cuibărească în organismul bolnavului; pentru Hippocrate, suferinţa reprezintă un fenomen natural, datorit tulburării de către factori materiali a echilibrului firesc al organismului. De aceea, cînd este vorba de recidiva îmbolnăvirii, Hippocrate are în vedere faptul că suferindul n-a putut realiza în întregime, din motive explicabile fiziopatologic, fenomenele prin care se manifestă « criza », în timp ce Platon consideră recidiva drept împlinirea destinului unei boli ce nu fusese lăsată de către medic să-şi urmeze cursul fatal.

Concluzia practică a atitudinii teoretice adoptate de platonicieni în problema esenţei proceselor morbide era că evoluţia bolii nu trebuie stingherită prin tratament medical, întrucît vindecarea reală nu poate surveni decît atunci cînd boala ajunge la termenul său prestabilit, termen neinfluenţabil de efortul terapeutic. Mai mult încă, medicina ar îndeplini un rol social negativ tocmai fiindcă încearcă să prelungească viaţa unor indivizi incapabili, datorită bolii, să servească în mod corespunzător cetatea. Platon defineşte medicina epocii sale drept « o metodă de cultivare a bolii », întrucît, de multe ori, datorită îngrijirii medicale, boala întîrzie să-şi afle sfîrşitul firesc prin decesul bolnavului [2]...

Platon preconizează aşadar o atitudine medicală de pasivitate cvasiabsolută în faţa bolii. Acest contemplativism, perfect compatibil cu vederile unui filozof idealist, se dovedeşte însă a fi o monstruozitate etică atunci cînd însuşi medicul încearcă

[1] *Timeu*, 89 b-c.
[2] *Republica*, 406 a şi 407 d-e.

www.cimec.ro

să-l pună în practică, uitînd că noblețea profesiunii sale nu constă decît în lupta neîntreruptă şi necondiționată cu suferința şi moartea. Deşi scrierile hippocratice oferă înalte exemple de activism terapeutic rațional, revizuirea vitalistă la care a fost supusă doctrina şcolii din Cos i-a creat acesteia faima nemeritată de a fi preconizat expectativa sistematică [1]. S-a spus că vindecarea bolii a fost lăsată de Hippocrate în seama unei forțe imateriale, care ar acționa spontan şi necontrolabil pentru restabilirea echilibrului funcțional al organismului. Forța în cauză ar fi tocmai « natura » (φύσις), care însă, cum am mai arătat, posedă în cărțile hippocratice autentice o semnificație concretă, nedepăşind de fel limitele viziunii materialiste asupra fenomenelor biologice.

Sub înrîurirea platonismului, hippocratizii au început să confunde φύσις-ul materialist cu πνεῦμα de esență spiritualistă, iar ulterior, discipolii lui Aristotel au identificat întru totul conceptul de φύσις cu acela de ψυχή, care în sistemul marelui filozof şi savant din Stagira este sinonim cu principiul vital al plantelor, animalelor şi omului, organizatorul funcțiilor şi structurii acestor viețuitoare conform planurilor inteligenței supreme. În felul acesta, φύσις-ul a fost investit cu un sens finalist şi, prin urmare, deist de care el rămăsese cu totul străin în contextul cărților ce stau la baza Colecției hippocratice. Mai tîrziu, tendința « dematerializării » φύσις-ului hippocratic va afla susținători şi printre adepții moralei stoice, care promovau un naturism de esență idealistă [2].

Iată cum, în decurs de numai două-trei secole, hippocratismul a suferit, în condițiile social-economice ale lichidării democrației sclavagiste în lumea elină, o « schimbare la față » care va face cu neputință pentru foarte multă vreme nu numai valorificarea corespunzătoare a metodologiei clinice realiste preconizate de şcoala din Cos în perioada sa de *acme*, ci chiar utilizarea judicioasă a fondului terapeutic empiric pe care-l folosiseră medicii din jurul anului 400. Hippocratizii dogmatici şi-au întemeiat în mod deliberat raționamentele medicale nu pe materialul de observație, ci pe cîteva premise teoretice iluzorii, împrumutate din arsenalul sistemelor filozofice idealiste sau eclectice. Speculația a devenit astfel fundamentul medicinii. Pentru adoptarea unui mijloc terapeutic nu era suficientă verificarea experimentală a eficacității sale, ci se pretindea justificarea « logică » a corespondenței sau opoziției dintre pretinsele calități oculte ale drogului respectiv şi cele ale bolii în care el urma să fie aplicat.

« Trebuie mai întîi să ne ocupăm cu filozofia (φιλοσοφητέον ἡμῖν ἐστι πρότερον), dacă vrem să fim cu adevărat discipolii lui Hippocrate », scrie Galen [3]. Din păcate, acest îndemn pare să nu aibă în vedere metodologia filozofică a adevăratului hippocratism, care nu admitea ruptura dintre raționamentul științific şi observația practică, ci dă impresia că se referă la speculația formală asupra unor « esențe »

---

[1] Astfel, Claude Bernard va afirma şi el că terapeutica « este nulă la Hippocrate », continuatorii acestuia fiind medici « care nu aveau drept scop să acționeze asupra bolii *pentru a o vindeca*, ci care aveau drept scop să studieze boala pentru a-i prevedea desfăşurarea, pentru a o clasifica şi a-i preciza caracterele sau *diagnosticul* » (*Principes de médecine expérimentale*, Paris, 1947, p. 96 şi 98). În realitate, medicul hippocratic *aştepta* manifestarea simptomelor bolii nu dintr-o pasiune « contemplativistă », ci tocmai fiindcă înțelegea să acționeze în cunoştință de cauză, adaptîndu-şi atitudinea terapeutică la evoluția cazului clinic respectiv. Şi în această privință se manifestă superioritatea hippocratismului față de medicina magică, în care folosirea schemelor rituale stereotipe face inutilă relativa expectație preconizată de şcoala din Cos.

[2] Sînt cunoscute afinitățile dintre stoicism şi concepțiile şcolii medicale pneumatice.

[3] *Medicul cel mai bun este şi filozof* (K. I, p. 62—63).

www.cimec.ro

imateriale. Pentru hippocratizi, medicina era tot mai puțin τέχνη în vechiul înțeles, pe care-l folosise și marele Hippocrate, de ocupație aplicată pe concret, înrudită cu meșteșugul productiv al meseriașului, și tot mai mult τέχνη în înțelesul, mai « distins », de îndemînare creatoare în domeniul artelor plastice, al oratoriei și al preocupărilor teoretice îndeobște.

Este interesant de semnalat că speculația dogmatică a fundamentat în medicina timpului două atitudini practice contradictorii, însă la fel de dăunătoare: partizanii naturismului recomandau expectația absolută, pe considerentul că medicul are ca primă îndatorire să nu stînjenească « natura » în demersurile ei salutare, pe cînd adepții altor școli medicale cultivau tendința spre polifarmacie, pe motiv că oricărui simptom manifestat în cursul unei boli, de fiecare organ în parte, îi corespunde un anumit remediu ce poate fi dedus pe cale logică, cunoscînd « simpatia și antipatia » dintre diferitele droguri și umori.

Împotriva dogmatismului speculativ avea să se ridice curînd școala medicală empirică, adversară a generalizărilor de orice fel. Numai că empiricii se mulțumeau cu descrierea, adesea oțioasă, a fenomenelor patologice și cu indicarea formală a mijloacelor terapeutice a căror eficacitate li se părea probată. Subaprecierea cunoașterii raționale și disprețul pentru preocupările teoretice i-au condamnat pe empirici fie la șovăieli anihilante, fie mai cu seamă la o nejustificată siguranță de sine, la fel de amăgitoare ca aceea a dogmaticilor.

Atît orientarea speculativă, cît și cea empirică au înlesnit infiltrațiile mistice în medicina posthippocratică. Am amintit despre recidivele pitagoreice care s-au manifestat pînă și în unele cărți tîrzii din *Corpus Hippocraticum*, dar fenomenul cel mai izbitor este, în această privință, amploarea luată, încă din secolul al IV-lea, de medicina templelor, medicină care, pe alocuri, va tinde chiar să și-o subordoneze pe cea științifică.

Cultul lui Asclepios a fost introdus la Atena în anul 420, desigur că în legătură cu marile epidemii (de o natură încă neelucidată) care au bîntuit cetatea la acea epocă [1]. Dar această îmbogățire a panteonului atenian nu a coincis cu o afirmare a medicinii hieratice. În veacul următor, sub acțiunea factorilor social-istorici care au determinat propagarea misticismului, templele devin însă locuri de pelerinaj frecventate în mod curent de suferinzii de tot soiul. Scena « incubației » din *Plutos* al lui Aristofan nu ridiculizează o practică « vindecătoare » superstițioasă în curs de lichidare, ci una care abia căpăta extindere. De subliniat că, totuși, nici în secolul al IV-lea nu întîlnim medici care să-și exercite profesiunea în incinta sanctuarelor. Curînd însă, titlul de « medic și preot al lui Asclepios » va intra în obișnuință, ca în perioada romană să apară medici care fondează « asclepeioane » pentru a practica ei înșiși în ele [2].

[1] I. I. Russu, *Aesculapius, contribuție la preistoria medicinii*, în *Istoria medicinii. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 12—13.

[2] E. T. Withington, *op. cit.*, p. 152. Dar Jones și Withington încearcă să explice decăderea Greciei după secolul lui Pericle prin ravagiile pe care le-ar fi produs paludismul. De aci și relativul declin al medicinii științifice, neputincioasă în fața bolii, de aci și favoarea de care au ajuns să se bucure magia și medicina templelor, întrucît se înregistrau unele cazuri de vindecare « miraculoasă » a malariei prin autosugestie. Este inutil să insistăm asupra caracterului cu totul nesatisfăcător al acestor explicații patologistice ale unui fenomen social-economic cu rădăcini atît de profunde, cum a fost decadența polisului după secolul al V-lea. De altminteri, Jones nu a reușit să demonstreze măcar faptul că paludismul luase în Grecia proporții catastrofale începînd din jurul anului 400 î.e.n.

www.cimec.ro

Opera lui Hippocrate reprezintă, în medicina antică, punctul culminant al strădaniei de a elibera arta vindecării de sub tutela misticismului. Urmaşii marelui gînditor şi savant nu au mai ştiut să manifeste aceeaşi inflexibilă hotărîre de a nu pactiza cu religia şi supranaturalul. Însuşi Galen consemnează în scrierile sale cazuri de vindecări obţinute prin « cure » magice, ba chiar recomandă purtarea amuletelor protectoare [1]. Să se datoreze această recrudescenţă a magiei în secolul al IV-lea şi în perioada următoare influenţei misticismului oriental, de care grecii s-ar fi contaminat de la perşi, în cursul războaielor medice, aşa cum presupune Castiglioni [2]? Factorul extern a putut juca, desigur, un anume rol, dar hotărîtor pentru extinderea superstiţiilor a fost marasmul economic, social şi politic în care se afunda fără scăpare lumea elină.

Semnificativă este, în aceeaşi ordine de idei, tendinţa ce se schiţase în antichitate de a atribui calităţi supraomeneşti personalităţii lui Hippocrate [3]. Acest cult, atît de străin spiritului hippocratismului originar, constituie prin el însuşi un indiciu al ignorării valorii metodologiei filozofice şi clinice a şcolii din Cos, căci numai cineva care nu înţelege în ce mod au dobîndit hippocraticii strălucitele lor succese medicale poate presupune că asemenea rezultate s-ar datora unei dotări supranaturale.

Pe de altă parte, preocupările astrologice aveau să se accentueze şi ele în jurul crei noastre. Importantele cercetări astronomice desfăşurate de savanţii din Alexandria au îmbogăţit cunoştinţele pozitive despre mişcarea stelelor şi a planetelor, dar nu e mai puţin adevărat că aceiaşi savanţi, în frunte cu Ptolemeu, se raliau ideii că destinul indivizilor şi al popoarelor depinde de poziţia relativă a corpurilor cereşti. Ecouri ale acestei concepţii se întîlnesc şi în scrierile lui Galen. Spre deosebire de Hippocrate, care admitea doar influenţa *meteorologicului* asupra stării de sănătate, celebrul medic greco-roman din secolul al II-lea e.n. a acordat uneori un rol determinant elementului *astrologic* în explicarea fenomenelor morbide [4]. « Astrele, care sînt străvezii şi uscate, posedă o înţelepciune supremă (ἄκραν σύνεσιν ἔχειν); căci dacă cineva ar nega aceasta, înseamnă că nu pricepe măreţia şi superioritatea zeilor », afirmă Galen [5]. Declaraţia aceasta dă măsura infiltraţiilor mistice în medicina de după Hippocrate.

Ar fi însă cu totul greşit să socotim că, în jumătatea de mileniu care desparte pe Hippocrate de Galen, medicina nu ar mai fi progresat, ba poate chiar că ar fi decăzut. Prin ea însăşi, uriaşa operă galenică reprezintă o dezminţire a acestui punct de vedere.

De-a lungul secolelor, generaţie după generaţie, medicii au adăugat contribuţia lor, cînd mai importantă şi cînd mai modestă, la tezaurul artei vindecării. Şcoala medicală din Alexandria a constituit o remarcabilă etapă pregătitoare în elaborarea bazei experimentale a viitoarei medicini ştiinţifice (de menţionat că acest moment de avînt creator a corespuns unei intense vieţi economice în marele oraş de la gurile Nilului).

Dacă în decursul acestor 500 de ani idealismul şi misticismul au recîştigat din terenul pe care-l pierduseră la un moment dat în medicina teoretică şi practică

[1] E. T. Withington, *op. cit.*, p. 152–153.
[2] A. Castiglioni, *Incantesimo e magia*, Milano, 1934, p. 231.
[3] L. Bourgey, *Observation et expérience chez Aristote*, Paris, 1955, p. 38.
[4] A. Castiglioni, *op. cit.*, p. 302–303.
[5] *Deprinderile sufletului sînt urmarea temperamentelor corpului*, V (K. IV, p. 786).

www.cimec.ro

nu înseamnă că filonul realist şi nereligios s-ar fi epuizat cu totul în medicina antică. Este de ajuns să amintim despre rădăcinile materialiste ale şcolii metodice, al cărei doctrinar, Asclepiade, a criticat fără rezerve orientarea vitalistă, cu complementul ei practic, pasivitatea terapeutică promovată de pretinşii continuatori ai învăţăturii hippocratice.

De fapt, pe măsură ce persoana lui Hippocrate tindea să fie zeificată, opera lui înceta să constituie un îndreptar sau măcar un obiect de meditaţie pentru majoritatea medicilor. Galen constata că aceştia, deşi îl admiră pe ilustrul lor înaintaş, nu-i citesc scrierile, sau dacă le citesc nu le înţeleg, sau dacă le înţeleg nu aplică principiile care stau la baza Colecţiei hippocratice [1]. Este de remarcat că Galen însuşi nu a izbutit să se menţină cu consecvenţă pe linia hippocratismului autentic, cu toate că celebrul medic din Pergam avea un adevărat cult pentru protagonistul şcolii din Cos; ideologia dominantă în Roma perioadei imperiului l-a împiedicat să valorifice pînă la capăt metoda materialistă cu care Hippocrate înzestrase ştiinţele medicale [2].

Galen era un spirit cu adevărat enciclopedic. Pasiunea pentru erudiţie el a îmbinat-o cu un deosebit talent de experimentator, ceea ce i-a permis să aducă o contribuţie de seamă la progresul anatomiei, patologiei, terapeuticii şi farmacologiei. Dar savanţii medievali au apreciat mai ales preocuparea lui Galen pentru sistematizarea dogmatică şi, mai presus de orice, concesiile pe care vestitul medic greco-roman le-a făcut idealismului. Acelaşi Galen care recunoştea că « afecţiunile corpului le domină pe cele ale sufletului » (... τῶν τοῦ σώματος κακῶν δυναστεύεσθαι τὴν ψυχήν) [3], alăturîndu-se deci punctului de vedere materialist, declara cu alt prilej că « trupul este instrumentul (ὄργανον) sufletului » [4], formulă tipică pentru gînditorii idealişti. De altminteri, întreaga operă anatomo-fiziologică a lui Galen este pătrunsă de ideea că diversele organe, cu forma şi structura lor, au fost create de către o inteligenţă supremă în vederea îndeplinirii anumitor funcţii prestabilite [5]. Acest finalism (deist, ca orice finalism) explică marea favoare de care s-au bucurat timp de un mileniu şi jumătate cărţile medicului din Pergam în cercurile ştiinţifice aflate sub dominaţia spirituală a teologiei (creştine sau musulmane).

Comentariul eclectic şi, adeseori, net idealist al lui Galen va influenţa în mod hotărîtor interpretarea scrierilor hippocratice, chiar a celor în care materialismul şi-a găsit o expresie cît se poate de clară. Sute de ani, hippocratismul va fi identificat cu imaginea deformată pe care o reflectează oglinda curbă a dogmatismului galenic. Legenda vitalismului hippocratic s-a perpetuat pînă în zilele noastre, dobîndind răspîndirea şi tenacitatea atîtor alte prejudecăţi. Acest Hippocrate răstălmăcit pare a fi devenit patronul celor ce manifestă dispreţ faţă de terapeutica « oficială », al şamanilor moderni, al promotorilor intuiţionismului şi ocultismului în medicină.

Apogeul şcolii din Cos a corespuns amiezii democraţiei eline, iar elaborarea Colecţiei hippocratice s-a încheiat atunci cînd amurgul prindea să coboare peste

[1] *Medicul cel mai bun este şi filozof* (K. I, p. 55).

[2] Despre determinismul social al orientării filozofice a lui Galen, vezi şi articolul lui V. L. Bologa şi S. Izsák, *Marele medic Avicena (Ibn Sina)*, în Revista de ocrotire a sănătăţii în R.P.R., 1952, nr. 6, p. 81.

[3] *Deprinderile sufletului sînt urmarea temperamentelor corpului*, V (K. IV, p. 788).

[4] *Despre folosinţa părţilor corpului omenesc*, I, 2 (K. III, p. 2).

[5] Cu atît mai surprinzătoare sînt afirmaţiile neohippocratistului R. Allendy, care îi atribuie lui Hippocrate o « rodnică » orientare finalistă, iar lui Galen un « reprobabil » punct de vedere materialist determinist *(Orientation des idées médicales*, Paris, 1929, p. 22*)*.

www.cimec.ro

cetăţile greceşti. Rod al unei epoci care a preţuit lumina, învăţătura « părintelui medicinii » reprezintă o afirmare a forţei raţiunii pusă în serviciul desăvîrşirii fizice şi morale a omului.

Hippocratismul autentic este de aceea incompatibil cu atitudinea celor care, lansînd astăzi lozinca « întoarcerii la Hippocrate », dovedesc neîncredere în posibilităţile ştiinţei de a contribui la făurirea unei vieţi mai sănătoase şi mai demne pentru umanitatea ce se pregăteşte să părăsească pentru totdeauna imperiul necesităţii oarbe.

УЧЕНИЕ ГИППОКРАТА И ЕГО АНТИЧНАЯ РЕВИЗИЯ

РЕЗЮМЕ

Труды Гиппократа выделяются остротой клинической наблюдательности, старанием уточнить реальную причину болезненных проявлений, а также силой научного обобщения. Настоящее гиппократовское учение ставит в основу медицинской практики наблюдение и эксперимент, оно отвергает как догматизм, так и идеалистические лжетолкования. В работах Гиппократа термин *physis* не имеет того виталистического значения, которое приписывают ему некоторые комментаторы, а сохраняет свое конкретное текущее значение. Так же ошибочны и попытки найти в этих работах мистические или теистические тенденции, или хотя бы определенную склонность к магии и астрологии. В *Corpus Hippocraticum* не встречается даже намека на решительное влияние звезд на здоровье людей. Гиппократ упоминает о положении звезд во время эпидемии только лишь с целью уточнить время года, в которое произошли данные заболевания. Астрономический элемент нужно рассматривать в трудах «отца медицины» сквозь призму календаристики, метеорологии, а не астрологии.

Еще в первой половине IV в. до н.э., следовательно в период, когда составление *Corpus Hippocraticum* еще не было закончено, в ориентировке косской школы отмечается отдаление от позиций детерминизма, все более и более явное сползание к догматическому витализму, определенный идеалистический пересмотр учения Гиппократа. Все исследователи признают, что вскоре после его смерти, медицинское направление, прославленное Гиппократом, вступило в фазу непоправимого упадка. Некоторые исследователи ограничиваются констатированием этого явления, другие же пытаются объяснить этот инволюционный процесс лишь слабыми личными качествами последователей Гиппократа. Причина пересмотра первоначального гиппократовского учения обусловлена, однако, общей эволюцией положения в Греции после 400 г. до н.э., когда рабовладельческий строй вступил в невиданный еще кризис. Появление гиппократовского учения было связано с исключительным экономическим и культурным расцветом элинского мира в эпоху Перикла, тогда как упадок косской школы совпадает с социаль-

www.cimec.ro

ными волнениями и идеологическим кризисом, обусловленными экономическими и политическими последствиями пелопоннесской войны.

Последователи великого Гиппократа недооценивали рациональное наблюдение, предпочитая догматические спекуляции, в которых чувствовались отзвуки платоновского идеализма. В поздних «гиппократических» работах понятие *physis* начинает на самом деле приобретать виталистический оттенок. В следующих веках, параллельно с углублением кризиса, связанного с ликвидацией рабовладельческой демократии, медицина сопротивляется все более слабо идеалистическим, мистическим влияниям. В то же время «гиппократики» становятся сторонниками выжидательного лечения, поскольку они в значительной мере утратили веру в возможности своего искусства, довольствуясь лишь поддержкой спонтанного действия предполагаемой нематериальной «выздоровительной природы». Следует заметить, что этот процесс совпадает с тенденцией обожествления самого Гиппократа.

Знаменательно, что Галену, известному врачу II в. н.э., страстному почитателю Гиппократа, не удалось в условиях этой эпохи использовать полностью реалистическую основу настоящего гиппократизма: господствующая идеология в Риме, в период империи, помешала ему усвоить и последовательно применять материалистическую методологию косской школы. Таким образом и объясняются уступки Галена по отношению к витализму и биологическому финализму. Эклектические, а часто прямо идеалистические комментарии Галена решающим образом повлияли на позднейшее истолкование сочинений Гиппократа, даже тех, в которых материализм выражен особенно ясно.

На протяжении многих веков гиппократизм отождествлялся с искаженным образом, отражаемым кривым зеркалом галеновского догматизма, который представляет собой основной источник нынешнего так называемого неогиппократического направления.

L'HIPPOCRATISME ET SA RÉVISION DANS L'ANTIQUITÉ

RÉSUMÉ

Les livres hippocratiques se distinguent par l'acuité de l'observation clinique, l'effort visant à préciser l'étiologie réelle des manifestations morbides, enfin par la vigueur de la généralisation scientifique. L'hippocratisme authentique assied la pratique médicale sur l'observation et l'expérimentation, et rejette aussi bien le dogmatisme que les pseudo-explications idéalistes. Dans les écrits hippocratiques, le terme de *physis* n'a nullement le sens vitaliste que lui attribueront certains commentateurs, mais conserve sa signification concrète courante. Non moins erronées sont les tentatives de ceux qui veulent découvrir dans ces écrits des tendances mystiques ou théistes, ou pour le moins une certaine prédilection pour la magie et l'astrologie. Le *Corpus Hippocraticum* ne fait nulle part allusion à une influence déterminante des astres sur la santé humaine. Si l'illustre médecin mentionne la position des constellations lors d'une épidémie, c'est simplement pour préciser la

www.cimec.ro

saison à laquelle elle s'est produite. Dans les œuvres du « Père de la médecine », l'élément astronomique est à considérer du point de vue du calendrier et de la météorologie et non pas de l'astrologie.

Dès la première moitié du IVe siècle av. n. è., c'est-à-dire à une époque où l'élaboration du *Corpus Hippocraticum* n'était pas encore achevée, on constate un changement dans l'orientation de l'École de Cos: elle s'écarte, en effet, des positions du déterminisme pour glisser de plus en plus vers un vitalisme dogmatique, vers la révision idéaliste de la doctrine hippocratique. Les historiens sont unanimes à reconnaître qu'après la mort d'Hippocrate le courant médical qu'il avait illustré entre dans une phase irrémédiable de déclin. Certains se bornent à constater le phénomène, alors que d'autres essayent d'expliquer ce processus d'involution par la médiocrité des successeurs du maître.

En réalité, cette révision de la doctrine originelle tient de l'évolution générale de la situation en Grèce après l'an 400 av. n. è., lorsque le système esclavagiste connut une crise sans précédent. De même que l'apparition de l'hippocratisme avait correspondu à l'essor économique et culturel exceptionnel du monde hellène à l'époque de Périclès, le déclin de l'École de Cos coïncidait avec les troubles sociaux et la crise idéologique engendrés par les suites économiques et politiques de la guerre du Péloponèse.

Les épigones du grand Hippocrate ont sous-estimé la valeur de l'observation raisonnée, lui préférant la spéculation dogmatique, où se retrouvaient les échos de l'idéalisme platonicien.

Dans les ouvrages « hippocratiques » ultérieurs, le concept *physis* commence, en effet, à se teinter de vitalisme et aux siècles suivants, parallèlement à l'aggravation de la crise suscitée par la liquidation de la démocratie esclavagiste, la médecine opposera une résistance de plus en plus faible aux infiltrations idéalistes et mystiques. En même temps, les successeurs d'Hippocrate, ayant en bonne partie perdu confiance dans les possibilités de leur art, adoptent une attitude expectante en thérapeutique, se contentant d'aider l'action spontanée de la prétendue « nature médicatrice », d'essence immatérielle. Il convient de remarquer que ce processus coïncidait avec la tendance à déifier la personne d'Hippocrate.

Il est significatif que Galien, le célèbre médecin gréco-romain du IIe siècle de n. è., admirateur passionné de l'œuvre d'Hippocrate, n'ait pas réussi, dans les conditions de son temps, à mettre entièrement en valeur le fond réaliste de l'hippocratisme authentique, l'idéologie dominante de la Rome impériale l'ayant empêché de s'assimiler et d'appliquer d'une manière conséquente la méthode matérialiste de l'École de Cos. C'est ce qui explique les concessions que Galien consent au vitalisme et au finalisme biologique. Le commentaire éclectique —souvent nettement idéaliste — de Galien exercera une influence décisive sur l'interprétation des écrits hippocratiques, de ceux-là même où le matérialisme se manifeste sous une forme parfaitement claire. Désormais, quelques siècles durant, l'hippocratisme sera identifié à l'image que réfléchit le miroir déformant du dogmatisme galénique, qui est la principale source de l'orientation soi-disant néo-hippocratique actuelle.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

TEORIA SOFISTĂ A EGALITĂŢII NATURALE

DE

ZOE PETRE

În cea mai mare parte a literaturii de specialitate, personalitatea şi ideile sofiştilor au fost considerate exclusiv ca rezultate ale unei epoci şi nu ca expresie a unor interese de clasă; ca urmare, aspectul critic al tezelor lor social-politice a fost înţeles ca o negare destructivă a esenţei democraţiei sclavagiste [1].

Acest mod de a vedea lucrurile nu poate fi însă susţinut fără a substitui concluziilor către care conduce investigaţia critică a sofisticii încheieri decurgînd dintr-o mentalitate modernizatoare. Din această pricină, o seamă din fragmentele sofiste ajunse pînă la noi n-au mai putut fi integrate punctului de vedere amintit [2]. Singură atenta reconstituire a ansamblului gîndirii sofiste, datorată lui Ettore Bignone [3], a demonstrat netemeinicia afirmaţiilor despre « anarhismul » sofiştilor;

[1] V. de ex.: U. von Wilamowitz Moellendorf, *Plato*, I, p. 84; id., *Der Glaube der Hellenen*, II, p. 217 şi urm.; S. I. Lurie, *Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus*, Hermes, 1926, p. 343—348; A. Stenzel, s. v. *Antiphon*, RE Suppl. V, 1924, col. 40, 10. St. Zeletin, *Începuturile individualismului*, Arhiva pentru ştiinţe sociale, 3—4, 1924, p. 374 şi urm., consideră pe sofişti ca fiind exponenţii intereselor « plutocraţiei ateniene », dar în acelaşi timp protestatari individualişti, precursori ai lui Stirner şi Nietzsche. Citäm articolul lui K. Gregoriades, *Begriff und Wirklichkeit des « Nomos » bei den Griechen*, Πλάτων, I Γ′ 1961, A'-B', 25—26, p. 216—220, pentru că demonstrează persistenţa echivalării sofisticii cu o doctrină anarhică în cercetarea actuală. Nu am avut la îndemînă studiul lui M. Pohlenz, *Nomos und Physis*, Hermes, 97, 1953, p. 418, dar din articolul lui Gregoriades rezultă că şi savantul german susţine aceleaşi teze.

[2] Ne referim la imposibilitatea de a concilia interpretarea anarhistă a fragmentelor sofiste cu un alt grup de fragmente care preconizează fără putinţă de echivoc *concordia* ca suprem bine în viaţa cetăţii; dificultatea devine cu atît mai mare cu cît fiecare din cele două elemente ale presupusei contradicţii sînt reprezentate de cîte un tratat al unuia şi aceluiaşi autor, Antifon Sofistul. Diferitele încercări de a disjunge cele două doctrine nu ni se par convingătoare, fie că e vorba de omiterea fragmentelor din Περὶ ὁμονοίας (A. Stenzel, *loc. cit.*) sau de atribuirea lor lui Antifon din Rhamnus, oligarh notoriu (S. I. Lurie, *loc. cit.*). Ett. Bignone, în articolul *Antifonte Oratore ed Antifonte Sofista*, în *Studi sul pensiero antico*, Napoli, 1938, p. 162 şi urm., demonstrează limpede paternitatea unică a tratatelor Περὶ ἀληθείας şi Περὶ ὁμονοίας.

[3] La studiul citat în nota precedentă adăugăm *Antifonte Sofista ed il problema della sofistica nella storia del pensiero greco, ibid.*, p. 1—161. Pornind de la alte considerente, W. Jaeger *(Paideia*, vol. I, trad. ital., Florenţa, 1936, p. 426 şi urm.) ajunge la concluzii asemănătoare cu Bignone în ce priveşte sensul general al doctrinelor sofiste.

www.cimec.ro

încheierile la care el a ajuns sînt pentru noi, ne grăbim să o spunem, în egală măsură valabile şi esenţiale [1]. Dacă totuşi avem azi îndrăzneala de a relua acest subiect, o facem pentru că ni se pare că mărturiilor strînse de savantul italian li se pot alătura alte cîteva care îi întăresc concluziile; o facem însă mai ales din convingerea că singură reexaminarea în spirit materialist-dialectic a complexului raport între doctrina sofistă şi societatea democrat-sclavagistă este în măsură să lămurească pînă la capăt problema de care avem a ne ocupa [2].

★

Apariţia curentului sofist constituie un fenomen ideologic necesar al perioadei de desăvîrşire a democraţiei sclavagiste ateniene. În cursul instaurării regimului democrat, mii de cetăţeni capătă pe deplin nu numai conştiinţa unor drepturi politice extrem de largi, ci şi putinţa de a le exercita efectiv. Ei sînt acum chemaţi a-şi spune direct cuvîntul în domeniile cele mai variate ale vieţii publice. În contradicţie cu aceste noi stări, sistemul de educaţie al secolului precedent nu mai răspundea cerinţelor epocii: prea restrîns şi îndreptat în alt sens decît formarea pentru viaţa publică activă [3], el corespundea şi unui ideal uman aristocratic [4], străin prin esenţa lui unui stat în care *demos*-ul reprezenta elementul preponderent.

În acelaşi timp însă se petrece şi un alt fenomen: maturizarea conştiinţei sociale face să apară cu limpezime şi să se impună complexitatea problemelor izvorîte din viaţa socială, ai cărei participanţi conştienţi sînt tot mai mulţi. În acest sens acţionează şi alte elemente. Dezvoltarea producţiei simple de mărfuri [5] necesită şi determină o autonomie crescîndă a producătorului; în viaţa politică, acesta din urmă nu mai e o particulă amorfă a *genos*-ului, căci progresele democraţiei distrug rînd pe rînd multiplele fibre care îl legau de vechea comunitate şi-l transformă într-un element conştient al clasei şi statului său [6].

Tuturor acestor transformări trebuia să le răspundă o ideologie care, îndreptîndu-şi atenţia cu precădere asupra sferei social-politice şi acordînd individului social ponderea lui reală [7], să-l educe pe acesta în vederea unei prezenţe efective în treburile statului. Doctrina sofistă a apărut ca răspuns al acestor necesităţi de viaţă socială şi ideologică a Atenei secolului al V-lea. Multiplicitatea intereselor sofiste şi atenţia pe care ei o acordă educaţiei retorice pot părea îndreptate spre alcătuirea unei sume de locuri comune, care, laolaltă cu cîteva formulări paradoxale şi cu o subtilă artă a cuvîntului, ar forma bagajul de artificii al oricărui politician abil. În realitate însă, oricîtă însemnătate ar avea aspectul formal pentru învăţătura

---

[1] Concluziile lui Bignone nu au fost unanim acceptate. S. I. Lurie, *op. cit.*, p. 349, n. 2 le combate, iar în articolul citat, K. Gregoriades nici nu le menţionează.

[2] Nu putem încheia aceste rînduri înainte de a aduce încă o dată mulţumirile noastre prof. D. M. Pippidi, din al cărui îndemn am pornit modesta noastră cercetare şi ale cărui sugestii ne-au îndrumat mereu.

[3] Th. Gomperz, *Les penseurs de la Grèce*, vol. I, ed. a III-a, Paris, Payot, 1925, p. 453 şi urm.

[4] W. Jaeger, *loc. cit.*

[5] *Древняя Греция*, Moscova, 1956, p. 237 şi urm.

[6] G. Glotz, *La cité grecque*, Paris, 1928, p. 137—150.

[7] Un fenomen analog are loc în suprastructura juridică, care tinde să acorde o cît mai deplină libertate a persoanei. Cf. Demosth., *C. Timocr.*, 167; *C. Androt.*, 35; v. şi G. Glotz, *op. cit.*, p. 300.

www.cimec.ro

sofistă, acest aspect nu este și nu poate fi unicul [1]. Sofiștii tindeau, dimpotrivă, să cultive spiritele către o « euritmie » și « euharmostie » interioară: Protagoras formulează înseși aceste principii [2], și întreaga doctrină antifonteică implică ideea unei atari unități armonioase a eticului [3]. Or, un asemenea principiu formativ [4] putea fi realizat nu printr-o educație formal-retorică, ci prin intermediul unei doctrine coerente, cum se și dovedesc, la o privire mai atentă, a fi profesat principalii exponenți ai curentului sofist. Într-adevăr, în gîndirea acestora, cele mai variate preocupări tind a se închega într-o unitate al cărei nucleu central este omul.

Fără îndoială, problema care a concretizat în cea mai mare măsură, pentru gîndirea sofistă și contemporanii ei, relația dintre om și lumea exterioară a fost raportul dintre νόμος și φύσις, *lege* și *natură*. Acesta a însemnat în egală măsură raportul dintre individ și calitatea lui de cetățean, implicînd astfel constituirea unei morale civice, și raportul între societate și lumea naturală, bază a unei ideologii social-politice.

Dezvoltarea societății sclavagiste din Grecia secolelor VI și V î.e.n. a determinat un continuu progres al conștiinței sociale, progres ce se manifestă, în anii despre care avem a ne ocupa, și printr-o delimitare precisă în gîndire între sfera existenței sociale și restul lumii materiale. În acest stadiu de dezvoltare a gîndirii filozofice, delimitarea despre care vorbeam se exprimă prin înlocuirea viziunii de ansamblu, spontan-dialectice, asupra lumii cu opoziția metafizică absolută între « social » și « natural ». Confundînd societatea cu expresiile ei suprastructurale, politice și juridice, se ajunge a se considera întreaga existență socială ca fiind artificială. Era nevoie de o gîndire pe măsura celei aristotelice pentru a intui, sub multiplele stări aparente, faptul că omul e un ζῷον πολιτικόν și societatea un fapt natural [5]. Accentuată pînă la opoziție în cadrul luptei ideologice între etica aristocratică și doctrinele orfico-pitagoreice [6], extinsă apoi la cele mai variate domenii [7], opoziția νόμος-φύσις revine tot mai frecvent în terminologia filozofică a vremii.

Domeniul în care gîndirea greacă a operat de cele mai multe ori și cel mai eficient cu cele două concepte este teoria etică și social-politică, terenul lor specific de dezvoltare. În această direcție posedăm și cele mai numeroase mărturii, studiul raportului dintre νόμος și φύσις impunîndu-se aici cu necesitate. Într-adevăr, fundamentalele transformări ale realității sociale au adus cu ele și firești răsturnări ale valorii conceptelor. Rapiditatea cu care normele vieții publice se văd silite să

---

[1] Totuși L. Robin *(La Pensée grecque*, Paris, 1923, p. 168, 173, 177) consideră acest aspect ca esențial pentru sofiști.

[2] Plat., *Protag.*, 326 b.

[3] Ett. Bignone, *Antifonte sofista ed il problema della sofistica nella storia del pensiero greco*, în *Studi sul pensiero antico*, p. 1—161.

[4] V. mai ales W. Jaeger, *loc. cit.*

[5] Arist., *Pol.*, I, 1, 9, 1253 a 1 și urm.

[6] G. Glotz, *Histoire grecque*, vol. I, Paris, 1938, p. 503 și urm., 506; Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 17.

[7] Democrit o aplică în gnoseologie (Galen., *De elem. sec. Hipp.*, I, 2); Protagoras — în studiul originii limbii (Arist., *Rhet.*, III, 5; *Soph. elench.*, 14; *Poet.*, 19; Diog. Laërt., IX, 52 și urm.) și al religiei (Plat., *Legi*, *X*, 889 e; cf. W. Nestle, *Neues zur Sophistik*, Phil. Woch., 1932, p. 1360 și urm.). Antifon operează cu aceiași termeni în studiul categoriei de fenomen și esență (Arist., *Phys.*, II, 193 a 8 și urm.; cf. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 135).

www.cimec.ro

se adapteze transformărilor din societatea ateniană aduce după sine ideea de mobilitate a legilor în calitate de alcătuiri convenţionale şi impune celor ce reflectau asupra acestor realităţi gîndul că înnoirile sînt necesare [1].

Esenţa însăşi a procesului de trecere a Atenei la democraţia sclavagistă — proces care s-a efectuat în etape şi fără răsturnări violente generale — implică o continuă acţiune de înnoire parţială şi de adaptare a unor stări anterioare la noile realităţi. Acest fapt a determinat în Atena democrată a secolului al V-lea o efervescenţă legislativă fără precedent [2]. Unul din reproşurile permanente ale oligarhilor, pentru care legea primează, avînd o valoare crescîndă în raport direct cu vechimea ei [3], şi care preferă « să moară respectînd legea decît să trăiască încălcînd-o » [4] este tocmai această căutare continuă de norme juridice mai adecvate intereselor democraţiei sclavagiste. Platon condamnă statul în care cetăţenii « ajung să nu le mai pese de legi » [5] şi chiar Aristotel dezaprobă pe atenienii secolului al V-lea care « cîrmuiau... fără a mai acorda legilor aceeaşi atenţie ca mai înainte » [6]. În aceste condiţii, ideologia democrată era chemată să înlăture argumentele adversarilor ei politici care încercau să stea în calea dezvoltării firesti a societăţii sclavagiste.

Dar transformarea suprastructurii politico-juridice nu era împiedicată numai de opoziţia morală a grupărilor oligarhice reacţionare. Din faptul că normele juridice noi, care exprimau şi slujeau necesităţile reale ale statului democrat, continuă să coexiste cu totalitatea legilor anterioare, niciodată efectiv abrogate [7], decurg dificultăţi deosebite în calea oricărei iniţiative legiuitoare. Incontestabil, măsurile pentru apărarea stabilităţii constituţionale erau necesare, dar piedicile create se opuneau aproape în egală măsură şi unor iniţiative îndreptate spre perfecţionarea statului democrat. Aşa stînd lucrurile, era mai mult decît necesară o permanentă străduinţă de clarificare a ideilor contemporane, de modificare, în direcţia cerută de realitate, a sensului noţiunilor fundamentale în gîndirea social-politică. Dezvoltarea sofisticii a reprezentat şi un neîntrerupt efort, mai mult sau mai puţin conştient, spre aceste ţeluri; principalul teren al acestei acţiuni l-a constituit studierea raportului între lege şi natură.

Tendinţa constantă de sprijinire, pe această cale, a stărilor pe care le aducea cu sine guvernămîntul democrat-sclavagist, îşi găseşte, în limitele raportului νόμος-φύσις, două expresii opuse absolut în mintea celor ce le-au reprezentat, dar relativ în fapt, din moment ce converg, fiecare în felul ei, întru a întări o aceeaşi realitate social-politică.

Prima dintre ele, de largă circulaţie desigur, dar susţinută mai cu seamă de Protagoras, situează, în cadrul raportului contradictoriu νόμος-φύσις, adevărul şi dreptatea [8] de partea convenţiei sociale, a legii.

---

[1] Cf. Arist., *Pol.*, II, 5, 11, 1268 b 32—1269 a 14.

[2] Cf. G. Glotz, *La cité grecque*, p. 298.

[3] Antiph. Orat., VI, 2; I, 24, 31; V, 7, 14 şi urm., 17; cf. [Plutarch], *V. Antiph.*, 8; v. şi Ed. Meyer, *Gesch. d. Alt.*, III, p. 424.

[4] Xen., *Mem.*, IV, 4, 4; cf. şi 4, 1; 4, 13.

[5] Plat., *Rep.*, VIII, 563 d.

[6] Arist., *Constit. Ath.*, 26, 2; cf. 41, 2.

[7] G. Glotz, *La cité grecque*, p. 193.

[8] În fapt, noţiunile trebuie să coincidă pentru a avea valabilitate, atît din punct de vedere juridic (Prisc., XVIII, 2; Ulpianus, *Dig.*, 50, 17, 207) cît şi filozofic (Parmenides, *fr.* 1, v. 14; v. 28 şi urm.; Plat., *Minos*, 315 şi urm.; Arist., *Rhet.*, I, 13, 1375 b 2; [Plat.] *Assiokos*, 371 b).

www.cimec.ro

Înlocuind starea naturală de *bellum omnium contra omnes* [1] cu o eră de ordine și prietenie [2], legile, izvorîte din « opinia cetății » (δόξα πόλεως) [3] aduc cu ele supremul bine, practica cetățenească, și sînt criteriul dreptății [4]. În opinia primului dintre sofiști, legea, izvorîtă din rațiunea socială, e mobilă; atîta vreme cît durează, ea stabilește limitele dreptății și ale binelui [5]. Atunci cînd însă legile se cer modificate pentru o mai mare utilitate, limita dreptății și a nedreptății se deplasează și ea. În acest efort de desăvîrșire înțeleptul își capătă rosturi majore, ca unul ce are putința de a îndruma spre mai bine δόξα πόλεως — opinia concetățenilor săi [6].

Nu toți contemporanii lui Protagoras au însă înțelegerea acestuia pentru realitățile politice în continuă transformare și îndrăzneala de a le răspunde printr-o doctrină a adevărului în devenire. Pentru o parte din sofiști, reprezentați mai cu seamă de Antifon și Hippias, cărora le-am adăuga și numele lui Euripide [7], valabilitatea principiului dreptății atîrnă de permanența lui inamovibilă și imobilă, și e evident că legea nu mai putea reprezenta un atare adevăr într-un veac atît de efervescent.

Opoziția în raport cu doctrina protagoreică se accentuează și din pricina faptului că, premergînd în direcția pe care o va adopta gîndirea epocii elenistice, Hippias și mai ales Antifon transpun noțiunea de ἀρετή din viața civică în cea intimă, a eticului individual; cu toate acestea, prin însăși opoziția νόμος-φύσις, individul e permanent situat în mijlocul vieții sociale [8].

Din aceste două puncte de vedere conjugate — cel al permanenței și cel al valorii morale — dreptul convențional e declarat de către Antifon și Hippias δόξα, opinie falsă, căreia i se opune dreptul natural. « Natura (φύσις) e substanța primă (οὐσία) care persistă (διαμένει) în pofida accidentelor (συμβεβηκότα) rezultate din convenție și artificiu » — astfel parafrazează Aristotel doctrina antifonteică asupra esenței [9]. Din moment ce legile sînt accidentale (ἐπίθετα), spre deosebire

---

[1] Plat., *Protag.*, 320 d — 322 b.

[2] Id., *ibid.*, 322 c — legile aduc cu ele κοσμοὶ καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί.

[3] Plat., *Theait.*, 172 b.

[4] Antifon formulează astfel teza protagoreică a dreptății: δικαιοσύνη οὖν τὰ τῆς πόλεως νόμιμα ἐν ᾗ ἂν πολιτεύηταί τις, μὴ παραβαίνειν *(Oxyrh. Pap.*, XI, 1364, *fr.* A, col. I, 6—11). Cf. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 22 și urm.

[5] Plat., *Theait.*, 167 c, 172 a și urm.; cf. Epicur, κ. δ., XXXII și urm.

[6] Id., *ibid.*, 172 c. Ni se pare interesant de semnalat faptul că și Pericle pare a fi împărtășit ideile protagoreice asupra legii — Xen., *Mem.*, II, 2, 42; v. și G. E. J. Mooren, *Plutarchus 'leven van Pericles en enkele gestalten uit Pericles' omgeving (Indagationes Nouiomagenses*, I) Berkhout-Nijmegen, 1948, p. 120—126. Acest fapt ne întărește în convingerea că tezele protagoreice răspundeau necesităților guvernămîntului democrat, și încă într-o măsură mulțumitoare, înlesnind statului sclavagist îmbunătățiri în spiritul care îi era propriu.

[7] De la Antifon ne-au rămas fragmente esențiale pentru studiul doctrinei dreptului natural: pasajele din tratatul Περὶ ἀληθείας, descoperite între papirii de la Oxyrhrinchos (Grenfell-Hunt, *Oxyrh. Pap.*, XI, 1364 A—B; XV, 1797 = Diels, *Vors.*, II[5], 87, Antiph., *fr.* 44 A—B) cărora li se adaugă fragmente mai demult cunoscute din același tratat și din tratatul Περὶ ὁμονοίας. Am adăugat celor doi sofiști numele lui Euripide deoarece, chiar fără a avea o contribuție proprie la dezvoltarea doctrinei dreptului natural, Euripide constituie, pentru problemele pe care le avem în vedere, un izvor direct, măcar că, pînă la sfîrșitul vieții, punctul lui de vedere în teoria social-politică se va schimba radical. S. I. Lurie, *Noch einmal über Antiphon in Euripides' Alexandros*, Hermes, 1929, p. 492, nu e de părere că Euripide însuși a aderat la aceste doctrine.

[8] E interesant de remarcat faptul că opoziția între Antifon și Protagoras s-a manifestat printr-o aprigă polemică pe tema adevărului. V. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 71 și urm., 76 și urm.

[9] Arist., *Phys.*, II, 1, 193 a 9.

www.cimec.ro

de cele cerute de natură, necesare (ἀναγκαῖα) [1], nu convenţia exprimă adevărul, ci natura, legea nescrisă (ἄγραφος νόμος), căreia Hippias îi conferă valoare absolută fiindcă e permanentă [2]. Un veac mai tîrziu, Aristotel pare a fi partizanul aceloraşi idei cînd opune echitatea şi legea naturală, permanente pentru că fireşti, legii scrise, labile [3].

Considerînd desigur, ca şi filozoful stagirit, că dreptatea e ceva ἀληθὲς καὶ συμφέρον [4], sofiştii partizani ai dreptului natural constată şi inutilitatea convenţiei. Aceasta « nu e în stare să apere pe cei ce i se supun » [5] din pricină că nu previne răul [6] şi nu atinge decît nedreptatea vizibilă [7], fără a o putea întotdeauna pedepsi [8]. Din moment ce pentru Antifon « un lucru cu adevărat util nu trebuie să vatăme, ci să folosească » [9], legea nu e utilă [10]. Ea nu se poate impune deci decît ca o constrîngere exterioară; dar această constrîngere înseamnă în primul rînd o non-participare etică pe care Antifon, mai înainte de toate moralist, nu o putea accepta.

Valoare are, deci, nu convenţia, ci dreptul natural, — permanent, util, şi ale cărui principii sînt, cum spune Isocrate, « săpate în sufletul cetăţenilor » [11]. Aceste legi interioare, autonom determinate, au o evidentă superioritate morală în raport cu legea scrisă; ele constituie, ca şi conceptul aristotelic de ἐπιεικές, o interpretare a legalităţii în sens larg filantropic [12], un « drept care depăşeşte legea scrisă » [13], pentru care νόμος constituie o constrîngere şi o limitare.

Particulară, legea e « definită pentru un popor în raport cu sine însuşi » [14]; legea naturală e însă universală (κοινὸν δὲ κατὰ φύσιν). « Căci, spune Aristotel, există ceva pe care îl intuiesc toţi, un sentiment al dreptăţii pe care îl au în comun din fire, chiar dacă nu există între ei nici unitate, nici convenţie » [15]. Prin esenţa ei, convenţia diferă în raport cu cazul dat; universală, legea naturală este aceeaşi faţă de oricine. Şi astfel se ajunge la încheierea, de mulţi împărtăşită, că legea

---

[1] *Pap.* 1634 A, col. I, 23—27.

[2] Diels, *Vors.*, II[5], 86, Hipp. A 14; Xen., *Mem.*, IV, 4, 9; 4, 14; cf. I, 2, 40. Cf. Cic., *Resp.*, III, 24, 11 şi urm.; Dio Chrys., *Or.*, 75 şi urm. (Dindorf). Pentru ecoul unor atari idei, v. Hdt., III, 38; Soph., *Antig.*, 456.

[3] Arist., *Rhet.* I, 15, 1375 a 31 şi urm. — τὸ μὲν ἐπιεικὲς ἀεὶ μένει καὶ οὐδέποτε μεταβάλλει, οὗ δ' ὁ κοινός (κατὰ φύσιν γάρ ἐστιν), ὁ δὲ γεγραμμένοις πολλάκις.

[4] Arist., *loc. cit.*, 1375 b 2.

[5] *Pap.* 1364 A, col. VI, 167—183.

[6] *Ibid.*, 183—192.

[7] *Ibid.*, col. I, 12 şi urm.; cf. Hippias în Xen., *Mem.*, IV, 4, 19.

[8] *Pap.* 1364 A, col. VI, 193 şi urm., col. VII, *pass.*

[9] *Ibid.*, col. IV, 118 şi urm. Hippias critică şi el legile din punctul de vedere al utilităţii (Plat., *Hipp. maior*, 284 a şi urm.).

[10] *Pap.* 1364 A, col. I, cf. Diels, *Vors.*, II[5], 87, Antiph., *fr.* 58 şi urm.; cf. Democrit, *fr.* 4, *fr.* 248.

[11] Isocr., *Areop.*, 31.

[12] Cf. Arist., *Rhet.*, I, 13, 1374 b 10 şi urm.: « A fi echitabil înseamnă a fi îngăduitor cu cele omeneşti; şi a lua în seamă nu legea, ci legiuitorul, şi nu cuvîntul, ci gîndul acestuia; înseamnă să cauţi nu fapta, ci intenţia, nu partea, ci întregul... Şi să-ţi aminteşti mai degrabă binele ce ţi s-a făcut decît cel pe care l-ai făcut tu. Şi să rabzi nedreptatea. Şi să preferi să te îndrepţi către împăciuire mai degrabă decît spre judecată, căci împăciuitorul caută echitabilul, iar judecătorul legea ».

[13] Arist., *Rhet.*, 1374 a 27.

[14] Id., *ibid.*, I, 13, 1373 b 4 şi urm.

[15] Id., *ibid.*, 1373 b 6 şi urm.

www.cimec.ro

tiranică inegalizează pe oameni, în timp ce din fire ei sînt egali, la teoria egalității naturale a oamenilor.

★

Ideea că oamenii sînt, prin fire, egali între ei nu a apărut în gîndirea greacă cristalizată ca o teză filozofică, fiind inițial legată de o altă formă a conștiinței sociale — religia. Într-adevăr, gîndul că natura i-a creat pe oameni asemenea și egali a fost pentru prima oară formulat de adepții cultelor orfice și dionisiace [1].

Noua religie avea să capete o coloratură filozofică prin adaptarea ei de către doctrina pitagoreică, care preia și extinde ideea originii comune a tuturor viețuitoarelor. Însușită de Empedocles, teoria orfico-pitagoreică ajunge să proclame cu hotărîre că toate ființele vii conțin aceleași elemente primare amestecate sub diferite forme [2], că deci egalitatea, dragostea și fraternitatea între oameni și în întreaga natură sînt supremul bine [3], și că:

„O singură lege-a dreptății cuprinde eterul
În largul hotar al luminii ce scînteie-n ceruri" [4].

Religia devine astfel o determinare autonomă a eticii, normă absolută de conduită în viața personală și civilă; sub o formă numai într-o anumită măsură nuanțată idealist, doctrina egalitaristă pătrunde în gîndirea filozofică.

Ea avea însă să-și capete deplina dezvoltare în cursul secolului al V-lea, susținută și definitiv formulată de o parte dintre sofiști și de adepții lor, ca un aspect particular al teoriei dreptului natural. E probabil că la cristalizarea acestor idei a contribuit și influența școlii hippocratice, și dezvoltarea cunoștințelor de anatomie și medicină pe care această școală a adus-o cu sine [5]. Modul de argumentare utilizat de Antifon, de exemplu, pentru a demonstra natura identică a oamenilor sugerează această apropiere [6].

Hippias pare să fi considerat că una din cauzele pentru care legea e tiranică este acțiunea ei inegalizatoare: în pasajul din *Protagoras* care, de bună seamă, urma să dea în cîteva cuvinte cititorului cunoscător portretul sofistului și ceea ce era socotit a fi esența doctrinei sale, filozoful din Elis declara: « O voi, cei de față (...) vă socotesc pe toți rude, vecini și concetățeni după fire, dacă nu după lege; căci după natură, cel asemenea e rudă celui asemenea, dar legea, fiind tiran al oamenilor, silnicește în multe privințe natura » (Ὦ ἄνδρες, οἱ παρόντες ... ἡγοῦμαι ἐγὼ ὑμᾶς συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας ἅπαντας εἶναι φύσει, οὐ νόμῳ· τὸ γὰρ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ φύσει συγγενές ἐστιν· ὁ δὲ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων, πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται) [7].

Din această viziune sintetică reies cu limpezime pe de o parte raporturile între teoria dreptului natural și cea a egalității naturale, pe de altă parte legăturile

[1] Cf. R. Pettazoni, *La religione nella Grecia antica*, Bologna, 1921, p. 133 și urm.; L. Gernet — A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, Paris, 1932, p. 323 și urm.; G. Glotz, *Hist. grecque*, I, p. 506; Th. Gomperz, *op. cit.*, p. 171 și urm.

[2] Empedocles, *fr.* 9.

[3] Id., *fr.* 21.

[4] Id., *fr.* 135.

[5] Mulțumim și pe această cale prof. I. Tréncseny-Waldapfel, care ne-a atras atenția asupra aportului posibil al școlii hippocratice la constituirea doctrinei egalitariste.

[6] *Pap.* 1364 B, col. II, 62 și urm.; cf. Philemon, *fr.* 94 (Kock, CAF).

[7] Plat., *Protag.*, 337 c-d.

www.cimec.ro

strînse pe care gîndirea sofistă le păstrează cu doctrinele orfico-pitagoreice, în interpretarea dată lor de către Empedocles. Expresia συγγενεῖς se leagă direct de ideea orfică a unei origini comune a oamenilor care ar determina egalitatea lor prin fire, origine dedusă din aceea că oamenii sînt asemenea; teza că cel asemenea e înrudit cu cel asemenea lui se referă desigur la cunoscuta doctrină empedocleică a atracției celor asemenea [1], asupra căreia vom mai avea prilejul să revenim. Concepția despre o lege tiranică, caracter exprimat și în aceea că, deși înrudiți prin natură, oamenii nu apar ca atare în fața legii, dovedește pe de altă parte în modul cel mai limpede, credem, raporturile între cele două concepte de *drept* și *egalitate* naturală.

Celelalte mărturii păstrate în acest sens, fie fragmente rupte din dezvoltări mai ample, fie idei fugar enunțate de personaje în înfruntări dramatice, nu pot prezenta, în aceeași măsură cu pasajul citat, gînduri cristalizate și subordonarea lor reciprocă; ele au în schimb meritul că, păstrînd în linii mari aceeași direcție, adîncesc și diversifică discuția: referindu-se de cele mai multe ori la aspecte parțiale ale relațiilor dintre oameni, ele protestează împotriva inegalității pe diferite planuri.

În primul rînd, izbitoare era inegalitatea între nobil și omul de rînd: tocmai pentru că, din punct de vedere politic, Atena democrată nu cunoștea, teoretic și în mare măsură și real, deosebiri și privilegii ale obîrșiei, apare revoltător pentru moraliștii veacului faptul că unui nobil i se acordă totuși mai multă considerație. Antifon socoate că « ne purtăm ca barbarii unii cu alții » (πρὸς ἀλλήλους βεβαρβαρώμεθα) [2] din pricină că « pe acei de neam ales îi cinstim și-i slăvim, dar pe cei născuți într-o casă care nu e nobilă nici nu-i cinstim, nici nu-i slăvim » (τοὺς ἐκ καλῶν πατέρων ἐπαιδούμεθά τε καὶ σεβόμεθα, τοὺς δὲ ἐκ μὴ καλοῦ οἴκου ὄντας οὔτε ἐπαιδούμεθα οὔτε σεβόμεθα)[3]. Licofron trebuia să fi gîndit în același fel din moment ce declară că « noblețea e un lucru deșert, prețul ei — o părere de loc evidentă, demnitatea ei — o vorbă goală » [4]. Modul de argumentare al acestei teze de către Licofron nu ne apare prea limpede, deoarece acesta nu pare să fi fost întru totul partizanul dreptului natural [5]; Antifon, în schimb, urmează în demonstrație un drum similar cu cel al lui Hippias, referindu-se la originea comună a oamenilor (φύσει πάντα πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν — după fire ne-am născut cu toții asemenea în toate privințele) [6] pe care o deduce din asemănările între oameni [7].

Euripide, asupra căruia ideile sofiste au avut o influență deosebită, împărtășește, credem, idei asemănătoare și pe care le sprijină cu aceleași argumente. « Cuvintele sînt de prisos, declară corul din *Alexandros*, dacă stăm să lăudăm nașterea strălucită a oamenilor; căci în vechime, cînd pentru prima oară ne-am ivit plăsmuiți de pămîntul-mamă, ne-am născut cu toții cu aceeași înfățișare. Nu avem nimic deosebitor: obîrșia celui nobil și a celui de rînd e una și aceeași; numai legea și vremurile l-au slăvit pe unul mai mult ».

Περισσόμυθος ὁ λόγος, εὐγένειαν εἰ
βρότειον εὐλογήσομεν, τὸ γὰρ πάλαι

[1] Empedocles, *fr.* 22.
[2] *Pap.* 1364 B, col. II; 43 și urm.
[3] *Ibid.*, 36 și urm.
[4] Ap. Ett. Bignone, *Antifonte sofista...*, *Studi...*, p. 30 și urm.
[5] Arist., *Pol.*, III, 6, 1280 b 10.
[6] *Pap.* 1364 B, col. II, 45 și urm.
[7] *Ibid.*, 62 și urm.

www.cimec.ro

καὶ πρῶτον ὅτ' ἐγενόμεθα,
δία δ' ἔκρινεν ἃ
τεκοῦσα γᾶ βροτοὺς ὁμοί-
αν χθῶν ἅπασιν ἐξεπαίδευσεν ὄ-
ψιν. Ἴδιον οὐδὲν ἔχομεν
μία δὲ γόνα τὸ τ' εὐγενὲς καὶ τὸ δυσ-
γενές, νόμῳ δὲ γαῦρον αὐ-
τὸ κραίνει χρόνος [1].

E drept, poetul însuşi pare de multe ori a acorda nobleţei sîngelui o valoare deosebită [2]; dar dacă faptul acesta ţine pe de-o parte de originea şi poziţia lui socială, el se leagă şi de ideea, frecvent exprimată, că nobleţea e echivalentă cu excelenţa etică — ἀρετή. Euripide nu stabileşte însă această identitate în sensul moraliştilor aristocraţi care socot nobleţea de sînge condiţie *sine qua non* a nobleţei morale; considerînd-o, dimpotrivă, pe aceasta din urmă ca singur semn al nobleţei reale, poetul aduce un argument nou în favoarea egalităţii naturale a oamenilor. Căci, spune el în continuarea pasajului citat, « înţelepciunea şi cumpătarea pe care ni le dăruie zeii sînt adevărata nobleţe ».

τὸ φρόνιμον εὐγένεια, καὶ τὸ συνέτον, ὅ
θεὸς δίδωσιν [3].

Iar un personaj din *Dictys* vorbeşte astfel: « Despre obîrşia strălucită, puţine lucruri bune am de spus. Pe cel ce are suflet ales, îl socotesc a fi un bărbat de viţă nobilă; dar cel nedrept, fie el şi odrasla lui Zeus, cel mai strălucit părinte, îmi pare a fi om de rînd ».

Εἰς δ' εὐγένειαν ὀλιγ' ἔχω φράσαι καλά.
Ὁ μὲν γὰρ ἐσθλὸς εὐγενὴς ἔμοιγ' ἀνήρ,
ὁ δ' οἰ δίκαιος, κἂν ἀμείνονος πατρὸς
Ζηνὸς πεφύκῃ, δυσγενὴς εἶναι δοκεῖ [4].

În secolul al IV-lea, deşi cu incomparabil mai puţină vigoare, ideea egalităţii de natură a oamenilor continuă să fie susţinută de unii reprezentanţi ai şcolii peripatetice şi, după unele opinii, de însuşi întemeietorul ei într-o primă perioadă de activitate [5].

Între peripateticieni, Teofrast cu deosebire susţine, în tratatul Περὶ εὐσέβειας, egalitatea între toţi oamenii, « vecini şi înrudiţi » (οἰκείους καὶ συγγενεῖς) pentru că au aceeaşi origine şi un mod comun de a trăi şi a simţi [6].

Spre deosebire însă de gînditorii care-i precedaseră, filozofii secolului al IV-lea nu se mai referă în primul rînd la egalitatea socială, ci la egalitatea între greci şi

[1] Euripide, *fr.* 53 (Nauck), v. 1—10.
[2] V. de ex. *Electra*, 37 şi urm.; *Heraclizii*, 297 şi urm.; *Andromaca*, 1279—1282; *fr.* 287, 662 etc.
[3] Euripide, *fr.* 53, 10 şi urm.
[4] Id., *fr.* 212. Remarcăm că argumentul pe care poetul îl aduce — echivalarea conduitei superioare cu nobleţea, înlocuirea, deci, a unei determinări exterioare, obîrşia, cu o măsură autonomă a valorilor — ἀρετή — e departe de a distona în ansamblul ideilor etice ale sofiştilor.
[5] Ett. Bignone, *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, 1936, vol. II, p. 274 şi urm.
[6] Porph., *De abst.*, III, 25.

www.cimec.ro

barbari. Acest aspect al doctrinelor egalitariste fusese exprimat şi de Antifon în fragmentul mai sus discutat, care declară: « din fire, ne-am născut cu toţii în toate privinţele asemenea, şi barbari şi greci »[1]; « aceasta se vede din nevoile fireşti ale tuturor oamenilor; (...) nici unul dintre noi nu se distinge, nici ca barbar, nici ca grec, căci cu toţii respirăm aerul prin gură şi nări şi... » (σκοπεῖν δὲ παρέχει τὰ τῶν φύσει ὄντων ἀναγκαίων πάσιν ἀνθρώποις· ... καὶ ἐν πᾶσι τούτοις οὔτε βάρβαρος ἀφώρισται δ' ἡμῶν οὐδεὶς οὔτε Ἕλλην· ἀναπνέομέν τε γάρ εἰς τὸν ἀέρα ἅπαντες κατὰ τὸ στόμα καὶ κατὰ τὰς ῥῖνας καὶ ...)[2].

E posibil ca şi pe Hippias să-l fi adus la încheieri asemănătoare studiile sale asupra populaţiilor barbare; în orice caz, imitaţia platonică din *Protagoras* nu exclude o atare interpretare[3].

Ideea egalităţii între greci şi barbari nu are totuşi în sec. V î.e.n. o pondere egală cu cea pe care o va căpăta un secol mai tîrziu, nu atît din punctul de vedere al numărului textelor cît din cel al gravităţii problemelor cărora avea a le răspunde în veacul ce stă sub semnul cuceririlor lui Alexandru. Nu acelaşi lucru se poate spune despre un alt aspect al doctrinelor egalitariste, rareori pomenit în sec. IV, dar extrem de acut în cel care-l precedase: problema egalităţii naturale între sclav şi omul liber.

La susţinătorii acestor opinii se referă, sintetic, Aristotel, într-un pasaj din cartea I a *Politicii*, cînd spune că « unii pretind că puterea stăpînului e împotriva naturii, că numai legea creează oameni liberi şi sclavi, dar că natura nu-i deosebeşte nicicum; ba chiar că sclavia e nedreaptă, fiind un produs al violenţei » (τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ δεσπόζειν, νόμῳ γὰρ τὸν μὲν δοῦλον εἶναι τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐθὲν διαφέρειν, διόπερ οὐδὲ δίκαιον, βίαιον γαρ.)[4]

Nici Antifon, nici Hippias nu par a fi exprimat încheieri atît de radicale ale propriilor lor doctrine; ele nu sînt mai puţin concluzia firească a teoriilor sofiste, explicit declarate de unii contemporani foarte apropiaţi ca gîndire de acestea. Partizanul unui asemenea mod de a înţelege stările contemporane este şi Euripide; socotind că « sclavii îndură ce n-ar trebui, biruiţi de forţă »[5], el declară că « în faptul de a fi sclav, numai numele aduce cu sine ruşinea; pentru celelalte, sclavul nu e cu nimic mai prejos decît cei liberi, cînd are un suflet ales »[6] şi că « numele nu-i poate face rău unui sclav cu suflet nobil, căci mulţi sînt mai buni decît oamenii liberi ».

Δοῦλον γὰρ ἐσθλὸν τοὔνομ' οὐ διαφθερεῖ
πόλλοῖ δ' ἀμείνους εἰσι ἐλευθέρων.[7]

Regăsim atît ideea curentă a inegalităţii prin convenţie[8] tiranică şi violentă, nu prin fire, cît şi pe cea a determinării interioare, etice a valorii individuale, fapt care ne îndeamnă o dată mai mult să considerăm şi teza egalităţii naturale între oameni liberi şi sclavi ca avînd o largă circulaţie în cercurile sofiste.

---

[1] *Pap.* 1364 B, col. II, 45 şi urm.
[2] *Ibid.*, 62 şi urm.
[3] Nu aceasta e opinia lui H. Gomperz, *Sophistik und Rhetorik*, Leipzig, Teubner, 1912, p. 77 şi urm.
[4] Arist., *Pol.*, I, 2, 1253, b 18 şi urm.
[5] Euripide, *Hecuba*, 332 şi urm.
[6] Id., *Ion*, 854–856.
[7] Id., *fr.* 515.
[8] Cf. ὄνομα; cf. şi *Androm.*, 126 şi urm. – « sclavul e pierdut în faţa *legii* stăpînului ».

www.cimec.ro

Influențat, poate, de gînduri asemănătoare, poetul comic Ferecrate regretă vremurile cînd nu existau sclavi [1]; în orice caz, Filemon, și el poet comic trăind în secolul următor, al IV-lea, împărtășește felul de a vedea lucrurile propriu sofiștilor cînd spune: « și chiar de-ai fi sclav, ești făcut din aceeași plămadă: căci firea n-a creat pe nimeni sclav, și numai soarta înrobește trupul ».

Κἂν δοῦλος ᾖ τις σάρκα τὴν αὐτὴν ἔχει·
Φύσει γὰρ οὐδεὶς δοῦλος ἐγεννήθη ποτέ,
Ἡ δ' αὖ τύχη τὸ σῶμα κατεδουλώσατο. [2]

Contemporanul lui, Timaios din Tauromenion, dezaprobă și el sclavia [3], iar Teopomp susține că oracolul de la Delfi a condamnat pe chioți care, primii, ar fi cumpărat sclavi [4]. Ni se pare evident că, de la începuturile ei orfico-pitagoreice și pînă în secolul al IV-lea, doctrina egalitaristă s-a dezvoltat atît extensiv, am spune, ajungînd o idee curentă a dramei și, prin aceasta, răspîndindu-se în cele mai diferite pături ale societății, cît și ca intensitate, căpătînd o tot mai precisă orientare etică și apoi limpede socială; această evoluție s-a petrecut sub impulsul progresului acelorași realități sociale care generaseră atari teorii.

Egalitatea politică devenise în bună parte, dintr-un deziderat al maselor oprimate, o realitate care punea de acord fie și pentru un moment principiile directoare ale statului cu necesitățile dezvoltării economico-sociale. Progresele Atenei se bazaseră în primul rînd pe o nemaiîntîlnită înflorire a producției simple de mărfuri, în care micul producător — meșteșugar sau agricultor — și, mai apoi, acele *ergasteria* bazate pe munca servilă, sau, mult mai rar, mari domenii sclavagiste angajate total în producția de marfă [5] — jucau rolul principal [6]. În cadrul producției meșteșugărești și în toate domeniile acesteia, alături de munca liberă, dar tot mai mult concurînd-o, forma predominantă o constituie micul atelier sclavagist, al cărui stăpîn participă și el direct la producție [7].

În atari împrejurări în care ponderea economică — și deci rolul social — revine nu marii proprietăți agrare, ci micului producător, meșteșugar sau țăran, nu bunurilor imobiliare, ci celor circulante, reforma vieții politice ateniene în sensul democrat a fost necesară și reală, și ca s-a exprimat în primul rînd prin desființarea privilegiilor legate de obîrșie și, la capătul reformelor începute de Solon și desăvîrșite, mai ales în sensul putinței lor de realizare, de către Pericle [8], prin instaurarea unei principiale egalități depline între toți membrii cetățeni ai comunității — πόλις. Aceasta constituie pentru atenienii secolului V mai mult decît oricare altul, principiul fundamental al democrației în genere și al Atenei în special; așa cum remarcă un învățat modern, « singurele cuvinte care slujesc pentru a distinge regimul republican de celelalte sînt *isonomia* și *isegoria* » [9].

---

[1] Athen., VI, 263.
[2] Philemon, *fr.* 94 (Kock, CAF).
[3] Athen., *loc. cit.*
[4] Id., VI, 265.
[5] Cf. *Древняя Греция*, p. 240.
[6] Cf. *Древняя Греция*, p. 237 și urm.
[7] *Ibid.*, p. 247.
[8] *Ibid.*, p. 216 și urm.; G. Glotz, *La cité grecque*, p. 137—150.
[9] G. Glotz, *op. cit.*, p. 151.

www.cimec.ro

În aceste împrejurări declara Protagoras că toți membrii cetății, fără excepție, participă la sentimentele civice [1] și Tucidide proclamă, prin glasul lui Pericle, egalitatea și libertatea atenienilor ca principiu fundamental al democrației.

De atari principii beneficiau, într-o mică măsură, pînă și sclavii; aceasta nu atît pentru că, așa cum consideră G. Glotz, « ideea democrată, mereu aplecată asupra celor umili, trebuia să ducă poporul la a vedea (...) că sclavul însuși merită să fie tratat cu filantropie » [2], cît ca expresie a unor realități și necesități precise pe plan economico-social. Din faptul că, în domeniile vitale ale producției meșteșugărești și chiar, în parte, ale celei agricole, munca servilă joacă tot mai mult rolul preponderent [3] izvorăște nevoia de a proteguí aceste « unelte însuflețite » împotriva abuzurilor excesive și de a le atenua revolta iminentă prin măsuri parțiale care nu alterau cu nimic fondul exploatării și contradicțiilor de clasă. Adăugînd la aceasta și existența unor categorii privilegiate — sclavi de casă, sclavi cu domiciliu separat (χωρὶς οἰκοῦντες), sclavi publici (δημόσιοι) — al căror rol în viața economică, administrativă și privată nu e din cele mai mici [4] — vom înțelege mai ușor de ce « anarhia sclavilor » îi apărea lui Aristotel ca o trăsătură caracteristică a democrației [5]. Vom înțelege mai ușor cum a fost posibil ca într-un stat bazat pe exploatarea sclavilor, aceștia să fie protejați de lege, care interzice ca un sclav să fie pedepsit de altul decît de propriul lui stăpîn [6], de al cărui tratament prea dur sclavul poate scăpa cerîndu-și vînzarea (πρᾶσιν αἰτεῖν) [7], care exilează pe ucigașul unui sclav [8] și care-l egalizează pe acesta din urmă cu omul liber pedepsind injuriile care i-au fost aduse (γραφὴ ὕβρεως) [9]. Vom înțelege mai ușor de ce sclavilor li se acordă unele libertăți incomplete ca aceea de a avea unele bunuri personale [10], de a se căsători [11], de a nu se distinge prin costum de oamenii liberi [12].

În aceste împrejurări s-a putut dezvolta și răspîndi doctrina egalitaristă. Mai mult însă, ea *trebuia* să se formeze, avînd în primul rînd a răspunde necesităților unei lupte ideologice limpede conturată; căci, pe diferite căi, dușmanii democrației protestează împotriva acesteia mai cu seamă atacînd principiile de egalitate în fața legii, pe care, oricît de limitat, Atena secolului al V-lea se străduia să le promoveze. Principiul inegalității de natură între oameni este cu consecvență proclamat de teoria social-politică reprezentantă a oligarhiei, și statul utopic al lui Platon, în care locuitorii se împart din fire în elită nobilă și plebe, constituie un exemplu grăitor în acest sens [13]. Același mod de a gîndi îl adoptă și alte utopii politice, pentru care egalitatea între cîțiva aleși se îmbină cu superioritatea absolută a acestei minorități asupra maselor [14].

---

[1] Plat., *Protag.*, 322 e.
[2] G. Glotz, *op. cit.*, p. 303.
[3] *Древняя Греция*, p. 242, 245 și urm.; H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, 2ème éd., Paris, 1879, I, p. 181 și urm.
[4] *Древняя Греция*, p. 246; G. Glotz, *op. cit.*, p. 240, 304.
[5] Arist., *Pol.*, VI, 2, 12—1319 b 29.
[6] Aristoph., *Cavalerii*, 5, *Pacea*, 452, 746; *Plut.*, 21; Xen., *Mem.*, II, 1, 16.
[7] H. Wallon, *op. cit.*, p. 310.
[8] Arist., *Constit. Ath.*, 57; Eur., *Hec.*, 291 și urm.
[9] G. Glotz, *op. cit.*, p. 305.
[10] Athen., VI, 248.
[11] Xen., *Econ.*, IX, 5; Arist., *Econ.*, I, 5.
[12] Xen., *Constit. Ath.*, I, 10; Aristoph., *Ad. fem.*, 1111.
[13] Plat., *Rep.*, III, 451 și urm.
[14] A. Croiset, *Les démocraties antiques*, p. 215 și urm.

www.cimec.ro

Ideologia democrată, care educa *demos*-ul atenian în întregimea lui pentru viața cetățenească, trebuia să stea împotriva ideilor unui Teognis, pentru care energia și virtutea se permanentizează exprimate în noblețea sîngelui; pentru care numai cei nobili sînt ἀγαθοί, iar cei de rînd sînt κακοί, δειλοί; pentru care simplul contact cu un om de rînd amenința substanța nobleței [1]; pentru care, în sfîrșit, rațiunea (νόημα) nu poate fi plăsmuită și educația celor simpli constituie o întreprindere lipsită de sens și absurdă, din moment ce « niciodată învățătura voastră nu va face dintr-un om de rînd un om bun » (ἀγαθός) [2]. Trebuia să se închege o teorie etico-politică care să lupte cu revolta unui Socrate împotriva ecclesiei unde « arhitecți sau fierari, negustători și marinari, bogați și săraci, nobili și oameni de rînd,... fără să fi învățat nimic, fără să fi avut vreodată vreun profesor, se amestecă totuși în sfat » [3], sau cu ideile de mai tîrziu ale unui Aristotel, care exclude pe meșteșugari dintre cetățenii republicii perfecte [4]; ea nu putea lăsa fără răspuns glasuri ca acel al anonimului autor al *Constituției ateniene* pentru care starea ideală ar fi un stat în care numai « cei buni » (οἱ χρηστοί) să ia parte la treburile cetății, așa încît poporul (τὸ δῆμος) să redevină sclavul « celor buni » (τῶν ἀγαθῶν... ἂν εἰς δουλείαν καταπέσοι) [5].

A face delimitări precise, fie ele și numai de ordin etic, între cîțiva de neam ales și restul poporului, a socoti că « cei nobili sînt rareori răzvrătiți și nedrepți, au mai multă aplecare spre cele folositoare, în timp ce poporul e mai ignorant, mai neliniștit și mai necinstit » (τὸ γὰρ τοῖς βελτίστοις ἕνι ἀκολασία τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά· ἐν δὲ τῷ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία καὶ πονηρία) [6] înseamnă a încerca să lovești în principiul fundamental al democrației.

Sofiștii au trebuit să răspundă, și au răspuns, acestor atacuri ale ideologiei reacționare antidemocratice, Protagoras prin întreaga sa teorie a dreptului și educației, Antifon sau Hippias prin doctrina egalității naturale a oamenilor. Ideilor profund aristocrate ale unui Callicles (sau a celor pe care îi simbolizează [7]) care, în numele dreptului natural, condamnă stările democratice, create de cei « slabi și mulți » (οἱ ἀσθενεῖς ἄνθρωποι καὶ οἱ πολλοί), ce tind să egalizeze acolo unde firea a creat pe de o parte pe cei « capabili și puternici » (οἱ ἐρρωμενέστεροι καὶ δυνατοί), pe de alta mulțimea (οἱ πολλοί), și care proclamă, ca mai înainte Pindar, dreptul bazat pe forță [8], i-a stat împotrivă teoria egalității naturale a oamenilor.

În această ciocnire de opinii, incontestabil, lupta cea mai strînsă s-a dat în jurul problemei de a ști dacă din fire sîngele ales conferă sau nu vreo superioritate, din moment ce de rezolvarea acesteia atîrna viabilitatea teoretică a democrației; dar nici afirmarea egalității între eleni și barbari, nici a egalității între oameni liberi și sclavi nu a rezultat din simpla nevoie de consecvență în gîndire. Egalizarea de natură a elenilor cu barbarii însemna, în fond, afirmarea teoretică a unei acțiuni reale a statului democrat, care, în opoziție cu principiile cetăților oligarhice [9],

[1] Theogn., *Elegii*, I, 31—35; 101 și urm.
[2] Id., *ibid.*, 429 și urm.
[3] Plat., *Protag.*, 319 d. Cf. Xen., *Mem.*, III, 7, 5 și urm.
[4] Arist., *Pol.*, III, 3, 1, 1277 b 39 și urm.
[5] [Xen.] *Constit. Ath.*, I, 9.
[6] Id., *ibid.*, I, 5.
[7] Cf. A. Croiset, *nota* la Platon, *Opere*, v. III (col. Budé), p. 92.
[8] Plat., *Gorg.*, 483 a și urm.
[9] Cf. Hdt., IX, 35; Arist., *Constit. Ath.*, 13, 5; Demosth., *C. Aristocr.*, 211 și urm.

www.cimec.ro

practică — măcar pînă la jumătatea secolului al V-lea — o politică tradiţională de atragere a străinilor, de la Solon [1] la Pisistrate [2] şi Clistene [3].

De altminteri, în secolul al IV-lea, disputa capătă o cu totul altă acuitate, înscriindu-se între răspunsurile teoretice la grava problemă a lărgirii pe plan structural şi politic a limitelor statului — πόλις — devenite insuficiente pentru dezvoltarea societăţii greceşti. Faptul că teoria egalităţii naturale între greci şi barbari continuă să fie susţinută, mai cu seamă de către unii elevi ai lui Aristotel, şi, se pare, la începutul carierei sale de acesta însuşi [4], în acelaşi timp în care doctrina panhelenică se cristalizează prin însăşi opoziţia între greci şi barbari nu ni se pare lipsit de însemnătate. Se conturează astfel, în gîndirea greacă a secolului al IV-lea un alt curent de idei politice, opus în egală măsură conservatorismului lui Demostene sau teoriilor unui Isocrate, care argumentează în favoarea aservirii orientului barbar de către civilizaţia greacă [5] tot aşa cum, voit sau nu, Aristotel ţinteşte spre un acelaşi ţel socotindu-i pe barbari inferiori nu numai cultural ci şi prin natură [6].

E drept, modul de a gîndi care continuă ideile unui Antifon sau Hippias apare neînsemnat alături de popularitatea celorlalte teorii şi de strălucitul renume al celor ce le-au susţinut. Dar, în măsura în care putem adera la opiniile unor învăţaţi moderni, pentru care Aristotel însuşi ar fi susţinut teorii egalitariste tocmai în perioada în care era preceptorul lui Alexandru [7], faptele ne apar în mare măsură într-o lumină nouă. Departe de noi gîndul de a susţine că teoriile maestrului ar fi constituit mobilul acţiunilor politice ale ilustrului elev; ni se pare, totuşi, că e vorba aici de ceva mai mult decît de o coincidenţă, în sensul că, astfel interpretate, teoriile cu privire la egalitatea naturală între greci şi barbari par a fi răspuns unei profunde necesităţi nu numai de expansiune a elenităţii ci şi de simbioză a ei cu orientul, şi filozofia pare să fi perceput, fie şi incomplet sau obscur, necesităţi pe care istoria elenismului va avea a le satisface.

Pe de altă parte, raportul între greci şi barbari e permanent actual prin strînsa lui legătură cu problema naturii diferite sau asemănătoare a sclavului şi a stăpînului său, legătură care ajunge la identificare în argumentarea lui Aristotel, care spune: « Natura nu a creat fiinţe care să poruncească (la barbari) ci numai unirea între un sclav şi o sclavă. Aşa că bine spun poeţii « elenii au dreptul să poruncească barbarilor » din moment ce natura barbarului e identică cu a sclavului » (αἴτιον δ' ὅτι τὸ φύσει ἄρχον οὐκ ἔχουσι, ἀλλὰ γίνεται ἡ κοινία αὐτῶν δούλης καὶ δούλου· αἰὸ φάσιν οἱ ποιηταί·

« Βαρβάρων δ' Ἕλληνας ἄρχειν εἰκός »[8]

ὡς ταυτὸ φύσει βάρβαρον καὶ δοῦλον ὄν.)[9]

În sfîrşit, susţinerea egalităţii între sclav şi omul liber se încadrează şi ea, în mare măsură, în lupta ideologică între democraţie şi oligarhie. Autorul pamfle-

[1] Plut., *Solon*, 24.
[2] Arist., *loc. cit.*
[3] Id., *ibid.*, 21, 2; *Pol.*, III, 1, 10, 1275 b 34 şi urm.
[4] V. Ett. Bignone, *L'Aristotele perduto...*, II, p. 280.
[5] Isocr., *Paneg.*, 30; cf. G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, Paris, 1938, p. 41 şi urm.; id., *Introd.* la Isocrate, *Discursuri*, vol. I, Paris, 1928 (col. Budé), p. XII şi urm.
[6] Arist., *Pol.*, I, 1, 5, 1252 b 5 şi urm.; cf. VII, 6, 1, 1327 b 23 şi urm.
[7] Ett. Bignone, *L'Aristotele perduto...*, vol. II, p. 280.
[8] Eur., *Iphig. în Aulis*, 1400.
[9] Arist., *Pol.*, I, 1, 5 şi urm., 1252 b 7—9.

www.cimec.ro

tului anonim despre constituția atenian㠠face o vină democrației din aceea că « nesupunerea sclavilor... e cît se poate de mare în Atena, și nici măcar n-ai voie să împingi pe vreunul din ei, deși nici sclavul nu-ți face loc să treci », că « nici la vestmînt, nici la înfățișare nu se deosebește un om din popor de un sclav sau metec », în sfîrșit că « sclavii au voie să vorbească liber în fața celor liberi » [1]. Pentru el, legislația atenian㠠care proteja persoana fizică a sclavului trebuie să fi fost o aberație din moment ce socoate că trebuie ca « sclavul tău să se teamă de mine și invers, ca în Lacedemonia » [2]. Iar Aristotel teoretizează definitiv ideile potrivnice simpatiei pentru sclavi, afirmînd inferioritatea naturală a acestora față de oamenii liberi. Pînă și trupul oamenilor liberi e deosebit de cel al sclavilor [3], și nu un principiu convențional face pe unul sclav și pe altul stăpîn [4]. « Există din fire unele ființe (create) pentru a comanda și altele pentru a se supune (ἄρχον δὲ καὶ ἀρχόμενον φύσει), căci ființa înzestrată cu rațiune și prevedere poruncește și e stăpînă din fire, iar cea capabilă, datorită trupului, să îndeplinească porunci este sclavă din fire » [5]. « Cei ce sînt inferiori semenilor lor, spune filozoful, în măsura în care trupul e inferior sufletului și animalul omului — și aceasta e situația tuturor celor pentru care întrebuințarea forței fizice e singura și cea mai bună utilizare a ființei lor — sînt sclavi prin fire » (« ὅσοι μὲν οὖν τοσοῦτον διεστᾶσιν ὅσον ψυχὴ σώματος καὶ ἄνθρωπος θηρίου (διάκεινται δὲ τοῦτον τὸν τρόπον, ὅσων ἐστὶν ἔργον ἡ τοῦ σώματος χρῆσις καὶ τοῦτ' ἐστι ἀπ' αὐτῶν βέλτιστον) οὗτοι μέν εἰσι φύσει δοῦλοι [6].

Și, în altă parte: « Cel care, printr-o lege a naturii, nu-și aparține sieși ci, deși e om, aparține altuia, e sclav din fire » (ὁ γὰρ μὴ αὑτοῦ φύσει ἀλλ' ἄλλου ἄνθρωπος ὤν, οὗτος φύσει δοῦλος ἐστίν) [7]. « Pentru aceștia... cel mai bun lucru e să fie supuși puterii (stăpînului) » (οἷς βέλτιόν ἐστιν ἄρχεσθαι ταύτην τὴν ἀρχήν) [8]. Or, am văzut că același Aristotel socotește reprobabilă și impută democrației « anarhia sclavilor » [9]: lupta de opinii înlăuntrul căreia s-au dezvoltat teoriile de care avem a ne ocupa apare astfel limpede definită.

Am încercat să dovedim, de-a lungul acestui întreg capitol consacrat doctrinelor egalitariste, în ce măsură ele au însemnat în gîndirea greacă nu atît un elan umanitarist cît un răspuns la cerințele epocii în care ele s-au închegat. Protestul împotriva dreptului convențional și al inegalității, mai ales, luat în sine apare totuși ca o doctrină depășind cu mult limitele vremii ei. Sofiștii nu protestează niciodată împotriva inegalității de avere ca atare [10], și faptul este firesc din partea unei ideologii care, într-o societate întemeiată pe proprietatea privată, exprimă, asemeni întregii gîndiri antice, punctul de vedere al clasei dominante. Dar a afirma în genere că oamenii sînt egali, și mai ales că sclavii au o natură identică cu cea a oamenilor liberi, întru sprijinirea democrației sclavagiste, la a cărei temelie stă tocmai exploa-

[1] [Xen.] *Const. Ath.*, I, 10–12.
[2] Id., *ibid.*, I, 11.
[3] Arist., *Pol.*, I, 2, 14, 1254 b 28–30.
[4] Id., *ibid.*, I, 2, 16–19, 1255 a.
[5] Id., *ibid.*, I, 1, 4, 1252 a 31 și urm.
[6] Id., *ibid.*, I, 2, 13, 1254 b 16 și urm.
[7] Id., *ibid.*, I, 2, 7, 1254 a 15 și urm.
[8] Id., *ibid.*, I, 2, 13, 1254 b 20.
[9] Id., *ibid.*, VI, 2, 12, 1319 b 29.
[10] Cu excepția lui Euripide, care o face însă într-un alt context de idei decît cel egalitarist și cu alte implicații.

www.cimec.ro

tarea sclavilor, pare a fi sau un paradox [1] sau o teorie anarhică [2]; or, înlănțuirea precisă a ideilor sofiste în materie nu ne permite a le considera ca fiind un simplu joc de inteligență; pe de altă parte, chiar dacă sofistica a reprezentat realmente punctul de vedere al democrației sclavagiste, și al păturilor celor mai avansate din cadrul clasei exploatatoare, ea nu s-ar fi putut rupe niciodată de aceasta și de interesele ei. Desigur, sofiștii sînt, prin însăși natura preocupărilor lor, extrem de sensibili la realitățile, deseori dure, ale democrației sclavagiste, și vor fi perceput, sub forma acestei doctrine, începuturile crizei ce se va declanșa în veacul următor; dar, oricît de aplecați înspre viața contemporană, oricît de înțelegători față de cei umili, ei nu se puteau depăși pe sine în calitate de reprezentanți ai atît de limitatei democrații sclavagiste. Cu atît mai dificil de susținut apare acest punct de vedere cu cît se știe că la Atena, datorită politicii concesive continuu promovate de Pericle și urmașii lui, contradicțiile între cele două clase antagoniste ale societății sclavagiste nu s-au manifestat — cel puțin în perioada de care ne ocupăm — cu atîta violență ca în alte părți [3]. Ne vine greu să credem că în aceste condiții raporturile antagonice între stăpîni și sclavi s-au putut impune cu atîta vigoare încît reprezentanți ai clasei dominante să se ridice hotărît în interesul clasei oprimate. Clasa exploatată, clasa sclavilor, a fost în întreaga antichitate de altminteri lipsită de o conștiință limpede a propriului său destin istoric; așa cum spune Lenin, sclavii « n-au putut constitui o majoritate conștientă..., n-au putut înțelege cu claritate în spre ce țel se îndreaptă »[4]. Ar fi absurd să presupunem că în acest unic moment al existenței ei gîndirea greacă a încercat să exprime un punct de vedere pentru care nu existau elemente reale în baza societății [5].

De altminteri, pentru a fi în adevăr înnoitoare, doctrina sofistă ar fi trebuit să tragă concluziile firești ale propriilor ei teze și să ceară desființarea inegalității între oameni. Or, sofiștii n-au gîndit niciodată așa: pentru ei, egalitatea naturală constituie, împreună cu întreaga doctrină a dreptului natural, motivarea teoriei etico-sociale și politice despre *concordie*.

★

Așa cum am arătat la începutul acestor rînduri, principala dificultate de care s-a izbit majoritatea cercetătorilor în reconstituirea ansamblului doctrinei dreptului natural a fost stabilirea raportului între teza despre supremația stărilor naturale și fragmentele despre concordie. În ce ne privește, socotim convingătoare interpretarea lui Ett. Bignone, care demonstrează că între teoria despre φύσις, cu toate implicațiile ei, și cea a concordiei există o unitate organică și că, în opinia sofiștilor, ὁμόνοια echivalează cu dreptatea.

---

[1] Aceasta e opinia lui L. Robin, *loc. cit.*

[2] De această părere sînt foarte mulți; v. mai sus p. 69, n. 1.

[3] *Древняя Греция*, p. 274–276.

[4] V. I. Lenin, *Opere*, vol. 29, p. 449.

[5] După părerea noastră, declarația lui Teramene, după care la Atena ar fi existat la sfîrșitul secolului al V-lea unii « care consideră că nu poate exista o adevărată democrație pînă ce (...) sclavii nu vor participa la putere » (Xen., *Hell.*, II, 3, 48), nu poate fi acceptată ca atare. Ni se pare greu de crezut ca o doctrină atît de radicală să nu-și mai fi găsit alt ecou în afara acestui pasaj; pe de altă parte, și în acest caz se aplică argumentele invocate cu privire la doctrina egalitaristă. Credem că e vorba mai degrabă de exagerarea moderatului Teramene, înspăimîntat de radicalismul adversarilor lui democrați. Folosim acest prilej pentru a mulțumi prof. Ch.-E. Welskopf, care ne-a atras atenția asupra pasajului citat.

www.cimec.ro

Din moment ce a fi drept înseamnă «a nu nedreptăți și a nu fi nedreptățit» [1], dreptatea e identică cu prietenia și simpatia reciprocă [2], firești între oameni asemenea, conform doctrinei empedocleice preluate de sofiști [3]. Concordia e un concept care desemnează o stare firească, din moment ce întreaga natură i se supune [4]; ea corespunde cerințelor pe care le implică noțiunea sofistă a dreptății, fiind în același timp utilă pentru toți [5] și, interior, autonom determinată [6].

Justețea reconstituirii operate de savantul italian ale cărui încheieri le-am rezumat în rîndurile de mai sus e demonstrată, după părerea noastră, și de cunoscutul « discurs al lui Hippias », citat în parte mai sus, dar pe care ne permitem să-l amintim. « O, voi, cei de față — spune filozoful din Elis — (...) vă socot pe toți rude, vecini și concetățeni, după fire dacă nu după lege; căci după natură cel asemenea e rudă celui asemenea; dar legea, tiran al oamenilor, silnicește în multe privințe natura. Ar fi ruşinos (așadar) (...) ca, asemeni celor mai de rînd minți, să nu vă înțelegeți între voi. Eu... vă rog și vă sfătuiesc să ajungeți amîndoi la o linie de mijloc» [7].

Ni se pare că imitația platonică dovedește limpede legătura pe care, în chip invariabil, sofiștii o fac între legea naturii și înțelegere; mai mult chiar, pasajul citat indică raportul stabilit de sofiști între ideea egalității naturale și concordie, în sensul că oamenii, ca ființe de aceeași stirpe și egale între ele, trebuie să se înțeleagă între ei. Pentru sofiști, adepți ai teoriei dreptului natural, căutînd mobilul interior, firesc și esențial al fiecărei acțiuni, egalitatea naturală a oamenilor constituie justificarea autonomă a doctrinei etice și social-politice a concordiei [8].

---

[1] *Pap.* 1797, col. II, 19 și urm.

[2] Cf. Arist., *Eth. Eudem.*, 1234 b: « Dacă cineva vrea să facă astfel încît oamenii să nu fie nedrepți unii față de alții, e de ajuns să-i facă să fie prieteni. Așadar același lucru, sau ceva foarte apropiat, sînt dreptatea și prietenia ». Așa cum arată Ett. Bignone (*op. cit.*, p. 86 și urm., 110 și urm.), Platon se referă la sofiștii partizani ai dreptului natural, cînd vorbește de cei ce identifică dreptatea cu concordia (*Clitoph.*, 409 d; cf. *Rep.*, V, 351 d). Aceeași identitate o stabilește și Dio Chrysostomul, în discursurile Περὶ ὁμονοίας (*Or.* I, 38—41—Dindorf), desigur inspirate din tratatul omonim al lui Antifon. (V. *Or.* 38, p. 73, 6; p. 76, 13 și urm.; p. 79 și urm., p. 82, 11; *Or.* 40, p. 95, 7; p. 97, 5 și urm.; p. 99, 15 și urm.) V. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 137 și urm.

[3] Empedocles, *fr.* 22.

[4] Pornind de la aceleași discursuri ale oratorului din Prusa, Bignone reconstituie (*loc. cit.*) imaginea unei naturi guvernate de concordie (Dio Chrys., *op. cit.*, 40, p. 99, 22 și urm.; p. 100, 10 și urm.; 20 și urm.) așa cum trebuie să o fi descris și Antifon în fragmentele așa-zise *meteorologice* (Diels, *Vors.*, II[5], 87, Antiph. *fr.* 22, 24 a, 27, 29), în fapt ocupîndu-se de echilibrul și subordonarea reciprocă spontană din univers. Cf. și Soph., *Aias*, 675 și urm.

[5] Plat., *Clitoph.*, 410 d — prietenia și concordia au calitatea de a aduce « bine întotdeauna și rău niciodată ».

[6] Așa cum spune Aristotel (*Eth. Eudem.*, *loc. cit.*), acțiunile drepte față de neprieteni sînt « impuse de lege și nu spontane (οὐκ ἀφ' ἡμῖν); dimpotrivă, « cele ce privesc pe prieteni sînt singurele acțiuni drepte derivate din propria noastră voință ».

[7] Plat., *Protag.*, 337 c — 338 a — Ὦ ἄνδρες, ... οἱ παρόντες, ἡγοῦμαι ἐγὼ ὑμᾶς συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας ἅπαντας εἶναι φύσει, οὐ νόμῳ· τὸ γὰρ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ φύσει συγγενές ἐστιν, ὁ δὲ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων πολλὰ παρὰ φύσιν βιάζεται. Ἡμᾶς οὖν αἰσχρὸν τὴν μὲν φύσιν τῶν πραγμάτων εἰδέναι... ὥσπερ τοὺς φαυλοτάτους τῶν ἀνθρώπων διαφέρεσθαι ἀλλήλοις. Ἐγὼ μὲν οὖν καὶ δέομαι καὶ συμβουλεύω... συμβῆναι ὑμᾶς... εἰς τὸ μέσον (κτλ.).

[8] De acest punct de vedere putem apropia și un pasaj din *Fenicienele* lui Euripide (*Phoin.*, 535—538): « e cu mult mai bine, fiule, să cinstești egalitatea, care leagă întotdeauna pe prieteni de prieteni, cetățile de cetăți și aliații între ei ». Deși concluzie în primul rînd a circumstanțelor politice concrete de la sfîrșitul războiului peloponeziac, pasajul citat reprezintă și un ecou al înlănțuirii de idei citate mai sus.

www.cimec.ro

Înțeleasă în acest sens, era firesc ca doctrina despre ὁμόνοια să-și găsească aplicarea mai cu seamă în teoria social-politică, și în fapt așa s-a și întîmplat, și în așa măsură încît Aristotel ajunge să restrîngă acțiunea conceptului în cauză exclusiv la acest domeniu. Într-adevăr, el spune: « Concordia e străduința în a conduce și a fi condus, nu în interesul personal, ci în cel public. Și concordia este o prietenie politică » [1].

Fragmentele sofiste nu afirmă explicit soluționarea prin concordie nici a inegalității între nobili și oameni de rînd [2], nici a celei între greci și barbari [3]. În schimb, ele ne pun la îndemînă mărturii în ce privește aplicarea principiului de ὁμόνοια în încercarea de a evita antagonismele rezultate din inegalitatea de avere, niciodată condamnată ca atare [4] de sofiști, din pricini lesne de înțeles, ci numai relevată [5].

Reluînd motivul esopic al bogatului care-și îngroapă banii și nu-i împrumută, Antifon condamnă implicit pe avar, ca fiind unul din cei « care nu vor să fie folositori nimănui » și pentru că n-a înțeles că împrumutînd banii ar fi cîștigat și el și ar fi ajutat și pe un altul [6]. Ni se pare că din acest fragment reiese limpede care era atitudinea filozofului față de inegalitatea de avere, pe care n-o condamnă în niciun fel, ci doar încearcă s-o remedieze parțial prin efectele concordiei.

Euripide sintetizează aceste încercări de conciliere zugrăvind o cetate ideală în care « bogatul are o privire înțelegătoare pentru sărac, iar săracul îl privește cu îndemn » [7]. « Căci, spune poetul, e bine numai acolo unde e unire; cele pe care nu le are săracul, le dă cel bogat, și ceea ce lipsește celui avut dobîndim prin truda săracilor » [8].

Aceleași teze trebuie să fi stat la baza programului politic expus de Isocrate în *Discursul Areopagitic;* iată cum descrie el Atena ideală a epocii solonienc: « Cei mai săraci dintre cetățeni, departe de a invidia pe cei ce aveau mai mult, purtau caselor celor mari aceeași grijă ca și celor ale lor proprii, socotind că bunăstarea acelora e o resursă pentru ei înșiși. Iar cei avuți, în loc să disprețuiască pe nevoiași, gîndeau că e o rușine pentru ei înșiși lipsa de mijloace a concetățenilor lor și-i ajutorau » [9].

În ce măsură o atare atitudine filantropică se exercită în favoarea păturilor posedante și tinde să apere proprietatea privată ne-o dovedește limpede încheierea la care însuși Isocrate ajunge: « Capital pentru buna înțelegere reciprocă este

[1] Arist., *Eth. Eudem.*, 1241 a 30 — Ἔστι δ' ὁμόνοια, ὅταν περὶ τοῦ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι ἡ αὐτὴ προαίρεσις ᾖ, μὴ τοῦ ἑκατέρου, ἀλλὰ τοῦ τῶν αὐτῶν. Καί ἐστιν ἡ ὁμόνοια φιλία πολιτική.

[2] Indirect, soluția pe această cale poate fi totuși dedusă din faptul că filozoful condamnă desconsiderarea celor lipsiți de origine ilustră (*Pap.* 1364 B col. II, 36 și urm.), ceea ce înseamnă că problema s-ar rezolva printr-un respect acordat tuturor.

[3] Un ecou destul de indirect ar putea fi eventual conceptul epicureu de φιλία care unește pe toți oamenii — cf. Sent. Vat. 52 — Φιλία περιχορεύει τὴν οἰκουμένην.

[4] Euripide, ca și mai tîrziu Isocrate, oratorii sau Aristotel, condamnă doar stările de spirit nocive intereselor cetății și care rezultă din bogăția sau sărăcia extremă.

[5] Cf. Eur., *Phoin.*, 538—540: « E o lege (νόμιμον) constantă între oameni: celui ce are mai mult îi stă veșnic împotrivă cu război (πολέμιου καθίσταται) cel ce are mai puțin ».

[6] Diels, *Vors.*, II[5], 87, Antiph., *fr.* 54; cf. Isocr., *Areop.*, 35.

[7] Eur., *Suppl.*, 176—178.

[8] Id., *fr.* 21, 4 și urm.

ἀλλ' ἔστι τις συγκράσις, ὥστ' ἔχειν καλῶς.
Ἃ μὴ γὰρ ἔστι τῷ πένητι πλούσιος
δίδωσ'· ἃ δ' οἱ πλουτοῦντες οὐ κεκτήμεθα
τοῖσιν πένησι χρώμενοι πειθώμεθα

[9] Isocr., *Areop.*, 31 și urm.; aceeași idee apare și la Democrit (*fr.* 255).

www.cimec.ro

faptul că proprietățile celor ce le stăpîneau pe drept erau de neclintit, în timp ce folosința lor era comună pentru toți cetățenii care aveau nevoie »[1].

Ceea ce ni se pare însă deosebit de important pentru a înțelege sensul în care a acționat doctrina sofistă este faptul că textele ajunse pînă la noi ne dau putința de a reconstitui chipul în care se aplică principiul de ὁμόνοια în cazul raporturilor între stăpîn și sclav.

Euripide exprimă desigur punctul de vedere al întregii teorii a dreptului și egalității naturale cînd socoate că inegalitatea între oameni liberi și sclavi, fundamentală pentru societatea ateniană a secolului V și pentru întreaga antichitate, se cere a fi rezolvată prin acordul, în fapt imposibil, al celor două clase pe o linie de mijloc; ameliorarea reciprocă de atitudini și sentimente ar duce la o stare ideală în care « sclavul are parte de un stăpîn bun, iar stăpînul, de un sclav prieten al casei »[2].

Aceeași idee e evidentă din faptul că poetul împodobește deseori caracterul personajelor pe care le admiră cu o purtare blîndă față de sclavii[3] întotdeauna credincioși[4]. Nici în acest domeniu, teoria egalitaristă nu se îndreaptă în spre desființarea unor stări de fapt, ci în spre atenuarea contradicțiilor pe plan etic, în spre conciliere.

Ansamblul doctrinei sofiste a dreptului natural se dovedește astfel a susține în toate direcțiile societatea democrat-sclavagistă, prin efortul de a stabili imposibila ὁμόνοια care să asigure permanentizarea alcătuirilor Atenei secolului al V-lea. De altminteri, un pasaj din *Etica Nicomachee* dovedește fără echivoc încotro se îndreaptă teoria concordiei — și deci întreaga doctrină a dreptului și egalității naturale. Vorbind despre legiuitori, Aristotel spune: « ei tind mai presus de toate către concordie, și mai presus de toate stîrpesc dușmana acesteia, răzvrătirea (στάσις) »[5].

Iată așadar că, indignați de ideea unei redistribuiri a avuției care să facă reală egalitatea ai cărei susținători erau și convinși că, dreptatea însemnînd concordie, dreptatea socială se poate realiza prin înțelegere, adepții teoriei dreptului natural conferă compromisului valoare de principiu suprem: opriți de limitele propriei lor clase, al cărei punct de vedere îl exprimau, departe de a încerca să dărîme legile pe care le criticaseră, ei nu fac altceva decît să caute o justificare interioară a respectării lor; departe de a cere desființarea inegalității, ei o apără, predicînd ameliorarea etică și condamnînd orice încercare de a o depăși. Într-o atare ordine de idei, declarații de felul « nu e nimic mai rău pentru oameni decît anarhia » (ἀναρχίας δ'οὐδὲν κάκιον ἀνρθώποις)[6] aprecieri deosebite ale valorii educației[7], stăpînirii de sine[8], moderației și înțelepciunii[9] în conduita cetățenească și particulară se integrează perfect.

[1] Isocr., *Areop.*, 35—Κεφάλαιον δὲ τοῦ καλῶς ἀλλήλοις ὁμιλεῖν· αἱ μὲν γὰρ κτήσεις ἀσφαλεῖς ἦσαν, οἱσπερ κατὰ τὸ δίκαιον ὑπῆρχον, αἱ δὲ χρήσεις κοιναὶ πᾶσιν τοῖς δεομένοις τῶν πολίτων. — Cf. Demosth., *Phil.*, IV, 41—45.

[2] Eur., *fr.* 533 ... δούλοις δεσπότας χρηστοὺς λαβεῖν, / καὶ δεσπόταισι δοῦλον εὐμενῆ δόμοις.

[3] Id., *Alc.*, 193—195; *Heracl.*, 788 și urm.; 888—890; *Ion*, 734; *Suppl.*, 869—871.

[4] Cf. de ex. id., *Alc.*, 210—212.

[5] Arist., *Eth. Nic.*, VIII, 1155 a 24 și urm. — ταύτης (*sc.* τῆς ὁμονοίας) δὲ μάλιστ' ἐφίενται καὶ τὴν στάσιν ἔχθραν οὖσαν μάλιστα ἐξελαύνουσιν.

[6] Diels, *Vors.*, II[5], 87; Antiph., *fr.* 61.

[7] *Ibid.*, *fr.* 60.

[8] *Ibid.*, *fr.* 59.

[9] *Ibid.*, *fr.* 52, 58.

www.cimec.ro

Astfel, mai întîi sofiştii iar apoi cei ce s-au inspirat din teoriile sociale ale acestora încheagă o doctrină care tinde să împace interese ale unor clase şi grupuri sociale fundamental opuse şi ireconciliabile — doctrina politică a concordiei.

În fapt, un atare mod de a gîndi susţinea, pe plan teoretic, o orientare politică prezentă în întreaga dezvoltare a democraţiei sclavagiste ateniene. De la Solon, care socotea despre sine a se fi aşezat « ca o piatră de hotar » între partida aristocratică şi partizanii unei redistribuiri a bunurilor, pînă la acţiunile de echilibru politic ale unui Pericle, sau pînă la jurămîntul repetat de fiecare heliast: « nu voi fi pentru abolirea datoriilor particulare, nici pentru vreo împărţire a pămînturilor şi caselor ateniene »[1], aceeaşi atitudine moderată şi aceeaşi teamă de răsturnări înnoitoare au întemeiat şi acţiunile şi gîndurile democraţilor atenieni. Negînd implicaţiile radicale ale propriei sale teorii asupra egalităţii şi proclamînd principiul concordiei, filozofia sofistă a însemnat, o dată mai mult, expresia ideologică a acelei atît de contradictorii democraţii, bazate în acelaşi timp pe libertatea şi egalitatea în drepturi a unei minorităţi tot mai sfîşiate de inegalitatea avuţiei şi pe exploatarea şi oprimarea extremă, de către această minoritate, a majorităţii sclavilor lipsiţi de orice drept, care a fost democraţia sclavagistă ateniană.

★

Am urmărit, pe cît ne-a fost cu putinţă mai îndeaproape, legăturile dintre diversele aspecte ale doctrinei egalitariste şi societatea ateniană a secolului al V-lea î.e.n., atît în sensul genezei cît şi al finalităţii acestei doctrine. Credem însă că soarta ei în cadrul evoluţiei pe care a suferit-o ansamblul tezelor de drept natural este revelatoare pentru o mai adecvată înţelegere a caracterului acestei ideologii şi a raporturilor ei cu existenţa socială pe care o reflectă.

Ecourile numeroase pe care doctrina dreptului natural le are în gîndirea secolului al IV-lea izbesc prin aceea că, în mod constant, renunţă la acel aspect al doctrinei care ne preocupă aici — la tezele egalitariste. Cu excepţia puţinelor mărturii menţionate mai sus [2], şi care pe de-o parte pornesc dintr-o altă preocupare decît cea de etică socială, fără să angajeze, pe de altă parte, o discuţie de răsunet, cum se întîmplase în veacul precedent; în afara acestor cîteva mărturii, aşadar, nimic nu mai aminteşte de aspectul egalitarist al doctrinei dreptului natural. Chiar Euripide, care împărtăşeşte aceste idei o bună parte a carierei sale, renunţă la ele în ultimele sale drame, proclamînd teoria « clasei de mijloc » [3] şi negînd aşadar implicit ideea că toţi oamenii au o valoare morală egală.

În secolul următor, Isocrate adoptă ideea concordiei obţinute prin ameliorarea etică a tuturor cetăţenilor în sensul normelor autonome ale dreptului firii [4], dar nu mai justifică nicăieri ὁμόνοια prin proclamarea identităţii de natură a tuturor oamenilor. Mai mult chiar, teoria lui cu privire la expansiunea elenităţii în Orient neagă implicit doctrina egalitaristă [5]: chiar dacă noţiunea de *elenic* se încheagă

[1] Ap. G. Glotz, *op. cit.*, p. 280.
[2] V. mai sus p. 79.
[3] Eur., *El.*, 366—390; *Oreste*, 917—920. Formularea cea mai precisă a acestor idei se află în *Suppl.*, 238—245, pasaj despre care Stobaeus ne informează că ar fi interpolat dintr-o dramă tîrzie a poetului; H. Grégoire (*nota* la *Suppl.*, Euripide, *Opere*, v. III, p. 112) presupune că ar fi putut fi inserat de Euripide însuşi cu ocazia reluării dramei în 411.
[4] Isocr., *Areop.*, 31—35.
[5] Id., *Antid.*, 293; *Panath.*, 150 şi urm.; *Phil.*, 124.

www.cimec.ro

mai degrabă în sens de παιδεία, ea nu e mai puțin definită prin opoziție cu « barbarii »[1].

Problema preluării de către Aristotel a conceptelor și teoriilor vehiculate de sofiști se prezintă întrucîtva mai complex. Oricum, credem că putem spune fără a greși prea mult, că evoluția ideilor aristotelice în acest domeniu are loc pe de-o parte în direcția adoptării ideilor de lege naturală și concordie, pe de altă parte în sensul negării egalității naturale, prin fundamentarea concordiei pe calea demonstrării inegalității de natură a oamenilor. Iată ce spune el cu privire la raporturile între stăpîni și sclavi: « Același lucru folosește părții și întregului, trupului și sufletului; cum sclavul este ca o parte a stăpînului — ca și cînd ar fi o parte a trupului acestuia însuflețită dar trăind aparte, există o oarecare comunitate de interese și prietenie (φιλία) între stăpîn și sclav, în cazul în care au în chip firesc această calitate »[2].

Vedem așadar că, unitară la primii ei susținători, doctrina dreptului natural se dislocă, am spune, în interpretarea dată ei de ideologia secolului al IV-lea, care nu mai susține în nici un fel aspectul egalitarist. Pricina pentru care suferă această amputare apare limpede cînd ne gîndim la condițiile în care ea s-a efectuat. Criza cetății grecești din acest veac face ca legile să apară tot mai insuficiente pentru apărarea ordinii sclavagiste, și îndreaptă astfel spiritele spre dreptul natural, a cărui concluzie de compromis, ὁμόνοια imposibilă în fapt, pare tot mai mult clasei dominante, înspăimîntată de putința unei răsturnări, ca singură salvare. Pe de altă parte, ascuțirea contradicțiilor sociale se exprimă deseori tocmai printr-o tendință egalizatoare de data aceasta proclamată nu de filozofi, ci de masa sărăcită a cetățenilor, și care acum e într-adevăr destructivă pentru societatea sclavagistă, țintind către o reală redistribuire a averilor.

Aristotel spune: « S-a pretins să se absolutizeze o egalitate care nu există, de fapt, decît în unele privințe. Pentru că toți sînt în aceeași măsură liberi, au crezut că trebuie să fie absolut egali »[3]. În aceste condiții, reprezentanții ideologici ai clasei dominante nu-și mai pot îngădui ca, prin teoretizarea identității de natură a oamenilor, să sprijine tocmai tendința de « absolutizare a egalității » pentru înfrîngerea căreia cetățile vor renunța pînă și la autonomia care le era proprie.

În acest mod se desăvîrșește transformarea doctrinei dreptului natural, dintr-un ansamblu de idei umanitariste într-o teorie cu un pronunțat caracter conservator. Organic legată de soarta cetății democrate întru sprijinirea căreia apăruse, această ideologie social-politică are un caracter progresist atîta vreme cît alcătuirile sociale pe care le reprezintă sînt purtătoarele progresului social; atunci cînd însă acestea sînt depășite, încercarea de a le apăra o transformă într-o teorie potrivnică mersului înainte al societății.

Din acest cadru, însă, ideea egalitaristă se desprinde. Tocmai abandonarea ei de către ideologia secolului al IV-lea dovedește că, îndreptată spre întărirea societății ateniene în momentul ei de maximă înflorire, atunci cînd aceleași stări devin contrare progresului, această teorie nu le mai poate sluji decît transformată în contrariul ei.

Pe de altă parte, răspîndite de dramă, ideile egalitariste au trezit alte ecouri decît acelea de ameliorare morală și și-au adus astfel aportul la radicalizarea gîndirii

[1] Isocr., *Paneg.*, 50; cf. G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, p. 41 și urm.
[2] Arist., *Pol.*, I, 2, 20, 1255 b 10 și urm.
[3] Id., *Pol.*, V, 1, 2, 1301 a 30 și urm.

www.cimec.ro

sociale. Chiar dacă a intenționat să se mărginească la domeniul etic, chiar dacă a avut din totdeauna un caracter contradictoriu, în calitatea ei de justificare naturală a compromisului cerut de ὁμόνοια, doctrina egalității naturale nu e mai puțin, în mod obiectiv, un punct de vedere înaintat în ideologia secolului al V-lea.

Pentru toate acestea, pentru umanismul adevărat și simțirea profund democratică de care sînt străbătute, doctrinele sofiste de care am avut a ne ocupa merită un loc aparte în istoria gîndirii și societății grecești.

ТЕОРИЯ СОФИСТОВ О ПРИРОДНОМ РАВЕНСТВЕ

РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает вопрос теории о равенстве, выдвигавшихся софистами, сторонниками природного права, пытаясь установить, с марксистской точки зрения, значение этих теорий.

В понимании софистов природное право чрезвычайно широко и идентично по отношению к любому человеку; с понятием природного равенства всех людей тесно связано понятие природного права.

Софисты различают три случая условного неравенства: неравенство между аристократами и рядовыми людьми, между греками и варварами и между хозяином и рабом.

Эти убеждения, хотя они кажутся радикальными и протестующими, тем не менее направлены к укреплению рабовладельческой демократии. Представители олигархии на каждом шагу провозглашают природное неравенство людей. С другой стороны, массивное проникновение рабской трудовой силы в афинскую экономию, приводит к необходимости охранять рабов, эти ценные орудия, и попыткам смягчить неизбежный конфликт между эксплуататорами и эксплуатируемыми: теории софистов о равенстве являются идеологическим выражением этого стремления.

Рассматриваемые таким образом доктрины софистов выглядят не как анархическое проявление личности, а как теоретическое содействие укреплению рабовладельческой демократии, тем более, что софисты никогда не доводят понятие о природном равенстве до последнего вывода, т.е. уничтожения неравенства.

Между прочим, подобный вывод не имел бы никакой основы в социальной структуре древней Греции. Софисты требуют только этического улучшения путем применения принципа общего согласия, являющегося следствием доктрины природного права.

Теории равенства объективно имели все же передовой характер, как идеологическое выражение момента высшего расцвета, достигнутого демократическим полисом. Когда эта организационная форма рабовладельчества устарела, идеология, ее поддерживающая, признала теории природного права и всеобщего согласия, но опустила или прямо отвергла идеи равенства.

www.cimec.ro

Идея природного равенства, даже будучи ограниченной с двух сторон (поскольку она применялась исключительно в области морали и была постоянно связана с доктриной всеобщего согласия), все же способствовала радикализации социального мышления древней Греции.

LA THÉORIE SOPHISTE DE L'ÉGALITÉ NATURELLE

RÉSUMÉ

L'auteur reprend le problème des théories égalitaires soutenues par les sophistes partisans du droit naturel, pour essayer d'établir, du point de vue marxiste, la signification que nous devons leur attacher.

Pour les sophistes, la notion de loi naturelle est extrêmement large et la même par rapport à chacun; à l'idée de droit naturel s'attache celle de l'égalité de nature entre tous les hommes.

Les sophistes distinguaient trois cas d'inégalité conventionnelle: l'inégalité entre nobles et gens du peuple, celle entre Grecs et Barbares et l'inégalité entre maître et esclave.

Bien qu'elles peuvent paraître curieusement radicales et protestataires, ces idées n'étaient pas moins destinées à raffermir le régime de la démocratie esclavagiste. Les oligarques affirmaient à chaque instant l'inégalité naturelle des hommes. D'autre part, la profonde pénétration de la main-d'œuvre servile dans l'économie athénienne demandait l'effort de protéger les précieux outils qu'étaient les esclaves et d'atténuer l'inévitable conflit entre exploiteurs et exploités; les théories égalitaires des sophistes sont une expression idéologique de cette tendance.

Ainsi envisagées, les doctrines sophistes ne paraissent plus être une manifestation anarchique de l'individu, mais une contribution théorique à la stabilité de la démocratie esclavagiste. Ceci d'autant plus que les sophistes ne confèrent jamais aux idées d'égalité naturelle leur portée ultime, d'autant plus qu'ils n'ont jamais demandé la suppression de l'inégalité.

Une telle conclusion n'aurait trouvé, d'ailleurs, aucune raison d'être dans la structure sociale de la Grèce antique. Les sophistes demandent uniquement l'amélioration éthique par l'application du principe de la concorde, corollaire de la doctrine du droit naturel.

Les théories égalitaires ont eu, toutefois, un caractère objectivement progressiste, en tant qu'expression idéologique du développement de la cité démocrate. Au moment même où cette forme d'organisation esclavagiste commença à être périmée, l'idéologie qui combattait en son nom adopta les théories du droit naturel et de la concorde, mais omit ou même nia les idées égalitaires.

Bien que doublement limitée, par sa portée éminemment éthique comme par sa corrélation constante avec la doctrine de la concorde, l'idée d'égalité naturelle a contribué à la radicalisation de la pensée sociale de la Grèce ancienne.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

PROBLEME DE LIMBĂ ÎN OPERA LUI ARISTOTEL

DE

FELICIA VANȚ-ȘTEF

Problemele de limbă [1] apar în opera lui Aristotel, în general, presărate în cuprinsul ei vast, tratarea lor fiind strîns legată și, cel mai des, subordonată problemelor de logică. Considerînd limba « exprimarea verbală » a gîndirii, genialul făuritor al logicii a acordat atenția cuvenită și studiului limbii. Observînd că posibilitățile lingvistice de exprimare silesc oarecum gîndirea să-și limiteze formele, să le potrivească — am zice — tiparelor limbii, el și-a dat seama că studierea formelor gîndirii nu se poate dispensa de cercetarea corespondentelor lor lingvistice, că știința logicii nu este completă fără studiul limbii. Mai mult, el a remarcat și faptul că uneori limba are chiar rol determinant în alcătuirea anumitor forme logice.Pentru toate acestea, în afara observațiilor sporadice presărate în opera sa, două texte importante îmbrățișează exclusiv acest domeniu de cercetare: unul este tratatul « Despre interpretare » [2], al doilea constituie capitolul XX al *Poeticii*.

Toate preocupările lingvistice ale lui Aristotel, ca de altfel, întreaga sa operă, poartă pecetea a două influențe contradictorii: a educației și a obîrșiei sale. Prin formație, ca elev al lui Platon, în mod firesc el devine filozof idealist; prin origine, fiind fiul unui medic vestit, este înclinat spre științele naturii, spre științele exacte, al căror studiu îl pune adesea în contradicție cu vederile profesorului său.

Ca și Platon, Aristotel consideră « Ideea » principiul fundamental în Univers. Dar, spre deosebire de Platon, care vede « Ideea » exterioară lucrurilor, Aristotel nu o separă de ele; după ultimul, ideea nu există decît în lucruri și prin lucruri.

În Univers, tot ce este viu, adică plantele și animalele, printre care și omul, este dotat — spune Aristotel — cu suflet [3]. Sufletul este de mai multe feluri, după cum felurite sînt și ființele. Plantele au suflet nutritiv, animalele, suflet senzitiv,

---

[1] Pentru studii generale privind problemele de limbă la Aristotel, vezi, printre altele, H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1890, vol. I, p. 183—271; R. Mekeon, *Aristotels conception of language and the arts of language*, în Classical Philology, 41 (1946), p. 193—206, față de care noi am încercat o interpretare materialistă.

[2] Περὶ ἑρμηνείας constituie o parte integrantă din *Organon*, ἑρμηνεία însemnînd « interpretarea », « exprimarea » prin limbă a gîndirii.

[3] Περὶ ψυχῆς, II, § 413 B, 7—9; III, 433 A, 12; I, 407 B, 22.

www.cimec.ro

iar omul, singur el, suflet rațional. Sufletul și corpul nu au substanță distinctă; sufletul nu supraviețuiește corpului; ceea ce depășește hotarele morții este doar Νοῦς « Rațiunea », care este de origine divină.

Sufletul senzitiv oglindește lumea înconjurătoare prin imagini (φαντάσματα). Singur sufletul rațional, νοῦς, este capabil de cunoaștere, realizată prin gîndire și limbă, pe care Aristotel le cuprinde într-un singur termen, acela de λόγος.

Cunoașterea oglindește realitatea, fiind obiectivă tocmai prin referirea la existență, spune Lenin [1]. La baza ei se află senzația, deoarece realitatea este dată nemijlocit în senzații.

La Aristotel cunoașterea străbate patru trepte [2]: *senzația* (αἴσθησις), care este izvorul cunoașterii, *imaginea* (φάντασμα), o combinare de senzații corespunzînd noțiunii moderne de reprezentare, *experiența* (ἐμπειρία), constituind copia existențelor în care se păstrează conștient ceea ce este comun și se repetă, *arta și știința* (τέχνη καὶ ἐπιστήμη), făurind convingerea fundată, demonstrată, privitoare la devenire și existență.

★

Omul, prin urmare, face parte din regnul animal, dar se deosebește de animale prin sufletul său rațional (νοῦς), dotat cu gîndire și limbă (λόγος). Cu ajutorul « logosului », omul pătrunde în esența lucrurilor, ajungînd astfel la adevărata cunoaștere. « Ceea ce distinge omul [de animal] într-un chip special — zice Aristotel — este faptul că el înțelege binele și răul, justul și nejustul și toate sentimentele de același fel, a căror comunicare constituie temelia statului » [3]. Cu alte cuvinte, omul se deosebește de animale prin rațiunea care gîndește și înțelege și prin limbă, prin care gîndurile sînt împărtășite celorlalți oameni. Aceste două atribute ale omului stau la baza organizării sociale, la temelia familiei și a statului. Omul este așadar ființă socială. Dar și animalele trăiesc în cete, deci și ele sînt sociabile. Nu poate fi vorba însă de organizare socială fără existența limbajului, explică corect Aristotel; limbajul asigură comunicarea între membrii societății; fără limbă, tocmai datorită acestei funcții a ei, societatea nu poate exista. « Se vede clar — spune Aristotel — de ce omul este un animal sociabil în mai înalt grad decît albinele și decît toate animalele care trăiesc unite. Natura, după cum [obișnuim să] spunem, nu face nimic în zadar. Singur, între animale, omul are uzajul limbii » [4].

De asemenea, la fel cu animalele, omul are limbă, buze, dinți a căror funcție primă privește nutrirea. Dar, spre deosebire de animale, omul și-a perfecționat aceste organe în vederea noii funcții, aceea a limbajului. Astfel, Aristotel specifică: « Natura nu i-a făcut omului limba la fel ca celorlalte animale, deoarece i-a creat-o folositoare pentru două funcții — după cum am spus că sînt funcțiile ei în special — anume limba (γλῶττα) pentru gust și pentru vorbire, buzele, pentru aceasta [din urmă] și pentru apărarea dinților » [5]. Și, dezvoltînd ideea: « Omul are limba

[1] *Caiete filozofice*, București, 1956, p. 144.

[2] Pentru că esența unei ființe conștiente constă din patru elemente esențiale: materia (ὕλη), forma (εἶδος) pe care a luat-o materia, motorul sau cauza eficientă (τὸ κινοῦν) care a pus materia în mișcare pentru a o transforma, scopul sau cauza finală (τὸ τέλος) realizată prin această transformare.

[3] Aristotel, *Politica*, I, 1, 10, 1253 a.

[4] *Ibidem*.

[5] Aristotel, *Istoria animalelor*, II, 16 (660 a).

www.cimec.ro

în cea mai mare măsură dezlegată, moale şi netedă, ca să fie de folos acestor două funcţiuni: pentru senzaţia de gust (căci omul are senzaţia [de gust] cea mai fină dintre toate animalele, şi limba lui este moale pentru că are simţul tactil foarte dezvoltat, iar gustul este un fel de simţ tactil), este moale şi netedă, şi pentru a fi de folos la articularea literelor [1] şi la vorbire » [2].

Prin urmare, noua funcţie acumulată de anumite organe a perfecţionat şi acuitatea senzitivă a lor, dar le-a conferit şi o mare agilitate în vederea noilor mişcări pe care le au de îndeplinit o dată cu vorbirea.

Aceste organe ale vorbirii au menirea să redea aspectul sonor al logosului. « Logosul cel prin mijlocirea vocii [a complexului sonor] constă din litere [sunete], iar dacă limba nu ar fi astfel şi nici buzele n-ar fi moi, nu s-ar putea rosti cea mai mare parte a literelor; într-adevăr unele [litere] constituie aplicări ale limbii, altele, apropieri ale buzelor » [3]. Este interesant cum Aristotel, care a unit limba şi gîndirea într-un singur termen, acela de λόγος, înţelege corect că organele vorbirii redau aspectul sonor al logosului, că ele realizează forma lui materială.

Dar acest aspect sonor nu coincide cu limba. Analiza aristotelică ajunge pînă la remarcarea faptului că, în timp ce limba este « forma verbală » a gîndirii, complexul sonor (φωνή) nu coincide cu limba, ci constituie doar forma limbii, o formă perceptibilă cu simţurile, deci materială. Dar ce este atunci limba? Aristotel face distincţie între voce, zgomot şi limbaj, spunînd: « Vocea şi zgomotul sînt două lucruri distincte şi limbajul al treilea [lucru distinct]; căci nici unui alt organ nu-i este dată putinţa de-a emite sunete, afară de faringe, de aceea cîte [fiinţe]nu au plămîni, nici sunete nu emit » [4]. Prin urmare sunetul nu este strict legat de limbaj; el este atributul tuturor fiinţelor dotate cu plămîni, faringe, organul limbii etc. În continuare, Aristotel precizează: « Cele cîte au limbaj au şi voce, dar cîte au voce, nu toate au şi limbaj » [5]. Şi, dezvoltînd ideea: « Animalele vivipare şi patrupedele, unele scot un fel de sunete (φωνή), altele, altfel de sunete, dar limbaj (διάλεκτος) nu au nici unele, ci acesta este propriu omului » [6].

Care sînt deci atributele care definesc limbajul? Una din definiţiile aristotelice ale acestei noţiuni vine, în aparenţă, în contradicţie cu afirmaţiile de mai sus. Astfel, la un moment dat, Aristotel dă această definiţie: « Limbajul (διάλεκτος) este articularea sunetelor (φωνή) cu ajutorul limbii » [7]. Dar sunetele articulate constituie de fapt « vocea » sau « complexul sonor », ceea ce nu coincide cu limbajul. Prin definiţia de mai sus, Aristotel se referă cu siguranţă numai la *forma* limbajului, care este într-adevăr « *vocea* »; el vizează aci numai o latură a limbii. Dovadă că Aristotel nu a confundat *limba* cu *complexul sonor* (sau cu vocea) o constituie alte pasaje din Aristotel, în care se precizează totodată o chestiune importantă, aceea că limba, pe lîngă complex sonor, mai are şi un conţinut. « Vocea — spune Aristotel — este semnul durerii şi al plăcerii şi de aceea ea a fost dăruită şi celorlalte animale;

[1] În mod obişnuit, Aristotel foloseşte cuvîntul γράμμα « literă » pentru sunet, ţinînd seama de redarea sunetului în scris, spre deosebire de φωνή care priveşte sensul auditiv, însemnînd şi « sunet » şi « voce », « complex sonor ».

[2] Aristotel, *Istoria animalelor*, II, 17 (660 a). (Parantezele drepte sînt interpretări ale textului).

[3] Idem, *ibidem*, 16 (660 a).

[4] Idem, *ibidem*, IV, 9 (535 a).

[5] Idem, *ibidem*, IV, 9 (536 a-b).

[6] Idem, *ibidem*.

[7] Idem, *ibidem*, IV, 9 (535 a).

www.cimec.ro

structura lor organică merge pînă a încerca senzații de durere și de plăcere și a le face înțelese unele altora»[1]. Într-adevăr, animalele își semnalează un număr restrîns de acte din viața lor biologică. Dar chiar în privința repertoriului fonetic, omul emite sunete mult mai numeroase, mai complexe și mai felurite decît animalele; calitatea superioară a sunetelor emise de om este conferită atît de caracterul lor articulat cît și de conținutul complex pe care îl exprimă; tocmai din pricina acestei amplitudini și complexități de conținut, s-a perfecționat calitatea sunetelor la om. Sunetele rostite de om nu redau numai anumite stări sufletești, ci, fiind învelișul material al limbii, «vorbirea — zice Aristotel — are ca scop să facă să se înțeleagă ceea ce este util sau vătămător și, în consecință, la fel și ceea ce este just sau nejust»[2]. Și în altă parte: «Așadar sunetele articulate prin voce sînt simboluri ale stărilor sufletești, iar cuvintele scrise sînt simboluri ale cuvintelor vorbite»[3]. Din aceste două fragmente reiese clar conținutul limbii, după Aristotel: stările sufletești și ideile, al căror sens se exprimă cu ajutorul sunetelor unite în cuvinte. Așadar limba este forma, gîndirea este conținutul aceleiași unități, numită λόγος. Aristotel are marele merit de a fi conceput gîndirea și limba ca o unitate ale cărei părți se află în raportul de la conținut la formă, bineînțeles fără a preciza acest raport.

Limba este așadar învelișul gîndirii, forma ei. Formele sînt totdeauna mai variate decît conținutul — spunem noi —. Așa și în cazul unității despre care vorbim, atît sunetele care îmbracă vorbirea cît și limbile diferă de la popor la popor, dar conținutul exprimat prin ele este în general același. «Atît sunetele cît și limbile diferă după locuri și după popoare»[4]. Și în altă parte: «După cum nu toți oamenii au o singură scriere, tot așa nu toți oamenii au aceleași sunete ale vorbirii, pe cînd stările sufletești, pe care sunetele le simbolizează direct, sînt aceleași pentru toți, după cum, la rîndul lor, sînt și lucrurile ale căror imagini sînt reprezentările noastre»[5]. Din acest fragment mai reiese încă o idee prețioasă, pe lîngă cele enunțate anterior: lucrurile din realitatea înconjurătoare se reflectă în mintea noastră, reprezentările noastre sînt imaginile acestor lucruri; tocmai de aceea ideile sînt în general aceleași pentru că realitatea oglindită în ele este una și aceeași. Deci Aristotel se apropie de adevăr în privința raportului care există între *realitatea* înconjurătoare, aceeași pentru toți, obiectivă — adăugăm noi — între *gîndire*, ca oglindire a realității, și *limbă*, expresia verbală a gîndirii. Ceea ce exagerează Aristotel este faptul că el consideră realitatea înconjurătoare ca avînd tot atîtea accepții cîte «categorii», enunțuri sau expresii are. De aci, între existență (τὸ εἶναι) și vorbire (τὸ λέγεσθαι), el admite un paralelism absolut»[6]. Este adevărat că limba exprimă nemijlocit orice realitate din natură și societate, dar categoriile logice exprimate cu ajutorul limbii se înmulțesc treptat în lupta omului cu mediul înconjurător, pentru supunerea naturii. Omul nu poate să cunoască tot, decît doar în succesiunea generațiilor; ca atare paralelismul dintre existență și limbă, conceput de Aristotel, este exagerat.

Limbajul are, după Aristotel, un caracter convențional (θέσει); acest caracter convențional explică varietatea limbilor pe pămînt. «Orice vorbire are

[1] Aristotel, *Politica*, I, 1, 10, 1253 a.
[2] *Ibidem*.
[3] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 16 «sunetele» sînt greșit considerate simboluri la fel cu cuvintele scrise care sînt simboluri ale cuvintelor vorbite.
[4] Aristotel, *Istoria animalelor*, IV, 9.
[5] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 16 a.
[6] Aristotel, *Metafizica*, V, 7, 1017 b, 24—25. Vezi M. Florian, *Logica lui Aristotel*, în Introducere la Aristotel, *Organon*, I, trad. rom., București, 1957, p. 20—21.

www.cimec.ro

un înțeles, nu însă ca un mijloc natural, ci . . . prin convenție »[1]. Deci, în problema mult dezbătută în antichitate, dacă limba este un produs φύσει ἢ θέσει « de la natură sau prin convenție », Aristotel se situează pe poziția θέσει, socotind limba ca un rezultat al convenției stabilite între anumite grupuri de oameni și, cum asemenea grupuri au existat în mai multe părți ale lumii concomitent — ceea ce este adevărat — și limbile sînt multiple.

Limbajul se învață de copil; la început, organele vorbirii fiind fără putere, iar « sufletul » născîndu-se fără cunoștințe apriorice, limbajul se dezvoltă treptat. « Copiii, după cum nu au putere nici în alte mădulare, tot așa nu au la început nici în limbă. Ea este nedezvoltată și se dezleagă mai tîrziu, încît și sunetele și cuvintele sînt pronunțate rău »[2].

★

Printre problemele lingvistice din opera lui Aristotel, cele care au suscitat ample discuții din antichitate pînă în zilele noastre sînt părțile de vorbire.

În capitolul XX al *Poeticii* sînt enumerate « părțile expunerii verbale » (μέρη τῆς λέξεως). Iată care sînt, după Aristotel, aceste părți de vorbire: « Expresia verbală se compune pe de-a-ntregul din următoarele părți: litera, silaba, conjuncția, numele, verbul, articolul, flexiunea, propoziția »[3]. Să le analizăm pe rînd, la început în ordinea în care sînt enunțate.

Prima parte de vorbire în enumerarea aristotelică apare στοιχεῖον « *litera* », « *elementul* ». « Litera este un sunet indivizibil, dar nu orice fel de sunet, ci numai acela care poate intra în formarea unui complex sonor (φωνὴ συνετή), doar și animalele scot sunete indivizibile, dar nu dau nici unuia numele de literă »[4]. Στοιχεῖον « elementul », « litera » sau « sunetul » este unitatea cea mai simplă a expunerii verbale, pe care Aristotel, ca și alți învățați antici, au sesizat-o deși în vorbire ea nu apare de obicei izolat, ci în înlănțuire cu alte sunete. Ceea ce este important în definiția lui Aristotel este precizarea că στοιχεῖον nu este orice fel de sunet, ci doar acela care poate intra în alcătuirea unui « complex sonor ». Animalele, deși emit sunete, sunetul lor nu se poate numi στοιχεῖον deoarece el nu poate face parte dintr-un « complex sonor ». Sunetul este un element indivizibil; o unitate fonetică inferioară nu există. Prin urmare « litera » contribuie la redarea unui sens, ceea ce transpus în termeni moderni înseamnă că « sunetul » în vorbire are valoare de fonem.

Aristotel cunoaște — fără să fie original în aceasta — felurile sunetelor potrivit locului și modului de articulație. « Aceste litere se deosebesc după formele pe care le ia gura și după locul unde se produc, ca și după cum sînt aspre sau line, lungi sau scurte, ascuțite, grave sau intermediare »[5]. După participarea coardelor vocale la rostirea sunetelor, Aristotel, ca și alți scriitori antici, clasifică sunetele astfel: « Litera poate fi vocală, semivocală și mută [consoană oclusivă]. Vocala este litera care are un sunet perceptibil, fără să se facă o apropiere [a limbii sau a buzelor]; semivocala este litera care are un sunet perceptibil, datorită acestei apropieri, ca de pildă Σ [S] și P [R]; mută este aceea care, deși formată prin această apropiere,

[1] Aristotel, *Organon*, I, 17 a.
[2] Aristotel, *Istoria animalelor*, IV, 9 (536 a-b).
[3] Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b.
[4] Idem, *ibidem*.
[5] Idem, *ibidem*.

www.cimec.ro

n-are, prin ea însăşi, nici un sunet, ci devine perceptibilă numai întovărăşită de literele care au un sunet, ca Γ [G] şi Δ [D] »[1]. Aceasta este una din cele mai generale clasificări ale sunetelor în antichitate[2]. Semivocalele, în această clasificare, cuprind consoanele durative, adică sonantele plus s (în timp ce azi termenul « semivocală » s-a restrîns la i̯ şi u̯).

Sunetele sînt produse de organele vocale: « Aşadar vocalele le emit vocea (coardele vocale) şi laringele, consoanele — limba şi buzele; din acestea [din vocale şi consoane] se formează limbajul »[3].

În afara locului de articulare, sunetele diferă între ele şi prin înălţime, fapt remarcat de Aristotel: « Sunetul se deosebeşte de un alt sunet în special prin faptul că el este înalt sau jos, dar felul său nu diferă la aceleaşi specii »[4].

Animalele nu vorbesc, dar sunete pot scoate; aceste sunete sînt mai degrabă zgomote, pentru că nu redau un sens. « Cîte [animale] nu au limbă, sau nu o au desprinsă, nu vorbesc; să facă zgomot le este propriu şi altor organe [în afară de gură] »[5].

Partea « expunerii verbale » imediat superioară « literei » este *silaba* (συλλαβή). Aristotel defineşte astfel silaba: « Silaba este un sunet lipsit de înţeles, alcătuit dintr-o mută şi o literă cu sunet [perceptibil]. Aşa sunetul Γ P (G R), fără A, este o silabă, după cum tot silabă este dacă i se adaugă A şi se formează, de pildă, ΓPA (GRA)[6] ». Observăm că Aristotel, ca de altfel şi ceilalţi învăţaţi antici, consideră o silabă nu numai un grup de sunete din care unul este o vocală, ci şi o oclusivă plus o sonantă ca (GR).

Partea de vorbire care ocupă locul al treilea în enumerarea lui Aristotel este « particula de legătură » sau « conjuncţia » (σύνδεσμος = *coniunctio*). « Particula de legătură este un complex sonor lipsit de înţeles (φωνὴ ἄσημος) care nici nu împiedică constituirea, dar nici nu alcătuieşte o singură expresie cu înţeles (φωνὴ σημαντική) alcătuită din mai multe sunete (aşezate fie la sfîrşit fie la mijloc), neputînd să se afle nici la începutul unei fraze, în poziţie independentă, cum ar fi de pildă μέν, δή, τοί, δέ, sau este un complex sonor lipsit de înţeles, care, prin funcţia sa, formează o singură expresie cu înţeles din mai multe sunete cu înţeles »[7]. În această lungă definiţie, a cărei înţelegere este îngreuiată de numeroasele precizări, Aristotel cuprinde mai multe elemente distincte, a căror trăsătură de unire este doar « lipsa lor de înţeles » deplin, cînd sînt luate separat. Îndeobşte pasajul este interpretat astfel: prin « particula de legătură » Aristotel înţelege *particula* propriu-zisă, ca μέν, δή, τοί, δέ etc., cum el însuşi exemplifică, *conjuncţia* şi *prepoziţia*, ambele avînd rolul să lege între ele (σύνδεσμος = *coniunctio*) părţi de propoziţii şi propoziţii. Toate trei nu pot figura independent la început de frază, toate trei sînt « cuvinte fără înţeles »[8]. La aceste explicaţii noi adăugăm următoarea

[1] Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b.
[2] Vezi şi Platon, *Cratylos*, 393 d, *Fileb*, 18,b, *Teetet*, 203 b.
[3] Aristotel, *Istoria animalelor*, IV, 9 (535 a).
[4] Idem, *ibidem*, IV, 9 (536 a-b).
[5] Idem, *ibidem*, IV, 9 (535 b).
[6] Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b.
[7] Idem, *ibidem*, XX, 1456 b—1457 a.
[8] Vezi, printre alţii, F. Albeggiani, Aristotele, *La Poetica*, Florenţa, 1934, p. 113 şi urm. În general se constată dificultatea interpretării textului datorită transmiterii lui defectuoase; vezi J. Vahlen, *Aristotelis de Arte Poetica liber*, Lipsiae, 1885, p. 213 şi urm. şi foarte mulţi alţii.

www.cimec.ro

interpretare: prin φωνὴ ἄσημος, Aristotel se referă la cuvintele care nu au sens lexical, adică la uneltele gramaticale care nu au decît sens gramatical; singure, ele nu constituie o expresie cu sens lexical deci ele singure nu comunică nici o idee (de exemplu, περί «în jur», μετά «după», ὡς «că» etc.) dar nici nu împiedică alcătuirea unei asemenea expresii, adică, unite într-o sintagmă cu cuvinte cu sens lexical, aceste trei cuvinte nu nimicesc sensul lexical, ci îl întregesc (de exemplu τείχη περὶ Δαρδανίας «zidurile *din jurul* Troiei», expresie în care περί, subordonînd cuvîntul Δαρδανία cuvîntului τείχη, creînd din cuvîntul al doilea atributul celui dintîi, serveşte la precizarea sensului celor două cuvinte, la alcătuirea sensului nou al sintagmei). Particula de legătură nu se găseşte independent în vorbire, prin urmare, în mod obligatoriu ea formează cu alte cuvinte un tot de sine stătător. Ce trebuie să înţelegem prin această unitate lingvistică formată din «particula de legătură», care este φωνὴ ἄσημος, lipsită de independenţă în vorbire, şi dintr-un cuvînt cu înţeles lexical (φωνὴ σημαντική), independent? Prin ce este delimitată această unitate în vorbire? Aristotel o defineşte doar după sens, adică, potrivit cu explicaţiile date de el, acest întreg este delimitat de existenţa unui singur sens lexical şi — adăugăm noi — de un singur accent. Socotim că Aristotel vede în această unitate, chiar dacă nu se exprimă în termeni precişi, cuvîntul fonetic, adică acea unitate fonologică delimitată în general prin prezenţa unui singur accent şi printr-un tratament particular al sunetelor finale şi iniţiale. Particula, prepoziţia şi conjuncţia nu constituie singure un cuvînt fonetic, dar «nici nu împiedică constituirea» unui asemenea cuvînt. De exemplu Οὐ γάρ πω τοιοῦτον ἐγὼ ἴδον ὀφθαλμοῖσιν *(Od.*, VI, 160) «*Căci* un asemenea [om] eu *nu am mai văzut* cu ochii». Cuvintele οὐ «nu», γάρ «căci», πω «mai», «încă» nu au independenţă fonetică, sînt lipsite de accent [1], sînt cuvinte proclitice şi enclitice, care sînt rostite împreună cu ἴδον «am văzut» cu care formează un singur cuvînt fonetic şi o singură expresie cu înţeles: οὐ γάρ πω ἴδον.

Partea de vorbire apropiată ca funcţie de «particula de legătură», dar care ocupă, fără să înţelegem motivul [2], al şaselea loc în enumerarea lui Aristotel, este articolul (ἄρθρον). «Articolul este un cuvînt lipsit de înţeles, care arată începutul, sfîrşitul sau împărţirea frazei (de pildă ἀμφί, περί şi celelalte; sau un cuvînt lipsit de înţeles care nici nu împiedică, nici nu înlesneşte alcătuirea unei expresii cu înţeles, din mai multe sunete), locul său firesc fiind la sfîrşit sau la mijloc» [3]. În termenul ἄρθρον, Aristotel include de asemenea mai multe elemente. Pornind de la sensul prim al cuvîntului — ἄρθρον înseamnă «încheietură», «articulaţie» — şi ţinînd seama de specificarea din definiţie, anume că partea de vorbire denumită astfel «arată începutul, sfîrşitul sau împărţirea frazei», precum şi de faptul că este «un cuvînt lipsit de înţeles, care nici nu împiedică nici nu înlesneşte alcătuirea unei expresii cu înţeles», se deduce că Aristotel, prin termenul ἄρθρον desemna *articolul* (care poate juca şi rolul de pronume), prepoziţia (ca περί, ἀμφί) împreună cu postpoziţia (ca ἕνεκα) şi probabil şi adverbul (περί şi ἀμφί pot fi şi adverbe, «împrejur»). Nici una din aceste părţi de vorbire (poate doar adverbul face excepţie) nu au înţeles lexical, luate izolat, ci, asemenea particulei de legătură,

[1] Chiar dacă în scris se marchează în unele cazuri semnul accentuării.

[2] Decît dacă nu este o inversare făcută de copist sau o interpolare (Vezi J. Vahlen, *op. cit.*, p. 214; J. Hardy, Aristote, *Poétique*, Paris, 1932, p. 85, printre alţii, susţine că textul este mutilat.

[3] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

Universitatea Bucureşti
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„V. PÂRVAN"
www.cimec.ro

neavînd poziție de sine stătătoare, ele formează o singură expresie și — după părerea noastră — un singur « cuvînt fonetic » cu cuvîntul pe al cărui sens lexical și pe al cărui accent se sprijină. Iată de exemplu: Εἰ δέ τις ἐσσὶ βροτῶν, οἳ ἐπὶ χθονὶ ναιετάουσιν ... *(Od.*, VI, 153) « *Iar dacă ești cineva din muritorii care* locuiesc *pe pămînt* ... ». Conjuncția εἰ, particula δέ, pronumele nehotărît τις și verbul enclitic ἐσσι, neavînd independență fonetică (decît doar în scris), formează o singură unitate cu substantivul βροτῶν, pe al cărui accent și sens lexical se sprijină. Constatăm, așadar, că σύνδεσμος și ἄρθρον se confundă, la Aristotel, în mare măsură, încît, pe drept cuvînt, unul dintre ele (și acesta este în special articolul, deoarece apare enumerat într-un loc nejustificat) a fost considerat apocrif. Dacă totuși amîndouă sînt autentice, bănuim că Aristotel a făcut concesie tradiției în menținerea amîndurora.

Pînă aci am analizat părțile de vorbire « fără înțeles » lexical. În părțile de vorbire cu « înțeles », Aristotel integrează ὄνομα « numele », ῥῆμα « verbul », πτῶσις « flexiunea » și λόγος « propoziția ». Să le cercetăm pe rînd.

Numele (ὄνομα) este o alcătuire de sunete cu înțeles, fără [referire] la timp, dintre care nici o parte nu are înțeles prin ea însăși [1]. Numele este deci un complex de sunete care conțin un sens luate în ansamblu, dar nu au sens în mod izolat. Acest sens nu cuprinde nici o referire la categoria timp. Tocmai prin această trăsătură, numele se deosebește de verb.

În altă parte [2] a operei, Aristotel întregește definiția numelui cu o noțiune în plus: « Prin *nume* înțelegem un complex sonor avînd un înțeles *prin convenție*, fără raportare la timp și din care nici o parte nu are înțeles, scoasă din întreg ». Și explicînd ceea ce înțelege prin « înțeles prin convenție », Aristotel spune în continuare: « Înțeles prin convenție » s-a introdus pentru că nimic nu constituie de la natură un nume ci devine așa numai cînd ajunge un simbol; în adevăr, sunetele nearticulate, așa cum produc animalele, au un înțeles, dar nici unul din ele nu constituie un nume » [3].

Observăm așadar că, în concepția aristotelică, numele, și cuvintele în general, sînt simboluri ale lucrurilor, în timp ce strigătele și sunetele nearticulate sînt produse naturale, care exprimă direct anumite realități din natură; de aci, cuvintele diferă de la neam la neam, dar strigătele sînt aceleași la toți oamenii. Într-adevăr strigătele sau interjecțiile sînt asemănătoare la toate popoarele, deoarece exprimă direct și nu denumesc o anumită stare sufletească; pentru că cel mai des ele sînt onomatopee care imită anumite sunete din natură (de exemplu șuieratul vîntului, orăcăitul broaștelor, mugetul unui animal etc.). Cuvintele însă denumesc noțiunea lucrurilor din natură, iar semnul lingvistic are caracter arbitrar și nu natural. Dacă Aristotel, considerînd numele « simboluri » ale lucrurilor, a înțeles tocmai acest caracter arbitrar al numelor, ceea ce pare foarte probabil, înseamnă foarte mult pentru epoca aceea.

În greacă există și cuvinte compuse formate din două sau mai multe părți de vorbire care, în afara compunerii, pot avea existență independentă. Aristotel precizează că asemenea compuse nu exprimă decît un singur sens, că, în compunere,

---

[1] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a. Vezi și *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 2, 16 a.

[2] În *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 2, 16 a.

[3] Idem, *ibidem*. Vezi și *Categorii*, 5; numele « desemnează existența independentă, substanța ».

www.cimec.ro

se pierd sensurile anterioare ale cuvintelor componente, luate izolat. « Căci în cuvintele compuse, nu ne folosim de ele ca şi cum fiecare component în parte ar avea sens, ca de exemplu în Θεόδωρος, δῶρον (« dar ») nu are sens »[1]. De asemenea « Este o deosebire între numele simple şi cele compuse; căci, în cele dintîi, partea nu are în nici un chip vreun înţeles, pe cînd în cel de al doilea, ea contribuie la înţelesul întregului, deşi nu are un înţeles singură. Astfel în cuvîntul « corabie de pirat » (ἐπακτροκέλης), cuvîntul κέλης nu are nici un înţeles, decît numai ca parte din întregul cuvînt compus »[2].

Prin specificarea lipsei categoriei timpului în definirea numelui, Aristotel a reuşit să găsească o trăsătură morfologică distinctă între clasa numelui şi cea a verbului. Dar, aşa cum tradiţia a menţinut pînă azi o definire incompletă a numelui, susceptibilă de multe obiecţii, din definiţia aristotelică lipsesc trăsăturile morfologice care îl caracterizează, categoriile gramaticale care delimitează morfologic clasa numelui spre deosebire de cea a verbului, deşi menţionarea lipsei unei categorii morfologice, anume a timpului, i-ar fi putut sugera prezenţa altor trăsături gramaticale.

În opoziţie cu clasa numelui, « Verbul (ῥῆμα) este o alcătuire de sunete, cu referire la timp, ale cărei părţi n-au înţeles prin ele însele, [la fel] ca la nume. Căci « om » sau « alb » nu arată şi timpul (sensul « cînd »), dar în « merge » sau « a mers », la înţeles se adaugă şi indicaţia timpului, prezent la unul, trecut la altul »[3]. Şi în altă parte[4], definiţia verbului, deşi mai concisă, se adînceşte întru cîtva. « Un verb este cuvîntul care, pe lîngă înţelesul lui propriu, adaugă noţiunea de timp. Nici o parte din el nu are înţeles independent şi el este semnul a ceva spus despre altceva ».

Înainte de a analiza definiţiile aristotelice ale verbului, remarcăm faptul că în clasa « numelui » Aristotel nu încadrează numai substantivul (« om »), ci şi adjectivul (« alb ») şi probabil şi celelalte părţi de vorbire-nume, ca în clasificarea modernă. Faptul este cu atît mai meritoriu, cu cît funcţia sintactică a adjectivului, de a servi des şi ca nume predicativ, putea uşor crea situaţii ambigue în privinţa clasei căreia îi aparţine.

În definirea verbului se precizează mai întîi punctul comun: este un complex sonor ale cărui elemente nu înseamnă nimic luate izolat; apoi, trăsătura de diferenţiere: verbul indică timpul; aceasta este la Aristotel deosebirea esenţială între nume şi verb. În afară de aceasta, într-o propoziţie, verbul joacă rol de predicat; aceasta este semnificaţia cuvintelor « este semnul a ceva spus despre altceva », după cum lămureşte şi altă definiţie aristotelică: « Un verb este totdeauna un semn a ceva spus despre altceva, adică ceva care aparţine unui subiect sau este conţinut într-un subiect »[5]. Atragem deocamdată atenţia asupra punctului de vedere sintactic care stă la baza acestei clasificări.

Între nume şi verb, aşadar, deosebirea esenţială este indicarea sau nu a timpului.

---

[1] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a. (δῶρον nu are sens în forma δωρος pe care o ia în compunere).
[2] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 2, 16 a.
[3] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.
[4] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 3, 16 b.
[5] Idem, *ibidem*.

www.cimec.ro

« *Sănătatea* — zice Aristotel — este un nume, dar *este sănătos* este un verb, fiindcă, pe lîngă înțelesul lui propriu, el arată existența prezentă a stării despre care este vorba »[1]. Nemotivată și chiar stranie apare pentru noi azi părerea lui Aristotel că numai timpul *prezent* poate defini verbul. În continuarea celor de mai sus, el aduce următoarea precizare: « *El era sănătos, el va fi sănătos* nu sînt verbe ci modificări de timp ale unui verb; deosebirea stă în faptul că verbul indică timpul prezent, pe cînd modificările verbului indică acele timpuri care stau înainte și după prezent »[2]. În această opinie, Aristotel se dovedește consecvent cu el însuși, deoarece, și în analiza numelui, el afirmă că, în afara nominativului, numele nu sînt nume, ci cazuri ale numelui[3]. Cu siguranță Aristotel vrea să spună aci doar că formele flexionare nu constituie verbe *aparte*, independente de forma de bază, pe care în mod curent o redăm la timpul prezent.

De asemenea, după Aristotel, un verb trebuie să aibă în mod obligatoriu un corespondent nume, altfel nu poate fi socotit verb. Iată de pildă expresii ca « *este ne-sănătos* », « *este ne-bolnav* » nu sînt verbe, « căci, deși adaugă noțiunea de timp și aparțin totdeauna unui subiect, nu avem un nume pentru această deosebire »[4]. Aristotel numește asemenea expresii « verbe nedeterminate », deoarece « ele exprimă un număr nedefinit de lucruri care există sau nu există »[5].

Verbul în sine, adică la infinitiv, este de fapt un nume, explică în mod corect Aristotel. Iată cuvintele lui în această privință: « Verbele, în sine și prin sine însești, sînt nume și au înțelesul acestora pentru că, folosite, ele opresc gîndirea ascultătorului și-i fixează atenția; dar așa singure, ele nu arată dacă lucrul există sau nu există »[6]. Aceasta este o observație foarte prețioasă care putea să-l ducă pe Aristotel la o definiție mai precisă încă a clasei verbului. Într-adevăr verbul, ca și numele, denumește noțiuni. Categoria de noțiuni denumită de verb nu constituie un criteriu de diferențiere a clasei verbului de cea a numelui. În gramaticile moderne se obișnuiește să se definească verbul așa: « verbul este partea de vorbire care denumește mișcarea, starea sau existența lucrurilor », ceea ce de fapt se poate spune tot atît de bine despre nume. De exemplu, substantivul *mers* exprimă o mișcare, *veghe*, o stare, *ființă*, o existență. Mai mult, însuși verbul ia forme nominale, ca *a cînta*, *cîntare*, *a auzi*, *auzire*, *a vedea*, *vedere* etc. Numai categoria gramaticală a timpului și valoarea sa de predicat deosebește, după Aristotel, verbul de nume, pentru că prin aceste categorii se poate exprima ceva despre altceva, se poate afirma « dacă un lucru există sau nu există », cum se precizează în definiția aristotelică de mai sus. Adică numai în înlănțuirea frazei se face distincție între cele două clase. Adăugarea la sensul lexical a categoriilor gramaticale proprii — pe lîngă categoria « timp », mai există categoriile mod, aspect, diateză și persoană plus funcția de predicat — ar fi completat o definiție începută în chip științific.

Am văzut din discuțiile de mai sus că Aristotel nu prevede în definiția numelui decît nominativul singular, iar în delimitarea verbului, numai indicativul prezent. Celelalte forme flexionare ale numelui și ale verbului intră, după opinia lui Aristotel,

---

[1] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 3, 16 b.
[2] Idem, *ibidem*.
[3] Vezi în continuare, p. 103.
[4] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 3, 16 b.
[5] Nota 16 la *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 3, 16 b, tr. rom., Ed. științifică, București, 1957, p. 211.
[6] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 3, 16 b.

www.cimec.ro

într-o clasă aparte, în clasa *cazului* (πτῶσις). Iată cuvintele lui Aristotel: « Cazul (πτῶσις) este caracteristic numelui sau verbului şi arată fie relaţii ca « al cui » sau « cui » şi altele la fel, fie singularul sau pluralitatea, ca « oameni » sau « om », fie felurile de examinare ale persoanei care vorbeşte, ca de pildă, întrebarea sau porunca, întrucît « el a mers » sau « mergi » sînt cazuri ale verbului, potrivit acestei deosebiri » [1].

Considerarea « cazului » ca o parte de vorbire deosebită de nume sau de verb se justifică la Aristotel prin criteriul sintactic luat în considerare în clasificarea părţilor « expunerii verbale ». Aristotel însuşi arată motivul pentru care cazurile numelui nu sînt nume: pentru că ele nu pot constitui un subiect. « Definiţia cazurilor unui nume este în alte privinţe aceeaşi ca şi a numelui însuşi, dar cînd acesta este legat de « este », « era », ori « va fi », ele nu formează, aşa cum sînt, o propoziţie, nici adevărată, nici falsă, ceea ce numele însuşi face totdeauna în aceste condiţii » [2].

Deci funcţiile sintactice îndeplinite de nume şi de verb, rolul de subiect al primului, de predicat, al celui de al doilea, constituie trăsăturile specifice ale celor două părţi de vorbire.

Ultima parte a « expunerii verbale » în *Poetica* lui Aristotel este propoziţia (λόγος). « Propoziţia este o alcătuire de complexe sonore cu înţeles, din ale cărei părţi unele îşi au înţelesul în ele însele (căci nu toate propoziţiile sînt alcătuite din verbe şi nume, ci putem avea propoziţie şi fără verb, ca definiţia omului [3]; oricînd, totuşi, propoziţia trebuie să cuprindă o parte cu înţeles. Exemplu de parte cu înţeles prin ea însăşi este « Cleon » din « Cleon umblă » [4]. Prin urmare, propoziţia este formată din nume şi verbe, ca părţi de vorbire (« complexe sonore ») cu înţeles, din articol, conjuncţie, particule, care nu au înţeles de sine stătător. Este necesar însă ca într-o propoziţie să existe şi părţi de vorbire cu înţeles independent; acestea sînt numele şi verbele al căror raport sintactic este exprimat de propoziţie. Deşi în propoziţie esenţial este în general verbul, în termeni sintactici predicatul, există într-adevăr şi propoziţii fără verb sau, în denumirea modernă, « eliptice de predicat ».

Propoziţia, în *Poetica* lui Aristotel, spre deosebire de definirea ei dată în *Organon* [5], nu corespunde neapărat pe plan logic unei singure judecăţi, ci şi unui raţionament mai mult sau mai puţin amplu. « Propoziţia — zice Aristotel — poate constitui o unitate în două chipuri, sau arătînd un singur lucru sau fiind constituită din mai multe părţi legate împreună: aşa de pildă, « Iliada » este unitară prin legătura dintre părţile sale, iar definiţia omului este unitară, pentru că arată un singur lucru » [6]. Prin urmare, cea mai amplă parte a « expunerii verbale », sub aspect cantitativ, este λόγος-ul care este alcătuit din mai multe alte părţi; ea corespunde propoziţiei, frazei şi vorbirii însăşi.

În concluzie, în *Poetica* lui Aristotel, vorbirea este formată din opt părţi, ale căror criterii de clasificare le vom discuta în continuare.

★

[1] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.
[2] Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 2, 16 b.
[3] Aristotel dă următoarele definiţii ale omului: ζῷον πεζὸν δίπουν « un animal pedestru biped » (*Top.*, I, 7, 103 a, 27) şi ζῷον ἐπιστήμης δεκτικόν « animal capabil de învăţătură » (*Top.*, V, 2, 130 b, 8).
[4] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.
[5] Definiţie pe care o vom discuta într-un alt articol.
[6] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

www.cimec.ro

Din antichitate pînă în zilele noastre criteriile de clasificare a « părților expunerii verbale » din *Poetica* lui Aristotel au suscitat multe discuții printre învățați. Lucrarea recentă a profesorului sovietic, Vl. V. Karakulakov, *Cu privire la problema clasificării părților de vorbire la Aristotel* [1], rezumă în mod critic aceste discuții. Autorul lucrării, după o sumară cercetare a părților de vorbire la scriitori antici anteriori lui Aristotel, cît și după o trecere în revistă a discuțiilor mai însemnate care au avut loc între învățații moderni cu privire la criteriile clasificării aristotelice, ajunge la concluzia că cele opt « părți ale expunerii verbale » din capitolul XX al *Poeticii* lui Aristotel au la bază pentru prima oară criterii lingvistice; este vorba de « criteriul fonetic- semantic la care sînt adause puncte de vedere sintactice și logice, dintr-o anumită insuficiență a criteriului semantic » [2]. Învățatul sovietic arată că Aristotel, în clasificarea părților de vorbire, a ținut seamă de creșterea volumului elementelor fonetice, fapt care a fost remarcat prima oară de Vahlen și apoi a fost susținut și de alți învățați moderni; el mai precizează că această clasificare, avînd în vedere creșterea volumului fonetic, are în sine o tradiție îndelungată, bazată pe teoria ritmică-metrică în care diviziunea triplă « silabă — picior — diferiți metri » a fost introdusă de Democrit și care se bazează pe același considerent al amplificării cantitative fonetice.

Cum afirmă și Vl. V. Karakulakov, problema clasificării aristotelice a părților de vorbire rămîne încă deschisă. Încercăm să ne exprimăm și noi părerea în această privință.

În primul rînd socotim necesar să precizăm că, studiind problema părților de vorbire aristotelice, trebuie să avem permanent în vedere faptul că Aristotel, prin μέρη τῆς λέξεως nu înțelege « părți de vorbire » în accepțiunea modernă a termenilor, că « părțile expunerii verbale » — cum foarte bine traduce Karakulakov — nu corespund exact « părților de vorbire » din gramaticile moderne, a căror clasificare are la bază în special criteriul morfologic. În al doilea rînd, nu trebuie să ne scape nici un moment faptul că Aristotel este întemeietorul logicii formale, ca atare să nu uităm că pe el l-a preocupat studiul limbii numai în măsura în care ea constituie o formă a gîndirii, învelișul ei material, concret. Acest înveliș material, sub forma cea mai concretă, cea mai accesibilă simțurilor, este latura sonoră. De aci, criteriul fonetic — după cum remarcă atît Karakulakov cît și cei citați în lucrarea sa — constituie criteriul de bază în clasificarea aristotelică a părților de vorbire. Dar, în această privință, părerea noastră diferă întru cîtva de cea a lui Karakulakov. Considerăm că nu fonetica propriu-zisă, care studiază sunetele, caracterul lor vocalic, semivocalic, consonantic, evoluția sunetelor, modificările fonetice etc., constituie criteriul clasificării părților de vorbire la Aristotel, ci așa-numita *fonetică sintactică*, potrivit căreia vorbirea este o înlănțuire de sunete, capabile să exprime o înșiruire de raționamente. Vorbirea, privită sub aspectul foneticii sintactice, este formată dintr-o succesiune de mișcări articulatorii complexe, combinate între ele. În această succesiune se disting anumite unități fonetice: *sunetul* (pentru studierea căruia în general este nevoie de analiză și de abstracție), *silaba*, *cuvîntul fonetic* și *fraza fonetică*; toate acestea sînt unități fonetice naturale, sesizate cu ușurință de orice vorbitor. În lumina criteriului fonetic-sintactic, părțile

[1] Vezi *К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля*, apărută în Studii clasice, II, 1960, p. 77—84.

[2] Idem, *ibidem*, p. 83.

www.cimec.ro

de vorbire aristotelice își găsesc aproape pe deplin justificarea. Astfel στοιχεῖον « elementul », « litera » sau « sunetul » este unitatea fonetică cea mai simplă, indivizibilă, din întreg șirul de sunete înlănțuite în vorbire. *Silaba* (συλλαβή) este unitatea fonetică naturală imediat superioară, fiind formată din mai multe « elemente ». *Cuvîntul fonetic*, care la Aristotel este reprezentat de nume, verb, flexiune și, ca accesorii ale acestora, de particula de legătură, constituie o unitate fonetică naturală, superioară silabei. *Fraza* (λόγος) este o unitate fonetică superioară, de dimensiuni diferite, formată din mai multe cuvinte fonetice; este un fragment al vorbirii care, în termeni gramaticali moderni, formează o unitate determinată de o intonație proprie, despărțită prin pauze de alte unități similare; fraza corespunde pe plan gramatical propoziției, frazei și complexului de fraze. Ținînd seamă de aceste considerente, înțelegem pentru ce λόγος -ul, la Aristotel, poate corespunde unei propoziții (definiției « omului », cum spune el), cît și unui episod (cum ar fi poemul *Iliada*, în care părțile constitutive alcătuiesc o singură unitate, un singur tot).

Dar fonetica sintactică, deși criteriu fundamental, nu cuprinde toate cele opt părți de vorbire aristotelice, nici toate definițiile lor. Astfel, din punct de vedere al foneticii sintactice, ar exista numai patru părți de vorbire: sunetul, silaba, cuvîntul fonetic și fraza fonetică. La Aristotel apar însă opt; cuvîntul fonetic este constituit la Aristotel, așa după cum s-a menționat mai sus, din articol, conjuncție, nume, verb și flexiune. Pentru clasificarea acestora, s-a părăsit criteriul foneticii sintactice și s-a luat în considerare un alt punct de vedere. Care este oare acest nou criteriu care vine să suplimenteze criteriul fundamental? Vl. V. Karakulakov, pornind de la constatarea faptului că Aristotel precizează în chip stăruitor dacă o parte de vorbire este « sunet cu înțeles » (φωνὴ σημαντική) sau « sunet fără înțeles » (φωνὴ ἄσημος), trage concluzia că al doilea criteriu de clasificare a părților de vorbire la Aristotel este criteriul semantic. Dar precizarea existenței sau a lipsei sensului de sine stătător în fiecare din părțile expunerii verbale nu are în vedere neapărat semantica. Pe baza criteriului semantic se cerea să se enunțe diferitele categorii de sensuri exprimate de fiecare parte de vorbire, așa cum se obișnuiește în gramaticile moderne [1]. Dacă Aristotel ar fi avut în vedere criteriul semantic și, potrivit acestui criteriu, ar fi ținut să precizeze numai opoziția « sens de sine stătător » — « fără sens de sine stătător » — s-ar fi ajuns la două grupări mari ale părților de vorbire care nu avansează întru nimic elucidarea problemei clasificării lor la Aristotel. Am văzut că, pe baza foneticii sintactice, se pot justifica patru din cele opt părți de vorbire aristotelice. Aristotel însă a divizat « cuvîntul fonetic » în cinci părți de vorbire, după cum s-a arătat mai sus. Criteriul semantic, ținînd seamă de definițiile aristotelice în care se specifică doar prezența sau lipsa sensului, nu justifică această clasificare. Părerea noastră este însă că Aristotel, arătînd că o anumită parte de vorbire comportă sau nu sens de sine stătător, are în vedere capacitatea sau incapacitatea acelei părți de vorbire de a exprima o anumită categorie logică, putința acelei părți de vorbire de a reda o noțiune, o judecată (cum este situația numelui și a verbului), sau de a exprima doar relații între noțiuni și judecăți (cum se întîmplă cu articolul, conjuncția și flexiunea care exprimă și noțiuni și relații). Cu alte cuvinte, el a specificat dacă o parte de vorbire

[1] În care adeseori se alunecă în greșeala de a se specifica doar categoria de sensuri pe care o redă o anumită parte de vorbire, fără a se pomeni nimic despre categoriile gramaticale care o definesc.

www.cimec.ro

are sens lexical şi, ca atare, poate îndeplini rol de subiect sau predicat, sau are doar sens gramatical, servind ca unealtă gramaticală la unirea noţiunilor în judecăţi, a subiectului şi predicatului în propoziţii. Înlănţuirea cuvintelor în vorbire constituie obiectul de studiu al sintaxei. Socotim deci că nu punctul de vedere semantic, ci cel sintactic, s-a avut în vedere în clasificarea aristotelică a părţilor de vorbire, pentru a complini criteriul de bază al foneticii sintactice.

Pe baza criteriului sintactic, adaus la criteriul foneticii sintactice, se explică diviziunea « cuvîntului fonetic » în cele cinci părţi ale expunerii verbale: *numele* (ὄνομα), potrivit acestui criteriu, este privit ca subiect al propoziţiei; *verbul* (ῥῆμα) este definit prin funcţia sa de predicat; *articolul* (ἄρθρον), *conjuncţia* (σύνδεσμος) sînt socotite « părţi de legătură » fie în încheierea propoziţiei şi a frazei, fie a părţilor de propoziţie; *cazul* sau *flexiunea* (πτῶσις), după cum reiese din definiţia lui Aristotel, exprimă relaţii şi se deosebeşte de nume şi de verb prin faptul că nu poate constitui nici subiect nici predicat. Socotim, prin urmare, că aceste două criterii, al foneticii sintactice şi al sintaxei, stau la baza clasificării aristotelice a părţilor de vorbire. Chiar dacă se pomeneşte de sens în definirea fiecărei părţi de vorbire, acest sens, aşa cum îl concepe Aristotel, priveşte mai degrabă sintaxa decît semantica. De fapt o discuţie similară ar putea ridica şi partea de vorbire numită de Aristotel πτῶσις « caz » sau « flexiune ». După ce criteriu au fost grupate cuvintele în această clasă? Flexiunea aparţine morfologiei, dar ar fi greşit să se considere la baza clasificării acestei părţi de vorbire criteriul morfologic, deoarece Aristotel spune explicit că toate numele şi verbele la forma lor flexionară intră în clasa « cazului », *deoarece nu pot alcătui subiecte şi predicate.* Deci criteriul sintactic este vădit şi aici.

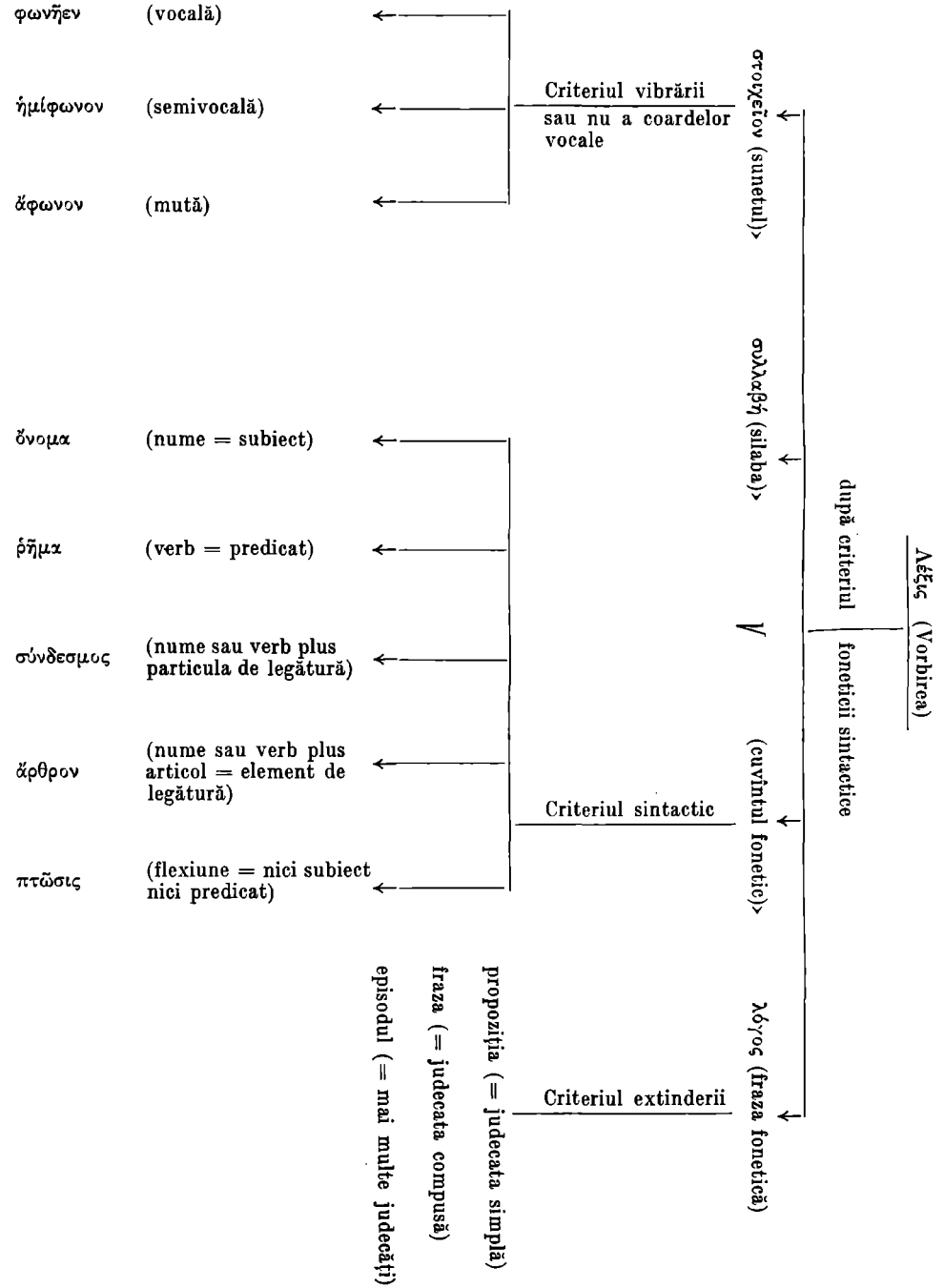
Dificultatea cea mai mare pe care o întîmpină — după părerea noastră — majoritatea cercetătorilor în problema discutată constă în opinia că Aristotel nu se serveşte de un criteriu unitar în clasificarea părţilor de vorbire. Se spune aproape în general că Aristotel a ţinut seama în clasificarea părţilor expunerii verbale de creşterea volumului elementelor fonetice. Dar, după ce, potrivit acestui punct de vedere, s-a explicat sunetul şi silaba, intervine un alt criteriu (diferit de la cercetător la cercetător) care stă la baza numelui, verbului, conjuncţiei, articolului şi a flexiunii; pentru frază (λέξις) apoi se trece iar la criteriul fonetic. Părerea noastră este că la Aristotel nu lipseşte unitatea punctului de vedere, că, dimpotrivă, şirul progresiv e dus pînă la capăt. Ceea ce lipseşte şi face dificultăţi este lipsa termenului de « cuvînt fonetic [1] ». Cuvîntul fonetic este unitatea superioară silabei şi inferioară frazei. Numele, verbul, flexiunea, particula de legătură şi articolul sînt subdiviziuni ale cuvîntului fonetic, potrivit unui alt criteriu (după părerea noastră, cel sintactic). Prin urmare, greşeala constă în faptul că s-au pus pe acelaşi plan unităţi cu subunităţi. Ilustrăm prin schema ce urmează felul în care vedem noi clasificarea aristotelică a părţilor expunerii verbale.

★

În concluzie, în problemele de lingvistică şi gnoseologie, Aristotel se situează pe poziţii materialiste care îl apropie de descoperirea adevărului. El înţelege că omul şi animalele au aceeaşi obîrşie, că atît omul cît şi animalele reflectă lumea înconjurătoare în « imaginile » sau reprezentările lor (φαντάσματα). Omul

[1]) Şi poate nu este întîmplător; cuvîntul λέξις l-a folosit pentru vorbire, λόγος, pentru frază; probabil nici nu avea la îndemînă un cuvînt adecvat.

www.cimec.ro

Λέξις (Vorbirea)
după criteriul
foneticii sintactice
στοιχεῖον (sunetul)
συλλαβή (silaba)
(cuvîntul fonetic)
λόγος (fraza fonetică)
Criteriul vibrării
sau nu a coardelor
vocale
φωνῆεν (vocală)
ἡμίφωνον (semivocală)
ἄφωνον (mută)
Criteriul sintactic
ὄνομα (nume = subiect)
ῥῆμα (verb = predicat)
σύνδεσμος (nume sau verb plus particula de legătură)
ἄρθρον (nume sau verb plus articol = element de legătură)
πτῶσις (flexiune = nici subiect nici predicat)
Criteriul extinderii
propoziția (= judecata simplă)
fraza (= judecata compusă)
episodul (= mai multe judecăți)

www.cimec.ro

însă, spre deosebire de animale, atinge treapta superioară în reflectarea realității; el este dotat cu λόγος, cu gîndire şi limbă, prin care poate pătrunde în esența lucrurilor. Logosul se află la temelia organizării sociale a omului; fără gîndire şi limbă, societatea omenească n-ar putea exista.

Dar, de la aceste raționamente juste, Aristotel alunecă spre idealism: numai rațiunea pură (Νοῦς) — afirmă el — poate reflecta esența, substanța lucrurilor; această rațiune nu are moarte, fiindcă este de origine divină. Iată-l, aşadar, pe Aristotel deschizînd o portiță spre idealism în edificiul înălțat pe baze materialiste; este o concesie făcută educației sale, prin care se fac simțite învățămintele dascălului său.

În raportul dintre realitatea înconjurătoare, gîndire şi limbaj, Aristotel se situează din nou pe poziții materialiste. Lumea înconjurătoare este una şi aceeaşi pentru toți. Reprezentarea lucrurilor în mintea noastră este de asemenea aceeaşi; limba este învelişul material al gîndirii; ea diferă de la popor la popor. Vrednică de scos în relief este explicația pe care o dă Aristotel deosebirii limbilor de la un popor la altul. Strigătele sînt aceleaşi la toate popoarele, deoarece ele exprimă direct — fără să denumească, adăugăm noi — anumite realități din natură. Cuvintele se deosebesc de la popor la popor pentru că ele sînt « simboluri » ale lucrurilor. Dacă această idee se referă, după cum este de presupus, la arbitrarul semnului lingvistic, ea poate fi apropiată de teoria pavloviană privitoare la « semnalul semnalelor», fapt care ne dovedeşte cît de adînc a pătruns Aristotel în esența lucrurilor şi aci.

În problema părților de vorbire, Aristotel se menține pe poziții materialiste. Dar cum pe întemeietorul logicii l-au preocupat chestiunile lingvistice numai în măsura în care limba serveşte la concretizarea ideilor, « părțile expunerii verbale » sînt concepute după cu totul alte criterii decît cele prin care le privim noi azi. El a avut în vedere, studiind şi clasificînd părțile de vorbire, două lucruri în primul rînd: aspectul sonor al limbajului, latura concretă, materială a lui, prin care comunicarea ideilor se face simțită direct, şi corelația dintre cuvinte, menită să redea raporturile logice ca o reflectare a conexiunii lucrurilor din univers. De aci, la baza clasificării părților de vorbire, el pune criteriul foneticii sintactice şi sintaxa.

Toate aceste idei prețioase şi-au adus aportul lor la promovarea ştiinței.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ У АРТИСТОТЕЛЯ

РЕЗЮМЕ

Занятия Аристотеля лингвистикой, дополнявшие его логические исследования, носят отпечаток двух противоречивых влияний: его образования и его происхождения. Платоновская школа направила его к идеализму, его семья (отец его был хорошим врачом) положила в основу его интеллектуального образования материалистическое мировоззрение. Именно этим объясняется его колебание между материализмом и идеализмом и в языковых вопросах.

Вообще Аристотель изучает язык с материалистических позиций, приходя к остроумным выводам, очень близким к истине. Так, напри-

www.cimec.ro

мер, он утверждает, что человек, в отличии от животных, родственных ему по происхождению, снабжен мышлением и языком (λόγος). Мышление отражает окружающий мир, язык является «словесным выражением» мышления. Отраженный нашим умом мир является тождественным для всех, поэтому и его отражение у всех одинаково. Язык лежит в основе человеческого общества. Языки, воплощающие мышление — разнообразны, так как слова являются «символами» вещей, а это, используя современную терминологию, означает, что лингвистический знак — условен,

Объединив мышление и язык в единство, составные части которого находятся в соотношении от содержания к форме, Аристотель понял сущность вопроса, но не решил его. Лишь многие столетия спустя диалектический материализм разрешил трудный вопрос об отношении языка и мышления, научно сформулировав их диалектическое единство.

Аристотель, однако, от правильно сформулированных идей сползал к идеализму. Лишь «чистый разум» (Νοῦς), утверждал он, может отражать сущность вещей; чистый разум — божественного происхождения и преодолевает границы смерти. Здесь Аристотель является верным учеником Платона.

Таким образом, можно видеть, и не только в разных философских течениях, но даже у одного и того же философа, каким образом материалистическая позиция ведет к открытию правды, в то время как идеализм удаляет его от правильного решения вопроса. Становясь на материалистические позиции в решении основных лингвистических проблем, Аристотель подошел очень близко к истине, от понимания которой отдалили его лишь гносеологические ограничения его эпохи.

SPRACHWISSENSCHAFTLICHE PROBLEME BEI ARISTOTELES

ZUSAMMENFASSUNG

Die sprachwissenschaftlichen Interessen Aristoteles, die eine Ergänzung seiner Untersuchungen auf dem Gebiete der Logik darstellen, tragen den Stempel zweier entgegengesetzter Einflüsse, den seiner Erziehung und den seiner Herkunft. Die Schule Platons drängte ihn zum Idealismus, seiner Familie hingegen — sein Vater war ein tüchtiger Arzt — verdankte er es, daß die materialistische Weltanschauung seiner intelektuellen Ausbildung zugrunde lag. Derart erklärt sich sein Schwanken zwischen Materialismus und Idealismus, auch bei der Behandlung sprachlicher Probleme.

Im allgemeinen untersucht Aristoteles die Sprache vom materialistischen Gesichtspunkt aus und gelangt derart zu überaus sinnreichen, der Wahrheit sehr nahekommenden Schlußfolgerungen. So behauptet er, daß der Mensch zum Unterschied von den Tieren, mit denen er der Herkunft nach verwandt ist, mit Denken und Sprache (λόγος) begabt ist. Das Denken widerspiegelt die Umwelt, die Sprache ist der „wörtliche Ausdruck" des Denkens. Die in unserem Geiste sich widerspie-

www.cimec.ro

gelnde Welt ist für alle die gleiche, infolgedessen ist auch ihre Widerspiegelung bei allen die gleiche. Die Sprache ist eine der Grundlagen der menschlichen Gesellschaft, jedoch sind die Sprachen, die dem Denken Ausdruck verleihen, verschiedenartig, da die Wörter „Symbole" der Dinge sind. In unsere Sprechweise übertragen bedeutet dies, daß das sprachliche Zeichen willkürliches Gepräge aufweist.

Durch die Verbindung von Denken und Sprache zu einer Einheit, deren Bestandteile zu einander im Verhältnis des Inhalts zur Form stehen, dringt Aristoteles bis zum Wesen des Problems vor, ohne es jedoch zu lösen. Erst viele Jahrhunderte später löste der dialektische Materialismus das schwierige Problem der Beziehungen zwischen Denken und Sprache und brachte in wissenschaftlicher Weise ihre dialektische Einheit zum Ausdruck.

Von diesen richtig formulierten Ideen gleitet Aristoteles jedoch zum Idealismus. Nur die „reine Vernunft" (Νοῦς) — so behauptet er — könne das Wesen der Dinge widerspiegeln; die reine Vernunft sei göttlichen Ursprungs und reiche über die Grenzen des Todes hinaus. Hier erweist sich Aristoteles als ein wahrer Jünger Platons.

So bemerken wir, daß nicht nur im Verhältnis verschiedener philosophischer Richtungen zueinander, sondern sogar bei ein und demselben Philosophen die materialistische Einstellung zur Entdeckung der Wahrheit führt, der Idealismus hingegen von dem richtigen Wege zur Lösung der Probleme ablenkt. Insofern Aristoteles bei Erklärung der grundlegenden sprachlichen Probleme materialistische Stellungen bezieht, kommt er der Wahrheit im großen Maße nahe, wobei ihn oftmals lediglich die erkenntnis-theoretischen Schranken seiner Zeit von deren völligem Verstehen fernhalten.

www.cimec.ro

DENUMIRILE MORMÎNTULUI ÎN LATINĂ *

DE

LIANA LUPAŞ

1. Nu există nici un cuvînt indo-european comun pentru a denumi noţiunea de mormînt [1], diferitele dialecte o exprimă fiecare cu mijloace proprii.

Soluţiile oferite de latină sînt deosebit de interesante atît prin numărul şi varietatea lor, cît şi datorită abundenţei izvoarelor care ni le fac cunoscute. În cele ce urmează ne propunem să schiţăm evoluţia terminologiei mormîntului în această limbă şi să scoatem în evidenţă principalii factori care o determină. Vom indica totodată şi repartiţia geografică a diferitelor cuvinte. Din cauza dificultăţilor pe care le-am întîmpinat în datarea materialului epigrafic, expunerea noastră va avea, pentru epoca imperială, un caracter în primul rînd descriptiv. Ne vom strădui totuşi să reliefăm raporturile cronologice între fenomenele analizate ori de cîte ori ele ne vor apărea cu claritate. Ca o ilustrare a afirmaţiilor noastre şi pentru a oferi totodată posibilitatea unui control anexăm lucrării lista termenilor pe care i-am studiat. Lista nu este, desigur, completă şi cu greu ar putea fi, date fiind şi vastitatea materialului de examinat şi constanta lui îmbogăţire în urma descoperirii de noi inscripţii. Pe de altă parte, faptul de a fi inclus unele cuvinte sau de a le fi omis pe altele poate fi în multe cazuri rezultatul aprecierii noastre subiective, fiindcă contextele epigrafice în care apar ele nu sînt întotdeauna clare. În general am urmărit să menţionăm toţi termenii care denumesc mormîntul, monumentul funerar sau recipientul imediat, urnă sau sarcofag. Am lăsat deoparte intenţionat, pentru a nu lărgi în chip inutil cîmpul cercetărilor noastre, cuvintele care desemnează încăperi sau părţi constitutive ale mormîntului (ca, de pildă, *cenaculum*, *columbarium* sau *pyramis)*.

---

* Ţinem să mulţumim şi pe această cale profesorilor noştri I. Fischer şi C. Poghirc care ne-au îndrumat cu neobosită bunăvoinţă în alcătuirea articolului de faţă.

[1] Cf. O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, Strassburg, 1901, s.v. *Bestattung*, p. 80.

www.cimec.ro

2.1. Cel mai vechi cuvînt atestat cu sensul « mormînt » în latină este *sepulcrum* [1]. Pasajele din *Lex XII Tab.* în care *sepelire* « a înhuma » [2], este opus lui *urere*, « a incinera », ne îngăduie să credem că sensul inițial al lui *sepulcrum* trebuie să fi fost « mormînt cu rit de înhumație ». Primele noastre texte îl folosesc însă în mod curent în legătură cu ritul de incinerație [3]. De altfel nu se pot aduce prea multe precizări în legătură cu realitatea concretă căreia îi corespunde *sepulcrum*, întrucît el, încă de la începutul istoriei sale, este termenul care denumește noțiunea de mormînt în tot ce are ea mai general.

Adoptarea pe scară tot mai largă a incinerației în ultimele secole ale republicii duce la apariția lui *bustum*, ca termen specific acestui rit.

Începînd cu jumătatea secolului al II-lea î.e.n., inscripțiile funerare menționează foarte des un al treilea termen, *monumentum*. La Plaut, cuvîntul poate fi întîlnit cu două sensuri: « amintire » [4] și « monument » [5]. Este greu de stabilit de la care din ele derivă sensul « mormînt ». După o analiză atentă a contextelor în care e atestat termenul în documentele epigrafice cele mai vechi, bazîndu-ne în special pe prezența formulelor *monumentum facere* [6], *monumentum aedificare* [7], folosite foarte mult și în epoca imperială, înclinăm spre soluția a doua [8]. În orice caz, evoluția sensurilor funerare ale lui *monumentum* nu poate fi urmărită decît în lumina relațiilor lor cu toate celelalte valori ale cuvîntului.

Cicero și inscripțiile metrice contemporane cu el semnalează existența lui *tumulus* cu sensul « mormînt ». Cam la aceeași dată se constată ca un reflex al influenței etrusce, o intensă utilizare a tumulilor în arhitectura funerară romană și italică [9].

Aceste patru cuvinte, a căror importanță pentru terminologia care ne interesează este hotărîtoare, sînt departe de a fi întrebuințate în mod uniform de către diferitele categorii de izvoare. În textele literare, singurul atestat cu constanță și în exemple numeroase este *sepulcrum*, care este documentat și epigrafic. *Monumentum* este termenul preferat de inscripții, în textele literare el apare numai la Cicero. *Bustum* e destul de bine atestat la autori, deși lipsește de la toți prozatorii, cu excepția lui Cicero, dar epigrafic nu este folosit niciodată. *Tumulus* se găsește numai la Cicero și în inscripțiile metrice.

Evoluția semantică a acestor patru termeni este convergentă. Îndepărtîndu-se de sensul concret inițial, fiecare din ei tinde să capete o valoare cît mai generală.

---

[1] Enn. Sc. 316. A 139.434 (Vahlen). Împreună cu *Thes.* 1. 1. credem că în cele două texte din *Lex XII Tab.* citate de Cicero (*De leg.*, 2, 61) *bustum* nu înseamnă mormînt ci « rogus deflagratus ».

[2] *Hominem mortuum in urbe ne sepelito neue urito* (păstrat la Cic., *De leg.*, 2, 23, 58) și *At qui auro dentes iuncti escunt ast im cum illo sepeliet uretue se fraude esto* (păstrat la Cic., *De leg.*, 2, 24, 60).

[3] E.g. Afr., 114—115 (Ribbeck): *pulchre hoc incendi rogum / Ardet tenetur : hoc sepulcro sepeliet* cf. A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. IV, Paris, Klincksieck, 1960, p. 615 s.v. *sepelio*.

[4] *Stich.*, 63.

[5] *Curc.*, 140.

[6] CE, 11 = CIL, I², 1006; CIL, I², 2123, 1279, 712, 1739; CE, 152 = CIL, I², 2139.

[7] CE, 59 = CIL, I², 1008; CE, 1564 = CIL, XIV, 2485; CIL, I², 1274.

[8] Cei vechi optează în general pentru soluția întîi cf. e.g. Florent., *Dig.*, 11, 7, 42: *Monumentum generaliter res est memoriae causa in posterum prodita.*

[9] Cf. Luigi Crema, *L'architettura romana*, *Enciclopedia classica*, vol. XII, tomo I (Società editrice internazionale..., 1959), p. 130.

www.cimec.ro

Manifestări izolate şi lipsite de consecinţe ale acestei tendinţe apar încă din epoca republicană. Astfel, *bustum* este folosit cu sensul obişnuit al lui *sepulcrum* într-un text din Lucretius [1] şi cu cel al lui *monumentum* într-un pasaj din *Tusculanele* lui Cicero [2].

La periferia terminologiei republicane se situează cuvintele care denumesc recipientul funerar, *arca*, *capulus* şi *panarium*, şi cele cîteva categorii de termeni folosiţi numai de epigramele în versuri, *grumus* atestat o singură dată ca un substitut mai poetic al lui *tumulus*, *lapis* şi *saxum*, pe de o parte, *domus*, *hospitium* şi *sedes*, pe de alta. Dintre acestea, *arca* şi ultimele două grupe se vor bucura de o mare favoare în epoca imperială.

2.2. Cu excepţia lui *grumus* şi *panarium*, toţi termenii atestaţi în textele literare sau epigrafice republicane sînt folosiţi şi în epoca imperială. De altfel principalele direcţii de dezvoltare a terminologiei sînt aceleaşi în aceste două perioade.

Literatura imperială prezintă o accentuare a tendinţei de ştergere a diferenţelor semantice între termenii cei mai uzuali, *sepulcrum*, *bustum* şi ceilalţi. Poeţii în special îi consideră perfect sinonimi şi-i utilizează alternativ în cursul descrierii unuia şi aceluiaşi monument funerar. Întîlnim astfel destul de curent versuri ca:

> ... sertisque *sepulcrum*
> Ornabit custos ad mea *busta* sedens [3]

sau

> Ducitur ad *tumulum* diroque fit hostia *busto* [4]

sau

> ... illius dona *sepulcro*
> Et madefacta meis serta feram lacrimis.
> Illius ad *tumulum* fugiam... [5]

Caracterul destul de artificial al acestui procedeu este dovedit şi de faptul că el nu e folosit de prozatori şi de inscripţii decît mai tîrziu şi în mică măsură. Printre cele mai vechi exemple putem cita un pasaj din Petronius [6] şi începutul unui epitaf metric de pe vremea lui Caracalla [7].

Raporturile strînse care există între aceşti termeni ca şi poziţia privilegiată pe care o ocupă ei în ansamblul terminologiei pot fi evidenţiate şi cu ajutorul următorului exemplu. Încă de la Catul, *sepulcrum* este întîlnit cu o valoare figurată destul de apropiată de aceea de « nenorocire, ruină », în formulări ca:

> Troia nefas commune sepulcrum Asiae Europaeque [8].

Această valoare este preluată în epoca imperială şi de ceilalţi trei termeni. cronologia relativă a fenomenului fiind determinată de vechimea lor cu sensul

---

[1] 5, 991 *uiua uidens uiuo sepeliri uiscera busto.*
[2] 5, 101 *qui (i.e. Sardanapallus) incidi iussit in busto: « haec habeo quae edi ».*
[3] Prop., 3, 16, 23–24.
[4] Ov., *Met.*, 13, 452.
[5] Tib., 2, 6, 31–33.
[6] 71. *Praeponam enim unum ex libertis sepulcro meo custodiae causa ne populus in monumentum... currat.*
[7] CE, 215 = CIL, VI, 17505 *Per haec sepulchra perque quos colis Manes / His parce tumulis.*
[8] 68, 89.

www.cimec.ro

«mormînt» şi de importanţa lor pentru terminologia contemporană. Putem cita astfel:

... quotiens ciuilia busta Philippos canerem [1]
... Capua... sepulcrum ac monumentum Campani populi [2] ...

şi

Dum Cannas tumulus Hesperiae campumque cruore
Ausonio mersum sublimis Iapyga cernam... [3]

Modul în care diferitele categorii de izvoare folosesc acest grup de termeni concordă cu cel pe care l-am întîlnit în epoca republicană. Astfel *sepulcrum* este în continuare termenul omniprezent în textele literare şi epigrafice. *Bustum* e atestat foarte frecvent în textele literare, în ciuda faptului că un poet ca Tibul sau un prozator ca Tacit îl evită. El începe totodată să apară şi în inscripţiile metrice. *Monumentum*, deşi nu e absent cu totul din poezia cultă (Horaţiu, în *Satire*, Ovidiu, Iuvenal şi Marţial oferă cîteva exemple), rămîne mai departe un termen specific prozei. Inscripţiile, atît cele în versuri, cît şi, mai ales, cele în proză, arată pentru el acecaşi predilecţie [4]. Folosirea lui *tumulus* ia o amploare cu totul deosebită în special în opera poeţilor unde el reprezintă o serioasă concurenţă pentru *bustum*. În inscripţiile metrice de pe tot teritoriul imperiului se găsesc aproape de trei ori mai multe exemple pentru *tumulus* decît pentru *sepulcrum* sau *monumentum*. În inscripţiile în proză însă, atestările lui sînt puţin numeroase şi limitate la sfera geografică a Italiei, Britaniei şi Africii.

În ceea ce priveşte restul termenilor atestaţi în epoca republicană, *capulus* este pe calc de dispariţie, nefiind folosit decît o singură dată de către Apuleius. *Arca* în schimb e foarte des întrebuinţat, şi în inscripţii, şi la autori. *Saxum*, *domus* şi *sedes*, atestaţi epigrafic în continuare, pătrund şi în limba literaturii culte, în timp ce *lapis* şi *hospitium* rămîn specifici inscripţiilor.

Inovaţiile introduse de literatura imperială în terminologia mormîntului sînt numeroase. Astfel, numai pentru a denumi recipientul funerar, apar nouă termeni noi: *amphora*, *testa*, *urna* şi *urnula*, pentru ritul de incineraţie, *arcula*, *conditorium*, *loculus*, *sarcophagus* şi *solium* pentru cel de înhumaţie. Alături de *domus* sînt folosiţi acum *aedes*, *aedificium*, *casula* şi *domicilium*, iar alături de *saxum*, *marmor*. Pentru cei mai mulţi termeni, nu există analogii în epoca republicană. Aşa sînt *ara* şi *cippus* care denumesc monumentul funerar, *antrum*, *fouea* şi *scrobis*, la care inscripţiile îl adaugă pe *fossa*, şi încă mulţi alţii care pot fi regăsiţi în lista anexată lucrării.

Cei mai importanţi dintre aceşti termeni sînt folosiţi şi de textele epigrafice păgîne. Numai o mică parte lipsesc din inscripţii, în general aceia care şi la autori nu sînt atestaţi decît în mod excepţional. Terminologia inscripţiilor este însă mult mai bogată şi ridică probleme mai complexe. Nu toţi termenii atestaţi epigrafic ca denumiri ale noţiunii de mormînt în epoca imperială au aceeaşi importanţă pentru

[1] Prop., 2, 1, 27.
[2] Liu., 31, 29, 11.
[3] Sil., 1, 50–51.
[4] Numai în mica culegere a lui E. Diehl, *Altlateinische Inschriften*, Kleine Texte, fasc. 38–40, Bonn, 1911 (CIL I² nu ne-a fost accesibil) *monumentum* figurează în 22 de inscripţii, în timp ce *sepulcrum* şi *tumulus* nu au decît cîte trei exemple fiecare, iar *bustum* nici unul.

www.cimec.ro

limbă. Destul de mulţi, numai în lista noastră am relevat 18, sînt cunoscuţi prin cîte un singur exemplu.

Termenii care denumesc urna sau sarcofagul *(cinerarium, cupa, cupula, hydria, olla, ossuarium, piscina, plancae, pyalis, uas, uascellum* şi *urceus* sînt printre cei mai siguri), cei care implică ideea de odihnă, de linişte *(coemeterium, quies, quietorium, requies* [1], *requietorium* sau, mai concret, *cubile, lectus* şi *torus)* şi cei legaţi de cultul morţilor *(aedes, aedicula, ara, arula, heroum, manes, oboos, templum* şi *uotum)* constituie principalele categorii asupra dezvoltării sau apariţiei cărora inscripţiile aruncă o lumină puternică.

La fel ca pentru alte fenomene lingvistice, în privinţa celui care ne interesează se manifestă în fiecare regiune atît o tendinţă inovatoare, de a se adopta termeni noi, în măsură să corespundă mai bine realităţilor specifice, cît şi una conservatoare, de a se menţine o uniformitate relativă a terminologiei în întregul imperiu. Caracteristic pentru eficacitatea cu care acţionează aceasta din urmă este faptul că, cu foarte puţine excepţii, printre care citäm pe *olla, hydria* şi *domus Romula* [2], nu există termen limitat la o singură provincie sau un singur oraş, cunoscut prin mai mult de două atestări. În acest fel unitatea terminologiei este, în ultimă instanţă, remarcabilă.

După cum era şi de aşteptat, centrul în care sînt atestaţi cei mai mulţi termeni este Roma. Totuşi, din cei aproximativ 15 termeni folosiţi, după ştiinţa noastră, numai aici în inscripţiile păgîne, singurul pentru care se găsesc ceva mai multe exemple este *hydria.* Însemnătatea terminologiei urbane este însă dată nu de elementele care o izolează, ci de cele care o apropie de situaţia din celelalte regiuni ale imperiului. Este semnificativ în acest sens faptul că restul Italiei sau provinciile nu prezintă independent de Roma nici un cuvînt relativ bine atestat, singurele excepţii fiind, poate, *conditiuum* şi *domus Romula.* Termenii specifici zonei occidentale a imperiului se întîlnesc la Roma cu cei folosiţi numai în provinciile orientale.

Terminologia cea mai apropiată de cea a Romei o prezintă Ostia. Comun numai acestor două oraşe este *olla* [3]. Principalele isoglose care despart Ostia de restul Italiei sînt prezenţa lui *conditiuum*, atestat şi în Spania şi Africa, şi absenţa lui *arca*, atestat şi în provinciile orientale, *herma, lapillus, mausoleum*, atestat şi în Spania, Africa şi Galia, *saxum*, atestat şi în Galia, şi *solium.* Termenii proprii celorlalte centre ale Italiei sînt în general lipsiţi de importanţă. Singurul care merită o menţiune aparte este *culina*, care la Roma şi Ostia desemnează o anumită încăpere a monumentului funerar, iar la Suessa, la Carsioli şi în provinciile orientale, mormîntul însuşi. Terminologia Peninsulei Italice în ansamblul ei, incluzînd deci Roma şi Ostia pe care pînă acum le-am tratat separat, se deosebeşte de cea a provinciilor prin prezenţa unor cuvinte dintre care cele mai bine atestate sînt *cepotaphium, herma, hypogaeum, lapillus, solium* şi *templum*, cărora li se adaugă şi *bustum*, folosit

---

[1] În legătură cu sensurile lui *quies* şi ale derivatelor lui în inscripţiile funerare cf. J.E.Church, *Zur Phraseologie der lateinischen Grabinschriften*, ALLG, 12 (1902), p. 227 şi 231—232.

[2] În legătură cu *olla* şi *hydria* vezi lista. *Domus Romula* e folosit în sec. IV şi V în localităţile Lalla Maghnia şi împrejurimile ei, în Africa, e.g. CIL, VIII, 9966, 9971, 9977, 9984, 21784, 21800 (a. 359 e.n.), 21802 (a. 460 e.n.). După ştiinţa noastră nu există nici o explicaţie pentru această formulă cf. B. Kübler, *Die lat. Sprache auf afrikan. Inschriften*, ALLG, 8 (1893), p. 190.

[3] Samter, RE, IV, col. 594, s.v. *columbarium*, arată că puţinele inscripţii care menţionează termenul, găsite în afara acestei arii, sînt probabil de origine urbană.

www.cimec.ro

numai în inscripţiile metrice, dar atestat o dată şi la Tarraco. Este de remarcat, faptul că primele trei sînt împrumuturi din greacă.

Terminologia provinciilor nu prezintă decît puţine caracteristici proprii. Britania este, aşa cum arătam mai sus, alături de Africa şi Italia, singura regiune în care *tumulus* este folosit şi în inscripţiile păgîne în proză. Nu ne vom mai opri asupra ei, întrucît materialul publicat în CIL VII este prea redus pentru a îngădui avansarea unor concluzii. După datele furnizate de indicii la CIL II, Spania se distinge prin prezenţa lui *fabrica*. Specifici Galiei Narbonensis sînt *domicilium* şi *signinum*, atestaţi fiecare în cîte o singură inscripţie. Cele mai importante inovaţii se întîlnesc în Africa. Printre termenii atestaţi exclusiv aici putem cita pe *diaeta*, considerat uneori creştin, *domus Romula*, *mnema*, *opera*, *praemium*, *sepultus*, *turricula* şi *urceus*. Acestora li se adaugă şi un grup de adjective substantivate, *funesta* şi *gentilicium*, proprii Africii, *sacrum*, atestat şi la Roma, şi *supremum*, folosit şi la Sulci. Deosebit de răspîndiţi sînt *cupula*, atestat de două ori şi la Roma, *domus aeternalis*, folosit în mai mică măsură şi în Italia, şi *mausoleum*, întîlnit, deşi mult mai rar, şi în Italia, Spania şi Galia. Terminologia Africii se caracterizează şi printr-o trăsătură negativă, faptul că *sarcophagus*, atestat în nenumărate exemple în restul lumii romane, este folosit aici numai o dată. Lipsa lui trebuie poate pusă în legătură cu extraordinara favoare de care se bucură *cupula*. Termeni ca *cubile*, *inscriptio*, *memorium*, *piscina*, (atestat mai frecvent în inscripţiile creştine), *pyalis* şi *stilibata* apar, în epigrafia păgînă bineînţeles, numai în provinciile orientale. Comuni aceleiaşi zone şi Italiei sînt *culina* şi *arca*, singurul cuvînt într-adevăr important pentru terminologie.

Provinciilor orientale caracterizate prin aceste trăsături pozitive li se opun cele occidentale, Spania, Galia şi Africa, unite prin mai multe particularităţi comune. Italia, după cum aminteam mai sus, prezintă caracteristicile ambelor zone. Dintre termenii folosiţi numai în partea occidentală a imperiului, un grup important îl formează cei legaţi de cultul mormîntului: *aedes*, cu sensul «mormînt-templu», nu «mormînt-casă», *aedicula*, *ara*, *arula* şi *heroum*. Absenţa lor din provinciile orientale este cu atît mai surprinzătoare cu cît inscripţiile funerare greceşti din aceste regiuni îl folosesc frecvent pe βωμός [1] sau pe ἡρῷον [2]. Credem că exemplul iniţial pentru utilizarea acestei categorii de termeni în latină l-a dat Italia, care, de altfel, rămîne izolată în adoptarea lui *templum* cu sensul «mormînt». Ceilalţi termeni caracteristici provinciilor occidentale nu se pretează nici unei clasificări utile. Îi enumerăm pe cei cunoscuţi nouă: *cippus*, *conditiuum*, *cupa*, *cupula*, *exitus*, *mausoleum*, *munus*, *ossuarium*, *requietorium*, *sacrum* şi *supremum*. Este de remarcat faptul că printre termenii care lipsesc din provinciile orientale se numără şi *heroum* şi *mausoleum*. Cu excepţia lui *sarcophagus*, utilizat şi de limba literară, şi a lui *pyalis* şi *stilibata*, adaptări ocazionale explicabile într-o zonă bilingvă, cuvintele greceşti sînt absente cu totul din terminologia acestei părţi a imperiului.

În sfîrşit o menţiune specială se cuvine termenilor atestaţi în inscripţiile păgîne din întreaga lume romană. Aceştia sînt: *locus*, *memoria*, *monumentum*, *sarcophagus*, *sepulcrum*, *titulus* şi *tumulus*, folosiţi de toate categoriile de inscripţii, şi *domus*, *hospitium*, *lapis*, *requies*, *saxum*, *sedes* şi *urna*, utilizaţi numai de inscripţiile metrice.

2.3. Anticipînd puţin asupra obiectului capitolului următor putem afirma că două sînt cauzele externe ale schimbărilor intervenite în terminologia mormîntului

[1] E.g. CIL, III, 447.
[2] E.g. CIL, III, 14179.

www.cimec.ro

în textele creştine: generalizarea ritului de înhumaţie şi adoptarea noii religii. Ca o consecinţă, termenii direct legaţi de ritul de incineraţie (*amphora*, *bustum*, *cinerarium*, *cinis*, *hydria*, *olla*, *rogus*, *testa* şi *urna* prezintă situaţiile cele mai clare) sau de cultul păgîn al morţilor (vezi mai sus, p. 115, lista) tind să dispară. Cu toate acestea, în urma unor modificări de sens, inscripţiile metrice şi, mai rar, textele literare continuă să folosească pe *ara*, *bustum* şi *urna*. La fel se menţin şi *domicilium*, *domus*, *hospitium* şi *sedes*, cărora li se adaugă acum şi *mansio*, deşi toţi sugerează o concepţie despre nemurire diferită radical de cea a dogmei creştine. Faptul că teologia creştină nu putea accepta ideea continuării vieţii în mormînt nu mai are nevoie de nici o demonstraţie. Pe lîngă categoriile mari, enumerate mai sus, dispar din terminologia creştină o serie de cuvinte disparate şi lipsite de importanţă.

Printre termenii folosiţi numai în textele creştine (lista noastră cuprinde 32), pe lîngă o serie de cuvinte provenind din domenii prea variate pentru a putea fi grupate în vreun fel, distingem două categorii mai importante, ambele prezente şi în textele păgîne. Prima e constituită din cuvintele care denumesc mormîntul ca un loc de odihnă, *accubitorium*, *dormitio* şi *dormitorium*, pe de o parte, *lectulus* şi, poate, *cubiculum*, pe de alta. În cea de a doua reunim termenii care implică, într-un mod sau în altul, ideea că mormîntul e situat sub nivelul solului, *crypta*, *fossura*, *puteus*, *spelunca* şi diminutivul lui, *speluncula*. În general termenii utilizaţi numai de textele creştine apar ca realizarea unor tendinţe mai vechi. Astfel, *caespes*, *cubiculum*, *crypta* şi *sepultura* [1], folosiţi încă de mult în contexte funerare, primul cu sensul « brazdă pentru construcţia unui *tumulus* », următorii doi cu sensul « încăpere a mormîntului », iar cel de al patrulea în formula *locus sepulturae*, capătă sensul « mormînt » abia în literatura şi epigrafia creştină. *Arcella*, *cupella* şi *locellus* sînt diminutivele unor termeni intens folosiţi în textele păgîne, iar *fossura* şi *memoratio* amintesc de *fossa* şi *memoria*. Pentru apariţia lui *dormitorium*, *epitaphium* şi *obitus* se poate invoca analogia cu grupul *cubile*, *quies*, *quietorium*, cu *inscriptio* şi cu *exitus*. O serie de termeni atestaţi numai în unele categorii de texte păgîne îşi lărgesc sfera de întrebuinţare în cele creştine. Astfel *antrum* şi *loculus* sînt folosiţi acum şi în inscripţii, iar *cubile*, *fossa* şi *hospitium* pot fi întîlniţi şi în textele literare. Într-o provincie ca Galia, *tumulus* e utilizat de inscripţiile în proză numai în epoca creştină.

Mai mult de jumătate din termenii utilizaţi în textele creştine (lista noastră înregistrează 73) sînt cunoscuţi numai prin atestări epigrafice. Importanţa lor este relativ mică fiindcă cei mai mulţi nu sînt folosiţi decît în una sau două inscripţii. Singurii atestaţi prin cel puţin patru exemple sînt *arcisolium*, *bisomum*, *cubiculum*, *lapis*, *piscina*, *requies*, *titulus* şi *urna*. În textele creştine ca şi în cele păgîne, numărul cuvintelor atestate o singură dată este, proporţional, mult mai mare pentru documentele epigrafice decît pentru cele literare. Printre termenii atestaţi în epoca creştină numai în textele literare putem cita pe *arcula*, *capulus*, *cinis*, *conditorium*, *domicilium*, *mausoleum*, *manes* şi *solium*, folosiţi cu toţii şi de textele păgîne. Inovaţiile literaturii creştine se reduc, după ştiinţa noastră, la *confessio*, *crypta*, *fossura*, *puteus* şi *spelunca*. Uzuali într-adevăr sînt numai primii doi. În sfîrşit, o serie de termeni sînt comuni ambelor categorii de izvoare. Un prim grup este acel al cuvintelor folosite numai

[1] Cf. J. E. Church, *Sepultura = sepulcrum*, ALLG, 13 (1904), p. 427–28. Nu credem că cele două inscripţii păgîne citate în acest articol (CIL, VI, 13061 şi CIL, VIII, 9798) pot fi folosite pentru a dovedi sensul concret al lui *sepultura*.

www.cimec.ro

de textele literare şi de inscripţiile metrice, şi care, cu excepţia lui *tumba*, sînt preluate din terminologia păgînă: *antrum*, *bustum*, *caespes*, *cubile*, *fossa*, *hospitium*, *marmor*, *sedes* şi *tumba*. Cele mai multe sînt atestate doar în chip sporadic, fiind în mod evident pe cale de dispariţie. Al doilea grup, compus din *arca*, *domus*, *dormitio*, *loculus*, *mansio*, *memoria*, *mensa*, *monumentum*, *sarcophagus*, *sepulcrum*, *sepultura* şi *tumulus*, reuneşte cuvintele cele mai uzuale din întreaga terminologie creştină.

Analiza modului în care sînt repartizaţi geografic termenii atestaţi epigrafic duce la concluzii foarte asemănătoare cu cele sugerate de situaţia inscripţiilor păgîne. Şi de astă dată, terminologia cea mai bogată o prezintă Roma şi restul Italiei. Dintre termenii folosiţi numai la Roma, singurii cunoscuţi prin mai mult de o atestare, cu sensul care ne interesează cel puţin, sînt *arcisolium* şi *cupella*. Un grup de patru cuvinte, *bisomum*, *bustum*, *cubiculum* şi *cubile* dintre care primul şi al treilea au o importanţă deosebită, caracterizează Peninsula Italică în ansamblul ei. Fiecare provincie are inovaţiile ei, Spania pe *fossa* şi *locellus*, Galia pe *antrum*, *arcus*, *epitaphium* şi *speluncula*, Africa pe *accubitorium*, *cella*, *memoratio*, *obitus* şi *praemium* etc. Bine atestat nu este decît *piscina*, folosit la Salonae în Dalmaţia. De asemenea, fiecare provincie utilizează un număr de termeni în comun numai cu Peninsula Italică. Cele mai numeroase şi mai importante sînt concordanţele dintre Galia şi aceasta din urmă: *caespes*, *dormitorium*, *hospitium*, *quies* şi *requies*. La fel ca în etapa precedentă, imperiul roman se împarte, din punctul de vedere al terminologiei mormîntului, într-o arie occidentală şi una orientală, trăsături specifice amîndurora întîlnindu-se pe cuprinsul Italiei. Caracteristicile pozitive ale acestor zone sînt *lapis* şi *urna* pentru cea dintîi, *arca*, *mansio*, *memoria* şi *sarcophagus* pentru cea de-a doua. Este de remarcat faptul că, spre deosebire de situaţia întîlnită în terminologia păgînă, provinciile orientale sînt cele care, în epigrafia creştină, inovează într-o măsură mai mare. În sfîrşit, o serie de cuvinte atestate în toate sau în cele mai multe din provinciile celor două zone asigură terminologiei unitatea. Printre acestea citäm pe *domus*, *locus*, *monumentum*, *sedes*, *sepulcrum*, *sepultura*, *titulus* şi *tumulus*.

2.4. Precizări în legătură cu soarta terminologiei după data ultimelor noastre texte sînt greu de adus. Forme ca v. engl. *cest*, *cist*, « sarcofag » [1], împrumut din lat. *cista* pentru care acest sens nu este atestat, dovedesc că ea nu şi-a pierdut capacitatea de a se reînnoi. În aceeaşi situaţie se află şi v. germ. de sus *sah-scrini* [2], dacă nu cumva *scrinium*, într-o inscripţie descoperită la Roma [3], nu denumeşte un sarcofag şi nu o ediculă cum se admite în general. Totuşi, în trecerea de la latină la limbile romanice, cei mai mulţi dintre termenii folosiţi în epoca tîrzie au dispărut sau şi-au pierdut sensul « mormînt ». Deosebit de rezistente s-au dovedit a fi cuvintele de origine greacă, *sarcophagus*, *tumba* şi, cu alt sens, *coemeterium*. Uneori se pot stabili unele raporturi între situaţia terminologiei dintr-o anumită provincie a imperiului şi termenii moşteniţi de limba romanică dezvoltată pe teritoriul ei. Astfel faptul că *tumulus* şi *uas* [4] şi-au păstrat sensul funerar numai în vechea franceză *(tomble* şi *vas)* nu poate fi întîmplător dacă ştim că, în epigrafia creştină, ambii termeni au fost folosiţi cu precădere în Galia. Din nefericire există

[1] Cf. O. Schrader, *Reallexikon...*, p. 706 s.v. *Sarg.*
[2] *Ibid.*
[3] CIL, VI, 4709; cf. Samter RE, IV, col. 597, s.v. *columbarium.*
[4] Cf. Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901, p. 264.

www.cimec.ro

şi cazul invers. În inscripţiile creştine, *sarcophagus* este frecvent în provinciile orientale şi în Italia. În schimb, el lipseşte cu desăvîrşire din provinciile occidentale, cel puţin în lumina datelor oferite de culegerile de inscripţii care ne-au fost accesibile. Totuşi, singura limbă care a moştenit acest cuvînt este franceza.

2.5. În paragrafele 2.1, 2.2 şi 2.3 am tratat separat terminologia folosită de textele literare şi cea utilizată de inscripţii. Uneori am urmărit şi diferenţele care se pot observa între terminologia prozei şi a poeziei. Înainte de a trece mai departe credem că e bine să încercăm o sinteză a rezultatelor la care am ajuns în această direcţie.

În general, terminologia textelor literare este mai săracă şi mai unitară decît cea a inscripţiilor. Ea manifestă o constantă tendinţă conservatoare şi puristă, acceptînd cu greu inovaţiile promovate de inscripţii sau evitînd cuvintele de origine greacă. Astfel *monumentum*, atestat epigrafic de la jumătatea secolului al II-lea î.e.n., este folosit în textele literare de abia la Cicero, iar *domus*, utilizat de inscripţii încă de pe vremea lui Caesar, pătrunde în limba literară numai în secolul lui Augustus.

Există termeni, *bustum* şi *urna* sînt cei mai importanţi printre aceştia, folosiţi numai de autori sau de inscripţiile metrice atunci cînd îi imită. Pe de altă parte, un termen ca *memoria*, atestat epigrafic în întregul imperiu, nu e folosit niciodată cu sensul « mormînt » în textele literare păgîne.

În opoziţie cu terminologia autorilor, cea a inscripţiilor în proză este foarte bogată şi are uneori un caracter tehnic destul de pronunţat. Termeni ca *aedicula*, *arcisolium*, *bisomum* şi alţii, absenţi cu totul din textele literare, o dovedesc cu prisosinţă. După cum am văzut mai înainte, terminologia inscripţiilor în proză prezintă diferenţe geografice considerabile.

Terminologia inscripţiilor metrice ocupă, între cea a textelor literare şi cea a inscripţiilor în proză, o poziţie de mijloc. Străină în egală măsură şi de purismul arhaizant al celei dintîi şi de tehnicitatea celei de-a doua, ea reuneşte pe *bustum* şi *memoria*, pe *urna* şi *sarcophagus*. Evitînd cuvintele limitate la o arie geografică prea restrînsă şi introducînd cuvinte uzuale în regiunile în care acestea lipseau, pe *tumulus* la Ostia sau pe *lapis* în provinciile orientale, de pildă, poeziile epigrafice tind, prin mijloacele lor specifice către unificarea terminologiei. Una din caracteristicile lor este preferinţa pe care o acordă termenilor cu un conţinut ideologic, de tipul lui *domus* şi *sedes*.

Cuvinte sau formule specifice uneia din aceste trei categorii de texte pot apărea şi în celelalte două. Astfel inscripţiile metrice îl împrumută pe *bustum* şi *urna* din textele literare şi pe *memoria* din inscripţiile în proză. *Lapis* în schimb este preluat de acestea din urmă de la epigramele metrice.

Concludentă pentru noi este comportarea diferitelor texte faţă de împrumuturile din greacă. O parte din cuvintele de origine greacă se impun numai cu greu şi în latinitatea tîrzie. Ele sînt evitate de toate categoriile de texte şi înlocuite fie prin termeni generali, fie prin calcuri. Astfel în locul lui *cenotaphium*, folosit numai de textele literare tîrzii apar *sepulcrum* [1], *tumulus* [2], *honorarius tumulus* [3] sau *inane*

[1] Hor., *Od.*, 2, 1, 30; Tac., *Ann.*, 2, 83; Verg., *Aen.*, 9, 205; Sil., 9, 118.
[2] Sil., 3, 86; Val. Fl., 2, 494.
[3] Suet., *Cl.*, 1, 6; cf. Hug, RE, III, col. 172.

www.cimec.ro

sepulcrum[1], *uacuum sepulcrum*[2], *inanis tumulus*[3] şi *inania busta*[4]. Alteori cuvîntul străin este atestat curent în textele epigrafice, dar ocolit de cele literare. Monumentul funerar construit de Augustus în Cîmpul lui Marte este numit *mausoleum* încă din anul 4 e.n. într-o inscripţie italică[5], autorii însă preferă, pentru a-l desemna, termenii *sepulcrum*[6] sau *tumulus*[7]. Mai mult decît atît, *heroum*, deşi atestat epigrafic destul de frecvent la Roma şi în Italia şi prezent chiar într-o inscripţie din Galia, lipseşte cu desăvîrşire din textele literare. Cuvintele greceşti care denumesc noţiunea de mormînt, chiar dacă pătrund în limba literară, sînt în general considerate ca nepoetice. O inscripţie metrică, descoperită la Salonae îl foloseşte pe *sarcophagus* în postscriptul în proză, dar pe *lapis* în textul poeziei[8]. Împrumuturi masive din terminologia greacă nu se realizează decît în epoca creştină, sub influenţa traducerilor din textele religioase. Ele pătrund fără nici o dificultate în limba literară. Calcurilor *accubitorium* şi *dormitorium* le este preferat acum împrumutul direct *coemeterium*. Elenizarea terminologiei devine un fenomen atît de puternic încît se creează chiar cuvinte hibride. *Bisomus* de pildă, alături de care apare şi o formă substantivată *bisomum*, e universal atestat în inscripţiile romane, în timp ce pentru *disomus* se cunoaşte un singur exemplu.

3.1. În capitolul precedent am încercat să schiţăm, în liniile ei generale, dezvoltarea terminologiei mormîntului. Uneori a trebuit să menţionăm cauzele care o determină, alteori au ieşit ele singure în evidenţă. Totuşi, cu riscul de a ne repeta, socotim că o tratare sistematică a acestei probleme se impune. Vom începe cu cauzele de ordin extern pentru ca cele de ordin intern să poată fi apreciate după însemnătatea lor reală.

3.2. Nu se poate nega riturilor funerare[9] o oarecare influenţă asupra terminologiei mormîntului, influenţă exercitată atît direct, cît şi prin intermediul concepţiilor eshatologice despre viaţa de dincolo, aşa cum vom vedea mai jos (**3.4**). În urma procesului de revenire la înhumaţie, proces care a coincis cu răspîndirea creştinismului şi pe care Macrobius îl socotea pe vremea sa încheiat[10], a existat tendinţa eliminării termenilor strîns legaţi de ritul de incineraţie, *bustum* şi *urna* în special (vezi mai sus **2.3**). Inscripţiile metrice creştine folosesc însă aceste cuvinte cu sensuri corespunzătoare noilor realităţi, « mormînt cu rit de înhumaţie » şi, respectiv, « sarcofag », dovedind astfel că o adaptare a vechii terminologii era oricînd posibilă. Un exemplu strălucit de asemenea adaptare îl oferă evoluţia semantică a lui *sepulcrum* care a denumit succesiv mormîntul cu rit de înhumaţie (vezi **2.1**), mormîntul cu rit de incineraţie şi din nou mormîntul cu rit de înhumaţie.

---

[1] Ov., *Met.*, 6, 568; CE, 475, 2; CE, 1185.
[2] Stat., *Theb.*, 12, 161.
[3] Verg., *Aen.*, 3, 304; Val. Fl., 5, 199.
[4] Stat., *Theb.*, 5, 317; 12, 162.
[5] CIL, IX, 5290.
[6] Suet., *Aug.*, 101, 5.
[7] Verg., *Aen.*, 6, 874; Tac., *Ann.*, 3, 41 etc. În legătură cu *tumulus* sinonim cu *mausoleum* cf. D. M. Pippidi, *Sur un passage controversé de Sénèque*, în Revista Clasică, tom. VI—VII (1934—1935), p. 15—16.
[8] CE, 456.
[9] O introducere în problema evoluţiei riturilor funerare la romani se găseşte la F. Cumont, *Lux Perpetua*, Paris, 1949, p. 387—390.
[10] *Sat.*, 7, 7, 5... *licet urendi corpora defunctorum usus nostro saeculo nullus sit.*

www.cimec.ro

În general, schimbările de rit nu au afectat decît un număr redus de termeni legaţi direct de realităţi în curs de părăsire. În special cuvintele care denumesc recipientul funerar au avut de suferit din cauza lor. În textele preciceroniene sînt încă folosiţi doi vechi termeni de inhumaţie, *arca* [1] şi *capulus*. Fiindcă ei n-au pierdut niciodată sensul lor primitiv, în epoca de răspîndire maximă a incineraţiei primul s-a colorat cu o nuanţă peiorativă, iar al doilea a fost eliminat aproape cu totul. Revenirea la înhumaţie l-a repus într-o oarecare măsură în drepturi pe *arca*, însă termenul care s-a generalizat în întreaga lume romană, care a exprimat esenţa calitativ nouă a momentului, este *sarcophagus*. Astfel de introduceri de cuvinte noi, sinonime cu altele existente, numai pentru a accentua aspectele noi ale unui anumit fenomen, sînt rare.

În esenţă deci, se poate afirma că condiţiile generale de dezvoltare oferite terminologiei mormîntului de riturile funerare, deşi nu sînt lipsite de importanţă pentru înţelegerea ei, sînt departe de a rezolva toate problemele care se ridică.

3.3. O influenţă mai directă şi mai puternică asupra terminologiei o au detaliile materiale ale execuţiei monumentului funerar. Majoritatea cuvintelor cuprinse în lista noastră denumesc, cel puţin în momentul apariţiei lor, o realitate diferită, sub un aspect oarecare, de toate celelalte. Astfel, ca să luăm numai cîteva exemple, *tumulus* este, în secolul I î.e.n., mormîntul în formă de monticul care cunoaşte la acea vreme o deosebită favoare în Italia (vezi **2.1**), iar *olla*, la începutul imperiului, urna de tip special, folosită în columbarii. Foarte curînd însă, *tumulus*, urmînd o linie normală de evoluţie, îşi generalizează sensul, ajungînd să denumească orice mormînt, indiferent de forma lui exterioară. Încă din secolul I e.n., columbariile [2], stelele [3] sau urnele [4] pot purta acest nume. Acelaşi proces de generalizare şi abstractizare a sensului cuprinde, la date diverse, toţi termenii mai importanţi de care ne ocupăm.

Termenii care sînt refractari acestei tendinţe, mărginindu-se să denumească un singur tip, bine definit de mormînt, ies din uz o dată cu el. Acest tip este în cazul lui *amphora*, *panarium* sau *turricula*, creaţia unei fantezii individuale, lipsită de consecinţe, în cazul lui *piscina*, rezultatul unei mode trecătoare care cuprinde un singur oraş, în cazul lui *cupula*, *olla* sau *mensa*, consecinţa unui curent puternic în arhitectura funerară a unei regiuni sau a unei epoci. Caracteristica tuturora este precisa limitare în timp şi spaţiu a atestărilor lor.

Se întîmplă însă ca terminologia să se îmbogăţească fără ca tehnica construcţiei mormintelor să sufere vreo modificare apreciabilă. Astfel, în latinitatea creştină se răspîndeşte cuvîntul de origine greacă *tumba*, perfect sinonim cu *tumulus*. Deşi cuvinte ca *sarcophagus* şi *templum* sînt mai vechi, inscripţiile funerare folosesc uneori pe *uas* şi pe *aedes* care denumesc exact aceleaşi tipuri. Dimpotrivă, o realitate absolut nouă cum e aceea a columbariilor este cunoscută la Roma şi la Ostia sub numele de *sepulcrum* [5], *monumentum* [6] şi chiar *tumulus*. Din toate aceste observaţii credem că se desprinde concluzia, similară cu cea la care am ajuns în privinţa

---

[1] Cf. Habel, RE, II, col. 428.
[2] CE, 1038.
[3] CE, 1041.
[4] CE, 1044.
[5] E.g. CIL, VI, 6150; XIV, 1214.
[6] CIL, XIV, 1214; CIL, I², 1274; cf. Samter, RE, IV, col. 593, s.v. *columbarium*.

www.cimec.ro

riturilor funerare, că, singură, varietatea tipurilor de mormînt nu explică toate problemele pe care le ridică terminologia. Sensul cuvintelor care denumesc mormîntul este vag şi nu poate fi explicat numai prin particularităţile şi evoluţia arhitecturii funerare.

3.4. O parte din termenii pe care îi studiem sugerează nu aspectul mormîntului, ci anumite idei în legătură cu el sau cu moartea. După o credinţă comună întregii lumi antice şi documentată arheologic pe teritoriul Italiei mult înainte de fundarea Romei, mormîntul este casa defunctului [1]. Urnele cinerare în formă de colibe, descoperite pe Aventin, monumentele compuse din încăperi numite *cubiculum*, *cenaculum* [2], *triclinium* [3] sau *culina*, reprezentările sculpturale, totul atestă extraordinara răspîndire a acestei concepţii. Pe plan lingvistic, ea determină încadrarea în terminologia mormîntului a unor cuvinte ca *domus*, *hospitium*, *aedes*, *aedificium*, *casa*, *casula*, *domicilium* sau *mansio* alături de care l-am putea cita şi pe *sedes*. Acest fel de a concepe nemurirea, ca o continuare a vieţii în mormînt, corespunde unei mentalităţi primitive. El s-a menţinut însă alături de toate cele care i-au urmat, fără să fie eliminat nici de dogma creştină [4]. Uneori, scriitorii culţi şi autorii anonimi ai epitafelor metrice afirmă în aceleaşi texte credinţa lor şi în supravieţuirea în mormînt, şi în necesitatea care-i constrînge pe morţi să se adune în Infern. Această contradicţie, a rămas neobservată de cei vechi [5].

Încă din epoca republicană, la Roma începe să fie preţuită imortalitatea terestră pe care o conferă perpetuarea amintirii defunctului în conştiinţa celor vii. Acestei concepţii, care s-a menţinut pînă în epoca tîrzie, terminologia mormîntului i-l datorează pe *monumentum* şi în latinitatea imperială pe *memoria*, cu derivatele lui *memoriola*, *memorium* şi *memoratio*.

Ambele moduri de a considera mormîntul examinate mai sus sînt de origine populară. Atît *domus aeterna*, cît şi *monumentum* apar mai întîi în inscripţii şi întîmpină o serioasă rezistenţă înainte de a fi acceptate de autori (vezi **2.5**).

În epoca imperială se răspîndesc printre toate păturile societăţii formele greceşti de manifestare a credinţei în caracterul divin al morţilor. Mormîntul devine acum un altar, *ara*, sau un sanctuar, *templum*, *aedes*, *heroum*. Textele creştine tind şi reuşesc în cea mai mare măsură să elimine aceşti termeni creaţi de cultul păgîn (vezi **2.3**).

O dată cu revenirea la ritul de înhumaţie se generalizează ideea că moartea este un fel de odihnă sau de somn. Mormîntul începe să fie numit acum *quies*, *quietorium*, *requies*, *requietorium*, *requietio* sau *lectus*, *torus*, *cubile*. Textele creştine, sub influenţa traducerilor din greacă, folosesc în plus pe *dormitorium* şi *coemeterium*.

În sfîrşit, inscripţiile metrice menţionează uneori credinţa că mormîntul este un dar, o ofrandă adusă celui dispărut, *donum*, *munus*, *praemium* sau *uotum*. Amintim aceste cuvinte, a căror greutate specifică în ansamblul terminologiei este minimă, numai din cauza analogiei pe care o prezintă ele cu *sepulcrum*. Etimologia lui *sepelire* este explicată prin apropierea lui de verbele vedice *saparyāti* « el onorează »

---

[1] Cf. F. Cumont, *Lux Perpetua*..., p. 24.
[2] CIL, IX, 1938; X, 6069 etc.
[3] CIL, VI, 10284, 5346, 8117; XIV 671, 1302; XIII 1952 etc.
[4] Cf. Rossi, *Roma Sott.*, III, p. 455–456.
[5] Prop., 4, 5, 3; CE, 62, 588 etc.; cf. E. Galletier, *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris, 1922, p. 56.

www.cimec.ro

şi *sápati* « el îngrijeşte »[1]. Termenii de tipul lui *munus*, *uotum* « mormînt » refac în epoca istorică evoluţia semantică care i-a atribuit lui *sepelire* sensul « a înmormînta ». Situaţii asemănătoare se întîlnesc şi în alte limbi[2].

Am trecut în revistă numai principalele atitudini şi concepţii care se desprind din terminologia mormîntului. Pentru toate putem găsi exemple comparabile în alte limbi, în primul rînd în greacă. Aşa cum era uşor de prevăzut, ar fi imposibil de făcut un inventar complet al credinţelor despre viaţa de dincolo, adoptate de romani, pornind numai de la indicaţiile oferite de terminologia mormîntului. Aceasta din urmă reflectă mai ales concepţiile arhaice în care rolul atribuit mormîntului este mai mare. În fond există între termenii care ne interesează şi ansamblul ideilor eshatologice acelaşi raport de dependenţă destul de vagă şi de incompletă pe care l-am observat cercetînd problema riturilor şi a tipurilor de morminte.

Dobîndind sensul figurat « mormînt », cuvintele care, ca *domus*, redau un anumit mod de a privi moartea şi mormîntul, manifestă o puternică tendinţă de concretizare. Cele mai frecvent atestate dintre ele, *domus* şi *memoria*, alcătuiesc în textele epigrafice, întocmai ca *tumulus* sau *mensa*, formule fixe a căror monotonie descurajează orice interpretare eshatologică. Aşa este, în Africa, *fecit domum aeternalem*[3] sau, în provinciile dunărene, *memoriam fecit*[4] şi *memoriam posuit*[5]. Uneori aceste formule trădează o totală neînţelegere a valorii exacte a termenului întrebuinţat. Acesta e, de pildă, cazul lui *sede sub hac* atestat în două inscripţii metrice păgîne[6]. Contextul în care sînt folosiţi unii termeni dovedeşte şi el realizarea aceluiaşi proces de concretizare a sensului, de pierdere a ideilor despre viaţa de dincolo, la început legate de ei. Astfel, cîteva inscripţii metrice, vrînd să sublinieze multiplele însuşiri ale monumentului funerar, îl numesc *marmorea sedes*[7], *pulcra de marmore sedes*[8] sau *domus saxea*[9]. La fel, Tibul vorbeşte de o *marmorea domus*[10]. Alte epitafe discută cu seriozitate despre cheltuielile necesitate de « locuinţa de veci »:

Haec mi domus aeternalis erit meis impendiis[11]

sau

... felicissimae filiae uirgini ex proprio quietem perenem (sic) fecit in pace[12].

În sfîrşit, un ultim argument în favoarea concretizării cuvintelor abstracte de tipul lui *sedes* şi *memoria* credem că îl găsim în existenţa diminutivului *memoriola*.

3.5. Trecînd la cauzalitatea internă, o a patra sursă de îmbogăţire a terminologiei pe care o analizăm, este de natură stilistică. Încadrăm aici diferitele metafore şi metonimii care apar în special în textele literare şi în epitafele metrice. Unele, ca

---

[1] Cf. A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire...*, ed. IV, p. 615, s.v. *sepelio*.
[2] Cf. *ibid.* fr. *obsèques* faţă de it. *ossequi*.
[3] E.g. CIL, VIII, 21790–21795, 9953, 9955, 9956, 9958–9960.
[4] E.g. CIL, III, 770, 772, 918, 7053, 7552, 7560, 12491, 12661, 13378.
[5] E.g. CIL, III, 327, 2296, 7569, 7703, 12257, 12436, 12438, 13662.
[6] CE, 443, Roma, epoca lui Commodus; CE, 622, Syria, sec. IV–V.
[7] CE, 1176.
[8] CE, 640 = CIL, V, 1718.
[9] CE, 1278.
[10] 3, 2, 22.
[11] Engström, 56.
[12] CIL, X, 8247.

www.cimec.ro

cinis, *rogus* sau *manes*, indică sferele mai importante ale terminologiei dintr-o anumită epocă. Cele mai multe, ca *lapis*, *inscriptio* sau *area*, sînt simple *pars pro toto*.

3.6. Diferitele explicaţii propuse în paragrafele precedente nu clarifică decît anumite aspecte ale fenomenului care ne preocupă.

Pentru a-i înţelege esenţa vom încerca acum să pornim de la unele particularităţi ale noţiunii însăşi de mormînt. De la început, numărul mare de diminutive cuprinse în lista noastră ne atrage atenţia asupra caracterului ei afectiv. Pe de altă parte, aşa cum arătam mai sus, o întreagă categorie de termeni se explică prin existenţa unor anumite concepţii despre moarte. Raportul dintre aceste două noţiuni este însă mult mai complex.

Cuvîntul care denumeşte moartea este, în latină ca şi în multe alte limbi, supus eufemismului, chiar dacă această acţiune nu este atît de puternică încît să-l înlăture cu totul [1]. Ceea ce s-a remarcat mai rar este faptul că şi cuvîntul care e numele mormîntului se află în aceeaşi situaţie [2]. Prin acţiunea interdicţiei de vocabular s-ar putea interpreta şi lipsa unui termen indo-european comun pentru noţiunea de mormînt, dacă modificările intervenite în riturile şi arhitectura funerară a diferitelor populaţii n-ar constitui şi singure o explicaţie suficientă. În latină, cei mai mulţi termeni, tehnici, ca *aedicula*, sau cu un conţinut ideal, ca *domus*, literari, ca *urna*, sau de origine populară, ca *memoria*, sînt rezultatul eufemismului. Efectele lui se fac simţite din momentul apariţiei lui *sepulcrum* şi pînă în cel al împrumutării lui *cista* şi *scrinium*. Eufemismul se exercită şi asupra adjectivelor care însoţesc numele mormîntului. Spicuim din autori şi din inscripţiile metrice pe *felix urna* [3], *placidum sepulcrum* [4] şi *uiuax sedes* [5].

Opusă eufemismului există o tendinţă de motivare logică a termenilor care denumesc mormîntul prin apropierea lor de cei care denumesc moartea sau celelalte noţiuni înrudite. Se creează astfel pe de o parte cuvinte ca *sarcophagus*, *ossuarium*, a căror semnificaţie funerară nu lasă nici o urmă de îndoială, pe de alta cuvinte ca *conditorium* şi *conditiuum*, derivate de la *condere*, « a depune », apoi « a înmormînta », *coemeterium* şi *dormitorium*, derivate de la κοιμάω şi *dormire*, « a dormi », apoi « a muri », *exitus* şi *obitus*, aceleaşi cu *exitus* şi *obitus* care înseamnă « ieşire », « plecare » şi apoi « moarte ». Această listă s-ar putea lungi cu *quies* şi *requies* care trebuie apropiate de aceleaşi *quies* şi *requies*, « odihnă » şi apoi « moarte », şi de *quiescere* şi *requiescere*, « a se odihni » şi apoi « a muri » sau cu *aeternus terminus*, perfect comparabil cu *finis*, « sfîrşit » apoi « moarte » şi *finire*, « a sfîrşi », apoi « a muri ». Dar în cazul lui *conditorium*, *coemeterium* şi al celorlalte, efectele tendinţei pe care o numeam « de motivare logică » sînt într-un fel inversul celor aşteptate fiindcă *condere* şi κοιμάω sînt ele însele produse de o interdicţie de vocabular care, prin intermediul derivatelor lor, găseşte un mijloc de a se introduce în terminologia mormîntului.

---

[1] În legătură cu efectele interdicţiei de vocabular care loveşte cuvîntul *mors* cf. în special O. Hey, *Euphemismus und Verwandtes im Lateinischen*, ALLG, 11 (1900), p. 519–528.

[2] După ştiinţa noastră, acest aspect al problemei e menţionat numai accidental la Erdmann Struck, *Bedeutungslehre. Grundzüge einer lateinischen und griechischen Semasiologie*, Stuttgart, Ernst Klett, ed. II, 1954, p. 151–152.

[3] Stat., *Silu.*, 3, 3, 212.

[4] CE, 612.

[5] CE, 302.

www.cimec.ro

Întocmai ca eufemismul, tendința de motivare cuprinde și adjectivele. Citățm astfel pe *infelix monumentum*[1] și pe *fatalis sedes*[2]. Prin artificiul unor formule ca *mortis monumentum*[3], *mortis sepulcrum*[4], *sedes mortis*[5], *titulus mortis*[6], *leti domus*[7] sau *mortalis domus*[8] acțiunea ei se poate extinde asupra oricăruia dintre termenii care denumesc mormîntul.

3.7. Caracterul eufemistic al unui cuvînt nu este dat o dată pentru totdeauna. El se șterge prin întrebuințarea constantă a cuvîntului respectiv în anumite contexte care îl influențează sau prin pierderea sensului lui etimologic. De aici decurge pentru terminologie necesitatea unei continue înnoiri. Principalul mijloc prin care se realizează acest proces este derivarea sinonimică. Am citat în altă ordine de idei grupul pe care îl formează *domus* împreună cu sinonimele sale. Un exemplu la fel de convingător îl oferă și *urna* sau *olla*, după modelul cărora trec la semnificația funerară *amphora*, *testa*, *urceus*, *hydria*, *uas* și *uascellum*. Cea mai mare parte a terminologiei e constituită din asemenea serii de sinonime. Cu toate acestea, ea nu înregistrează conflicte între sinonime. Remarcam mai sus că în primele secole ale erei noastre deosebirile de sens între termeni foarte uzuali ca *monumentum*, *sepulcrum* sau *tumulus* tind să dispară. Totuși ei sînt folosiți toți pînă în epoca tîrzie și e destul de greu de dovedit că începuse să se simtă necesitatea unei diferențieri semantice. Putem cita în acest sens un text curios dintr-un Itinerariu tîrziu. Deși distincția pe care încearcă el s-o stabilească între *monumentum* și *sepulcrum* e artificială și nejustificată de uzul limbii, importanța acestui text e mare, fie și numai pentru că ridică problema:

« Hoc in loco proprietas siue discrepantia nominum notanda inter monumentum et sepulchrum. Nam illud saepe supra memoratum rotundum tegurium alio nomine euangelistae monumentum uocant, ad cuius hostium aduolutum et ab eius hostio reuolutum lapidem resurgente Domino pronuntiant; sepulchrum uero proprie dicitur ille locus in tegurio, hoc est in aquilonali parte monumenti in quo dominicum corpus linteaminibus inuolutum conditum quieuit... »[9].

3.8. Acțiunea eufemismului face ca în terminologia mormîntului să pătrundă cuvinte cu sensurile de bază cele mai variate. Polisemia la care ajung ele este pentru generalizarea multora o piedică. Una din explicațiile care se pot da pentru treptata dispariție a lui *arca* sau *capulus* în latinitatea tîrzie este și conflictul între sensul « mormînt » și sensurile primitive. Alteori, un asemenea conflict este rezolvat printr-o diferențiere formală. Inscripțiile funerare africane și, mai rar, cele descoperite la Roma atestă prezența lui *cupa*. El este însă foarte puțin folosit în terminologia mormîntului; în locul lui se impune diminutivul *cupula*. Într-un fel, același rol de precizare a valorii funerare îl joacă, pe lîngă substantive ca *sedes* și *domus*, adjective ca *aeterna* sau *perpetua*.

---

[1] Plin., *Nat.*, 29, 5, 3.
[2] CIL, VIII, 10533.
[3] CE, 1083 = CIL, X, 4428; CE, 1084 = CIL, X, 5020; CE, 1541 = CIL, VI, 30118. În aceeași ordine de idei se poate remarca faptul că rom. *mormînt* < *monumentum* are un *o* analogic cu *moarte*, cf. W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935, 5672.
[4] CE, 428.
[5] Engström, 265 (creștină, sec. V), 299. În ambele cazuri reconstituirile sînt sigure.
[6] CE, 500 = CIL, II, 4815; CIL, VIII, 4246.
[7] CE, 55 = CIL, I², 1009.
[8] CE, 84 = CIL, V, 4078.
[9] Adamn., *Itin.*, I, 2, p. 228–229 CSEL.

www.cimec.ro

Diferiţi termeni din aceeaşi familie sau categorie semantică se pot influenţa reciproc. Astfel, specializarea tot mai accentuată a lui *monumentum* cu sensul « mormînt monumental » nu este poate străină de apariţia lui *memoria* cu sensul « mormînt-amintire » [1]. Trecerea lui *sepultura* la sensul concret, proces realizat abia în latinitatea creştină, atrage crearea unui nou abstract *sepultio* [2] în faţa lui *sepelire*.

4. La capătul acestei analize se impune observaţia că diferitele cauze care determină evoluţia terminologiei, prezentate de noi separat, se manifestă în fapt în strînsă legătură. Acţiunii atotcuprinzătoare a eufemismului i se adaugă, în diverse cazuri, influenţa riturilor şi a arhitecturii funerare, a credinţelor despre viaţa de dincolo etc. Rezultatul combinării tuturor acestor factori este terminologia surprinzător de bogată pe care am încercat s-o studiem. Aceste fenomene nu se întîlnesc numai în latină; o cercetare foarte rapidă ne-a creat convingerea că situaţia din greacă ridică aceleaşi probleme.

ANEXĂ

LISTA TERMENILOR CARE DENUMESC NOŢIUNEA DE MORMÎNT

accubitorium — 1) « încăpere a mormîntului destinată probabil pregătirii banchetelor comemorative »: CIL, XIV, 1473 (păgînă); 2) « mormînt »: CIL, VIII, 9585 (creştină) cf. A. Funck, *Accrementum-accumbo*, ALLG, 11 (1900), p. 115.

aedes — 1) « mormînt-casă »: Apul., *Met.*, 4, 18; CE, 883, 4; 1488, 1; CIL, III, 8289 (păgîne); 2) « mormînt-templu »: CIL, VI, 9433, 13562; XIV, 166; CE, 1255 = CIL, XIV, 480; CIL, VIII, 5418; XIII, 1567; Ephem. epigr., IV, 228, 498 etc. (păgîne).

aedicula — 1) « nişă mai mare într-un columbariu »: CIL, VI, 10275, 16624; XIV, 1038 etc.; 2) « monument funerar, mormînt »: CIL, XIV, 796; X, 3099; XIII, 2494; RA (1926), p. 316, nr. 25 (păgîne).

aedificium — 1) « construcţie auxiliară, destinată în general pazei mormîntului »: CIL, VI, 2469; V, 2176; X, 2765; XIV, 3006; XIII, 5708; III, 14493 etc. (păgîne); 2) « mormînt »: *Cod. Theod.*, 9, 17, 4 (a. 357); 3) « construcţie ridicată deasupra mormîntului »: *Macc.*, 13, 27.

aeternale — « mormînt »: CE, 1824 = CIL, XI, 4872 (păgînă).

amphora — « urnă funerară »: Prop., 4, 5, 73, cf. Mau, RE,I, col. 1972.

antrum — « mormînt »: Lucan, 8, 694; 10, 19; *Vulg. Gen.*, 23, 20; Hier., *Epist.*, 108, 33; CE, 1362, 4; Engström, 252 = CIL XIII, 1489 (creştine).

ara — « altar funerar, mormînt »: Verg., *Aen.*, 3,62; Ov., *Trist.*, 3, 13, 21; Stat., *Silu.*, 5, 3, 47; Sen., *Epist.*, 86, 1; CIL, XII, 4448 (jum. sec. I. en); XIV 5179; V 222, 4438; IX, 3844; CE, 478 = CIL, VI, 9240; CE, 500 = CIL, II, 4315; CIL, VIII, 1039; XII, 2674 etc.

[1] A. Ernout e de părere că *memoria*, în textele creştine, traduce pe μνῆμα, în urma unei confuzii cu μνήμη (*Aspects du vocabulaire latin*, Paris, Klincksieck, 1954, p. 181). Cuvîntul însă apare foarte frecvent în inscripţiile păgîne.

[2] S.S. apud Iren 3, 20, 4. Adamn., I 3, p. 230, 21 CSEL; cf. Souter.

www.cimec.ro

(păgîne). CE, 1448, 8; Engström, 206 = CIL, VIII, 20277 (creştine).

arca — «sicriu, sarcofag»: Hor., *Sat.*, 1, 8, 8; Liu., 27, 37, 6; Lucan, 8, 736; Petron., 112; *Itin. Theodos.*, 12, p. 143, 16, CSEL; Cassiod., *Var.*, 3, 19, 1 etc.; CIL, I², 2137; VI, 13756; V, 2390; X, 3959; CE, 505 = CIL, XI, 466; CIL, III, 3989, 2350 etc. (păgîne). CIL, III, 14305, 14906; V, 8745, 9507 etc. (creştine).

arcella — «sarcofag»: CIL, III, 9546 (creştină).

arcisolium — «tip de mormînt folosit în epoca creştină la Roma»: Diehl LACI, 152, 222, 223; CE, 656 (circa a. 300) etc.

arcula — «sarcofag»: Marc., *Dig.*, 11, 7, 39; *Vir., ill.*, 3, 3. Paul. Nol., *Epist.*, 32, 17 etc.; CE, 997, 2 = CIL, VI, 6189 (păgînă, epoca lui Tiberiu).

arcus — «monument funerar»: CIL, V, 8783; IX, 2349 (păgîne). CE, 1381 = *Inscr. Christ.* Rossi, II, p. 310 (a. 552).

area — 1) «teren aparţinînd mormîntului, mormîntul însuşi»: CIL, X, 6706; XIV, 28, 671 etc. (păgîne). CE, 115 = CIL, VIII, 9585 (creştină); 2) în literatura africană, «cimitir»: Tert., *Ad Scapulam*, 3; Pontius Diac. *in Acta Cypr.*, 5.

armarium — «monument funerar»: CIL, VI, 1600 (păgînă). *Inscr. Christ.* Rossi, I, 419 (a. 394).

arula — «altar funerar, mormînt»: CIL, VI, 16701; VIII, 23231, 23464, 17600 (păgîne).

bisomum — «loc de mormînt pentru două persoane, mormînt cu două locuri»: CIL, VI, 8984, 32897; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 431 (a. 395), 325 (a. 383); CIL, XI, 2995 (creştine) etc.

bustum — «mormînt»: Plaut., *Bacch.*, 938; Lucr., 3, 904; Cic., *Tusc.*, 5, 101; Suet., *Caes.*, 84, 8 etc.; CE, 1061 = CIL, VI, 27383 (sec. I e. n.); CE, 1279 = CIL, II, 4314 etc. (păgîne). CE, 682 = *Inscr. Christ.* Rossi, I, 518 (a. 403); CE, 1433 = CIL, V, 6295; CE, 1368 = CIL, V, 6464 (a. 521); Engström, 341 = CIL, XIV, 2765 etc. (creştine).

caespes — «mormînt»: Hier., *Epist.*, 1, 13; Sidon., *Epist.*, 3, 3, 8; 4, 11, 6. Ennod., *Carm.*, 2, 1, 4; Heges., 5, 22, 1; *Inscr. Christ.* Rossi, II, p. 88, 37, 1; p. 264, 2; p. 267, 20, 3.

capulus — «sarcofag»: Plaut, *Asin.*, 892; Lucil.. 61; Nou., *Atell.*, 76; Varro, *Men.*, 222; Lucr., 2, 1174; Apul., *Met.*, 4, 18; 10, 12; Tert., *Resurr.*, 32, 38, 7; cf. Samter, RE, III., col. 1563.

casa — «mormînt»: CIL, VI, 15526, 3 (păgînă). *Inscr. Christ.* Rossi, I, 493 (a. 400).

casula — «mormînt»: Petron., 111, 5; CE, 1583 = CIL, VI, 9659.

catageum — «mormînt subteran»: Rossi, *Roma Sott.*, III, 425 (citat după Grossi Gondi, p. 242).

cauum — Sensul «mormînt» e recunoscut de Mommsen formei *cabo* care apare în CIL, X, 3148. *Saxea caua* denumeşte mormîntul în CE, 1622 (Corduba, sec. X, creştină).

cella — «monument funerar, mormînt»: CE, 115 = CIL, VIII, 9585 (sec. III—IV, creştină); cf. Olck, RE, III, col. 1878.

www.cimec.ro

cellula — « mormînt »: Ven. Fort., *Vita Albin.*, 19, 55; *Itin. Anton. Plac.* rec. A 16., p. 170. 10 CSEL.

cenotaphiolum — « cenotaf »: CIL, VI, 13386 (păgînă).

cenotaphium — « cenotaf »: Hyg., *Fab.*, 273, p. 148; Vlp., *Dig.*, 11, 7, 6, 1; Marcian., *Dig.*, 1, 8, 6, 5; Florent., *Dig.*, 11, 7, 42; Vopisc., *Tac.*, 15, 1; Lampr. *Alex.*, 63, 3 etc.

cepotaphiolum — « mormînt într-o grădină »: CIL, VI, 2259, 19039 (păgîne).

cepotaphium — « mormînt într-o grădină »: CIL, VI, 25250, 33900 a, 13040 etc.; XIV, 4774; X, 2066 (păgîne) cf. Samter, RE, III, col. 1966—1967.

cinerarium — 1) « nişă mai mare într-un columbariu »: CIL, VI, 10241,8, 14248, 22981 etc.; 2) « urnă funerară »: CIL, VI, 11139; cf. Samter, RE, III, col. 2559.

cinis — « mormînt »: Prop., 4, 5, 3; Sen., *Tro.*, 943; Lucan, 9, 2; Petron., 71; Plin., *Nat.*, 7, 114; Ferrand., *Epist.*, 3, 1 (se referă la mormintele păgînilor) etc.; CE, 1021, 2 (sec. I păgînă).

cippus — « piatră de mormînt, mormînt »: Pers., 1, 37; CIL, II, 823; CE, 1193 = CIL, II, 5907; CIL, III, 21214; IX, 3947 (păgîne) etc.; cf. Samter, RE, III, col. 2564.

coemeterium — 1) « mormînt »: CIL, VIII, 7543 (păgînă). X, 1700 (creştină); 2) « cimitir »: Tert., *Anim.*, 51; Cypr., *Epist.*, 80, 1; Optat., 6, 7, p. 155, 10; CIL, III, 6989; X, 6419 (creştine) etc.

conditiuum — « mormînt »: Sen., *Epist.*, 60, 4; 82, 2; CIL, XIV, 1172, 1352, 1473 etc; II, 3444; VIII, 23834 (păgîne).

conditorium — 1) « mormînt »: Petron., 111, 112; Plin., *Epist.*, 6, 10, 5; Tert., *Resurr.*, 44 etc.; 2) « sarcofag »: Suet., *Aug.*, 18, 1; *Calig.*, 52, 3; Plin., *Nat.*, 7, 6; 37, 19 etc.

confessio — « mormîntul martirilor »: *Auell.*, p. 514, 12 (a. 515); Cassiod., *Var.*, 11, 2, 6 (a. 533); *Lib. Pont.*, p. 98, 3 etc.

crypta — 1) « încăpere subterană a mormîntului »: CIL, IX, 3411 (păgînă); 2) « cimitir, catacombă »: Prudent., *Perist.*, 9, 154; Hieron., *in Ezech.*, 40 etc.; Diehl LACI, 226, 227; *Inscr. Christ.* Rossi, II, p. 151, 26 etc.; cf. Mau, RE, IV, col. 1732; 3) « mormînt »: *Itin. Burdig.*, p. 22, 25; 23, 19; 25, 6, CSEL.

cubiculum — 1) « încăpere a mormîntului, destinată în general depunerii cadavrelor »: CE, 1563, 9 = CIL, I², 1220 (epoca lui Caesar); CIL, VI, 18423 d.; IX, 3410; X, 2015, 2533; XIV, 158/9, 1868 (păgîne) etc.; 2) « mormînt »: CE, 656; CIL, X, 3300; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 45; RA, 1955, p. 174, n. 29 (creştine) etc.

cubile — « mormînt »: *Mirac. Steph.*, 2, 2, 6; CE, 638 = CIL, III, 2490 (păgînă). CE, 779 = CIL, V, 6739; CE, 1431 (creştine).

culina — 1) « încăpere a mormîntului, destinată pregătirii banchetelor comemorative »: CIL, VI, 14614, 29958; XIV, 1869 (păgîne) etc.; 2) « mormînt »: CIL, III, 2811; IX, 4079; X, 4765 (păgîne); 3) « groapa comună a săracilor »: Grom., 21, 15; 55, 9; 86, 9 cf. Mau, RE, IV, col. 1744.

cupa — « urnă funerară, sarcofag »: CIL, VI, 14017, 16837, 25144; II, 6178; VIII, 12593, 21886 (păgîne); cf. B. Kübler, *Die lat. Sprache*

www.cimec.ro

auf afrikan. Inschriften, ALLG, 8 (1893), p. 188 şi nota editorului la CIL, VI, 12202.

cupella — « sarcofag »: Marchi, *Monumenti delle arti cristiane primitivi nella Metropoli del Cristianesimo*, Roma, 1844, p. 114; Rossi *Roma Sott.*, III, 417 (citate după Grossi Gondi, p. 242).

cupula — « urnă funerară, sarcofag »: CIL, VI, 2734 13236; VIII, 20603, 20795, 2110, 2139 (păgîne) etc. vezi *cupa*.

diaeta — 1) « încăpere a mormîntului, probabil locuinţa paznicului »: CIL, VI, 10876; X, 3750 (păgîne); 2) « mormînt »: CIL, VIII, 9910, 9433; cf. Mau, RE, V, col. 308.

domicilium — « mormînt »: Petron., 111, 8; Rufin, *Hist. mon.*, 19, p. 442 B; Sidon., *Epist.*, 3, 3, 8; CIL, XII, 4924 (păgîne).

domus — « mormînt »: CE, 55, 21 = CIL, I², 1214; Tibul., 3, 2, 22 (cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare); Ov., *Met.*, 10, 34; Petron., 71, 7; Stat., *Silu.*, 5, 1, 237; Sil., 13, 525; *Cod. Iust.*, 9, 19, 4, pr (a. 357 = *Cod. Theod.* 9, 17, 4); *Itala Tycon.*, 70, 24; *Vulg. Is.*, 14, 8 etc.; CE, 225 =CIL, VIII, 4447; CE, 434, 965 (a. 10 e. n.) etc.; CIL, V, 123; X, 2066; II, 1222; III, 2165; VIII, 3582; XII, 4123 (păgîne) etc. CIL, V, 1712; CE, 662 = *Inscr. Christ.* Rossi, I, 159 (a. 363); CE, 1619 = *Inscr. Christ.* Rossi, I, 288 (a. 380) etc. (creştine).

donum — « mormînt »: CE, 1042 = CIL, V, 4593; CE, 1302, 1534 A5 = CIL, III, 2197 (păgîne) etc.

dormitio — « mormînt »: Isid., *Orig.*, 1, 39, 20; *Inscr. Christ.* Diehl, 3236 (sec. II), 1128ª (sec. IV), 1465A, 3236, 3236ᵇ.

dormitorium — « mormînt »: CIL, IX, 6402; XII, 4058 (sec. III—IV, creştine).

epitaphium — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuşi »: CE, 1355 = *Inscr. Christ.* Diehl, 266 (a. 442); CE, 1621 = Le Blant, 17 (creştine).

exitus — « mormînt »: CIL, VI, 15109, 9; V, 8722; CE, 1598 = CIL, II, 6109; CIL, VIII, 1213 (păgîne). *Inscr. Christ.* Diehl, 3053, 3053 A.

fabrica — 1) « mormînt »: CIL, II, 5189, 4434 (păgîne); 2) «construcţie ridicată pe locul mormîntului »: Ios. c. Ap., 2, 205; Greg. Tur., *Glor. Conf.*, 54; *Lib. Pontif.*, p. 27.

fossa — « mormînt »: *Vulg. Tob.*, 8. 13; Greg. Tur., *Franc.*, 4, 31; Ps. Fulg. Rusp., *Serm.*, 6, p. 866ᴬ; CIL, VI, 10185 (păgînă). CE, 798 (sec. IX sau chiar posterioară, creştină).

fossura — « mormînt »: *Itala Tob.*, 8, 13 (reg. Germ. 4); *Thren.*, 3, 29 (Ps. Prosp. Prom., 3, 25, 26).

fouea — « groapă pentru mormînt, mormînt »: Verg., *Georg.*, 3, 558; Liu., 22, 51, 8; *Itala Ios.*, 8, 29; Cassiod., *in Psalm.*, 7, 16; Gloss., X, 452, 11 etc.

funesta — « mormînt »: CE, 1831 = CIL, VIII, 18823 (păgînă).

gentilicium — « mormînt al întregii familii »: CIL, VIII, 23126 (păgînă).

grumus — « mormînt de formă tumulară »: CE, 74 = CIL, I, 1027 (epoca republicană).

herma — « monument funerar »: Cic., *De leg.*, 2, 65; CIL, VI, 7373; V, 5878 (păgîne) etc.

www.cimec.ro

heroum — « mormînt-templu, mormînt »: CIL, VI, 1479, 8511; V, 4057; X, 563, 5; XIV, 5049, 5213; XIII, 1571 (păgîne).

hospitium — « mormînt »: Ambr., *Exc. Sat.*, 1, 78; Heges., 5, 22, 1, p. 350, 12; CE, 57 = CIL, I² 1267; CE, 242 = CIL, XII, 5270 (înc. sec. I e. n.); CIL, X, 2641 (păgîne). CE, 788 = CIL, X, 1195; CE, 302 (sec. IV creştine) etc.

hydria — « urnă funerară »: CIL, VI, 5306, 21445, 36584 (păgîne) etc.

hypogaeum — « mormînt subteran »: Petron., 111, 2; CIL, VI, 10959, 13016, 18659, 19836, 22636, 28804; X, 3037; XIV, 166, 4233ᵇ (păgîne). *Inscr. Christ.* Diehl, 1597.

inscriptio — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuşi »: CIL, III, 13263 (păgînă).

lapillus — « mormînt »: CIL, VI, 13830; IX, 3229; CE, 497, 1157 = CIL, V, 2417 (păgîne).

lapis — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Tib., 1, 3, 54; Suet., *Vit.*, 10, 6; CE, 53 (contemporană cu Lucilius); CE, 965 (a. 10 e. n.); CIL, III, 12437 (păgîne) etc.; 2) « mormînt, sarcofag »: CIL, VI, 9659; II, 617; VIII, 16579; CE, 456 = CIL, III, 2628; CE, 1105 = CIL, XIV, 316 (păgîne) etc. CE, 1392 (a. 641); CE 1442; CIL IX, 3037 (a. 343); Le Blant N.R., 264 (creştine) etc.

lectulus — « sarcofag »: Adamn. *Itin.*, I, 2, p. 229, 18 CSEL.

lectus — 1) « targa pe care sînt duse cadavrele la rug »: Cic., *De leg.*,2, 60; Tib., 1, 1, 61; CIL, VI, 27805; IX, 5140 etc.; 2) « mormînt »: Engström, 415 = CIL, VI, 36537 (sec. II e. n., păgîne).

locellus — « mormînt »: Hübner, *Inscriptiones Hispaniae Christianae* (2 vol., Berlin, 1871—1900), 396 (a. 579) (citat după Grossi Gondi, p. 243); Francesco Nicosia, în Archivio Storico Siracusano, V — VI, 1959—1960, p. 125—128 (inscripţia creştină, descoperită la Acate în Sicilia, databilă în sec. VI. Citäm după C. Gallavotti, Rivista di filologia e di istruzione classica, vol. XL, 2 (1962), p. 186—190).

loculus — « sarcofag, mormînt »: Plin., *Nat.*, 7, 16, 3; 7, 2, 12; Eugip., *Vita S. Severi*, 44; Iustin., 39, 1, 6; *Itala Luc.*, 7, 14 etc.; CIL, X, 7112 (creştină); cf. Hug, RE, XIII, col. 949.

locus — « loc pentru mormînt, mormînt »: CIL, I², 1914; VIII, 197, 202, 21014; CE, 1067 = CIL, VI, 29629 etc. (păgîne). CIL, VIII, 9586; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 524 (a 403), 383 (a 390) etc. (creştine). *Locus bis candens*: « mormînt cu două locuri »: *Notizie degli scavi*, 1905, p. 116 (creştină). *Locus ter candens*: « mormînt cu trei locuri »: *Inscr. Christ.* Rossi, I, 1085 (a. 544). *Locus monosomus*: «mormînt pentru o singură persoană»: RA, 1936, p. 288, n. 119 (creştină). *Locus bisomus*: « mormînt pentru două persoane »: *Inscr. christ.* Rossi, I, 517 (a 403), 532 (a 404) etc. *Locus quadrisomus*: « mormînt pentru patru persoane »: *Inscr. Christ.* Rossi, I, 390, 419. *Locus requietionis corporis*: « mormînt » CIL, V, 1014.

ispeluncula — v. *speluncula*.

manes — « mormînt »: Val. Fl., 7, 329; Stat., *Silu.*, 3, 2, 117; Auson., 183, 3; Amm., 25, 9, 5; Victorin. Christ., 36; CE, 641, 1 = CIL, X, 5819; CE, 707, 7, 1468, 473 = CIL, V, 6128.

www.cimec.ro

mansio — « mormînt »: Petr. Chrys., *Serm.*, 17, p. 243 B; CIL, III, 2669; CE, 656 (creştine). CIL, VIII, 16612 (păgînă) e nesigură.

marmor — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Hor., *Od.*, 4, 3, 18; Ov., *Epist.*, 7, 194; Sen., *Epist.*, 60, 4; CIL, II, 1088 etc.; 2) « mormînt »: Mart., 6, 28, 4; 8, 3, 6; Ps. Damas., *Epigr.*, 70, 10; Prud., *Perist.*, 6, 141; 4, 194 etc.; CE, 213, 1 (sec. II e.n.), 477 etc. (păgîne). CE, 739, 778; *Inscr. Christ.* Diehl, 1543 etc. (creştine).

mausoleum — 1) « mormîntul lui Mausolus, al lui Augustus, sau al Ptolemeilor »: Mart., *Spect.*, 1, 5; *Epigr.*, 5, 64, 5; Suet., *Aug.*, 100, 8; Flor., 4. 11, 10 etc.; CIL, I², 62; VI, 894, 31195, 8686; IX, 5290; 2) « un mormînt oarecare »: Adamn., *Itin.*, I, 2, p. 229, 22 CSEL; CIL, V, 3801; VIII, 2841, 10712; XII, 1751; II, 5144 (păgîne) etc.

memoratio — « mormînt »: CIL, VIII, 21634 (a. 372, creştină).

memoria — « mormînt »: *Peregr. Aeth.*, 12, 1, p. 53, 18 CSEL; *Itin. Burdig.*, p. 25, 15 CSEL; Theod., 12, p. 143, 12 CSEL etc. Cele mai vechi ex. epigrafice din sec. II e. n.: CE, 1598 = CIL, II, 6109; CIL, III, 770 etc. În inscripţiile păgîne şi creştine din Italia şi din toate provinciile, passim.

memoriola — « mormînt »: CIL, VI, 13102 (păgînă).

memorium — « mormînt »: CIL, III, 410 (păgînă). Mélanges d'archéologie et d'histoire, t. XXV, 1905, p. 89 (creştină); cf. H. Leclercq, *Memoria*, în H. Leclercq — F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Paris, 1907—1939), vol. II, p. 324.

mensa — « lespede funerară, altar funerar, mormînt »: Cic., *De leg.*, 2, 26, 66; August., *Serm.*, 310, 2; CIL, VIII, 8399, 20304, 20474 (a. 331 e. n.), 20780 (a. 318 e. n.), 23422, 21637 etc.; V, 6197, 1685, 4847 etc.; Engström , 55 = CIL, VIII, 20473 (a. 360 e.n.); Engström, 206 = CIL, VIII, 20277 (a 299) etc. (creştine); *mensa martyrum* « mormînt-altar al martirilor »: CIL, VIII, 23921; Diehl LACI, 183, 226 etc.

mnema — « mormînt »: CIL, VIII, 9127 (a. 259 e.n., păgînă).

monumentum — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt Cic., *Tusc.*, 5, 66 şi CIL, I², 854 (jum. sec. II î.e.n.). În textele literare şi epigrafice, păgîne şi creştine, din Italia şi din toate provinciile, passim.

munus — « mormînt »: CE, 829 = CIL, II, 5910; CIL, VIII, 11914; CE, 1256 = CIL, VI, 1951; CE, 1130 = CIL, XI, 1563 etc. (păgîne).

obitus — « mormînt »: CIL, VIII, 21539, 21540 (creştine).

oboos — « urnă funerară sau mormînt »: CIL, X, 7563 (păgînă).

olla — « urnă funerară folosită numai în columbarii » (sf. sec. I î.e.n. — înc. sec. III e.n.): CIL, X, 1938; CE, 200; CE, 1133 = CIL, VI, 10006; CIL, VI, 9290; XIV, 595, 1636, 4827 etc. (păgîne).

opera — « monument funerar, mormînt »: CE, 112 = CIL, VIII, 5370 (păgînă).

opus — « monument funerar, mormînt »: CE, 1006, 194 cf. 196; CIL, VIII, 185 etc. (păgîne). CE, 777 = CIL, V, 6877 (creştină); *haec operis strues* CIL, VIII, 186, 682 (păgîne).

www.cimec.ro

ossuarium — 1) « columbariu »: CIL, VI, 8738 (a. 1 î.e.n.), 5531 (a. 1 e. n.), 4709, 4710 etc.; 2) « sarcofag, mormînt »: Vlp., *Dig.*, 47, 12, 2; CIL, V, 7827, 7829; X, 6368; XIV, 1473, 2535 etc.; XII, 70; VIII, 9432 (păgîne).

panarium — « urnă funerară în formă de coş de pîine »: CIL, I², 1206 = CIL, VI, 1958 (epoca lui Cicero).

pantheum — « mormînt »: CIL, IX, 5566 (creştină); cf. Grossi Gondi, p. 243.

penetrale — « mormînt »: Suet., *Aug.*, 18, 1.

piscina — « sarcofag »: CIL, III, 2279 (păgînă). CIL, III, 9567 (sec. V e.n.), 9588, 9691, 10092, 13137, 13964 (creştine).

plancae — « placa care acoperă un sarcofag, sarcofag »: CIL, XI, 43, 119 (păgîne).

praemium — (la plural) « mormînt »: CE, 575 = CIL, VIII, 10945 (păgînă). Diehl LACI, 334 (sec. IV, creştină).

Ptolemaeum — « mausoleul Ptolemeilor »: Suet., *Aug.*, 18, 1; cf. Hans Volkmann, RE, XXIII, col. 1590—1591.

puteus — « mormînt » (cf. *puticuli*: Varo, *L. L.*, 5, 5, 25; Fest. ap. Paul Diac., p. 216, ed. Müll.): *Vulg. Interpr. Psalm.*, 68, 16; 54, 24.

pyalis — « sarcofag »: CIL, III, 7564 (păgînă).

quies — « mormînt »: CE, 1340 (păgînă). CE, 706 (cca. a. 520 e.n.); CIL, X, 8247 (creştine).

quietorium — « mormînt »: Gruter, 810, 2; 1131, 11 (citate după Souter).

requies — « mormînt »: CE, 437, 16 = CIL, IX, 4796; CE, 460 = CIL, III, 1552 (sec. II e.n.); CE, 553 = CIL, XII, 843 (păgîne). CE, 703, 1445; RA, 1953, p. 178 (creştine).

requietorium — « mormînt »: CIL, XII, 843; Gruter, 1030, 8 (citat după Forc., păgîne).

rogus — « mormînt »: Engström, 223, 12; CE, 1467 = CIL, XII, 5275; CE, 1075 = CIL, X, 4041; CIL, V, 563; Insc. ap. Don. cl. 5, n. 189 (citat după Forc., păgîne).

sacrum — « mormînt »: CIL, VIII, 11101, 11102; cf. CE, 197; CIL, VIII, 20765; CE, 1046 = CIL, VI, 19174 (păgîne).

sarcophagus — 1) « sarcofag »: Iuu., 10, 171; Macer, *Dig.*, 11, 7, 37; Aug., *Ciu.*, 18, 5; Prudent., *Cath.*, 3, 203 etc.; CIL, XII, 743 (sec. II); CE, 504 = CIL, VI, 20987; CE, 615 = CIL, III, 7563; CIL, II, 1806; III, 2043; IX, 984; X, 8316; XIV, 5165; XII, 2004 etc. (păgîne). CIL, III, 2654, 8742; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 5 (a. 217); CIL, VI, 9498 etc. (creştine). 2) « mormînt »: Char., 447, 9 (citat după Souter).

saxum — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Ov., *Met.*, 8, 540; CE, 1122 (păgînă). CE, 427 (creştină) etc. 2) « mormînt »: Mart., 8,3,5; Sil., 13, 475 etc.; CE, 9 = CIL, I², 11 (contemporană cu Accius); CIL, XII, 2012, 825; CE, 415, 1580 = CIL, XI, 137 etc. (păgîne). CE, 721 (a. 642), 1748 = CIL, XII, 5791 etc. (creştine).

scrobis — « groapă, mormînt »: Mart., 10, 97; Tac., *Ann.*, 1, 61, 15, 67; Suet., *Nero*, 49 etc.

sedes — « mormînt »: Verg., *Aen.*, 6, 371; Ov., *Met.*, 7, 445; Sen., *Tro.*, 510 etc.; CE, 11 = CIL, I, 1006 (contemporană cu Accius);

www.cimec.ro

CE, 961 = CIL, X, 2971; CE, 396 = CIL, VIII, 10533; CE, 467 = CIL, X, 2311; CIL, III, 6744 etc. (păgîne). CE, 640 = CIL, V, 1710; CE, 675 (a. 392 e.n.); CE, 741 = CIL, V, 1678; CIL, III, 3996 etc. (creştine).

sepulcrum — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt: Enn., *Sc.*, 316; *A.* 139, 434 (Vahlen) şi CE, 52 = CIL, I², 1211 (epoca Gracchilor). În textele literare şi epigrafice, păgîne şi creştine, din Italia şi din toate provinciile, passim.

sepultura — « mormînt »: Tert., *Resurr.*, 48; *Vulg. Tob.*, 4, 18; *Peregr. Aeth.*, 12, 2 etc.; CIL, VIII, 27920; III, 9507; V, 8738 (creştine) etc.

sepultus — « mormînt »: CIL, VIII, 9798 (păgînă); cf. Souter.

signinum — « mormînt »: CIL, XII, 874 (păgînă).

soliare — « mormînt »: Marucchi, *Roma Sotterranea, Nuova Serie* (Roma, 1909), I, p. 248; cf. Grossi Gondi, p. 244.

solium — « sarcofag »: Suet., *Nero*, 50, 3; Plin., *Nat.*, 35, 160; Curt., 10, 10, 13; 10, 1, 32; 10, 10, 9; Flor., 4, 11, 11; Paul. Nol., *Carm.*, 34, 6; CE, 478 = CIL, VI, 9240; CIL, VI, 10848; X, 2455 (păgîne); cf. Hug, RE, III A, col. 931.

speleum — « mormînt »: Adamn., *Itin.*, I 2, p. 229—230 CSEL.

spelunca — « mormînt »: Petrus Diac., *Itin.*, p. 111, 1 CSEL, Adamn., *Itin.*, I, 2 p. 229, 13, 229, 23 CSEL etc.

speluncula — « mormînt »: Le Blant, N.R., 247.

stilibata — (gr. στυλοβάτης) « altar funerar »: CIL, III, 9302 (sec. II e.n., păgînă).

supremum — « mormînt »: CIL, VIII, 27983; CE, 1827 (păgîne).

tabula — « lespede funerară, altar funerar, mormînt »: CIL, VIII, 9005, 9006, 9007; V, 1671, 6203 (creştine).

templum — « mormînt »: Verg., *Aen.*, 4, 457; Stat., *Silu.*, 4, 4, 54; CE, 1551B = CIL, X, 7566; CE, 1551 E = CIL, X, 7574; CE, 1255 = CIL, XIV, 480 (păgîne).

terminus — « mormînt »: Engström, 57 = CIL, X, 1336 (păgînă).

testa — « urnă funerară »: Prop., 3, 5, 16; CE, 1228 (păgîne).

tholus — 1) *Caesareus tholus* « mausoleul lui August »: Mart., 2, 59, 2; 2) « cupola unui monument funerar »: CE, 449 (păgînă).

titulus — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuşi ». În textele epigrafice păgîne şi creştine, din Italia şi din toate provinciile, passim. e.g. CIL, XII, 1700; III, 7440; X 3416; XIV, 1467; CE, 474; Engström, 295, 311 (păgîne). CIL, XII, 1510, 1725 (sec. VI—VII); Le Blant, 339, 340, 480; CIL, VI, 8987; V, 1686 (creştine).

torus — 1) « targa pe care sînt duse cadavrele la rug »: Verg., *Aen.*, 6, 220; 11, 66; Ov., *Met.*, 9, 502; CE, 1141 etc.; 2) « mormînt »: CE, 1567 = CIL, VI, 11252 (sf. sec. I e.n.); CE, 1273 = CIL, XI, 1122 (păgîne); Rossi, *Roma Sott.*, III, 456.

trisomus — « loc de mormînt pentru trei persoane, mormînt cu trei locuri »: *Inscr. Christ.* Rossi, I, 489 (a. 400).

tumba — « mormînt »: Hier., *in Ezech.*, 39. 1; *Peregr. Aeth.*, 13, 3, p. 56, 10 CSEL; Prudent., *Perist.*, 11, 9; Greg. M., *in Euang.*, 2, 27, 9;

www.cimec.ro

2, 28, 3; CE, 758 (creştină). Kubitschek citeşte [*t*]*ombam* şi în CIL, III, 5277, 3 (păgînă).

tumulus — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt Cic., *Tusc.*, 3, 65 şi CE, 55 = CIL, I, 1009 (epoca lui Caesar). În textele literare şi epigrafice, păgîne şi creştine, din Italia şi din provincii, passim.

turricula — « monument funerar »: Adamn., *Itin.*, I, 13, p. 241, 11 CSEL; Engström, 331 = CIL, VIII, 23852 (păgînă) etc.

tutamen — (pl. tutamina) « mormînt »: CE, 437 = CIL, IX, 4796 (păgînă).

uas (uasum) — « sarcofag »: CIL, IX, 1729; III, 2214, 7577 (păgîne). CE, 1727 = CIL, XII, 961; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 811 (creştine).

uascellum — « urnă sau sarcofag »: CIL, VI, 15308, 3428 (probabil păgîne).

uotum — « mormînt »: CIL, V, 1642; Engström, 227 (păgîne).

urceus — « urnă funerară »: Engström, 331 = CIL, VIII, 23852.

urna — « urnă funerară, în textele creştine sarcofag »: Ov., *Am.*, 3, 9, 40; Mart., 9, 76, 8; Quint., 10, 1, 2; CE, 537 = CIL, V, 5824; CE, 1191 = CIL, XII, 5811; CE, 1243 etc. (păgîne). CE, 1347, A_{16}; CE, 1198, 16; 720 (a. 630); CE, 1356 = CIL, XII, 1272; CE, 1376 = CIL, XI, 382 (a. 529) (creştine).

urnula[1] — « urnă funerară »: Spart., *Seuer.*, 24, 2.

[1] În afara abrevierilor curente folosim următoarele:

CE: *Carmina latina epigraphica*, conlegit F. Buecheler, 2 vol. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1895–1897.

Diehl LACI: E. Diehl, *Lateinische altchristliche Inschriften*, Bonn, 1908, col. Kleine Texte, fasc. 26–28.

Engström: *Carmina latina epigraphica*, post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata. Conlegit Einar Engström, Gotoburgi, 1911.

Forc.: Aegidio Forcellini, *Totius latinitatis lexicon... lucubratum et in hac editionc posţ tertiam auctam et emendatam a Josepho Furlanetto...*, Prati, 1858–1887.

Grossi Gondi: F. Grossi Gondi S. I., *Tratatto di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma, Max Breitschneider, 1920.

Gruter: I. Gruter, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani* etc. a. 1602.

Inscr. Christ. Diehl: *Inscriptiones latinae christianae ueteres*, coll. Ernestus Diehl, I–III, Berlin, Weidmann, 1925–1931.

Inscr. Christ. Rossi: G. B. de Rossi, *Inscriptiones christianae Vrbis Romae saeculo septimo antiquiores*, vol. I, Roma, 1857–1861; vol. II_1, Roma, 1888.

Le Blant: E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*, 2 vol., Paris, 1856–1865.

Le Blant N.R.: E. Le Blant, *Nouveau recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule...*, Paris, 1892.

RA: *Revue Archéologique*, fondée en 1844, Paris.

Rossi *Roma Sott.*: G. B. de Rossi, *La Roma sotterranea cristiana, descritta ed illustrata*, in tre volumi, Roma, 1864–1877.

Souter: A. Souter, *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*. Oxford, Clarendon Press, 1949.

www.cimec.ro

ТЕРМИНЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ «МОГИЛУ» В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Используя литературные памятники, а также и эпиграфические данные, автор ставит себе задачу проследить эволюцию терминологии «могилы» в латинском языке и выяснить ее основные причины. Первая часть работы содержит хронологическое изложение фактов по трем эпохам: республиканской, языческо-имперской и христианской. Надписи, содержащие некоторые интересные контрасты с литературным языком, дают возможность проанализировать терминологию в Италии и в провинциях.

Вторая часть статьи посвящена изучению причин, обусловивших эволюцию этой терминологии. Автор подчеркивает роль, которую сыграли погребальные обычаи, подробности изготовления памятников, а также верования в посмертную жизнь в введении или исчезновении определенных слов. Особое внимание уделяется последствиям эвфемизма. В поддержку своих выводов автор прилагает список изученных слов.

TERMES LATINS DÉSIGNANT LE TOMBEAU

RÉSUMÉ

En utilisant des œuvres littéraires et des données épigraphiques, l'auteur se propose de retracer l'évolution de la terminologie du tombeau en latin et d'en relever les principales causes. La première partie de l'étude est un exposé historique des faits, réalisé selon une division tripartite qui a trait à l'époque républicaine, à l'empire païen et aux textes chrétiens. Tout en présentant quelques contrastes intéressants avec la langue de la littérature, les inscriptions permettent à l'auteur d'analyser la terminologie d'Italie et des provinces.

La seconde partie de l'article est consacrée à l'étude des causes qui ont déterminé le développement de cette terminologie. L'auteur met en lumière le rôle joué par les rites funéraires, par les détails d'exécution des monuments et par les croyances ayant trait à la vie d'outre-tombe dans l'adoption ou la disparition de certains mots. L'action de l'euphémisme est analysée avec une attention particulière.

Afin d'illustrer ses thèses, l'auteur annexe la liste des mots étudiés.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

HISTRIA ŞI GEŢII ÎN SEC. II Î.E.N.

Observaţii asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos

DE

D. M. PIPPIDI

De aproape cincizeci de ani, de cînd au luat fiinţă, săpăturile de la Histria au contribuit într-o măsură neaşteptată la sporirea cunoştinţelor noastre despre colonizarea greacă pe ţărmul de apus al Mării Negre. În linii mari rezultatele sînt cunoscute şi ar fi de prisos să le amintesc [1]. Există totuşi un aspect al acestor descoperiri ce se cere pus în lumină, acela că — departe de a ne fi informat numai asupra grecilor veniţi să-şi întemeieze cetatea în preajma gurilor fluviului de la care avea să-şi tragă numele [2] — lucrările abia pomenite ne-au adus ştiri preţioase asupra mediului istoric în care s-au aşezat milesienii: altfel spus, asupra geto-dacilor sălăşluiţi în Dobrogea cel mai tîrziu de la începutul epocii fierului.

Din acest punct de vedere, trebuie arătat că, dacă mărturii de felul acelora de care va fi vorba îndată se întîlneau încă de la primele cercetări, ele n-au început să reţină atenţia specialiştilor decît în ultimul timp, impunîndu-li-se ca unul din ţelurile cele mai importante ale activităţii pe care o desfăşoară. Abia în 1951 a început explorarea sistematică a ţinutului vecin, cu scopul de a obţine informaţii asupra locuitorilor teritoriului rural al cetăţii, precum şi asupra legăturilor acestora cu grecii, proprietari virtuali ai pămîntului [3]. Abia din 1955 imensa necropolă tumulară, a cărei întindere stîrnea uimirea lui Pârvan, a prins să-şi dezvăluie tainele [4]. În sfîrşit, abia în anii din urmă documente epigrafice de cel mai înalt interes, datînd

---

[1] Pentru cercetările întreprinse între anii 1914—1952, vezi lucrarea colectivă *Histria. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, 1954; pentru cele mai recente, rapoartele preliminare publicate în fiece an mai întîi în SCIV, V—VI, apoi în *Materiale*, IV—X. De asemeni, pentru o privire de ansamblu, D. M. Pippidi, în BCH, LXXXII, 1958 (II), p. 335—350.

[2] Herodot, II 33: τελευτᾷ δὲ ὁ Ἴστρος ἐς θάλασσαν . . . τῇ Ἰστρίην οἱ Μιλησίων οἰκέουσι ἄποικοι.

[3] SCIV, III, 1952, p. 269—272; IV, 1953, p. 129—135, 138—145; V, 1954, p. 100—108; VI, 1955, p. 543—548; *Materiale*, IV, p. 77—88; V, p. 318—323.

[4] *Materiale*, IV, p. 55—69; V, p. 303—311; VI, p. 289—299; VII, p. 255—264. Cf. P. Alexandrescu şi V. Eftimie, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 143—164.

www.cimec.ro

din epoca elenistică, au venit să ne ofere precizii despre viaţa politică a tracilor de la Dunărea-de-jos de-a lungul perioadei obscure ce merge din zilele lui Dromichaites pînă la ridicarea lui Burebista.

Din cele două inscripţii cuprinzînd asemenea ştiri, una a fost studiată de mine în 1959, într-o comunicare prezentată Institutului de arheologie; textul ei se poate citi în volumul XI din Studii şi Cercetări de Istorie veche[1]. Cealaltă, mult mai întinsă şi mai amănunţită, n-a fost dată la iveală decît în ultimul timp [2]. E faimosul decret în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos, aflat în săpăturile din 1930, dar — din vina descoperitorului — rămas de atunci inedit, în ciuda rarelor ecouri pe care în ultimii treizeci de ani acesta le-a lăsat să răzbată în publicaţiile ştiinţifice din ţară şi din străinătate [3]. Oricare ar fi pricina unei atît de condamnabile zăbave, preţiosul text ne stă acum la dispoziţie, ceea ce-mi dă putinţa ca — în aşteptarea comentariilor pe care nu va întîrzia desigur să le suscite — să-mi spun părerea asupra ştirilor importante pe care le cuprinde şi care sînt de natură să arunce o lumină nouă asupra uneia din perioadele cele mai puţin cunoscute din istoria Dobrogei.

Înainte de orice şi pentru că, în ciuda reproducerii lui integrale în *Historia* [4], documentul continuă a fi necunoscut celor mai mulţi din istoricii romîni, îmi iau libertatea să redau aci textul ediţiei *princeps*, pentru a îngădui controlul şi a înlesni apropierile pe care de bună seamă şi alţii decît mine vor voi să le facă [5].

Ἔδοξε τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι· ἐπιμηνιεύοντος Δι-
[ον]υσίου τοῦ Βιάνορος, Ἀπολλώνιος Κλεομβρότου εἶ[π]-
[ε]ν· ἐπειδὴ Ἀγαθοκλῆς Ἀντιφίλου, πατρὸς ὢν εὐεργ-
[έ]του, ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγαθὸς ὢν διατελεῖ περὶ τὴν π[ό]-
λιν καὶ τοὺς π[ο]λίτας, πρόθυμον ἑαυτὸν παρεχόμενο[ς]
[ἐ]μ πᾶσι τοῖς τῆς πόλεως και[ρ]οῖς ἔν τε ταῖς ἀρχαῖς κα[ὶ]
ταῖς ἐπιμελείαις καὶ συνεδ[ρ]είαις λέγων καὶ πράσσ[ων]
ἀεὶ τὰ βέλτ[ισ]τα δι[α]τελεῖ τῶι δήμωι· τῆς τε [πόλεως]
οὔσης ἐν τα[ρ]αχῆι καὶ πειρατευ[όν]των Θραικῶν οὐκ [ὀλί]-
γων τήν [τε χ]ώραν καὶ τὴν [πόλ]ι[ν], τ[ῶ]ν δ[ὲ θ]ερῶν ὄντ[ων]
[ὑ]πογύων καὶ τῶν πολιτῶν ἐν ἀγωνίαι καθεστώτ[ων], α[ἱρε]-
[θ]εὶς τοξάρχης καὶ λαβὼν στρατιώτας μισθοφόρους [δι]ε[φύ]-
λαξε τήν τε χώραν καὶ τὰ θέρη ἐποίησε[ν] τοὺς πολίτ[ας]
[ἀ]βλαβῶς συναγαγεῖν· Θραικῶν τε τῶ[ν] πε[ρὶ] Ζ[όλτην με]-
[τὰ] στρατοπέδου μείζον[ος π]αραγ[ιν]ομ[ένων εἴς τε τὴν]
Σκυθίαν καὶ τὰς [ἐ]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα]ς ὑπ[ὸ βασι]-
λέα Ῥήμαξον, α[ἱρ]εθεὶς πρεζβευτὴς ἀ[π]ε[δήμησ]εν [διὰ τῆς]

[1] SCIV, XI, 1960, p. 39—54, retipărită în limba franceză în *Studii clasice*, III, 1961, p. 53—66.

[2] Rev. des Ét. roumaines, V—VI, p. 180—217.

[3] CRAI, 1930, p. 206 şi 1933, p. 124. Cf. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 87—90; L. Robert, Rev. Phil. XXXIII, 1959, p. 179; id., *Hellenica*, XI—XII, 1960, p. 271.

[4] XI, 1962, p. 21—22.

[5] Grav avariată în incendiul Universităţii din 1944, piatra, despre care editorul afirmă în chip greşit că ar face parte « din colecţia Seminariului de Istorie veche al Facultăţii de Litere », se găseşte în realitate la MNA (cota 565).

www.cimec.ro

πολεμίας ἔθνη πλείονα διελθὼν ο[ὐδένα κίν]δυνον ὑπ[οστει-
[λ]άμενος καὶ ἔπεισε τοὺς βαρβά[ρ]ους μ[ὴ μόν]ον [μὴ βιά-
σασθαι τὴν πόλιν ἡμῶν ἀλλὰ καὶ [. . . .]ν[. . πρ]ότε[ρ]ον ὑπ[ὸ πει-
ρατῶν σ[υν]απηγμένα τω[. . . . .]ναι [. . . . ὑπὸ] Ζ[ό]λτ[ην τε-
ταγμένων ἀναζητήσα[ν]τας [ἀνασῶισαι π]άντα [κα]ὶ μ[ετὰ]
[τ]ούτων ἔσπευσεν αὐτοὺς Γ[- - 10—12] ΕΙΣΙΑ.ΜΗ..ΣΙ..
τὴν πόλιν δοῦναι πέντ[ε Τ ὥ]στ[ε] συνθέσθαι πρὸς τὴν [πό]-
λιν ὑπὲρ [β]ίου· μετὰ δὲ ταῦτα, ἐμβ[αλόν]των αὐτῶν εἰς τὴν χ[ώρ]-
αν καὶ Βιζώνην μὲν πολιορκούντων τήν τε χώραν πορθο[ύν]-
των, τῶν δὲ θερῶν ἡμῖν ὄντων ὑπογύων, αἱρεθεὶ[ς]
πρεζβευτὴς καὶ ἀπο{ι}δημήσας ἐπὶ τὸ στρα[τό]-
[π]εδον, τῶν πολιτῶν αὐτῶι πρόσταγμα δόντων [κα]-
τὰ τρόπον ἐξαγοράζειν τὴν χώραν καὶ τὰ θέρη, ἔπεισ[ε]
Ζόλτην καὶ τοὺς Θρᾶικας, [ἀ]πὸ χρυσῶν ἑξ[ακ]οσίων, μ[ὴ ἐμ]-
[βα]λε<ῖ>ν εἰς τὴν χώραν μήτε ἐγγῖσαι τῆς πόλεως, δι' [ὃ] συνέ[βη τοὺς]
[π]ολίτας [κ]υριεῦσαι πάντων [τ]ῶν ἀπὸ τῆς χώρας κα[ρπῶν· πά]-
λιν δὲ αἱρεθεὶς πρ[ε]ζ[β]ευτὴς εἰς τὴν Θραίκην κ[αὶ πρὸς]
[τὸ]ν ἄρχοντα αὐτῶν Ζ[όλ]τη[ν], ἀ[νε]νεώσατ[ο μὲν] τὰ[ς γε-]
[γε]νημένας ὁμολογίας καὶ συνθή[κας πρὸς α]ὐτούς· αἰσθόμεν-
[ος] δὲ συναγωγήν τινα γινομένη[ν πειρ]ατῶν πλειό[ν]ων, ἐν[έ]-
[δει]ξεμ [μ]ὲν τῶι Ζόλτηι, ἐνεφάνισε[ν δ' ἀνε]λθὼν καὶ τοῖς πολ[ί]-
[ταις, δ]ι' ὃ συνέβη τὴν ἐπιβουλὴν αὐτ[ῶν] ἄ[π]ρακτον [γ]ενέσ[θαι]·
[παραβά]ν[τ]ων δὲ τῶν Θρ[αι]κῶν τοὺς ὅρκ]ους καὶ τὰς ὁμο[λογίας],
[καὶ π]οιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ὰς] συνεχε[ῖ]ς, αἱρεθεὶς ὑπὸ τοῦ [δή]-
[μο]υ στρα[τη]γὸς ἐπὶ τῆς [χώ]ρας [αὐ]τοκράτωρ, λαβὼν τ[ῶν τε]
[π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντὰς στρατιώτας καὶ τῶν συμφευγόν[των]
[β]αρβάρων ε[ἰς τὴν] πόλιν, διετήρησεν ἀσφαλῶς τήν τε χώρα[ν]
[κ]αὶ τὰ κτήν[η καὶ τὰ] θέρη μέχρι τῆς διαβάσεως τῆς το[ῦ]
[βα]σιλέως Ῥη[μάξου·] διαβάντος τε τοῦ βασιλέως εἰς τὸ [πέ]-
[ρα]ν, φυλακὴν δ[ὲ διὰ τὸ δέ]ος οὐ καταλιπόντος, ἀποστείλ[αν]-
[το]ς δὲ ἀγγέλου[ς καὶ ἀπ]αιτοῦντος τὸν φόρον, τῆς χώρα[ς]
[οὔ]σης ἐμ πολέμωι, αἱρε[θεὶς] πρεζβευτὴς καὶ ἀποδημήσα[ς]
[κα]τὰ πλοῦν, ἔπεισε τὸν [βασι]λέα Ῥήμαξον δοῦναι εἰς [προ]φυλ[α]-
[κὴν ἱ]ππεῖς ἑκα{ι}τόν· ἐφόδου δ[ὲ μ]είζονος τῶν Θραικῶν προσ-
[πεσο]ύσης το[ῖ]ς προφύλαξιν κ[αὶ ἀ]ναχωρησάντων αὐτῶν
εἰς τὸ π]έραν διὰ τὸμ [φό]βον, τῆ[ς τ]ε χώρας οὔσης ἀφυλάκτου, αἱρ-
[εθεὶς] πρεζβευτὴς πρὸς τὸν υ[ἱὸ]ν τοῦ βασιλέως Φράδ[μονα],
[ἔπεισεν α]ὐτὸν δοῦναι προφυλ[ακὴ]ν ἱπ[πέ]ων ἑξακοσίων· οὗ[τοι]
[δὲ ὑπερέχο]ντες τῶν στρατοπ[έδ]ω[ν κατεν]ίκων τόν τε [ἄρχον]-
[τα (?) αὐτῶν Ζό]λτην κα[ὶ] π[- - - 11—12] Θραικῶν [. . . . .]
---------- ΓΕ ----

Rîndurile 10—11, 12—13, 17—18, 18—19, 19—20, 20—21, 32, 33, 35, 37—38, 40, 41, 50—51, 51—52, 53, 55—56 sînt întregite de Maurice Holleaux. — Rîndurile 21 (σ[υν]απεγμένα), 24 (πέντ[ε Τ . . .]), 25, 54 — de Gustave Glotz. — Rîndurile 22, 42—43, 46 -- 47: întregiri de L. Robert. — Pentru o citire mai completă a rîndurilor 20—21, vezi propunerile mele mai departe, p. 143.

www.cimec.ro

Traducere:

« Sfatul şi Poporul au găsit cu cale; preşedinte al Adunării fiind Dionysios al lui Bianor, Apollonios al lui Cleombrotos a propus:

« întrucît Agathocles al lui Antiphilos, coborîtor dintr-un părinte binefăcător al obştii, se poartă faţă de cetate şi de cetăţeni ca om vrednic şi de seamă, dovedindu-şi în chipul cel mai deplin, cu vorba şi cu fapta, rîvna faţă de popor, în orice împrejurare grea pentru cetate precum şi în toate dregătoriile, însărcinările şi slujbele;

« şi mai întîi, într-o vreme cînd cetatea era bîntuită de tulburări, iar traci în număr mare atacau oraşul şi teritoriul, cînd grînele stăteau să dea în pîrg iar cetăţenii se frămîntau amarnic, (Agathocles) fiind ales căpetenie a arcaşilor şi strîngînd oşteni cu simbrie, a ştiut să păzească ţarinile, dînd putinţă fieştecăruia să-şi strîngă grînele fără vătămare;

« iar cînd tracii din jurul lui Zoltes au pătruns cu oaste mare în Sciţia, către oraşele greceşti de sub oblăduirea regelui Rhemaxos, (tot el) ales sol, a pornit în ţară străină, străbătînd pămînturile mai multor noroade, şi înfruntînd primejdii de tot felul a convins pe barbari nu numai să cruţe cetatea, dar şi să... adunate înainte de tîlhari... ce se aflau la ordinul lui Zoltes,... să mîntuiască toate... şi împreună cu ei s-a grăbit... cetatea să plătească cinci (talanţi?) pentru ca să cadă la înţelegere cu cetatea în privinţa hranei...

« Cînd, după acestea, aceiaşi (barbari) au năpădit ţinutul şi au prins să asedieze Bizone şi să pustiască teritoriul, grînele noastre fiind (şi de data aceasta) gata să dea în pîrg, ales sol şi pornind spre locul unde se afla oastea, rînduit de cetăţeni să răscumpere după putinţă teritoriul şi recolta, i-a convins pe Zoltes şi pe traci, cu preţ de 600 galbeni, să nu pătrundă în teritoriu, nici să se apropie de oraş, ceea ce a îngăduit cetăţenilor să rămînă stăpîni pe toate grînele de pe ogoare.

« Şi iarăşi, ales sol în Tracia şi la căpetenia acestora Zoltes, a reînnoit învoielile şi înţelegerile încheiate cu ei; şi simţind (tot atunci) că se strîng laolaltă tîlhari mulţi, a adus faptul la cunoştinţa lui Zoltes, dînd de ştire şi cetăţenilor după întoarcerea acasă: din care pricină uneltirea a rămas fără urmări.

« Iar mai tîrziu, călcînd tracii jurămintele şi învoiala şi tot dînd năvală (pe pămînturile cetăţii), ales de popor comandant cu depline puteri al teritoriului şi strîngînd oşteni voluntari dintre cetăţeni şi barbarii adăpostiţi în cetate, a păzit ogoarele şi turmele şi grînele pînă la trecerea (spre noi) a regelui Rhemaxos. Iar după ce regele a trecut pe malul din faţă, nelăsînd în urmă-i străji de teamă şi trimiţînd numai vestitori ca să ceară tributul, ales sol şi pornind la drum pe apă, întrucît ţinutul era cuprins de război, l-a convins pe regele Rhemaxos să dea spre paza cetăţii călăreţi o sută; iar cînd tracii au căzut în număr mare asupra străjerilor, iar aceştia — de frică — au fugit pe celălalt mal, lăsînd teritoriul (cetăţii) fără pază, trimis sol la feciorul regelui, Phradmon (?), l-a convins pe acesta să dea strajă cetăţii călăreţi şase sute, care, întrecînd oastea vrăjmaşilor, au înfrînt pe căpetenia acestora Zoltes şi... »

★

Aşa cum se înfăţişează şi în ciuda supărătoarelor lacune de care e plin[1], decretul în cinstea lui Agathocles reprezintă un izvor de primă importanţă pentru

[1] O descriere a lor amănunţită, precum şi alte observaţii în legătură cu starea actuală a stelei, îmi propun să dau cu prilejul reeditării decretului în Corpus-ul inscripţiilor histriene, în curs de pregătire.

www.cimec.ro

istoria Dunării-de-jos în epoca elenistică şi un document tot atît de preţios pentru istoria Histriei la începutul secolului al II-lea cum e, ca să citez o pildă, decretul în cinstea lui Aristagoras fiul lui Apaturios pentru cunoaşterea vicisitudinilor aceleiaşi cetăţi către jumătatea sec. I î.e.n. Acestea spuse, mi se pare exagerat să se pretindă, aşa cum face editorul, că obscurităţile pe care noul text le cuprinde ar fi atît de mari încît « nu se pot lumina, în parte, decît prin confruntarea cu unele rare documente epigrafice, cum ar fi decretul histrian în cinstea lui Aristagoras, acel dionysopolitan în cinstea lui Acornion, ori acel olbian în cinstea lui Protogenes »[1]. În realitate, dacă documentele abia înşirate pot sta alături de decretul în cinstea lui Agathocles ca amploare şi însemnătate, cînd e vorba de conţinut acesta se cere comparat mai degrabă cu unele inscripţii histriene din sec. III/II î.e.n. publicate în cursul ultimilor zece ani, al căror interes e atît de mare încît, cum mi s-a întîmplat s-o scriu nu de mult, mulţumită lor « decretul în cinstea lui Agathocles, oricît ar fi de important, nu ne mai apare astăzi ca un pisc însorit înălţîndu-se din beznă »[2].

Tocmai aceste documente, editorul decretului în cinstea lui Agathocles nu le cunoaşte însă, sau nu vrea să le cunoască. Oricît ar părea de ciudat, la capătul celor treizeci de ani cîţi i-au trebuit ca să pregătească publicarea unei inscripţii privind problemele de căpetenie ale istoriei Dobrogei în perioada elenistică, n-a găsit răgazul — nici dorinţa — să ia cunoştinţă de progresele realizate în acest domeniu de la reluarea cercetărilor arheologice în ţara noastră — vara anului 1949. Informaţia lui se opreşte în 1938, — mai precis la *Histoire ancienne de la Dobroudja* a lui Radu Vulpe, — dacă nu chiar în 1926, data apariţiei *Geticelor* lui Pârvan. Cu aceste scrieri în mînă, socoate a dispune de suficiente informaţii pentru a nu mai avea nevoie să-şi împingă mai departe cercetările. Greşeală de neiertat, dacă ne gîndim că pînă în ultimii ani istoria coloniilor de pe ţărmul dobrogean înainte de cucerirea romană era, ca să zic aşa, o pagină albă. Abia începînd din 1950 documentele arheologice au sporit în aşa măsură încît să ne permită a urmări liniile mari ale dezvoltării lor în epoca elenistică[3], şi abia prin publicarea — începînd din 1954 — a unui important lot de inscripţii din Histria a devenit posibil să se vorbească în cunoştinţă de cauză nu numai de constituţia acestei cetăţi, — importantă între toate, — dar şi de structura ei economico-socială în cursul aceleiaşi perioade, de cultele şi de relaţiile ei exterioare, ba chiar — cum am lăsat-o să se înţeleagă la începutul acestei expuneri — de legăturile ei cu geţii de pe ambele maluri ale Dunării[4].

În aceste condiţii, o oricît de mică preocupare de adevăr trebuia să-l îndemne pe editor să confrunte decretul în cinstea lui Agathocles cu inscripţiile abia menţionate, ceea ce i-ar fi îngăduit să stabilească între ele nu numai paralelisme de stil şi de terminologie, dar şi de conţinut: cu alte cuvinte, să insereze textul în seria-i firească, singura metodă în măsură a permite să se pună în lumină particularităţile

[1] *Op. cit.*, p. 189.

[2] *A propos du « basileus » Rhemaxos*, în Actes de la Conférence d'Études classiques de Plovdiv (sub tipar).

[3] D. M. Pippidi, în *Istoria Romîniei*, I (Bucureşti, 1960), p. 176—212; de acelaşi, cf. şi *XI-e Congrès international des Sciences Historiques. Résumés des Communications*, Stockholm, 1960, p. 75—76.

[4] Pe măsura descoperirii lor, textele mai semnificative sub un raport sau altul au fost editate şi comentate de mine într-o serie de studii strînse ulterior în volumul *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucureşti, 1958 (acum în urmă şi în traducere germană: *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962).

www.cimec.ro

şi valoarea istorică a noului document. Abaterea de la această elementară îndatorire ştiinţifică nu putea duce decît la sărăcirea comentariului, cum s-a şi întîmplat, de vreme ce — cum voi căuta s-o dovedesc îndată — din lipsa oricărei referiri la inscripţiile a căror descoperire a reînnoit cunoştinţele noastre despre Histria elenistică, trăsături importante ale decretului în cinstea lui Agathocles n-au putut fi măcar luate în consideraţie.

Ca să nu mă repet, las la o parte tot ce în noul document priveşte organizarea militară a Histriei în epoca preromană. Unele pasaje importante sub acest raport fiind reproduse de L. Robert în lucrările sale încă dinainte de publicarea integrală a decretului [1] (îndeosebi rîndurile 9—14 şi 40—46), la rîndul meu am avut prilejul să le folosesc într-o contribuţie specială [2]. Nu voi reveni deci asupra acestui subiect, mulţumindu-mă să-mi opresc atenţia asupra altor aspecte ale textului, care au nevoie fie de adăugiri, fie de rectificări.

În această ordine de idei, subliniez că unii termeni sau întorsături de frază din decretul în cinstea lui Agathocles nu sînt atît de noi în epigrafia histriană cum ni se dă a înţelege, pentru a se sublinia caracterul neobişnuit al acestui document. Astfel, substantivul καιροί (r. 6), în accepţia de « vremuri grele din punct de vedere politic sau economic », e întrebuinţat cu acelaşi înţeles în mai multe documente locale, ca decretul în cinstea lui Aristagoras fiul lui Apaturios (r. 31—32: καὶ τὸ τρίτον τῶν αὐτῶν καιρῶν τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν κατεχόντων) sau — într-un context şi mai clar — în decretul în cinstea calatianului Hephaistion, publicat în 1953: συμπεριε[νεγχθεὶς] τοῖς τῆς πόλεως καιροῖ[ς τοὺς] μὲν τόκους παρῆκεν, . . . τὸ δὲ [ὀφει]λόμενον . . . σ[υνετά]ξατο κομιεῖσθαι . . [ἐν ἔτε]σιν δυσίν [3]. De asemeni substantivul ταραχή (r. 9), însemnînd fără îndoială posibilă o stare de nesiguranţă prilejuită de frămîntări sociale [4], apare cu această semnificaţie într-un important decret fragmentar publicat în 1954, în care — pentru întîia oară într-un document histrian — se putea citi şi o aluzie limpede la anume legături existente între locuitorii oraşului grec şi tracii din împrejurimi: πρόσχωρος Θρακική [5].

Pentru motive asupra cărora voi mai reveni în cursul acestei cercetări, asemenea legături se menţionează în alte două inscripţii din sec. III—II î.e.n.: un decret fragmentar [6], a cărui noimă apare totuşi limpede, de vreme ce se vorbeşte în el de o misiune plină de primejdii (κίνδυνοι) îndeplinită de un necunoscut în părţile Dunării, dacă nu chiar dincolo de fluviu (r. 7: [πε]πρέσβευκεν; r. 6: [πέραν?] τοῦ ποταμοῦ), şi decretul amintit înainte în cinstea celor trei soli însărcinaţi să trateze cu Zalmodegikos probleme de cel mai înalt interes pentru cetate. Despre rostul acestei solii, ca şi despre împrejurările în care a avut loc, va fi vorba mai departe. Pentru moment, aş vrea să relev că — la fel cu misiunea lui Agathocles pe lîngă Zoltes — misiunea celor trei soli pe lîngă Zalmodegikos e descrisă ca fiind din cale afară de primejdioasă: ταχθέντες πρέσβεις — ni se spune — ἀπεδήμησάν

[1] Rev. Phil., XXXIII, 1959, p. 179; *Hellenica*, XI—XII, 1960, p. 271.
[2] *Despre organizarea militară a Histriei în epoca preromană*, SCIV, XIII, 1962, p. 337—347.
[3] *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, p. 34—35 = *Epigr. Beiträge*, p. 26—27 = SEG, XVIII 289.
[4] Cf., de pildă, IPE, I² 355, r. 18—19; *Syll.*³, 684, r. 10 urm.
[5] *Histria I*, p. 499, nr. 4 (= SEG, XVIII 291), r. 18.
[6] *Histria I*, p. 523, nr. 14.

www.cimec.ro

τε διὰ τῆς πολεμίας πάντα κίνδυνον ὑπομείναντες [1], cuvinte ce recheamă în minte r. 17—19 din decretul pentru fiul lui Antiphilos: α[ἱρ]εθεὶς πρεζβευτὴς ἀ[π]ε[δήμησ]εν [διὰ τῆς] πολεμίας . . . ο[ὐδένα κίν]δυνον ὑπ[οστειλ]άμενος . . . În ambele cazuri rezultatul favorabil al negocierilor e expus aproape cu aceleaşi cuvinte, într-un caz şi în celălalt verbul πείθειν exprimînd ideea că şefii barbari s-au lăsat convinşi să acorde grecilor înlesnirile de care aceştia aveau nevoie: πᾶσαν προθυμίαν παρασχό[με]νοι ἐκομίσαντο τοὺς ὁμήρους . . . καὶ τὰς προσ-όδου[ς] συνέπεισαν ἀποδοῦνα[ι α]ὐτὸν τῶι δήμωι, în inscripţia solilor (r. 9—13), fraze de comparat cu r. 19—20 din decretul în cinstea lui Agathocles: καὶ ἔπεισε τοὺς βαρβά[ρ]ους μ[ὴ μόν]ον [μὴ βιά]σασθαι τὴν πόλιν ἡμῶν ἀλλὰ καί . . .

Asemănarea în modul de exprimare al celor două decrete merge pînă acolo încît se pune întrebarea dacă, în continuarea frazei pe care am reprodus-o, şi mai precis în lacunele rîndurilor 20 şi 21 ale noului document, nu se citea aceeaşi idee şi anume că — întrecînd aşteptările cele mai optimiste — Agathocles a obţinut de la Zoltes mai mult decît se putea spera: restituirea către cetate a unei părţi din prada pe care oastea căpeteniei trace apucase să şi-o însuşească. În mod normal, propoziţia adversativă începînd prin ἀλλὰ καί n-a putut continua decît cu înşirarea concesiunilor smulse lui Zoltes de dibăcia solului, iar cît priveşte natura acestora e evident că trebuie să fi privit în primul rînd vitele strînse în grabă în teritoriul invadat. Aşa fiind, în ciuda faptului că un examen al lespezii, care să stabilească lungimea lacunelor, nu mai e astăzi posibil [2], aş înclina să citesc în rîndurile 20 şi 21, ţinînd seamă de succesiunea ideilor şi de modul de redactare al pasajului analog din stela solilor: ἀλλὰ καὶ [τὰ κτή]ν[η τὰ πρ[ότε[ρ]ον ὑπ[ὸ πει]ρατῶν σ[υν]απηγμένα τῶ[ι δήμωι ἀποδοῦ]ναι . . .

Oricare ar fi adevărul în această privinţă, există particularităţi ale noului document care se lămuresc deplin numai ţinînd seamă de informaţiile puse la dispoziţia noastră de publicaţiile de texte din ultimii ani [3]. În această ordine de idei, nu mă voi opri aci asupra unor termeni atît de generali ca ἀρχαί ori ἐπιμελείαι (r. 6—7), folosiţi la Histria pînă şi în texte de epocă romană, ca faimosul decret în cinstea Abei, din sec. II e.n. [4]. Relev, în schimb, termenul συνεδ[ρ]είαι (r. 7), pe care editorul se mulţumeşte să-l redea prin « synédries », nu fără a aminti în legătură cu el existenţa *synedrilor* milesieni [5]. Cu acest prilej s-ar fi cuvenit însă amintit faptul că prima atestare sigură a colegiului de σύνεδροι la Histria se întîlneşte — făcînd abstracţie de decretul de la Dragomirna în cinstea arhitectului Epicrates — într-o inscripţie din sec. I î.e.n. publicată în 1954: ἔδοξε τῶι [δήμωι· ἐπιμηνιεύον]τος Φιλοδή[μου . . . οἱ σύν]εδροι εἶπαν [6]. Aşa cum observam în comentariul meu, « funcţia pe care synedrii o îndeplineau la Milet corespunde în toate privinţele aceleia pe care o exercitau la Atena οἱ συγγραφεῖς [7]. Cu atribuţii

[1] SCIV, XI, 1960, p. 43 (= SEG, XVIII 288), r. 5—9.

[2] În incendiul pomenit în nota 5 de la p. 138, pe lîngă sfărîmarea marmurii într-un număr considerabil de fragmente mărunte, anevoie de repus la locul lor exact, stela a mai suferit — nu se înţelege cum — o ştergere aproape totală a scrisului pe cea mai mare parte a laturii drepte.

[3] Cf. studiul meu *Ştiri noi despre organizarea internă a Histriei în perioada autonomiei*, în *Contribuţii* . . ., p. 45—64 (= *Epigr. Beiträge*, p. 35—50).

[4] Em. Popescu, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 274, r. 9—10.

[5] *Op. cit.*, p. 213.

[6] *Histria I*, p. 508, nr. 8, r. 1—2.

[7] Cf. U. Kahrstedt, în *RE* IV A, col. 1346.

www.cimec.ro

identice colegiul se întîlneşte nu numai în cîteva cetăţi din Asia Mică, dar şi în unele colonii milesiene din Marea Neagră, cărora li se adaugă acum Histria »[1].

Dar, mi se va obiecta poate, toate acestea nu-s decît observaţii mărunte. Există, în schimb, o problemă de maximă însemnătate pe care o pune decretul în cinstea lui Agathocles, care ar fi trebuit să reţină cu precădere atenţia editorului şi în privinţa căreia zadarnic s-ar căuta în comentariul lui o cît de superficială deslu-şire: aceea de a şti pentru care anume motive — în sec. II ca şi în sec. III î.e.n. — cetatea de pe ţărmul lacului Sinoe era atît de doritoare să întreţină raporturi bune cu vecinii săi geţi încît nu dădea înapoi nici măcar în faţa obligaţiei de a le plăti tribut? — În studiul la care mă refer nu se află în această privinţă nici cea mai mică lămurire, în ciuda faptului că întrebarea se leagă de unele aspecte de căpetenie ale vieţii politice şi sociale a Histriei în epoca elenistică.

Cu ani în urmă, într-o comunicare închinată legăturilor dintre Histria şi Callatis în veacurile III/II î.e.n.[2], atrăgeam atenţia asupra faptului (neluat în seamă de istoricii Dobrogei antice, Pârvan şi Vulpe) că formarea cordonului litoral ce avea să determine transformarea în lagună a golfului în fundul căruia fusese întemeiată Histria nu datează din sec. III e.n., aşa cum încerca s-o dovedească regretatul nostru dascăl[3], ci din sec. III î.e.n., aşa cum stă scris într-un text al lui Polibiu, din care rezultă că în zilele istoricului din Megalopolis bancul de nisip căruia îi spunem astăzi Chituc se bucura de o tristă celebritate printre corăbierii greci, în lumea cărora era cunoscut sub numele de Στήθη[4].

Nu voi reveni aci asupra pasajului, a cărui analiză am încercat-o în studiul amintit. Mă mulţumesc să subliniez faptul că apariţia unui baraj aluvional, favo-rizînd înnisiparea portului, avea să pregătească izolarea treptată a Histriei de celelalte colonii greceşti din Marea Neagră, determinînd transformarea cetăţii altădată comerciale în capitala unui district agricol, aşa cum ni se înfăţişează în bună măsură în sec. I î.e.n. în decretul în cinstea lui Aristagoras[5], sau, într-o lumină încă mai clară, în *Hotărnicia* lui Laberius Maximus, guvernator al Moesiei Inferioare în anul 100 e.n.[6].

În ultimul document citat, limitele teritoriului histrian recunoscute de autori-tăţile romane sînt indicate prin cuvintele πάτρια ὅρια, ceea ce îndreptăţeşte concluzia că — măcar de la încorporarea în Imperiu a oraşelor dobrogene — acestea dispuneau de χῶραι mai mult sau mai puţin întinse, a căror exploatare constituia îndelet-nicirea de căpetenie a locuitorilor. În realitate, cum socot a fi dovedit-o altădată[7], procesul de formare a unor teritorii rurale depinzînd de cetăţile greceşti de pe coasta scitică e mai vechi, un *terminus ante quem* fiind oferit de stăpînirea macedoneană la gurile Dunării, altfel spus de domniile lui Alexandru şi Lysimach. În zilele acestuia din urmă cetăţile de pe coasta dobrogeană administrau χῶραι pe care de aci înainte le vor revendica într-una, în ciuda faptului că de-a lungul vremii controlul lor efectiv avea să le scape nu o dată pentru a trece în mîinile unor căpetenii ridicate din

[1] *Contribuţii...*, p. 48 = *Epigr. Beiträge*, p. 37.
[2] *Contribuţii...*, p. 13—44 = *Epigr. Beiträge*, p. 11—34.
[3] V. Pârvan, *Zidul cetăţii Tomi*, în ARMSI, XXXVII, 1915, p. 543, n. 3.
[4] *Hist.*, IV 41. Cf. *Contribuţii*, p. 16—18 (= *Epigr. Beiträge*, p. 13—14) şi textele citate în note.
[5] *Syll.*[3], 708, r. 26—28. Cf. *Contribuţii*, p. 104 urm. = *Epigr. Beiträge*, p. 67 urm.
[6] *Histria IV* (ARMSI, XXXVIII, 1916), p. 558, nr. 16 = SEG, I 329. Ediţie nouă în *Epigr. Beiträge*, p. 134—136, cu comentariul meu *ibid.*, p. 137—153.
[7] *Contribuţii*, p. 96 urm. = *Epigr. Beiträge*, p. 60 urm.

www.cimec.ro

rîndurile populaţiei băştinaşe, destul de puternice pentru a împiedica pe greci să se bucure de rodul ostenelilor lor.

Cu aceasta nu vreau să spun că teritoriile cetăţilor din Sciţia Mică ar fi fost puse în valoare fie prin munca grecilor proprietari de κλῆροι, fie cu ajutorul unei numeroase populaţii servile. Pentru motive pe care am mai avut prilejul să le expun, socot că numărul sclavilor (cel puţin al sclavilor agricultori) n-a fost niciodată mare în cetăţile greceşti de pe ţărmurile Mării Negre. În schimb, am apărat întotdeauna (şi informaţiile aduse de decretul în cinstea lui Agathocles vin acum să-mi dea dreptate) punctul de vedere după care în cetăţile dobrogene, ca în toate celelalte colonii greceşti din Pont, un rol de seamă în exploatarea teritoriilor orăşeneşti trebuie să fi revenit populaţiei băştinaşe, — în cazul nostru geţilor, — trăind în cuprinsul numitelor χῶραι în condiţii ce trebuie să se fi deosebit puţin de ale aşa-numiţilor λαοί şi πάροικοι din Asia Mică elenistică, ori de ale cunoscuţilor πελάται din Regatul Bosporan [1].

Măcar că explorarea teritoriului rural al Histriei e încă în prima ei fază, aşezările populaţiei băştinaşe dintre Dunăre şi mare încep să ne fie cunoscute [2]. În special săpăturile de la Tariverdi au avut darul să arate că, începînd din sec. al VI-lea, a existat aci, — la 20 km în linie dreaptă spre apus de coastă, — un sat ai cărui locuitori, în cea mai mare parte adăpostiţi în bordeie, dispuneau de o asemenea cantitate de ceramică de import, ioniană, încît, într-un prim moment, s-a putut pune întrebarea dacă nu e vorba de o adevărată aşezare grecească [3]. În realitate, situaţia se explică lesne pornind de la presupunerea că de-a lungul perioadelor arhaică, clasică şi elenistică un număr important de plugari geţi au continuat să trăiască şi să muncească pe ogoarele uzurpate de histrieni la o dată şi în condiţii ce n-au fost încă lămurite [4]. O parte din produsul muncii lor — poate cea mai însemnată — intra de bună seamă în mîinile noilor stăpîni ai pămîntului. Putem fi totuşi siguri că între cele două grupe etnice trebuie să se fi stabilit cu vremea relaţii de colaborare, bazate pe avantaje materiale, dar şi pe deprinderi dobîndite de-a lungul mai multor veacuri de trai împreună. Aşa se explică faptul că grecii s-au putut menţine vreme îndelungată pe o coastă unde situaţia lor ar fi devenit curînd imposibilă, dacă nu s-ar fi bizuit pe sprijinul unei părţi măcar din populaţia locală. Aşa se explică evenimentele relatate în decretul pentru Agathocles, potrivit căruia, cu prilejul războiului dintre histrieni şi unele cete de traci venite din Sud — parte din «barbarii» sălăşluiţi în χώρα au cerut îngăduinţa de a se adăposti în cetate, ba, alături de cetăţeni, s-au şi înrolat ca voluntari în trupa organizată de fiul lui Antiphilos cu scopul de a apăra «teritoriul, vitele şi recolta» (r. 40—45).

Urmează cumva de aci, aşa cum ar dori să ne convingă editorul documentului, că în zilele lui Agathocles, şi poate chiar înainte, geţii din teritoriul rural ar fi fost primiţi în Histria pe picior de egalitate; că s-ar fi bucurat de drepturi politice şi că încă din sec. al IV-lea un băştinaş cu numele ΟΛΑΣ s-ar fi învrednicit să ocupe în cetatea greacă o anume magistratură? — Nimic nu ne îndreptăţeşte s-o credem. Cît priveşte argumentele invocate în sprijinul acestor aserţiuni, aprecierea cea mai

[1] *Contribuţii*, p. 79 urm. Cf. *Archeologia* (Warszawa), IX, 1957, p. 91—98.
[2] Mai sus, p. 137, nota 3.
[3] SCIV, IV, 1953, p. 131 urm. Cf. VI, 1955, p. 547—548.
[4] În problema constituirii teritoriului rural al Histriei, pe lîngă studiul meu *În jurul relaţiilor agrare din cetăţile pontice* (*Contribuţii*, p. 96—112 = *Epigr. Beiträge*, p. 60—74), v. încă Em. Condurachi, Bul. Ştiinţific, IV, 1952, p. 59—69 şi I. Stoian, SCIV, VIII, 1957, p. 183—201.

www.cimec.ro

blîndă ce se poate face asupra lor e că sînt departe de a avea valoarea probantă ce li se atribuie. Prefer, totuşi, să nu mă opresc astăzi asupra acestei chestiuni, despre care mi s-a mai întîmplat să scriu [1] şi în privinţa căreia voi mai avea să-mi spun părerea. Mai necesar mi se pare să arăt că, în starea de anarhie creată în Peninsula Balcanică mai întîi de întemeierea apoi de brusca dispariţie a regatului celt din Tylis [2], bunăstarea cetăţilor greceşti de pe ţărmul de apus al Mării Negre nu depindea decît în parte de legăturile prieteneşti sau ostile pe care le întreţineau cu băştinaşii din propriul teritoriu. Într-o măsură încă mai mare locuitorii acestor colonii trebuiau să ţină seamă de triburile libere, trăind în regimul democraţiei militare şi practicînd în relaţiile cu grecii o politică inspirată de concepţia de viaţă pe care Herodot avusese prilejul s-o noteze la tracii din vremea lui: γῆς δὲ ἐργάτην ἀτιμότατον· τὸ ζώειν ἀπὸ πολέμου καὶ λῃστύος κάλλιστον [3].

Conformîndu-se acestor practici, fireşti la popoare aflate pe aceeaşi treaptă de dezvoltare social-economică şi comune triburilor trace din întreaga Peninsulă Balcanică în ultimele veacuri î.e.n., geţii din Dobrogea, asemenea tracilor din Tracia propriu-zisă, exercitau asupra coloniilor de pe litoral o presiune în multe privinţe asemănătoare cu cea pe care, ca să citez o pildă, locuitorii Bizanţului o sufereau din partea vecinilor lor barbari şi în legătură cu care citim în Polibiu: « ... stăpîni ai unui pămînt din cele mai roditoare, după ce s-au trudit să-l muncească iar belşugul roadei creşte peste măsură de frumos, iată că se înfăţişează barbarii: o parte din recoltă o distrug, alta o culeg şi o iau cu dînşii. Iar bizantinii, nemîngîiaţi de frumuseţea roadelor irosite sub ochii lor, osebit de osteneala şi de cheltuiala reînnoite an de an, suportă greu o soartă atît de apăsătoare » [4]. Urmarea directă a acestei stări de lucruri, prelungită timp de mai multe veacuri, ne e şi ea descrisă de istoricul din Megalopolis în termeni pe care am mai avut prilejul să-i citez, dar pe care nu mă pot dispensa de a-i reproduce, dat fiind că oglindesc o stare de lucruri în multe privinţe asemănătoare cu cea înfăţişată în decretul pentru Agathocles. Într-adevăr, aflăm din capitolul 45 al cărţii a IV-a a *Istoriilor*, « chiar dacă, pregătindu-se îndelung, (bizantinii) izbutesc să-şi înfrîngă vreodată vrăjmaşii, să pună capăt luptelor nu pot, din pricina marii mulţimi a gloatelor şi a conducătorilor (traci). În locul unei căpetenii înfrînte, alţi trei mai amarnici vin şi le atacă teritoriul. Iar dacă, resemnîndu-se şi căzînd la pace, se învoiesc să plătească tribut, nici aşa nu folosesc mare lucru, căci pentru cel mai mic dar făcut unuia, îşi găsesc pe dată cinci duşmani noi » [5].

---

[1] *Epigr. Beiträge*, p. 54, n. 26.

[2] Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 87 urm.; A. Popescu, în Anal. Univ. Bucureşti, Ştiinţe sociale, Istorie, 5, 1956, p. 25 urm.; acum în urmă şi Chr. Danoff, în *RE*, Suppl. IX, col. 1015—1016.

[3] *Hist.*, V 6.

[4] *Hist.*, IV 45: ἔχοντες γὰρ χώραν γενναιοτάτην ὅταν διαπονήσωσι ταύτην καὶ γένηται τὸ τῶν καρπῶν πλῆθος τῷ κάλλει διαφέρον, κἄπειτα παραγενηθέντες οἱ βάρβαροι τοὺς μὲν καταφθείρωσι, τοὺς δὲ συναθροίσαντες ἀποφέρωσι, τότε δὲ χωρὶς τῶν ἔργων καὶ τῆς δαπάνης καὶ τὴν καταφθορὰν θεώμενοι διὰ τὸ κάλλος τῶν καρπῶν σχετλιάζουσι καὶ βαρέως φέρουσι τὸ συμβαῖνον.

[5] Pentru o mai mare precizie, dau aci şi textul grec al rîndurilor traduse în text: οὔτε γὰρ παρασκευασάμενοι καὶ κρατήσαντες αὐτῶν εἰσάπαξ ἀποτρίψασθαι τὸν πόλεμον οἷοι τ'εἰσὶ διὰ τὸ πλῆθος καὶ τῶν ὄχλων καὶ τῶν δυναστῶν· ἐὰν τοῦ γὰρ ἑνὸς περιγένωνται, τρεῖς ἐπιβαίνουσιν ἐπὶ τῶν τούτων χώραν ἄλλοι βαρύτεροι δυνάσται. Καὶ μὴν οὐδ' εἴξαντες καὶ συγκαταβάντες εἰς φόρους καὶ συνθήκας οὐδὲν ποιοῦσι πλέον· ἂν γὰρ ἑνὶ πρόωνταί τι, πενταπλασίους δι' αὐτὸ τοῦτο πολεμίους εὑρίσκουσι.

www.cimec.ro

De cîte ori trebuie să se fi produs situaţii asemănătoare în istoria coloniilor de pe ţărmul apusean al Mării Negre, spre sfîrşitul perioadei elenistice, nu-i greu de închipuit. Şi, într-adevăr, decretul din Sestos în cinstea lui Menas, fiul lui Menes [1], alături de alte texte pe care voi avea prilejul să le citez, ne permit să înţelegem că pentru a face faţă pretenţiilor formulate de vecini, aceste cetăţi aveau de ales între trei posibilităţi: lupta deschisă, cu riscurile şi sacrificiile legate de o atare hotărîre; acorduri negociate — fie şi cu o parte din căpeteniile de trib care le ameninţau securitatea; în sfîrşit, mai rar, protecţia vreunui βασιλεύς puternic, în stare să inspire respect dinaştilor de mai mică importanţă şi, la nevoie, să-şi impună voinţa cu armele.

În oricare din aceste cazuri grecii trebuiau să plătească, şi poate că nu e greşit să se caute originile crizei prin care trece economia cetăţilor din Pontul Stîng spre sfîrşitul epocii elenistice tocmai în această obligaţie grea şi ineluctabilă. Stingherind activitatea productivă a locuitorilor, nevoiţi să trăiască într-o stare de permanentă alarmă; împiedicîndu-i să-şi exploateze loturile, izvor principal dacă nu exclusiv al bunei lor stări, situaţia la care mă refer nu putea lipsi de a prilejui în fiecare din cetăţile vizate o stare de lucruri ale cărei manifestări sînt pretutindeni aceleaşi: lipsă de fonduri în vistieriile reduse la expediente pentru a putea face faţă nevoilor celor mai elementare ale vieţii obşteşti [2], o anevoinţă crescîndă întîmpinată de autorităţi în procurarea cerealelor necesare întreţinerii populaţiei.

Ultima împrejurare, cu totul surprinzătoare într-o parte a lumii vechi ce se învrednicise veacuri de-a rîndul de faima de a fi unul din grînarele Greciei metropolitane, ne era cunoscută mulţumită unei mărturii a lui Polibiu, care, vorbind de condiţiile de viaţă ale coloniilor din Marea Neagră către vremea cînd îşi scria opera, nu uită să noteze că în unele cazuri acestea erau nevoite să importe grîu: σίτῳ δ' ἀμείβονται (scil. οἱ κατὰ τὸν Πόντον τόποι), ποτὲ μὲν εὐκαίρως διδόντες ποτὲ δὲ λαμβάνοντες [3]. Totuşi, această indicaţie n-avea să devină inteligibilă pentru noi decît în ultimul timp, cînd tot mai multe inscripţii au venit să ne arate în ce măsură — spre sfîrşitul epocii elenistice — problema aprovizionării ajunsese să constituie o preocupare permanentă pentru autorităţile locale, dezvăluindu-ne totodată cauzele adînci ale acestui fenomen. Ca să mă restrîng la Histria, şi fără a intra în amănunte cercetate altădată cu răgaz, amintesc că decretul cunoscut în cinstea negustorului cartaginez lăudat pentru meritul de a

[1] OGI, 339, îndeosebi r. 54 urm.: τεθλειμμένων ἡμ[ῶν] ἐξ ἐτῶν πλειόνων διά τε τὰς Θραικίους ἐπιδρομὰς καὶ τοὺς περιστάντας τὴν πόλιν πολέμους, ἐν οἷς ἀπήχθη μὲν τὰ ἀπὸ τῶν ἀγρῶν πάντα, ἄσπορος δὲ ἡ πλείστη χώρα ἐγένετο, αἵ τ' ἐπιγενόμεναι κατὰ τὸ συνεχὲς ἀφορίαι τοῦ σίτου εἰς ἀπορίαν κατὰ κοινόν τε τὸν δῆμον ἤγαγον καθ' ἰδίαν τε ἕκαστον τῶν πολιτῶν . . . κτλ.

[2] La Histria, în sec. II, din lipsă de fonduri în casa publică, dobînzile unui împrumut de 300 stateri contractat de cetate la un calatian, Hephaistion al lui Matris, ajung să întreacă cu mult suma împrumutată, cum rezultă din decretul publicat şi studiat de mine în *Contribuţii*, p. 13—44 (= *Epigr. Beiträge*, p. 11—34), reeditat acum şi în SEG, XVIII, 289. O situaţie asemănătoare se întîmplă în zilele lui Protogenes la Olbia, unde, din cauze ce nu se deosebesc în esenţă de cele de la Histria, odoarele sfinte ale cetăţii sînt zălogite la un cămătar pentru neînsemnata sumă de 100 stateri de aur: τῶν τε ἀρχόντων θέντων τὰ ἱερὰ ποτήρια εἰς τὴν τῆς πόλεως χρείαν πρὸς Πολύχαρμον πρὸς χρυσοῦς ἑκατὸν καὶ οὐκ ἐχόντων λύσασθαι, ... αὐτὸς (scil. Προτογένης) ὑπεραπόδους τοὺς ἑκατὸν χρυσοῦς ἐλύσατο (IPE I² 32, fr. A, r. 15—20).

[3] *Hist.*, IV 38, 5. Cf. Rostovtzev, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, II, p. 674—675; III, p. 1462, n. 20.

www.cimec.ro

fi cedat cetății o încărcătură de grîu în condiții avantajoase [1] datează din prima jumătate a sec. al II-lea, dar că încă din sec. al III-lea situația cetății era de așa natură încît devenise necesară organizarea unui serviciu de aprovizionare a populației, funcționînd cu ajutorul bănesc al evergeților de toată mîna. Aluzii mai mult sau mai puțin explicite la instituția numită σιτωνία se citesc într-o serie de inscripții din sec. III/II și cu deosebire în decretul în cinstea unui preot al Zeilor din Samothrake, Διονύσιος [Ἰσ]τρου [2], lăudat pentru meritul de a fi împrumutat vistieriei o sumă importantă menită să asigure — prin constituirea de rezerve de grîne — ceea ce textul numește « hrana și mîntuirea populației » (τροφὴν καὶ σωτηρίαν τοῦ δήμου).

Nu insist asupra altor aspecte ale crizei abătute asupra Histriei elenistice [3]. E de ajuns să relev că, măcar în parte, aceasta era provocată de schimbările petrecute în structura societății indigene din Dobrogea, și îndeosebi de presiunea exercitată asupra cetăților de pe litoral de geții și tracii deveniți conștienți de propria lor forță și, totodată, de slăbiciunea adversarului. Nu e desigur o întîmplare faptul că, la o dată ce corespunde aproximativ întîielor mențiuni într-un document histrian ale greutăților întîmpinate de populație în domeniul aprovizionării, Zalmodegikos face orașului favoarea de « a-i restitui veniturile ». Tot așa cum nu poate fi o întîmplare împrejurarea că vremea cînd cutare everget se mîndrește de a-și fi ferit concetățenii de foame e tocmai acea descrisă în decretul de cinstire a lui Agathocles, ale cărui indicații cu privire la starea Histriei în sec. II confirmă întru totul impresia lăsată de parcurgerea inscripțiilor publicate începînd din 1954.

În această privință se poate merge pînă a afirma că — cu excepția numelor proprii și a cîtorva amănunte ce nu puteau fi desigur imaginate — nici una din informațiile de ordin general oferite de documentul pe care-l analizăm nu e pe de-a-ntregul nouă. Nici incursiunile — ἐπιδρομαί (r. 41), al căror invariabil efect era de a împiedica pe locuitorii domeniului orășenesc de a-și vedea liniștiți de treburi; nici așa-numiții πειράται (r. 9, 37), strecurîndu-se pe neașteptate, grăbiți să culeagă cît mai multă pradă înainte ca apărătorii teritoriului să fi prins de veste; nici amenințarea repetată an de an de a distruge holdele în preajma recoltei (r. 11, 27, 30), spre desperarea proprietarilor de loturi, — nimic din toate acestea nu e nou în ochii istoricului regiunilor pontice, deprins să vadă aceleași cauze pricinuind aceleași urmări în relațiile dintre greci și traci ori în acele dintre greci și sciți, pe țărmul apusean ca și pe țărmul septentrional al Mării Negre.

Există totuși un aspect al situației ce se cere subliniat, cu toate că și în acest caz nu-i vorba de un fenomen necunoscut în raporturile dintre coloniștii greci și

[1] *Dacia*, III — IV, 1927/32, p. 400, nr. 3, r. 3: [ὁ δεῖνα Διοσκουρί]δου Καρχηδόν[ιος σῖτον μεταπεμψάμεν]ος εἰς τὴν πόλιν, π[αρακληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀρ]χόντων καὶ τοῦ δήμου . . .]. Cum am mai scris-o cu alt prilej (*Dacia*, N.S., V, 1961, p. 310, n. 15), nu mi se pare fericită întregirea documentului încercată de J. Șifman, VDI, LXVI, 1958, p. 118—121.

[2] *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 308. Alte știri despre organizarea *sitoniei* la Histria, în *Contribuții*, p. 30, 61 urm. (= *Epigr. Beiträge*, p. 24, 47 urm.).

[3] În această ordine de idei, important de reținut e mai ales faptul că nu ne găsim înaintea unor neajunsuri explicabile prin împrejurări locale (care, evident, nu lipsesc, dar nu sînt decisive), ci a unui fenomen comun cetăților pontice în general, de-a lungul ultimelor secole ale epocii elenistice, cum am încercat s-o dovedesc în mai multe rînduri în studiile mele. Cf. *Contribuții*, p. 40 urm., 60 urm. (= *Epigr. Beiträge*, p. 31 urm., 46 urm.) și, pentru situația la Olbia, N. V. Șafranskaia, VDI, 1951, 3, p. 9 urm.

www.cimec.ro

vecinii lor pontici. Fac aluzie la faptul că, departe de a se fi redus mereu şi pretutindeni la o stare de neînduplecată duşmănie, aceste relaţii par să fi îmbrăcat nu o dată forma unor acorduri de durată, chiar dacă repuse în discuţie ori de cîte ori o schimbare sta să se producă în echilibrul de forţe sau în configuraţia politică a regiunilor amintite. Asemenea acorduri — pomenite în texte sub numele de συνθήκαι, cînd nu sub acel de ὁμολογίαι — ne erau şi ele cunoscute uneori din izvoare literare, alteori din inscripţii. Nu se poate trece cu vederea, în această ordine de idei, înţelegerea încheiată la sfîrşitul sec. al IV-lea între coloniile din Sciţia Mică şi barbarii vecini în scopul de a lupta împotriva lui Lysimach, stăpînul din acel moment al Dobrogei[1]. În veacul următor, bizantinii cad la învoială cu celţii din Tylis pentru a-şi pune la adăpost de incursiuni cetatea şi teritoriul. Informaţiile păstrate de Polibiu cu privire la tributul pe care cei dintîi erau ţinuţi să-l plătească celor din urmă (şi pe care galaţii aveau să-l sporească succesiv pînă la cifra fabuloasă de 80 talanţi anual[2]) sînt deosebit de preţioase nu numai în măsura în care ne fac cunoscută starea precară a finanţelor Bizanţului la sfîrşitul secolului al III-lea, dar, mai ales, pentru că prin precizia şi claritatea lor ne permit să interpretăm corect situaţii pe care laconismul ori starea fragmentară a documentelor epigrafice nu ne-ar fi permis să le înţelegem.

Dacă, bunăoară, tratatul dintre Sadalas şi Mesambria[3] ne-ar fi parvenit întreg, e limpede că alături de prescripţii privitoare la soarta corăbiilor naufragiate pe ţărmul controlat de rege am fi citit în el şi altele, garantînd mesambrienilor libera folosinţă a propriului teritoriu. Tot aşa, dacă decretul din Apollonia în cinstea lui Rhaiscuporis, fiul unui βασιλεύς Cotys altminteri necunoscut, n-ar fi redus la cîteva frînturi[4], am fi putut desigur afla cu amănunte că odrasla regală fusese obligată să trăiască printre greci pentru a garanta cu propria-i persoană înţelegerea încheiată între Cotys şi oraşul de pe coastă: ἐξαπ[ω]σταλεὶς ὑπὸ τοῦ πατρὸς καθ' ὁμήρειαν.

Dar, ca să revenim la tribulaţiile Histriei de-a lungul aceleiaşi perioade, am semnalat mai sus faptul că în inscripţii fragmentare din sec. al II-lea se surprind aluzii la negocieri purtate de împuterniciţi ai cetăţii cînd cu barbari din ceea ce un document contemporan numeşte πρόσχωρος Θρακική, cînd cu alţii, aşezaţi undeva în direcţia «fluviului»[5]. Într-o inscripţie dobrogeană, termenul nu poate însemna decît «Dunărea», şi e tocmai înţelesul pe care în sec. I i-l atribuie decretul pentru Aristagoras, fiul lui Apaturios, acolo unde ni se spune despre acesta că din

---

[1] Diodor, *Bibl. hist.*, XIX 73, 2: Καλλαντιανοὶ κατοικοῦντες ἐν τοῖς ἐν ἀριστερᾷ μέρεσι τοῦ Πόντου καὶ φρουρὰν ἔχοντες παρὰ Λυσιμάχου ταύτην ἐξέβαλον καὶ τῆς αὐτονομίας ἀντείχοντο. ὡσαύτως δὲ τήν τε τῶν Ἰστριανῶν πόλιν καὶ τὰς ἄλλας τὰς πλησιοχώρους ἐλευθερώσαντες συνέθεντο συμμαχίαν ὡς κοινῇ πολεμεῖν τῷ δυνάστῃ· προσελάβοντο δ' εἰς τὴν φιλίαν τῶν τε Θρᾳκῶν καὶ Σκυθῶν τοὺς ὁμοροῦντας, ὥστε τὸ πᾶν εἶναι σύστημα βάρος ἔχον καὶ δυνάμενον ἅδραις δυνάμεσιν ἀντιτάσσεσθαι.

[2] *Hist.*, IV 46, 3—4: κρατήσαντες τῶν Θρᾳκῶν, καὶ κατασκευασάμενοι βασίλειον τὴν Τύλιν, εἰς ὁλοσχερῆ κίνδυνον ἦγον τοὺς Βυζαντίους. Κατὰ μὲν οὖν τὰς ἀρχὰς ἐν τοῖς ἐφόδοις αὐτῶν . . . δῶρα διετέλουν οἱ Βυζάντιοι διδόντες, ἀνὰ τρισχιλίους, καὶ πεντακισχιλίους, ποτὲ δὲ καὶ μυρίους χρυσοῦς . . . Τέλος δ' ἠναγκάσθησαν ὀγδοήκοντα τάλαντα συγχωρῆσαι φόρον τελεῖν κατ' ἐνιαυτόν . . .

[3] IGB, I 307. Cf. G. Mihailov, BIAB, XIX, 1955, p. 149—165, şi observaţiile lui L. Robert, Rev. Phil., XXXIII, 1959, p. 216.

[4] IGB, I 389. Cf. G. Mihailov, în Athenaeum, XXXIX, 1961, p. 41.

[5] *Histria I*, p. 498, nr. 4 şi p. 523, nr. 14.

www.cimec.ro

însărcinarea concetățenilor săi a îndeplinit mai multe misiuni... πρὸς τοὺς κρατοῦντας τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμοῦ βαρβάρους[1]. Cît priveşte rostul acestor călătorii, putem fi siguri că nu ne înşelăm presupunînd că în cele mai multe cazuri trebuie să fi avut ca scop aranjamente menite să asigure cetății libera folosință a posesiunilor ei teritoriale.

Sub acest raport, decretul în cinstea celor trei πρέσβεις trimişi să negocieze cu Zalmodegikos ne-a adus ştiri preţioase, dîndu-ne putința să cunoaştem două din problemele pe care solii erau trimişi să le rezolve: repatrierea unui mare număr de ostateci (ὁμήρους ὄντας πλείους ἢ ἑξήκοντα) şi restituirea către cetate a unor venituri pe care documentul se mulţumeşte să le indice cu un termen general: τὰς προσόδους συνέπεισαν ἀποδοῦνα[ι α]ὐτὸν τῶι δήμωι[2]. Aşa fiind, şi ținînd seamă de ansamblul situației istorice în lumea tracă la sfîrşitul sec. al III-lea, am crezut a putea susține:

1° că între Zalmodegikos şi colonia milesiană de la gurile Dunării a trebuit să existe o înțelegere potrivit căreia, în schimbul unui φόρος anual sau a altor vărsăminte periodice, căpetenia getă garanta histrienilor exploatarea nestingherită a teritoriului orăşenesc, poate chiar circulația liberă a oamenilor şi a mărfurilor în ținuturile de el stăpînite;

2° că o astfel de învoială între un dinast localnic şi locuitorii unui oraş grec nu constituie cîtuşi de puțin un fapt izolat, dat fiind că menționea unor acorduri analoge stăruie în inscripții descoperite fie pe țărmul de nord, fie pe cel de apus al Mării Negre;

3° că, în aceste condiții, trebuie să ne aşteptăm ca descoperiri ulterioare să ne aducă noi deslușiri asupra raporturilor existînd în epoca elenistică între coloniile greceşti de pe litoralul dobrogean şi căpetenii gete de pe ambele maluri ale Dunării.

De cînd aceste rînduri au fost scrise, aşteptarea pe care o exprimă a fost în bună măsură împlinită prin publicarea decretului în cinstea lui Agathocles, a cărui bogată motivare aruncă lumini interesante asupra situației interne ca şi asupra relațiilor externe ale Histriei în preajma anului 200. Ca să mă opresc numai asupra legăturilor din afară, trebuie să observ că toate noile informații întăresc culorile întunecate în care — pornind de la documente epigrafice mai de mult cunoscute — am schițat situația oraşelor pontice la sfîrşitul epocii elenistice. Importanța primordială acordată punerii în valoare a teritoriilor orăşeneşti (altfel spus caracterul precumpănitor agricol al economiei fiecăruia), ca şi piedicile întîmpinate în străduința de a-şi asigura existența, — trăsături proprii, între altele, situației Histriei în ultimele veacuri î.e.n., — dobîndesc un relief extraordinar în lumina precizărilor aduse de documentul aci analizat. În special anarhia politică instaurată în lumea tracă după desființarea de macedoneni a primului stat odrys (agravată, la sfîrşitul sec. III, prin dispariția regatului celt din Tylis) se reflectă în decretul în cinstea lui Agathocles într-un chip care recheamă în minte tragica luptă susținută de Bizanț pentru apărarea teritoriului împotriva atacurilor repetate ale barbarilor vecini. O dată asistăm la incursiunile unor bande de jefuitori numiți în text πειράται, care nu ascultă de vreo autoritate superioară şi pe care redactorul documentului îi deosebeşte cu grijă de trupele mai mult sau mai puțin regulate comandate de

[1] *Syll.*³, 708, r. 44—46. Cf. *Syll.*³, 762, r. 22—24.
[2] *Epigraphische Beiträge*, p. 78 (= SEG, XVIII 288), r. 9—10 şi 11—13.

www.cimec.ro

Zoltes. Aceşti « tîlhari » izbesc în cete mici şi principala lor şansă de izbîndă stă în rapiditatea cu care se mişcă. Altfel, e de ajuns să se dea alarma pentru ca detaşamentul de arcaşi-mercenari comandaţi de Agathocles să izbutească a-i pune pe fugă, salvînd recolta: [δι]ε[φύ]λαξε τήν τε χώραν καὶ τὰ θέρη ἐποίησε[ν] τοὺς πολίτ[ας ἀ]βλαβῶς συναγαγεῖν (r. 12—14). Şi iarăşi: αἰσθόμεν[ος] δὲ συναγωγήν τινα γινομένη[ν πειρ]ατῶν πλειό[ν]ων, ἐν[έδει]ξεμ [μ]ὲν τῶι Ζόλτηι, ἐνεφάνισε[ν δ' ἀνε]λθὼν καὶ τοῖς πολ[ίταις, δ]ι ' ὃ συνέβη τὴν ἐπιβουλὴν αὐτ[ῶν] ἄ[π]ρακτον [γ]ενέσ[θαι] (r. 36—39).

Faţă de astfel de πειράται, care străbat ţinutul dînd lovituri la întîmplare, tracii strînşi în jurul lui Zoltes (Θραικῶν τε τῶ[ν] πε[ρὶ] Ζ[όλτην]) reprezintă un grad superior de organizare politică şi militară. În partea păstrată a decretului, cetei lor i se spune « oaste » (στρατόπεδον), iar căpeteniei, Zoltes, în două rînduri, ἄρχων. Cît se poate judeca, e vorba de dinastul unui ţinut trac necunoscut [1], nu de ajuns de însemnat pentru a merita titlul de βασιλεύς dar dispunînd de suficiente forţe pentru a ameninţa cetăţi ca Histria şi Bizone, chiar cu riscul de a intra în conflict cu protectorul acestora, Rhemaxos. Ceea ce pare să urmărească nu-s, oricum, cuceriri teritoriale. În cuprinsul documentului, nimic nu ne îndreptăţeşte să credem că Zoltes ar fi avut de gînd să ocupe statornic vreunul din oraşele de pe coastă, iar dacă în r. 26 citim că la un moment dat asedia Bizone (Βιζώνην μὲν πολιορκούντων τήν τε χώραν πορθο[ύν]των), avem temei să credem că gîndul lui era *nu* să-şi asigure controlul acestui port, ci pur şi simplu să-l prade. Pentru aceleaşi motive, nicicînd nu încearcă să ocupe Histria: se mulţumeşte să-i jefuiască teritoriul sau să-i stoarcă subsidii ameninţînd pe locuitori cu distrugerea recoltei.

Cum e uşor de văzut, se repetă întocmai situaţia Bizanţului ameninţat din toate părţile de vecini. Şi, precum bizantinii, histrienii folosesc şi ei cînd armele, cînd negocierile, pentru a obţine de la Zoltes să le cruţe holdele şi să-i îngăduie să-şi facă secerişul. Potrivit indicaţiilor decretului, Agathocles şi-ar fi cîştigat merite tocmai în această privinţă, izbutind să convingă pe vrăjmaş să se mulţumească de fiecare dată cu sume pe măsura resurselor cetăţii. Din cele două pasaje unde se vorbeşte de asemenea servicii, cel dintîi e atît de corupt încît mi se par anevoie de admis nu numai cifra restituită în lacuna rîndului 24, dar şi interpretarea propusă de editor rîndurilor 20—25, în general [2]. Dimpotrivă, cel de-al doilea pasaj, referitor

[1] Ceea ce se poate spune cu certitudine în această privinţă, e că venea de departe, şi anume dinspre sud sau sud-est. În r. 14 urm. se arată că Zoltes şi ciracii săi *pătrund* în Sciţia ([π]αραγ[ιν]ομ[ένων εἰς τε τὴν] Σκυθίαν), de unde rezultă că aşezarea lor obişnuită era undeva în afară de hotarele acesteia, fără ca totuşi să fie vorba de un ţinut situat în nordul Dunării, în care caz (ca în cazul lui Rhemaxos) s-ar fi făcut menţiune de trecerea lor peste fluviu. De altă parte, că locul lor de baştină era la o distanţă relativ mare de Histria, despărţit de aceasta printr-o întreagă serie de triburi, se poate înţelege din r. 17—19, unde redactorul decretului subliniază insistent primejdiile înfruntate de Agathocles în exerciţiul misiunii sale: α[ἰρ]εθεὶς πρεζβευτὴς ἀ[π]ε[δήμησ]εν [διὰ τῆς] πολεμίας ἔθνη πλείονα διελθὼν ο[ὐδένα κίν]δυνον ὑπ[οστειλ]άμενος . . .

[2] Contestabilă, în orice caz obscură, mi se pare în special reconstituirea r. 24—25, traduse de editor: « et avec ceux-ci il s'est dépêché de les... que la cité remette cinq [talents] afin qu'ils concluent avec la cité un traité concernant l'*approvisionnement* » (p. 187—188). Ţinînd seamă de context, e evident că, oricare ar fi sensul celorlalte crîmpeie de frază, βίος nu poate să însemne « approvisionnement », ci « mijloace de trai, hrană ». Tracii nu se angajează să *aprovizioneze* cetatea, ci o lasă numai să-şi asigure singură subzistenţa: altfel spus, se abţin de a stînjeni ocupaţiile paşnice ale locuitorilor.

www.cimec.ro

la evenimente petrecute ceva mai tîrziu, dacă nu chiar în anul următor [1], e perfect conservat, ceea ce ne permite să înţelegem o dată pentru totdeauna atît modul de comportare al tracilor, cît şi reacţiunea adversarilor lor greci. Cei dintîi năvălind pe teritoriul oraşului Bizone şi ostenindu-se să asedieze cetatea, histrienii, fără să fie direct ameninţaţi dar cu gîndul la viitor, trimit pe Agathocles în întîmpinarea lui Zoltes cu misiunea să răscumpere « după cuviinţă » (altfel spus, cît va putea mai ieftin) invulnerabilitatea recoltei şi a teritoriului: αἱρεθεὶ[ς] πρεζβευτὴς καὶ ἀπο{ι}δημήσας ἐπὶ τὸ στρα[τόπ]εδον, τῶν πολιτῶν αὐτῶι πρόσταγμα δόντων [κα]τὰ τρόπον ἐξαγοράζειν τὴν χώραν καὶ τὰ θέρη, ἔπεισ[ε] Ζόλτην καὶ τοὺς Θρᾶικας, ἀπὸ χρυσῶν ἐξ[ακ]οσίων, μ[ὴ ἐμβα]λεῖν εἰς τὴν χώραν μήτε ἐγγῖσαι τῆς πόλεως, δι' [ὃ] συνέ[βη τοὺς π]ολίτας [κ]υριεῦσαι πάντων [τ]ῶν ἀπὸ τῆς χώρας κα[ρπῶν . . .] (v. 27-33).

Graba de a cumpăra pacea ori de cîte ori lucrul era cu putinţă se explică prin inferioritatea militară a unei cetăţi care, la nevoie, putea organiza o miliţie în stare să ţină piept vrăjmaşului (aşa cum rezultă, bunăoară, din r. 40—46 ale textului), dar care nu putea trăi în permanenţă pe picior de război [2], nici nu se putea bizui exclusiv pe trupa de mercenari-arcaşi, buni cel mult s-o apere de « tîlharii » pomeniţi cu alt prilej. În aceste condiţii, se înţelege că pentru a-şi vedea nestingheriţi de treburi histrienii se resemnează să plătească, după cum se înţelege că pentru a evita surprize neplăcute caută să încheie acorduri de durată în special cu duşmanii cei mai de temut. Zoltes numărîndu-se printre aceştia, nu-i de mirare că-l vedem pe Agathocles însărcinat să trateze cu el reînnoirea anumitor ὁμολογίας καὶ συνθή[κας], al căror obiect nu-i greu de ghicit [3]. De altă parte, nu trebuie să ne surprindă faptul că asemenea învoieli nu erau întotdeauna respectate şi că, într-o împrejurare ce avea să dea prilej evergetului să facă şi dovada capacităţilor lui militare, tracii îşi călcaseră angajamentele cele mai solemne: [παραβά]ν[τ]ων δὲ τῶν Θρ[αι]κῶν τοὺς ὅ[ρκ]ους καὶ τὰς ὁμο[λογίας καὶ π]οιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ὰς] συνεχε[ῖ]ς, αἱρεθεὶς (scil. Ἀγαθοκλῆς) ὑπὸ τοῦ [δ]ήμο[υ στρα[τη]γὸς ἐπὶ τῆς [χώ]ρας [αὐ]τοκράτωρ, λαβὼν τ[ῶν τε π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντὰς στρατιώτας καὶ τῶν συμφευγόν[των β]αρβάρων ε[ἰς τὴν] πόλιν, διετήρησεν ἀσφαλῶς τήν τε χώρα[ν κ]αὶ τὰ.... θέρη μέχρι τῆς διαβάσεως το[ῦ β]ασιλέως (r. 40—46).

Dacă mai era nevoie, rîndurile citate fac dovada că printre mijloacele susceptibile să le asigure securitatea, histrienii dispuneau de unul extraordinar: protecţia unui βασιλεύς, Rhemaxos, destul de puternic pentru a se face ascultat de căpetenii de mai mică anvergură şi, totodată, dispus să întreţină cu grecii raporturi a căror natură merită să ne reţină atenţia.

[1] Ipoteza după care întîmplările expuse în r. 8—25 s-ar fi petrecut fără întrerupere în patru campanii succesive mi se pare neîntemeiată, în orice caz anevoie de dovedit. Sigur e doar că în înşirarea meritelor lui Agathocles redactorul documentului urmează o ordine cronologică: încolo, concizia cu care se exprimă ne împiedică să înţelegem dacă faptele relatate s-au urmat nemijlocit. Un interval mai mare în desfăşurarea evenimentelor e, oricum, subliniat în r. 25 (μετὰ δὲ ταῦτα) şi 40—41: τῶν Θρ[αι]κῶν [π]οιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ὰς] συνεχε[ῖ]ς . . .

[2] Cf. studiul citat mai sus, p. 142, nota 2.

[3] Vezi textele din Polibiu reproduse în notele 4 şi 5, p. 146, cu comentariul meu, p. 147; de asemeni, cele spuse la p. 153 cu privire la raporturile dintre olbieni şi Saitapharnes. În textul pe care-l analizăm, natura învoielilor încheiate de histrieni cu Zoltes rezultă din r. 29—30, unde scopul uneia din misiunile lui Agathocles e indicat limpede (τῶν πολιτῶν αὐτῶι πρόσταγμα δόντων [κα]τὰ τρόπον ἐξαγοράζειν τὴν χώραν καὶ τὰ θέρη) şi 40—41, unde se subliniază călcarea de către traci a unor acorduri solemne: [παραβά]ν[τ]ων δὲ τῶν Θρ[αι]κῶν τοὺς ὅ[ρκ]ους καὶ τὰς ὁμο[λογίας καὶ π]οιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ὰς] συνεχε[ῖ]ς . . .

www.cimec.ro

În această ordine de idei, primul lucru ce trebuie pus în lumină e împrejurarea că, în ciuda unei lacune supărătoare, în care s-a pierdut cuvîntul servind să caracterizeze legătura dintre Rhemaxos şi cetăţile greceşti ale « Sciţiei », natura raportului dintre cele două părţi nu poate fi pusă la îndoială. Vorbind de primul atac pornit de Zoltes împotriva cetăţilor de pe litoralul dobrogean, decretul lasă să se înţeleagă că acestea se considerau sub ascultarea lui Rhemaxos: ... τὰς [ἑ]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥήμαξον. Şi, măcar că [τασσομένα]ς e o conjectură a editorului, şi în ciuda faptului că participiul e puţin cam lung pentru lacuna pe care o acoperă la sfîrşitul r. 16, cel puţin ca noimă întregirea mi se pare bună: ceea ce redactorul a ţinut să exprime în acest loc e fără îndoială raportul de subordonare politică în care oraşele în discuţie se găseau faţă de « regele » de dincolo de fluviu. Asupra acestui punct, vom avea de altminteri să revenim. Pentru moment să reţinem amănuntul că dacă în restriştea lor grecii se adresează lui Rhemaxos, o fac pentru că acesta e oarecum sprijinitorul lor firesc. Mai mult, ajutorul pe care-l primesc le e datorat pe temeiul înţelegerii care cere ca în schimbul tributului pe care oraşele îl plătesc regelui, acesta să le apere împotriva oricui ar încerca să le tulbure tihna.

Astfel, dar, la data decretului în cinstea lui Agathocles, Histria era ţinută să-i plătească lui Rhemaxos în cadrul alianţei sume mai mult sau mai puţin însemnate. Că nu-i vorba de vărsăminte excepţionale, ci de un adevărat φόρος, plătibil la date fixe (foarte probabil după strînsul recoltei), mi se pare a rezulta din r. 47—48, unde vedem cum într-o împrejurare dată regele trimite vestitori să ceară oraşului banii ce i se cuvin: ...ἀποστείλ[αντος] (scil. τοῦ βασιλέως) ἀγγέλου[ς καὶ ἀπ]αιτοῦντος τὸν φόρον. La rîndul lor, histrienii, neputîndu-şi onora angajamentele din pricina stării de război (τῆς χώρα[ς οὔ]σης ἐμ πολέμωι), imploră pe Rhemaxos să-i ajute să scape de duşmani. Ajutorul e acordat (e vorba de un escadron de 100 de călăreţi), dar se dovedeşte insuficient. De aceea, pornind din nou în misiune, Agathocles pretinde şi obţine de la fiul regelui o trupă mai numeroasă, cu ajutorul căreia vrăjmaşii sînt puşi pe fugă: τῆ[ς τ]ε χώρας οὔσης ἀφυλάκτου, αἱρ[εθεὶς] πρεζβευτὴς πρὸς τὸν υ[ἱὸ]ν τοῦ βασιλέως ... [ἔπεισεν α]ὐτὸν δοῦναι προφυλ[ακὴ]ν ἱπ[πέ]ων ἑξακοσίων· οὗ[τοι δὲ ὑπερέχο]ντες τῶν στρατοπ[έδ]ω[ν] [κατεν]ίκων τόν τε [ἄρχοντα (?) αὐτῶν Ζό]λτην (r. 53—57).

Abia dacă trebuie să relev în ce măsură evenimentele aci rezumate recheamă în minte situaţii cunoscute pe calea unor documente epigrafice provenind din cetăţi de pe coasta tracă sau de pe coasta scitică a Mării Negre. Va fi de ajuns să amintesc, în această ordine de idei, legăturile existente în zilele lui Protogenes, în sec. al III-lea î.e.n., între olbiopoliţi şi regele Saitapharnes, prea cunoscute pentru a fi necesar să ne oprim asupra lor [1]. Mai de folos mi se pare să pun în lumină împrejurarea că, în ochii histrienilor, Rhemaxos trebuie să fi făcut figură de personaj important: în textul pe care-l comentăm numele lui e invariabil însoţit de titlul βασιλεύς; o seamă de oraşe îi plătesc tribut şi se bucură din parte-i de un sprijin care, de multe ori nominal, îmbracă în unele cazuri aspectul unei προφύλακή: corp expediţionar, dacă nu garnizoană propriu-zisă. Fără teamă de a ne înşela, putem deci socoti relaţiile dintre Histria şi rege nu ca o alianţă ocazională, inspirată de nevoi trecătoare, ci ca o adevărată legătură politică, decurgînd dintr-un tratat ce trebuie să fi comportat deopotrivă clauze economice şi militare. În această privinţă,

[1] IPE I² 32, fr. A, r. 34 urm., 83 urm.

www.cimec.ro

expunerea de pînă aci a adus o seamă de precizii. Nu voi reveni asupra lor, ci, înainte de a sfîrşi, voi zăbovi asupra întrebării importante între toate: peste ce locuri stăpînea Rhemaxos, în alţi termeni care va fi fost obîrşia regelui şi a supuşilor peste care-şi exercita stăpînirea? Fără îndoială, problema e din cale afară de anevoioasă. De aceea, mai curînd decît o demonstraţie definitivă, scopul urmărit în cele ce urmează e de a pune în lumină elementele din text susceptibile să ducă la o dezlegare.

Aceste elemente sînt de două feluri: onomastice şi topografice, vreau să spun că putem căuta răspuns la întrebările formulate pornind fie de la examenul numelor lui Rhemaxos şi al fiului său, pomenit întîmplător în r. 54, fie de la indicaţiile de ordin geografic ce pot fi spicuite în text.

Pentru a nu permite discuţiei să se rătăcească, observ fără întîrziere că pretinsul nume al fiului regelui, *Phradmon*, e o conjectură a editorului, sugerată de Gustave Glotz. Piatra prezintă în acest loc literele ΦΡΑ urmate de o hastă înclinată la dreapta [1], care poate indica de bună seamă un Δ, dar tot atît de bine un A, un Λ sau un M. Aşa fiind, a încerca o întregire cu elementele la dispoziţia noastră mi se pare temerar. Ţin să adaug, oricum, că din numeroasele lecţiuni posibile ΦΡΑ[ΔΜΩΝ] mi se pare cea mai puţin probabilă.

Rămîne numele lui Rhemaxos, pe care de la descoperirea inscripţiei unii cercetători l-au interpretat ca indicînd originea getică, alţii originea scitică a personajului. Încă de curînd, pomenind din întîmplare decretul în cinstea lui Agathocles, L. Robert lăsa să se înţeleagă că, după el, Rhemaxos ar fi fost un rege scit [2]. În schimb, de treizeci de ani, cu o impresionantă unanimitate istoricii romîni se pronunţă pentru getismul regelui, pe care nu şovăie să-l considere drept căpetenia unei puternice uniuni de triburi din cîmpia munteană [3]. Asemenea formaţii politice ne sînt cunoscute de la sfîrşitul sec. IV, cînd Dromichaites respinge cu succes atacurile lui Lysimach [4]. Aproximativ un veac mai tîrziu, o anecdotă păstrată de Justin a scăpat de uitare numele lui Oroles, al cărui « regat » n-a fost localizat cu precizie dar ale cărui lupte cu bastarnii nu s-au putut petrece decît în părţile Dunării-de-jos [5]. În aceste condiţii, şi aşteptînd ca descoperiri epigrafice viitoare să ne aducă informaţii precise, locul lui Rhemaxos printre regii transdanubieni e întrucîtva indicat: între Dromichaites şi Oroles (sau îndată după acesta), cu multă probabilitate în jurul anului 200 î.e.n. [6].

În consideraţiile ce preced am lăsat anume la o parte argumentul lingvistic, — altfel spus analiza numelui Rhemaxos, — pentru bunul motiv că de la deschiderea discuţiei s-au făcut în această privinţă, fără rezultate concludente, toate

---

[1] În starea actuală a lespezii (mai sus, p. 143, nota 2), orice posibilitate de control a acestor indicaţii e, din păcate, exclusă.

[2] Capitolul *Épigraphie*, în lucrarea colectivă *L'histoire et ses méthodes* (Encyclopédie de la Pléiade), Paris, 1961, p. 13 a extrasului. Cf. M. I. Rostovtzev, *Skythien u. der Bosporus*, I, p. 493, n. 1.

[3] Cf., între alţii, N. Iorga, *Istoria Romînilor*, I 1 (Bucureşti, 1936), p. 230; R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 87—90 şi *Istoria Romîniei*, I (Bucureşti, 1960), p. 243—244.

[4] Diodor, XXI 11—12; Pomp. Trogus, XVI prol., p. 125 Seel; Strabo, VII 3, 14 (p. 305); Paus., I 9, 6; Polyaen., VII 25. Cf. V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 57—65; F. Geyer, în *RE*, XIV, col. 6—7; G. Saitta, ΚΩΚΑΛΟΣ, I, 1955, p. 62—154.

[5] Justin, XXXII 3,16. Cf. Pârvan, *Getica*, p. 67—68.

[6] E şi concluzia editorului, *op. cit.*, p. 208, după ce altă dată opinase pentru datarea activităţii lui Agathocles mai tîrziu, către 180 (CRAI, 1933, p. 124).

www.cimec.ro

apropierile cu putinţă [1]. Prefer să-mi concentrez atenţia asupra datelor geografice oferite de document, susceptibile să ajute la dezlegarea problemei.

Ca început, notez că pentru redactorul decretului Dobrogea e o parte a Sciţiei. Vorbind de primul atac al trupelor lui Zoltes în direcţia Histriei, el indică regiunea expusă prădăciunilor precum urmează: [π]αραγ[ιν]ομ[ένων εἴς τε τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς. . . πόλεις τὰς [τασσομένα]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥήμαξον (r. 15—17), ceea ce, evident, îndreptăţeşte întrebarea dacă încă de la acea dată nu existau între Dunăre şi mare unele din formaţiile politice care în veacul următor aveau să cîştige regiunii numele de μικρὰ Σκυθία [2]. După părerea mea, fără să fie exclusă, ipoteza e puţin probabilă, şi cel mai puternic argument în acest sens ni-l oferă decretul însuşi, care, expunînd evenimente petrecute de-a lungul unui întreg şir de ani, relatînd campanii desfăşurate cînd în nordul şi cînd în sudul regiunii, nu găseşte nicicînd prilejul să menţioneze existenţa pe aceste meleaguri fie şi a unui rudiment de stat scit. După indicaţiile oferite de document, partida se joacă între Zoltes, oraşele greceşti şi Rhemaxos, iar cît priveşte pe acesta din urmă, avem temeiuri să credem că era tot atît de străin de pămîntul Dobrogei ca Zoltes însuşi.

Spre convingere, n-avem decît să trecem în revistă pasajele din text unde i se menţionează numele. În r. 45, referindu-se la ajutorul aşteptat din partea « regelui », redactorul documentului scrie: μέχρι τῆς διαβάσεως τῆς το[ῦ βα]σιλέως. Ceva mai departe, în legătură cu aceleaşi evenimente, precizează: διαβάντος τε τοῦ βασιλέως εἰς τὸ [πέρα]ν (r. 46—47). În sfîrşit, în aceeaşi ordine de idei, alungarea călăreţilor regelui de către trupele lui Zoltes îi dă prilejul să insiste: [ἀ]ναχωρησάντων αὐτῶν [εἰς τὸ π]έραν διὰ τὸμ [φό]βον. . . (r. 52—53). În lumina acestor indicaţii, situaţia apare limpede: « regatul » lui Rhemaxos şi reşedinţa-i obişnuită nu sînt pe malul drept, ci pe malul stîng al Dunării: în Muntenia ori în Basarabia. Dacă vine din Muntenia, sînt toate şansele să fie get. Dacă trece în Dobrogea din nordul gurilor Dunării, posibilitatea de a ne găsi în faţa unui scit nu-i cu totul exclusă. În această situaţie încurcată, există fie şi o vagă posibilitate de a ajunge la o soluţie? Cît mă priveşte, nu şovăi să răspund afirmativ, insistînd asupra faptului că într-o problemă atît de spinoasă orice element adus în discuţie nu trebuie privit izolat, ci alături de toate celelalte pe care examenul situaţiei istorice ne-a dat prilejul să le punem în lumină. Şi acum iată faptul: trimis sol la rege într-o vreme de cumpănă pentru cetate, Agathocles, ni se spune, a pornit la drum . . . [κα]τὰ πλοῦν. Dar, adaugă documentul, şi acest amănunt e făcut să ne intereseze îndeosebi, — dacă pentru a ajunge la destinaţie solul ia calea apei, pricina e că drumul de uscat era tăiat, vrăjmaşii stăpînind teritoriul: τῆς χώρα[ς οὔ]σης ἐμ πολέμωι, αἱρε[θεὶς] πρεζβευτὴς καὶ ἀποδημήσα[ς κα]τὰ πλοῦν, ἔπεισε τὸν [βασι]λέα Ῥήμαξον δοῦναι εἰς [προ]φυλ[ακὴν ἱ]ππεῖς ἑκα{ι}τόν (r. 48—51). Aşa fiind, pentru cine ţine seamă de faptul că pentru a trece în Basarabia sau pe ţărmul de nord al Mării Negre calea firească la dispoziţia lui Agathocles era calea de apă, ca şi pentru cine nu uită că din Histria spre Muntenia drumul cel mai scurt tăia transversal Dobrogea în direcţia unuia din vadurile de la Hîrşova sau Măcin, va fi greu să se sustragă impresiei că, îngrijindu-se să indice itinerariul urmat de sol, redactorul decretului îşi propunea să arate că acest itinerar *nu era normal*, şi aceasta, fără îndoială, cu intenţia de a pune mai bine în lumină curajul şi spiritul de sacrificiu al evergetului.

[1] Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 89; Rev. Ét. roumaines, V—VI, p. 202—203.
[2] Strabo, *Geogr.*, VII 4, 5 şi 5, 12.

www.cimec.ro

Concluzia ar fi că ținta călătoriei întreprinse de Agathocles era Muntenia, nu Basarabia, şi acest amănunt — adăugat la argumentele dintotdeauna invocate de predecesori — poate contribui, socot, fie şi într-o mică măsură, la rezolvarea a ceea ce de treizeci de ani încoace n-a încetat de a fi pentru istoriografia noastră o *uexata quaestio*...

★

Nu pot încheia consideraţiile pe care mi le-a prilejuit decretul în cinstea lui Agathocles, fără a sublinia o dată mai mult lumina pe care importantul document o aruncă asupra istoriei geţilor din Muntenia de-a lungul ultimelor veacuri î.e.n., ca şi asupra legăturilor lor cu Dobrogea în cursul aceleiaşi perioade. Din acest punct de vedere, ştirile pe care ni le aduce sînt tot atît de preţioase ca acele privind situaţia cetăţilor greceşti de pe litoral, şi mai neaşteptate, de vreme ce dacă se exceptă scurta notiţă a lui Justin despre Oroles, amintită înainte în treacăt [1], ori aluzia la misteriosul Rubobostes, care se citeşte într-un fragment din Trogus Pompeius [2], e pentru întîia oară că ne găsim înaintea unui izvor explicit interesînd istoria politică a geţilor în sec. III/II î.e.n. Zic « explicit », pentru că în ce priveşte inscripţia care ne-a păstrat numele lui Zalmodegikos, laconismul ei nu ne permite să spunem dacă stăpînirea acestuia se exercita pe malul drept sau pe malul stîng al Dunării, în Dobrogea sau în Muntenia. Pentru motive expuse în alt loc şi asupra cărora n-am de gînd să revin, am ajuns la încheierea că prima părere se apropie mai mult de adevăr [3]. În acelaşi sens pledează lipsa oricărui titlu adaos numelui personajului, foarte explicabilă presupunînd că Zalmodegikos nu era un adevărat βασιλεύς al geţilor de dincolo de Dunăre, ci şeful mai modest al unei uniuni de triburi constituită undeva în nord-vestul Dobrogei. Cum au dovedit-o săpăturile arheologice, această regiune a fost dintotdeauna intens populată de geto-daci [4]; de altă parte, în sec. I î.e.n. izvoarele istoriografice menţionează aci existenţa unor formaţii politice cărora li se atribuie cu generozitate epitetul de « regate » [5].

Oricare ar fi însă adevărul în privinţa lui Zalmodegikos, în legătură cu care descoperiri viitoare ne vor aduce poate şi alte ştiri, situaţia e limpede cînd e vorba de Rhemaxos, căruia decretul în cinstea lui Agathocles îi atribuie în mai multe rînduri titlul de βασιλεύς şi al cărui « regat » era situat, fără îndoială posibilă, pe malul stîng al Dunării. Acesta e şi motivul pentru care, începînd din 1931, majoritatea cercetătorilor n-a şovăit să vadă în el un get [6]. Dar interesul ştirilor aduse de noul document pentru istoria ţinuturilor de la Dunărea-de-jos, în jurul anului 200, nu se opreşte aci. Ceea ce, pentru istoricul geţilor ca şi pentru acel al coloniilor pontice, merită deopotrivă să reţină atenţia sînt legăturile pe care decretul ne îngăduie să le ghicim între un rege de dincolo de fluviu şi cetăţile din Sciţia Mică, legături a căror natură e limpede şi care ne permit să înţelegem nu numai amestecul lui Rhemaxos în conflictul dintre Histria şi Zoltes, dar şi ceea ce nu trebuie să ne sfiim a numi de acum « politica pontică » a regilor geţi, de la Dromichaites la Burebista.

---

[1] Mai sus, p. 154, nota 5.

[2] XXXII prol., p. 152 Seel, cu observaţiile lui C. Daicoviciu, SCIV, VI, 1955, p. 50—51.

[3] SCIV, XI, 1960, p. 44—49 = *Epigr. Beiträge*, p. 79—85.

[4] Gh. Ştefan, *Contribuţii arheologice la cunoaşterea dacilor din Dobrogea de nord*, în Studii şi Referate privind istoria Romîniei, Bucureşti, 1954, I, p. 29—40.

[5] Dion, LI 23—26, de completat cu informaţiile sporadice din Ovidiu *ex Ponto*, I 8 şi IV 7 şi 8, comentate de Pârvan, *Getica*, p. 96 urm.

[6] Mai sus, p. 154, nota 3. Cf. totuşi Robert şi Rostovtzev, citaţi la p. 154, nota 2.

www.cimec.ro

Cum e lesne de înţeles, e vorba aci de o problemă specială, pe care n-am de gînd s-o tratez astăzi. Nu mă pot totuşi dispensa de a observa că ipoteza unei dependenţe politice a coloniilor greceşti de pe litoralul dobrogean faţă de unii regi geţi de pe malul stîng al Dunării e de natură să explice, pe de o parte, un conflict ca acel dintre Lysimach şi Dromichaites [1], pe de alta, ajutorul militar oferit de « traci » grecilor din Pontul Stîng cu prilejul faimoasei lor revolte împotriva Diadohului [2]. Oricît de tainice ar fi pentru noi motivele care l-au împins pe Lysimach să treacă în două rînduri fluviul, cu rezultatele care se ştiu, e greu de crezut că a putut-o face, aşa cum s-a susţinut, cu simplul scop « de a-şi întinde frontierele regatului dincolo de Dunăre » [3]. La fel cu predecesorii săi Filip şi Alexandru, la fel cu August, trei veacuri mai tîrziu, Lysimach n-a putut să nu considere Dunărea drept hotarul firesc al unui regat pe care-l cucerise cu greu şi pe care-l stăpînea încă şi mai anevoie. Dacă, prin urmare, în două rînduri s-a hotărît să poarte război în locuri unde însuşi Alexandru şovăise să se aventureze, în campania împotriva tribalilor [4], şi unde într-o vreme mai nouă Zopyrion îşi găsise moartea împreună cu întreaga-i oaste [5], e de presupus că măsura îi fusese impusă. Pentru aceste motive înclin să cred că expediţiile împotriva lui Dromichaites se explică nu prin dorinţa lui Lysimach de a agonisi teritorii noi în cîmpia munteană sau în Basarabia [6], ci prin înverşunarea regelui get în apărarea propriilor « drepturi » asupra cetăţilor din Dobrogea, ale căror interese economice erau complementare cu ale sale şi ale căror simpatii — cum o dovedise răscoala din 413 — nu mergeau nici ele spre orgoliosul rege al Traciei [7].

În acelaşi sens sînt ispitit să interpretez şi textul din Pausanias potrivit căruia, la capătul unor lupte indecise, Lysimach ar fi fost obligat să cedeze lui Dromichaites. . . τὰ πέραν Ἴστρου [8]. Departe de a crede, cum încearcă să ne convingă Geyer, că la încheierea păcii regele Traciei stăpînea în nordul fluviului unele teritorii pe care, pînă la urmă, a fost nevoit să le abandoneze, mi se pare firesc să presupunem că — după două războaie în care Lysimach fusese înfrînt dar care afectaseră şi forţele lui Dromichaites — cei doi regi au căzut de acord ca Dunărea să le fie hotar pentru restul zilelor.

După moartea lui Lysimach şi dispariţia regatului Traciei, situaţia redevenea ceea ce fusese întotdeauna, cu alte cuvinte nimeni nu mai intervine — pentru a le influenţa — în raporturile dintre coloniile greceşti şi geţii de pe cele două maluri ale fluviului. Pătrunderea celţilor în Balcani şi întemeierea regatului din Tylis nu par să

---

[1] Mai sus, p. 154, nota 4.
[2] Mai sus, p. 149, nota 1.
[3] Geyer, în *RE*, XIV, col. 6.
[4] Arrian, *Anab.*, I 4, 8. Cf. Pârvan, *Getica*, p. 43—48, şi U. Wilcken, *Alexandre le Grand* (tr. fr. Bouvier), Paris, 1933, p. 74—75.
[5] Justin, XII 2, 16; Q. Curtius, X 1, 44, cu comentariul lui Pârvan, *Getica*, p. 49—50, după care înfrîngerea generalului macedonean s-ar fi produs « undeva în regiunea Moldovei sau a Basarabiei sudice ».
[6] După E. Diehl, *RE*, VII A, col. 1861, Lysimach ar fi stăpînit statornic o parte din ţinutul situat la nordul gurilor Dunării, inclusiv cetatea Tyras.
[7] Despre dificultăţile întîmpinate de Lysimach în administrarea cetăţilor greceşti stăpînite de el în Europa şi Asia, v. observaţiile lui P. Roussel, în Glotz-Cohen-Roussel, *Hist. grecque*, IV 1 (Paris, 1938), p. 367—368. Despre politica lui financiară, aspră şi exigentă, A. Andreades, în *Mélanges Paul Thomas*, Bruges, 1930, p. 6 urm.
[8] I 9, 6. Cf. Geyer, *RE*, XIV, col. 6—7.

www.cimec.ro

fi avut pentru regiunile situate la nord de Haemus importanța ce li s-a atribuit [1], iar cît privește Dobrogea, poate fi socotit sigur că n-a suferit niciînd controlul ori autoritatea urmașilor lui Komontorios. Nici o descoperire arheologică, nici un document epigrafic nu ne dau prilej să constatăm prezența lor în Sciția Mică în sec. al III-lea. Dimpotrivă, tot ce se știe în această privință și unele constatări recente ne îndeamnă să credem că atîta vreme cît a durat regatul celților din Tracia amestecul lui în treburile grecilor din Dobrogea a fost inexistent, și inexistentă influența asupra dezvoltării social-economice a populației băștinașe [2].

În această ordine de idei, abia dacă mai trebuie să amintesc informațiile lui Memnon cu privire la războiul purtat în jurul anului 260 de bizantini împotriva histrienilor și calatienilor pentru stăpînirea portului Tomis [3], război în care celții nu intervin nicicum, în ciuda faptului că totul ar fi trebuit să-i îndemne să prevină ori să înăbușe asemenea conflicte în cuprinsul sferei lor de influență [4]. Către aceeași vreme, dacă nu chiar înainte, o inscripție din Histria dovedește că locuitorii acestui oraș au acordat sprijin militar apolloniaților într-un război pe care aceștia îl purtau după toate probabilitățile chiar cu celții [5]. În sfîrșit, în ce privește populația locală, știrile aduse de « stela solilor » sînt cît se poate de semnificative, de vreme ce, așa cum am arătat-o în mai multe rînduri, ne dau putința să afirmăm că în sec. al III-lea, într-o vreme cînd regatul din Tylis era încă în ființă, geții din nord-vestul Dobrogei dispuneau de formații politice independente în raport cu celții și destul de puternice pentru a-și impune voința grecilor de pe coastă.

În cele ce preced și în studiul închinat anume acestui subiect, m-am ferit, din lipsă de dovezi, să-mi însușesc ipoteza după care Zalmodegikos ar fi fost un βασιλεύς al geților de pe malul stîng al Dunării. Această prudență metodologică nu exclude posibilitatea ca personajul să fi domnit totuși undeva în Muntenia, fie pe întinsul Bărăgan, fie mai la vest, pe valea Argeșului, care de-a lungul epocii elenistice a

---

[1] În această privință, G. Mihailov, *La Thrace aux IV-e et III-e siècles av. notre ère*, în Athenaeum, XXXIX, 1961, p. 33 urm., în special p. 42–43.

[2] Mihailov, *art. cit.*, p. 42; Pippidi, *Epigr. Beiträge*, p. 85. În raport cu judecata exprimată în text, comentariul documentului pe care-l analizăm se remarcă prin tendința de a atribui celților în istoria Dobrogei elenistice un rol pe care nu-l confirmă izvoarele epigrafice, și încă și mai puțin descoperirile arheologice. E semnificativ, din acest punct de vedere, faptul că în susținerea tezei sale editorul citează — în afara cîtorva toponime *atestate în primele secole ale erei noastre* — numai fapte și împrejurări fără legătură cu regiunea care ne interesează: prezența britolagilor în nordul Basarabiei (Ptol., III 6, 15) sau atacul galaților împotriva Olbiei în zilele lui Protogenes (IPE I[5] 32, fr. B, r. 5 urm.), ambele de pus în legătură nu — cum s-a crezut prea multă vreme — cu un *raid* spre nord al celților din Tracia (Camille Jullian, Pârvan), ci cu o înaintare în direcția Ucrainei efectuată pe la nordul Carpaților și ale cărei urme au fost relevate în mai multe puncte de pe teritoriul Poloniei (Rostovtzev, *Skythien u. der Bosporus*, I, p. 465 urm.; J. Rosen-Przeworska, *Zabitki celtyckié na zemiach Polski*, în Swiatowit, XIX, 1946–1947, p. 179–322).

[3] FHG, III, p. 537 = Fr. Gr. Hist., III B 434, fr. 13.

[4] Afirmația lui Niese *(Geschichte der griech. u. makedon. Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, II, Gotha, 1899, p. 137, n. 1), cum că în lupta împotriva adversarilor lor dobrogeni bizantinii ar fi folosit trupe de mercenari galați, e o ipoteză cu neputință de verificat. Și de s-ar adeveri, de altă parte, n-ar face decît să întărească teza după care — în bine sau în rău — autoritatea celților din Tracia nu s-a exercitat decît pe o rază mică, în jurul capitalei lor, Tylis.

[5] V. Pârvan, *Histria IV*, p. 546, nr. 6, reeditată de D. M. Pippidi și Em. Popescu, în Dacia, N. S., III, 1959, p. 235, nr. 1. După părerea lui Pârvan, documentul ar fi « cel mai tîrziu din sec. al II-lea »; în realitate, cum a sugerat-o mai întîi Hr. Danov, BIAB, XII, 1938, p. 248–258, aspectul literelor indică fără îndoială prima jumătate a sec. al III-lea. În același sens, cf. și G. Mihailov, Athenaeum, XXXIX, 1961, p. 42.

www.cimec.ro

fost una din cele mai active căi de pătrundere a influenţei greceşti în spaţiul carpato-dunărean [1]. În acest caz, cum e lesne de văzut, legăturile dintre Histria şi Rhemaxos, aşa cum ne sînt înfăţişate în decretul pentru Agathocles, şi-ar găsi un precedent răsunător în relaţiile dintre Histria şi Zalmodegikos, a cărui comportare faţă de oraşul grec (în special marele număr de ostateci ţinuţi pe lîngă sine, dar şi dreptul pe care şi-l arogă de a dispune de « veniturile poporului histrian ») îndreptăţeşte concluzia că dinastul get exercita asupra cetăţii de pe ţărmul lagunei Sinoe *o adevărată autoritate politică*.

Nu stărui asupra cazului Rhemaxos, ale cărui multiple implicaţii ne-au reţinut de ajuns atenţia în paginile precedente. Prefer să trec direct la politica pontică a lui Burebista, care poate fi socotită ca o încununare a aspiraţiilor de veacuri ale regilor de dincolo de Dunăre în direcţia coloniilor greceşti de pe ţărmul apusean — şi chiar nordic — al Pontului Euxin. Faptele sînt cunoscute, şi ar fi de prisos să revin cu acest prilej asupra ştirilor oferite de decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion[2], care pune în cuvenita lumină importanţa regelui get în ansamblul lumii trace şi mulţumită căruia aflăm că în ajunul bătăliei de la Pharsalus Burebista îşi oferise alianţa lui Pompeius, în schimbul unor foloase a căror natură o putem doar ghici [3]. Prefer să mă opresc asupra textelor din Strabo şi din Dion Chrysostomul privind atitudinea sa faţă de cetăţile pontice, cărora, pentru exactitate, se cuvin adăugate mai multe documente epigrafice, precum şi unele constatări de ordin arheologic făcute de curînd în aşa-numita « zonă sacră » a Histriei.

Ceea ce rezultă din ansamblul acestor mărturii e, în primul rînd, faptul incontestabil că începînd de prin anul 55 şi pînă la moartea sa, întîmplată în 44 î.e.n., Burebista a stăpînit toate coloniile greceşti de pe ţărmul stîng al Pontului, de la Olbia, la gura Bugului, la Apollonia, pe coasta tracă [4]. De bună seamă, toate aceste cuceriri nu s-au făcut într-o campanie, nici în acelaşi chip, în sensul că dacă unele din aceste oraşe s-au grăbit să-i deschidă porţile (astfel, după toate probabilităţile, Dionysopolis, patria lui Acornion), altele — printre care Olbia, Histria, Mesambria — au încercat să-i opună o rezistenţă care a fost pretutindeni frîntă şi care a avut ca urmare distrugerea totală sau parţială a acestor aşezări. În această privinţă, pînă nu de mult dispuneam doar de informaţiile oferite în al său Βορυσθενιτικός de Dion Chrysostomul, care, vorbind pentru coborîtorii celor ce purtaseră război cu geţii, arată limpede că în acea împrejurare o bună parte a cetăţii fusese prăpădită [5]. Mai de curînd, un examen atent al decretului în cinstea lui Aristagoras fiul

[1] Faptul a fost pus în lumină pentru întîia oară de V. Pârvan în importantul studiu *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* (BSH, X, 1923, p. 23—47) şi confirmat de săpăturile lui R. Vulpe la Popeşti: SCIV, VI, 1955, p. 239 — 264; *Materiale...*, III, p. 227—242; V, p. 339—347; VI, p. 307—321; VII, p. 321—336.

[2] *Syll.* [3], 762.

[3] *Syll.* [3], 762, r. 31 urm.: πρός τε Γναῖον Πομπήϊον Γναίου υ[ἱό]ν, αὐτοκράτορα Ῥωμαίων, ἀποσταλεὶς ὑπὸ βασιλέως Βυραβεί[σ]τα πρεσβευτής, καὶ συντυχὼν αὐτῷ... οὐ μόνον τοὺς ὑπὲρ τοῦ βα[σι]λέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὔνοιαν τὴν Ῥωμαίων πα[ρ]αγόμενος τῷ βασιλεῖ, ἀ[λ]λὰ καὶ περὶ τῆς πατρίδος τοὺς καλλίστου[ς] διέθετο χρηματισμούς...

[4] Strabo, *Geogr.*, VII 3, 11: ἤδη δὲ καὶ Ῥωμαίοις φοβερὸς ἦν (Βοιρεβίστας), διαβαίνων ἀδεῶς τὸν Ἴστρον καὶ τὴν Θράκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας...

Dion Chrysost., *Or.*, XXXVI 4: εἶλον δὲ καὶ ταύτην Γέται καὶ τὰς ἄλλας τάς ἐν τοῖς ἀριστεροῖς τοῦ Πόντου πόλεις μέχρι Ἀπολλωνίας.

[5] Cf. K. Treu, *Zur Borysthenitica des Dion Chrysostomos*, în *Griechische Städte u. einheimische Völker des Schwarzmeergebietes*, Berlin, 1961, p. 137—154, care foloseşte rezultatele celor mai noi săpături întreprinse de arheologii sovietici.

www.cimec.ro

lui Apaturios, atribuind acest important document jumătăţii de-a doua a secolului I î.e.n., a permis raportarea informaţiilor pe care le cuprinde despre situaţia internă şi externă a Histriei la anii de frămîntări cînd oraşul a fost nu numai prădat, dar, cel puţin pentru un timp, şi ocupat de geţi, împreună cu ţinutul vecin [1]. În textul pe care-l citim, această realitate dureroasă e oarecum atenuată de modul de exprimare al redactorului, care, evocînd amintiri triste şi de altminteri cunoscute, recurge la aluzii, vorbind, de pildă, de « nenorocirea abătută asupra oraşului » (ἡ κατασχοῦσα τὴν πόλιν περίστασις), distrugerea zidului de înconjur (ἀτειχίστου τῆς πόλεως ὑπαρχούσης), în sfîrşit de « vremurile grele » prin care treceau oraşul şi ţinutul (τῶν αὐτῶν καιρῶν τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν κατεχόντων) [2]. Interpretarea corectă a acestor pasaje a sfîrşit totuşi prin a se impune, nu numai pe calea unei exacte datări a documentului, dar şi ca urmare a observaţiilor stratigrafice făcute în unicul sector din Histria unde săpăturile au scos la iveală ruinele unor monumente din epoca preromană.

Cum am mai lăsat-o să se înţeleagă, e vorba de aşa-numita « zonă sacră » a cetăţii, în realitate un τέμενος pe malul mării, în cuprinsul căruia, pe lîngă un templu atribuit Afroditei şi un mare altar al lui Zeus Polieus, amîndouă din sec. V î.e.n., au putut fi degajate ruinele mai multor altare şi ἀναθήματα anonime, precum şi resturile relativ bine conservate ale unui templu doric închinat Marelui Zeu (Θεὸς Μέγας) [3]. Ultimul monument datează din secolul al III-lea [4], de aceea amplasamentul său n-a putut fi stabilit în perimetrul cercetat, a cărui sistematizare — cît se poate judeca — datează din sec. V dacă nu chiar din sec. VI î.e.n. [5]. Fragmentele în discuţie au fost transportate în locul unde au fost găsite după un incendiu ale cărui urme sînt vizibile pe întreaga suprafaţă cercetată şi care, după observaţii verificate cu grijă, pare să fi avut loc către jumătatea sec. I î.e.n. [6].

De bună seamă, ipoteza unui accident nu poate fi *a priori* exclusă, trebuie chiar socotită mai firească decît altele, în general vorbind. Totuşi, ţinînd seamă că nu-i vorba de un monument izolat ci de un complex urbanistic, şi că atunci cînd viaţa reîncepe în acest loc — aproximativ un veac mai tîrziu — destinaţia întregii arii se schimbă, pe ruinele edificiilor sacre înălţîndu-se modeste locuinţe particulare, se impune concluzia că la data incendiului oraşul a avut de suferit una din acele distrugeri a căror amintire stăruie în tradiţia istoriografică şi ale căror urme sînt vizibile în mai multe locuri în straturile adînci ale ruinelor. La Histria însă, în sec. I î.e.n., o catastrofă de asemenea proporţii n-a putut fi pricinuită decît de geţi, de unde concluzia că în cursul campaniilor ce aveau să-i aducă stăpînirea cetăţilor pontice Burebista n-a lăsat să-i scape vechea colonie milesiană, în ciuda împrejurării că evenimentul nu-i lămurit consemnat în vreun izvor scris.

Simplă expediţie de pradă sau manifestarea unui îndelung meditat plan politic? — Cîtă vreme antecedentele a ceea ce putem numi acum « politica tradiţională » a regilor geţi faţă de ţinutul dintre Dunăre şi mare nu ne erau cunoscute, şovăiala

---

[1] D. M. Pippidi, *Contribuţii*, p. 123—136 = *Epigr. Beiträge*, p. 88—100.

[2] *Syll.*[3], 708, r. 6—7, 7—8, 31—32.

[3] D. M. Pippidi, în *Histria I*, p. 231—278, de completat prin rapoartele anuale publicate în *Materiale*, V, p. 283—288; VI, p. 265—274; VII, p. 229—234.

[4] G. Bordenache şi D. M. Pippidi, în BCH, LXXXIII, 1959 (2), p. 455—465.

[5] Concluziile provizorii a zece campanii de săpături sînt sintetizate în studiul meu, *I scavi della Zona sacra di Histria*, *Dacia*, N.S., VI, 1962 (sub tipar).

[6] V. Eftimie, în lucrarea colectivă *Histria II* (în pregătire).

www.cimec.ro

era legitimă [1]. De cînd decretul în cinstea lui Agathocles a venit să ne aducă precizii asupra activităţii lui Rhemaxos, al cărui « protectorat» asupra cetăţilor din Sciţia prefigurează oarecum stăpînirea lui Burebista o sută cincizeci de ani mai tîrziu, îndoiala nu mi se mai pare posibilă. Acel pe care inscripţia lui Acornion îl numeşte « cel dintîi şi cel mai mare dintre regii Traciei, stăpîn al ţinuturilor de dincolo şi de dincoace de fluviu» (πρώτου καὶ [μεγίστου γεγ]ονότος τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων καὶ πᾶσα[ν τήν τε πέρ]αν τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισ-χ[η]κότος), [2] era, de bună seamă, în stare să conceapă visul unui imens stat getic, desfăşurîndu-şi graniţele între Cadrilaterul bohem şi stepele Mării Negre.

Cît priveşte întrebarca dacă un asemenea plan era realizabil şi, mai ales, viabil, avem dreptul s-o formulăm, dar sîntem dispensaţi să-i răspundem. Pumnalul care a pus capăt înainte de vreme vieţii lui Burebista a dezlegat, în felul său, problema ce ne preocupă. De altă parte, în clipa cînd cădea cel mai mare suveran pe care l-au avut geto-dacii înainte de Decebal, prindeau să se adune legiunile care, pentru multe veacuri, aveau să-şi înşire stindardele de-a lungul malului drept al Dunării.

ХИСТРИЯ И ГЕТЫ ВО II В. Д. Н.Э.
ЗАМЕЧАНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ДЕКРЕТА В ЧЕСТЬ АГАФОКЛА, СЫНА АНТИФИЛОСА

РЕЗЮМЕ

Недавнее опубликование важного хистрийского документа — декрета в честь Агафокла, сына Антифилоса (Rev. Et. Roumaines, V — VI, стр. 186 — 217 = Historia, XI, 1962, стр. 18 — 28), послужило поводом для автора восполнить в некоторой мере довольно бедные комментарии издателя, выявив некоторые не затронутые им аспекты. Прежде всего автор стремится включить новый текст в серию сходных декретов III — II вв. до н. э., подчеркивая одинаковые черты в содержании и форме. Автор уделяет особое внимание надписи в связи с σιτωνία и, вообще, в связи с социально-экономическим кризисом, который переживала Хистрия в конце эллинистической эпохи и который объясняется важной ролью земледелия в экономической жизни города и непрерывно растущими затруднениями, с которыми приходилось встречаться жителям при обработке сельскохозяйственных угодий города (χώρα).

В связи с этим последним вопросом автор, ссылаясь на выводы, сделанные им в некоторых своих предыдущих трудах, разбирает сношения Хистрии и других греческих колоний добруджского побережья с более или менее могущественными «царями» гетов, населявших оба берега Дуная. Намеки на подобные связи имеются во многих местных документах, но самым показательным из них является декрет в честь

[1] Cf. rezervele formulate în *Contribuţii*, p. 28, n. 4 (acum şi în *Epigr. Beiträge*, p. 22, n. 55).
[2] *Syll.* [3], 762, r. 22—25.

www.cimec.ro

трех послов (πρέσβεις), которым пришлось вести переговоры с Залмодегикосом, одним из вождей гетов на северо-западе Добруджи, относительно жгучего вопроса об общественных «доходах», на некоторое время захваченных этим вождем, а затем снова уступленных хистрийцам. В свете этого текста и других ему подобных, происходящих из городов западного и северного побережья Черного моря, автор рассматривает положение вещей, отразившееся в декрете в честь Агафокла, которое по существу является одним и тем же во всех документах, отличаясь в данном декрете многими новыми подробностями.

Далее разбираются отношения Хистрии с Золтесом и Ремаксосом, причем подчеркивается политическая зависимость, в которой, по-видимому, находились города добруджского побережья по отношению к последнему царю. Автор пытается дать ответ на вопрос об этнической принадлежности этого царя и найти в тексте новые аргументы в пользу положения, согласно которому Ремаксос царствовал над гетами валашской равнины. В связи с этим автор снова упоминает о связях левобережных гетов с греческими городами побережья, развивавшихся на протяжении нескольких столетий, и в общих чертах набрасывает картину того, что можно было бы назвать «понтийской политикой» гетских царей в период между царствованием Дромихетеса и Биребисты. .

HISTRIA ET LES GÈTES AU IIe SIÈCLE AV. N.È.
REMARQUES SUR LE DÉCRET EN L'HONNEUR D'AGATHOKLÈS FILS D'ANTIPHILOS

RÉSUMÉ

La récente publication d'un important document histrien, le décret en l'honneur d'Agathoklès fils d'Antiphilos (Rev. Ét. Roum., V—VI, p. 180—217 = *Historia*, XI, 1962, p. 18—28) fournit à l'auteur du présent article l'occasion de compléter dans une certaine mesure le commentaire sommaire de l'éditeur, en insistant sur quelques aspects non examinés par ce dernier. L'étude s'attache à intégrer le texte dans une série de décrets similaires datant des IIIe — IIe siècles av. n.è., en soulignant les analogies de contenu et de forme. L'auteur insiste tout spécialement sur les inscriptions relatives à la σιτωνία et, plus généralement, à la crise sociale et économique que traversait Histria à la fin de l'époque hellénistique, crise qui, selon lui, trouve son explication dans la place importante que tient l'agriculture dans la vie économique de la cité et dans les difficultés croissantes qu'éprouvent les habitants à exploiter le territoire rural de la ville (χώρα).

Touchant ce dernier problème, l'auteur, faisant état des conclusions de ses précédentes recherches, examine les rapports d'Histria et des autres villes grecques du littoral de la Dobrogea actuelle avec les « rois » plus ou moins puissants des Gètes des deux rives du Danube. Plusieurs documents locaux font allusion à ces rapports, mais le plus significatif de ces textes est le décret en l'honneur de trois ambassadeurs (πρέσβεις) chargés de traiter avec Zalmodegikos, un chef gète du

www.cimec.ro

nord-ouest de la Dobrogea, le problème brûlant des « revenus » de la cité quelque temps interceptés par les Gètes, puis rendus aux Histriens. A la lumière de ce texte, et d'autres textes similaires provenant des cités de la côte ouest ou de la côte nord de la mer Noire, l'auteur analyse les circonstances reflétées par le décret en l'honneur d'Agathoklès, identiques en substance, mais diverses par l'abondance de détails avec laquelle elles nous sont décrites.

L'auteur examine successivement les relations d'Histria avec Zoltès et Rhémaxos, en insistant sur la dépendance politique à laquelle paraissent avoir été assujetties les cités du littoral envers Rhémaxos. Il tente à cette occasion de résoudre le problème de l'appartenance ethnique de ce dernier et de découvrir dans le texte de nouveaux arguments à l'appui de la thèse qui veut que Rhémaxos ait régné sur les Gètes de la plaine valaque. Dans le même ordre d'idées, l'article évoque les relations séculaires des Gètes de la rive gauche du Danube avec les cités grecques du littoral et tente d'ébaucher les grandes lignes de ce que l'on pourrait appeler la «politique pontique» des rois gètes, du règne de Dromikhaitès à celui de Burebista.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

LA LEX IVLIA DE ADVLTERIIS COERCENDIS

PAR

M. ANDRÉEV (Sofia)

I

1. Les richesses énormes que les maîtres d'esclaves romains avaient amassées grâce aux guerres de conquête victorieuses et surtout à l'exploitation impitoyable des esclaves aboutissent, pendant les derniers siècles de la République, à un faste et un luxe exagérés. Sur les lieux où les anciens cultivateurs latins avaient semé et moissonné commencent à s'élever les *villae* luxueuses des notables romains, dont quelques-unes avaient la superficie d'une ville de moyenne grandeur, avec leurs jardins et aqueducs, leurs viviers pour l'élevage de poissons de mer et d'eau douce, leurs installations pour l'élevage de lapins, de cerfs, de chèvres, de sangliers, de lièvres, de faisans, de paons et d'autres oiseaux [1]. Les habitations de ces maîtres d'esclaves enrichis se distinguaient sensiblement des modestes maisons des anciens habitants de Rome, tant par leurs dimensions que par leur construction et leur ameublement. L'*atrium*, dans lequel était concentrée primitivement toute la vie domestique des anciens Romains, devient insuffisant pour la vie luxueuse des maîtres enrichis de la région méditerranéenne. On exécute toute une série de constructions complémentaires dans le voisinage immédiat de l'habitation principale, ou collées à elle, qui servent de chambres à coucher, de cuisines, de salles à manger. On commence à construire des maisons à deux étages qui servent, soit à satisfaire les besoins croissants des propriétaires, soit à être louées. Le luxe de ces constructions augmente parallèlement à l'augmentation de leurs dimensions. En 62 avant notre ère, Cicéron paya pour l'achat de sa maison la somme de 3 500 000 sesterces. La demeure de Crassus fut estimée à 6 000 000 de sesterces. Catulle et Achillée ont eu des habitations encore plus chères [2].

Naturellement la vie de ces maîtres d'esclaves enrichis diffère de la vie simple et naturelle de leurs ancêtres cultivateurs, autant que les modestes demeures de

---

[1] V. Mommsen, *Histoire romaine*, tr. De Guerle, t. VII, p. 233.

[2] V. Marquardt, *La vie privée des Romains*, t. I, tr. Henry, Paris, 1892, p. 257–260; Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Paris, 1928, p. 478; Carcopino, *La vita quotidiana a Roma all'apogeo dell'Impero*, Bari, 1947, p. 52 et suiv.

www.cimec.ro

ces derniers se sont différenciées des édifices luxueux de Cicéron, de Crassus et de Catulle. Le luxe pénètre dans tous les domaines de la vie romaine. Le luxe des riches festins des Romains est devenu proverbial. Chaque maître d'esclaves a un cuisinier-spécialiste qui est ordinairement le mieux payé des esclaves et qui a tout un groupe d'aides à sa disposition. L'art culinaire à Rome atteint un niveau très élevé. Les mets préférés, servis au cours des repas somptueux, sont les poissons de mer bien préparés et les huîtres. Les vins des îles de Lesbos et de Chios font partie intégrante de tous les festins [1]. Naturellement, des festins si abondants et si recherchés exigent une installation appropriée. On donne ces grands repas non seulement dans des salles luxueuses spécialement destinées à cet effet, mais aussi, en plein air, dans des parcs, dans des vergers. Une foule d'esclaves assure le service à ces festins.

Les riches Romains dépensaient des sommes énormes en festins et il n'est pas étonnant que les mets nombreux et savoureux servis les aient amené à des excès regrettables. La préparation de la nourriture se transforme en art culinaire. Différents moyens de provoquer les vomissements sont largement répandus à la suite des excès de table [2].

Le luxe des toilettes n'était pas moindre. Pour l'habillement des femmes surtout se répand largement l'emploi des fins tissus de soie qui, au dire des écrivains de l'époque, déshabillaient les femmes sous prétexte de les habiller [3].

Des esclaves spécialisés s'occupaient de la toilette de leurs maîtres et de leurs maîtresses *(ornatores, ornatrices, tonsores)*. Il est intéressant de remarquer le fait qu'ordinairement, pour procéder à la toilette de leurs maîtres, les esclaves étaient nus jusqu'à la ceinture, afin qu'à la moindre faute ou à la moindre inattention, ils pussent être frappés ou piqués. [4]

Le goût des maîtres romains enrichis pour le faste et le luxe se remarque également dans leur tenue au dehors. Quand le Romain, maître d'esclaves, sort de sa maison, il est toujours accompagné de tout un groupe d'esclaves *(pedisequi)* ou porté en chaise à porteurs par des esclaves spéciaux *(lecticarii)*. Pour *lecticarii*, on choisissait ordinairement les plus forts et les plus sveltes des esclaves.

2. Ce faste et ce luxe, cette vie futile et efféminée que menaient les riches Romains maîtres d'esclaves, les excès de table (nourritures et boissons) amènent un grand relâchement des mœurs, une vaste propagation et une grande augmentation de la débauche dans les hautes couches de la société romaine.

Le riche propriétaire d'esclaves peut agir comme bon lui semble avec ses esclaves des deux sexes et nous pouvons facilement nous imaginer à quelles pénibles épreuves ont été soumis ces esclaves qui étaient obligés de satisfaire toutes les passions et les caprices de leur maître. Sous ce rapport, la remarque de Sénèque disant que le vice est un crime pour celui qui est libre et une nécessité pour l'esclave, est particulièrement éloquente:

...impudicitia in ingenuo crimen est, in seruo necessitas (Sen., *Contr.*, IV, 10).

Ces rapports envers les esclaves ont atteint sérieusement et, dans certains cas, ont anéanti complètement tous les principes de morale concernant les rapports familiaux esclavagistes. Une illustration éclatante de la décadence de la classe des

[1] V. Mommsen, *Histoire romaine*, t. VII, p. 242.
[2] V. Mommsen, *ouv. c.*, p. 243; Marquardt, *ouv. c.*, p. 386.
[3] V. Ferrero, *Grandeur et décadence de Rome*, tr. Mengin, t. V, Paris, 1908, p. 246.
[4] Marquardt, *ouv. c.*, p. 214 rem. 9.

www.cimec.ro

riches propriétaires d'esclaves est le procès qui eut lieu à Rome contre Aulus Cluentius Auitus au cours duquel Cicéron, en tant que défenseur de l'accusé, a prononcé une de ses plaidoiries les plus brillantes.

Dans ce procès, le véritable accusateur de Cluentius était sa propre mère Sassia, qui avait marié une de ses filles, demi-sœur de l'accusé, avec le fils de son troisième mari, à condition que son gendre soulevât une accusation contre son propre fils, comme quoi ce dernier — son fils Cluentius — aurait empoisonné son troisième mari.

Pour annuler l'accusation de Sassia et pour sauver son client, Cicéron dut révéler au tribunal toute la vie de débauche de celle-ci. C'est par la plaidoirie de Cicéron que nous apprenons que Sassia a été mariée trois fois. Son premier mari était Cluentius, père de l'inculpé. Le deuxième mari de Sassia fut Aurius Melinus, son gendre, qu'elle enleva à sa propre fille pour l'épouser.

Mais, la passion vicieuse de Sassia envers Aurius Melinus ne l'empêcha pas, quand ce dernier fut tué au cours des guerres civiles, de se remarier avec son assassin. Bien qu'elle sût que son deuxième mari avait péri de la main d'Oppiniacus (partisan de Sylla), Sassia ne repoussa pas sa demande en mariage.

C'est avec raison que Cicéron dit à ce propos:

Utrum impudentior hic qui postulet, an crudelior illa, si nubat, difficile dictu est (Cic., *Pro Cluentio*, 9).

En vérité, il est difficile de dire si l'impudence de celui qui fait la proposition dépasse la cruauté de celle qui l'accepte. Les conditions que Sassia avait posées pour la conclusion de ce mariage parachèvent le portrait moral de cette créature monstrueuse.

Sassia — continue Cicéron — ne s'étonne pas de la hardiesse d'Oppiniacus, elle ne repousse pas son impudence, elle n'est pas horrifiée par sa demeure imbibée du sang de son mari; mais elle répond qu'elle a horreur de ce mariage, seulement parce que Oppiniacus a trois fils:

Illa autem non admiratur audaciam, non impudentiam aspernatur, non denique illam Oppiniaci domum, uiri sui sanguine redundantem, reformidabat, sed quod haberet tres ille filios, idcirco se ab his nuptiis abhorrere respondit (Cicero, *Pro Cluentio*, 9).

Mais Oppiniacus n'est pas un homme qui se serait arrêté devant un tel obstacle. Dans un bref délai, deux de ses fils meurent d'une mort inexplicable et le mariage de Sassia et d'Oppiniacus est célébré.

Il faut remarquer que le cas rapporté par Cicéron ne peut être considéré comme une chose entièrement exceptionnelle et inhabituelle. Ce n'est qu'une des manifestations les plus éclatantes de la décomposition des rapports familiaux des notables, des riches propriétaires d'esclaves qui apparaît à la fin de la République. En 180 avant notre ère, le consul Pison fut tué par sa propre femme et, en 154, deux anciens consuls furent empoisonnés de la même façon. Dans son *Histoire* (VIII, 18), Tite Live écrit qu'en l'an 329 avant notre ère, 170 Romaines, pour la plupart patriciennes, ont empoisonné leurs maris:

Quum primores ciuitatis similibus morbis, eodemque ferme omne euentu, morerentur, ancilla quaedam ad Q. Fabium Maximum aedilem curulem, indicaturam se causam publicae pestis, professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futurum noxae indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt: consensuque ordinis fides indici data. Tum patefactum, muliebri fraude ciuitatem premi, matronasque ea uenena coquere; et, si sequi extemplo uelint, manifesto deprehendi posse.

www.cimec.ro

Secuti indicem, et coquentes quasdam medicamenta, et recondita alia, inuenerunt. Quibus in forum delatis, et ad uiginti matronis, apud quas deprehensa erant, per uiatorem accitis, duae ex iis, Cornelia ac Sergia, patriciae utraque gentis, quum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere iussae, ut se falsum commentam arguerent; spatio ad colloquendum sumpto, quum summoto populo, in conspectu omnium rem ad ceteras intulissent, haud abnuentibus et illi bibere, epoto medicamento, suamet ipsae fraude omnes interierunt. Comprehensae extemplo earum comites magnum numerum matronarum indicauerunt: ex quibus ad centum septuaginta damnatae.

Il n'est pas étonnant que dans cette situation, les divorces pour cause d'adultère aient été des faits ordinaires. L. Lucullus divorça deux fois en 74 avant notre ère et, les deux fois, pour cause d'adultère. C'est à la même époque qu'ont eu lieu les divorces des célèbres romains: M. Lucullus, P. Lentulus, M. Lepidus, Pompée, Caton etc. qui ont été prononcés pour les mêmes causes [1].

La corruption des mœurs fut telle que les écrivains de l'antiquité montrent comme des exceptions les épouses vertueuses, comme Cornélia, la mère des Gracques, l'épouse du triumvir Lépidus, qui, s'appelait également Cornélia, l'épouse d'Antoine, Octavia, ainsi que Porcia, femme de Brutus, Marcia, fille de Caton, Agrippine, épouse de Germanicus [2].

3. Il est indubitable que le fait que dans la classe dominante de Rome les mariages étaient conclus et dissous uniquement par intérêt, ait grandement contribué à cette corruption des mœurs [3]. Le choix de la future épouse était ordinairement fait non par le jeune romain, mais par son *pater familias*. Les conditions décisives qui dictaient alors l'une ou l'autre combinaison étaient la dot de la future épouse, l'importance politique de la famille à laquelle elle appartenait. Le mariage d'un sénateur était un acte politique important et il n'était autorisé que sous certaines conditions politiques [4].

Pour illustrer le caractère de ces mariages conclus par les représentants des grands propriétaires d'esclaves de Rome, il suffit d'en donner quelques exemples. Ainsi, en l'an 38 avant notre ère, Gaius Iulius Caesar Octavianus, le plus jeune des membres du triumvirat qui gouvernait l'état romain, le futur empereur Auguste, divorce d'avec sa femme Scribonia et se remarie avec la jeune Livie, âgée de dix-neuf ans, qui, au moment de la célébration du mariage, est en état de grossesse avancée de son premier mari Tiberius Claudius Nero. Ce dernier non seulement consent à divorcer d'avec sa femme enceinte pour la céder à son rival, mais il assiste en personne à la cérémonie du mariage d'Octave et de Livie et donne à celle-ci une dot à l'occasion de son nouveau mariage. Vingt et quelques années plus tard, ce même Octave ordonne à Tibère (le futur empereur), fils de Livie de son premier mariage avec Tiberius Claudius Nero, de divorcer d'avec sa jeune femme, la belle et vertueuse Vipsania, et de se remarier avec Julie, fille d'Octave de son premier mariage avec Scribonia [5].

Mais laissons de côté la famille impériale. La vie de la classe des propriétaires d'esclaves enrichis nous donne de nombreux exemples d'après lesquels on peut

[1] V. Marquardt, *ouv. c.*, p. 82.
[2] V. Marquardt, *ouv. c.*, p. 76 rem. 5.
[3] V. Maškin, *Принципат Августа*, Moscou-Leningrad, 1949, p. 418.
[4] V. Ferrero, *Les femmes des Césars*, tr. Lenoir, Paris, 1930, p. 14 et suiv.
[5] V. Ferrero, *ibidem*, p. 37—38 et 64—65.

www.cimec.ro

voir qu'ils avaient la même conception du mariage. A l'âge de soixante ans, Cicéron divorce d'avec son épouse irréprochable Terentia et se remarie avec Publilia, alors âgée de dix-sept ans, dont la richesse lui était nécessaire pour sa carrière politique et pour le paiement de ses dettes. Pour cause de son divorce avec Terentia, Cicéron donne comme prétexte plausible le fait que Terentia avait quitté sa maison pendant son absence. Il faut dire que de tels prétextes ridicules de divorce n'étaient pas une exception. Ainsi nous voyons Servius Sulpicius Galba se séparer de sa femme parce qu'il l'avait vue se promener dans la rue la tête découverte; Publius Sempronius Sophus divorça lui-aussi parce que sa femme était allée au spectacle sans qu'il le sût. [1]

Plutarque nous informe que Paul Emile chassa sa femme Paneria, mère de Scipion, après une longue vie conjugale, sans donner les raisons de son acte. Dans une de ses poésies, Martial s'exclame: « Dans trente jours, Telesilla se marie avec son dixième époux; ce n'est pas un mariage, c'est un adultère légal: *adultera lege est* [2] ».

La remarque que fait Sénèque, concernant les divorces, est pleinement fondée. Y a-t-il encore, se demande cet auteur, une femme qui rougisse d'un divorce, après que certaines femmes nobles des plus grandes familles comptent leurs années non pas d'après les consuls, mais d'après le nombre de leurs maris, elles divorcent pour se marier, elles se marient pour divorcer :

Numquid iam ulla repudio erubescit, postquam illustres quaedam ac nobiles feminae non consulum numero sed maritorum annos suos computant, et exeunt matrimonii causa, nubunt repudii? (Sénèque, *De benef.*, III, 16, 2).

En ce qui concerne le mariage des riches romains, maîtres d'esclaves, on pourrait répéter les paroles qu'a prononcées Lucretius Vespillo dans son célèbre discours:

Rara sunt tam diuturna matrimonia, finita morte, non diuortio interrupta... [3]

4. Il est clair que dans cet état de choses, devenu de plus en plus alarmant, les dirigeants de la classe dominante ont dû prendre des mesures législatives sévères pour sauver la famille esclavagiste.D'autre part, il est clair que ces mesures législatives n'ont pu avoir qu'une importance relative. Jamais la superstructure ne peut sauver la base, quand cette dernière est ébranlée par ses propres contradictions internes.

L'esclavage, qui est apparu comme une étape progressive du développement de la société humaine et qui a remplacé le régime de la communauté primitive, devient peu à peu une entrave au développement des forces productrices de la société.

La décomposition de la famille à l'époque de l'esclavage romain fut une manifestation inévitable de la corruption de toute la société romaine de cette époque. Comme la décomposition de la société esclavagiste elle-même, la décomposition de la famille romaine sous ce régime fut une étape naturelle et inévitable de son développement.

Mais les choses apparaissaient autrement aux Romains, maîtres d'esclaves. Ils n'ont pas pu comprendre que l'état lamentable de leurs mariages était un des symptômes éclatants du commencement de la crise de l'esclavage romain; « ... Il faut toujours faire une différence — écrit Marx — entre le renversement des condi-

[1] V. Bonfante, *Corso di diritto romano*, vol. I, Roma, 1925, p. 253—254.
[2] V. Bonfante, *ouv. c.*, p. 254.
[3] Q. L. Vespillo du discours funèbre de Turia, I, 27, cité d'après Marquardt, *ouv. c.*, p. 85, rem. 5.

www.cimec.ro

tions économiques de la production, qu'on peut établir avec la précision des sciences naturelles, et les mœurs politiques, religieuses, artistiques ou philosophiques, en un mot, les formes idéologiques par lesquelles les hommes prennent connaissance de ce conflit et le résolvent par la lutte »[1].

Pour les Romains, maîtres d'esclaves, l'échec dans le domaine du mariage ne représentait rien de plus qu'une raison ordinaire de prendre des mesures législatives, ayant pour but de remédier au mal.

Et ceci est parfaitement naturel. C'est justement la tâche de la superstructure et, plus particulièrement, la tâche de son secteur juridique.

La tâche qui s'était posée devant le législateur romain fut de trouver des moyens juridiques pour consolider le mariage ébranlé des propriétaires d'esclaves et, en tout premier lieu, de trouver des moyens convenables pour remédier au mal dans les cas les plus graves, c'est-à-dire dans la matière des divorces. Ici, nous ne pouvons nous occuper que de ces derniers, la législation entière d'Auguste en ce qui concerne l'assainissement des mœurs ne faisant pas l'objet de nos recherches.

II

5. D'après un fragment d'Ulpien pris dans son premier livre sur l'adultère, la *lex Iulia de adulteriis coercendis*[2] a interdit l'adultère par ces mots: *ne quis posthac stuprum adulterium facito sciens dolo malo.* Ulpien se sert de ce texte pour expliquer qu'avec cette interdiction on incrimine également les actes des complices:

D. 48, 5, 13 — Ulpianus *libro primo de adulteriis* —

Haec uerba legis « ne quis posthac stuprum adulterium facito sciens dolo malo » et ad eum, qui suasit, et ad eum, qui stuprum uel adulterium intulit, pertinent.

Mais ce texte tire toute sa valeur des éclaircissements qu'il nous donne quant au contenu de la *lex Iulia* pour l'établissement du crime, en montrant que ce crime ne peut être commis qu'avec préméditation.

En outre, le texte de *D.* 48, 5, 14, 7 *in fine*, se prononce également dans ce sens:

ceterum quae uim patitur, non est in ea causa, ut adulterii uel stupri damnetur.

Il est vrai que ce texte a subi des modifications importantes apportées par les compilateurs[3]. Mais la phrase citée ci-dessus est d'origine classique[4].

La définition légale de la notion d'*adulterium* n'y est pas donnée, non plus qu'ailleurs. Il semble que le législateur n'ait pas jugé nécessaire de donner une telle définition, parce que dans la vie, cette notion n'éveille aucun doute.

C'est précisément pourquoi, dans le titre 16 du livre 50, où est donnée l'explication d'une série de notions employées dans le Digeste, on n'explique pas la notion d'*adulterium*, mais la différence entre *adulterium* et *stuprum:*

D. 50, 16, 101, pr. — Modestinus *libro nono differentiarum* —

---

[1] Marx, *Sur la critique de l'économie politique* (en langue bulgare), Sofia, ed. P.C.B., 1949, p. 9.

[2] Concernant le délit d'adultère v. Esmein, *Le délit d'adultère à Rome et la loi Iulia de adulteriis*, dans *Mélanges d'histoire du droit et de critique, droit romain*, Paris, 1886, p. 70—171.

[3] Concernant les interpolations de ce texte v. *Index Interpolationum*, III, col. 530.

[4] Cf. sur ce point l'argumentation de Solazzi, *In tema di divorzio*, dans Bulletino dell'Istituto di diritto romano, 34, p. 303, rem. I.

www.cimec.ro

Inter « stuprum » et « adulterium » hoc interesse quidam putant, quod adulterium in nuptam, stuprum in uiduam committitur. sed lex Iulia de adulteriis hoc uerbo indifferenter utitur.

Le texte de *D.*48,5,6,1 est écrit également dans le même sens.

Mais si la *lex Iulia* ne s'est pas souciée de donner une définition légale de la notion d'*adulterium*, on y trouve des indications sans équivoque ordonnant la poursuite et la condamnation de la femme ayant commis le crime d'adultère ainsi que la poursuite et la responsabilité de l'homme pour adultère, en tant que complice de l'adultère commis par une femme mariée (voir *D.*48,5,13 cité plus haut). Mais, selon le texte de la loi, l'homme, vu sa qualité de mari, n'est pas responsable de l'infidélité qu'il pourrait commettre envers sa propre femme. Cette règle est formulée catégoriquement dans *C.*9,9,1, mais elle ressort aussi de l'ensemble du contenu de *D.*48.5.

*C.*9,9,1 énonce:

Publico iudicio non habere mulieres adulterii accusationem, quamuis de matrimonio suo uiolato queri uelint, lex Iulia declarat, quae, cum masculis iure mariti facultatem accusandi detulisset, non idem feminis priuilegium detulit.

La sanction pénale pour *adulterium* n'est pas indiquée non plus sous le titre *Ad legem Iuliam de adulteriis coercendis* (*D*,48,5), qui règle tout ce qui concerne l'adultère. Cette ommission n'est pas le fait du hasard. Dans le droit de Justinien, et peut-être déjà après l'époque classique, c'est la peine de mort qui était prévue pour l'adultère.

D'après les Institutions de Justinien (*Inst.*, IV,18,4), *Item lex Iulia de adulteriis coercendis, ... temeratores alienarum nuptiarum gladio punit . . .*

Dans ce sens sont aussi les deux constitutions incluses dans le *Codex Iustinianus*, l'une d'Alexandre Sévère (*C.*9,9,9) datant de l'année 224, l'autre de Dioclétien et de Maximien (*C.*9,9,29), de l'année 326.

Mais, bien qu'elle soit indiquée comme édictée par la *lex Iulia*, la peine de mort n'est pas la sanction établie par Auguste; elle ne fut pas appliquée par le droit romain classique [1].

Les *Sentences* de Paul indiquent que la *lex Iulia* a établi une autre sanction, à savoir: l'exil et la confiscation des biens, et cette sanction, et non celle qui est relatée par les Institutions de Justinien, est appuyée par toute une série de textes du *Digeste*.

Le texte de Pauli *Sententiae*, II,26,14, déclare catégoriquement:

Adulterii conuictas mulieres dimidia parte dotis et tertia parte bonorum ac relegatione in insulam placuit coerceri, adulteris uero uiris pari in insulam relegatione dimidiam bonorum partem auferri, dummodo in diuersas insulas relegentur.

Il est clair que seules les sanctions établies par les *Sentences* de Paul peuvent être en accord avec celles des textes du *Digeste* qui parlent de l'interdiction de se remarier pour la femme condamnée pour adultère et de l'interdiction à tous les condamnés pour adultère de témoigner et de tester.

Ainsi, d'après *D.*48,5,30,1 — *adulterii damnatam si quis duxerit uxorem, ea lege teneri* — si quelqu'un prend pour femme une condamnée pour adultère, il en répondra d'après cette loi (d'après *lex Iulia*).

[1] V. Esmein, *ouv. c.*, p. 110 et suiv.

www.cimec.ro

C'est dans le même sens que *D.*25,7,1,2 explique que, d'après la loi Iulia, celui qui prend pour concubine une femme condamnée pour adultère n'encourt aucune responsabilité, bien qu'il eût été responsable s'il l'avait prise pour femme:

Qui autem damnatam adulterii in concubinatu habuit, non puto lege Iulia de adulteriis teneri, quamuis, si uxorem eam duxisset, teneretur.

*D.*22,5,14 interdit catégoriquement aux condamnés pour adultère de témoigner:

Scio quidem tractatum esse, an ad testamentum faciendum adhiberi possit adulterii damnatus: et sane iuste testimonii officio ei interdicetur.

Et le texte de *D.*34,9,13 établit que celui qui est condamné pour adultère ne peut tester:

Maeuius in adulterio Semproniae damnatus eandem Semproniam non damnatam duxit uxorem: qui moriens heredem eam reliquit. quaero, an iustum matrimonium fuerit et an mulier ad hereditatem admittatur, respondi neque tale matrimonium stare neque hereditatis lucrum ad mulierem pertinere, sed quod relictum est ad [fiscum] peruenire.

Dans ce texte, Lenel (*Palingenesis*, 368) pense que seul le terme *fiscum* est interpolé et il le remplace par le mot *populum*. Quant au caractère classique du texte même, il ne peut y avoir de doute.

Tous les textes cités ci-dessus n'ont de sens que si l'on admet que la sanction prévue par la *lex Iulia* n'était pas la peine de mort. De plus, il ne faut pas oublier que les sanctions établies par *leges iudiciorum publicorum* ne pouvaient être atténuées par le tribunal qui les appliquait. Et la *lex Iulia de adulteriis coercendis* était précisément une loi de cette catégorie. Par conséquent, il ne pouvait être question au temps d'Auguste, et même dans le droit classique, d'atténuation de la sanction établie par cette loi. Cette atténuation n'est devenue possible qu'après l'introduction des *cognitiones extraordinariae* [1].

Ainsi, quand *C.*9,9,9 énonce: «*qui autem adulterii damnatam, si quocumque modo poenam capitalem euaserit, sciens duxit uxorem*», cette constitution a en vue un état de choses permettant l'adoucissement de la peine capitale par le tribunal qui l'a prononcée. Nous savons qu'il en était ainsi pendant l'époque de la procédure extraordinaire, par conséquent après la période du droit classique. Il faut en conclure que le texte de *C.*9,9,9, a été interpolé et que la solution qu'il donne est post-classique [2].

La sanction pour l'adultère établie par la *lex Iulia* est donc la suivante:

a) pour la femme — l'exil dans une île, la confiscation de la moitié de sa dot et d'un tiers de ses biens;

b) pour les complices de l'adultère, pour les hommes — l'exil dans une île et la confiscation de la moitié de leurs biens.

6. En instituant comme sanction pour l'adultère l'exil et la confiscation des biens, la *lex Iulia de adulteriis* a conservé, bien qu'en le transformant d'une manière sensible, le *ius occidendi* du droit antique — c'est-à-dire le droit de l'époux et du père de tuer l'épouse coupable d'adultère et son complice.

Les changements qui ont été effectués dans ce domaine sont très caractéristiques et méritent toute notre attention.

---

[1] Pour cette question, v. Esmein, *ouv. c.*, p. 112.

[2] Cette conclusion est renforcée par le fait que Dion Cassius, parlant de la peine de mort que l'empereur Caracalla imposa à certains coupables d'adultère, remarque que ceci est contraire à la loi (Dion Cassius, 77, 16, cité d'après Esmein).

www.cimec.ro

D'après le droit antique, le mari ayant trouvé sa femme en flagrant délit d'adultère pouvait la tuer sans encourir aucune peine:

In adulterio uxorem tuam si deprehendisses sine iudicio impune necares (Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 10,23,5).

Si la femme coupable d'adultère n'avait pas été prise en flagrant délit, il fallait convoquer un conseil de famille, et c'est précisément ce dernier qui avait le pouvoir d'imposer la peine capitale à l'accusée. Dans le mariage avec *manus*, ce tribunal de famille était convoqué par le mari et, dans le mariage sans *manus*, par le père[1].

La *lex Iulia de adulteriis* changea cet état de choses. Le tribunal de famille fut supprimé. Il ne pouvait plus exister après que l'adultère eût été reconnu comme crime public. Le *ius occidendi* n'est maintenu qu'en cas de flagrant délit d'adultère. Mais ce droit est accordé, non à l'époux, mais au père (*D.*48,5,21 et *D.*48,5,22):

*D.*48,5,21 — Papinianus *libro primo de adulteriis:*

Patri datur ius occidendi adulterum cum filia quam in potestate habet: itaque nemo alius ex patribus idem iure faciet: sed nec filius familias pater.

*D.*48,5,22 — Ulpianus *libro primo de adulteriis:*

(sic eueniet ut nec pater nec auus possint occidere) nec immerito: in sua enim potestate non uidetur habere, qui non est suae potestatis.

Par conséquent, le *ius occidendi* est confié au père de la femme adultère, qui a de plus la qualité de *pater familias* par rapport à elle. Si le *pater familias* de la femme adultère n'est pas son propre père, ni le père, ni le *pater familias* n'auront le droit d'exercer le *ius occidendi*. Il résulte donc du texte cité que si la femme adultère a été mariée avec *manus*, le père n'a déjà plus le *ius occidendi*. Une solution inverse à cette question est cependant donnée dans la *Mosaicarum et Romanarum legum collatio*. D'après ce recueil, le père dispose encore du *ius occidendi* par rapport à sa fille, quand cette dernière a contracté un mariage *cum manu* et n'est déjà plus, pour cette raison, sous son pouvoir.

D'après *Coll.* IV,2,3, le père exerce le *ius occidendi:*

in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, uiro in manu conuenerit...

La solution de *Coll.* IV,2,3 peut être en accord avec le texte de *D.*48,5,21,22 en admettant que le *ius occidendi* ne peut être donné qu'au père de la femme adultère qui est son *pater familias* ou qui, avant qu'elle ne contracte mariage *cum manu*, avait eu cette qualité. Au contraire, le *ius occidendi* n'est pas accordé quand le *pater familias* de la femme adultère n'est pas son propre père, mais son grand-père, son arrière-grand-père, son oncle etc.

Naturellement, le fait d'accorder le *ius occidendi* seulement au père de la femme adultère n'est pas accidentel. Le législateur a pensé — avec raison — que l'amour paternel déjouerait tout abus de ce droit (dans ce sens *D.*48,5,23,4). Mais, pour reconnaître le *ius occidendi*, la loi ne s'est pas contentée seulement du lien de paternité, mais a exigé aussi la présence effective de la *patria potestas*. Le *ius occidendi* est un reflet du pouvoir illimité que possédait le chef de famille dans l'antiquité. Ainsi, seul le père qui a également la *patria potestas* peut exercer ce droit. La loi place au même niveau que le père véritable, le père adoptif — *nec in ea lege naturalis ab adoptiuo patre separatur* (*D.*48,5,23 pr.).

[1] V. pour cette question Esmein, *ouv. c.*, p. 75—77 et les autres auteurs qui y sont cités. V. aussi M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, I. Abschnitt, München, 1955, p. 52.

www.cimec.ro

La *lex Iulia* ne donne pas au mari le droit de tuer son épouse adultère et le complice de celle-ci: *patri non marito mulierem et omnem adulterum remissum est occidere* — c'est au père et non à l'époux qu'est confié le soin de supprimer la femme et tous ceux qui ont commis un adultère (*D.*48,5,23,4). C'est seulement dans des cas exceptionnels qu'est donné à l'époux trompé le droit de tuer le complice de l'adultère (et non sa femme).

*D.*48,5,25, pr. — Macer *libro primo publicorum:*

Marito quoque adulterum uxoris suae occidere permittitur, sed non quemlibet, ut patri: nam hac lege cauetur, ut liceat uiro deprehensum domi suae (non etiam soceri) in adulterio uxoris occidere eum, qui leno fuerit quiue artem ludicram ante fecerit in scaenam saltandi cantandiue causa prodierit iudicioue publico damnatus neque in integrum restitutus erit, quiue libertus eius mariti uxorisue, patris matris, filii filiae utrius eorum fuerit (nec interest, proprius cuius eorum an cum alio communis fuerit) quiue seruus erit.

C'est dans le même sens qu'est écrit le texte de Pauli *Sent.*, I,26,4, qui emploie quant au caractère de l'adultère, l'expression *qui corpore quaestum faciunt.*

Le caractère classique des exceptions prévues par le texte saute aux yeux, à première lecture.

Les raisons fondamentales pour lesquelles le législateur n'a pas accordé le *ius occidendi* au mari trompé sont claires par elles-mêmes. Elles sont d'ailleurs soulignées dans l'un des fragments des passages étudiés. Le législateur est dans le droit chemin quand il estime que le mari trompé est mauvais juge (v. *D.* 48,5,23,4 *in fine).* Malgré cela, le législateur qui enlève sans conditions et dans tous les cas le *ius occidendi* en ce qui concerne l'épouse adultère, qui enlève en général ce droit par rapport à l'amant, accorde le *ius occidendi* quand le complice de l'adultère est un homme appartenant aux classes exploitées. En vérité, seule une haine de classe, se manifestant ouvertement et sans aucun masque peut placer sur un même banc le *libertinus* et l'esclave avec le condamné, le criminel non réhabilité et l'entremetteur !

Naturellement, à l'époque d'Auguste, le *ius occidendi* est une chose révolue. Se rendre justice par soi-même était un moyen de défendre la violation des droits, qui était depuis longtemps totalement périmé. Si le législateur, pour défendre la morale de la famille esclavagiste, a trouvé à propos de permettre un anachronisme tel que le *ius occidendi*, il n'a pu le faire qu'avec des prémisses rigoureusement déterminées [1].

La première exigence que la loi pose pour reconnaître le *ius occidendi* est que la femme adultère et son amant soient trouvés en flagrant délit par la personne à laquelle ce droit est accordé:

Quod ait lex «in filia adulterum deprehenderit» non otiosum uidetur: uoluit enim ita demum hanc potestatem patri competere, si in ipsa turpitudine filiam de adulterio deprehendat (*D.* 48,5,24, pr., à comparer avec la formule du passage cité plus haut *D.* 48,5,25, pr.).

En second lieu, il est nécessaire que l'adultère soit surpris au domicile du père ou de l'époux:

[1] Il doit être clair que la peine de mort infligée à la femme adultère et à son complice dans les cas où la loi en permet l'application est toujours considérée comme l'exercice d'un droit. V. Esmein, *ouv. c.*, p. 91.

www.cimec.ro

... non ubicumque deprehenderit pater, permittitur ei occidere, sed domi suae generiue (*D.* 48,5,24,2).

Quand, par exception, on permet au mari de tuer l'amant, il ne peut le faire que s'il l'a trouvé dans son propre logis, et non dans la demeure de son beau-père (v. *D.* 48,5,25, pr. cité plus haut).

Enfin, pour le père, on pose encore une exigence. Il doit tuer en même temps l'amant et sa fille: *uno ictu et uno impetu utrumque occidere* — il doit les tuer tous les deux d'un seul coup et dans un même transport de colère (*D.* 48,5,24,4) [1].

7. En ce qui concerne les sujets du crime d'adultère, il faut noter que c'est l'épouse infidèle qui est en tout premier lieu sujet de ce crime. D'après la *lex Iulia*, tombe sous le coup de la loi toute épouse adultère, aussi bien celle qui a contracté un mariage légal *iure ciuili* que celle qui a contracté un mariage légal *iure gentium*.

D,48,5,14,1 s'exprime comme suit:

Plane siue iusta uxor fuit siue iniusta, accusationem instituere uir poterit: nam et Sextus Caecilius ait, haec lex ad omnia matrimonia pertinet...

Même une femme légère, après avoir contracté mariage, est responsable de l'adultère qu'elle a commis. C'est dans ce sens que se prononce *D.*48,5,14,2:

Sed et in ea uxore potest maritus adulterium uindicare, quae uolgaris fuerit, quamuis, si uidua esset, impune in ea stuprum committeretur.

Cependant, celles qui, après leur mariage, ont continué à être serveuses d'auberges et à servir les buveurs ne portent pas la responsabilité de l'adultère par suite de la nature du métier qu'elles exercent. D'après les conceptions du législateur romain, la mauvaise vie de ces femmes les rendait indignes de respecter les lois (*C.*9,9,28).

Seule l'épouse est sujet du crime d'adultère; la concubine, qui n'a pas les droits de l'épouse, ne porte pas les responsabilités de celle-ci, elle n'est pas responsable d'adultère. Mais la concubine ancienne esclave, libérée par celui avec lequel elle vit en concubinage, est aussi responsable d'adultère:

Si uxor non fuerit in adulterio, concubina tamen fuit, iure quidem mariti accusare eam non poterit, quae uxor non fuit, iure tamen extranei accusationem instituere non prohibebitur, si modo ea sit quae in concubinatum se dando matronae nomen non amisit ut puta quae patroni concubina fuit.

Etant donné que dans le droit romain — droit d'une société esclavagiste — le mariage ne peut exister qu'entre personnes libres, la liaison entre esclaves n'est pas élevée au titre de mariage. C'est pourquoi la *lex Iulia* ne s'applique pas à l'adultère touchant la cohabitation *(contubernium)* des esclaves:

---

[1] Beseler — v. Index III, col. 532 — admet que *D.* 48, 5, 24, 2 et *D.* 48, 5, 24, 4 ont été interpolés. Cependant, il faut remarquer que les solutions qu'ils donnent sont reproduites également dans *Collatio*, IV, 2, 3 et dans Pauli *Sent.*, II, 26, 1: *Coll.*, IV, 2, 3 — *Secundo uero capite permittit patri, si in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, uiro in manum conuenerit, adulterum domi suae generiue sui deprehenderit, isue in eam rem socerum adhibuerit, ut is pater eum adulterum sine fraude occidat, ita ut filiam in continenti occidat.* Pauli *Sent.*, II, 26, 1 — *Capite secundo legis Iuliae de adulteriis permittitur patri tam adoptiuo quam naturali adulterum cum filia cuiuscumque dignitatis domi suae uel generi sui deprehensum sua manu occidere.*

La pleine concordance de ces textes avec *D.* 48, 5, 24, 2; 4 et le fait que *ius occidendi* provient du plus ancien pouvoir du *pater familias* rendent tout à fait invraisemblable la thèse suivant laquelle les solutions données dans le fragment étudié d'Ulpien peuvent être de l'époque post-classique ou du droit de Justinien.

www.cimec.ro

*D.*48,5,6,pr. — *Inter liberas tantum personas adulterium stuprumue passas lex Iulia locum habet.*

Mais la *lex Iulia*, qui ne protège la cohabitation de l'esclave contre aucune atteinte, ne libère pas ce dernier de sa responsabilité quand il est complice de l'adultère d'une femme libre. Bien plus ! On accorde au mari trompé qui, par principe, n'a le droit de tuer ni sa femme adultère, ni son amant, le droit de tuer impunément l'esclave complice d'adultère. D'une part, aucune défense, d'autre part, la plus grande responsabilité ! Avec des mesures complémentaires réciproques qui ont trouvé place dans *D.*48,5,25 pr. et dans *D.*48,5,6, pr. la loi Iulia nous montre clairement son caractère de classe et l'orientation des buts visés par cette classe.

Le deuxième sujet du crime d'adultère est le complice d'adultère, l'amant de la femme infidèle. Pour engendrer sa responsabilité, il n'importe pas que l'amant soit libre ou esclave. L'esclave, comme nous l'avons déjà vu, porte une responsabilité plus lourde que l'homme libre.

La responsabilité de l'esclave pour le crime d'adultère est établie catégoriquement par le texte de *D.*48,2,5:

Seruos quoque adulterii posse accusari nulla dubitatio est.

Même ceux qui n'ont pas 25 ans révolus peuvent être sujets du crime établi par la *lex Iulia*. C'est dans ce sens que s'exprime le 37e fragment du titre étudié. Dans sa première partie, qui nous intéresse, ce fragment est d'origine classique [1]. Sa première partie énonce sans équivoque: *Si minor annis adulterium commiserit, lege Iulia tenetur* (*D.*45,5,37).

8. La *lex Iulia de adulteriis coercendis* ne punit pas seulement la femme adultère et son amant. Cette loi impose également des sanctions pénales au mari de la femme adultère qui supporte l'adultère flagrant de sa femme ou qui reçoit une gratification quelconque en rapport avec l'adultère. Il est caractéristique que dans tous ces cas la loi traite le mari comme un entremetteur *(leno)*:

Lenocinii quidem crimen lege Iulia de adulteriis praescriptum est, cum sit in eum maritum poena statuta, qui de adulterio uxoris suae quid ceperit, item in eum, qui in adulterio deprehensam retinuerit (*D.*48,5,2,2).

Les différents cas de ce crime sont délimités dans un autre fragment d'Ulpien, fragment pris dans le commentaire d'Ulpien sur la *lex Iulia* (*D.*48,5,30).

Là Ulpien traite avant tout de la responsabilité du mari qui a trouvé sa femme en flagrant délit d'adultère:

Mariti lenocinium lex coercuit, qui deprehensam uxorem in adulterio retinuit adulterumque dimisit: debuit enim uxori quoque irasci, quae matrimonium eius uiolauit... (*D.*48,5,30,pr.) [2].

Donc, dans le premier cas de *lenocinium* prévu par la *lex Iulia*, nous trouvons les éléments suivants:

[1] V. *Index Interpr.*, III, col. 533.

[2] Seul Bonfante a émis des doutes concernant l'origine classique de ce texte *(Corso*, I, p. 28). Cependant, il faut remarquer que pour cet auteur l'interpolation du texte ne provient que de la présence du mot *adumbrare*, qui lui paraissait douteux. Mais, en s'appuyant sur cette base, on ne peut considérer comme douteux que le texte de la deuxième phrase de *principium* et non le *principium* en entier. Il est du reste possible que Bonfante ait précisément voulu dire cela; mais, sa pensée n'est pas exprimée d'une façon très claire, parce qu'il touche la question de l'interpolation de *D.* 48, 5, 30 pr. — étrangère à son exposé — rien que par une phrase intercalée.

www.cimec.ro

en premier lieu, il est nécessaire que l'époux ait trouvé sa femme en flagrant délit d'adultère [1] ;

en second lieu, il est indispensable que l'époux, au lieu de chasser sa femme et de retenir l'amant — pour qu'il puisse trouver des témoins du crime — agisse de façon contraire: libérer l'amant et retenir sa femme, c'est-à-dire sauvegarder le mariage.

Le deuxième cas de *lenocinium* est donné dans le deuxième paragraphe du même fragment:

Plectitur et qui pretium pro comperto stupro acceperit: nec interest utrum maritus sit qui acceperit an alius quilibet: quicumque enim ob conscientiam stupri accepit aliquid, poena erit plectendus (*D.*48,5,30,2).

D'après ce texte, le mari doit être aussi condamné pour *lenocinium* quand il a reçu une gratification en rapport avec un adultère de sa femme dont il a eu connaissance — évidemment pour le cacher et pour ne pas chercher de responsabilité. Il faut faire attention au fait que, d'après le texte de la *lex Iulia* cité, non seulement le mari est sujet de *lenocinium*, mais aussi toute personne ayant reçu quelque gratification dans un cas semblable.

L'élargissement du cercle de ceux qui répondent de *lenocinium* dans le cas donné provient du fait que tout citoyen romain pouvait se présenter comme accusateur d'un crime établi par la *lex Iulia* [2]. Avec une telle procédure établie, tout citoyen romain pouvait tirer profit de cette possibilité que lui donnait la loi de poursuivre l'adultère et le *lenocinium* et c'est pourquoi le législateur établit la responsabilité de toute personne qui reçoit quelque gratification en rapport avec la découverte d'un acte d'adultère.

Enfin, la *lex Iulia* condamne l'époux qui a reçu une gratification pour laisser sa femme commettre l'adultère. Ce cas qui, d'après nos conceptions actuelles, est le plus typique de proxénétisme accompli par un mari, est indiqué en troisième place dans le fragment d'Ulpien étudié ici:

Qui quaestum ex adulterio uxoris suae fecerit, [plectitur]: [nec enim mediocriter deliquit, qui lenocinium in uxore exercuit]. Quaestum autem ex adulterio uxoris facere uidetur, qui quid accepit, ... ut uxorem pateretur adulterari [meretricio quodam genere] (*D.*48,5,30,3;4).

Il est vrai que les paragraphes 3 et 4 du fragment étudié ont été considérablement retravaillés par la commission de Trébonien. L'expression introduite *nec enim mediocriter deliquit...* est une addition faite par la commission. L'absence d'une liaison logique et convaincante entre cette phrase et le reste du texte apparaît nettement quand on relit attentivement ce fragment. Il en est de même des termes *meretricio quodam genere* qui s'accordent mal avec le verbe *adulterare*, qu'ils devraient expliquer. Enfin le verbe *plectitur* qui ne dit rien, ni de la qualification, ni de la sanction appliquée au délit examiné, suscite également des doutes [3].

Mais, bien que le texte soit interpolé, il est difficile de douter que la solution qu'il nous donne ne soit pas classique. Nous pouvons à peine admettre que la *lex Iulia* laisserait ce cas typique de proxénétisme impuni, si nous avons en vue que les cas moins scandaleux et par conséquent moins dangereux pour la famille

[1] La deuxième phrase de *D.* 48, 5, 30, pr. énonce qu'en l'absence d'un flagrant délit d'adultère, il n'y a pas de responsabilité de l'époux: *Tunc autem puniendus est maritus, cum excusare ignorantiam suam non potest uel adumbrare patientiam praetextu incredibilitatis.*

[2] V. pour cette question le paragr. suivant.

[3] V. *Index. Interp.* III, col. 532, Lenel, *Palingenesia* 1971, Volterra, Riv. ital., 5 (1930), p.128.

www.cimec.ro

esclavagiste, visés au paragraphe 2 et dans le *principium* du fragment d'Ulpien, ont été liés à de rigoureuses sanctions pénales.

Donc, nous pouvons admettre comme établi que la *lex Iulia* punit aussi bien le mari qui n'a pas chassé sa femme adultère prise en flagrant délit d'adultère, que le mari qui a reçu quelque gratification pour tolérer ou pour cacher un adultère de son épouse. Dans tous ces cas, on doit appliquer la même peine qui est prévue par la loi pour le crime de l'amant complice de l'épouse infidèle. Sur ce point, le texte de *D.*48,5,9,pr. est sans équivoque:

Qui domum suam, ut stuprum adulteriumue cum aliena matre familias uel cum masculo fieret, sciens praebuerit uel quaestum ex adulterio uxoris suae fecerit : cuiuscumque sit condicionis, quasi adulter punitur.

Les sanctions imposées par la *lex Iulia* ne sont pas moins rigoureuses en ce qui concerne les tierces personnes qui ont aidé, suscité un adultère, ou qui en ont profité pour en tirer un avantage matériel.

Au début de ce chapitre, on a fait remarquer que la *lex Iulia* punissait également les personnes qui provoquent sciemment l'adultère, ainsi que celles qui le facilitent par leurs conseils:

Haec uerba legis « ne quis posthac stuprum adulterium facito sciens dolo malo » et ad eum, qui suasit, et ad eum, qui stuprum uel adulterium intulit, pertinent (*D.* 48,5,13).

En même temps que les instigateurs et les aides, la *lex Iulia* punit aussi toute tierce personne qui reçoit une gratification en rapport avec l'adultère accompli:

Quicumque enim ob conscientiam stupri accepit aliquid, poena erit plectendus.

Enfin, la *lex Iulia* établit des sanctions pénales pour un cas spécifique de complicité d'adultère. Elle punit celui qui prête sciemment son domicile pour qu'un adultère soit commis. Le texte, établissant cette complicité, a déjà été cité:

Qui domum suam, ut stuprum adulteriumue cum aliena matre familias... fieret, sciens praebuerit... quasi adulter punitur.

Il est caractéristique que pour établir cette complicité, il n'est pas nécessaire que la personne inculpée ait reçu quelque gratification pour le service rendu. Il suffit qu'elle ait cédé son domicile pour la perpétration de l'adultère.

D'ailleurs, la pratique est allée encore plus loin et a admis comme complice toute personne cédant son domicile aux amants rien que pour leur donner la possibilité de se rencontrer et de s'entendre sur l'accomplissement de leur crime à un autre endroit (*D.*48,5,10,2):

Sed etsi in domum aliquam soliti fuerint conuenire ad tractandum de adulterio, etsi eo loco nihil fuerit admissum, uerumtamen uidetur is domum suam, ut stuprum adulteriumue committeretur, praebuisse, quia sine colloquio illo adulterium non committeretur.

9. En traitant de crimes l'adultère et le proxénétisme, le législateur romain a eu soin de créer une procédure spéciale qui, d'après lui, a pu assurer la meilleure et la plus efficace application des répressions pénales.

Dans ce but, le législateur confère au mari et au *pater familias* la qualité d'accusateurs de la femme adultère. Dans un délai de deux mois à compter du divorce faisant suite à l'adultère, le mari et le *pater familias* de la femme adultère sont les seules personnes qui puissent porter une accusation contre la coupable d'adultère:

Marito primum uel patri eam filiam, quam in potestate habet, intra dies sexaginta diuortii accusare permittitur nec ulli alii intra id tempus agendi potestas datur (*D.*48,5,15,2).

www.cimec.ro

Mais si, dans le courant du délai bimestriel établi par la loi, ni le mari, ni le père ne prennent l'initiative de l'accusation contre la femme adultère, la loi donne à toute tierce personne la possibilité de formuler une accusation contre l'infidèle dans le courant d'un délai de quatre mois à partir de la fin du premier:

Extraneis autem [qui accusare possunt] accusandi facultas post maritum et patrem conceditur: nam post sexaginta dies quattuor menses extraneis dantur, et ipsi utiles (*D.*48,5,4,1).

Une des prémisses indispensables pour porter une accusation contre une épouse adultère est la cessation du mariage atteint par l'adultère. Cette exigence est catégoriquement indiquée concernant l'accusation donnée par une tierce personne — *extraneus:*

Constante matrimonio ab iis, qui extra maritum ad accusationem admittuntur, accusari mulier adulterii non potest (*D.*48,5,27,pr.).

Mais la même exigence existe quant à l'accusation élevée par l'époux ou par le père, étant donné que, par rapport à eux, le délai bimestriel accordé pour formuler l'accusation est compté à partir du jour où a été prononcé le divorce. Quant à l'époux, les choses sont claires par elles-mêmes. Il est impossible à un époux, formulant une accusation contre sa femme pour adultère de maintenir les liens du mariage avec elle. Mais, on doit admettre la même chose quant au père, étant donné que le législateur ne fait aucune réserve sur ce point.

Seulement, pour ne pas déjouer de cette manière la réalisation de la responsabilité pénale par suite de la conduite de l'époux trompé, la loi donne la possibilité à des tierces personnes de formuler une accusation pour *lenocinium* contre le mari qui refuse de divorcer d'avec sa femme adultère. Après que le mari est condamné pour proxénétisme, la tierce personne peut formuler une accusation contre l'épouse adultère, bien que le mariage ne soit pas dissous.

Le fragment d'Ulpien cité plus haut (*D.*48,5,27,pr.), après avoir établi le réglement disant que tant que dure le mariage, une tierce personne ne peut accuser l'épouse adultère, apporte une restriction *nisi prius lenocinii maritum accusauerit* (excepté si le mari n'a pas été accusé préalablement de *lenocinium*). Par conséquent, après une procédure couronnée de succès pour *lenocinium*, une tierce personne peut formuler une accusation contre l'épouse adultère, bien que son mariage ne soit pas dissous.

La procédure contre l'amant de la femme adultère a lieu suivant des règles analogues. Et ici aussi l'époux et le père dans un délai bimestriel passent avant tous les autres pour formuler l'accusation (*C.*9,9,6,pr.). Quant à l'amant, on doit tenir compte de la circonstance restrictive pour l'adultère, à savoir: qu'une accusation pour adultère ne peut être donnée tant que le mariage de la femme adultère n'est pas dissous:

... durante eo matrimonio, in quo adulterium dicitur esse commissum, non posse mulierem ream adulterii fieri: sed nec adulterum interim accusari posse (*D.*48,5,12,10).

Mais, à la différence de la femme adultère, l'amant peut être poursuivi pénalement non seulement au cours des six mois suivant le divorce pour adultère, mais au cours de cinq années entières après consommation de l'adultère. Ce délai de cinq ans est maintenu quant à l'époux accusé de *lenocinium* et par rapport à ses complices:

Hoc quinquennium obseruari legislator uoluit, si reo uel reae stuprum adulterium uel lenocinium obiciatur (*D.*48,5,30,6).

www.cimec.ro

Quant à l'accusation de *lenocinium*, elle n'éveille aucun doute. Ici le principe de l'accusation publique est entièrement maintenu. Aucun droit privilégié n'est accordé à qui que ce soit. Le principe est entièrement sauvegardé d'après lequel tout citoyen romain peut formuler une accusation contre une personne qui supporte le flagrant délit d'adultère de son épouse, ou qui reçoit une gratification à propos d'un adultère accompli ou imminent.

10. Après l'étude des prescriptions essentielles de la *lex Iulia de adulteriis*, il n'est pas difficile de comprendre la voie choisie par Auguste et par ses collaborateurs dans leur lutte contre la corruption des mœurs et la décomposition de la famille esclavagiste, ainsi que les causes qui l'ont imposée.

La décadence de l'institution du mariage dans les familles romaines apparaît bien plus clairement dans les sanctions prévues par la loi Iulia que dans les satires les plus aiguës de Juvénal et des autres auteurs satyriques. Le mal était si grand que le législateur a eu recours aux sanctions les plus sévères.

Tout ce qui apparaissait comme une cause de corruption de la famille romaine était châtié sévèrement. Dans l'application des sanctions pénales et en liaison avec elles furent également introduites des restrictions concernant le divorce.

Naturellement, dans l'application des sanctions pénales prévues par la loi, le législateur n'a pas pu dépasser l'horizon borné des conceptions esclavagistes concernant la morale et la justice. L'adultère de la femme et la complicité d'adultère furent considérés comme un crime, mais, l'adultère du mari n'était pas sanctionné. Le caractère de classe et la nature de classe de la loi Iulia apparaissent dans une série d'autres dispositions de cette loi, comme celles qui concernent l'assassinat de l'amant-esclave ou affranchi ainsi que l'impunité de l'adultère chez les esclaves etc.

En somme, la *lex Iulia de adulteriis* en tant qu'élément du secteur juridique de la superstructure de la société esclavagiste romaine a servi fidèlement les intérêts de la classe esclavagiste. Jusqu'à quel point elle a pu servir efficacement ces intérêts est une autre question. Les données que nous trouvons dans le *Digeste* même et dans le *Code de Justinien* nous montrent que le but vers lequel tendait le législateur — l'assainissement de la famille esclavagiste romaine — n'a pas été atteint. L'*adulterium* et le *lenocinium* n'ont été ni supprimés ni restreints. Par la suite, une série de constitutions impériales d'après le droit classique durent revenir sur cette question et régler de nouvelles hypothèses et de nouveaux problèmes en rapport avec l'*adulterium* et le *lenocinium*. Et comme le processus de décomposition de la famille esclavagiste se développait de plus en plus, on est arrivé jusqu'à changer la sanction même. Dans la codification de Justinien, l'adultère était puni de mort.

En somme, les dispositions établies par la loi Iulia n'ont pu ni sauver, ni assainir le mariage dans la classe esclavagiste romaine [1], parce que ce mariage reposait sur des calculs d'argent et de politique, sur l'inégalité légale des sexes, sur la permission accordée légalement aux hommes de vivre en concubinage etc. etc.

[1] *Contra :* J. Ellul, ***Histoire des institutions***, Paris, 1955, p. 438.

www.cimec.ro

LE « EPISTVLAE EX PONTO » IN UN CODICE DI ALBA IULIA

DE

N. LASCU

Nella biblioteca « Batthyaneum » della città di Alba Iulia c'è un manoscritto in 35 fogli di pergamena, di formato 26/16 cm.; la rilegatura in pelle è del XVIII secolo. Il manoscritto consta di due parti ben distinte: nei primi 29 fogli è contenuto il testo integrale delle *Epistulae ex Ponto* di Ovidio, nel resto uno scritto del grammatico latino Mauro Servio Onorato.

Questo manoscritto è per la prima volta menzionato nel catalogo della biblioteca compilato tra gli anni 1824—1826, tuttora inedito [1]; ne seguono poi alcuni repertori stampati negli ultimi 90 anni [2]. Esso è ricordato ugualmente nella guida redatta recentemente dagli stessi bibliotecari della « Batthyaneum » e pubblicata a cura della Biblioteca Centrale di Stato di Bucarest [3]. Finora il codice non è mai stato oggetto di alcun studio più approfondito, nè adoperato nelle edizioni di testo delle *Epistulae ex Ponto*. Esso può quindi essere considerato sconosciuto da parte degli specialisti.

La presenza di questo manoscritto ad Alba Iulia è strettamente collegata alla storia della biblioteca stessa. Il vescovo Ignazio Batthyáni, dopo la sua nomina quale capo della diocesi della Transilvania nell'anno 1780, trasferì ad Alba Iulia la biblioteca personale contenente gran numero di manoscritti, incunaboli ed altri libri rari, raccolti fin dai tempi in cui studiava a Roma e, appresso, durante il suo soggiorno quale preposito a Eger. In tal modo la biblioteca vescovile di Alba Iulia venne considerevolmente ampliata ed arricchita. Egli continuò ad acquistare libri di ogni genere durante il suo sacerdozio.

Tra gli acquisti fatti in questo periodo è di grande importanza la biblioteca di Cristoforo Migazzi, cardinale di Vienna; con i suoi circa 8000 volumi, essa era considerata tra le più ricche in quel tempo. Acquisito nel 1786, questo fondo venne

---

[1] Cseresnés A., *Conscriptio Bibliothecae Musei Batthányani facta annis 1824—1826.*

[2] Beke A., *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthányanae diocesis Transsylvaniae.* K. Fehérvár, 1871; Varjú E., *A gyulafehérvári Batthány-könyvtár.* Budapest, 1899; Szentiványi R., *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthányanae.* Szeged, 1958.

[3] *Biblioteca « Batthyaneum » din Alba Iulia.* Editura de stat didactică şi pedagogică, 1957 (Biblioteca de Stat din R.P.R. Biblioteci din R.P.R.).

www.cimec.ro

trasferito non molto dopo da Vacz, residenza vescovile del cardinale Migazzi, ad Alba Iulia. Dall'inventario di questa biblioteca, conservato ancora nella « Batthyaneum », risulta che il manoscritto delle *Epistulae ex Ponto* proviene dal fondo Migazzi. Italiano di origine, prima di essere cardinale di Vienna e vescovo a Vacz, Migazzi aveva esercitato varie cariche ecclesiastiche nell'Italia settentrionale e nella parte meridionale dell'odierna Austria.

Secondo i suoi particolari grafici, il manoscritto ha la sua origine in uno *scriptorium* di un monastero d'Italia, donde fu portato più tardi nelle parti che si trovavano sotto la giurisdizione ecclesiastica del Migazzi; le circostanze in cui divenne sua proprietà non sono ancora note.

★

Il testo è scritto in nero su una sola colonna. Le estremità delle righe sono racchiuse tra due linee perpendicolari, di modo chè al principio ed alla fine di ogni riga si formano spazi quadrangolari, dove sono scritte la prima lettera della prima parola e l'ultima lettera dell'ultima. Ma queste rubriche non racchiudono l'iniziale del primo verso di ogni elegia, la quale è molto più grande e occupa anche una parte dello spazio marginale; spesse volte essa è ornamentata in rosso.

Il testo è scritto in una minuscola semigotica rotondeggiata, piccola ma chiara e di facile lettura, di tipo italiano. Dai suoi tratti caratteristici, essa si può datare nella prima metà del XIII secolo. Le righe sono abbastanza rare e tra di esse ci sono, specie nella prima parte del manoscritto, numerose glosse, scritte con caratteri più grandi, press'a poco identici con il testo stesso, oppure con un cursivo più recente, il che si desume tanto dall'inchiostro, che dai suoi caratteri minuscoli più fini. Gli spazi marginali, da ambedue le parti dei primi quatro fogli sono quasi interamente ricoperti di scolii. La loro scrittura indica ugualmente almeno due penne succedutesi a diverse epoche. Tra gli scolii figurano anche alcune varianti del testo, ciò che testimonia un confronto con un altro manoscritto, nonchè alcune correzioni fatte ai versi. Sul primo foglio gli scolii sono quasi integralmente indescifrabili, dato che la pergamena è corrotta e la scrittura cancellata.

Al principio del manoscritto è indicato in rosso il titolo dell'opera nella formula corrente: *Incipit Ouidius de ponto.* Il testo è continuo, il principio dei vari libri non è indicato e non esiste numerazione alcuna delle elegie all'interno di nessun libro. Però le varie elegie si possono distinguere non solo per mezzo dell'iniziale maiuscola del primo verso, ma anche per mezzo dello spazio di una riga fra due elegie; in tanto è vero che il criterio di lasciare un intervallo alla fine di ogni elegia non viene sempre rispettato da parte del copista (per esempio: ff. 3v, 17v, 18v, 25v, 26r, 27r, 27v, 28r).

C'è anche il criterio di numerazione continua delle elegie, senza tener conto della divisione in libri, ma essa va soltanto fino al principio del terzo libro. Essa consiste nell'introduzione all'interno delle iniziali maiuscole delle rispettive elegie cifre arabe, con poche eccezioni e sbagli, fino a 23, con cui cessa ogni specie di numerazione. Uno scriba più recente ha tentato di stabilire una numerazione delle elegie all'interno di ciascun libro, indicandone la successione con cifre romane, ma soltanto a qualche elegia del primo libro, e sbagliata anche questa (per esempio: VI all'inizio della quinta elegia e VII all'inizio della sesta). Negli altri libri vi è una sola: al principio della quinta elegia del quarto libro con una scrittura più recente è notato: *El. V.* I versi non hanno numerazione alcuna.

www.cimec.ro

Il copista non fa nessuna menzione dei destinatari delle elegie; ulteriormente però i nomi del maggior numero di essi furono notati sia nello spazio libero tra le elegie, sia in quello marginale. Ce ne sono alcune in cui il nome del destinatario è mentovato in ambedue i luoghi, mentre in altre non c'è nessuno. Per esempio, la prima elegia del primo libro non ha nessun destinatario, la seconda invece ha nello spazio libero, fra le righe, scritto da una mano diversa, *Ad Maximum* ed in seguito, con altri caratteri grafici: *Hanc epistulam scribit Ouidius ad Maximum.* Al principio della terza elegia, nello spazio marginale è scritto: *Hanc epistulam mittit Ouidius ad Rufinum, amicum suum.* Nello stesso luogo troviamo al principio della quarta elegia: *Hanc epistulam misit Ouidius uxori sue.* Gran parte delle elegie hanno nello spazio marginale, accanto al nome del destinatario, anche un breve riassunto; eccone l'esempio della sesta elegia: *Hanc epistulam scribit Ouidius ad Grecinum, amicum suum, in qua dixit maxime se sperare, rogans eum ut pro ipso intercedat apud Augustum Cesarem.*

Il manoscritto si chiude ugualmente con una formula consacrata, scritta in rosso: *Explicit liber Ouidii de ponto.* A questa si aggiunge un'altra, la quale ci fornisce indizi certi sul luogo dove venne trascritto il testo, nonchè sulla persona del copista: *Hic liber est scriptus, qui scripsit sit benedictus.* Si tratta cioè di un monaco, il quale lavorava nello *scriptorium* di un monastero.

All'infuori degli spazi di una riga tra le diverse elegie, lo scritto va ininterrottamente sull'intera stesura del codice. Eccezione fanno il foglio 22v, alla cui fine sono rimaste 14 righe libere, con la sola lineatura senza testo, il quale continua invece regolarmente sul foglio seguente (è evidente quindi che non si tratta di lacuna), e il foglio 28v, dove sei righe sono rimaste libere nella stessa forma lineata. Se nel primo caso lo spazio libero non si può spiegare altrimenti che come risultato di un'inavvertenza del copista, nel secondo esso coincide con la fine della 14 elegia del quarto libro.

Eccetti i due fogli sopra ricordati, su ciascuno degli altri il numero dei versi è variabile tra 55 e 59; la differenza è determinata dal testo continuo di una sola elegia o da brani di due o più elegie con i rispettivi intervalli di una riga. Lo scritto è chiaro, ben curato ed uniforme, opera di un solo copista. Si possono segnalare soltanto pochi errori evidenti di copista: *celerata*, in vece di *scelerata* (f. 5r = I, *6*, 20); *fortutune*, in vece di *fortunae* (f. 6r = I, *7*, 62); *ubrs*, in vece din *urbs* (f. 6r = I, *8*, 11); *honere*, in vece din *honore* (f. 13r = II, *9*, 23); *equis*, in vece di *equi* (f. 13v = ibid. v. 58); *uos*, in vece di *nos* (f. 15r = III, *1*, 56); *exsanguina*, in vece di *exsanguia* (f. 16r = III, *2*, 31); *uoluptas*, in vece di *uoluntas* (f. 18v = III, *4*, 79); *oppinorum*, in vece di *opimorum* (f. 25v = IV, *9*, 56); *littora*, in vece di *littera* (f. 27r = IV, *11*, 15); *peietate*, in vece di *pietate* (f. 29r = IV, *15*, 24). Merita ugualmente essere segnalata, per quanto non si tratti di un errore vero e proprio ma piuttosto di una particolarità grafica, la forma *paruua*, in vece di *parua*, usata dappertutto.

Nella stessa categoria di errori evidenti di copista si possono inserire la mancanza di un intero verso (f. 15v = III, *1*, 120) e due versi incompleti (f. 9r = II, *2*, 100 e f. 25v = IV, *9*, 40). Altri due versi omessi dal copista (f. 6v = I, *8*, 52—53) furono aggiunti ulteriormente sul margine sinistro del manoscritto. Nel verso seguente (54) le ultime due parole sono inversate insieme con le loro desinenze: in vece di *panda boues*, di cui il primo determina *iuga* ed il secondo è determinato da *ruricolas* nella prima parte del verso, abbiamo *boue pandas*. Ugualmente, sul f. 7r = I, *9*,

www.cimec.ro

i versi 23—24 sono spostati dopo il v. 26. Del resto, di questo errore si è accorto un collazionatore più recente, il quale ha segnato sul margine sinistro l'inversione, mentre sul margine destro un'altra mano ha aggiunto il v. 23, senza accorgersi della sua presenza nel testo.

Se è difficile determinare con precisione quale sia stato l'ambiente in cui visse il copista, vi sono tuttavia alcuni indizi dai quali si potrebbe dedurre la sua origine italiana. Si tratta cioè di vocaboli latini la cui trascrizione si risente dell'influsso della lingua italiana, quali: *procintu*, in vece di *procinctu* (f. 6r = I, *8*, 10); *ortos*, in vece din *hortos* (f. 6v = ibid. v. 37 e 43; si veda anche *ortus*, ibid. v. 60, *orto*, f. 18v = III, *4*, 63 e f. 29r = IV, *15*, 7); *ospicium*, in vece di *hospitium* (f. 6v = I, *8*, 70); *anelis*, in vece di *anhelis* (f. 7r = I, *10*, 5); *Ibla*, in vece di *Hybla* (f. 11v = II, *7*, 26); *Istrum*, in vece di *Histrum* (f. 18v = III, *4*, 91; cf. anche f. 28r = IV, *14*, 11); *irsutis*, in vece di *hirsutis* (f. 19r = III, *5*, 6); *irundo*, in vece di *hirundo* (f. 28r = IV, *14*, 13). In sostegno di quest'ipotesi viene il fatto che, eccetto un esempio solo (la forma *orto*, f. 18v = III, *4*, 63), gli altri non appaiono in nessun altro codice delle *Epistulae ex Ponto*. Si possono citare però numerosi esempi dai quali risulta che il copista non solo non evita la lettera *h*, ma l'adopera anche laddove non era necessario: *Thomitana*, *Atthica*, *cohire*, *thura*, *Horestes*, *nothi*, *habunde*, *coherces*, ecc. Lo stesso si può dire della preferenza del copista per la grafia con *h* allorquando si tratta di scegliere fra le due varianti: *humerus-umerus*, *humidus-umidus*, *humor-umor*, ecc. A tutto ciò si deve aggiungere il fatto che in certe parole l'*h* viene preceduta dalla gutturale *c;* per es.: *michi*, *nichil*.

★

Dal punto di vista grafico il codice presenta alcune particolarità, alle quali considero nesessario far cenno. Il dittongo *ae* è dappertutto sostituito con *e*. Se sotto questo riguardo il copista è conseguente, egli è in vece titubante quando si tratta di riprodurre *t* seguita dalla vocale *i*, adoperando al suo posto *c;* pochi esempi ne daranno la prova: *cinnula (tinnula)*, *inficior (infitior)*, *nocior (notior)*, *pocius (potius)*, *moderacius (moderatius)*, *testancia (testantia)*, *amicicia (amicitia)*, *palacia (palatia)*, *siciens (sitiens)*, *rapci (rapti)*, *cicius (citius)*, ecc.

Altre particolarità grafiche sono la forma arcaizzante *set*, in vece di *sed*, adoperata consequentemente, le forme *dampnatus*, in vece di *damnatus*, *dampna*, in vece di *damna*, *sompnos*, in vece di *somnos*, *columpnis*, in vece di *columnis*, *solempnia*, in vece di *solemnia*, *contempnere*, in vece di *contemnere*. Forme dissimili si riscontrano anche nella grafia dei nomi propri, alcune delle quali potrebbero essere null'altro che errori di copista: *Epidurius (Epidaurius)*, *Solano (Salano)*, *Euxinio (Euxino)*, *Cuneos (Cumaeos)*, *Anthipaten (Antiphaten)*, *Lestigona (Laestrigona)*, *Scitice (Scythia)*, *Geta (Getes)*, *Trohiten (Troesmin)*, *Sulmi (Sulmo)*, ecc.

Finalmente, il copista manifesta una certa inconseguenza di fronte alla *y*, che alle volte riproduce con *i*, alle volte in vece *i* viene sostituita da *y: Smirna (Smyrna)*, *timis (thymis)*, *Pilades (Pylades)*, *cimba (cymba)*, *Sirtes (Syrtes)*, *hyemps (hiems)*, ecc.

Nel testo del manoscritto sono in buon numero le abbreviazioni caratteristiche per il periodo in cui esso ne trae l'origine. Indichiamo le più frequenti: per la *m* finale, così come per la *n* interiore, il segno d'abbreviazione è una linea orizzontale sopra la lettera precedente, una linea serpeggiata per la sillaba interiore o finale *er;* per *us* il segno è un apostrofo alla parte superiore destra della lettera

www.cimec.ro

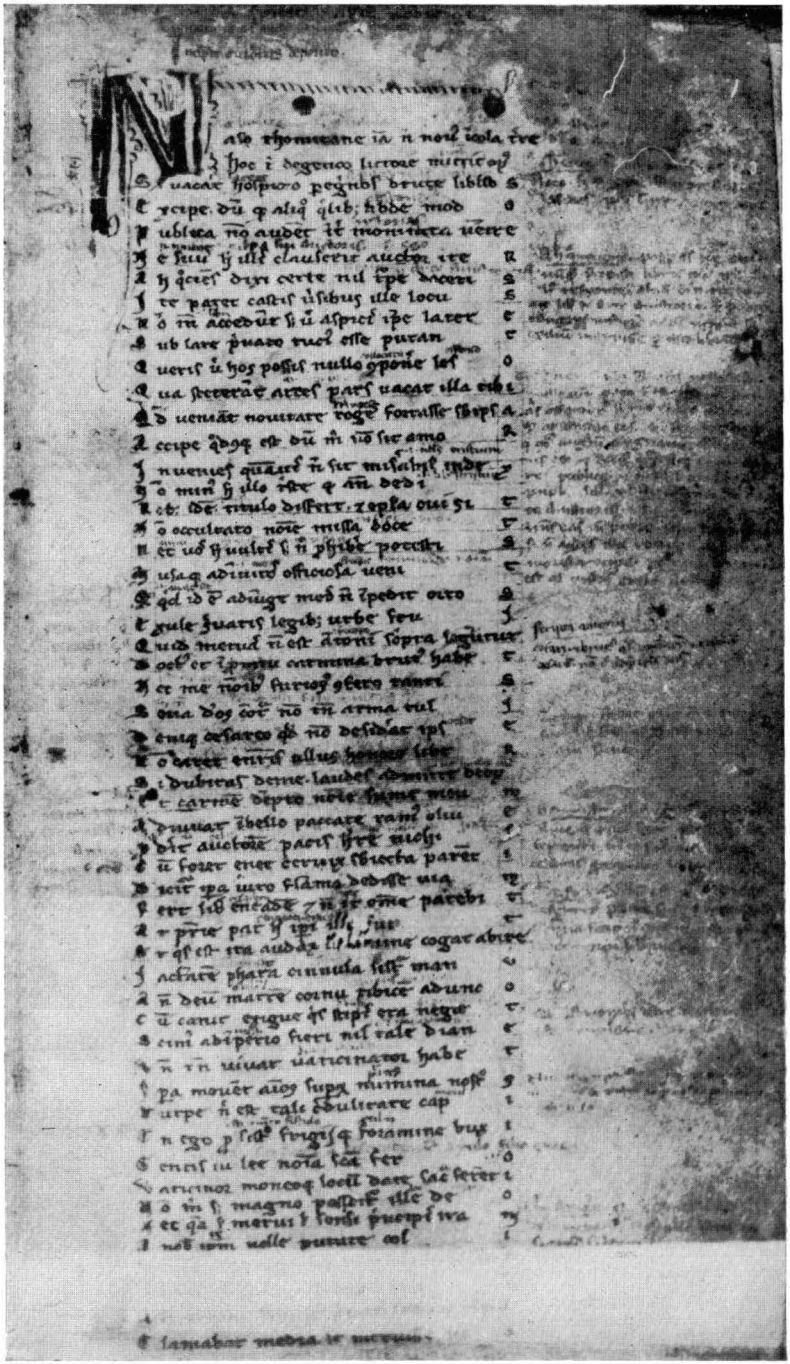
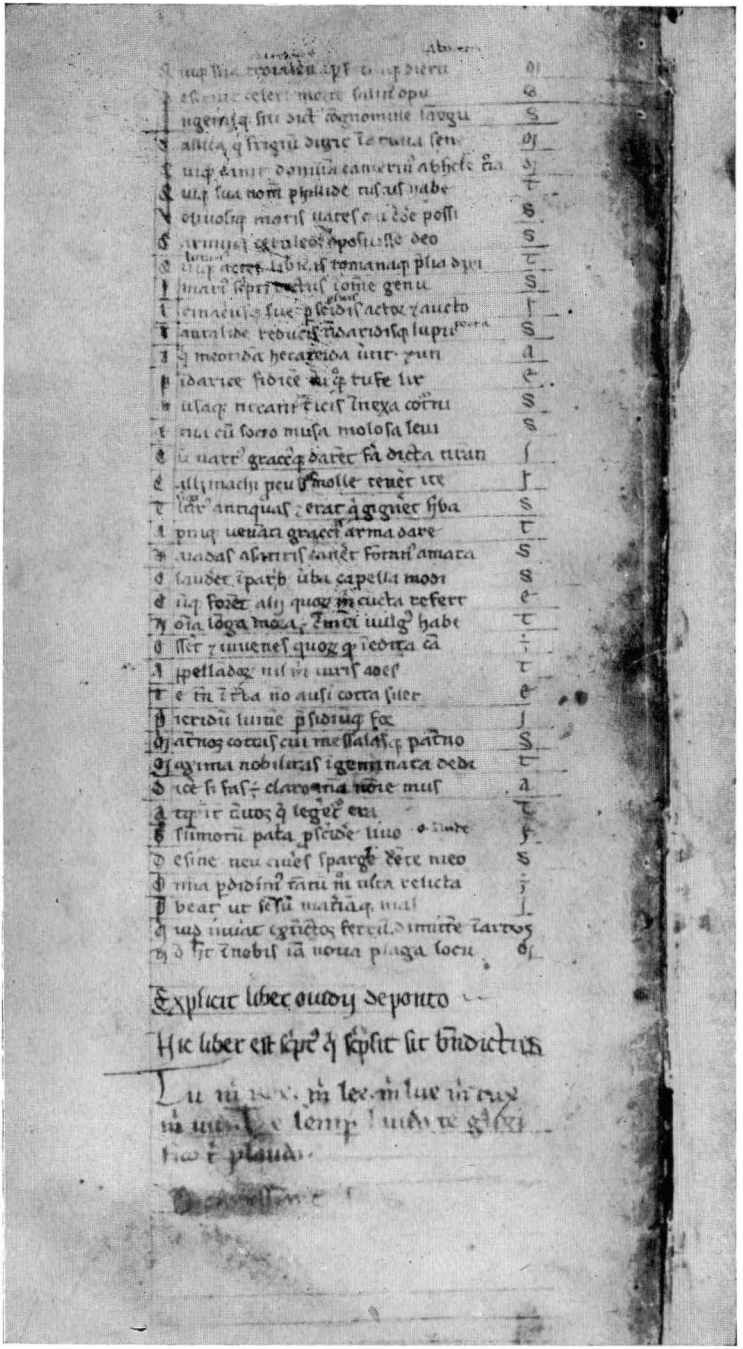

Fig. 1. — La prima pagina del manoscritto

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Explicat liber quidq deponto

Hic liber est scpt q scpsit sr bndictus

Fig. 2. —L'ultima pagina del manoscritto

www.cimec.ro

www.cimec.ro

precedente, oppure il segno corrente di puntuazione ; (per es. *carminib;* = = *carminibus).*

Per alcune particole monosilabiche, quali *per*, *prae*, *pro*, vi sono segni speciali d'abbreviazione; compendi speciali sono usati per *quod* — *q* e *d* sovrapposte tagliate in alto — e per *quid* — la stessa sovrapposizione, ma con taglio in basso; *non* e segnato con una *n* e una linea orizzontale sopra.L'enclitica *que* viene abbreviata *q;* ciò, significa che questo segno di puntuazione ha un doppio valore grafico.

Doppio valore grafico ha qualche volta anche la linea orizzontale adoperata sopra alcune parole (p. es. noie = *nomine*, oia = *omnia).* La linea orizzontale sovrapposta serve quale abbreviazione anche del pronome possessivo al plurale, cioè per le sillabe *-ost-* e *-est-:* nris = *nostris*, ura = *uestra.* È d'uopo aggiungere che il copista usa spesso le *notae Tironianae;* più frequenti sono i segni che rappresentano *et* e *est;* esse alternano però con le forme grafiche correnti.

★

Il valore di questo manoscritto verrà messo in luce nel quadro di un commentario filologico e storico dell'intera opera d'esilio di Ovidio, tuttora in preparazione; nelle seguenti pagine daremo qualche notizia — con carattere di studio preliminare — sui suoi rapporti con gli altri manoscritti delle *Epistulae ex Ponto* e sulle varianti di cui non si fa menzione alcuna altrove.

I manoscritti noti prima furono studiati e classificati alla fine dello scorso secolo da Ehwald [1], il quale ha stabilito anche le sigle per i diversi codici in cui vi si trovano; le stesse sigle sono poi adoperate anche nell'edizione critica del testo ovidiano, pubblicata da lui in collaborazione con Levy (= Lenz [2]). L'apparato critico da essi redatto essendo ancora valevole, più oltre daremo le sigle usate da Ehwald-Levy.

Dal confronto del nostro manoscritto col apparato critico dell'edizione Ehwald-Levy si può stabilire il suo grado di parentela con ciascuno dei manoscritti o gruppi di manoscritti conosciuti. L'esito di tale confronto ha il suo significato, anche se si tratta spesse volte di concordanze in errori, di varianti non accettate da parte dei critici, essendo esse ritenute corrotte o per lo più interpolazioni.

Con l'*A* le concordanze sono poche, appena una diecina, fra cui: I, *5*, 45 *marcessere;* ibid. v. 79 *calida;* II, *2*, 64 *ipse;* II, *9*, 73 *quae scripsimus;* II, *10*, 37 *loquendo.* Più frequenti e più significative sono invece le concordanze col β; eccone le principali: I, *2*, 92 *dedit; 4*, 26 *numina; 8*, 27 *depulsus ad horas; 9*, 33 *solebat;* II, *1*, 33 *castos; 5*, 45 *fit protinus; 8*, 5 *beacius(= beatius); 9*, 26 *cadit;* III, *2*, 19 *uocari;* v. 23 *fugiantque; 6*, 57 *permiseris;* IV, *3*, 27 *set et; 14*, 39 *grata.* Le concordanze col γ sono meno numerose di quelle col β, meno di una diecina, mentre col *B* ve ne sono due sole.

Più numerose e più rilevanti son le concordanze col *G*, una cinquantina in tutto, fra le quali: I, *1*, 69 *putredine; 3*, 56 *uendicet; 6*, 42 *iniectas, manus; 8*, 13 *creditur ipsi;* ibid. v. 26 *armaque seua;* II, *2*, 71 *incolumis;* ibid. v. 85 *tenentes; 3*, 55 *dicis; 7*, 55 *obrueret, ira; 9*, 32 *fluant; 10*, 20 *iuuare;* III, *2*, 107 *probant; 5*, 48 *dis;* IV, *3*, 47 *iacuit Marius; 4*, 9 *causam; 10*, 25 *latrat; 12*, 47 *reliquit.*

[1] R. Ehwald, *Kritische Beiträge zu Ovids Epistulae ex Ponto*, Gotha, 1896.

[2] P. Ovidius Naso, vol. III, fasc. 1: *Tristium libri V, Ibis, Ex Ponto libri IV.* Ediderunt R. Ehwald et F. W. Levy. Leipzig, Teubner, 1922.

www.cimec.ro

Press'a poco lo stesso si può dire del ς, con cui le concordanze sono più di quaranta; citiamo le più rilevanti: I, *1*, 75 *relinquent; 3*, 37 *Quid Roma melius est?; 7*, 12 *pulset; 8*, 54 *panda 9*; 52 *fudit aroma;* II, *2*, 32 *euentus; 3*, 1 *imples; 6*, 11 *dicere;* III, *4*, 107 *inmittit; 6*, 38 *uelit esse precor;* IV, *3*, 12 *locis; 4*, 43 *cernor; 5*, 35 *tepefecerat; 6*, 29 *in arte; 7*, 52 *ibat; 9*, 85 *effluat; 10*, 69 *scripsimus; 15*, 7, *agri; 16*, 19 *domitam.*

Le concordanze col *X* riguardano in realtà più manoscritti, dato che questa sigla rappresenta il gruppo A βγ fino al libro III, *2*, 67, e di quì fino alla fine soltanto βγ; esse sono: I, *2*, 101 *utque diu;* ibid. v. 105 *petis;* II, *5*, 72 *cum miliciis; 7*, 24 *potest; 8*, 25 *puer;* IV, *2*, *cecet.* Vi sono inoltre degli esempi in cui le concordanze di questo gruppo si trovano anche in uno o parecchi altri manoscritti, particolarmente col *G:* I, *4*, 31 *sit Histro;* II, *1*, 39 *proflua;* II, *9*, 76 *pateat; 10*, 25 *olencia;* IV, *9* ,41 *utor; 13*, 49 *monimenta; 15*, 2 *requirat.*

Oltre questo gruppo, ce ne sono altri che presentano concordanze col nostro manoscritto; ecco le più significative: I, *5*, 80 *pingit* (AβG); *9*, 44 *celsa* (Aβ); II, *3*, 37 *abici* (AG); *7*, 3 *uoluptas* (Aβ); III, *1*, 90 *imitere* (AβG); I, *1*, 67 *mirum est* (βG); *2*, 102 *eant* (βG); *3*, 69 *contulit* (βγ); *5*, 72 *penna* (βγG); *6*, 51 *turres* (βγG); *8*, 49 *posset* (βγG); II, *1*, 38 *uictis* (βγG); *3*, 82 *foret* (βGς); *8*, 85 *admirabile* (βG); III, *1*, 42 *partes* (βγGς); *3*, 91 *tempus* (βGς); IV, *10*, 3 *et quos* (βGς); I, *2*, 14 *confitear* (γGς); III, *2*, 19 *possint* (γς); IV, *8*, 3 *posset* (γς). L'ultimo gruppo, formato da G e ς, presenta le più numerose concordanze, le quali si aggiungono in tal modo a quelle riscontrate con ciascuno di essi: I, *3*, 47 *fueram genitus; 4* 19 *laborum; 5*, 79 *laudare;* II, *2*, 49 *lapsi; 3*, 11 *inuenies;* 4, 2 *dubitante; 5*, 48 *clausaque* (in un secondo tempo è stata inserita la variante interlineare *tectaque*, adottata da parte degli editori); *6*, 12 *quam, meam; 7*, 1 *te uult; 8*, 68 *aura;* ibid. v. 70 *signa ego uestra; 9*, 31 *inmerito;* III, *1*, 22 *potet;* ibid. 101 *caueto; 2*, 86 *uicem; 3*, 37 *stultus;* ibid. v. 91 *praebet faciles aditus; 5*, 41 *interdum queritur; 8*, 21 *habet hos hec hora;* IV, *6*, 12 *fueram; 7*, 23 *manuue; 8*, 3 *precando; 9*, 40 *iuuat; 10*, 28 *epotet; 14*, 21 *diuertor; 15*, 13 *rem paruam.*

★

Più importanti delle concordanze con gli esemplari della tradizione manoscritta, per poterne stabilire il valore, sono le varianti in buon numero nel nostro codice di cui non si fa nessuna menzione altrove. Esse furono identificate in confronto con la edizione critica Ehwald-Levy, le cui forme figurano tra parentesi.

Un primo gruppo di varianti è costituito da parole singole, sia che si tratti di parti diverse del discorso, sia di forme diverse dello stesso vocabolo. Eccone le principali: I, *1*, 15 *sit (est); 2*, 97 *ni (nisi);* ibid. v. 143 *faustis... thoris (fausto... toro); 3*, 18 *manus (malum);* ibid. v. 40 *queque (illis)*; ibid. v. 86 *magna, meis (multa, tuis); 4*, 22 *cupit (carpit);* ibid. v. 58 *prouocat (prouocet); 5*, 20 *locem (uocem);* ibid. v. 51 *consumere (absumere); 6*, 21 *leue (breue); 7*, 13 *fecunda (feta);* ibid. v. 53 *iudicis (uindicis);* ibid. v. 62 *mee (tuae); 8*, 11 *ripis (ripae); 9*, 55 *prestet (prestat); 10*, 25 *posses (possis);* ibid. v. 36 *inest (adest);* II, *2*, 9 *tulissem (tulisset);* ibid. v. 23 *feres (feras);* ibid. v. 52 *poteris (poteras); 3*, 3 *distat (differt);* ibid. v. 18 *conprobat (subputat);* ibid. v. 69 *me (te);* ibid. v. 88 *pauore (timore); 4*, 7 *meos (nostros);* ibid. v. 25 *tempore (sidere)*; *5*, 22 *minimo (riuo); 6*, 24 *desinere (negare); 7*, 54 *absentis (absens);* ibid. v. 58 *caput (minas); 8*, 30 *uenit (tua est); 9*, 37 *claustra (castra);* III, *1*, 9 *uixisse (dixisse);* ibid. v. 15 *cincta (uincta);* ibid. v. 102 *erit (adest);* ibid. v. 107 *laude (fraude);* ibid. v. 119 *dubitas (trepidas); 2*, 63 *equora (aethera);*

www.cimec.ro

ibid. v. 101 *nati (geniti); 3*, 14 *fulua (fulcra); 4*, 27 *fortissima (certissima);* ibid. v. 51 *gratissima (carissima); 5*, 31 *amicum (ad ipsum); 6*, 39 *sumus (simus); 9*, 30 *facies (species);* IV, *1*, 10 *meo (loco); 3*, 56 *tuere (cauere); 4*, 27 *penetralia (paene atria); 5*, 18 *comprimet (cum premet); 8*, 5 *possis (praestes); 9*, 12 *numine (munere);* ibid. v. 78 *fortes (fisos);* ibid. v. 87 *fata (fama);* ibid. v. 109 *parentum (nepotum); 10*, 1 *euxino (Cimmerio);* ibid. v. 18 *lethes (lotos);* ibid. v. 53 *bistoniaco (Borysthenio); 12*, 50 *uale (uado); 13*, 8 *discere (dicere);* ibid. v. 29 *castam (Vestam).*

In relazione con queste varianti di singole parole è necessario aggiungere che sopra alcune di esse esistono varianti interlineari identiche a quelle adottate nell'edizione critica. Ciò costituisce una prova evidente che il nostro codice è stato ulteriormente collazionato con un altro e in quell'occasione vi sono state inserite le varianti che il collazionatore ha considerato opportune. Eccone gli esempi più caratteristici: I, *10*, 26 *ierit gerit;* II, *2*, 31 *nostra tuta; 3*, 39 *lasso lapso; 6*, 7 *culpe lingue; 8, 24 frena lora.* È da precisare che queste varianti interlineari rappresentano per la più parte le lezioni generalmente adottate.

Una seconda categoria di varianti sono i gruppi di due o più parole, i quali presentano differenze di struttura oppure sono disposti in un ordine ben diverso da quello dell'edizione critica, come per esempio: I, *4*, 23 *natus Aesone (Aesone natus); 5*, 73 *urbe procul (procul urbe); 6*, 18 *pectora nostra iuua (iuua pectora nostra); 7*, 36 *sit tua tota domus (tota sit ista domus); 8*, 21 *nostro fortissime detur in euo (aeuo detur fortissime nostro);* II, *2*, 37 *accipitrem pennis metuens (accipitremque timens pennis); 4*, 5 *sunt mihi di (di mihi sint); 7*, 82 *nostra mala (mala nostra); 8*, 27 *quod tecum carius (quae te tibi carior);* III, *9*, 11 *nostrum tamen hic (hic tamen nostrum);* IV, 11, 9 *uenit epistula nuper (nuper epistula uenit).*

Alle volte le varianti di questo genere attingono alla struttura stessa dell'intero verso:

Iam uigor et uires in quasso corpore languent
(Iam uigor et quasso languent in corpore uires) I, *4*, 3;
Tormentisque tuis uulnera nostra iuuas
(Tormentisque iuuas uulnera nostra tuis) II, *4*, 32.

Il nostro codice ha infine due varianti nella successione dei versi nelle elegie. Questa volta sembra non si tratti più di un errore di copista, come abbiamo visto un esempio più sopra, ma di un'interpretazione nuova data al testo ovidiano. Infatti, i versi 109—112 della seconda elegia del secondo libro hanno la successione seguente:

Mite sit iratum merito mihi numen adora
Eximar ut scitici de feritate loci
Sic igitur uigeant uestre penetralia gentis
Curaque sit superis cesaribusque tui.

Nell'edizione critica i due distici sono inversati.

Un secondo esempio ci offre IV, *3*, 11—14, dove abbiamo a fare soltanto con l'inversione del secondo membro del distico, cioè un pentametro nelle veci dell'altro.

Nell'edizione critica appaiono delle lacune nei luoghi dove Ehwald e Levy non hanno potuto ricavare soluzioni soddisfacenti dai testimoni conosciuti. Nel

www.cimec.ro

nostro codice esse non esistono, ma i testi ivi adoperati costituiscono delle prove evidenti della sua parentela con i manoscritti di cui ci siamo occupati sopra. Cosi, il distico I, *2*, 11—12.

Viderit hec siquis tibi me scripsisse fateri
Audebo et propriis ingemuisse malis

rappresenta, unito al verso precedente, la variante del γ. Interessante è però che in calce della pagina da una mano più recente viene riprodotto il pentametro nella forma tramandataci dal β:

Atque modum pene notificare mee

Nell'edizione Ehwald-Levy la prima metà del esametro è diversa *(uideris: audebo)* ed in vece del pentametro lacuna.

Un altro esempio abbiamo nella ottava elegia del primo libro, dove al v. 20, il pentametro, omesso dall'edizione Ehwald-Levy, appare sotto questa forma iniziale:

Sanguinis ulciscens extitit ipse nocens.

Ulteriormente vicino alla prima parola, nello spazio marginale, si è aggiunto *Se nimis;* il chè indica chiaramente che la correzione riproduce quasi integralmente la variante del G.

Nell'edizione critica il distico II, *2*, 35 — 36 appare con la maggior parte delle parole racchiuse tra parentesi angolari:

Qui rapitur ‹spumante salo, sua bracchia cauti›
Porrigit ‹et› spinas duraque saxa ‹capit›

Nel nostro codice questo distico è ben diverso:

Qui rapitur uentis quid preter fata reliquit
Porrigit ad spinas duraque saxa manus;

onde risulta che lo scriba sembra aver contaminato due tradizioni manoscritte: mentre l'esametro concorda col β, il pentametro risponde esattamente al gruppo Gς.

L'ultimo esempio di lacuna è fornito dal distico III, *1*, 143—44:

Curia cum fuerit patribus stipata uerendis
Per patrum turbam tunc quoque oportet eas.

Questo distico, di cui l'edizione critica non riproduce che una parola sola nel presuposto esametro *(omnia)*, mentre nel pentametro *patrum* viene sostituito da *rerum* e *tunc* da *tu*, riproduce quasi integralmente la variante tramandataci dal β.

★

Dagli obiettivi limitati e dal carattere piuttosto descrittivo dell'esame a cui abbiamo sottoposto nelle precedenti pagine il codice di Alba Iulia non si può giungere a conclusioni definitive; alcune costatazioni contribuiranno tuttavia a stabilire il posto che esso occupa tra gli altri manoscritti delle *Epistulae ex Ponto*. In primo luogo, per la loro tradizione manoscritta, così povera e di data relativamente

www.cimec.ro

recente, un nuovo codice costituisce un fatto non trascurabile. In secondo luogo, il suo apparentarsi con i più rappresentativi testimoni di questa tradizione gioverà a confermare alcune lezioni giudicate tuttora dubbie o corrotte. In terzo luogo infine, grazie alle varianti particolari del nostro codice potranno esser elucidati molti passi del testo ovidiano, rimasti finora oscuri; alcune di esse saranno certamente messe a frutto allorquando verrà ellaborata una nuova edizione critica delle *Epistulae ex Ponto*. Tutto ciò ci porta a considerare il manoscritto della biblioteca « Batthyaneum » di Alba Iulia un documento di grande importanza per la storia del testo della seconda opera d'esilio di Ovidio.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

CONTRIBUȚII LA STUDIUL CRIZEI GENERALE A SISTEMULUI SCLAVAGIST ÎN IMPERIUL ROMAN

DE

MIHAI JACOTĂ

În momentul de față, în mod evident, una din problemele cele mai dezbătute ale istoriei lumii antice o constituie problema declinului și căderii orînduirii sclavagiste [1].

Deși în această chestiune s-a scris atît de mult, nu putem considera însă că toate aspectele acestui fenomen cu implicații atît de vaste au fost luate în considerare.

Pe de altă parte, izvoarele pentru această perioadă, deși relativ numeroase, prezintă adesea informații contradictorii, ceea ce face foarte dificilă stabilirea caracterului exact și întinderea fenomenelor studiate.

Istoricii din statele socialiste au cercetat în cursul ultimilor ani numeroase aspecte ale perioadei descompunerii lumii sclavagiste antice, cum ar fi apariția și dezvoltarea colonatului, problema caracterului proprietății funciare în imperiul roman tîrziu, răscoalele sclavilor și ale oamenilor liberi exploatați între secolele III și V e.n., oglindirea crizei generale a sistemului sclavagist în literatură, filozofie, religie sau alte domenii ale suprastructurii, cît și problemele teoretice generale în această ordine de idei. Ajungîndu-se la un deplin acord în privința liniilor mari, de principiu, ale problemei căderii orînduirii sclavagiste, continuă să formeze însă obiect de discuție anumite probleme speciale, precum problema răspîndirii marii și micii proprietăți agrare în diversele provincii ale imperiului roman tîrziu, problema

---

[1] Institutul de istorie al Academiei de Științe U.R.S.S. a luat inițiativa publicării unei serii de monografii consacrate istoriei sclaviei în lumea antică. Lucrul acesta a prilejuit începutul unei noi discuții asupra problemelor teoretice fundamentale, care se duce în prezent în U.R.S.S., în paginile revistei Вестник древней истории, începînd cu numărul 4, 1960, la care au participat pînă acum S. L. Utcenko și E. M. Staerman (nr. 4, 1960), B. Koval (nr. 3, 1961), M.M. Slonimski (nr. 4, 1961). Pe de altă parte, sclavia continuă să formeze una din problemele dezbătute în cadrul congreselor internaționale. Al XI-lea Congres internațional de științe istorice de la Stockholm (1960) a dezbătut și problema sclaviei: cf. Em. Condurachi, *Unele probleme ale sfîrșitului orînduirii sclavagiste în istoriografia contemporană*, în SCIV, nr. 1, 1961, p. 34—49; D. M. Pippidi, *Problema sclavajului greco-roman la cel de-al XI-lea Congres internațional de științe istorice*, în SCIV, nr. 1, 1961, p. 75—83.

www.cimec.ro

periodizării, problema începutului crizei generale a sistemului sclavagist, precum şi altele.

Avînd în vedere complexitatea problemelor sociale studiate şi caracterele izvoarelor noastre, tezele cele mai variate şi adesea opuse îşi pot găsi suficient sprijin în texte. În rîndurile de faţă, vom căuta să subliniem cîteva aspecte ale descompunerii orînduirii sclavagiste în imperiul roman, aşa cum sînt oglindite în textele juridice ale sec. I—III e.n. Aceste aspecte privesc transformările adînci suferite de relaţiile de producţie sclavagiste sub acţiunea dezvoltării forţelor de producţie; apariţia unor condiţii sociale intermediare între sclavie şi semilibertate; conflictul între principiile de drept care consacrau incapacitatea sclavului şi necesităţile practice decurgînd din dezvoltarea economiei; încercarea de a soluţiona aceste conflicte în măsura în care, bineînţeles, o asemenea încercare era posibilă.

În cercetarea noastră ne-am oprit cu preferinţă la textele juridice din epoca clasică a ştiinţei dreptului roman, adică din secolele I—III ale erei noastre, deoarece ele au fost mai puţin folosite pînă în prezent ca izvoare ale cunoaşterii vieţii sociale şi economice, iar datele furnizate de ele sînt mult mai obiective în comparaţie cu cele rezultînd din texte literare, fiindcă ele rezultă din expunerea spetelor aşa cum sînt înfăţişate jurisconsulţilor [1].

În afară de aceasta, însăşi necesitatea de a limita studiul nostru ne-a determinat să circumscriem atît problemele discutate, cît şi izvoarele analizate. Ori izvoarele din perioada clasică a jurisprudenţei romane sînt cele mai caracteristice din punctul nostru de vedere. Textele jurisconsulţilor oferă de multe ori, pe lîngă soluţiile juridice, şi un material faptic, care constituie o sursă valoroasă de informaţii cu caracter social şi economic puţin folosită, mai degrabă neglijată, sub acest aspect, de istoricii antichităţii [2]. Juriştii au reţinut pînă acum din aceste izvoare numai aspectul juridic: starea dreptului în vigoare [3]. Propunîndu-ne să analizăm cîteva

[1] M. I. Siuziumov foloseşte textele Digestelor în articolul *Munca plătită în perioada codificării dreptului roman*, tradus în Probleme de istorie, nr. 3, 1, 1958, p. 1; în general însă autorii nu folosesc aceste texte pentru istoria economică şi socială a secolelor I—III. M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, Leipzig, 1929, foloseşte mai cu seamă papirusuri şi izvoare epigrafice; F. de Visscher, *Labéon et les ventes forcées de terres aux vétérans des guerres civiles*, Revue internationale des droits de l'antiquité — Archives d'histoire du droit oriental, 1954, p. 299, observă că textele jurisconsulţilor romani se menţin invariabil pe un plan juridic ceea ce este adevărat numai în parte; Fr. Schulz, *Principles of Roman Law*, Oxford, 1936, p. 24, arată că « nicăieri realităţile politico-economice care condiţionează stabilirea unei reguli juridice nu sînt descrise sau menţionate ». Cf. Pernice, *Ueber wirtschaftliche Voraussetzung römischer Rechtssätze*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung RA, XIX, (1898), p. 89, şi Fr. Schulz, *Papinianstudien*, în Archives d'histoire du droit oriental — Revue internationale des droits de l'antiquité, 1953, p. 381.

[2] Izvoarele epigrafice, cît şi de altă natură, dau informaţii importante pentru problema care ne preocupă. Ele n-au putut fi însă cercetate în studiul de faţă, în care am încercat numai să punem în lumină posibilităţile pe care le oferă studiul textelor jurisconsulţilor romani în problemele social-economice. Interesul izvoarelor epigrafice a fost subliniat de prof. D. M. Pippidi în intervenţia sa în şedinţa Societăţii de studii clasice unde a fost comunicată lucrarea de faţă. Izvoarele epigrafice pentru reconstituirea sclaviei în Dacia au fost excelent folosite de D. Tudor, în *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957; cf. de asemenea, Ion I. Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în SCIV, 3—4, 1953, p. 784. Izvoarele epigrafice sînt folosite într-o măsură considerabilă de Rostovtzeff, *op. cit.*, vezi în special *Erläuterungen zu den Bildtafeln*, vol. II, p. 248 urm. şi notele de la finele volumelor.

[3] Nici fantezia literară, nici pasiunea politică nu alterează datele furnizate de spetele prezentate de jurisconsulţii romani clasici, din cauza naturii lucrurilor: pentru a da o soluţie în conformitate cu dreptul în vigoare, jurisconsultul expune mai întîi în rezumat faptele aşa

www.cimec.ro

texte care aduc o lumină prețioasă în cunoașterea fenomenelor sociale caracteristice pentru perioada de descompunere a orînduirii sclavagiste, noi am încercat să aducem o contribuție la studiul acestei chestiuni deosebit de dificile.

I

Pe o anumită treaptă de dezvoltare a economiei, relațiile de producție sclavagiste nu mai corespund caracterului forțelor de producție: orice progres ulterior nu putea avea loc decît în cadrul unor relații în care lucrătorii să fie interesați într-o anumită măsură în rezultatele muncii lor. Acest fenomen poate fi constatat la Roma în sec. I—II e.n.

Dar clasa stăpînilor de sclavi, purtătoarea și beneficiara vechiului sistem de relații de producție, opunea o rezistență înverșunată acțiunii legii concordanței [1].

Conflictul între forțele de producție și relațiile de producție a dus în cele din urmă la prăbușirea orînduirii sclavagiste și a statului roman. Așa cum arată Engels, [2] « orice societate bazată pe sclavie piere din cauza acestei contradicții. În majoritatea cazurilor soluția o dă cucerirea societății agonizante de reprezentanții unei societăți mai puternice. Atîta timp cît aceasta se bazează pe munca sclavagistă, are loc numai o mutare de centru și întregul proces se repetă pe o treaptă mai înaltă, pînă cînd Roma a fost cucerită de un popor care a introdus un nou mod de producție ».

La Roma, principatul și dominatul (forme ale dictaturii militare a vîrfurilor clasei proprietarilor de sclavi) au fost introduse în scopul menținerii relațiilor de producție sclavagiste și a reprimării luptei de clasă a oamenilor liberi exploatați și a sclavilor.

Lenin, în lucrarea sa *Imperialismul — stadiul cel mai înalt al capitalismului* » [3], analizînd relațiile de producție capitaliste în perioada monopolistă, adică în perioada de descompunere, observă că în condițiile opunerii înverșunate a clasei capitaliștilor la acțiunea legii concordanței, relațiile capitaliste se descompun inevitabil, dacă înlăturarea lor se amînă în chip artificial. În aceste condiții, arată Lenin,

---

cum i-au fost arătate. Asupra metodelor de lucru ale jurisconsulților clasici, vezi Fr. Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford, Clarendon Press, 1953, p. 49—58; textele jurisconsulților clasici au suferit alterări în perioada postclasică și în timpul lui Iustinian, dar, așa cum ne puteam aștepta, ele se referă numai la *soluțiile de drept:* expunerea cazurilor din care noi tragem datele care ne interesează a rămas neschimbată. Desigur, trebuie să admitem că în unele cazuri expuneri de fapte mai ample au fost suprimate, rămînînd numai soluția de drept. Dar în afară de aceasta, interpolările se referă numai la regulile de drept care au suferit modificări corespunzătoare transformărilor economice. În digeste, dreptul nou apare sub formă de interpolații, observă Riccobono, *Fasi e fattori dell'evoluzione del diritto romano*, în *Mélanges Cornil*, II, 221—383; după cum se știe, numeroase texte ale istoricilor și literaților, deși interesante, nu pot fi primite fără discernămînt: astfel faimoasele declarații ale lui Seneca privind sclavia *(Ad Lucilium*, XLVII) sau afirmațiile scriitorilor creștini ostili puterii romane, cum ar fi episcopul Salvian, *De gubernatione dei*; cf. textul din Migne, *Patrologia latina*, III, în Hanga și Pascu, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. II, București, 1959, p. 37.

[1] Neconcordanța între vechile relații de producție și noile forțe de producție, atît cît poate fi urmărit fenomenul în izvoarele noastre, a început să se manifeste din sec. I e.n.; cf. M. M. Slonimski, *Contribuții la problema sclaviei clasice*, în Probleme de istorie, nr. 6, 1962, p. 234; vezi în această problemă: F. de Coulanges, *Le colonat romain*, în *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*, p. 15 și urm.

[2] Engels, *Anti-Dühring*, ed. III, București, ESPLP, 1955, p. 387.

[3] Lenin, *Opere*, 22 (1952), p. 297.

www.cimec.ro

relaţiile de producţie pot să rămînă în descompunere relativ mult timp. Această analiză se poate aplica şi perioadei de descompunere a relaţiilor sclavagiste în imperiul roman.

Sub acţiunea dezvoltării forţelor de producţie [1] şi în condiţiile rezistenţei clasei stăpînilor de sclavi la acţiunea legii concordanţei, relaţiile de producţie sclavagiste suferă transformări adînci, foarte vizibile în textele din perioada clasică a dreptului roman.

Încă din epoca clasică, textele pun în lumină cazuri în care sclavii sînt exploataţi în forme noi. Aceste raporturi, care apar, de altfel, numai sporadic în texte, nu formau şi nici nu puteau să formeze obiectul direct al preocupărilor jurisconsulţilor, deoarece nu erau sancţionate de dreptul roman. Astfel, contractul de arendă, sub numele de *locatio-conductio*, era sancţionat de regulile dreptului roman şi din această cauză era amplu studiat de literatura juridică [2]. Pactul de arendă însă încheiat de sclav cu stăpînul său nu avea nici un fel de efecte juridice, nu prezenta nici o importanţă pentru jurisconsulţi. În felul acesta ne explicăm de ce unele situaţii apar atît de rar în texte şi subliniază în acelaşi timp importanţa acestora pentru cunoaşterea fenomenelor sociale de care ne ocupăm.

Raporturile de producţie sclavagiste se caracterizează prin proprietatea stăpînului asupra mijloacelor de producţie, cît şi asupra sclavului, de care poate dispune ca de un lucru. Întrunind în persoana sa atît calitatea de proprietar, cît şi aceea de judecător suprem investit cu dreptul de viaţă şi de moarte asupra membrilor grupului din care făcea parte şi sclavul, şeful familiei se găsea în poziţia avantajoasă de a putea folosi nelimitat forţa de muncă a sclavului. Trecerea acestei calităţi de judecător al grupului la un funcţionar de stat constituie şi ea un semn al declinului exploatării sclavagiste. În dreptul roman, pînă la apariţia peculiului *castrense* al fiilor de familie, proprietarul de sclavi nu putea să fie decît persoana *sui iuris* — în primul rînd şeful de familie şi apoi femeia *sui iuris* — aşa încît proprietarul de sclavi era în acelaşi timp, afară de excepţii, şi şeful familiei [3]. Terminologia latină, care desemna dreptul stăpînului asupra sclavului ca o *potestas*, exprima corect natura raporturilor în condiţiile economice şi sociale ale primei perioade de dezvoltare a sclaviei în statul roman (perioada sclaviei patriarhale — pînă în sec. III î.e.n.) [4]. Dreptul proprietarului de sclavi era mai mult decît un simplu drept — constituia o veritabilă putere. Statul încă slab delega o parte din atribuţiile sale şefului de familie. Proprietarul de sclavi care era în acelaşi timp şi şeful suprem al familiei, conducea în mod absolut grupul familial.

[1] Deşi foarte lentă şi încă prea puţin studiată pînă astăzi, dezvoltarea forţelor de producţie se poate observa în sec. I e.n. Astfel, tipul de plug cu antetren pe roţi şi brăzdar lat, moara cu apă şi secerătoarea; cf. Em. Condurachi, în SCIV, nr. 1, 1961, p. 46, nota 2 şi literatura citată; V. P. Levaşova, *К вопросу о механических свойствах древних орудий*, în Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры, nr. 75, 1959, p. 46—56; M. N. Meiman, *Общественное разделение труда и торговля в античном рабовладельческом обществе*, în Преподавание истории в школе, nr. 3, 1952.

[2] Gaius, III, 135 şi 142—148; *Digeste*, 19, 2 şi *Cod. Iust. De locatione et conductione*, IV, 65; asupra acestei chestiuni F. de Coulanges, *op. cit.*, p. 10—13.

[3] « La romani, peculiul *castrense* a fost cea dintîi formă juridică prin care s-a recunoscut proprietatea mobilă a celor ce nu erau capi de familie » arată Marx în scrisoarea către Engels din 25 sept. 1857 *(Opere alese*, vol. II, Bucureşti, ESPLP, 1955, p. 496).

[4] Analiza noţiunii de *potestas* pentru străvechiul şi vechiul drept roman este făcută de Val. Al. Georgescu, *De la « possessiones » la « possessio ». Contribuţie la studiul procesului istoric de formare a noţiunii de posesie în dreptul roman*, în Studii clasice, I, 1959, p. 115—181.

www.cimec.ro

Pentru raporturile de producție sclavagiste din perioada sclaviei patriarhale este caracteristic contactul direct între stăpîn și sclav (faptul de a se afla sub puterea imediată a stăpînului) și posibilitatea de a folosi în mod nelimitat capacitatea de muncă a sclavului, ceea ce era desemnat foarte sugestiv în vechiul drept roman prin termenul de *mancipium* (de la *manu capere)*. Pe măsură ce ne apropiem de perioada sec. I—II e.n., pe măsura transformării raporturilor de producție sclavagiste, această trăsătură se atenuează tot mai mult; rămîne însă caracteristică folosirea în principiu nelimitată a forței de muncă a sclavului.

Condiția socială a sclavului în perioada sclaviei patriarhale (sec. VIII—III î.e.n.) a fost mai mult sau mai puțin uniformă. În perioada următoare (perioada sclaviei dezvoltate sau clasice) și apoi în perioada de descompunere (sec. III—VI e.n.) ne atrage atenția diversitatea condiției lor [1]. Avem în fața noastră sclavi exploatați în vechile forme — spre exemplu, sclavi care lucrează pămîntul în echipe conduse tot de un sclav [2]. Dar alături de aceștia întîlnim sclavi exploatați în forme noi în special în muncile care cer din partea acestora o deosebită atenție, un interes în muncă. Printre aceștia, care constituie la început o pătură subțire a clasei sclavilor — întîlnim sclavul *uillicus* (administratorul exploatării rurale), *dispensator* sau economul (care distribuie sarcini celorlalți sclavi), sclavul *quasi colonus* (care cultivă o parcelă a stăpînului), sclavul *inquilinus*, *actor* și alții [3]. În aceste cazuri, condiția socială a acestor persoane cu greu ar mai putea fi denumită sclavie, dar jurisconsulții romani nu par a manifesta nici cea mai mică îndoială în această privință. De fapt, sîntem în fața unor raporturi de producție sclavagiste adînc transformate sub acțiunea dezvoltării forțelor de producție, în condițiile rezistenței înverșunate a clasei stăpînilor de sclavi la acțiunea legii concordanței.

Transformări accentuate ale raporturilor de producție sclavagiste se manifestă începînd încă din perioada de înflorire, de maximă dezvoltare a orînduirii (perioada sclaviei clasice sau dezvoltate), atît în grupul sclavilor afectați serviciilor domestice în oraș *(familia urbana)*, cît și în grupul sclavilor utilizați în exploatarea rurală *(familia rustica)*.

Prima categorie de situații pe care le vom examina se referă la sclavii din *familia urbana*.

II

Papinian [4], jurisconsult celebru și prefect al pretoriului, care a scris la finele secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea, descrie într-un fragment din Digeste un caz deosebit de interesant.

---

[1] În această privință considerăm exacte și fecunde ideile exprimate de S. L. Utcenko și E. M. Staerman în articolul *Despre unele probleme ale istoriei sclaviei* în Probleme de istorie, nr. 4, 1961, p. 168—173, care face distincție între casta sclavilor (condiție juridică) și clasa sclavilor, observînd că unii sclavi, continuînd să rămînă în categoria sclavilor, se situau, din punctul de vedere al poziției față de mijloacele de producție, pe o treaptă intermediară.

[2] Vezi observațiile lui H. Mihăescu asupra textului din Columella, I, 6: *Economia agricolă la Columella*, în Studii clasice, I, p. 96.

[3] A. G. Ghemp, *Трибутарии и инквилины поздней Римской империи*, în VDI, nr. 4, 1954, p. 75—84; *dispensator*, *actores*, *contrascriptor*, *arcarius*, *aedituus* a se vedea în D. Tudor, *op. cit.*, p. 107—129.

[4] Lenel, *Palingenesia iuris ciuilis*, I, 803; P. Krüger, *Histoire des sources du droit romain* (trad. Brissaud), Paris, 1894, p. 263.

www.cimec.ro

Un sclav a fost înstrăinat cu condiția ca noul stăpîn să-l elibereze peste 5 ani. Pînă la această dată însă sclavul trebuie să plătească lunar o anumită sumă de bani *(certam mercedem)* noului stăpîn. Suma aceasta periodică nu constituie însă în intenția părților prețul eliberării, ci numai semnul material, vizibil al dependenței sale servile față de noul stăpîn, ne arată jurisconsultul [1].

Indiferent dacă suma prestată lunar este socotită sau nu prețul eliberării, indiferent dacă constituie pentru noul stăpîn un avantaj consistent sau dimpotrivă este numai un act simbolic menit să marcheze starea de aservire a persoanei, rezultă limpede din fragmentul nostru că sclavul este în măsură să-și procure singur banii dintr-o sursă de venituri stabilă, permanentă, exterioară lui *domus*. [2] Sclavul despre care se vorbește aici desfășoară o activitate economică independentă, care constituie pentru el o sursă de venituri, din care evident, reține o parte pentru a face față nevoilor proprii. Este semnificativ, că în această situație singura manifestare exterioară a calității de sclav constă în furnizarea unei prestații periodice bănești. Corespunzător acestui aspect, și dreptul stăpînului asupra sclavului apare diminuat și mărginit la acest unic aspect.

O anumită distanță separă puterea absolută *(potestas dominica)* a stăpînului din primele secole ale orînduirii sclavagiste (perioada sclaviei patriarhale) și mai ales din perioada sclaviei clasice, care exploata fără limite sclavul, de dreptul restrîns al stăpînului din speța înfățișată.

Dar s-ar putea obiecta că situația înfățișată este excepțională și nu permite să tragem concluzii cu caracter general. În realitate, spețele din care rezultă că sclavul are obligația (unica obligație) de a face prestații — în bani mai ales — fie în vederea obținerii eliberării, dar nu numai în acest scop, sînt foarte numeroase. Toate aceste spețe presupun — unele o arată limpede — că sclavul are surse de venituri exterioare lui *domus* și, de asemenea, o foarte mare independență.

Astfel, în fr. 3, 8, D. 40, 7, Ulpian relatează cazul unui sclav căruia stăpînul îi lasă libertatea prin testament (legat de libertate), cu condiția de a da o anumită sumă heredelui. Se pune problema de unde poate lua sclavul banii și posibilitățile considerate de jurisconsult sînt următoarele:

a) Sclavul poate lucra, bineînțeles în afară de *domus*, cîștigînd bani *(ex operis)* pentru a plăti suma impusă de defunct;

---

[1] D. 40, 1, 20, 3: « *conditionem libertatis mercedes non facere, sed obsequio temporariae seruitutis modum praestitum esse respondi* ».

[2] Acest mod de exploatare a sclavului, chiar dacă nu se poate spune că este generalizat în perioada de care ne ocupăm (sec. I—III e.n.), ni se pare totuși a fi caracteristic pentru descompunerea orînduirii sclavagiste. Situații asemănătoare întîlnim la Atena în sec. V—IV î.e.n. sau în Egipt. Vezi considerațiile lui Tiumenev, A. I., *Orientul apropiat și antichitatea greco-romană (culturile legate de fluvii — Mesopotamia și Egiptul —) în perioada elenistică și romană*, în Probleme de istorie, nr. 9, 1957, p. 23; Taubenschlag, *The Law of the Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri, 332 B.C. — 640 A.D.*, Warszawa, 1955, p. 87 și nota 101: În Egipt, sclavii luau parte la actele juridice, fie în numele stăpînului, fie în numele lor propriu. Unii sclavi locuiau separat de stăpîni *(ibidem*, p. 88, nota 101); este deci de reținut că în Grecia și în Egipt, cu mai multe secole înainte ca fenomenul să poată fi constatat la Roma, sclavii puteau încheia acte în numele lor propriu *(ibidem*, p. 80, nota 105 și literatura citată); Taubenschlag notează că în dreptul greco-egiptean sclavii nu sînt tratați în mod uniform. În relațiile cu stăpînii sînt considerați obiecte, iar în operațiile juridice încheiate cu străinii au poziția unor subiecte de drept. Problema ar trebui adîncită din punctul de vedere al ideilor adoptate în acest studiu. Contradicția este inerentă orînduirii sclavagiste ajunsă pe o treaptă de dezvoltare cînd

www.cimec.ro

b) Sclavul poate să-și procure suma de bani în orice alt mod *(uel undecumque)* [1].

Într-un alt fragment (fr. 14, pr. D. 40,7), Alfenus Varus [2] este consultat asupra următorului caz:

Un sclav este eliberat prin testament cu condiția de a da 10 heredelui. Acest sclav lucrează în afară de *domus* și aduce heredelui prețul zilelor efectuate. Problema este: plătind din banii astfel cîștigați se poate oare elibera sclavul? Răspunsul este aici negativ, deoarece în acest caz stăpînul (heredele) nu permite lucrul acesta *(respondit non uideri liberum esse: non enim pro libertate, sed pro operis eam pecuniam dedisse)*. Este vorba despre un sclav exploatat într-o formă nouă: lucrează în afară de *domus* și predă sumele încasate stăpînului. În acest caz, sumele încasate de sclav nu-i aparțin lui, ci stăpînului. El trebuie să caute o altă sursă de venituri.

În situația pe care am înfățișat-o, spre deosebire de alte cazuri, comentate mai sus, sclavul nu dispune de cîștigurile sale, de salariul dobîndit *(merx)*. Condiția sa socială este mai puțin avantajoasă. Totuși trebuie să remarcăm că nu este vorba de un străin care închiriază forța de muncă a sclavului, ci de un caz în care sclavul se conduce singur în această chestiune, singura lui obligație constînd în prestarea sumelor încasate pentru munca sa *(pro operis suis)* [3].

---

relațiile nu mai corespund forțelor de producție. Referindu-ne la cele arătate de Taubenschlag, noi sîntem de părere că regula incapacității sclavului se menținea formal în Egipt ca și la Roma. În lipsa unei literaturi juridice teoretice, natural, lucrul acesta nu se poate constata, dar se poate deduce. Iar în fapt, cutuma recunoștea, poate mai mult decît la Roma, o anumită valabilitate actelor sclavilor și asta în avantajul stăpînilor. Criza modului de producție sclavagist s-a manifestat la Atena încă din sec. V—IV î.e.n., în Egipt din perioada elenistică și la Roma numai din sec. I și mai ales din sec. II; în drept, problema nu s-a pus în aceiași termeni pentru Egipt și Roma. Principalele reguli ale instituției sclaviei erau cristalizate la Roma în sec. I e.n., de cînd sporadic, jurisconsulții iau contact cu situații noi, oglindind o dezvoltare ulterioară a forțelor de producție. Interesul stăpînilor de sclavi se opunea la o revizuire fățișă a vechilor principii fundamentale ale sclaviei. Acest interes se oglindea în aspectul conservator al activității juriștilor. De aici o serie de construcții interesante ale juriștilor urmărind a satisface noile cerințe, fără a atinge principiile fundamentale ale sclaviei, consacrate de o cutumă milenară și atît de necesare din punct de vedere ideologic pentru menținerea dominației de clasă.

[1] O primă dificultate: din punct de vedere juridic, sclavii nu pot avea bani proprii, după cum nu pot avea nimic propriu. Ulpian, în sec. III, remarcă lucrul acesta comentînd o constituție a împăratului Marcus Aurelius, care și ea lovea într-un mod indirect principiul incapacității totale a sclavului (D. 40, 1, 4, 1: « *Et primo quidem nummis suis non proprie uidetur emptus dici, cum suos nummos seruus habere non possit* »: propriu vorbind, nu se poate spune că sclavul se răscumpără cu banii săi, deoarece sclavul nu poate avea nimic propriu. Dar totuși situația de fapt exista. De aceea jurisconsultul continuă: « *uerum coniuentibus oculis credendum est suis nummis eum redemptum* »: « numai închizînd ochii putem crede că s-a răscumpărat cu banii săi »). A doua dificultate: trebuia ca stăpînul să-i fi permis acest lucru (ca în D. 40, 7, 14, pr.) sau stăpînul care l-a eliberat prin testament cu condiția de a da o sumă heredelui, să-i permită să strîngă banii muncind în afară de domus. Ce altă sursă de cîștig mai are sclavul? D. 40, 1, 4, 1 arată cîteva: *ex peculio, ex aduenticio lucro, amici beneficio, liberalitate, uel prorogante, repromittente, se delegante, in se recipiente debitum* (din peculiu, dintr-un cîștig întîmplător, din darul unui prieten sau un prieten promite să plătească sau se angajează să plătească în urma unei delegații de plată sau se angajează să plătească printr-un pact de *receptum)*.

[2] Alfenus Varus, jurisconsult care a trăit la finele republicii romane, elev al lui Servius Sulpicius Rufus. Textul pe care-l comentăm nu este interpolat: vezi *Index interpolationum*, h. t.

[3] Constituie o problemă de principiu pentru studiul nostru dacă cazurile de care ne ocupăm constituiau sau nu regula. Aceștia erau sclavi privilegiați și constituiau o minoritate. Numărul lor crește pe măsură ce ne depărtăm de sec. I e.n. În condițiile principatului, folosirea acestor metode era o încercare de a ieși din impas, de a face sclavia cît mai productivă, fără a lichida regulile fundamentale ale sclaviei utile clasei dominante. În condițiile dominatului, linia aceasta

www.cimec.ro

Şi în alte fragmente (spre exemplu fr. 40,2, D.40, 7 şi fr. 18, D. 40, 7) întîlnim sclavi cărora li s-a dat libertatea prin testament cu condiţia de a presta lunar sau anual o anumită sumă de bani. Situaţiile acestea sînt identice cu aceea expusă în speţa comentată mai sus (fr. 20, 3, D. 40, 1).

În general, rezultă din aceste speţe că sclavul eliberat cu condiţia de a plăti ceva, are posibilitatea de a desfăşura o activitate independentă, exterioară lui *domus*, cît şi posibilitatea în cele mai multe cazuri de a reţine pentru el, de a dispune de veniturile realizate.

Sclavii de care ne ocupăm, care aveau o condiţie intermediară între sclavie şi semilibertate, intrau în relaţii foarte variate cu oamenii liberi sau cu alţi sclavi. În ce măsură condiţia lor socială intermediară şi pentru un anumit moment istoric nouă, influenţa condiţia lor juridică?

Chestiunea transformărilor în condiţia juridică a sclavilor a fost studiată pînă acum numai sub un singur aspect: acel al concesiilor făcute mai ales de dreptul imperial privind protecţia persoanei lor fizice împotriva violenţelor stăpînilor şi recunoaşterea anumitor efecte restrînse în materie de familie.

În realitate, transformările adînci în orînduirea sclavagistă au avut consecinţe în domeniul dreptului, care însă n-au fost niciodată puse suficient în lumină.

Este ştiut, şi principiul a rămas valabil pînă la finele imperiului, că sclavul nu este subiect de drept [1], că n-are drepturi şi obligaţii [2], că este un simplu lucru [3]. El nu poate avea nimic în proprietate, nici în posesie, nu poate încheia convenţii, nu poate fi nici debitor, nici creditor [4].

Bineînţeles, şi iarăşi este un lucru prea binecunoscut, sclavul administrează uneori averea stăpînului sub diferite forme [5]. În toate aceste cazuri, sclavul poate încheia acte juridice în numele stăpînului şi pentru stăpîn. În toate aceste cazuri, el nu lucrează în numele său propriu, în calitatea sa propric — *proprio nomine* — ci ca un instrument al stăpînului [6]. Dacă actele pe care le încheie sînt valabile, aceasta se datoreşte faptului că stăpînul pentru care lucrează ca un instrument înzestrat cu gîndire are capacitate, este subiect de drepturi şi datorii.

---

a fost în general abandonată, împreună cu toate construcţiile juridice abia schiţate de jurisconsulţii epocii clasice. Dominatul a oferit toate condiţiile pentru legarea colonilor de pămînt (ca şi a altor categorii de oameni liberi) în interesul continuării procesului de exploatare. Modul acesta de exploatare a sclavilor era convenabil: în fr. 14, 1, D. 40, 7, este vorba despre un sclav căruia i s-a dat libertatea prin testament, după ce în prealabil va servi 7 ani la moştenitor *(Seruus cum heredi annorum septem operas dedisset, liber esse iussus erat)*; acest sclav era, în sensul pe care-l dăm noi cuvîntului, privilegiat: el se bucura în drept şi în fapt de o situaţie mai bună.

[1] Ulpian în D. 50, 17, 32: *Quod attinet ad ius ciuile serui pro nullis habentur: non tamen et iure naturali, quia, quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt.* D. 4, 5, 3, 1: *Seruile caput nullum ius habet.*

[2] D. 44, 7, 14: *Serui ex delictis quidem obligantur et si manumittantur obligati remanent; ex contractibus autem ciuiliter quidem non obligantur, sed naturaliter et obligantur et obligant. Denique, si seruo, qui mihi mutuam pecuniam dederat, manumisso soluam, liberor.*

[3] Gaius, II, 13: *Corporales (res) hae sunt quae tangi possunt uelut... homo;* Ulpian, *Regulae*, 19. 1: *mancipi res sunt... serui.*

[4] Principiu menţinut în codul lui Iustinian şi chiar în Basilicale: C. 2, 4, 13: *nec enim dubii iuris est dominos cum seruis suis paciscentes ex placitis teneri atque obligari non posse.* Cf. şi C. 4, 14 şi C. 7, 16, 36; Basilicale, 24, 5, 4 şi 24, 5, 2.

[5] G. Micolier, *Pécule et capacité patrimoniale. Étude sur le pécule dit profectice, depuis l'édit « de peculio » jusqu'à la fin de l'époque classique*, Lyon, 1932.

[6] Gaius, I, 52: *quodcumque per seruum adquiritur, id domino adquiritur.* Gaius în D. 50, 17, 133: *Melior condicio nostra per seruos fieri potest, deterior fieri non potest.*

www.cimec.ro

Am vrea să subliniem că de fapt transformările economice și sociale, pe care le-am schițat numai, n-au rămas fără influență asupra condiției juridice a sclavului însuși. Totuși, avînd în vedere prezența și persistența principiului incapacității sclavului, a fost necesar ca transformările să se facă într-o formă cu totul specială. Așa încît noi am distinge, fără să intrăm în amănunte:

a) relații de fapt ale sclavilor care nu produc nici un fel de efecte juridice, dar care au totuși sancțiunile lor, de multe ori în regulile de conviețuire socială;

b) relații de fapt care stau în marginea dreptului și care sînt sancționate numai indirect;

c) relații de fapt care sînt luate în considerare de drept.

Principiul este bine cunoscut: sclavul nefiind subiect de drept, fiind un simplu lucru, nu se poate obliga prin convenții și nici nu poate deveni creditor — *nomine proprio*. Care este însă realitatea?

Textele ne arată pe sclavi în relații de afaceri cu stăpînii lor, cu alți sclavi sau cu persoane străine de *domus*. Lucrul ar fi lesne de înțeles dacă sclavii s-ar prezenta în aceste relații ca administratori ai peculiului încredințat de stăpîn sau în general ca reprezentanți ai intereselor stăpînilor, deci ca simple instrumente juridice. În acest caz am înțelege că valabilitatea actelor juridice încheiate de sclav în această calitate se explică prin faptul că ele sînt în fond acte ale stăpînului.

În realitate, sclavul figurează de multe ori în aceste relații sociale în numele său propriu *(nomine proprio)*. Acestea nu mai pot fi considerate făcute în calitate de administrator al intereselor stăpînului. Și totuși independența mare de acțiune pe care o au unii sclavi impune ca ei să încheie un număr mare de operații patrimoniale, fără de care viața economică în imperiu ar fi stingherită și aceasta din cauza rolului pe care-l joacă aceștia în economia romană.

Ce fel de acte face sclavul în numele lui propriu și care este soarta acestor acte?

Sclavul face tot felul de acte, ca și oamenii liberi. Foarte frecvent întîlnim sclavi debitori ai stăpînului sau ai unor persoane străine de *domus*. Mai rar întîlnim sclavi creditori, fie ai stăpînului, fie ai moștenitorului stăpînului, fie ai unor străini [1].

Puterea economică sau creditul de care se bucură un sclav poate fi atît de importantă, încît întîlnim și sclavi care garantează datoriile altor persoane, fie ei stăpînii lor, fie persoane străine de *domus* [2]. Toate aceste operații sînt încheiate de sclavi în numele lor propriu.

Întîlnim sclavi care compensează datoriile lor cu ale unor oameni liberi, străini sau moștenitori ai stăpînului (fr. 20, 2, D. 40, 7).

Cum sînt sancționate relațiile de fapt în care, prin forța lucrurilor este silit să intre sclavul?

Gama sancțiunilor este foarte variată și vădește uneori din partea jurisconsulților o deosebită ingeniozitate.

---

[1] Lucrul este ușor de înțeles: clasa dominantă era mai interesată să găsească mijloacele de a sili pe sclav să-și îndeplinească angajamentele luate în stare de sclavie și mai puțin să dea satisfacție unor interese ale sclavului. Era totuși silită la aceasta în măsura în care această recunoaștere era o condiție necesară pentru desfășurarea acestor operații.

[2] Fr. 30, 1, D. 2, 14 și fr. 56, D. 15, 1.

www.cimec.ro

Faptul că cel mai mare număr de astfel de relații nu era luat în considerare de regula de drept a făcut ca nici istoricii dreptului roman să nu se intereseze de ele. Abia în lumina concepției materialismului istoric studiul lor prezintă importanță deoarece ne arată începutul descompunerii orînduirii sclavagiste și etapele prin care s-a trecut succesiv pînă la statornicirea unor noi relații sociale.

Dar faptul că aceste relații erau lipsite de sancțiune juridică nu ne spune nimic în privința frecvenței și a importanței lor reale. În orice epocă de adînci prefaceri, în care dreptul rămîne în urmă față de dezvoltarea economiei, apar și se dezvoltă un număr de procedee menite a da eficacitate unor relații sociale încă neluate în considerare de regula de drept.

Peculiul agonisit de sclav în anumite condiții ca și acel concedat de stăpîn era de drept proprietatea stăpînului. Dar regulile de conviețuire socială îl considerau ca un cvasi patrimoniu al sclavului și era admis de jurisconsulți că peculiul era legat în așa măsură de persoana sclavului, încît acesta se vinde, se eliberează o dată cu peculiul său, în afară de dispoziția expresă contrarie a stăpînului *(peculium solet accedere)*. Soluția contrară era atît de excepțională încît trebuiau motive speciale pentru a lipsi pe un sclav de peculiul său. De multe ori, peculiul constituia prețul eliberării.

Să examinăm acum situațiile în care se poate găsi sclavul în numeroasele raporturi pe care le încheie.

A. *Sclavul debitor.*

Într-un fragment din digestele lui *Marcellus* [1] (fr. 24, D. 40, 7) cazul prezentat este următorul:

Sclavul Stichus este eliberat prin testament cu condiția de a promite 10 sau de a jura că va presta anumite servicii heredelui. Dar promisiunea de a plăti 10, făcută de cineva care se găsește în stare de sclavie este nulă conform dreptului roman. Din cauza aceasta, jurisconsultul este întrebat dacă sclavul care face această promisiune poate fi eliberat, dacă se poate socoti că s-a îndeplinit condiția pusă de testator. Marcellus răspunde afirmativ: condiția de care atîrnă eliberarea sclavului poate fi socotită îndeplinită, deși în drept ea nu-l obligă cu nimic pe fostul sclav. Faptele sînt expuse de jurisconsult fără nici un fel de alte amănunte. Jurisconsultul are aerul să privească promisiunea sclavului ca o simplă condiție de fapt care, de vreme ce a fost îndeplinită, își produce efecte conform voinței testatorului.

În realitate, speța are două aspecte. Din punctul de vedere al dreptului, obligația sclavului era nulă. Dar sclavul este totuși om, spuneau filozofii și unii jurisconsulți din epoca clasică. Ca om se poate obliga și promisiunea lui este susceptibilă de anumite efecte: după eliberare sclavul poate plăti de bunăvoie datoria, și plata aceasta produce depline efecte juridice. Ceea ce plătește nu mai poate fi cerut înapoi sub cuvînt că nu era obligat (fiindcă atunci cînd promisese era sclav). Mai mult decît atît: promisiunea sclavului putea fi (și de fapt adeseori era) garantată de un om liber. Deci, un alt efect indirect. Apoi, obligația sclavului putea fi compensată de o obligație a omului liber față de sclav (a moștenitorului sau a unui străin). Deci,

[1] *Ulpius Marcellus*, jurisconsult din epoca lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius; cf. P. Krüger, *Histoire des sources du droit romain*, p. 255; Schulz, *History of Roman Legal Science*, p. 106.

www.cimec.ro

obligația sclavului nu este complet lipsită de efecte juridice [1]. O speță identică se întîlnește și în fr. 41,1, D. 40, 7 [2].

Uneori — este drept că situația este mai rar întîlnită — promisiunile sclavului au chiar o sancțiune mai energică. Așa se întîmplă în cazurile pe care le prezentăm fără să le analizăm sub toate aspectele lor (D. 4, 3, 7, 8).

Un sclav promite stăpînului o sumă dacă-l eliberează. După eliberare, fostul sclav nici nu plătește, nici nu vrea să promită că va plăti suma la o dată ulterioară. Jurisconsultul consideră faptul sclavului ca un dol (înșelăciune) și cum sclavii se pot obliga prin delictele lor comise pe cînd erau scalvi, jurisconsultul propune să se dea contra fostului sclav acțiunea de dol [3]. Practic, această acțiune duce la constrîngerea fostului sclav de a plăti cu condiția de a se dovedi că a fost din partea lui intenția de a înșela pe stăpînul său.

Un alt caz, la fel de interesant, este prevăzut de o constituție din anul 222 a împăratului Alexandru Severus, a cărei soluție a fost însă modificată de comisia însărcinată de Iustinian cu alcătuirea digestelor. Aceasta înseamnă că la epoca lui Iustinian, în cazul unui sclav care a promis o sumă stăpînului pentru a-l elibera și după eliberare, nici nu a plătit, nici nu a consimțit să încheie o convenție prin care să se oblige a plăti suma la o anumită dată, fostul stăpîn are împotriva lui o acțiune denumită de un text (legea 3, *Cod. Iust.*, 4, 14) « *petitio in factum actio* » [4].

---

[1] Și raporturile dintre doi sclavi produc anumite efecte juridice după eliberare. Astfel, în D. 33, 8, 8, 2. Era acceptat pe vremea lui Ulpian *(placet* este termenul întrebuințat de jurisconsult), că cel care plătea legatul sclavului eliberat, îi scădea ce datora unui alt sclav sau dimpotrivă, îi adăuga ceea ce i se datora de către un alt sclav, scăzînd din peculiul aceluia. E o sancțiune în afara dreptului civil și indirectă a unor operații între sclavi (D. 33, 8, 8, 2: *Qui Stichum et Pamphilos seruum habebat, testamento eos manumisit et unicuique peculium suum legauit. Placet quod alter alteri debet, de peculio eius decedere et alterius accedere legato).*

[2] D. 40, 7, 41, 1: *Paulus: « Si quis liber esse iussus fuerit, si decem heredi promisisset, quamquam ea promissio nullam rem habitura est, tamen promittendo liberabitur ».*

[3] Noțiunea de dol a evoluat mult de la primele definiții date de Cicero, Servius (D. 4, 3, 1, 2) și pînă la Labeo, iar în practică, a depășit și aceste din urmă definiții. În practica pretorului acțiunea de dol a ajuns să fie folosită, ca în speța noastră, pentru a obține în mod indirect sancționarea unor simple pacte (asupra sancțiunii pactelor vezi: articolul *pactum* în *RE*, 36 Halbb., I 1942, col. 2127—2153, de Slavomir Condanari-Michler și recenziile de Val. Al. Georgescu în Analele Facultății de Drept București, IV, 1942, nr. 1—2, p. 377—381 și Revista Clasică, secția de drept roman, II—IV, 1941—1942). Este însă probabil că magistratul dădea destul de rar acțiunea *de dolo* în aceste cazuri și că prefera acțiunea *in factum* din cauza caracterului ei neinfamant (R. Monier, *Manuel de droit romain*, 1938, II, p. 85).

[4] Constituția face parte din titlul XIV din *Cod. Iust.* sugestiv intitulat: « *An seruus ex suo facto post manumissionem teneatur* » (pe timpul jurisconsulților clasici o asemenea întrebare nu s-ar fi putut pune, deoarece răspunsul era neîndoios negativ). Cf. cu D. 4, 3, 7, 8 care dă într-un caz aproape asemănător o acțiune de dol contra sclavului (vezi nota 3). Constituția fuzionează în mod vizibil două mijloace diferite utilizate probabil încă de la epoca principatului în această materie: o *actio in factum* (care îndeplinea aproape același rol ca acțiunea de dol, cu deosebirea că nu era infamantă) și o *petitio (extra ordinem?)* dată de constituția originală. Expresia *petitio in factum actio* este interpolată; cf. Collinet, *Cours de droit romain approfondi*, Paris, 1929—1930, p. 131 urm.; în izvoarele iustinianee *petitio = actio;* cf. Wenger, *Institutionen der röm. Zivilprozessrecht* 154, 8; întrebuințarea lui *petitio* = acțiune personală este în general o interpolare: în acest sens L. Schnorr v. Carolsfeld în *RE*, XIX, 1, s.v. *petitio*, col. 1159—1160; de altfel, neînțelegerile dintre oamenii liberi și sclavi nu puteau fi arbitrate decît de un funcționar imperial și procedura se desfășura în afara oricărei idei de proces în concepția romană: raporturile sclavilor erau în afara dreptului și nu era posibilă prezența sclavului în fața instanțelor ordinare. Tot așa cum funcționarul imperial sau magistratul aveau dreptul să cerceteze plîngerea unui sclav împotriva stăpînului acuzat de cruzime, cu același titlu puteau

www.cimec.ro

Încă de la epoca clasică a existat o *actio in factum* contra sclavului eliberat şi posibil şi o cale de atac *extra ordinem* în faţa funcţionarului imperial [1]. Ambele aceste mijloace au fost unificate de Iustinian în legea 3, *Cod. Iust.*, 4,14.

B. *Sclavul creditor.*

În relaţiile sale cu oamenii liberi, sclavul apare de multe ori şi creditor *nomine proprio*. Bineînţeles, convenţiile pe care le încheie cu oamenii liberi în numele său propriu n-au nici o valoare juridică, conform principiilor generale. Într-un fragment din digeste întîlnim următoarea situaţie:

Defunctul eliberează prin testament sclavul. Apoi ordonă, tot prin testament, heredelui să plătească 5 aurei sclavului eliberat pe care el îi datora acestuia conform socotelilor dintre ei. Problema era: datorează heredele aceşti bani sclavului eliberat? În sec. I î.e.n. într-o astfel de speţă, Seruius răspunsese: « *nihil seruo legatum esse* » (legatul făcut sclavului este nul), deoarece « *dominus seruo nihil debere potuisset* » (stăpînul nu poate datori nimic sclavului) [2]. Dar la începutul sec. II Iauolenus scrie: « *ego puto secundum mentem testatoris naturale magis quam ciuile debitum spectandum esse* » (eu cred că după intenţia testatorului trebuie să privim mai degrabă datoria naturală decît cea civilă). Şi în concluzie, textul arată că acesta este sensul care era atribuit dispoziţiilor testamentare de acest fel pe vremea lui Iauolenus *(et eo iure utimur)*. Din speţa relatată reţinem două lucruri: dispoziţiile de acest fel erau frecvente; legatele lăsate de stăpîni constituiau de multe ori executarea de bunăvoie a unei datorii faţă de sclavi. Faptul că practica considera valabile astfel de dispoziţii, însemna luarea în considerare a unor situaţii lipsite în general de sancţiune [3].

Dar în chestiunile de libertate sancţiunea pactelor încheiate de sclavi cu stăpînii lor era încă mai substanţială, deşi nu încălca direct principiul incapacităţii sclavului.

Astfel, într-o constituţie din anul 294 a lui Diocletian şi Maximin *(Cod. Iust.*, 4, 6, 9) se expune următorul caz:

Un sclav dă bani stăpînului pentru a obţine eliberarea. Stăpînul nu-şi ţine promisiunea. Sclavul n-are acţiune contra stăpînului. Dar împăraţii îi permit să se ducă în faţa guvernatorului de provincie şi acesta îl va îndemna pe stăpîn să-şi respecte angajamentul său *(hortabitur placito suo stare)*. Intervenţia guvernatorului

---

să examineze şi alte aspecte ale relaţiilor dintre sclavi şi oamenii liberi, fie ei stăpînii lor sau persoane străine; cf. soluţia contrară dată de Basilicale, care însă marchează numai aparent un regres (B. 24, 5, 3): « *Promissarum tibi rerum a seruo tuo, ut eum manumitteres, si postea manumisisti ab eo stipulatus non es, nullam aduersus eum petitionem habes* »; cf. Basilicale, 24, 5, 4.

[1] După cum se ştie, *praefectus urbis* asculta plîngerile sclavilor *extra ordinem* în cazurile în care lucrul acesta era admis *(ex causis receptis)*; după D. 1, 12, 1—14, cazurile erau: *a)* cînd sclavul rău tratat invocă protecţia împăratului *(seruos qui ad statuas confugerint)*; *b)* cînd sclavul se plînge că stăpînul n-a respectat convenţia de răscumpărare din sclavie pentru care a şi primit bani; *c)* cînd sclavul este silit să se prostitueze; *d)* cînd sclavul cere ca stăpînul să execute fideicomisul de libertate prin care a fost însărcinat să elibereze sclavul; *e)* cînd stăpînul a suprimat un testament care dădea libertate sclavului; *f)* cînd stăpînul este acuzat că a falsificat moneda sau a fraudat aprovizionarea statului. Cf. de asemenea, D. 5, 1, 53; 48, 8, 6; 48, 3, 4; 1, 6, 2, 1; 7, 1, 23, 1; 13, 7, 24, 3; 48, 2, 12, 3; 40, 5, 44.

[2] *Seruius Sulpicius Rufus* consul în 51 î.e.n.

[3] *Iauolenus Priscus* trăieşte la finele secolului I şi începutul secolului II. În epoca în care scrie el, noţiunea de obligaţie naturală a sclavului se cristalizase: Gaius, III, 119 a.

www.cimec.ro

de provincie se face în afara oricărei idei de sancțiune juridică, în concepția romană; ea apare ca o măsură de poliție. Cît de slabă este această sancțiune, ea constituie totuși luarea în considerație a unor relații noi.

Uneori relațiile dintre sclavi și oamenii liberi dobîndesc efecte după eliberarea sclavului, așa cum se întîmplă în fr. 1, 18, D. 42, 6.

Aici se arată că sclavul eliberat și instituit herede prin testamentul stăpînului, poate cere separarea patrimoniului său de al succesiunii defunctului. În felul acesta, nu numai că va putea reține pentru el tot ce a dobîndit de la eliberare, dar va putea cere și ceea ce i se datorește de defunct (testatorul). Cu alte cuvinte se va putea prezenta și în calitate de creditor al succesiunii, alături de ceilalți creditori. Și totuși, cînd a devenit creditor era numai un sclav și creanța lui era nulă *ab initio*.

Soluția pe care am reținut-o figurează la sfîrșitul fr. 1, 18, D. 42, 6, într-o frază interpolată în mod evident de Iustinian *(sed et si quid ei a testatore debetur)*. Cu toate acestea, sîntem de părere că interpolarea se reduce la formă. Soluția aparține în fond epocii clasice [1].

Sclavul apare și în calitate de creditor al heredelui, ca în fr. 3, 2, D. 40, 7 și fr. 3, 6 din același titlu.

În fr. 3, 6, D. 407 un sclav care a primit libertatea prin testament, cu condiția de a da heredelui 10 și a dat 20, nu numai că devine liber, dar are și posibilitatea de a cere înapoi surplusul. Totuși cînd a făcut plata era doar un sclav!

Dar s-ar putea obiecta că spețele pe care le-am înfățișat sînt totuși excepționale, deoarece fac parte mai ales din 2 grupe speciale:

a) a sclavilor eliberați prin testament și

b) a sclavilor înstrăinați cu condiția de a fi eliberați, deci două situații limită.

În realitate nu este așa. Dacă cazurile care ne interesează se întîlnesc mai des în legătură cu sclavii înstrăinați cu condiția de a fi eliberați și cu *statu liberi*, acest lucru se datorește faptului că numai în aceste cazuri erau posibile procese între foștii sclavi și oamenii liberi relativ la fapte petrecute în timpul sclaviei și prin urmare, jurisconsulții puteau fi sesizați și puși în măsură să se pronunțe. În alte cazuri nu era posibil procesul și nici jurisconsulții nu aveau ocazia să-și dea avizul decît rar sau cu totul indirect. Dar cazuri de acest fel existau.

III

Să examinăm pentru aceasta cîteva situații din rîndul sclavilor de la țară, unde nu este vorba de nici o promisiune de eliberare. Lucrul este de altfel și firesc. Pentru sclavul de la oraș, eliberarea constituia idealul. Pentru sclavul de la țară, idealul îl constituie dotarea lui cu un pămînt pe care să-l cultive mai mult sau mai puțin independent. Libertatea fără pămînt nu avea sens.

---

[1] D. 46, 6, 1, 18: « *Scilicet ut, si non attigerit bona patroni in ea causa sit, ut ei quidquid postea adquisierit separetur: sed et si quid ei a testatore debetur* »; « *sed et... debetur* » este interpolată. Literatura în *Index interpolationum h. t.*

www.cimec.ro

Printre sclavii afectați lucrărilor agricole, textele din epoca clasică ne permit să constatăm o mare diversitate de condiții. Alături de sclavii exploatați conform obiceiurilor străvechi, în echipe conduse de supraveghetori, apar sclavii care lucrează parcele din pămîntul stăpînului pe care le dețin în baza unor concesiuni [1].

Un titlu întreg din digeste este consacrat legatelor care au de obiect inventarul unei exploatări agricole *(de instructo uel instrumento legato* în D. 33, 7), precizîndu-se amănunțit ce lucruri constituie inventarul [2]. Cu acest prilej, la întrebarea dacă și sclavul care este așezat pe un pămînt în calitate de colon *(quasi colonus)* trebuie cuprins în inventarul viu, Ulpian răspunde (fr. 12, 2, *libro uicesimo ad Sabinum*, D. 33, 7): « toți sclavii care se găsesc pe un fond pentru cultura lui fac parte din inventar ca lucruri, cu excepția celor care au fost stabiliți ca un fel de coloni ». Jurisconsultul explică decizia sa: sclavii *quasi coloni* nu au fost fixați pe pămînt în calitate de inventar. Dar sub alte aspecte, ei rămîn a fi considerați sclavi *(non pro instrumento in fundo fuerat, etiamsi solitus erat et familiae imperare)*. Soluția aceasta repetă o decizie deja mai veche, deoarece Ulpian (sec. III) invocă în sprijinul ei autoritatea lui Labeo (sec. I) [3], și a lui Pegassus [4] (D. 33, 7, 12, 2).

Alte texte aduc noi precizări în legătură cu acești *quasi coloni* care constituie o condiție socială nedeterminată și intermediară; nesiguranța jurisconsulților se exprimă sugestiv prin termenul ales: *quasi coloni*. Încă din sec. I existau sclavi legați de pămînt ca accesorii indispensabile și inseparabile. Ei pot fi înstrăinați, pot face obiectul unui legat, dar numai împreună cu pămîntul pe care-l lucrează [5].

Un text din institutele lui Marcian [6], precizează deosebirea dintre aceste două categorii de sclavi: dacă sclavii arendași *(serui inquilini)* formează obiectul unui legat fără pămîntul pe care au fost fixați *(quibus adherent)*, legatul este nul. Această situație de fapt (stabilirea sclavului pe un pămînt) are consecințe de drept, întrucît vedem că este luată în considerare cu ocazia soluționării litigiilor: legatul făcut fără respectarea ei este nul (D. 30, 112, pr.) [7].

Într-o altă speță (D. 33, 7, 20, 1), defunctul lasă cu titlul de legat un fond agricol cu inventarul respectiv, cît și restanțele pe care le datoresc sclavii cultivatori de parcele individuale *(reliqua)*. La întrebarea dacă un sclav, care cultivă o parcelă din pămîntul care formează obiectul legatului și care datorește o restanță importantă defunctului, trebuie s-o dea legatarului, jurisconsultul răspunde făcînd distincție: dacă sclavul cultivă pămîntul în condițiile oamenilor liberi *(ut extranei coloni solent)*, ca niște arendași, plătind o arendă *(mercede)*, atunci el nu datorește

---

[1] H. Mihăescu, *Economia agricolă la Columella*, în Studii clasice, I, p. 91; cf. de asemenea, de același autor, *Economia agricolă la Varro*, în SCIV, nr. 3–4, 1953, p. 525.

[2] S. L. Utcenko și E. M. Staerman, *Despre unele probleme ale istoriei sclaviei*, în Probleme de istorie, nr. 4, 1961, p. 159; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, la articolul *legatum instrumenti, instrumentum fundi*.

[3] Contemporan cu *Augustus*.

[4] *Pegassus* trăiește în a doua jumătate a sec. I e.n.

[5] N. A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, Bucureşti, 1951, p. 337.

[6] *Aelius Marcianus* a trăit în prima jumătate a sec. III; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary*, art. *Marcianus*.

[7] Aceasta înseamnă că sclavul *quasi colonus* care cultivă parcela plătind o arendă *(mercede)* are o condiție mai bună, nu numai socială, dar și juridică.

www.cimec.ro

legatarului restanțele; dacă cultivă parcela ca un sclav *(fide dominica)* [1], atunci datorește legatarului restanțele [2].

Pentru *uillicus* [3] (sclavul care conduce o exploatare agricolă), s-a pus de asemenea chestiunea dacă face sau nu parte din inventarul fondului (D. 33, 7, 18,4). În această situație jurisconsulții au răspuns făcînd o distincție: dacă *uillicus* cultivă pămîntul ca un arendaș, plătind o sumă determinată *(certa pensio)* [4], nu face parte din inventar; dacă cultivă însă în baza unei simple concesii precare a stăpînului *(fide dominica)* și în condiții nedeterminate din partea stăpînului, el face parte din inventar, ca și restul sclavilor. În acest caz, *uillicus* este un arendaș de fapt, lucru ce are consecințe asupra condiției lui juridice: nu mai poate fi considerat sub toate aspectele ca un lucru.

Apariția sclavilor coloni pe moșia stăpînului trebuie pusă în legătură cu o transformare a modului de cultură a latifundiilor încă din secolul I al erei noastre, fapt de altfel bine cunoscut [5]. Raporturile noi dintre stăpîni și sclavii coloni poartă pecetea unor transformări adînci în economia romană. Dar printre sclavii coloni există mai multe categorii cu condiții sociale diferite [6].

Categoria cea mai puțin favorizată este aceea a sclavilor care cultivă o parcelă în baza unei simple concesiuni precare din partea stăpînului și care dețin parcela cît timp durează încrederea stăpînului *(fides dominica)*. Stăpînul ia din produsele muncii acestui sclav cît crede de cuviință, cum și cînd crede oportun. Folosind formula din evul mediu, am putea spune că ei sînt *taillables et corvéables à merci.*

Au o situație mai bună sclavii care cultivă pămîntul în baza unui pact de arendă, uneori pe bani *(mercede, pensione certa)*, alteori pe fructe *(partes)* [7]. Încă din sec. I și II stăpînii aveau dificultăți cu găsirea unor arendași de moșii. Un sclav capabil înlocuia avantajos pe arendașul liber cu condiția ca să fie suficient de interesat în

---

[1] *Fide dominica:* la discreția stăpînului; utilizarea insistentă a antitezei *Fide dominica... mercede* marchează ideea că la epoca respectivă arenda pe bani era semnul distinctiv al unei situații sociale mai ridicate a sclavului care-și putea permite acest lucru. La aceeași epocă (sec. I și II), mulți oameni liberi (coloni) nu reușeau din cauza crizei în agricultură să plătească arenda anuală, totuși destul de modestă și se transformau în arendași pe fructe *(partes)*, așa cum arată foarte bine F. de Coulanges în *Le colonat romain*, p. 14 urm. comentînd textul din Pliniu cel Tînăr, *Scrisori*, IX, 37.

[2] Perrot, *Les institutions publiques et privées de l'ancienne France jusqu'en 1789*, Paris, 1935, p. 41—42 și 44: «în timpul principatului, *serui rustici* nu se disting de ceilalți *serui*. În practică stăpînul îi menține pe același domeniu, iar agentul fiscal îi înscria pe registrul censului ca accesorii ale fondului. Ceea ce la început a fost o practică sporadică, s-a transformat mai apoi în obicei. Între sec. II—IV devine o obligație legală. Din sec. IV este interzis a vinde fondul fără sclavii afectați și sclavii fără fond».

[3] M. E. Sergheenko, *Вилик*, în VDI, nr. 4, 1956, p. 46—55.

[4] Arenda pămîntului se numea *merces;* iar fiecare din plățile succesive se numea *pensio; pensio* înseamnă propriu-zis plată, apoi arendă în bani (vezi F. de Coulanges, *op. cit.*, p. 10, nota 2).

[5] Stăpînii părăsesc vechea metodă de lucru în agricultură și fracționează domeniul în mici exploatări, date unei familii de sclavi, care muncesc autonom, au o casă. Personalitatea lor se apropie de aceea a colonilor de mai tîrziu.

[6] Și alte texte vorbesc despre pactele de arendă între stăpîni și sclavi: D. 40, 7, 14, pr. Întrucît pentru acest gen special de pact nu existau termeni consacrați, jurisconsulții folosesc termenii deja consacrați: *conductio (quam si fundum a domino conduxisset et pro fructu pecuniam dedisset); Cod. Iust.*, 4, 14, 5: *si, ut adlegas, antequam a domino manumittereris, fundus eius coluisti.*

[7] Gaius în D. 19, 2, 25, 6: *apparet autem de eo nos colono dicere qui ad pecuniam numeratam conduxit: alioquin partiarius colonus quasi societatis iure et damnum et lucrum cum domino fundi partitur.*

www.cimec.ro

rezultatele muncii sale, ceea ce se obținea acordîndu-i-se anumite avantaje. Stăpînul păstra dreptul de proprietate asupra sclavului, ceea ce constituia o garanție, un mijloc suplimentar de constrîngere. Dar raporturile dintre un asemenea sclav și stăpînul său se distingeau foarte mult de raporturile de sclavie clasice. Unii din sclavii coloni nu mai puteau fi separați de pămîntul pe care-l lucrau. Obiceiul la început și apoi constituțiile imperiale sancționau această măsură.

Printre sclavii coloni, unii arendează parcele, dar alții chiar moșii întregi, cum este *uillicus* din speța comentată (D. 33, 7, 18, 4) [1].

Pactul de arendă între stăpîn și sclav, mai ales de arendă în bani, deși fără de efecte de drept, creează o situație de fapt permanentă. Acest caracter corespunde și intereselor stăpînului de moșie în noile condiții în care se dezvoltă agricultura italică la începutul erei noastre [2]. În același timp, relațiile de acest fel au însă foarte puține puncte de contact cu sclavia clasică.

Raporturile dintre stăpîn și sclavul său *quasi colonus* care plătește o *merx* sau *certa pensio*, sînt în afară de sistemul de drept în concepția romană. Ele nu sînt mai puțin prevăzute cu o anumită sancțiune. Condiția acestor sclavi coloni se distinge în egală măsură de aceea a sclavilor, ca și de aceea a oamenilor liberi. În concepția vremii, ei erau fără îndoială sclavi. Dar raporturile dintre ei și stăpînii lor pot fi considerate numai ca o formă de raporturi sclavagiste adînc transformate [3].

În paginile de față am căutat să punem în lumină unele aspecte mai puțin studiate ale relațiilor sociale din primele trei secole ale erei noastre la Roma. Din cauza aceasta, după cum s-a putut vedea, am dat mai mare atenție problemelor sociale decît celor juridice [4].

Vreme îndelungată la Roma, ca și în celelalte state sclavagiste, situația sclavilor a fost o problemă lăsată exclusiv la aprecierea și reglementarea șefilor de familie. Ea interesa *ius priuatum*. Dar dezvoltarea forțelor de producție provoacă transformări la început insensibile în raporturile de producție sclavagiste. Apoi, la termenul unei evoluții de mai multe secole, în condițiile descompunerii modului de producție sclavagist, a crizei generale a sistemului, a schimbării raportului de forțe în favoarea

[1] *Cum de uillico quaereretur et an instrumento inesset et dubitaretur, Scaeuola consultus respondit: si non pensionis certa quantitate, sed fide dominica coleretur, deberi.*

[2] M. Rostovtzeff, *op. cit.*, vol. I, în special cap. I și VI.

[3] Perrot, *Les institutions publiques et privées de l'ancienne France*, p. 103–104.

[4] La nici o epocă a dezvoltării sale, dreptul roman n-a acoperit ansamblul relațiilor sociale care cereau o sancțiune. Totdeauna a rămas o scară mai mult sau mai puțin largă de situații lipsite de sancțiune juridică (un exemplu l-ar putea constitui sancționarea progresivă a posesiunii: Val. Georgescu, *op. cit.*, Studii clasice, I, p. 125, nota 3 și p. 126). Pe de altă parte, trebuie să constatăm deosebirea ce ne separă de romani în ce privește noțiunea de sancțiune juridică. Pentru romani, tot ce nu intra în sfera lui *ius ciuile*, *ius praetorium*, nu era drept. Nouă, dimpotrivă, ni se pare că anumite sancțiuni stabilite prin constituții imperiale, sancțiuni administrative mai mult decît civile nu pot fi considerate în afara dreptului. Astfel, recursul *extra ordinem* al sclavului într-o serie de cazuri împotriva stăpînului sau altui om liber este deja o sancțiune eficace. Introducerea punctului de vedere materialist în cercetarea problemelor sclaviei deschide științei perspective noi. Lucrul acesta este demonstrat de abundența și varietatea problemelor discutate în literatura istorică socialistă. În studiul nostru am căutat să subliniem procesul de dezvoltare internă a raporturilor de producție sclavagiste, utilizînd pentru aceasta numai textele juridice, deși pot fi găsite și alte izvoare (epigrafice și literare). Au atras atenția noastră relațiile în care sclavul apare în nume propriu, tratînd cu stăpînul, fie cu alți oameni liberi sau cu alți sclavi. Sclavii privilegiați intră în raporturi complexe cu oamenii liberi fără ca actele lor să fie sancționate de dreptul roman. Jurisconsulților le revenea o sarcină delicată, de a concilia principiul incapacității sclavului cu necesitatea obiectivă de a se acorda un minimum

www.cimec.ro

popoarelor migratoare, problema sclaviei ajunge să formeze o preocupare uneori gravă a conducerii imperiului — devine o problemă de stat [1]. Este ceea ce rezultă dintr-un text vizibil interpolat de Iustinian. Speța la care ne referim, expusă de Marcian (fr. 53, D. 40, 5) este următoarea:

Fiduciarul are de executat un fideicomis de libertate, dar întîrzie să elibereze sclava, care, între timp, naște. Se pune întrebarea: care este condiția copilului?

În baza constituțiilor imperiale, copilul se naște liber și ingenuu, răspunde Marcian. Urmează după aceasta cîteva propoziții adăugate de Iustinian: copilul trebuie considerat ingenuu, nu din momentul nașterii, ci de cînd libertatea este datorită, deoarece « libertatea nu este o chestiune privată, ci una publică » *(quatenus libertas non priuata sed publica res est)* și cel care o datorește trebuie să dea mai mult.

Problema libertății devenise o chestiune de stat încă din sec. II și III ale erei noastre. Șirul lung de texte ale constituțiilor imperiale care protejau persoana fizică și morală a sclavului contra cruzimilor stăpînilor sau care favorizau în toate felurile dobîndirea libertății arată același lucru [2].

În formă însă *quatenus libertas non priuata sed publica res est*, decizia lapidară și categorică inserată de Iustinian în textul din digeste, marchează sfîrșitul unei evoluții seculare și trecerea la noi relații de producție mai potrivite cu starea economiei.

К ВОПРОСУ ОБ ОБЩЕМ КРИЗИСЕ РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В РИМСКОЙ ИМПЕРИИ

РЕЗЮМЕ

В исследовании изменений рабовладельческих производственных отношений в период разложения данного строя, автор использовал лишь тексты классических римских юрисконсультов, до сих пор мало

---

de eficacitate actelor sclavilor *nomine proprio*. Între sec. I—III jurisconsulții au formulat unele soluții, care marcau începutul unui drept nou, soluții pe care le-am semnalat în parte. Un număr de noțiuni noi erau de asemenea pe cale de a se cristaliza, cînd marea criză din sec. III a oprit brusc linia aceasta de dezvoltare și a orientat soluția problemei pe cu totul altă cale. Din această activitate a jurisconsulților de adaptare a relațiilor sclavagiste la condiții noi a rămas foarte puțin lucru. Materialele pe care le mai avem ne sînt din cauza aceasta cu atît mai prețioase pentru reconstituirea liniei de dezvoltare a procesului istoric. Cum se explică această bruscă orientare nouă a soluțiilor problemelor la care ne-am referit? Dominatul a dat posibilitatea legării juridice a colonilor de pămînt și în alte sectoare ale muncii sociale asistăm de asemenea la legarea altor categorii de oameni liberi de profesiunea lor în interesul ieșirii statului sclavagist din impas. Acest fenomen a făcut posibilă deplasarea ponderii muncii servile din agricultură spre munca semiliberă și deci și importanța soluțiilor delicate care trebuiau să împace situația de sclav cu aceea în fapt de arendaș a scăzut mult. În celălalt domeniu unde munca sclavilor era foarte importantă în timpul principatului, în domeniul afacerilor comerciale, declinul producției de mărfuri și a schimbului a diminuat în aceeași măsură interesul pentru noile soluții. Din cauza aceasta, un număr de noțiuni și soluții (pactul de arendă pe bani între stăpîn și sclav, distincțiile între diferitele categorii de sclavi coloni, o teorie a condiției sclavilor privilegiați, a efectelor actelor sclavilor în numele lor propriu) n-au ajuns niciodată să mai fie elaborate de dreptul roman, așa cum s-a întîmplat în dreptul grec și egiptean.

[1] Ansamblul legislației lui Iustinian are un caracter conservator, recunosc toți cercetătorii: Marijan Horvat, *Quelques aspects politiques des codifications romaines*, în Revue internationale des droits de l'antiquité, 1957, p. 218.

[2] Gaius, I, 52 arată că abuzurile stăpînilor contra sclavilor nu erau tolerate: *male enim nostro iure uti non debemus.*

www.cimec.ro

обращавшие на себя внимание с этой точки зрения. Уточнив вкратце основные черты классических рабовладельческих отношений, автор подчеркивает абсолютный характер власти рабовладельца. На определенной ступени развития экономики производительные силы вступают в противоречие с рабовладельческими производственными отношениями. Этот этап был достигнут в римском государстве в I—II вв. н. э. В условиях сопротивления рабовладельческого класса действию экономического закона соответствия, рабовладельческие производственные отношения начали претерпевать все более и более глубокие преобразования. Наряду с старыми формами эксплуатации рабов появляются новые формы как в городе, так и в деревне. Эти отношения, иногда очень отдаленно напоминающие классические, считаются юрисконсультами все же рабовладельческими. Ульпиан сообщает (D. 40, 1, 20, 3), что один раб, полученный с условием освободить его через пять лет, был обязан в течение этого времени ежемесячно выплачивать хозяину определенную сумму в знак своего рабского положения, но не в счет откупа. Социальное положение такого раба необычно: он добывает свои доходы из источника, внешнего по отношению к *domus*, распоряжается ими, и единственным видимым проявлением его рабского состояния является выплата вышеупомянутых денег. Тексты фрагм. 3, 8, D. 40, 7, фрагм. 14, D. 40, 7, фрагм. 20, 3, D. 40, 1 и др. также свидетельствуют о глубоком преобразовании некоторых рабовладельческих отношений под влиянием развития экономики.

Некоторые рабы занимают привилегированное социальное положение и находятся в разнообразных отношениях с свободными людьми. В юридических документах упоминаются их собственные имена, поскольку они выступают в качестве должников (фрагм. 30, 1, D. 2, 14; 56, D. 15,1) или кредиторов (Кодекс Юст., 4, 6, 9; фрагм: 1,18, D. 42, 6; фрагм. 3, 2, D. 40, 7 и 3,6, D. 40, 7; D. 35, 1. 40, 3), компенсируя свои долги долгами свободных людей (принадлежащих *domus* или чужих) (фрагм. 20,2, D. 40, 7) или ручаясь за долги как своих хозяев, так и других лиц. Юрисконсульты разработали в период I—III вв. целую систему санкций, относящуюся к составлению юридических документов с упоминанием собственного имени раба, которая, соблюдая правило юридической недееспособности рабов, дала возможность удовлетворить интересы правящего класса в этом отношении. Они вообще использовали институты римского права в целях отличных от первоначальных, а в некоторых случаях изобретали новые решения. Хотя это и не является собственно предметом данного исследования, автор упоминает мимоходом о санкции договоров, заключенных рабами при помощи *actio in dolum*, путем осуществления *in factum* или посредством *petitio extra ordinem*, что было косвенным признанием арендных договоров, заключенных, с уплатой денег, между рабом и его хозяином, поскольку такой раб не считался больше *instrumentum fundi*, как остальные. Такие решения находились в процессе своей кристаллизации, когда в III веке наступил глубокий кризис, ускоривший преобразование рабовладельческого мира. Появление *dominatus* позволило рабовладельцам попробовать другой выход из кризиса, состоявший в прикреплении колонов

www.cimec.ro

к земле, а также и других производителей к их ремеслу. Это новое положение сделало большинство старых решений, предложенных в I—III вв., бесполезными, и позднее они были преданы забвению.

BEITRÄGE ZUR ERFORSCHUNG DER ALLGEMEINEN KRISE DES SKLAVENHALTERSSYSTEMS IM RÖMISCHEN REICH

ZUSAMMENFASSUNG

Bei Untersuchung der Umgestaltung der auf Sklaverei gegründeten Produktionsverhältnisse während der Periode des Zerfalls der Sklavenhalterordnung stützt sich der Verfasser lediglich auf Texte der klassischen römischen Rechtsgelehrten, Texte, die bisher unter diesem Gesichtspunkt weniger beachtet worden waren. Nach einer knappen Darstellung des Gepräges der klassischen auf Sklaverei gegründeten Beziehungen, wird die absolute Natur der Macht des Herrn hervorgehoben. Auf einer bestimmten Entwicklungsstufe der Wirtschaft, geraten jedoch die Produktivkräfte in Widerspruch zu den auf Sklaverei gegründeten Produktionsverhältnissen. Diese Entwicklungsstufe wurde im römischen Staate im 1.—2. Jh. u.Z. erreicht. Unter den Bedingungen des Widerstandes der Sklavenhalterklasse gegen die Wirkungs des Gesetzes der Übereinstimmung der Produktionsverhältnisse mit dem Charakter der Produktivkräfte erfuhren die auf Sklaverei gegründeten Produktionsverhältnisse allmählich immer tiefergehende Umgestaltungen. Neben den in den alten Formen ausgebeuteten Sklaven erscheinen in Stadt und Land neue Formen ihrer Ausbeutung. Diese von den klassischen Zuständen oftmals beträchtlich abweichenden Verhältnissen werden von den Rechtsgelehrten dennoch als auf Sklaverei gegründet angesehen. So berichtet Ulpian (D.40,1,20,3), daß ein unter der Bedingung der Freilassung nach fünf Jahren erworbener Sklave verpflichtet war, seinem Herrn allmonatlich eine bestimmte Geldsumme als symbolische Anerkennung seines Sklavenzustandes, nicht etwa als Loskaufspreis, zu entrichten. Die soziale Lage eines derartigen Sklaven ist ungewöhnlich: er bezieht seine Einkünfte aus einer außerhalb des *domus* befindlichen Quelle, verfügt über diese Einkünfte und das einzige sichtbare Zeichen seiner Sklaveneigenschaft besteht in der Entrichtung eines Geldbetrages. Man vergleiche auch in fr. 3,8, D. 40,7 und fr. 14,pr. D.40,7; fr.20,3, D.40,1 und an anderen Stellen die tiefgehende Umgestaltung von auf Sklaverei gegründeten Beziehungen unter dem Einfluß der wirtschaftlichen Entwicklung.

Gewisse Sklaven erfreuen sich einer bevorrechteten sozialen Stellung und gehen mit Freien verschiedene Rechtsverhältnisse ein, wobei sie in den Urkunden im eigenen Namen als Schuldner (fr.30,1, D.2,14; 56, D.15,1) oder Gläubiger (Cod. Just. 4,6,9,; fr. 1,18,D.42,6; fr. 3,2,D.40,7 und 3,6, D.40,7; D.35,1,40,3) auftreten, ihre Schulden mit denen von Freien innerhalb oder außerhalb des *domus* kompensieren (fr. 20,2, D.40,7) oder sich für die Schulden ihrer Herren oder anderer Personen verbürgen. Im Verlaufe des 1.—3. Jh. hatten die Rechtsgelehrten ein ganzes System von Sanktionen für die von Sklaven im eigenen Namen vorgenom-

www.cimec.ro

menen Geschäfte ausgearbeitet, das einerseits den Grundsatz der Rechtsunfähigkeit der Sklaven aufrecht erhielt, andererseits den Interessen der herrschenden Klasse in dieser Hinsicht Rechnung trug. Im allgemeinen verwendeten sie hiezu die Rechtsinstitutionen des römischen Rechtes u.zw. zu einem anderen als dem ursprünglichen Zweck; in einigen Fällen deuteten sie auch neuartige Lösungen an. Diese Frage bildet zwar nicht den eigentlichen Gegenstand der Untersuchung, dennoch behandelt der Verfasser kurz die Sanktionierung der von Sklaven abgeschlossenen Verträge durch die Dolus-Klage, durch die Klage in *factum* oder durch die *petitia extra ordinem*, sowie die indirekte Anerkennung der vom Sklaven mit seinem Herrn gegen eine Geldzahlung abgeschlossenen Pachtverträge, die sich daraus ergab, daß ein Sklave in dieser Lage nicht mehr — so wie die anderen Sklaven — als *instrumentum fundi* angesehen wurde. Diese Lösungen waren im Begriffe sich herauszukristallisieren, als im 3.Jh. die große Krise eintrat, die die Umgestaltung der Sklavenhalterwelt beschleunigte. Das Entstehen des *Dominats* gestattete es den Sklavenhaltern, einen anderen Ausweg aus der Krise zu suchen, der in der Bindung der Kolonen an Grund und Boden sowie anderer Erzeuger an ihr Handwerk bestand. Diese neue Lage machte die im 1.—3.Jh. vorgeschlagenen älteren Lösungen großteils überflüssig, so daß sie dem Vergessen anheimfielen.

www.cimec.ro

DESPRE REDACTAREA DIALOGULUI *DE VITA BEATA*

DE

EUGEN CIZEK

Între operele lui Seneca, *De uita beata* deține o poziție privilegiată. Grație aluziilor clare la frămîntările din opinia publică, posterioare procesului intentat lui Suilius, consensul cercetătorilor a preconizat anul 58 ca dată a redactării și editării dialogului *De uita beata* [1]. Mai mult decît atît, cercetătorii cad în general de acord a recunoaște în procesul intentat lui Suilius — și în discuțiile subsecvente — pricina alcătuirii și editării opusculului *De uita beata* [2]. Fără a nega că acestea au constituit cauze reale ale apariției dialogului despre fericire, credem că trebuie elucidate toate condițiile în care se ivește opusculul, trebuie relevată o altă cauzalitate, mai puțin apropiată și evidentă, dar mai adîncă.

Contribuția aceasta face parte dintr-un ciclu de lucrări despre vremea lui Nero, pe care autorul își propune să le publice. În contribuția anterioară, consacrată anilor 54—56, amintisem că în lunile care urmează apariției dialogului *De clementia*, se statorniciseră relații bune între puterea imperială și aristocrația romană [3]. Totuși unii aristocrați au fost, poate, nemulțumiți de comportarea cezarului și sfetnicilor săi, în timpul dezbaterii situației liberților. Într-adevăr, în cursul anului 56, bizuindu-se pe atitudinea binevoitoare a regimului față de idealurile aristocrației, unii senatori cu opinii ultraconservatoare profită de o discuție din senat *de fraudibus libertorum* și propun să se acorde foștilor stăpîni dreptul de a reveni asupra libertății dăruite unor sclavi, dacă aceștia — ca liberți — vor avea o purtare care i-ar nemulțumi. Consulii cer avizul împăratului, care supune propunerea spre dezbatere așa-numitului *consilium principis*. Acolo proiectul este combătut și

[1] Vezi în ultimă instanță Ernst Gunther Schmidt, *Die Anordnung der Dialoge Senecas*, Helicon, I, 1961, p. 249.

[2] Italo Lana, *Lucio Anneo Seneca*, Torino, 1955, p. 233: « Per riconquistare le simpatie perdute e quindi dopo la condanna di Suilio, Seneca si indusse a pubblicare il *De uita beata* ». În același sens, Eugène Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 32; A. Bourgery, *Sénèque prosateur*, Paris, 1922, p. 53; Concetto Marchesi, *Seneca*, Messina, 1934, p. 209; Gheorghe Guțu, *Lucius Annaeus Seneca*, București, 1944, p. 163.

[3] A se vedea E. Cizek, *Aspecte ideologice în literatura latină a epocii lui Nero*, în Studii clasice, IV (1962), p. 238.

www.cimec.ro

respins [1]. Cercetătorii au văzut aci rezultatul influenţei lui Seneca şi a părerilor lui umanitare cu privire la cei de condiţie servilă [2]. Dar, chiar dacă unii senatori au fost nemulţumiţi, această dezbatere n-a tulburat profund armonia survenită între regimul neronian şi aristocraţia romană, care în ansamblul ei nu dorea raporturi rele cu liberţii, uneori oameni înstăriţi [3]. Cel mult această discuţie a putut să prevestească tribulaţiile anilor 57—58, tribulaţii ce au generat, după părerea noastră, situaţia în care a apărut *De uita beata*.

Existenţa unei veritabile crize pare a fi probată de *fasti consulares*. Într-adevăr, se poate observa că Nero a luat titlul de consul tocmai în anii de cumpănă, adică în anii 55, 57, 58, 60 şi 68. Să nu uităm că 55 este anul subsecvent urcării pe tron, 60, anul care succede asasinării Agrippinei şi comportă o modificare importantă în propaganda politică şi culturală a cezarului, 68, anul luptei împotriva răzvrătirii. Pe deasupra, în afară de 68, anul 57 a fost singurul în care Nero a asumat titlul de consul pentru tot anul. Mai mult decît atît, s-a observat că numărul consulilor a fost mai mare în anii bunelor raporturi cu aristocraţia, astfel avantajată. Dar faţă de şapte consuli în 56, an de armonie, *fasti* înregistrează doar trei consuli în 54 şi cinci în 58, între care s-a numărat şi Nero. Pare deci clar că anii 57 şi 58 au fost consideraţi de cezar a reprezenta un moment însemnat în domnia sa (de aceea a fost consul doi ani consecutivi) şi că această perioadă a comportat o tensiune, dacă nu o veritabilă criză în relaţiile între puterea imperială şi aristocraţie (din care pricină reducerea numărului de consuli, mărturie limpede a neîncrederii faţă de senat) [4]. Putem opina că pricina acestei crize trebuie căutată în proiectul de reformă fiscală iniţiat de Nero şi în antagonismele suscitate de acest proiect [5]. Tacit afirmă că dezbaterea proiectului a avut loc în senat, în cursul anului 58, dar este probabil că proiectul era mai vechi şi fusese în prealabil discutat în *consilium principis* [6].

Cunoaştem din *Analele* lui Tacit substanţa proiectului. Luînd ca pretext unele abuzuri ale publicanilor, administraţia imperială propune suprimarea impozitelor indirecte, în special a taxelor vamale, arendate, cum se ştie, publicanilor: *immodestiam publicanorum arguentis, dubitauit Nero an cuncta uectigalia omitti iuberet* [7]. Fără îndoială că împăratul ştia că venitul obţinut din aceste impozite

[1] Tacit, *Ann.*, 13, 26—27.

[2] Filippo Stella Maranca, *L. Anneo Seneca nel Consilium principis*, Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, 32, fasc. 11—12 (1923), p. 290, dar şi recent Pierre Grimal, *Sénèque, sa vie, son œuvre*, ed. a II-a, Paris, 1957, p. 75.

[3] Poziţia umanitară a lui Seneca a fost prilejuită şi de alte considerente decît cele filozofice. Cum am arătat în contribuţia mai sus citată, el dorea să asigure regimului o bază socială relativ largă.

[4] Luigi Pareti, *Storia di Roma e del mondo romano*, Torino, 1955, vol. IV, p. 842 în special nota 11.

[5] *Ibidem*, p. 844—845. Pareti sugerează într-un fel această ipoteză. Mai clară este poziţia adoptată de Ettore Paratore, *Storia della letteratura latina*, Firenze, 1961, p. 529. Se insistă asupra acestei crize şi se relevă cauza ei economică, dar autorul nu se referă la reflectarea crizei în *fasti consulares*. Lana, *op. cit.*, p. 244 remarcă o anumită tensiune în raporturile împărat-senat, dar o conexează de alte cauze decît cele economice.

[6] Desigur nu ştim precis dacă Tacit *(Ann.*, 13, 50—51) n-a deplasat data dezbaterii din senat, dar n-avem elemente suficiente pentru a accepta măcar ca ipoteză o asemenea deplasare. În paginile următoare ne vom întemeia numai pe data adoptată de marele istoric roman şi vom baza toate supoziţiile noastre pe cronologia preconizată de el la acest episod al istoriei timpului.

[7] Tacit, *Ann.*, 13, 50. Şi Suetoniu face o aluzie la acest proiect de reformă fiscală (Suetoniu, *Nero*, 10).

www.cimec.ro

trebuia înlocuit cu altceva, ca să nu se ajungă la *dissolutio imperii*, cum spune Tacit. Este probabil că el avea în vedere stabilirea unor impozite directe şi în Italia. Dar, cum relevă istoricul italian Pareti, aristocraţia din Italia era de două ori lovită: pe de o parte produsele agricole provinciale puteau deveni mai ieftine şi deci puteau provoca o scădere de preţuri a mărfurilor italice, pe de alta impozitul direct trebuia suportat mai ales de latifundiari. De fapt nu atît combaterea publicanilor ci tocmai nevoia de a subvenţiona costisitoarele campanii militare în contra parţilor au determinat pe Nero să propună o asemenea reformă fiscală structurală. Se urmărea augmentarea resurselor statului [1]. În vederea impunerii acestei reforme a asumat Nero doi ani consecutiv atribuţii consulare, şi din pricina nemulţumirilor afişate de aristocraţi a fost redus numărul consulilor [2].

S-ar putea obiecta că Tacit menţionează o prea vagă nemulţumire a senatului. *Patres conscripti* sînt impresionaţi de generozitatea intenţiilor cezarului (lichidarea flagelului publicanilor, înlesnirea sărăcimii etc. etc.), dar demonstrează că s-ar ajunge la prăbuşirea finanţelor statului, că, suprimînd impozitele indirecte, nu numai că nu s-ar putea stabili noi impozite directe, dar s-ar impune şi abrogarea acestora [3]. Dar de aci pînă la criza politică, ilustrată de *fasti consulares* şi de alte fenomene, relevate de noi mai jos, ar fi o anumită distanţă. Cum se explică faptul că Tacit nu consemnează mai clar nemulţumirea, agitaţia aristocraţiei? Toate sursele antice au tendinţa de a împăca informaţiile contradictorii de care dispuneau, divizînd fiecare domnie în două etape: una bună (cea iniţială) şi cealaltă rea (cea în care izbucnesc viciile disimulate ale cezarului). Tacit nu putuse să nu reprobe uciderea lui Britannicus — era o crimă sîngeroasă — dar în general evită să arunce o lumină neprielnică asupra primei părţi a domniei lui Nero. Cum această criză, deşi destul de lungă şi plină de consecinţe, n-a dus la manifestări sîngeroase imediate, Tacit nu insistă asupra agitaţiei ocazionate de ea.

Pe terenul acestei crize a apărut şi dialogul *De uita beata*, prilejuit de situaţia creată lui Seneca de împrejurările menţionate mai sus. Într-adevăr, care a fost rolul lui Seneca în pregătirea acestei reforme fiscale? Unii cercetători au opinat că, alături de Burrus, Seneca însuşi a sugerat împăratului acest proiect pentru a îmbunătăţi soarta păturilor sărace [4]. Seneca era însă exponent tipic al aristocraţiei şi nu e de crezut că a putut sugera o reformă atît de nefavorabilă forţelor sociale pe care le reprezenta. În afară de aceasta, încă din acei ani, Nero participă tot mai activ la conducerea statului. Totuşi, ni se pare evident că Seneca a acceptat pînă la urmă proiectul. Este foarte greu să explicăm astăzi această atitudine. Poate spera să menţină orientarea generală a regimului şi credea a servi mai bine cauza pe care o adoptase făcînd concesii, chiar importante, vederilor tînărului cezar. Oricum, putem nota două fapte semnificative. În primul rînd, cum am mai relevat, criza, deşi acută, n-a dus la reprimări sîngeroase; credem că această relativă

[1] Pareti, *op. cit.*, p. 845.

[2] Criza a fost, probabil, mai acută în anul 57, motiv pentru care numărul consulilor a fost atunci mai mic şi Nero şi-a păstrat consulatul pe tot anul. Se poate opina că proiectul era tocmai discutat în *consilium principis*, nu fusese adus în faţa senatului, circulau pe seama lui tot felul de zvonuri.

[3] Tacit, *Ann.*, 13, 50: « Sed impetum eius, multum prius laudata magnitudine animi, attinuere senatores, dissolutionem imperii docendo, si fructus, quibus respublica sustineretur, deminuerentur: quippe, sublatis portoriis, sequens ut tributorum abolitio expostularetur ».

[4] Victor Duruy, *Histoire des Romains*, Paris, 1882, tome IV, p. 16; Maranca, *op. cit.*, p.292.

www.cimec.ro

indulgență s-a datorat și influenței filozofului. În al doilea rînd putem să-i atribuim fațada umanitaristă, aproape filozofică, a reformei proiectate. Întîlnim un ecou al acestui substrat filozofic și la Tacit. Acesta, cu toate că reprobă proiectul, îl declară *pulcherrimum donum generi mortali* [1]. Oricum ar fi, comportarea lui Seneca, care nu dezaprobase în mod deschis proiectul de reformă și contribuise la motivarea filozofică a acestuia, a nemulțumit cu siguranță pe cei mai mulți oameni politici ai aristocrației [2].

Am consemnat deja o anumită reacție a regimului, semn evident de suspiciuni: reducerea numărului de consuli. În cursul anului 57 se adoptă și alte măsuri de același tip. Sînt ușurate unele poveri ale provinciilor, se creează noi colonii de veterani, se recurge la *largitiones* generoase față de plebea urbană. Finalitatea acestor măsuri este limpede. Se urmărea compensarea pierderii popularității regimului în rîndurile aristocrației prin atragerea altor forțe sociale. Însă, în anul 58, cînd era evident că nu se poate înfrînge ușor împotrivirea aristocrației, se adoptă și măsuri de alt tip, de care nu a fost străină, probabil, înrîurirea polivalentă a lui Seneca. Se acordă subvenții substanțiale unor senatori sărăciți; concomitent se intentează procese unor senatori puțin iubiți de majoritatea aristocrației [3], printre care și procesul lui P. Suilius [4].

Se știe că la începutul domniei Nero luase inițiativa unui *senatus-consultum*, care resuscita vechea interdicție de a nu primi bani pentru practicarea avocaturii [5]. Suilius este acuzat în senat de Seneca că n-a ținut seama de această veche opreliște [6]. În chip firesc se ivește întrebarea de ce a așteptat Seneca patru ani pentru a incrimina pe Suilius de lucruri săvîrșite în timpul domniei lui Claudiu? Nu ni se pare satisfăcătoare explicația sugerată de Italo Lana, că Suilius încercase să grupeze în jurul lui pe unii din partizanii cezarului defunct [7]. Partizanii lui Claudiu fuseseră mult mai activi în primul an al domniei lui Nero, cînd Agrippina, protectoarea lor, era mai puternică. Propunem o altă ipoteză: Seneca încerca să tempereze efervescența majorității tradiționaliste din senat, lovind într-un cunoscut delator din vremea lui Claudiu, odios aristocrației și încă trufaș. Dorea astfel să demonstreze reprobarea tendințelor regimului cel vechi și bunăvoința față de aristocrație, în ciuda proiectului de reformă fiscală neagreat de ea. Suilius ripostează, însă, violent, afirmînd că Seneca duce o viață incongruentă învățăturilor profesate de el, că a adunat o avere considerabilă, că face cămătărie și recurge la captarea testamentelor [8]. Tacit observă că aceste învinuiri ale lui Suilius găsesc un anumit răsunet [9]. Însă Seneca obține surghiunirea lui Suilius și confiscarea parțială a bunurilor; apar acuzatori, care amintesc unele delapidări făptuite de acesta și

[1] Tacit, *Ann.*, 13, 50.

[2] Dio Cassius (61, 10) se face ecoul acestor nemulțumiri, pe care le situează destul de limpede în anul 57. Seneca acuza pe tirani, dar a devenit el însuși dascăl al unui tiran, era curtean abil, lingușea pe Messalina și pe liberți, avea o avere excesivă, trăise în lux și desfrîu.

[3] Tacit, *Ann.*, 13, 33–34.

[4] Tacit, *Ann.*, 13, 42–43.

[5] Tacit, *Ann.*, 13, 5.

[6] Tacit, *Ann.*, 13, 42.

[7] Lana, *op. cit.*, p. 232.

[8] Tacit, *Ann.*, 13, 42. A se observa că aceste învinuiri coincid parțial cu cele consemnate de Cassius Dio.

[9] Tacit, *Ann.*, 13, 43: « Nec deerant qui haec isdem uerbis aut uersa in deterius Senecae deferrent ».

www.cimec.ro

delaţiunile din vremea lui Claudiu. Însuşi Nero intervine în favoarea acuzării. Totuşi, condamnarea nu consolidează poziţia lui Seneca în senat, ci, dimpotrivă, suscită noi nemulţumiri [1]. Dar, deşi învinuirile lui Suilius se regăsesc în *De uita beata*, opinăm că opusculul nu s-a mărginit să le dea răspuns şi să combată atacurile subsecvente lor. Efervescenţa şi suspiciunile nu se calmaseră după procesul lui Suilius. Împăratul exilează pe Cornelius Sulla, unul dintre membrii marcanţi ai aristocraţiei, deşi aceasta nu participa activ la viaţa politică [2]. Tensiunea este puternică: unii senatori ca Paetus Thrasea, fruntaş cunoscut al aristocraţiei, manifestă nemulţumirea lor, mărginindu-se să intervină în senat numai în discuţii referitoare la probleme de mică însemnătate în care iau poziţie în contra punctului de vedere oficial. Mai mult decît atît, unii îi reproşează lui Thrasea că aduce obiecţii numai în controverse fără importanţă. Acest lucru semnifică existenţa unor nemulţumiri mai acute decît cele ale lui Thrasea şi ale prietenilor lui, nemulţumiri ale unor senatori care doreau o atitudine mai fermă, mai făţiş dezaprobatoare [3].

Încep să se contureze deci anumite atitudini opoziţioniste. Proiectul de reformă fiscală este supus dezbaterii senatului şi respins [4]. Împăratul nu insistă şi se mulţumeşte cu unele reduceri şi abolirea a numai cîteva impozite indirecte; aceste măsuri vor stimula întrucîtva viaţa economică din provincii [5].

În toiul dezbaterilor pe marginea proiectului de reformă sau poate chiar după aceste dezbateri a fost redactată şi publicată *De uita beata*. Acuzaţiile lui Suilius se repercutaseră puternic pe fondul crizei politice şi fuseseră reluate de foarte mulţi aristocraţi în mijlocul efervescenţei generale, exacerbate şi de surghiunirea lui Cornelius Sulla. În cadrul unor asemenea agitaţii trebuie situată compunerea dialogului. Procesul şi incriminările lui Suilius nu constituie decît un fragment dintr-o masă de nemulţumiri, cărora s-a simţit dator să le dea riposta Seneca. Cazul Suilius slujise multora doar ca pretext.

Firesc, printre cei care difuzau acuzaţiile lui Suilius se găseau şi relativ puţinii partizani ai lui Claudiu, susţinuţi de Agrippina. De altfel — cum reliefează mai sus-citatul Italo Lana — în apărarea sa Suilius subliniase că el a fost cvestor al lui Germanicus, tatăl împărătesei văduve [6]. Deşi în dizgraţie, Agrippina se bucura încă de o anumită trecere, aşa cum atestă documentele epigrafice. Arvalii aduc jertfe cu prilejul zilei de naştere a *matris Augusti*, cum e numită împărăteasa cu un deosebit respect în inscripţie [7]. Dar este probabil că Agrippina şi cei care slujiseră cîndva pe Claudiu se uniseră cu anumiţi exponenţi ai aristocraţiei senatoriale împotriva lui Nero şi a lui Seneca.

Totuşi considerăm util a repeta că în anul 58 raportul de forţe nu mai era cel din 55. Adepţii liniei politice a lui Claudiu, acum puţin numeroşi, nu puteau constitui o primejdie majoră. Agitaţia era vie în rîndurile aristocraţiei. Unii aristocraţi

[1] Tacit, *Ann.*, 13, 42.
[2] Tacit, *Ann.*, 13, 47.
[3] Tacit, *Ann.*, 13, 49.
[4] Tacit, *Ann.*, 13, 50. Paratore, *op. cit.*, p. 529 consideră acest act al senatului drept începutul unui conflict între împărat şi curie, conflict care nu se va calma niciodată. Este aci o oarecare exagerare. În anul 59 relaţiile se vor ameliora.
[5] Tacit, *Ann.*, 13, 51; Suetoniu, *Nero*, 10. Nero urmărea desigur şi impulsionarea comerţului ca şi atragerea sărăcimii prin scăderea unor preţuri, dar, cum am mai presupus şi mai sus, ţintea în primul rînd la sporirea considerabilă a veniturilor statului.
[6] Tacit, *Ann.*, 13, 42. Pentru Lana, a se vedea p. 216, nota 21.
[7] Desau, ILS 229.

www.cimec.ro

deplîngeau soarta lui Suilius, pentru că nu puteau să reprobe cu glas tare atitudinea lui Seneca față de reforma fiscală, reluau învinuirile lui, iar în taină (cum arată Dio) unii dintre ei îl acuzau de șovăială sau chiar de trădare. Ei își aminteau că el este un membru relativ proaspăt al păturii lor sociale, că s-a îmbogățit la putere și a vădit totdeauna o conduită elastică [1].

Cum ilustrează conținutul dialogului *De uita beata*, neputînd să-l acuze pe față pentru atitudinea politică, nemulțumiții proclamă două capete principale de acuzare. Primul se referă la incongruența între teorie și fel de viață, la abandonarea unei comportări demne de un iubitor al înțelepciunii [2]. Al doilea, corelat primului în realitate, privește tocmai înavuțirea filozofului sfetnic.

Credem că se configurează aci două categorii de opinii. Este vorba de atitudinea celor care opuneau stoicismului labil al lui Seneca rigorismul, puritatea comportării altor filozofi ai aristocrației senatoriale, cum, printre alții, era și Paetus Thrasea. Am arătat deja că acest politician și ideolog al aristocrației nu făcuse concesii, semnificase, prin preocuparea exagerată pentru probleme mărunte, reprobarea orientării preconizate de administrația lui Nero. Alți nemulțumiți mergeau mai departe și poate, cu gîndul la flamura filozofică a regimului, de atîtea ori arborată [3], vedeau ilustrat în conduita lui Seneca (și în situația actuală !) eșecul stoicismului, falimentul oricărei etici filozofice.

Acestor învinuiri, colportate într-un ritm, care începuse să-l îngrijoreze, le va da replica Seneca în *De uita beata*. Și el va porni de la acuzațiile difuzate în vremea procesului intentat lui Suilius, dar cauza profundă, atît a acestor discuții pe seama lui Seneca cît și a ripostei lui, au fost tribulațiile ocazionate de criza din anii 57—58. Cazul Suilius a fost numai un moment în desfășurarea acestei agitații, moment care a concentrat întrucîtva nemulțumirile față de Seneca; pentru mulți celebrul proces nu a reprezentat decît un pretext.

★

Vom analiza sumar conținutul dialogului. În a treia parte a acestuia, Seneca își propune tocmai refutarea incriminărilor mai sus menționate. *Aliter loqueris, aliter uiuis*, formulează el însuși această acuzație [4]. Răspunde în mai multe feluri. Făcînd aluzie la poziția sa social-politică și poate și la conduita sinuoasă pe care aceasta i-o impunea, declară limpede că va trăi așa cum dorește, abia după ce își va putea îngădui să părăsească viața politică: *cum potuero, uiuam quomodo oportet* [5]. Arată de asemenea că asemenea acuzații de distonanță între învățătura preconizată și felul de viață s-au adus și altor iubitori de înțelepciune, că o anumită discrepanță e inevitabilă [6]. Dar argumentul primordial este altul: Seneca nu pretinde a fi

---

[1] Chiar atitudinea lui Tacit este semnificativă și probează aderența unei mari părți a senatorilor la grupul celor care-l blamau pe Seneca. Este știut că Tacit a utilizat mai ales surse care exprimau poziția aristocrației. De aceea sînt concludente rezerva lui față de comportarea lui Seneca în timpul procesului și aprobarea aproape explicită a învinuirilor lui Suilius.

[2] Seneca însuși nu putea răspunde decît la asemenea acuzații nepolitice. Dacă nici aristocrații nu-l puteau acuza deschis de conduită politică dubioasă, cu atît mai mult filozoful nu avea posibilitatea de a dezbate în scris asemenea probleme.

[3] A se vedea E. Cizek, *op. cit.* passim.

[4] Seneca, *de u.b.*, 18, 1.

[5] *Ibidem.*

[6] *de u.b.*, *loc. cit.*, dar și 18,3; 20, 1—2; 21, 3.

www.cimec.ro

un înțelept desăvîrșit, un *sapiens*, ci doar un aspirant la înțelepciune, un *philosophus*, un iubitor de filozofie, care încearcă să combată propriile vicii cu mijloace modeste [1].

Întrucît nu putea riposta explicit obiecțiilor suscitate de comportarea sa politică, Seneca se referea mai ales la problema averii, consecința înavuțirii sale, frecvent reprobată. Aproape permanent în partea a treia a dialogului, el încearcă să apere această înavuțire. Uneori deplasează conștient sau inconștient discuția pe teren pur teoretic și așază bogățiile printre elementele pe care filozoful le preferă, chiar dacă pierderea lor îl lasă indiferent [2]. Altădată reia condamnabila teză, scumpă păturilor sociale împilatoare — de fapt reazemul lor teoretic tradițional — a bogățiilor adunate cinstit [3]. În sfîrșit adoptă o poziție a cărei rea credință este evidentă. Bogăția oferă un teren excelent realizării virtuților: *quid autem dubii est, quin maior materia sapienti uiro sit animum explicandi suum in diuitiis, quam in paupertate?* [4]. Observăm deci că Seneca tinde să deplaseze discuția, apărînd nu atît înavuțirea lui (de aceasta era învinuit), cît conservarea opulenței și diferențelor de avere. Dar acesta era punctul de vedere tipic al aristocrației. Seneca traduce mentalitatea unui aristocrat. Concomitent dovedește fidelitate față de pozițiile păturii sale sociale și deplasează obiectul discuției, cum cereau propriile sale interese.

Noi urmărim însă a sugera și a dovedi că nu numai conținutul, ci chiar compoziția dialogului poartă marca discuțiilor aprinse, generate de comportarea lui Seneca în problema reformei fiscale.

În general cercetătorii nu opinează că *De uita beata* ar prezenta o compoziție specific marcată, că discuțiile din cercurile aristocrației ar fi influențat structurarea materialului. Abel Bourgery reliefase tonul violent al argumentării, coloritul personal al replicii senecane [5], dar nu considerase că se poate decela o modificare a compoziției. Interlocutorul imaginar ar fi tot atît de artificial ca și în alte opere [6]. Eugène Albertini consemnase influența structurii diatribei. Doar în treacăt notase alura dramatică a replicilor, în special pentru capitolul 18 [7].

Caracterul personal este evidențiat și de lucrările relativ recente (de cercetătoarea poloneză Iza Bieżuńska-Małowist [8], de Pierre Grimal [9] sau de Italo Lana [10]), dar nu apar supoziții noi în privința compoziției.

Opinăm pentru sublinierea numeroaselor vestigii ale diatribei stoico-cinice. Poate nici un alt dialog nu este ca structură mai apropiat de acest gen de conferință populară. Autorul dorește să acrediteze opinia că el ar apăra doar felul de trai al filozofilor, dar polemica directă, nemijlocită cu cei care-l blamau nu poate fi travestită. Credem că acest fapt și-a pus pecetea asupra structurii replicilor, asupra

---

[1] *de u.b.*, 17, 3.
[2] *de u.b.*, 21, 2, 4; mai ales 22, 3—5; 23, 4; 25, 1—2; 26, 1.
[3] *de u.b.*, 23, 2—3.
[4] *de u.b.*, 22, 1.
[5] Bourgery, *op. cit.*, p. 54.
[6] Bourgery, *op. cit.*, p. 96—97.
[7] Albertini, *op. cit.*, p. 235; C. Marchesi, *op. cit.*, p. 209—210 observă doar că se simte riposta dată de un om politic detractorilor, dar nu se referă la problema compoziției. A se vedea și Gh. Guțu *(op. cit.*, p. 162—163).
[8] Iza Bieżuńska-Małowist, *Poglady nobilitas okresu Nerona*, Varșovia, 1952, p. 67.
[9] Grimal, *op. cit.*, p. 28.
[10] Lana, *op. cit.*, p. 235: *La polemica è acre, benché l'autore si sforzi di apparire sereno.*

www.cimec.ro

discuțiilor cu interlocutorul fictiv, asupra rolului acestui interlocutor fictiv, personajul cu care dialoghează autorul, conform obiceiului său cunoscut din alte opere.

Desigur, în tot opusculul Seneca dialoghează cu interlocutorul fictiv, își expune ideile prin intermediul acestei discuții. Dar acest interlocutor este altul în primele două diviziuni ale opusculului și altul în ultima diviziune, cea destinată apărării conduitei lui Seneca. Chiar în capitolul 16, care face legătura cu primele două părți, el nu constituie altceva decît un simplu artificiu literar. Cînd Seneca trage concluzii la primele 15 capitole afirmînd, sub forma unei discuții cu acest interlocutor, că virtutea constituie adevărata fericire [1], e limpede pentru toți că acest personaj advers este artificial. Situația se schimbă radical în capitolul următor. Seneca însuși anunță că va polemiza cu cei care îl blamau: *Si quis itaque ex istis qui philosophiam conlatrant, quod solent, dixerit « quare ergo tu fortius loqueris quam uiuis? »* [2]. Apoi acest detractor enumeră diferite culpe ale filozofului: supunere umilă față de cei puternici (poate aluzie la raporturile Seneca-Nero), slăbiciune sufletească, trai rafinat, prea luxos, înavuțire excesivă [3]. Prin urmare Seneca însuși relevă că în spatele personajului literar se află un interlocutor real, că polemica sa cu acest personaj este numai aparent artificioasă, exprimînd în realitate un litigiu veritabil. În continuare acest interlocutor literar continuă să reprezinte un potrivnic real. La un moment dat Seneca utilizează și vocativul [4]. Apoi compară pe adversari cu niște cîini, care latră zadarnic [5], le reproșează veninul [6], îi asemuie cu diferite animale [7]. Capitolele 18, 20, 21, 24, 26 încep cu o acuzație atribuită acestui interlocutor, care este apoi refutată în tot restul capitolului. Fără îndoială intervențiile interlocutorului apar adesea și în interiorul capitolului și sînt combătute cu aceeași pasiune, cu aceeași virulență. Această paletă stridentă atestă seriozitatea, realitatea polemicii. Pretutindeni se simte că Seneca trudește din greu să riposteze unui oponent veritabil și bine înzestrat cu argumente, să-i demonstreze că el nu poate trăi așa cum recomandă, că nici nu are această pretenție, că opulența sa nu este condamnabilă. Se evidențiază efortul de a ocoli și chiar de a deforma obiecțiile interlocutorului, de a-l coborî la nivelul unui bîrfitor josnic, mărginit și laș, de a-i întinde curse, de a-l încurca în discuții teoretice. Nu inutil generalizează Seneca, prezentînd blamul conduitei sale ca un blam adresat întregii filozofii. El poate invoca astfel autoritatea unui Cato sau pe a unui Socrate și poate situa pe detractori în postura unor vulgari bîrfitori. Seneca nu cruță nimic pentru a obține efecte dramatice și retorice importante.

Ritmul discuției în contradictoriu este neobișnuit de vivace; Seneca transfigurează cu ușurință situațiile în care își plasează interlocutorul. La începutul capitolului 17 se folosește, cum am arătat deja, persoana întîi, dar apoi se trece la persoana a doua singular [8], ca să se schimbe ulterior numărul [9]. În continuare

[1] *de u.b.*, 16, 1.
[2] *de u.b.*, 17, 1.
[3] *de u.b.*, 17, 1—2.
[4] *de u.b.*, 18, 1.
[5] *de u.b.*, 19, 2.
[6] *de u.b.*, 18, 2; 19, 3.
[7] *de u.b.*, 20, 6.
[8] *de u.b.*, 17, 3—4.
[9] *de u.b.*, 18, 1—2.

www.cimec.ro

se revine la persoana a doua singular [1], apoi iarăşi la plural [2] etc. Uneori se utilizează chiar persoana a treia singular [3]. Cu aceeaşi dezinvoltură autorul alternează modurile, apelînd în momentele cele mai dramatice chiar şi la imperativ. Fără îndoială, ni se poate atrage atenţia că aceste abile schimbări de persoane şi moduri apar şi în alţi *dialogi*. Nicăieri însă, spontaneitatea, vivacitatea lor nu sînt atît de pregnante. Replicile sînt uneori uimitor de directe, de familiare. Iată cum demonstrează că filozoful bogat va fi darnic şi, concomitent, polemizează cu oponentul său: *Quid? Donabit? Credo, errexistis aures? Quid expeditis sinum? Donabit aut bonis aut iis quos facere poterit bonos* [4].

Vocabularul invectivelor lui Seneca este violent, aproape trivial, pe măsura patimii sale reale. Detractorii latră *(conlatrant, latratis)* la filozofie ca nişte căţei *(minuti canes)* [5]. Sînt nişte *nocturna animalia* şi li se adresează corespunzător: *gemite et infelicem linguam bonorum exercete conuicio, hiscite, commordete; citius multo frangetis dentis quam imprimetis* [6]. Ei scuipă ca nişte tîlhari înrăiţi [7]. Mai mult decît atîta, îi injuriază direct, numindu-i în focul controversei *malignissima capita et optimo cuique inimicissima* [8].

Este interesant că Seneca introduce şi alte personaje în finalul opusculului. Astfel în capitolul 20 intervine un *studiosus sapientiae*, care îşi evidenţiază concepţia asupra lumii. De fapt Seneca consemnează aci chintesenţa ideilor etice ale stoicismului [9]. Acest personaj intervine şi ulterior [10]. În sfîrşit în ultimele capitole apare şi Socrate, prezentat ca exponent tipic al filozofiei [11]. Opusculul se încheie tocmai cu o cuvîntare a lui Socrate, care incrimineză comportarea celor ce bîrfesc pe filozofi. El dialoghează cu adversarii lui Seneca, expunînd într-o formă concentrată punctul de vedere al filozofului. Aceste personaje imaginare distonează puternic lîngă interlocutorul permanent. Ele răspund cerinţelor normale ale tehnicii dialogului lui Seneca.

O confruntare cu tehnica utilizată în alte opere este de asemenea concludentă. Astfel în *De clementia* apar adesea discuţii cu un interlocutor, care în cazul acela era Nero. Este indubitabil că Nero trebuia măgulit şi exhortat, dar întregul dialog i se adresează şi nu fiecare replică în parte. Seneca nu se gîndeşte în fiecare moment la o discuţie reală cu Nero, nu are în vedere în fiecare clipă o anumită părere precisă a lui Nero sau o obiecţie a lui [12]. Se pot prezenta şi alte exemple. Astfel *De beneficiis*. Şi aci este vehiculat interlocutorul imaginar, dar în replicile sau în afirmaţiile lui se simte aproape totdeauna artificiosul. Fireşte, uneori polemica devine efervescentă. Astfel Seneca polemizează cu Alexandru cel Mare [13].

---

[1] *de u.b.*, 18, 3.
[2] *de u.b.*, 19.
[3] *de u.b.*, 23, 1.
[4] *de u.b.*, 23, 4.
[5] *de u.b.*, 17, 1 şi 19, 2.
[6] *de u.b.*, 20, 6.
[7] *de u.b.*, 19, 3: în text *conspuerent*.
[8] *de u.b.*, 18, 1.
[9] *de u.b.*, 20, 3—5.
[10] *de u.b.*, 24.
[11] *de u.b.*, 25, 4; 26, 4—7; 27, 28 în întregime.
[12] Cu siguranţă că uneori autorul se referă şi la o anumită faptă sau la o aserţiune a lui Nero, dar nu pas de pas, nu în mod sistematic.
[13] *de benef.*, 2, 16, 1—2. De altfel în această operă Seneca însuşi anunţă că la un moment dat va abandona forma dialogată şi va expune lucrurile ca un jurisconsult: *ut dialogorum altercatione reposita, tamquam iuris consultus respondeam (ibidem*, 5, 19, 8).

www.cimec.ro

Acesta dăruisc un oraş întreg unui singur om. Întrucît fericitul refuzase, arătînd că este prea mult pentru el, Alexandru insistase, afirmînd că nu are importanţă decît ceea ce se cuvine să dăruiască el. Seneca se mînie şi i se adresează direct: *Tumidissimum animal! si illum accipere hoc non decet, nec te dare.* Exemplul pare concluziv. Autorul invocă un personaj istoric, pentru că n-are în vedere un om anume sau chiar mai mulţi, avînd fiecare o personalitate precisă. Cînd condamnă unele vicii ale timpului, Seneca reprobă o anumită categorie de oameni, însă nu incriminează anumite personaje şi nu se referă la o controversă veritabilă cu ele.

Chiar în *De uita beata* am văzut deja că în primele şaisprezece capitole, în care autorul dezbate problemele numai pe plan teoretic, interlocutorul imaginar este o convenţie literară, fără corespondenţe reale. Mai mult decît atît, chiar în interiorul compartimentului final, cînd (cap. 22 şi 28) Seneca îşi propune ca obiect al dezbaterii numai problema averii, sînt de semnalat fapte interesante. Discuţia ajunge mai puţin personală, căci autorul nu discută aci despre îmbogăţirea lui cît despre avuţie în genere. El se aliniază, cum am arătat mai sus, la punctul de vedere tradiţional al aristocraţiei. În consecinţă el nu are de infirmat un interlocutor real. Intervenţia acestuia este aci mai rară, în orice caz polemica mai puţin « incandescentă », mai puţin colorată. Pînă şi lexicul se prezintă altfel. Violenţele lexicale, frecvente în alte capitole lipsesc, tonul discuţiei este mult mai puţin familiar [1].

Prin urmare, utilizînd tehnica tradiţională a diatribei, Seneca încearcă să rezolve o controversă reală. Aparent tehnica este identică. Autorul introduce un interlocutor fictiv, cu care adesea dialoghează. Însă între capitolele 17 şi 28 acest interlocutor fictiv este numai aparent fictiv. Artificiul literar este numai aparent artificiu şi — *sit uenia uerbis* — artificiosul consistă tocmai din utilizarea controversei literare şi interlocutorului fictiv ca procedee tehnice, dat fiind că ele erau de fapt foarte reale. Seneca se angajează într-o dispută reală, discută susţinut cu personaje absolut reale. Artificiale sînt doar tentativele de a orienta discuţia spre un rezultat favorabil lui Seneca. *E contrario* dificultăţile întîmpinate de autor în eluctarea obiecţiilor interlocutorului sînt cît se poate de reale. Fiecare meandră a acestei controverse este efectul unor împrejurări reale. De aci intensitatea potenţată a polemicii, coloritul cald al controversei. Se ajunge la transcrierea literară a unei polemici deosebit de vii, aşa cum puteau fi uneori cele din cercurile aristocraţiei, în care Seneca juca un rol de prim ordin. Dialogul senecan revine aproape la menirea diatribei stoico-cinice, sursa sa, întrucît face apel la vechile valenţe ale acesteia şi la filonul ei popular.

Iată deci cum, deşi este utilizată tehnica normală, compoziţia poartă marca unei situaţii specifice. Aparent ea este structurată întocmai ca în celelalte opere, dar de fapt se pot desluşi trăsături caracteristice, rezultatele efortului efectuat de autor de a combate pe toţi nemulţumiţii de conduita lui, de a izola pe cei mai înverşunaţi dintre ei, de a-i discredita în faţa cercurilor aristocratice. Întrucît aceşti nemulţumiţi exprimau de fapt îndoielile şi suspiciunile aristocraţiei, ocazionate de comportamentul lui Seneca în vremea crizei anilor 57 şi 58, el încerca, prin anihilarea celor mai acerbi critici, să elucteze şi aceste dubii şi bănuieli.

[1] Discuţia devine mai familiară, mai personală la sfîrşitul capitolului 23 *(de u.b.*, 23, 5).

www.cimec.ro

О РЕДАКТИРОВАНИИ ДИАЛОГА *DE VITA BEATA*

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа входит в состав целого ряда статей, касающихся литературных памятников времен Нерона. Она является продолжением статьи «Идеологические аспекты латинской литературы эпохи Нерона», опубликованной в *Studii clasice*, IV.

Что касается диалога *De uita beata*, автор согласен с традиционной хронологией, по которой он связан с знаменитым процессом Суилия. Не опровергая этой связи, автор утверждает, однако, что в данном случае необходимо установить более глубокую причинную зависимость. Он ссылается на консульские хроники 57—58 гг., которые, по-видимому, указывают на настоящий кризис в отношениях императора с сенатом. Действительно, в эти годы Нерон, продолжая сам носить звание консула, дарует его и небольшому числу сенаторов (трем в 57 г., пяти — в 58 г., среди которых сам император, по сравнению с семью в 56 г.). Это доказывает (как это в некоторой степени отмечено и итальянским ученым Луиджи Парети), что, с одной стороны, император собирался предпринять трудное и щекотливое действие, а сенаторская аристократия, с другой стороны, не одобряла инициативу цезаря. Речь идет, вероятно, о проекте фискальной реформы, предложенном Нероном и рассмотренном в сенате в 58 г. Этот проект содержал отмену косвенных налогов (Тацит, *Анн.* 13, 50) и, по-видимому, замену их прямыми налогами. Однако конкуренция провинциальных товаров, которые подешевели бы таким образом, и прямые налоги не были выгодны сенаторской аристократии. Сенека, главный советник императора, хотя и не выдвинул сам этот проект, все же был с ним согласен. Это вызвало против него сильное негодование аристократии, которое ясно сказалось во время процесса против Суилия. После осуждения этого последнего (Тацит, *Анн.*, 13, 42—43) Сенека пытается письменно ответить своим обвинителям. Во время дебатов в сенате или сразу же после их окончания (сенат отверг проект) был опубликован *De uita beata*, в котором Сенека оправдывается перед аристократией и стремится изолировать самых суровых обвинителей.

Суровая действительность и необходимость защитить свое поведение значительно повлияли на построение последней части диалога (главы 17—20), посвященной именно тем, которые осуждали поведение философа. Здесь, как и в других произведениях, Сенека применяет систему чисто литературной беседы с фиктивным собеседником. Но этому диалогу Сенека дает подвижной ритм, красочную лексику. Часто чувствуется, что он пытается обойти или изменить обвинения, как в самом настоящем разговоре. Он вводит также мнимые персонажи, как например *studiosus sapientiae* (глава 20) или *Сократ* (гл. 25—28). Здесь, однако, ясно, что они явно искусственны. Фиктивный же собеседник вполне реальный, в его лице изображены знакомые личности клеветников Сенеки. Здесь искусственность заключается не в использова-

www.cimec.ro

нии фиктивного собеседника для изложения убеждений, а в представлении этого собеседника фиктивным.

SUR LA RÉDACTION DU DIALOGUE *DE VITA BEATA*

RÉSUMÉ

Cet article fait partie d'un ensemble d'études portant sur les témoignages littéraires de l'époque de Néron. Il représente la suite de l'article *Aspects idéologiques dans la littérature latine à l'époque de Néron*, paru dans *Studii clasice*, IV.

La chronologie traditionnelle place le dialogue *De uita beata* au temps du célèbre procès de Suilius. Sans doute, y a-t-il un rapport entre ce procès et le dialogue, mais il faut en trouver une causalité plus profonde. A cet effet on se rapporte aux fastes consulaires, qui témoignent de l'existence d'une véritable crise dans les relations entre l'empereur et le sénat pendant les années 57 et 58. En effet, c'est au cours de ces années que Néron a pris le titre de consul et l'a octroyé à un petit nombre de sénateurs (trois en 57, cinq en 58, parmi lesquels l'empereur lui-même, par rapport à sept en 56). Cela prouve (comme d'ailleurs, dans une certaine mesure, le savant italien Luigi Pareti l'a démontré lui aussi) que, d'une part, l'empereur voulait initier une action difficile, délicate et, d'autre part, l'aristocratie sénatorienne repoussait l'initiative du césar. Il s'agit, probablement, du projet de réforme fiscale, initié par Néron et discuté au sénat en 58. Ce projet demandait l'abolition des impôts indirects (Tac. *Ann.* 13, 50) et, probablement, leur substitution par les impôts directs. La concurrence des marchandises provinciales, à bon marché, et les impôts directs n'étaient pas au gré de l'aristocratie sénatorienne. Sénèque, le principal conseiller de l'empereur, avait accepté ce projet, s'il ne l'avait pas même suggéré. De là le vif mécontentement de l'aristocratie contre la conduite de Sénèque. Les sénateurs ont nettement manifesté ce mécontentement pendant le procès de Suilius. Après la condamnation de Suilius (Tac. *Ann.* 13, 42—43), Sénèque cherche à riposter par écrit contre ses détracteurs. Pendant les débats du sénat sur la réforme fiscale, ou peu de temps après leur clôture (le sénat a repoussé le projet), Sénèque publia le dialogue *De uita beata*, où il excusait sa conduite aux yeux de l'aristocratie et tentait à isoler les plus acerbes de ses détracteurs.

L'actualité évidente et l'importance de la défense du philosophe agiront spécialement sur la structure de la dernière partie du dialogue (chapitres 17—28), c'est-à-dire sur la partie consacrée à la critique dirigée contre les médisants. De même que dans ses autres ouvrages, Sénèque utilise la technique d'une discussion purement littéraire avec un interlocuteur fictif. Mais ici le rythme est très vif, les répliques sont très familières, le lexique fortement varié. On peut croire que Sénèque tente à éluder les accusations, comme dans un débat vrai, réel. Il y introduit d'autres personnages fictifs, comme le *studiosus sapientiae* (chapitre 20) ou *Socrate* (chapitres 25—28) qui sont tout à fait artificiels. Mais le principal interlocuteur fictif est vraiment réel, il cache les personnalités — bien connues par les contemporains — des ennemis de Sénèque. L'artifice ne réside pas dans l'utilisation d'un interlocuteur fictif qui expose les idées, mais dans la présentation de cet interlocuteur comme fictif.

www.cimec.ro

LES BURES ALLIÉS DE DÉCÉBALE DANS LA PREMIÈRE GUERRE DACIQUE DE TRAJAN

PAR

RADU VULPE

En dépit de leur grand retentissement et de leurs conséquences importantes les guerres daciques de Trajan sont défectueusement connues. Certes, elles sont représentées sur le relief continu de la Colonne Trajane de Rome avec la succession de toutes leurs phases, des images concernant certains de leurs épisodes se retrouvent aussi, en grand nombre, parmi les sculptures du Trophée d'Adamclissi dans la Dobroudja, mais les sources littéraires, sans lesquelles l'interprétation de semblables monuments archéologiques reste à la discrétion des conjectures, sont extrêmement pauvres.

Par un singulier hasard, tous les nombreux écrits que les guerres daciques ont inspirés se sont perdus dès l'antiquité. La seule exception serait l'« Histoire romaine » de Dion Cassius, mais de ce remarquable ouvrage c'est précisément le livre LXVIII, consacré au règne de Trajan, qui nous est parvenu très mutilé, seulement par l'intermédiaire d'un pauvre résumé fait au XIe siècle par le moine byzantin Xiphilin [1].

Parmi les passages de ce compendium, un des moins clairs et des plus controversables est celui qui se trouve en tête du récit de la première guerre, où il est question d'un message envoyé à Trajan par les Bures *(Buri)*, en l'exhortant de renoncer aux hostilités contre les Daces. C'est la phrase avec laquelle commence le chapitre 8 du livre LXVIII (éd. Boissevain): στρατεύσαντι δὲ τῷ Τραιανῷ κατὰ τῶν Δακῶν καὶ ταῖς Τάπαις, ἔνθα ἐστρατοπέδευον οἱ βάρβαροι, πλησιάσαντι μύκης μέγας προσεκομίσθη, γράμμασι Λατίνοις λέγων ὅτι ἄλλοι τε τῶν συμμάχων καὶ Βοῦροι παραινοῦσι Τραιανῷ ὀπίσω ἀπιέναι καὶ εἰρηνῆσαι.

En traduction: « lorsque Trajan était en marche contre les Daces et s'approchait de Tapae, où étaient campés les barbares, un grand champignon lui fut apporté,

---

[1] Cf. Schwartz, dans *RE*, v. *Cassius Dio*, col. 1720—1721; U. Ph. Boissevain, préfaces aux vol. I—III de son *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt*, Berlin, 1895—1898, vol. I, pp. I—II et LXXXIX—CVI; vol. II, p. I—XXIII; vol. III, p. I—XIII et p. 187—201, notes.

www.cimec.ro

sur lequel il était écrit, en lettres latines, que *les Bures et les autres alliés* [1] conseillent Trajan de rebrousser chemin et de faire la paix».

Faisant suite immédiatement à ce passage, le texte raconte que l'empereur romain, sans faire attention à la note reçue, se précipita avec toutes ses forces sur les Daces, en livrant la première bataille de la guerre, extrêmement sanglante, dans laquelle les pertes romaines furent si lourdes que, faute de chiffons suffisants, Trajan même dut déchirer ses vêtements afin de procurer des bandages aux soldats blessés. Les Daces finirent par se retirer, mais sans doute en bon ordre, ce qui détermina le prolongement de la guerre dans les montagnes.

Dans le reste de l'œuvre de Dion Cassius, telle qu'elle nous est parvenue, on ne trouve plus de référence à la dépêche des Bures, de sorte que les différentes questions soulevées par ce détail restent sans réponse. Qui étaient ces Bures et «les autres alliés»? Quelle était la signification et la portée de leur note à l'empereur romain? Quelle fut la conséquence du mépris avec lequel celui-ci passa outre leur «conseil»? Le texte transmis par Xiphilin ne nous en dit rien. D'autre part, dans aucune autre source littéraire ne figure la moindre allusion à un tel épisode. Aussi le passage en question, que Xiphilin tira de l'oubli au prix d'avoir sacrifié de considérables parties du contexte original, reste-t-il tout à fait suspendu, dissonant d'une façon bizarre dans toute la narration des deux guerres daciques de Trajan.

Cependant on n'a pas non plus le droit de douter de sa réalité, ni de prêter une autre acception aux paroles transmises par Xiphilin [2]. L'épisode a été reconnu sur la Colonne Trajane dès le XVIIe siècle, par R. Fabretti et, à notre époque, par la plupart des historiens des guerres daciques [3]. Dans la planche X, scène IX, segm. 25, de la monographie que Cichorius a consacré à la Colonne Trajane [4], on observe une scène curieuse: devant Trajan, qui est représenté debout, sur une petite hauteur, entouré de son état-major et précédé par des *bucinatores* et des *cornicines*, se voit, descendu d'un mulet et tombé par terre, un barbare, dont l'aspect et le costume diffèrent de ceux des Daces. Son attitude est bizarre: couché sur le dos, la tête et un pied relevés, il tient dans sa main gauche un grand objet plat, rond, qu'il tend vers l'empereur, en en montrant à celui-ci la face extérieure.

[1] À la lettre: «les autres alliés et les Bures», ce qui revient au même, car dans le texte il n'est spécifié que le nom des Bures, le seul donc auquel peut se référer la corrélation exprimée par le mot ἄλλοι.

[2] J. Dierauer, *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans*, Leipzig, 1868, p. 83, note 3, suivi par C. De La Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877, p. 43, note 9, et par N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, I, 2, Bucarest, 1937, pp. 124 et 163, croit que, dans le texte de Dion Cassius, le terme μύκης n'aurait pas son acception normale de «champignon», mais celle de «garde d'épée», ce qui est tout à fait invraisemblable. Ce n'est pas à la garde d'une épée qu'une acception métaphorique de μύκης pourrait être appliquée, mais au pommeau ou à la bouterolle (en ce sens Hérodote, III, 64). Or le texte parle d'un μύκης μέγας, ce qui ne convient qu'à un champignon proprement dit.

[3] R. Fabretti, *De Columna Traiani syntagma*, Rome, 1683, p. 17–18; W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1865, p. 79; C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, II, Berlin, 1896, p. 50–55; Victoria Vaschide, *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris, 1903, p. 40; E. Petersen, *Trajans dakische Kriege nach den Säulenreliefs erzählt*, Leipzig, 1899, I, p. 17; H. Stuart Jones, *The historical Interpretation of the Reliefs of Trajan's Column*, dans «Papers of the British School at Rome», V, 1910, p. 439; R. Paribeni, *Optimus princeps: Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, I, Messine, 1926, p. 243; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Vienne, 1937, p. 54–55.

[4] C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 50–55 et pl. X.

www.cimec.ro

Fig. 1. — Colonne Trajane. La présentation du message des Bures écrit sur un champignon. D'après C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, pl. X.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 2. — Colonne Trajane. Scène de la bataille près des chariots, en Mésie Inférieure. D'après Cichorius, *op. cit.*, pl. XXIX. (×: Type germanique présumé).

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 3. — Trophée d'Adamclissi. Guerrier germanique capturé par un soldat romain.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 4. — Trophée d'Adamclissi. Germain captif.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Le revers de l'objet, présentant un rebord retroussé, est parsemé de petits points (fig. 1). L'intention du sculpteur de rendre l'image d'un « grand champignon » (μύκης μέγας) est évidente. Il est clair aussi que la scène tout entière correspond au passage tiré de Dion Cassius. Le barbare au mulet n'est que le porteur du message des Bures et de leurs alliés [1]. Son étrange attitude n'est qu'une forme de salut, dont on trouve des analogies chez les populations primitives de différentes époques, comme une manifestation élémentaire du complet désarmement et d'une disposition pacifique. On retrouve un cas semblable chez Ammien Marcellin [2], qui parle d'un personnage sarmate, lequel, se présentant devant l'empereur Constantin, le salue en se précipitant à terre comme mort.

Quant à l'écriture sur un champignon, ce n'est pas non plus un fait anormal chez les tribus primitives [3]. Ce qui nous paraît plus intéressant c'est que parmi les populations dont il est question il y avait des individus qui savaient écrire et qui connaissaient le latin. Mais à cet égard on rencontre aussi des analogies, dans diverses régions au-delà du limes et, entre autres, même en Dacie, avant Trajan [4].

Le messager des Bures est vêtu sommairement, le tronc presque nu, à peine couvert par une tunique rassemblée en écharpe. Ses jambes et ses cuisses sont aussi nues. Ses cheveux et sa barbe sont taillés court, ce qui contraste avec la chevelure abondante des Daces. Incontestablement, il n'appartenait pas à la race de ceux-ci. D'autre part, le mulet dont il se sert, paraît indiquer le représentant d'une population montagnarde.

---

[1] G. A. Davies, *Trajan's First Dacian War*, JRS, VII, 1917, p. 84, tout en interprétant cette scène, lui aussi, comme la présentation d'un message, se prononce contre son identification avec l'épisode du message des Bures, pour des raisons par trop subtiles pour être convaincantes. Les trois objections qu'il soulève ne tiennent pas. Tout d'abord, il n'y a aucun désaccord topographique entre le texte et la Colonne: dans ces deux documents l'épisode a lieu également pendant la marche entre le Danube et Tapae. En deuxième lieu, l'invraisemblance de l'attitude du courrier n'est qu'une question d'habileté de la part du sculpteur. Enfin, l'absence du *nodus* suève dans la chevelure du messager n'exclut pas du tout son origine bure, mais tout au plus son appartenance à une classe libre (Tacite, *Germ.*, 38: *sic Sueuorum ingenui a seruis separantur).* D'ailleurs, son costume très sommaire serait un indice de sa basse condition. Mais à quoi bon insister, du moment qu'il faut tenir compte, avant tout, de l'arbitraire avec lequel l'artiste, ignorant des détails, dut représenter un type dont il n'avait qu'une très vague idée? Un autre essai de nier le rapport de cette scène avec les Bures a été fait par Pollen, *A description of the Trajan Column*, Londres, 1874, p. 114 *(apud* Reinach), qui, suivi par S. Reinach, *La Colonne Trajane au Musée de Saint-Germain*, Paris, 1886, p. 44, suppose qu'il s'agirait d'un esclave tombé de son mulet, avec un engin de cuisine et non pas avec un champignon, sous la peur que le son des trompettes lui aurait provoquée. Une interprétation dans le même genre burlesque a été formulée par K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule: ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike*, Berlin-Leipzig, 1926, p. 117, qui s'imagine que l'individu tombé par terre serait un pauvre paysan de la région, surpris par l'apparition soudaine de l'empereur et que l'objet discoïdal et pointillé qu'il tient dans sa main gauche représenterait un gros fromage. Nous estimons inutile de démontrer l'impossibilité de telles interprétations, dont la frivolité est en un évident contraste avec la gravité que présentent tous les autres épisodes de la Colonne, sans exception.

[2] Ammien Marcellin, XVII, 12. Cf. R. Paribeni, *op. cit.*, p. 244.

[3] Ces tribus emploient, pour y peindre ou graver des messages, toutes sortes de matières fournies directement par les plantes; cf. J. Lips, *Les origines de la culture humaine*, Paris, 1951, p. 203 et suiv. C. Cichorius, *op. cit.*, p. 53, note 1, rapporte l'assertion du professeur américain Longden qu'en Amérique les populations indiennes se servent très souvent de l'écorce séchée des champignons pour y faire des dessins. Nous précisons que l'espèce la plus indiquée pour de tels usages est le champignon nommé « foie-de-bœuf ».

[4] Cf. C. Daicoviciu, dans *Istoria Romîniei*, I, Bucarest, 1960, p. 327–329.

www.cimec.ro

L'identité de cette scène avec l'épisode raconté par Dion Cassius est d'autant plus assurée que même la place dans le récit en est la même: tout au début de la guerre, avant le commencement des hostilités. La scène est précédée seulement des épisodes de la marche des armées romaines se dirigeant du Danube vers l'intérieur de la Dacie. La première rencontre avec les Daces a lieu plus tard, à peine après 15 autres scènes concernant l'avancement tranquille des troupes romaines. D'autre part, cette rencontre est figurée comme un combat vif, bien que moins sanglant que celui dont parle Dion Cassius. L'importance en est marquée, toutefois, par l'apparition allégorique de Jupiter Tonans comme participant à la mêlée, du côté des Romains [1].

On a cherché des solutions différentes aux problèmes soulevés par l'épisode au message des Bures et des « autres alliés ». Tout d'abord au problème de leur identité. Si pour les anonymes ἄλλοι τε τῶν συμμάχων, on ne saurait répondre que par des conjectures, en ce qui concerne les Bures on dispose d'une série de renseignements littéraires qui les localisent du côté des Carpates septentrionales. La plus ancienne et la plus explicite des sources qui en font mention c'est la *Germania* de Tacite, œuvre consciencieuse et bien informée [2], écrite à la veille même de la première guerre dacique de Trajan, en l'an 98. Dans le chap. 43 de cet ouvrage, les Bures sont présentés comme une peuplade germanique, laquelle, d'après son parler et sa façon de vivre, relevait des Suèves *(sermone cultuque Sueuos referunt)*. Ils y sont cités en queue d'une série de populations qui, en commençant par les Marcomans et les Quades, se succédaient de l'ouest à l'est tout au long de la Tchécoslovaquie actuelle. Aussi les Bures devaient-ils occuper une région correspondant aujourd'hui approximativement aux parties orientales de la Slovaquie, à l'Ukraine transcarpatique et au Maramureş roumain. Cette position concorde avec les données ultérieures des sources. Ainsi, par ex., environ quatre-vingts ans après l'épisode de Tapae, sous Marc Aurèle et sous Commode, ils seront attestés par Dion Cassius (LXXI, 18 et LXXII, 2—3) comme voisins des Jazyges et des Daces libres, occupant donc un espace autour du cours supérieur de la Tisa (Theiss), immédiatement au nord de la province romaine de Dacie. Par suite de la paix que Commode leur imposera en 180, ils seront contraints, de même que leurs voisins, à respecter, le long de la frontière septentrionale de cette province, une zone déserte de 40 stades de largeur, dans laquelle il ne leur était permis ni de s'établir, ni de faire paître leurs troupeaux [3].

Quant aux données de Ptolémée *(Geogr.*, II, 11, 10), qui, sous le nom hybride de Λοῦγοι οἱ Βοῦροι, fait loger les Bures à l'ouest des sources de la Vistule, au nord des Carpates, jusqu'en Silésie, elles ne peuvent s'expliquer, comme l'a bien montré Vasile Pârvan [4], que par une confusion entre deux populations différentes et bien éloignées l'une de l'autre, dont on a fait un seul peuple imaginaire. De telles méprises ne sont pas rares dans l'œuvre du géographe alexandrin [5]. Confrontée avec les rensei-

[1] C. Cichorius, *op. cit.*, pl. XIX, scène 24 et texte, II, pp. 113 et 116—117. La description que le texte de Dion Cassius donne de cette bataille est suspecte: Xiphilin y a probablement introduit des éléments se rapportant à la bataille ultérieure, bien plus acharnée, d'Adamclissi; v. ci-dessous, p. 234, note 1.

[2] Cf. Schwabe, dans *RE*, v. *Cornelius Tacitus*, col. 1573—1574.

[3] Dion Cassius, LXXII, 2.

[4] V. Pârvan, *Getica: O protoistorie a Daciei*, Bucarest, 1926, p. 223, note 3.

[5] Cf. G. Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe*, Copenhague, 1917, p. 10—15.

www.cimec.ro

gnements plus sûrs d'un Tacite, la place attribuée par Ptolémée à ses « Bures Lugiens » correspond seulement au territorire des Lugiens, une population germanique ou, peut-être, slave, qui, en effet, habitait entre la Vistule et l'Oder. Pour ce qui est des Bures, ils restent, sans aucun doute, liés à l'espace que leur assignent les autres sources, c'est-à-dire au nord de la province romaine de Dacie.

Il paraîtrait que leur identité avec les auteurs du message envoyé à Trajan à la veille de la bataille de Tapae ne comporte plus de controverse. Toutefois, l'existence d'un oppidum du nom de *Buridaua*, sur l'Olt *(Aluta)*, attesté par la Table de Peutinger et, depuis une quarantaine d'années, par le papyrus Hunt (Br. Mus. 2851)[1], ainsi que par un nom dérivé Βουριδαυήνσιοι (= *Buridauenses)*, appartenant à une tribu mentionnée par Ptolémée *(Geogr.*, III, 8, 3) dans la même partie de la Dacie, a fait naître l'hypothèse selon laquelle il y avait d'autres *Buri*, cette fois d'origine dace, établis dans le nord-ouest de la Valachie et dans le nord-est de l'Olténie, approximativement dans les contrées d'Argeş et de Vîlcea[2]. *Buri-daua* aurait, ainsi, l'acception de «bourgade des Bures». Suivant Brandis et Pârvan, ce sont ces Bures de l'Olt et non pas ceux du nord qu'aurait représenté ce messager qui avait apporté à Trajan le champignon écrit.

Pârvan a essayé de montrer que même les Bures du nord de la Dacie seraient, à leur origine, des Daces émigrés du sud dans le cadre d'une expansion accusée par des doublets de certains noms des tribus thraco-daces, comme ceux des Costoboces, des Carpes, des Biesses, des Racates, des Piégètes, qu'on rencontre aussi bien dans les Carpates septentrionales qu'à l'intérieur de la Dacie et même dans les Balkans. Selon l'auteur des « Getica », Tacite aurait caractérisé les Bures septentrionaux comme Suèves en raison de leur voisinage avec les Quades (toujours des Suèves) et de leur éventuel mélange avec ceux-ci. À l'appui de l'origine dace des Bures, Pârvan invoque le caractère thraco-dace par excellence de l'élément *bur-*, rencontré dans des noms comme *Burebista*, *Burus*, Βουρκέντιος, etc.[3].

Grâce à son argumentation entraînante, son point de vue sur les Bures et Buridava a prévalu dans l'historiographie roumaine[4]. Néanmoins il faut observer que cette argumentation n'a à sa base que des hypothèses, qui, si vraisemblables qu'elles puissent paraître à un certain moment, ne peuvent pas se substituer aux témoignages directs de l'antiquité. Or l'assertion si catégorique de Tacite que les Bures présentaient les caractères des Suèves germaniques ne pourrait pas être eclipsée par une conjecture destinée à créer autour de l'Olt d'autres Bures, qui, de fait, ne sont attestés par aucune source. Le terme *buri-* de *Buridaua* ne représente pas nécessairement un élément ethnique. Tout aussi bien et mieux encore il pourrait contenir une notion du langage commun, comme *bur-* de *Burebista*, de *Burcentius*, etc.[5] S'il y avait eu une population du nom de *Buri* dans les contrées de Vîlcea

[1] A. S. Hunt, *Register of a Cohort in Moesia*, dans le vol. *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milan, 1925, p. 265–272; G. Cantacuzène, Aegyptus, IX, 1928, p. 63–96; R. O. Fink, *Hunt's pridianum*, JRS, XLVIII, 1958, p. 105, colonne II, ligne 28.

[2] Brandis, dans *RE*, v. *Dacia*, col. 1950; V. Pârvan, *loc. cit.*

[3] V. Pârvan, *loc. cit.*; G. G. Mateescu, Ephemeris Dacoromana, I, 1923, p. 174–175; D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Vienne, 1957, s.vv., p. 80.

[4] Cf., *e.g.*, D. Berciu, *Burii-Buridava-Burebista*, Craiova, 1931, p. 6–27; Const. C. Giurescu, *Istoria Romînilor*, I, Bucarest, 1935, pp. 80 et 90; D. Tudor, *Oltenia romană*, 2e éd., Bucarest, 1958, p. 117; C. Daicoviciu, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 266. Une opinion semblable se retrouve chez I. T. Krouglikova, *Дакия в эпоху римской оккупации*, Moscou, 1955, p. 37.

[5] Cf. ci-dessous, p. 229, note 3.

www.cimec.ro

et d'Argeş, Ptolémée l'aurait appelée de ce nom, comme les Βοῦροι des Carpates septentrionales, et non pas avec celui de Βουριδαυήνσιοι, qui n'est qu'un dérivé latin *(Buridauenses)* du nom d'une localité.

Évidemment, il n'y a eu qu'une seule population des Bures: celle du nord de la Dacie. Son origine était suève, comme l'atteste cette source d'autorité qui est la *Germania* de Tacite, la seule, d'ailleurs, qui touche à ce problème. C'est à ces Bures qu'appartenait l'envoyé au champignon écrit, représenté sur la Colonne Trajane. Son costume sommaire, son buste presque nu, ainsi que sa chevelure taillée court, se rapprochent de l'aspect ordinaire des Germains, en restant tout à fait étranger à celui des Daces. Une telle reproduction, tout en tenant compte des imperfections des connaissances ethnographiques de l'artiste, aurait été impossible pour représenter une tribu dace de la région de l'Olt moyen. D'autre côté, ni l'écriture sur un champignon, ni la façon de saluer en se précipitant par terre sur le dos ne s'accordent avec le degré de civilisation auquel nous savons qu'étaient arrivées les populations de la Dacie sud-carpatique, bien avant l'époque de Trajan [1]. En échange, de telles particularités primitives étaient normales pour une population germanique émigrée depuis trop peu dans les Carpates septentrionales, encore obstinée dans ses traditions simples et peu atteinte par l'influence des civilisations méridionales.

Les Bures, inconnus à un Strabon ou à un Pline, bien que ces auteurs du Ier siècle av. n. ère et du Ier s. de n. ère fassent mention de beaucoup de populations des régions carpato-baltiques de leur temps, ne sont arrivés à une notoriété qu'à l'époque où ils sont cités par Tacite. Leur établissement au nord de la Dacie dut se produire au cours du Ier s. de n. ère, à la faveur de ce mouvement germano-suève qui occasionna aussi l'établissement des Marcomans et des Quades dans la Bohême, la Moravie et la Slovaquie actuelles [2]. Du point de vue archéologique, la culture qui leur correspondrait n'a pas été déterminée encore, faute de recherches. Toujours est-il que leur expansion vers les territoires de la Slovaquie et du Maramureş, occupés auparavant par les Daces, dut les mettre en contact avec la culture spécifique de ceux-ci. Ils englobèrent les populations locales, sans doute, dans l'union des tribus qu'ils dirigeaient. On ignore la façon dont leur voisinage fut accueilli par les Daces de Transylvanie, qui à cette époque étaient déjà organisés sous les formes d'un commencement d'État [3], mais il est à supposer qu'après une série de conflits au

[1] Pour la civilisation géto-dace, en général, cf. V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 130–173, 459–646 735–740, 774–804; idem, *Dacia: An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries*, Cambridge, 1928, p. 93–148; C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucarest, 1954, p. 122–136; idem, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 316–338; R. Vulpe, SCIV, VI, 1955, 1–2, p. 243–269; idem, Dacia, N.S., I, 1957, p. 143–164; idem, dans *Istoria Romîniei*, I, pp. 216–231 et 237–251.

[2] Cf. J. Eisner, *Slovensko v pravěku*, Bratislava, 1933, p. 198; V. Ondrouch, *Územie Československa v Geografii Klaudia Ptolemaia*, dans Naša veda, V, 1958, p. 14–22 (résumé dans Bibliotheca classica orientalis, VI, 3, 1961, col. 147–152); idem, dans le vol. *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava, 1959, p. 84 et suiv.

[3] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, pp. 129–136, 142–151, 158–165; idem, SCIV, VI, 1955, 1–2, p. 47–60; idem, *L'État et la culture des Daces à la lumière des nouvelles recherches*, dans le vol. *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences historiques Rome 1955*, Bucarest, 1955, p. 121–137; idem, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 255–341; R. Vulpe, Dacia, N.S., I, 1957, p. 158–164. Sur le problème de l'État dace cf. aussi le vol. *Studii şi Referate privind istoria Romîniei*, Bucarest, 1953, I, pp. 119–158, 168–169; II, p. 1839–1994 *passim*.

www.cimec.ro

premier moment, les deux forces finirent par s'équilibrer et, sous la menace des dangers communs, elles durent même s'entendre. C'est ainsi qu'elles arrivèrent à cette alliance dont l'intervention des Bures au début de la première campagne de Trajan en Dacie nous fournit une indication.

Il va de soi qu'entre les limites du temps où les sources en font mention, c'est-à-dire environ un siècle durant, les Bures ont dû jouer un rôle politique proéminent au sein d'une coalition hétérogène formée par les populations d'origines différentes, daces, illyriennes, celtiques, germaniques, sarmates, qui habitaient dans les Carpates septentrionales [1]. Dans la bigarrure ethnique de cette région, de telles unions de tribus, dirigées par une d'elles qui réussissait pour un certain temps à imposer son hégémonie, n'était que dans l'ordre naturel des choses. On pourrait même envisager cette interprétation comme une règle pour les noms des populations barbares qui font une apparition brusque sur la scène de l'histoire pour disparaître aussi de façon inattendue. À cet égard, l'analogie avec l'éclat si éphémère des Costoboces au temps de Marc Aurèle [2] est édifiante.

En ce qui concerne la ressemblance du nom *Buri* avec des noms daco-thraces comme *Buridava*, *Burebista*, *Burcentius*, *Burus*, *Mucabur*, etc., qui tient une place essentielle dans l'hypothèse caduque concernant l'origine dace des Bures et l'existence des Bures dans la Dacie Inférieure, ce n'est qu'une simple coïncidence, explicable par la persistance, dans deux langues indo-européennes différentes, d'un vieux terme commun à toutes les deux. Dans le cas présent, on pourrait se référer à certaines racines indo-européennes à l'acception de « force », « fortune », « bravoure », comme **bhūri* « riche », « beaucoup », « fort » ou **bhr-no-s* « viril », qui persistent jusqu'aujourd'hui dans le lithuanien *buris* « troupeau », c'est-a-dire « richesse en bétail », dans l'albanais *burrë* « homme », « mâle » ou dans l'allemand *Bauer* (holl. *boer*) « paysan », « homme » [3]. Chacune de ces notions est indiquée pour entrer dans la formation des noms ethniques de n'importe quelle origine [4].

[1] Pour cette mosaïque ethnique des deux côtés des Carpates septentrionales, cf., *e.g.*, V. Pârvan, *Getica*, pp. 220—289, 665—675, 743—754; I. Andrieşescu, dans le vol. *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 1—11; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme:* I. *Die Ostgermanen*, *passim*; A. D. Oudaltzov, dans Советская Этнография, 1946, 2, p. 45 et suiv.; K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, Łódź, 1948, p. 50—80 et planches 97—106; P. N. Trétiakov, *Восточнославянские племена*, Moscou, 1953, p. 97—106; V. Ondrouch, dans *Limes Romanus Konferenz Nitra*, p. 63—116.

[2] Pour les Costoboces, cf. N. Županić, dans *Niederlouv Sbornik* (« Obzor Praehistorický », IV), Prague, 1925, p. 236—242; V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 221—223, 240—242, 747; O. V. Koudriavtzev, *Исследования по истории балкано-дунайских областей в период римской империи*, Moscou, 1957, p. 13 — 100; N. Gostar, dans Buletinul Universităţilor V. Babeş şi Bolyai din Cluj, I, 1—2, 1956 (sciences sociales), p. 183—199; I. I. Russu, Dacia, N. S., III, 1959, p. 341—352.

[3] Cf. W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2, dans Sitzungsberichte d. oesterr. Akademie d. Wissensch., philos.-hist. Classe, CXXXI, 1894, p. 16—17; A. Walde — J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprache*, II, Berlin, 1927, p. 153 et suiv., v. *1. bher*; F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin—Leipzig, 1934, v. *Bauer*; D. Dečev, *Характеристика на тракийския език — Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952, p. 99; idem, *Die thrakischen Sprachreste*, p. 80, v. βουρ-; V. Georgiev, *Тракийският език*, Sofia, 1957, p. 60; idem, *Въпроси на българската етимология*, Sofia, 1958, p. 91; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I, Berne—Munich, 1959, p. 128—132, v. *1. bher*; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucarest, 1959, p. 61.

[4] Quant à la thèse de K. Jażdżewski, *op. cit.*, p. 66—78, que les Bures au champignon écrit ne fussent que des Slaves émigrés dans le Banat au Ier s. de n. ère, il suffit, pour en souligner l'inconsistance, d'observer qu'elle repose seulement sur l'assertion confuse de Ptolémée sur les Λοῦγοι οἱ Βοῦροι, en passant complètement sous silence le témoignage

www.cimec.ro

Un autre problème soulevé par l'épisode au champignon écrit, c'est le rapport des Bures avec les deux belligérants principaux. Leur titre d'« alliés » se rapporte-t-il aux Daces ou aux Romains? Les opinions sont partagées, à cause de l'expression ἄλλοι τε τῶν συμμάχων, qui, faute de précisions, peut être interprétée aussi bien dans un sens que dans l'autre. Le terme σύμμαχοι, qui correspond au latin *socii*, semble, dans un message adressé à l'empereur, se rapporter à une alliance avec les Romains. Mais du ton arrogant et comminatoire du contenu de ce message, c'est exactement le contraire qui résulterait. En effet, comment et dans quel but de vrais *socii* se seraient-ils permis, notamment dans la situation donnée, en plein déploiement de la campagne, de donner à l'empereur un conseil inattendu, dont l'acception aurait signifié ni plus ni moins qu'un honteux renoncement à une guerre à visées grandioses et longuement préparée? Un tel « conseil » impératif, équivalant à un véritable ultimatum, ne pouvait venir que de la part des alliés de Décébale, car ce n'est qu'à celui-ci qu'il eût convenu que Trajan se sentît troublé devant la menace de complications imprévues, telle que l'intervention des Bures et d'autres populations à côté des Daces et qu'il se résolût à bouleverser son plan de campagne, ce qui, même sans impliquer une retraite, aurait déterminé un ralentissement des opérations et, par conséquent, la perte de l'avantage tactique que constitue, au début d'une guerre, la rapidité des mouvements et les coups de surprise.

Il est hors de doute que les ἄλλοι τε τῶν συμμάχων καὶ Βοῦροι étaient des associés de Décébale et que pour Trajan leur démarche ne représentait qu'un acte hostile. Néanmoins le terme σύμμαχοι pouvait, même en ce cas, garder l'acception de *socii populi Romani*, si c'étaient des peuples de la clientèle romaine qui rompaient maintenant leur « alliance » avec Rome, se déclarant solidaires avec Décébale. Celui-ci, d'ailleurs, était lui-même un *socius* pareil, en vertu du fameux traité conclu avec l'empereur Domitien en l'an 89 [1]. Du point de vue des Daces et de leurs associés, la rupture était justifiée, car la guerre avait été provoquée exclusivement par les Romains.

Les populations qui se trouvaient dans une certaine dépendance de Rome étaient nombreuses autour de la Dacie. Mais, même s'ils en fussent du nombre, ce qui ne résulte pas clairement du texte de Dion Cassius, les Bures ne pouvaient se considérer trop étroitement liés par un éventuel pacte d'alliance avec les Romains. Peu accessibles à la menace des forces romaines et forts de leurs positions reculées dans les montagnes et de l'union des tribus qu'ils dirigeaient, ils gardaient de fait toute leur liberté d'action.

En ce qui concerne les ἄλλοι τε τῶν συμμάχων, on ne saurait essayer de les identifier que tout vaguement, par un calcul des probabilités. Il faut en exclure d'emblée les Jazyges sarmates de la plaine hongroise actuelle, parce qu'au

explicite de Tacite sur la diversité nette des deux populations et sur l'origine suève des Bures. Aussi le caractère slave des Lugiens, pour avoir certaines chances de probabilité, n'est-il pas moins le résultat d'une déduction moderne, car Tacite, *Germ.*, 43, range ce peuple parmi les Germains. Cf. K. Tymieniecki, *Ziemie polskie wo starożytności: Ludi i kultury najdawniejsze*, Poznan, 1951, pp. 634–640, 773, 788, 795–802; W. Antoniewicz, K. Tymieniecki, etc., dans le vol. *Pierwsza Sesja archeologiczna Inst. hist. kult. mater. Polskiej Akad. Nauke, Warszawa 4.V.–8.V.1955*, Wrocław, 1957, pp. 140, 167–170, 221. Pour ce qui est d'une migration slave dans le Banat au Ier s., ce n'est qu'une pure conjecture, dépourvue de toute base documentaire.

[1] Dion Cassius, LXVII, 7. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 115–116, 121–122; C. Daicoviciu, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 298–299; R. Vulpe, Dacia, N.S., IV, 1960, p. 325–328; V, 1961, p. 368.

www.cimec.ro

cours de la guerre ils n'ont pas eu une attitude amicale à l'égard des Daces. De même, les Marcomans et les Quades, dont on sait qu'ils se sont maintenus dans la neutralité. Pour ce qui est des tribus géto-daces du Banat, de l'Olténie et de la Valachie, elles ne comptent pas, vu qu'elles étaient depuis longtemps affaiblies et à la discrétion de l'empire romain, dont les troupes du limes danubien les surveillaient de près. Il y avait d'ailleurs des garnisons romaines à l'intérieur même de ces pays danubiens, postées là dès avant le commencement de la première guerre de Trajan, comme il résulte du papyrus Hunt (Br. Mus. 2851), daté de l'an 99 et contenant l'état des effectifs de la *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria equitata* de la Mésie Inférieure [1]. Entre autres, il y est question d'un détachement de cette cohorte fixé à Buridava même, ce qui représente une preuve de plus que les Bures au message écrit sur un champignon ne pouvaient pas provenir de cette localité.

La seule direction dans laquelle, à ce moment-là, se trouvaient des populations susceptibles de se solidariser avec Décébale était vers le nord et l'est de la Dacie, où, outre les Bures, il y avait des tribus daces, bastarnes et sarmato-roxolanes, qui avaient reconnu la suprématie romaine dès l'époque de l'expédition de Plautius Aelianus, sous Néron [2], sans que cela eût représenté une entrave sérieuse à leur liberté. Les Romains les tenaient dans leur alliance plutôt par des subsides [3] que par les menaces, qu'ils auraient difficilement pu, d'ailleurs, rendre efficaces dans des régions si éloignées et d'un accès malaisé.

Pour comprendre toute l'importance de l'ultimatum envoyé à Trajan au nom des Bures et des « autres alliés », il faut penser à la situation réelle de Décébale au moment où il se vit attaqué par le successeur de Nerva. Dans ses rapports avec l'empire romain, le roi dace se trouvait sous le régime du traité conclu avec Domitien en 89, comme un client stipendié. On a tout à fait tort de croire que ce traité lui fut entièrement favorable et que, pour les subsides qu'ils lui payaient en argent, ainsi que pour les engins de guerre et les ingénieurs qu'ils lui procuraient, les Romains n'eussent obtenu aucun profit et qu'ils n'eussent pris aucune garantie. Il ne faut pas oublier que c'est Domitien qui avait imposé ce traité à Décébale, en vainqueur, à la suite d'une victoire franche, quand l'armée romaine commandée par Tettius Iulianus se trouvait encore au cœur de la Dacie [4]. Si l'empereur romain, sous la pression des complications jazygo-marcomanniques, fut contraint de ménager au vaincu d'appréciables avantages, il n'est pas moins vrai que celui-ci avait beaucoup perdu de son indépendance et qu'il se trouvait étroitement encerclé par les forces romaines, réduit à disposer seulement de la partie intérieure de la couronne de montagnes que constitue la Transylvanie. Il ne pouvait plus agir à son aise du côté du Banat, de l'Olténie, de la Valachie et de la Basse-Moldavie, qui

[1] Cf. ci-dessus, p. 227, note 1. La date de 99, proposée par R. Fink; JRS, XLVIII, 1958, pp. 104 (col. I, l. 30), 105, 110, et contestée par R. Syme, JRS, XLIX, 1959, p. 26–33, nous paraît en accord avec nos dernières constatations archéologiques concernant la fin de l'oppidum de Poiana-Piroboridava (cf. Studii clasice, II, 1960, p. 343–350; Dacia, N.S., IV, 1960, p. 324–327).

[2] CIL XIV 3608. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 102–105; D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, Bucarest, 1958, p. 137–170; R. Vulpe, Dacia, N. S., IV, 1960, p. 321–324.

[3] Les Roxolans se soulèveront en 117, lors de la mort de Trajan, pour demander au successeur de celui-ci l'augmentation des subsides que l'empire leur payait auparavant (SHA, *Hadr.*, 6, 8).

[4] Dion Cassius, LXVII, 10. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 114–117.

www.cimec.ro

se trouvaient sous la surveillance directe des armées romaines des deux provinces de Mésie [1]. Ses relations extérieures étaient entravées presque de toutes parts. C'est ainsi que s'explique pourquoi il respecta si rigoureusement et si longtemps la paix, jusqu'au moment où Trajan la rompit sans être provoqué.

Bien sûr, Décébale ne s'était pas résigné à son sort, ni ne resta inactif. Il mit amplement à profit les subsides reçus de l'empire pour équiper et instruire ses troupes et pour se faire bâtir des places fortes, en guettant patiemment une occasion favorable qui lui eût permis de recouvrer sa liberté d'action. Cependant, au lieu de cette occasion, c'étaient de sombres perspectives qui surgissaient à l'horizon. Il était loin d'ignorer les intenses préparatifs de guerre que Trajan avait entamés contre lui dès le jour de son avènement à l'empire. Si considérables que fussent les progrès de ses propres forces, Décébale se sentait encore trop faible devant ces menaces. Il devait suppléer à son infériorité par de vastes actions extérieures destinées à paralyser l'initiative romaine. Dans ce but, il avait besoin d'alliances, qu'il chercha désespérément dans toutes les directions, sans hésiter de faire des avances même au roi parthe Pacorus [2]. Mais ses tentatives de nouer des alliances se heurtaient presque partout à la vigilance organisée de l'empire.

Il ne restait à l'habile roi dace que de mettre à profit, de la façon la plus efficace, ses relations septentrionales, avec les tribus du Maramureş, de la Slovaquie orientale, de l'Ukraine transcarpatique, de la Galicie, de la Haute-Moldavie, les seules qu'il pouvait organiser commodément, loin de la surveillance romaine. En réalisant une coalition de ces tribus daces, germaniques et sarmates, prêtes à diriger leurs forces réunies, au moment le plus propice, dans la direction la plus vulnérable pour l'empire, Décébale augmentait considérablement ses ressources et pouvait espérer devenir maître de la situation. Certes, les tratatives du roi dace ne restèrent pas tout à fait inconnues à Trajan, qui ne pouvait pas non plus en sous-estimer l'importance, mais il comptait, sans doute, sur une action foudroyante, avec des forces supérieures et parfaitement mises au point, par laquelle, en écrasant du premier coup la résistance dace, il serait arrivé au cœur du royaume de Décébale avant que les alliés de celui-ci se fussent décidés à entrer en ligne. La balance de la guerre une fois inclinée en faveur des Romains, aucun allié des Daces n'eût bougé. Mais la capacité diplomatique et militaire du chef dace déjoua ces calculs. Au moment où l'armée romaine se trouvait profondément engagée à l'intérieur du pays dace et lorsque l'on espérait surprendre Décébale tout seul, voilà la coalition des amis septentrionaux de celui-ci déjà formée et prête à intervenir. C'était là la grave surprise que le messager au champignon écrit portait à la connaissance de Trajan. En fin psychologue, Décébale n'envoya pas ce message par un Dace, mais par un Bure, qui, en raison de son aspect primitif et de ses allures singulières, devait impressionner l'empereur romain encore davantage, en lui faisant voir quelles

[1] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 121; R. Fink, *loc. cit.*, p. 114–116; R. Vulpe, Studii clasice, II, 1960, p. 345–356; idem, Dacia, N.S., IV, 1960, p. 317–332; V, 1961, p. 368–372.

[2] Pline le Jeune, *Epîtres à Trajan*, 74 (éd. Hardy). Cf. J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114–117)*, Bucarest, 1937, p. 29; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, Bucarest, 1957, p. 61–66. La lettre de Pline date de l'an 112. Il y s'agit d'un esclave nommé Callidromos, qui avait appartenu à M'. Laberius Maximus, le gouverneur de la Mésie Inférieure en 100–102 et qui, ayant été capturé par un certain *Susagus*, allié de Décébale, fut offert à Pacorus par le roi dace, avec une mission de confiance. Sa capture eut lieu, sans doute, à l'occasion de la première guerre dacique, en 101–102, mais les présents envoyés au roi parthe impliquent des relations antérieures entre Décébale et celui-ci.

www.cimec.ro

Fig. 5. — Trophée d'Adamclissi. Combat entre un soldat romain et deux guerriers barbares: un Dace et un Germain.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 6. — Trophée d'Adamclissi. Dace comate captif. (Cliché S. Ferri).

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 7. — Trophée d'Adamclissi. Soldat romain escortant deux Daces piléates captifs.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

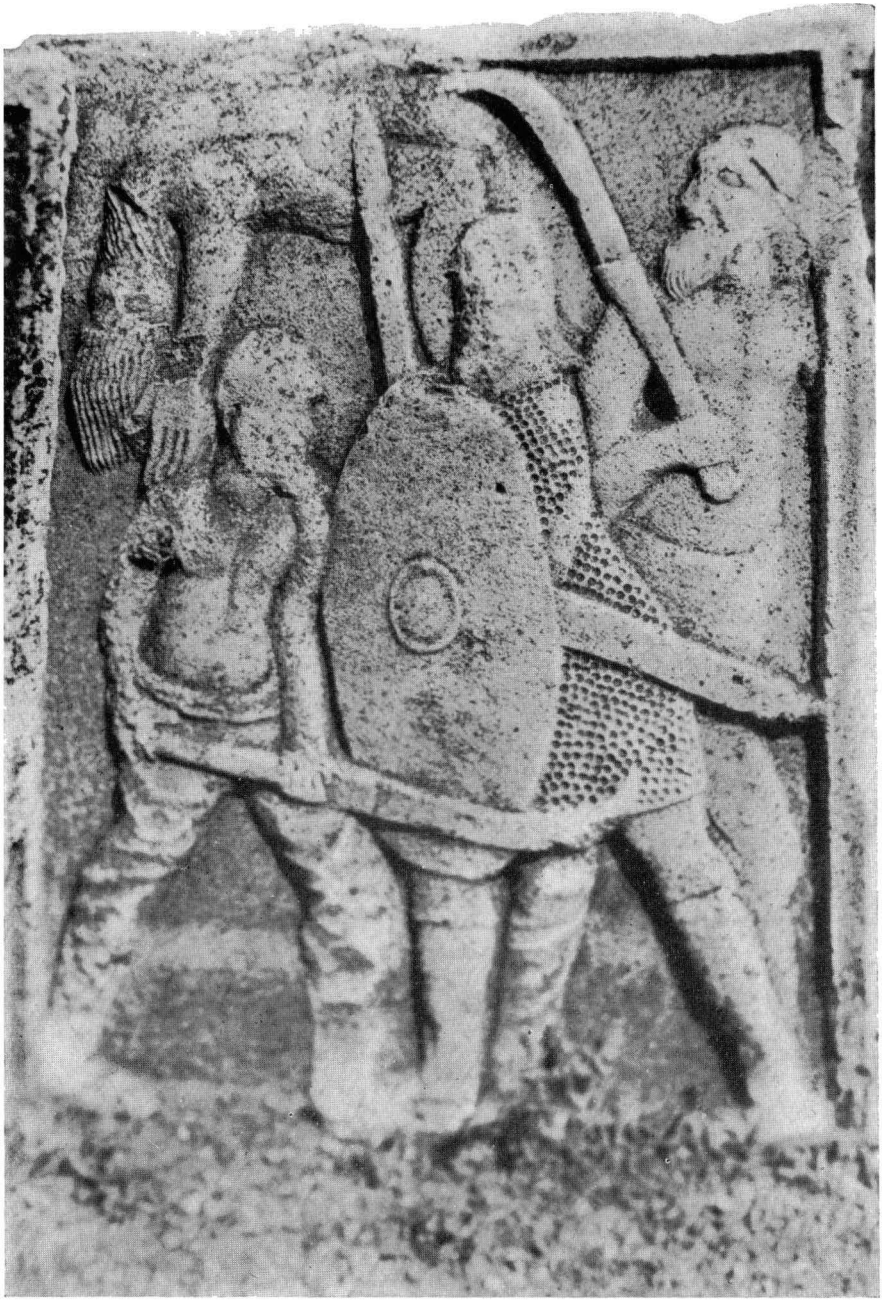

Fig. 8. — Trophée d'Adamclissi. Combat entre un soldat romain et des guerriers daces à costume germanisant.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 9. — Trophée d'Adamclissi. Sarmate captif.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

forces nouvelles et presque inconnues venaient de s'ajouter à la résistance dace et combien compliquée et périlleuse commençait à devenir la campagne qu'il avait prévue d'une façon bien plus simple.

Pour les Romains, naturellement, il était trop tard pour modifier leur dispositif stratégique en l'adaptant aux nouvelles conditions. C'est pourquoi ils accélérèrent l'allure de leur marche, en forçant, par le furieux combat de Tapae, la route qui menait vers Sarmizégétuse. Ils ne se heurtèrent nulle part, pourtant, dans leur chemin, aux Bures ou aux « autres alliés ». Il semblait que leur ultimatum n'avait été qu'un stratagème raté, une simple manœuvre d'intimidation dissimulant en réalité l'incapacité de ces barbares lointains de mobiliser et de concerter leurs forces en temps utile. Trajan pouvait encore se flatter de gagner bientôt la guerre. Les Daces de Décébale se trouvaient seuls devant lui, contraints à défendre leurs système de fortifications des montagnes d'Orăştie, représentant leur principal réduit.

Mais, tout à coup, vers la fin de l'automne de l'an 101, l'empereur romain reçoit des nouvelles très alarmantes. De considérables forces barbares, de diverses origines, ont passé le Danube par la Dobroudja et par la Valachie; une partie d'elles donnent l'assaut aux camps des faibles *auxilia* laissés pour la garde de la Mésie Inférieure, tandis que le gros s'avance vers l'intérieur des provinces balkaniques, dévastant tout ce qu'ils rencontrent devant eux et menaçant les communications de l'armée romaine, engagée loin, aux approches de Sarmizégétuse. La situation de Trajan devenait de beaucoup plus grave qu'il n'eût pu s'imaginer. Un désastre sans précédent l'attendait s'il ne réussissait pas à réagir promptement et à rétablir les choses en Mésie. Son adversaire dace s'était montré, par l'organisation et l'exécution de cette ample manœuvre, un stratège de haute classe.

Le résumé anémique de Xiphilin ne contient pas un mot sur ce tournant de la guerre, mais le relief de la Colonne Trajane en présente le récit tout entier [1]. On y voit les cavaliers daces passant le Danube à la nage et, de conserve avec les cataphractaires sarmates [2], donnant l'assaut, avec des archers, des frondeurs, des « béliers », à un camp romain. On y voit comment l'empereur, après avoir laissé dans les montagnes daces les troupes nécessaires pour maintenir les positions conquises, revient au Danube avec le gros de ses forces, qu'il fait embarquer, peut-être à Drobeta. Après un trajet en aval du fleuve, il débarque dans une ville romaine de la Mésie Inférieure, peut-être à Oescus ou à Novae. Ensuite on le voit, à cheval, à la tête de ses troupes, courant à l'encontre des envahisseurs. Le premier combat a lieu entre la cavalerie romaine et le corps des cataphractaires sarmates, qui finissent par prendre la fuite. Après, on assiste à une attaque nocturne des Romains, qui surprennent une partie des Daces et de leurs alliés autour de leurs chariots et réussissent à les mettre en déroute. Enfin, c'est le contact avec la masse principale de l'infanterie barbare, laquelle n'est vaincue qu'après une série de combats acharnés.

---

[1] C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 146–222 et planches XXIII–XXXV, scènes 31–48. Cf. aussi R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 253–257.

[2] C'est à l'occasion de cette première attaque de la cavalerie daco-sarmate que dut être pris cet esclave Callidromos dont parle Pline le Jeune (voir ci-dessus, p. 232, note 2). *Susagus*, qui en avait fait la capture pour le livrer ensuite à Décébale, doit être, d'après son nom évidemment iranien (cf. M. Vasmer, *Skythen*, dans Ebert's *Reallex. d. Vorgesch.*, s.v., p. 244–247, noms scytho-sarmates en *-agos* et *-akos)*, le chef des cataphractaires sarmates. Cf. aussi C. De La Berge, *op. cit.*, p. 39; D. Tudor, *op. cit.*, p. 61–63; C. Daicoviciu, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 306.

www.cimec.ro

C'est la seule scène de la Colonne où sont figurés des soldats romains blessés et celle où l'artiste a tenu plus qu'ailleurs à représenter un vrai carnage [1]. Après la victoire, l'empereur, heureux d'avoir échappé de justesse au grand danger qu'il avait couru, revient sur le théâtre de guerre de Dacie, en remontant le Danube avec sa flotte, tandis que Décébale, déçu par l'échec de son grand coup et se trouvant désormais vraiment seul devant son puissant ennemi, se voit contraint, après une autre série de batailles perdues, à demander la paix. Trajan, se trouvant lui aussi au bout des forces, s'empresse à y accéder. C'est de cette façon que sa première guerre dacique prit fin. Dans la seconde, terminée avec l'héroïque suicide de Décébale et avec la réduction de la Dacie en province romaine, le roi dace ne sera plus assisté par ses alliés.

L'interprétation des scènes de la Colonne relatives à la campagne de Mésie Inférieure, dans le sens que nous venons d'exposer, n'a pu prendre consistance qu'après l'exploration du Monument triomphal d'Adamclissi par l'œuvre de Tocilescu et de ses collaborateurs [2]. Ce n'est qu'après avoir constaté que ce Trophée colossal avait été érigé par Trajan et que ses reliefs se rapportaient aux guerres daciques [3], qu'on a eu l'explication du nom de *Nicopolis ad Istrum* [4] donné à une importante ville fondée par cet empereur devant le plus important col de l'Hémus et qu'on a compris la valeur réelle de certaines allusions des chronographes anciens non seulement aux guerres avec les Daces, mais aussi à ses combats contre les « Sarmates » ou « Scythes » [5]. C'est alors, à peine, qu'on s'est rendu compte de toute l'ampleur et de la complexité des opérations de la première de ces guerres et qu'on a pu déceler la vraie signification des scènes de la Colonne concernant la diversion bas-

[1] C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 197—210 et planches XXX—XXXII, scènes 40—41. Très probablement, c'est à cette bataille que se rapportent certains détails du texte de Dion Cassius (LXVIII, 8) mis en relation avec le combat de Tapae. Xiphilin a fait fusionner les récits de deux actions différentes en supprimant tous les passages intermédiaires. C'est par cette immense coupure que s'explique l'absence d'allusion à la campagne de Mésie dans ce qui nous est parvenu de l'œuvre de Dion Cassius. Le détail concernant la multitude exceptionnelle des blessés romains va bien mieux avec ce grand combat de la Mésie Inférieure qu'avec celui de Tapae. D'autre part, le texte sauvé par Xiphilin parle d'un autel érigé sur place à la mémoire des soldats morts. Or, c'est précisément un autel pareil qu'on a constaté à Adamclissi, tout près du Trophée (Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, pp. 63—78 et 87—89; CIL III 14214). La thèse de C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin, 1904, p. 18—41, renouvelée depuis peu par J. Colin, dans Latomus, XV, 1956, p. 57—82 (cf. aussi Emilia Doruțiu, dans Dacia, N.S., V, 1961, p. 345—363), suivant laquelle cet autel aurait été destiné à commémorer la défaite de Cornelius Fuscus sous Domitien, ne s'accorde pas avec les circonstances historiques, ni avec les témoignages des sources littéraires, ni avec l'ambiance des monuments archéologiques d'Adamclissi.

[2] Gr. Tocilescu — O. Benndorf — G. Niemann, *Das Monument von Adamklissi: Tropaeum Traiani*, Vienne, 1895. Pour les discussions ultérieures sur ce monument cf. T. Antonescu, *Le Trophée d'Adamclissi*, Jassy, 1905, *passim*; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 143—155; Em. Condurachi, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 531—538; F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi: Tropaeum Traiani*, 2e éd., Bucarest, 1961, *passim*.

[3] Gr. Tocilescu etc., *op. cit.*, p. 103—127; idem, *Fouilles et recherches*, pp. 5—55 et 81—87; CIL III 12467; T. Antonescu, *op. cit.*, p. 159—250.

[4] Ammien Marcellin, XXXI, 5, 14; Jordanès, *Get.*, 18.

[5] Cf. ci-dessous, p. 245, notes 2—5 et p. 246 note 1. Il ne nous semble pas probable que la population locale de la Mésie Inférieure eût participé, à cette occasion, aux actions daco-sarmates (cf. T. D. Zlatkovskaïa, *Мёзия в I—II веках нашей эры*, Moscou, 1951, p. 77 — 78); aucune indication des sources ne vient à l'appui d'une telle hypothèse et, d'autre part, les territoires de cette province étaient soudés à l'empire depuis plus d'un siècle, de sorte que ses habitants avaient perdu toute possibilité et même la velléité de s'unir aux envahisseurs.

www.cimec.ro

danubienne. Pour se faire une idée des proportions du danger que cette diversion avait représenté et de l'importance décisive que Trajan attribuait à la victoire qui l'en a sauvé, il suffit de savoir que le Trophée d'Adamclissi est l'unique monument qu'il fit construire sur un champ de bataille pour glorifier ses victoires.

On n'a pas essayé jusqu'à présent d'établir un rapport entre la coalition barbare qui envahit la Mésie Inférieure en l'an 101—102 et l'épisode au message envoyé à Trajan par les Bures avant la bataille de Tapae. Cet épisode est resté en l'air, tel qu'il fut transmis par le passage lacuneux de Xiphilin. On ne s'est pas demandé: qu'est-ce qu'ont fait les Bures et les ἄλλοι τε τῶν συμμάχων après le refus que l'empereur opposa à leur ultimatum? Se sont-ils mis à l'écart, laissant à Décébale de se débrouiller tout seul ou, par contre, ont-ils réagi, en cherchant à soutenir leur allié? Ce qui paraît plus étrange c'est qu'on ne s'est posé ces questions élémentaires pas même lorsqu'il fut établi qu'en Mésie Trajan n'eut pas à combattre que des Daces, mais aussi de grandes forces de leurs alliés.

Si dans le texte mutilé de Dion Cassius l'épisode au champignon écrit pouvait être pris pour une anecdote d'importance secondaire, que Xiphilin avait sauvé de l'oubli seulement pour son aspect curieux, ce n'est pas de la même manière qu'on aurait dû considérer son apparition parmi les images sélectionnées de la Colonne Trajane. Sur ce monument de Rome l'épisode ne pouvait figurer qu'en raison de son importance particulière dans le cours de la narration, présentant une certaine relation avec les faits ultérieurs. Comme nous l'avons montré, la signification du message envoyé à Trajan était de prévenir celui-ci sur les graves complications qui le menaçaient s'il poursuivait la guerre, en lui faisant savoir que Décébale disposait d'alliés nombreux et puissants. Mais, comme leur ultimatum avait été repoussé, il était normal que ces alliés entrassent en scène. Or la seule partie du relief de la Colonne qui se rapporte à une intervention des amis de Décébale est la campagne de Mésie. C'est donc dans cette diversion que consistait le danger dont le champignon au message des Bures avertissait l'empereur romain et que celui-ci ne comprit réellement qu'un instant avant d'être trop tard.

Il s'ensuit que, parmi les reproductions sculpturales concernant la campagne mésienne, il faudrait retrouver les Bures et les ἄλλοι τε τῶν συμμάχων. Cela est, cependant, assez compliqué, car il y a une grande différence entre la distribution des types ethniques représentés sur la Colonne Trajane et celle des types figurés sur les reliefs du Monument d'Adamclissi. Sur la Colonne, dans les scènes de combats relatives à cette campagne, on ne voit que de nombreux Daces et des cataphractaires sarmates. Le type germanique, caractérisé par la nudité du torse et par la chevelure ramassée sur une des tempes, n'y apparaît pas parmi les alliés des Daces. Au contraire, comme dans toutes les scènes de batailles reproduites sur ce monument, les Germains ne sont figurés que combattant à côté des Romains. Mais ce sont des auxiliaires irréguliers, armés de massues [1], recrutés peut-être pendant le séjour de Trajan à la frontière du Rhin.

C'est tout au plus dans la scène du combat nocturne auprès des chariots, de la planche XXIX de l'ouvrage de Cichorius, qu'on pourrait distinguer, éventuellement, un Germain luttant à côté des Daces, en Mésie. Il s'agit d'un guerrier de haute taille, au maintien fier, à la chevelure taillée autrement que chez les Daces. Son aspect somatique est évidemment nordique, sans que son torse soit à découvert

[1] Cf. C. Cichorius, *op. cit.*, II, pp. 120, 177, 186, 205; R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 235—236.

www.cimec.ro

(fig. 2). Pourtant son costume n'est pas tout à fait dace; il ne possède pas le sagum dont sont vêtus les Daces au milieu desquels il se trouve et que portent, en général, tous les Daces figurés sur la Colonne. Sans doute, cet individu indique la présence d'un élément étranger [1] à côté des Daces, mais c'est bien peu en comparaison de ce qu'on voit sur le Trophée d'Adamclissi.

Sur les métopes et les créneaux historiés de ce monument, les auxiliaires germaniques de l'armée romaine font complètement défaut. En échange, on est particulièrement frappé par la grande proportion des guerriers de type germanique qui y sont représentés dans les rangs des Daces, hauts de taille, au tronc nu, aux cheveux noués sur une des tempes, portant autour du cou une pénule (fig. 3—5)[2]. Ils sont armés d'un bouclier, d'un glaive, d'une lance, mais jamais du sabre recourbé. Ils diffèrent manifestement de leurs alliés daces figurés sur les mêmes reliefs [3], qu'on reconnaît, par contre, d'après leur sabre recourbé (fig. 5), d'après leur chevelure abondante et libre (fig. 6), leur chemise fendue sur les flancs (fig. 7), leur coiffure, qui ne consiste pas dans un bonnet mou et pointu comme celui des Daces de Décébale, mais en une calotte rigide, probablement en feutre, comme celle qui caractérise le costume des Albanais actuels (fig. 5 et 7) [4]. Naturellement, cette coiffure est portée, sur les reliefs d'Adamclissi, par des piléates, car là il y a aussi des Daces qui en sont dépourvus, les comates (fig. 6). Les Daces y présentent donc les mêmes traits essentiels avec lesquels ils sont figurés sur la Colonne. Sur les reliefs d'Adamclissi, en dehors de ce type, on discerne souvent une autre catégorie de Daces, se servant aussi d'un long sabre recourbé et portant toujours la calotte des piléates, mais présentant le tronc nu (fig. 8), à l'instar de leurs compagnons germaniques [5]. Ce type hybride ne se rencontre jamais sur la Colonne Trajane, à l'exception d'une seule scène, celle des ambassades, dont nous reparlerons plus loin. Il est évident qu'ici il s'agit de certaines tribus daces habituées à vivre en communauté avec les Germains, auxquels ils ont emprunté certaines particularités.

Une autre différence entre les deux monuments comparés se rapporte au sabre recourbé, une arme dace par excellence, qui à Adamclissi présente la forme et les dimensions d'une faux énorme, étant maniée à deux mains (fig. 5 et 8), tandis que sur la Colonne elle n'est que de la grandeur d'une faucille et on la tient par une seule main. Aussi les Daces de la Colonne portent-ils régulièrement un bouclier dans la main gauche (fig. 2), tandis que ceux d'Adamclissi en sont toujours dépourvus. Il y a, enfin, à Adamclissi, un quatrième type barbare, moins fréquent que les autres, caractérisé par une espèce de kaftan long, ouvert au devant (fig. 9),

[1] On serait tenté d'attribuer une origine germanique aussi au captif assis et ligoté, de la planche XXX (scène 40) de Cichorius, qu'un auxiliaire romain tient par les cheveux et dont le tronc est partiellement nu. Mais il faut reconnaître que, sauf cette particularité voulant exprimer plutôt le désordre vestimentaire produit par la lutte, son costume et son aspect hirsute se rattachent à ceux des Daces.

[2] Gr. Tocilescu — O. Benndorf — G. Niemann, *op. cit.*, p. 52 et suiv., les métopes 17, 20, 23, 47 et le créneau de la fig. 114; F. B. Florescu, *op. cit.*, les mêmes numéros des métopes et les créneaux 1, 17, 23, 25 (l'auteur a énormément tort en considérant daces tous les types barbares reproduits sur le Trophée).

[3] Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 66 et suiv., métopes 45—46, 48 et les créneaux des fig. 119—122; F. B. Florescu, *op. cit.*, les mêmes numéros des métopes et les créneaux 2, 6—8, 14, 18, 19, 22—24, 26.

[4] Cf. F. B. Florescu, *op. cit.*, p. 575.

[5] Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 46 et suiv., métopes 6, 9, 16, 18—20, 22, 23, 33—35; F. B. Florescu, *op. cit.*, les mêmes numéros des métopes.

www.cimec.ro

qu'on ne retrouve nulle part sur la Colonne. Ce type figure seulement parmi les captifs reproduits sur les créneaux du Trophée [1]. On l'attribue d'habitude aux Sarmates roxolans, en raison de ce vêtement d'aspect iranien [2] et aussi de son visage, qui, en certains cas, diffère de ceux des Daces et des Germains [3]. Quant aux cataphractaires, reproduits sur la Colonne, ils font tout à fait défaut sur le Trophée d'Adamclissi, où l'on ne voit, d'ailleurs, pas de cavaliers barbares, sauf, peut-être, sur une seule métope, très endommagée [4].

Les différences entre les images d'Adamclissi et les scènes correspondantes de la Colonne de Rome sont de nature à recevoir des explications controversées, surtout dans l'état actuel des recherches. Cependant, pour arriver à une solution réaliste, il faudra tenir compte, avant tout, de la dissemblance de concepts, de méthodes, d'habileté, de routine, qui sépare les sculpteurs des deux monuments, ainsi que de la diversité des problèmes techniques auxquels ils devaient faire face [5]. Sur la Colonne on a affaire à un relief continu se rapportant à la totalité des épisodes des deux guerres daciques. Si étendu que fût l'espace dont il disposait, l'artiste était forcément obligé de recourir à des compositions synthétiques, en se résignant à une sélection et à une généralisation des types les plus représentatifs du répertoire des esquisses prises sur le terrain pendant les guerres de Dacie [6]. On ne saurait lui prétendre une exactitude rigoureuse ni pour les différences de costumes et d'armement, ni pour les types ethniques, ni pour leurs proportions numériques. Aussi doit-on s'attendre de sa part à des ommissions et à des méprises. Il ne reproduisait pas des scènes et des types humains vus de ses propres yeux, mais il se bornait à une documentation indirecte et sommaire, comme l'illustrateur d'un livre. D'ailleurs, il est bien probable que le relief de la Colonne ne fait que transposer en images le texte des Commentaires rédigés par Trajan même et perdus depuis [7]. D'autre part, il est sûr que pendant les guerres on n'a pas pensé à leur commémoration par une colonne décorée d'une narration sculpturale. La Colonne Trajane fut érigée, en 113, seulement comme un témoin de la hauteur qu'avait eu la colline rasée pour faire place au Forum de Trajan. L'inscription qu'elle porte (CIL VI 960) le dit clairement, sans faire aucune allusion aux guerres daciques. Sa surface fut conçue d'abord comme lisse. Ce n'est que ultérieurement, au fur et à mesure de la construction, que, pour des raisons plutôt esthétiques, on y sculpta le relief racontant ces guerres [8].

---

[1] Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 95—96, fig. 116—118; F. B. Florescu, *op. cit.*, créneaux 4, 9—11, 16.

[2] T. Antonescu, *op. cit.*, p. 171—175; V. Pârvan, *Getica*, p. 124—125 (type « sarmate » ou « généralement daco-scythe »).

[3] Par ex. les types figurés sur les créneaux 10—11 et 16 de F. B. Florescu, *op. cit.*

[4] Métope 30: cf. Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 58, fig. 78; F. B. Florescu, *op. cit.*, fig. 209.

[5] Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 127—142; T. Antonescu, *op. cit.*, pp. 136—137, 154—157, 223—229, 243—246.

[6] R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 217; K. Lehmann-Hartleben, *op. cit.*, p. 145; I. A. Richmond, *Trajan's Army on the Trajan's Column*, « Papers of the British School at Rome », XIII, p. 2—5.

[7] T. Antonescu, *op. cit.*, I, p. 222; Th. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst*, Leipzig, 1907, p. 269—272; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucarest, 1937, p. 17; C. Daicoviciu, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 304; H. Daicoviciu, *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana*, Dacia, N. S. III, 1959, p. 322—323.

[8] G. Lugli, *Il triplice significato: topografico, storico e funerario della Colonna Traiana*, Bucarest, 1943 (Académie Roumaine: Memoriile secţiunii istorice, ser. III, tom. XXV), p. 835—842.

www.cimec.ro

C'est une toute autre situation à Adamclissi. Là il s'agit d'une œuvre conçue d'emblée avec son but, son caractère, son décor historié. Les scènes de guerre y sont isolées, car elles ne font qu'orner des éléments architectoniques. A la différence du relief de la Colonne de Rome, ces scènes ne se réfèrent pas à toutes les phases des guerres daciques, pas même à la campagne bas-danubienne tout entière, mais seulement aux circonstances d'une seule bataille, la plus importante et la plus décisive de cette campagne, celle qui eut lieu sur l'emplacement même du Trophée [1]. C'est pourquoi on n'y voit pas les cataphractaires sarmates de la Colonne Trajane, qui ne se manifestèrent qu'à l'occasion des combats préliminaires, livrés ailleurs.

D'autre part, les reliefs d'Adamclissi ne relèvent pas d'un art supérieur, comme celui de la Colonne de Rome, mais ils sont de modestes produits d'un art provincial, élémentaire, dû a des sculpteurs plutôt improvisés, qui suppléaient à leur inhabileté technique et à leur inexpérience par une sincérité scrupuleuse et par un puissant sentiment de la réalité. Le vérisme et le dynamisme de leurs sculptures ne sont pas guidés par des canons esthétiques, ni dénaturés par des raffinements d'atelier. Ils ont fait de leur mieux pour transmettre ce qu'ils connaissaient et ce qu'ils avaient vu. Entre les ans 103 et 109, quand le Monument d'Adamclissi fut bâti [2], il devait exister, dans la contrée, de nombreux témoins oculaires des actions figurés, lesquelles s'étaient passées seulement quelques années auparavant. C'est alors que la ville voisine de *Tropaeum Traiani*, qui porte le nom de ce monument, fut fondée avec des vétérans de Trajan [3]. Il n'est pas exclu, d'ailleurs, que même les masses d'esclaves employés à la construction du Trophée et de la ville fussent formées en premier lieu des captifs barbares pris à l'occasion de la bataille commémorée.

Partant de ces considérations, on est en droit de voir dans les reliefs d'Adamclissi des documents de la campagne de Trajan en Mésie Inférieure bien plus fidèles, pour les aspects particuliers, que les scènes de la Colonne de Rome. Mais, en ce cas, il est utile de retenir la proportion impressionnante des types germaniques et germanisants sur les sculptures du Trophée [4], ainsi que leur rôle proéminent dans

[1] T. Antonescu, *op. cit.*, p. 209–222; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 155.

[2] L'inscription du Trophée date de l'an 109 (CIL III 12467). D'autre part, la construction de ce monument n'a pu commencer qu'après la paix de 102.

[3] La plus ancienne inscription de cette ville est une dédicace faite à Trajan par les habitants locaux, *Traianenses Tropaeenses*, en 115–116 (CIL III 12470). Mais sa construction dut commencer en même temps que celle du Monument voisin, c'est-à-dire peu après la victoire locale de l'an 102. T. Antonescu, *op. cit.*, p. 211–212, a tort de croire qu'Ammien Marcellin et Jordanès, dans leurs notices concernant la fondation de Nicopolis ad Istrum par Trajan, auraient fait une confusion avec la ville de Tropaeum Traiani. Les deux villes ont été également bâties par Trajan, pour commémorer deux batailles différentes de la même campagne mésienne de 101–102. Comme la grande bataille d'Adamclissi fut la dernière de cette campagne, il s'ensuit que la ville qu'on voit en voie de construction, sur la Colonne, dans une scène immédiatement précédente (Cichorius, *op. cit.*, pl. XXX, scène 39), ne peut pas être celle de Tropaeum Traiani, comme le soutient T. Antonescu, mais bien Nicopolis ad Istrum, la seule qu'on eût pu construire avant la fin de la campagne.

[4] Tenant compte seulement des reliefs suffisamment clairs, nous y constatons 43 figures germaniques ou germanisantes pour 21 figures manifestement daces. Parmi les 43 individus vêtus à la germaine, c'est-à-dire au torse nu et à pénule, nous discernons 31 Germains proprement dits, caractérisés par le *nodus*, tandis que les autres 12 portent la calotte dace et combattent au sabre recourbé. Parmi les 21 Daces complètement habillés, il y a 15 piléates et 6 comates. Quant aux Sarmates portant le kaftan, ils sont en nombre de quatre.

www.cimec.ro

les épisodes représentés, ce qui impose la conclusion que l'élément dirigeant de la coalition barbare qui livra la bataille d'Adamclissi fut d'origine germanique.

Qui étaient-ils, ces Germains? On les identifie couramment avec les Bastarnes. Cette identification est entrée dans la tradition comme un fait bien établi, que personne n'a cru nécessaire de mettre en doute [1]. Cependant elle ne repose sur aucun témoignage des textes. Les sources ne font pas la moindre mention des Bastarnes par rapport aux guerres daciques. On ignore complètement leur attitude pendant ces guerres. On ne connaît pas non plus leur aspect physique, ni leur costume, pour les comparer effectivement avec le type d'Adamclissi au torse nu, à pénule et à *nodus*. Pis encore, le premier essai d'identifier ce type avec les Bastarnes a été fait seulement pour les besoins d'une théorie dont l'inanité a été depuis longtemps et généralement reconnue. Il s'agit de la fameuse thèse de A. Furtwängler que le Trophée d'Adamclissi aurait été érigé à l'époque d'Auguste pour glorifier la victoire de M. Licinius Crassus contre les Bastarnes et les Gètes en 29—28 av. n. ère et que Trajan y aurait ajouté son inscription seulement par abus [2]. La théorie, évidemment fausse, a disparu de la circulation, car personne n'a plus essayé de la faire ressusciter, mais l'identification avec les Bastarnes est obstinément restée, bien que les raisons qui la rendaient plausible dans le cadre augustéen de la thèse de Furtwängler n'eussent plus de validité pour l'époque de Trajan, quand les Bastarnes étaient loin du rôle remarquable qu'ils avaient joué cent trente ans plus tôt.

Si cette vaine conjecture a si longtemps survécu à l'effondrement de son point de départ, c'est parce que, par l'effet d'une méprise, on n'a rien vu de mieux pour la remplacer. Puisque la coalition barbare qui envahit la Mésie Inférieure pendant la première guerre dacique de Trajan dut se former à l'est de la Dacie, au voisinage des Sarmates, on a considéré que les seuls Germains, qui, dans ces parages-là, se trouvaient en même temps en contact avec les Daces et avec les Sarmates, étaient les Bastarnes [3]. Or ce raisonnement n'est pas du tout impeccable. Son défaut essentiel est de négliger complètement les Bures, qui étaient aussi des Germains, voire plus authentiques que les Bastarnes [4] et qui, habitant au nord de la Dacie, avaient un contact encore plus étroit avec les populations daces locales, sans leur manquer ni la facilité de communiquer avec les tribus daces de la Moldavie et avec le monde sarmate, par les cols des Carpates dont disposait l'union des tribus hétérogènes qu'ils dirigeaient. C'est par ces cols, du côté de la Galicie, de la Bucovine et de la Moldavie, qu'ils avaient accès aux mêmes voies vers la Mésie Inférieure que les Bastarnes avaient jadis utilisées dans leurs incursions balkaniques et que les Costoboces suivront lors de leur incursion à l'époque de Marc Aurèle. On a tort de consi-

[1] Si ce n'est lorsqu'on nie d'emblée leur caractère germanique, comme c'est le cas de F. B. Florescu, *op. cit.*, p. 631—648, qui, contre toute évidence, les englobe pêle-mêle parmi les Daces.

[2] A. Furtwängler, *Intermezzi: Kunstgeschichtliche Studien*, Leipzig—Berlin, 1896, p. 62—77; idem, *Das Tropaion von Adamklissi*, München, 1903, pp. 465, 481 et suiv.

[3] E. Petersen, Mitteil. d. deutsch. archaeol. Inst. Roemische Abteilung, XI, 1896, pp. 302—303, 315. V. Pârvan, *Getica*, p. 122—123. Jusqu'à un certain moment, nous avons suivi aussi ce point de vue (par ex. dans *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 148 et suiv.), mais nous avons fini par l'abandonner lorsque nous avons entrevu la possibilité de lui préférer une identification mieux fondée (cf. Dacia, N.S., IV, 1960, p. 330, note 102; V, 1961, p. 371, note 24).

[4] Sur le caractère mélangé des Bastarnes, malgré leur fond incontestablement germanique, voir Strabon, VII, 3, 15 et 17 (305—306); Tacite, *Germ.*, 46. Cf. notre ouvrage *Le problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, dans le vol. *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences historiques, Rome 1955*, Bucarest, 1955, p. 110—113.

www.cimec.ro

dérer les Carpates orientales comme un obstacle infranchissable. Pour les habitants de ces montagnes, maîtres de leurs passages, cet obstacle n'existe pas. C'est par là, par exemple, que les Roumains du Maramureş descendirent, au XIVe siècle, pour fonder la principauté de Moldavie.

À la différence des Bastarnes, qui ne sont point mentionnés dans les sources par rapport aux guerres de Trajan, les Bures représentent précisément l'élément germanique que Dion Cassius, confirmé par la Colonne Trajane, met en tête de son récit comme le principal allié de Décébale. Comme il résulte de l'enchaînement logique des faits, ce sont ces Bures qui menèrent la diversion mésienne, dont l'épisode le plus dramatique fut la bataille d'Adamclissi. Ce sont donc eux les Germains reproduits, dans une proportion si importante et avec un rôle si éminent, sur les reliefs du Trophée commémorant cette bataille.

Une coïncidence particulière vient à l'appui de cette conclusion. Il s'agit du *nodus*, le trait spécifique des Germains figurés à Adamclissi, qu'on retrouve mentionné par Tacite, dans le chap. 38 de la *Germania*, comme une caractéristique par excellence des Suèves [1]. Or, comme nous l'avons déjà signalé, le même auteur, dans le même ouvrage, tient à définir les Bures comme une population d'origine précisément suève.

Cette concordance constitue aussi une excellente preuve de la supériorité des sculptures d'Adamclissi sur la Colonne Trajane sous le rapport de leur valeur documentaire. Mais elle n'en est pas la seule. Nous avons déjà remarqué que les Daces d'Adamclissi, qu'ils soient figurés demi-nus ou complètement habillés, emploient un long sabre recourbé qu'ils tiennent à deux mains (fig. 5 et 8) et que sur la Colonne Trajane ce type d'arme fait complètement défaut, étant partout remplacé par une variante de dimensions plus réduites, maniée à l'aide d'une seule main. En réalité, les deux sortes de sabres recourbés ont existé également chez les Daces. Le type grand, en forme de faux, est attesté par un exemplaire de 0,90 m de longueur, trouvé à Rupea (Cohalm), dans le sud-est de la Transylvanie, et conservé au Musée Brukenthal de Sibiu (fig. 10) [2]. On pourrait, éventuellement, y rattacher un sabre provenant de Káloz (comitat de Fejér) en Pannonie, près de Székesfehérvár (Stuhlweissenburg), où il fut découvert fortuitement dans une tombe censée du IIe s. de n. ère, mais ses dimensions, diminuées de moitié (0,55 m de longueur) [3],

[1] *Insigne gentis obliquare crinem nodoque substringere: sic Sueui a ceteris Germanis, sic Sueuorum ingenui a seruis separantur.* Tacite ajoute que d'autres tribus aussi ont emprunté aux Suèves cette particularité, mais avec un usage rare et seulement pour les jeunes hommes *(in aliis gentibus, seu cognatione aliqua Sueuorum, seu, quod saepe accidit, imitatione, rarum et intra iuuentae spatium).* Cette assertion suffit à F. B. Florescu, *op. cit.*, p. 641 et suiv., pour en faire un argument essentiel de sa thèse que le *nodus* ne serait pas spécifique aux Germains et qu'il pouvait appartenir aussi bien à n'importe quelle autre population européenne, y compris les Daces. Or il est évident que la phrase citée ne justifie pas une telle interprétation, car elle ne se réfère qu'à des tribus germaniques, les seules dont l'ouvrage de Tacite s'occupe. D'autre part, l'auteur de la récente monographie sur le Monument d'Adamclissi (dans laquelle les contributions positives font bon ménage avec les commentaires erronés et même avec des bévues élémentaires) ne se soucie pas de la portée des nombreux textes littéraires et reproductions sculpturales, qu'il présente pourtant et qui prouvent, sans exception, que le *nodus* caractérisait seulement les Germains.

[2] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 507 et fig. 342.

[3] I. Bóna, dans Acta Archaeologica, Budapest, VI, 1955, 1–4, p. 71–77, pl. XVII, 34; XVIII, 4; XX, 2. La présence de cet exemplaire au centre de la Pannonie s'expliquerait, selon l'auteur, par une incursion des Daces septentrionaux.

www.cimec.ro

le rapprochent aussi bien du second type, dont la longueur normale varie autour de 0,30—0,40 m, comme on le voit par deux exemplaires[1] trouvés vers le sud-ouest de la Transylvanie[2]. Le sabre long doit représenter une variante régionale, adoptée seulement par les tribus du nord et de l'est de la Dacie. Comme dimensions et mode d'emploi, cette variante accuse, sans doute, une influence sarmate, vu son analogie avec ces *gladii quos praelongos utraque manu regunt*, que Tacite, dans ses *Histoires* (I, 79), atteste pour les cataphractaires roxolans, sans préciser cependant s'il s'agit, là aussi, de lames recourbées[3].

L'absence du sabre long sur la Colonne est un exemple caractéristique de ces ommissions qui nous imposent l'obligation d'envisager avec circonspection les détails ethnographiques reproduits sur ce monument de Rome. Les artistes qui y ont travaillé n'ont fait, à cet égard, que généraliser des particularités enregistrées dans une seule région, notamment dans les environs de Sarmizégétuse, où, pendant les deux guerres de Trajan, les forces romaines, avec tout leur état major, firent un séjour plus long. Il ne faut donc pas s'étonner si la campagne de Trajan en Mésie fut transcrite d'une façon si inégale sur la Colonne: l'artiste en connaissait exactement les faits essentiels, avec l'intensité de leur développement, car il les lisait dans les relations officielles, mais pour s'en imaginer les détails il ne disposait que des modèles unilatéraux ou tout à fait inadéquats, qu'on lui avait procuré de la Dacie du sud-ouest. En dépit de leur art puéril, les pauvres tailleurs de pierre d'Adamclissi étaient, sans doute, bien mieux pourvoyés pour cette besogne, car ils savaient du moins qu'à la

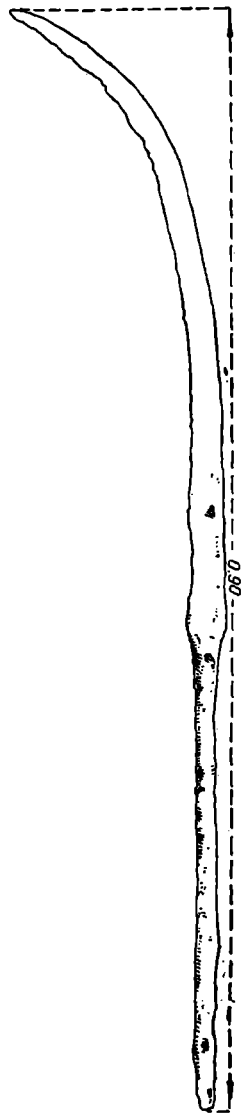

Fig. 10. — Rupea (Cohalm), Transylvanie. Sabre dace recourbé, en fer, destiné à être manié à deux mains. D'après V. Pârvan, *Getica*, fig. 342.

[1] Le premier fut découvert à Grădiştea Muncelului (Sarmizégétuse): SCIV, IV, 1953, 1—2, p. 169, fig. 22. Le second, à Silivaş: M. Roska, dans Praehist. Zeitschr., XVI, 1925, p. 210—213, fig. 1, 5; idem, Arhivele Olteniei, Craiova, V, 1926, p. 50 et suiv.; idem, *Erdély régészeti Repertóriuma*, I, *Öskor*, Kolozsvár (Cluj), 1942, p. 210, n° 33, fig. 249, 5; cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 779 et pl. XXVI, 1.

[2] On a trouvé de nombreux coutelas, datant des VIe —IVe s.av.n. ère, aussi en Olténie, aux approches du Danube (D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 211—218; fig. 257, 6 et 9; 259, 2 — 6; D. Berciu — E. Comşa, dans Materiale şi cercetări arheologice, II, 1956, p. 324—454, *passim*), mais, bien plus anciennes que les sabres daces, ces armes relèvent des types, un peu différents, des *sicae* illyriennes, dont l'aire de diffusion couvre surtout la moitié occidentale de la Péninsule Balkanique (cf. notre ouvrage *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930, pp. 40—41, 129).

[3] Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 506.

www.cimec.ro

bataille qu'ils tenaient à figurer avaient participé des populations diverses et que les Daces qui y avaient combattu, associés à des Bures germaniques et à des Sarmates, provenaient d'une toute autre région que les Daces de Sarmizégétuse, dont ils différaient par des particularités de costume et d'armement [1].

C'est de la même façon que nous venons d'expliquer, ci-dessus, l'absence du type germanique à *nodus* dans les rangs des Daces représentés sur la Colonne Trajane par rapport à la campagne bas-danubienne, contrastant avec sa grande fréquence parmi les ennemis des Romains, sur les reliefs d'Adamclissi. On remarque la même absence dans toutes les scènes de batailles représentées sur la Colonne, y compris celles qui furent livrées en Dacie. Les Germains n'y combattent que dans la situation d'auxiliaires romains.

Par exception il y a, toutefois, sur ce monument de Rome, deux épisodes où, en dehors des scènes de combat, on voit des Germains, tout à fait semblables à ceux d'Adamclissi, figurant du côté des Daces. C'est d'abord le cas de la scène 27 de la planche XXI de Cichorius, où, après la bataille de Tapae et avant la campagne de Mésie, donc pendant la marche de Trajan vers Sarmizégétuse, l'empereur reçoit une ambassade symbolisée par des Daces comates à pied et à cheval, précédés par deux fantassins germains à torse nu, à pénule et à cheveux ramassés en un *nodus* (fig. 11). Un des Germains porte un bouclier, mais dans l'autre main il ne tient aucune arme. Quant à l'autre Germain et aux cavaliers daces, ils sont tout à fait désarmés. Leur attitude et surtout celle des Daces est très fière; ils n'ont point l'air de se soumettre, mais de négocier sur le pied d'égalité. On a vu dans les deux Germains des auxiliaires de l'armée romaine escortant les envoyés des Daces [2]. Mais l'absence de leurs armes, ainsi que leur position au premier rang devant l'empereur, auquel ils adressent la parole, s'opposent à une telle interprétation. Ils font évidemment partie de cette nouvelle ambassade, dont on ne trouve pas de trace dans le texte de Dion Cassius comprimé par Xiphilin, mais qui fut, à notre avis, envoyée par les Bures et leurs alliés pour avertir Trajan qu'il est encore temps de faire la paix avec Décébale, avant qu'ils ne se vissent obligés de prêter un secours effectif à celui-ci. Les deux Germains doivent être les représentants de ces Bures. Quant aux Daces, ils ne sont pas des locaux. Le fait même que parmi eux il y a des cavaliers dénote l'intention de l'artiste de les présenter comme un élément nouveau, étranger à l'armée locale de Décébale, laquelle apparaît toujours formée seulement d'infanterie [3]. Cette intention devient encore plus précise si l'on rapproche cet épisode de celui qui suit peu après, dans la scène 31 de la planche XXIII,

[1] Il est utile de remarquer que les plus plausibles des analogies que F.B. Florescu *(op. cit.*, p. 569—624) établit, avec sa compétence d'ethnographe, entre les costumes reproduits sur les reliefs d'Adamclissi et ceux des paysans roumains actuels, se rapportent d'une façon spéciale aux régions septentrionales de la Transylvanie et de la Moldavie. C'est le cas des braies à fronces (p. 584—589), du kaftan (p. 590—592) — que, malgré les contestations injustifiées de l'auteur, il faut considérer d'origine iranienne —, de certaines particularités des sandales rustiques, en roumain *opinca* (p. 599), de la chemise féminine à encolure froncée (p. 604), de l'emmaillotement des nourrissons (p. 613—614). Il semble que l'auteur ne s'en doute pas, car il tend à nier précisément le corollaire de ces analogies, à savoir l'origine éminemment nord-carpatique et mélangée des barbares figurés à Adamclissi.

[2] C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 137. *Contra:* E. Petersen, *loc. cit.*, p. 303, note 2.

[3] À l'exception des scènes 143—144 de la planche CV de Cichorius, *op. cit.*, où il ne s'agit cependant pas d'une véritable cavalerie dace, mais de la fuite de Décébale et de ses principaux compagnons, qui, montés à cheval, cherchent à échapper à la poursuite des cavaliers romains.

www.cimec.ro

où l'on voit une masse de cavaliers daces franchissant le Danube pour attaquer les garnisons romaines de la Mésie Inférieure. C'est l'épisode avec lequel commence la campagne du Bas-Danube. Par conséquent, la scène concernant l'ambassade des Bures et de la tribu des cavaliers daces — qui provenaient probablement de la Moldavie du nord — , représente, de fait, un prélude de ce grand coup de surprise que Trajan reçut pendant sa première guerre dacique. L'ambassade, dont les propos furent naturellement repoussés, ne fut qu'une feinte destinée à dissimuler la soudaineté et la direction de ce coup.

L'autre épisode où des Germains font leur apparition à côté des Daces se retrouve dans la scène 100 de la planche LXXIII de Cichorius, se rapportant au commencement de la seconde guerre, quand Trajan se trouvait à Drobeta, près du fameux pont sur le Danube, qu'il venait d'inaugurer. La scène (fig. 12) représente des délégués des populations voisines des Daces de Décébale, qui sont venus saluer l'empereur romain, en manifestant ainsi la dissolution de leur alliance avec Décébale. A la tête de ce groupe de barbares, de différents types et costumes, se trouvent deux individus auxquels l'artiste a accordé une attention toute spéciale, car ils sont les seuls représentés en action de converser directement avec l'empereur. C'est d'abord un Germain et, immédiatement après lui, un piléate dace. Ils s'adressent à Trajan à titre d'égalité, dans une attitude digne, debout, la tête portée haut, exprimant leurs intentions amicales par des gestes mesurés. L'empereur, tenant un rouleau dans sa main gauche, peut-être le texte du pacte d'amitié, les accueille avec un geste d'acquiescement fait de la main droite. Le Germain, principal personnage de la députation à ce qu'il paraît, est reproduit avec tous les traits caractérisant les guerriers germaniques d'Adamclissi: torse nu, pénule attachée autour du cou, cheveux noués sur la tempe. Tout près de lui, au deuxième plan, il y a un autre Germain, au même costume, moins le *nodus*. Quant au piléate, il est habillé du costume dace commun, caractérisé par la chemise fendue sur les flancs et par le sagum, mais son couvre-chef présente la forme d'un fez conique rigide, probablement en feutre, tout à fait différent du bonnet mou et pointu des Daces de Décébale. Derrière lui, se voit un type germanisant, qui ne semble pas participer directement aux négociations, car son regard est porté ailleurs. Sa tête est abîmée, mais ce qui reste de son contour semble se rapporter à un comate dace [1]; au reste il présente le costume germanique, avec le torse nu et la pénule.

Dans ces costumes variés, il est impossible de ne pas reconnaître les types principaux rencontrés sur les reliefs d'Adamclissi, c'est-à-dire un type germanique, un autre dace et un troisième à caractères mixtes (fig. 8). Ce n'est que la forme de la coiffure du piléate qui diffère, car le fez des Daces d'Adamclissi présente exclusivement la forme de calotte hémisphérique (fig. 5 et 7—8). Mais c'est un détail peu

[1] Dans la série des gravures faites d'après la Colonne Trajane par P. Santi Bartoli en 1667 et rééditées par E. Dzur, *Die Traianssäule*, La Haye, 1941, pl. 169, tableau 75, la tête de cet individu apparaît complète et surmontée d'un fez tronconique à l'instar du piléate dace qui le précède. On serait enclin à croire que, à cette époque-là, la tête n'était pas encore cassée, s'il n'y avait pas d'autres dessins, antérieurs, comme celui de la Galerie des Peintures de Modène, du début du XVIe s., où la même tête est représentée d'une autre manière et sans coiffure (M. Macrea, Ephemeris Dacoromana, VII, 1937, p. 77—116 et fig. 12). Il s'agit, par conséquent, de reconstitutions différentes dues également à l'imagination des copistes en question. En réalité, l'avarie du marbre, en ce point-là, remonte à une époque bien reculée.

www.cimec.ro

important[1] du moment qu'il s'agit de la même rigidité, contrastant avec la mollesse du bonnet pointu des piléates de Décébale. Toujours est-il qu'on a affaire à d'autres Daces que ceux-ci et qu'ils font leur apparition constamment en association avec des Germains.

Le quatrième type d'Adamclissi, c'est-à-dire celui des Sarmates au kaftan (fig. 9), est absent du groupe des ambassades figurées sur la Colonne, sauf à l'identifier avec celui des deux individus qui, situés derrière le comate à costume germanique, sont représentés têtes nues et portant d'étranges robes, longues jusqu'aux chevilles[2]. Bien sûr, ce n'est pas le vêtement iranien d'Adamclissi à longue coupure longitudinale en face, mais, comme nous l'avons déjà dit, il ne faut pas trop demander aux sculpteurs de la Colonne en fait d'exactitude des détails. Un troisième individu de ce groupe, figuré au second plan, porte une calotte hémisphérique, comme celle d'Adamclissi.

Derrière les personnages enrobés, il y a deux cavaliers piléates qui terminent la file des délégués du premier plan de la scène. Ils portent le costume dace complet, la tête couverte d'un fez tronconique. Représentés à pied, tenant la bride de leurs chevaux, ils sont armés, à la différence des autres délégués. L'un laisse voir sur son flanc une épée engaînée, l'autre appuie sa main gauche sur un carquois. Dans la file du second plan, on ne discerne que la moitié supérieure de plusieurs individus appartenant surtout aux types dace et germanique[3].

En général, la scène comprend les représentants de toutes les populations que nous avons vu coalisées, pendant la première guerre, en faveur de Décébale. Nous y retrouvons toutes les catégories des guerriers barbares figurés sur les reliefs d'Adamclissi, ainsi que les cavaliers daces que le relief de la Colonne nous a montré passant le Danube et attaquant les forteresses romaines, au début de la campagne mésienne. Ce n'est que les cataphractaires sarmates qui y manquent, ce qui est bien explicable, vu qu'en cette occurrence paisible, leur armure spécifique n'était nullement indiquée. Ils y étaient suffisamment représentés par leurs délégués « en civil », portant de longs vêtements.

Il est utile de retenir que dans la scène des ambassades la place principale est tenue par les Germains, de même que dans la scène antérieure des envoyés des Bures et des cavaliers daces essayant de traiter avec Trajan avant le déclenchement de la diversion de Mésie et de même que dans les scènes de combats reproduites sur les reliefs d'Adamclissi. Ils apparaissent partout comme les dirigeants de la coalition. Ces Germains n'étaient que ces Bures qui avaient expédié à Trajan le message écrit sur un champignon lors du commencement de la première guerre. Leurs compagnons: Daces septentrionaux, Daces de Moldavie, Sarmates roxolans, ne sont que les ἄλλοι τε τῶν συμμάχων, auxquels ce message faisait allusion. Aussi, sur la Colonne, entre tous les épisodes que nous avons mentionnés, y-a-t-il une liaison logique que l'inconséquence des artistes à reproduire leurs détails n'a pas réussi à obscurcir.

---

[1] Les artistes du Trophée ont simplifié les lignes d'une coiffure qui, à la suite d'un usage prolongé, avait pris, probablement, une forme quasi-hémisphérique.

[2] Ces types ont été déjà identifiés avec ceux des Sarmates. Cf. C. Cichorius, *op. cit.*, III, p. 150; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 120 et 122.

[3] C. Cichorius, *op. cit.*, III, p. 149, croit que les deux personnages du second plan portant une bandelette autour de la tête sont des Grecs du Pont Gauche ou bien des Bosporans.

www.cimec.ro

La scène des ambassades barbares, fermant la série de ces épisodes, symbolise un grand succès politique de Trajan. La coalition des Bures et des « autres alliés », laquelle, pendant la première guerre, avait failli compromettre toute son entreprise, se trouvait maintenant de son côté ou du moins neutralisée. Ce renversement d'attitude à l'égard de Décébale n'eut lieu qu'après l'échec du coup de surprise par lequel celui-ci, essayant à forcer les dures conséquences de sa défaite de 102, avait désespérément provoqué la seconde guerre. La scène des ambassades, sur la Colonne, est précédée d'une série d'épisodes représentant l'offensive dace contre les garnisons romaines, suivie de son insuccès et de la réaction des Romains [1]. Persuadés désormais de la chute inévitable du roi dace et, déjà éprouvés par leurs propres revers de la première guerre, il ne restait aux Bures et aux « autres alliés » que de s'adapter aux circonstances et de reconnaître la suprématie de l'empire romain au dernier moment opportun.

Devant la prééminence que les reliefs d'Adamclissi, en concordance avec les scènes les plus significatives de la Colonne Trajane, attestent par rapport à un élément germanique au sein de la coalition barbare qui déclencha la diversion de Mésie Inférieure en 101—102, il semble curieux que les sources littéraires faisant mention de cette campagne bas-danubienne ne contiennent aucune allusion, non seulement à la priorité des Germains, mais pas même à leur simple participation à cet événement. Cependant la contradiction entre les deux espèces de sources n'est qu'apparente. Nous en trouvons l'explication dans le caractère laconique et indirect des renseignements littéraires respectifs, qui, datant sans exception d'une basse époque, n'ont fait que transmettre, incidentellement et avec une concision extrême, l'écho d'une tradition vieille déjà depuis plusieurs siècles.

C'est ainsi qu'Ammien Marcellin, narrant l'invasion de la Mésie et de la Thrace par les Goths de son temps, c'est-à-dire sous l'empereur Valens et ayant l'occasion de mentionner la ville de Nicopolis ad Istrum, croit de son devoir d'en expliquer le nom, très vaguement, par une brève allusion à la victoire de Trajan « sur les Daces » [2]. C'est toujours par rapport à l'origine de cette ville que Jordanès, auteur du VIe s., racontant l'invasion gothique du temps de Decius, fait une mention, nn peu plus précise, d'une victoire de Trajan « sur les Sarmates » [3]. Dans un passage très succinct de la célèbre Chronique d'Eusèbe, on lit que Trajan triompha « des Daces et des Scythes » [4]. La même assertion se retrouve dans la Chronique d'Hiéronyme avec le renseignement supplémentaire, s'accordant avec les données de la Colonne Trajane, que l'événement eut lieu en l'an 102 [5]. Faisant mention toujours de la victoire de Trajan « sur les Daces et les Scythes », Cassiodore la rapporte à l'an 105, date qui ne correspondrait qu'à l'épisode des ambassades de la Colonne Trajane, quand les populations qui avaient participé naguère

[1] C. Cichorius, *op. cit.*, planches LXVIII—LXX.

[2] Ammien Marcellin, XXXI, 5, 15: *Nicopolis quam indicium uictoriae contra Dacos Traianus condidit imperator.*

[3] Jordanès, *Get.*, 18: *(Cniua) Nicopolim accedit quae iuxta Iatrum fluuium est constituta notissima, quam deuictis Sarmatis Traianus et fabricauit et appellauit Victoriae ciuitatem.*

[4] Eusèbe, dans P. Migne, *P.G.*, XIX, p. 551: Τραϊανὸς Δάκας καὶ Σκύθας ὑπέταξε καὶ ἐθριάμβευσεν.

[5] Hiéronyme (S. Jérôme), chez R. Helm, *Eusebius Werke*, VII, Berlin, 1956, p. 194, à la IVe année du règne de Trajan (102 de n. ère): *Traianus de Dacis et Scythis triumphauit.*

www.cimec.ro

à la campagne de Mésie, finirent par entrer dans le système politique de l'empire romain [1]. Il faut ajouter l'assertion de Georges le Syncelle, selon qui Trajan soumit les Daces et les Scythes [2].

Plus compliquée et plus énigmatique est une information d'Aurelius Victor, du IVe s., que l'empereur Trajan aurait soumis, outre « les Daces piléates » avec leur roi Décébale, aussi des « Saces » avec leur chef « Sardonius » [3]: *domitis in prouinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio.* Ce passage est très controversé [4]. L'interprétation la plus probable doit être celle qui considère les noms *Saci* et *Sardonius* comme résultant de certaines coruptèles dans les manuscrits. Le nom *Saci* ne représente, d'ailleurs, qu'une émendation moderne de la forme *satisque*, la seule qui figure dans les manuscrits et qui pourrait aussi bien, voire mieux, représenter le reste d'un mot commun mutilé: *Dacorum pileatis [com]atisque nationibus* [5]. Quant au nom *Sardonius*, qui dans les manuscrits apparaît sous une forme bizarre, à l'accusatif pluriel: *Sardonios*, à une place réclamant toutefois l'ablatif, il est aussi très suspect. On pourrait y voir, avec beaucoup de chances, une corruption du nom des Sarmates *(Decibalo rege ac Sarmatis)*, par analogie avec les exemples des autres auteurs que nous venons de citer [6].

L'apparition si perséverante du nom des Sarmates chez ces auteurs, ainsi que son alternance avec celui des « Scythes », nous offrent la possibilité d'expliquer l'ommission des Germains dans leurs très brèves informations. La source dont tous ces auteurs se sont inspirés ne donnait pas des précisions ethniques pour les alliés de Décébale qui avaient attaqué la Mésie Inférieure, mais seulement une indication très générale sur leur provenance, exprimée par un nom collectif, à acception géographique. A l'époque de Trajan on était habitué depuis déjà un siècle à confondre les vastes régions transcarpatiques, aussi bien vers le nord que vers l'est, avec le domaine des Sarmates. Parlant des populations du côté de la Vistule, comme les Bastarnes, les Vénèdes et les Fennes, Tacite incline à les englober parmi les Sarmates à cause de leurs relations fréquentes avec ceux-ci, bien qu'il leur reconnait en réalité, d'autres origines [7]. D'autre part, Ptolémée, en décrivant la Sarmatie [8], comme une grande division de l'Europe, y inclut tous les territoires situés à l'est de la Germanie, entre la Mer Baltique et les Carpates septentrionales. Même ces montagnes chez lui s'appellent « sarmatiques » (Σαρματικὰ ὄρη). Il était très naturel, surtout quand le besoin de concision l'exigeait, de désigner une coalition des populations hétérogènes de ces contrées par le nom tout court de « Sar-

---

[1] Cassiodore, *Chron.*, chez P. Migne, *P.L.*, LXIX, p. 1231: *His consulibus (Candido et Quadrato) Traianus de Dacis et Scythis triumphauit.*

[2] Georges le Syncelle, I, p. 655, 14 et suiv.

[3] Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XIII.

[4] Cf. Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 125, note 1; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 119; N. Iorga, *op. cit.*, I, 2, p. 163; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 137.

[5] N. Iorga, *loc. cit.*; idem, *Explicaţia Monumentului de la Adamclisi*, Bucarest, 1936 (Académie Roumaine: Memoriile secţiunii istorice, ser. III, tom. XVII), p. 208, note 6.

[6] Gr. Tocilescu — Benndorf — Niemann, *loc. cit.*

[7] *Germ.*, 46.

[8] *Geogr.*, III, 5.

www.cimec.ro

Fig. 11. — **Colonne Trajane. Ambassade des alliés de Décébale reçue par Trajan pendant la première guerre dacique, en 101, à la veille de la campagne de Mésie Inférieure. D'après Cichorius, *op. cit.*, pl. XXI.**

Fig. 12. — **Colonne Trajane. Ambassade des anciens alliés de Décébale, présentant leur soumission à Trajan, en 105, lors de la seconde guerre dacique. D'après Cichorius, *op. cit.*, pl. LXXIII.**

www.cimec.ro

www.cimec.ro

mates »[1]. Dans le cas des associés de Décébale, ce n'est donc pas que les Roxolans qu'il faut entendre sous ce nom, mais aussi les Bures et les diverses tribus daciques du nord de la Dacie et de la Moldavie qui avaient agi dans le cadre d'une opération commune. Quant au nom de « Scythes », qu'Eusèbe, Hiéronyme, Cassiodore ont substitué à celui de « Sarmates », par rapport aux alliés de Décébale, son acception géographique est encore plus nette, car, à l'époque de Trajan et à plus forte raison à l'époque tardive des auteurs respectifs, les Scythes, comme élément ethnique proprement dit, ne représentaient plus qu'un vieux souvenir.

[1] C'est sous ce nom que l'invasion des Costoboces de 170 — 171 est désignée dans une inscription d'Éleusis (IG, II², 3411, v. 3: Σαυροματῶν ἔργον ἄθεσμον). Cf. I. I. Russu, Dacia, N. S., III, 1959, p. 350; J. et L. Robert, REG, LXXV, 1962, p. 151.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

ENCORE SUR LES BUTS ET LA DATE DE COMPOSITION DE L'HISTOIRE AUGUSTE

PAR

TADEUSZ ZAWADZKI (Poznan)

La discussion autour de la collection de biographies impériales connue sous le nom de *Historia Augusta* a beaucoup contribué à notre connaissance de l'histoire du Bas-Empire, mais elle aura assez peu poussé à l'élucidation des problèmes posés dans le célèbre mémoire d'Hermann Dessau, paru il y a un peu plus de soixante-dix ans [1]. A vrai dire, il n'y a qu'une seule constatation de Dessau et de ses partisans qui n'ait pas été contestée et à laquelle on ne saurait opposer des objections: celle qui forme le point de départ de la théorie qui prétend que l'*Histoire Auguste*, dans l'ensemble, n'est qu'une mystification littéraire, rédigée postérieurement aux règnes de Dioclétien et de Constantin, à qui elle est dédiée. Dessau et — après lui — Otto Seeck [2] et Henri Stern [3] ont relevé dans les pages dédicatoires des incohérences et même des contradictions incompatibles avec les intentions proclamées par les auteurs et avec l'époque à laquelle ils prétendent appartenir. Cette incompatibilité ne peut s'expliquer sinon par l'intention délibérée de duper le lecteur, de lui donner de fausses idées sur la personne de l'auteur et sur les circonstances de la rédaction de l'œuvre [4]. C'est là ce que, dès l'abord, on a appelé la « Fälschung », le faux.

Rendre sensible la mystification, c'est, bien entendu, offrir des points d'appui à la critique de la valeur de l'*Histoire Auguste*. Cependant, ainsi que vient de le

---

[1] H. Dessau, *Über die Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae*, Hermes, XXIV, 1889, p. 337–392.

[2] O. Seeck, *Politische Tendenzgeschichte im 5. Jahrhundert*, Rheinisches Museum, N.F., LXVII, 1912, p. 591–608.

[3] H. Stern, *Date et destinataire de l'Histoire Auguste*, Paris, 1953, p. 29–31.

[4] Le grand mérite de H. Stern *(ouvr. cité*, pp. 10 sq. et 29 sq.) est de distinguer dans la théorie de Dessau deux séries d'arguments: ceux qui se rapportent à l'existence du faux, de la mystification, et ceux qui visent à en préciser la date. La plupart des chercheurs ayant pris attitude contre la théorie de Dessau n'ont pas fait cette distinction: ainsi A. Momigliano, dans son mémoire *An unsolved problem of historical forgery: The Scriptores Historiae Augustae*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XVII, 1954, p. 22–46.

www.cimec.ro

faire observer une fois de plus D. M. Pippidi, il serait d'une mauvaise méthode que de partir de cette constatation pour arriver à la conclusion selon laquelle l'ensemble des données fournies par le texte incriminé serait à rejeter [1]. En dépit du fait que le ou les rédacteurs du recueil ont soigneusement caché leur identité, en attribuant l'ouvrage à des individus qui n'ont apparemment jamais existé, il n'est pas douteux qu'ils ont eu à leur disposition des sources authentiques, ce qui signifie qu'une partie tout au moins des renseignements qu'ils nous fournissent peut correspondre à la réalité des faits. Cela n'empêche que les prétendus documents qu'ils invoquent à chaque instant soient faux, — en ce sens que forgés de toutes pièces, — cela n'empêche non plus que les données à partir desquelles ces faux ont été commis soient, elles, réelles, tout au moins en certains cas. Les éprouver, en les confrontant avec l'ensemble des informations fournies par les autres sources à notre disposition, c'est un devoir de la critique historique. Mais, j'ai hâte de le dire, ce n'est pas là mon intention dans ce travail, où je me propose de m'occuper non pas *des faux* contenus dans l'*Histoire Auguste* [2], mais du faux par excellence qu'est cet ouvrage tout entier. En contribuant, comme je l'espère, à élucider les raisons ayant poussé l'auteur ou les auteurs anonymes à avoir recours à une mystification, je pourrai peut-être projeter ne serait-ce qu'une faible lumière sur la date de la composition d'un texte qui a suscité tant de discussions.

Les considérations qui précèdent ont beau paraître évidentes, il n'en est pas moins vrai que, jusqu'à la parution du livre de Norman H. Baynes [3], la plupart de ceux qui se sont intéressés au problème de l'*Histoire Auguste* ont borné leurs efforts à chercher dans ce texte des anachronismes prouvant une date de composition postérieure à Constantin le Grand. On s'est aussi adonné, avec ardeur, à la *Quellenforschung*, en essayant de montrer que notre ouvrage puisait directement à des sources provenant de l'époque postconstantinienne. Cependant, toute l'érudition et toute la sagacité dont on a fait preuve dans ces études n'ont pas abouti à des preuves irréfutables. Passant en revue les principaux arguments pour la datation tardive de l'*Historia Augusta*, Arnaldo Momigliano [4] a montré qu'on n'a pas trouvé jusqu'ici un seul anachronisme indéniable et qu'à chaque proposition des partisans de la théorie du faux on peut opposer des objections essentielles. Les moins fondés et les plus faciles à contredire sont, selon Momigliano, les prétendus anachronismes que l'on a cherchés dans le domaine des institutions politiques, de l'économie, des idées religieuses et de la topographie de Rome [5].

La *Quellenforschung* elle-aussi n'a pas réussi à identifier de façon sûre un seul ouvrage qui ait été directement utilisé par l'HA. Les ressemblances entre la *Vita Septimi Seueri* et le texte d'Aurelius Victor ne peuvent pas, aujourd'hui, être considérées comme une preuve que ce dernier a été utilisé comme source directe, ce qui était la base de la datation de Dessau et de beaucoup de ses partisans [6].

[1] *Un nuovo prefetto del pretorio in un'iscrizione della Scizia Minore*, Dacia, N.S., II, 1958, p. 249–258.

[2] Sur ce genre de faux, voir en dernier lieu Ernst Hohl, *Über die Glaubwürdigkeit der Historia Augusta*, dans Sitzungsberichte d. Deutschen Akad. d. Wissenschaften, Klasse für Gesellschaftswiss., 1953, Nr. 2.

[3] N. H. Baynes, *The Historia Augusta: its Date and Purpose*, Oxford, 1926.

[4] A. Momigliano, *ouvr. cité*.

[5] A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 38.

[6] Th. Mommsen, *Die Scriptores Historiae Augustae*, Hermes, XXV, 1890, p. 273 sq.; A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 31; H. Stern, *ouvr. cité*, p. 17–27.

www.cimec.ro

Le problème des motifs du faux a été posé au début même de la grande discussion par Th. Mommsen, à qui le *cui bono* était loin d'apparaître évident [1]. Ce problème présente d'ailleurs deux aspects: il convient de distinguer, d'une part, le but auquel le faux était destiné à servir et, d'autre part, les raisons pour lesquelles le rédacteur de l'ouvrage aurait inventé la date antérieure et les noms des six auteurs fictifs.

H. Dessau a essayé de répondre à Mommsen en indiquant comme motif du faux la crainte du rédacteur d'être démasqué en tant qu'auteur de plagiats et forgeur de documents [2]. Cette explication a été très sérieusement discutée par A. Momigliano, qui, sans citer le nom de Dessau, la trouve « more reasonable » que les prétendus motifs religieux et politiques [3], mais ne manque pas non plus d'invoquer plusieurs exemples de plagiateurs et d'imposteurs qui n'ont pas hésité à donner leurs propres noms à leurs « forgeries ». Aussi, la supposition de Dessau n'apparaît pas satisfaisante, d'autant plus qu'il ne s'est occupé que d'un seul aspect du problème des motifs du faux.

Comme je viens de l'écrire, un point de vue essentiellement nouveau a été apporté dans ce débat par Norman H. Baynes [4]. Ce savant a été le premier à découvrir dans l'HA une tendance politique, qui a pu être aussi la cause du faux, et il a initié par son livre une série assez longue d'études consacrées à préciser cette tendance. Le point de départ de la théorie de Baynes est fourni par les ressemblances qu'il a pu établir entre les activités attribuées par l'HA à Alexandre Sévère et les mesures prises par Julien l'Apostat afin de réformer et d'améliorer l'administration de l'empire. Ces ressemblances ne pouvaient pas, selon Baynes, se répéter plusieurs fois, sous différents empereurs: aussi la *Vita Alexandri Seueri* dans l'HA n'était-elle à ses yeux qu'un récit du règne de Julien. En glorifiant Alexandre Sévère, en l'exaltant comme l'idéal du bon prince, le rédacteur de l'HA aidait à sa manière la cause de Julien; l'ouvrage tout entier serait ainsi un produit de la propagande en faveur de cet empereur, dont les convictions religieuses étaient, suivant l'historien anglais, partagées par le rédacteur. Par ailleurs, Baynes considère l'HA comme une œuvre destinée à glorifier toute la dynastie constantinienne, et pour le prouver il soumet à une analyse subtile et minutieuse tous les passages où il croit découvrir des allusions à cette dynastie. Mais Baynes se sentait obligé d'avouer son embarras devant la simple question posée par Ch. Lécrivain [5]: « Pourquoi ce subterfuge du compilateur au lieu d'un panégyrique franc et sans danger? » En réponse, l'historien anglais

---

[1] Th. Mommsen, *ouvr. cité*, p. 229: «Aber die Biographie des Claudius mit ihren überschwänglichen Lobreden auf einen ephemeren und längst verstorbenen Herrscher mit der unverfrorenen Erklärung, daß dies der Constantins wegen geschehen, mit ihrer feierlichen Hinweisung auf die Unvergänglichkeit der flavischen Dynastie trägt unverkennbar den Stempel des Officiosus; und die Hypothese, daß hier in mühsamer Fälschung der Preis einer zur Zeit der Abfassung ausgestorbenen Dynastie verkündet werde, wird einfach widerlegt für jeden Unbefangenen durch das *cui bono*, das bei litterarischen Produkten dieser Art nicht trügen kann. Sie ist gerade so wahrscheinlich wie es die Verherrlichung der Neapolitaner Burbonen durch einen italienischen Loyalen sein würde».

[2] H. Dessau, *Über die Scriptores Historiae Augustae*, Hermes, XXVII, 1892, p. 572–578; il avoue aussi p. 605: «freilich muß ich gestehen, daß ich nicht alles erklären kann».

[3] A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 42.

[4] N. H. Baynes, *ouvr. cité*.

[5] Ch. Lécrivain, dans le compte rendu du livre de Baynes, Revue Historique, CLIV, 1927, p. 113.

www.cimec.ro

ne savait que suggérer que les propagandistes de la cause païenne avaient leurs raisons pour procéder avec circonspection [1].

La question de la tendance politique, ainsi que la question des motifs personnels du faussaire ont fait également l'objet des profondes études de Werner Hartke [2]. Ce savant suit l'opinion de Baynes quant au caractère encomiastique de l'HA, destinée à glorifier la maison constantinienne, mais il conçoit ce panégyrique d'une manière différente. A l'en croire, la tendance politique aurait été imprimée à l'HA par Nicomachus Flavianus, auteur d'une *Historia Romana* adressée à l'empereur Gratien, marié avec une fille de Constance II. Nicomachus aurait utilisé ce premier ouvrage pour rédiger dans un délai très court (septembre 394 — janvier 395) l'HA, qui était destinée à implorer la clémence de Théodose pour les sénateurs partisans d'Eugène. Plusieurs exemples de magnanimité, témoignée par divers empereurs aux rebelles issus des rangs du sénat, avaient, selon Hartke, pour but d'amener Théodose victorieux à faire usage lui-même de cette clémence. C'est ce qui aurait été le but immédiat et très concret de l'HA. En subsidiaire, Hartke tente aussi de découvrir les causes ayant déterminé l'auteur à ne pas avouer son nom: Nicomachus Flavianus avait été *praefectus Vrbi* sous l'usurpateur Eugène et, comme tel, il se sentait compromis devant Théodose [3]. Au demeurant, cette explication proposée par Hartke dans sa première étude sur l'HA n'a plus été reprise dans *Römische Kinderkaiser*.

L'idée de Hartke sur le caractère apologétique de l'HA a été reprise plus récemment par Henri Stern [4], avec des conclusions chronologiques sensiblement différentes. Pour ce dernier le panégyrique en faveur de la famille constantinienne — inhérent aux pages de l'HA — est tellement accentué et visible qu'il serait inadmissible d'attribuer cet ouvrage à une époque postérieure à Julien l'Apostat. Néanmoins Stern n'est pas d'accord avec Baynes quant au caractère de la propagande poursuivie par l'HA; il montre aussi que le *terminus a quo*, l'année 360, admis en vertu des ressemblances entre la *uita Septimi Seueri* et Aurelius Victor, ne saurait être pris en considération. En employant la méthode de Baynes et de Hartke, Stern cherche attentivement des rapprochements entre la situation politique sous

[1] N. H. Baynes, *The Historia Augusta: its Date and Purpose. A Reply to Criticism*, The Classical Quarterly, XX, 1928, p. 170: «A pertinent question to which I can give no adequate answer. I have already suggested that in Rome it may have been politic for the pagan propagandist to proceed with caution. The difficulty is not, of cause, peculiar to my theory...»

[2] W. Hartke, *Geschichte und Politik im spätantiken Rom. Untersuchungen über die Scriptores Historiae Augustae*, Klio-Beiheft XLV, 1940; *Römische Kinderkaiser, eine Strukturanalyse römischen Denkens und Daseins*, Berlin, 1951.

[3] W. Hartke, *Geschichte...*, p. 165: «Die bisher ganz ungelöste Frage, warum der Verfasser nicht frei und frank unter seinem Namen wie einst Symmachus einen panegyricus schreibt, würde sich so beantworten lassen. Der jüngere Nikomachus war— und das erschwerte seine Lage gegenüber der des Symmachus 388 — Beamte des Usurpators als *praefectus urbi*. Er hatte nichts zu hoffen und konnte als erklärter Hochverräter nicht erwarten, das Ohr des Kaisers zu finden. Er mußte vielmehr — mit Recht, wie die von uns oben S. 92 ausgezogenen Erlasse des Honorius zeigen — befürchten, daß nicht nur seine Existenz, sondern auch sein Name zusammen mit der ganzen Epoche der Tyrannen ausgestrichen und ausgelöscht werde. Das möchte ihn auch bewogen haben, statt des panegyricus ein Geschichtswerk unter fremden Namen herauszugeben, das freilich, wie wir uns zu zeigen bemühten, seinen eigentlichen panegyrischen Ursprung nicht verleugnen konnte».

[4] *Ouvr. cité* ci-dessus p. 249, n. 3. Sur ce travail, voir aussi le compte rendu d'A. Momigliano dans JRS XLIV, 1954, p. 129—131, qui fait observer que les arguments en faveur de l'an 353 ne sont pas plus convaincants que ceux en faveur de n'importe quelle autre date.

www.cimec.ro

Constance II et les prétendues allusions contenues dans les passages dédicatoires de l'HA ; il examine les tendances idéologiques de l'HA et il arrive à proposer comme date de la rédaction de l'ouvrage les années 352—354. C'est au cours de ces années que les sénateurs partisans de l'usurpateur Magnence avaient à craindre les représailles de Constance II, et c'est pour reconcilier l'empereur avec le parti sénatorial que l'HA aurait été compilée. Une date voisine (345—350) avait d'ailleurs été proposée dès 1905 par U. Giri, bien que celui-ci ne s'occupait que de cette partie de l'HA qui est attribuée a Flavius Vopiscus [1].

La théorie de Stern ne parvient tout de même pas à faire disparaître les doutes et les objections qui surgissent de toutes parts, une fois dissipée l'impression produite par l'érudition et la sagacité de l'auteur. Bien mieux, c'est justement cette sagacité qui fait surgir des doutes. La question qui se pose est en effet la suivante: s'il faut avoir autant d'esprit pour saisir les subtiles allusions destinées à être comprises par l'empereur, peut-on croire sérieusement qu'elles aient été déchiffrées sans peine par lui et par son entourage? Peut-on supposer que ces louanges, plutôt hermétiques, de la dynastie constantinienne aient été comprises à la cour impériale? Même en admettant que pour les contemporains de telles allusions étaient sensiblement plus claires, une réponse positive à ces questions semble peu plausible. Les détenteurs du pouvoir suprême attendent toujours qu'on les comble d'éloges sans équivoque, non des allusions subtiles, qu'on ne puisse déchiffrer que laborieusement. On peut donc appliquer à la théorie de Stern les mots de Momigliano à propos de certaines théories antérieures: « Anyone who wanted to make propaganda for Julian in 362, as Baynes suggests, or to plead clemency after the Eugenian revolt in 394, would come more plainly in open » [2].

Si, jusqu'ici, il s'est avéré impossible d'établir un rapport direct entre des événements politiques concrets et la tendance de l'HA, l'existence même de cette tendance ne saurait être sérieusement contestée. Au contraire, la littérature ancienne nous fournit peu d'exemples d'ouvrages où l'idéologie d'un groupe social soit exprimée d'une manière aussi directe et aussi claire que chez les *Scriptores Historiae Augustae*. Ce recueil nous permet de suivre de près le développement et l'utilisation pratique d'une conception historiographique destinée à servir les intérêts de l'ordre sénatorial [3]. Plus et mieux que toute autre œuvre historiographique romaine, l'*Histoire Auguste* nous permet de saisir le mécanisme qui faisait naître des jugements sur les « bons » et les « mauvais » princes, selon l'attitude adoptée par ceux-ci à l'égard de l'aristocratie sénatoriale [4]. De même, l'analyse des données économiques offertes par l'HA prouve que l'ouvrage a été rédigé dans l'intérêt de l'aristocratie sénatoriale, qui possédait d'immenses domaines ruraux [5].

---

[1] U. Giri, *In qual tempo abbia scritto Vopisco le biografie degli imperatori*, Torino, 1905.

[2] A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 40.

[3] Dans le sens où nous l'entendons, « l'idéologie » de l'HA n'est qu'une tendance dans le sens le plus large du mot, qu'il faut distinguer de la propagande directe. Voir à ce propos A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 43.

[4] Sur ce même problème, voir aussi S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo romana*, Roma, 1951, A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Sévère-Alexandre*, Paris, 1925; W. Hartke, *ouvr. cité*, passim; H. Stern, *ouvr. cité*, p. 81—92; E. Ştaerman, *Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях римской империи*. Moscou, 1958.

[5] Comme l'a montré, entre autres, S. Mazzarino, *ouvr. cité*, p. 345—370. Cet auteur penche pour une date quelque peu postérieure à Théodose I, opinion partagée également par J. Straub,

www.cimec.ro

Mais le point culminant de cette tendance prosénatoriale est l'idéal du « bon » empereur, tel qu'il est décrit minutieusement dans la *uita Alexandri Seueri*. Cette biographie a été l'objet d'une étude attentive de K. Hönn [1], qui a essayé de montrer que la plupart des informations sur l'activité d'Alexandre Sévère a été puisée dans le Code Théodosien et dans les écrits de plusieurs auteurs antérieurs, à commencer par Cicéron. Bien qu'on ne saurait être d'accord avec Hönn quant à la possibilité d'attribuer à telles ou telles sources précises [2] les données de la *uita Alexandri Seueri*, il semble évident que la plus grande partie de ces « renseignements » ne sont que des clichés ou des *loci communes*, ne reflétant nullement la réalité. Ces τόποι étaient d'ailleurs modelés, dans la pensée de l'auteur, d'après des idées lentement élaborées dans les milieux aristocratiques au sujet de ce qu'on était d'accord à considérer comme un « bon » prince. On y retrouve les quatre vertus cardinales attribuées au *princeps* dès l'époque d'Auguste: *uirtus*, *clementia*, *iustitia* et *pietas* [3], auxquelles s'ajoutent le respect du sénat, la tempérance, la parcimonie, la gravité, le sens du devoir, la tolérance envers les religions étrangères et la générosité envers les hommes de mérite. Toutes ces vertus sont illustrées par de nombreux exemples, qu'on pourrait attribuer à n'importe quel empereur ; souvent aussi l'auteur répète à plusieurs reprises ses propres assertions, en doublant ainsi les proportions de la *uita Alexandri Seueri*, qui devient de la sorte bien plus volumineuse que les biographies de certains empereurs mieux connus que le fils de Iulia Mammaea.

La biographie d'Alexandre Sévère forme un tout avec la *vita Heliogabali*, dont le caractère et les activités représentent une antithèse complète avec ceux de son cousin. Au jeune prince modéré, sobre, soucieux des affaires de l'empire on oppose le portrait d'un adolescent qui, à peine monté sur le trône, s'adonne aux plus viles et odieuses voluptés; un exemple sinistre des excès auxquels peut être poussé un jeune prince par l'intempérance et l'avidité des plaisirs.

L'auteur de la biographie d'Elagabale se montre à tel point soucieux d'énumérer ces plaisirs honteux, qu'il omet d'imputer à celui-ci, dans sa *uita*, plusieurs graves erreurs, qu'il rappelle seulement dans la biographie d'Alexandre Sévère. On ne trouve, dans le premier texte, pas une seule mention du fait qu'Elagabale avait promu des eunuques aux postes les plus élevés de la cour, tandis que de tels renseignements sont répétés plusieurs fois avec indignation dans la *uita* d'Alexandre. Celui-ci, au contraire, reçoit les louanges excessives de l'auteur pour avoir chassé les eunuques de la cour impériale et pour ne pas s'être laissé influencer par eux.

Dans la biographie d'Alexandre Sévère les eunuques sont l'objet d'une hostilité et d'une haine extrêmement violentes. L'auteur consacre à cette question quatre longs passages [4], en objectant aux eunuques leur vénalité [5] qui conduit à la ruine

Studien zur Historia Augusta (Dissertationes Bernenses, 4), Bern, 1952. Straub suit Hartke quant aux arguments en faveur d'une date tardive, il accepte aussi la tendance mise en avant par Hartke. Il est cependant d'avis que cette tendance ne se rattache pas directement à l'actualité et que l'ouvrage a pu être écrit seulement après la mort de Théodose I.

[1] K. Hönn, *Quellenuntersuchungen zur vita Heliogabali und vita Alexandri Severi*, Berlin—Leipzig, 1911.

[2] Voir N. H. Baynes, *ouvr. cité*, p. 45; H. Stern, *ouvr. cité*, p. 88 et 90.

[3] A. von Premerstein, *Vom Wesen und Werden des Principats*, Abhandlungen der bayerischen Akad. Wiss., Phil.-Hist. Klasse, N.F., XV (1957), p. 4—9.

[4] *Vita Alexandri Seueri*, 23, 4—8; 34, 3; 45, 4—5; 66, 3—4; 67, 1.

[5] *Vita Alexandri Seueri*, 45, 4: *cum diceret nolle ab aulicis suas uendi dispositiones, quod factum fuerat sub Heliogabalo cum ab eunuchis omnia uenderentur.*

www.cimec.ro

de l'État, l'avidité du pouvoir [1], les mensonges à l'aide desquels ils trompent le prince, en l'isolant des réalités [2]. Il souligne le mépris avec lequel Alexandre Sévère s'exprimait publiquement sur les eunuques et rappelle les mesures prises par lui pour remédier à cette plaie de la vie publique romaine [3].

Il est plus que douteux que les *cubicularii* qui sous le Haut-Empire ont parfois exercé une grande influence sur des empereurs tels que Domitien ou Commode, aient été des eunuques [4]. Aucune source, aucun pamphlet ne l'atteste de façon catégorique; au contraire, des témoignages très nets, empruntés jusqu'à l'*Histoire Auguste*, nous informent que Cleander, le *cubicularius* de Commode, avait des enfants [5] et qu'un autre chambellan, Eclectus, était lui aussi marié [6]. Sans doute y a-t-il eu à la cour impériale, sous le Haut-Empire, une certaine quantité de jeunes esclaves servant aux plaisirs de leurs maîtres, des *spadones* ou *exsoleti*, mais ceux-ci n'occupaient certainement pas des postes auliques, comme les eunuques du Bas-Empire. L'auteur de la *uita Alexandri Seueri* distingue d'ailleurs expressément entre les *eunuchi* et les *exsoleti*: à côté de renseignements répétés sur l'expulsion des eunuques de la cour impériale, on y lit l'assertion que cet empereur se proposait d'interdire expressément le commerce des *exsoleti*, mais qu'il n'y a pas réussi [7]. Aussitôt après avoir exposé les mesures d'Alexandre Sévère contre les *eunuchi*, il fournit d'ailleurs de nouvelles précisions sur les peines édictées contre les *exsoleti* [8].

Ainsi donc, puisqu'on ne connaît pas d'exemples d'eunuques ayant occupé des charges importantes sous le Haut-Empire, il est permis de conclure que les attaques de l'auteur de la *uita Alexandri Seueri* contre les eunuques reflètent des réalités qui ne sont devenues courantes à la cour impériale qu'à partir du milieu du IVe siècle. La haine violente et le mépris qui sont les seuls sentiments éprouvés par l'auteur à l'égard des eunuques seraient d'ailleurs incompréhensibles s'il n'avait eu constamment sous les yeux le spectacle de ces vices, étroitement liés à la vie de cour au temps du Bas-Empire. Enfin, cela résulte également de la phrase:

---

[1] *Vita Alexandri Seueri*, 45, 5: *quod genus hominum idcirco secreta omnia in aula esse cupiunt ut soli aliquid scire uideantur et habeant unde uel gratiam uel pecuniam requirant.*

[2] *Vita Alexandri Seueri*, 66, 3: ... *qui eos (scil. principes) a populo et amicis summouent; qui internuntii sunt aliud quam respondetur saepe referentes, claudentes principem suum et agentes ante omnia, ne quid sciat.*

[3] *Vita Alexandri Seueri*, 23, 4—5: *eunuchos de ministerio suo abiecit et uxori ut seruos seruire iussit, et cum Heliogabalus mancipium eunuchorum fuisset, ad certum numerum eos redegit nec quicquam in Palatio curare fecit nisi balneas feminarum.* 23, 7: *idem tertium genus hominum eunuchos esse dicebat nec uidendum nec in usu habendum a uiris sed uix a feminis nobilibus.* 34, 3: *eunuchos, quos Heliogabalus et in consiliis turpibus habebat et promouebat, donauit amicis addito elogio, ut, si non redissent ad bonos mores, eosdem liceret occidi sine auctoritate iudicii.* Il est curieux que dans la *Vita Heliogabalis*, 21, 7, on rencontre une mention assez semblable: en énumérant les cadeaux somptueux que l'empereur donnait largement à ses amis, l'auteur précise *eunuchos pro apophorethis dedit*, ce qui, dans ce contexte, a une toute autre signification.

[4] J. E. Dunlap, *The office of the Grand Chamberlain in the later Roman and Byzantine Empires*, University of Michigan, Studies Humanistic Series, vol. XIV, N.Y., 1924, pp. 167, 169 nn.; voir aussi: L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, X^{e} ed. (1922), p. 38.

[5] Dion, LXXII 4; Hérodien, I, 13, b; *SHA uita Commodi*, VII, 3.

[6] Dion, LXXII, 13.

[7] *Vita Alexandri Seueri*, 24, 4: *habuit in animo ut exsoletos uetaret, quod postea Pihlippus fecit, sed ueritus est ne prohibens publicum dedecus in priuatas cupidines conuerteret*; 39, 2: *exsoletorum ita expers, ut, quemadmodum supra diximus, legem de his auferendis ferre uoluerit.*

[8] *Vita Alexandri Seueri*, 34, 4: *mulieres infames... publicari iussit, exsoletis omnibus deportatis, aliquibus etiam naufragio mersis...*

www.cimec.ro

d'essor du pouvoir des eunuques: le règne de Constance II et celui d'Arcadius Ier. Sous Arcadius, le grand chambellan Eutrope a exercé pendant cinq années (de 395 a 399) un pouvoir sans limites, en obtenant même le consulat pour 399 [1]. C'est seulement après la chute d'Eutrope que Claudien a publié ses invectives contre lui [2]. Les années pendant lesquelles Eutrope était au pouvoir sont celles de la date attribuée à l'*Historia Augusta* par J. Straub et Santo Mazzarino [3]. L'autre période pendant laquelle un eunuque a été tout-puissant, c'est le règne de Constance II, au cours duquel le grand chambellan Eusèbe a exercé pendant de longues années une influence prépondérante et souvent néfaste [4]. Ce fait, ainsi que les considérations sur l'idéologie de l'HA invoquées par Henri Stern, sont des indices qui font que le règne de Constance II apparaisse — pour ce qui est de la composition de l'*Histoire Auguste* — comme la date la plus probable.

Par ailleurs, tout en soulignant l'intérêt des thèses de Stern sur l'idéologie de l'HA, il nous faut rejeter ses conclusions concernant ce qu'on peut appeler le « but immédiat » de l'ouvrage. Aux remarques critiques qui précèdent, on ajoutera que, dans son argumentation, l'historien français n'a su échapper à une contradiction. Selon lui, le but immédiat de l'HA aurait été d'obtenir la clémence impériale pour les partisans sénatoriaux de Magnence; en même temps, il admet avec raison que la « tendance » de l'ouvrage est d'attaquer les eunuques de la cour [5]. Il semble pourtant évident que si quelqu'un cherchait à obtenir une grâce de Constance II pour les sénateurs coupables, il n'aurait jamais commencé par indisposer son entourage, si influent...

★

Les observations qui précèdent n'apportent, bien entendu, qu'une contribution modeste à la solution des problèmes aussi nombreux que variés que pose un texte comme l'*Histoire Auguste*. Elles ne visent d'ailleurs qu'à rendre tangibles les raisons ayant pu amener le rédacteur du recueil à dissimuler son identité, ce qui revient à dire qu'elles ne portent que sur un seul aspect de l'activité du faussaire. Pareillement, pour ce qui est du problème de la date, elles n'aboutissent qu'à un vague *terminus post quem*, constitué par les dernières années du règne de Constantin le Grand, ou, encore mieux, par le règne de Constance II.

Tout compte fait, il y aurait peut-être lieu d'avouer notre ignorance, abandonnant l'espoir d'arriver à fixer à l'ouvrage une date trop précise, à le renfermer dans le cadre étroit de quelques années. Quant aux tentatives se proposant de découvrir le « but immédiat » du recueil, peut-on même dire que la question soit correctement posée? Ne serait-il pas plus prudent, et plus méthodique aussi, de se contenter à considérer l'étrange compilation qu'est l'*Histoire Auguste* comme un produit caractéristique des conditions sociales et politiques ainsi que de la lutte idéologique propres aux derniers siècles de la civilisation antique?

[1] E. Stein, *ouvr. cité*, pp. 228–231, 233–235, 241, 247.
[2] Claudius Claudianus, *In Eutropium*.
[3] Voir ci-dessus, p. 265, n. 5.
[4] J. E. Dunlap, *ouvr. cité*, p. 260–270; E. Stein, *ouvr. cité*, pp. 133, 167.
[5] Voir ci-dessus p. 256, n. 8.

www.cimec.ro

OBSERVAȚII ASUPRA POEZIEI LUI CLAUDIAN

DE

N. I. BARBU

Trei factori contribuie la sporirea interesului pentru poezia lui Claudian: în primul rînd, talentul poetului; în al doilea rînd, împrejurările în care a trăit și a scris; în sfîrșit, tezaurul poetic pe care-l avea la îndemînă, cînd și-a compus versurile.

Într-adevăr, după recunoașterea unanimă a învățaților care s-au ocupat de opera lui Claudian, acest poet s-a bucurat de un viguros talent, pus în slujba unui temperament pasionat și a unei vaste culturi. Apoi, Claudian a trăit într-o perioadă de primejdii pentru Roma și de intrigi și dezlănțuiri de patimi politice la curtea imperială, împrejurări care au făcut să vibreze profund cele mai subtile coarde ale sufletului său. În sfîrșit, tezaurul poetic latin i-a pus la îndemînă toate procedeele literare de care avea nevoie, pentru a exprima cele mai fine nuanțe ale gîndirii și simțirii sale.

Poezia lui Claudian merită să fie studiată nu numai pentru că, în studiile făcute pînă acum, nu s-au formulat caracterizări care să pună în lumină cît mai exact cu putință meritele și lipsurile acestui talentat poet, dar nu s-a întreprins, după știrea noastră, un studiu care să privească poezia lui Claudian și în lumina evoluției poeziei latine, din punctul de vedere al perfecționării și amplificării procedeelor literare și al forței lor relative de expresivitate artistică.

În ceea ce privește caracterizarea poeziei lui Claudian, s-au spus firește, în tratatele de istoria literaturii și în studiile speciale, lucruri care corespund adevărului. Astfel, Pichon observă, pe bună dreptate, că poetul Claudian s-a ilustrat mai ales prin panegiric și invectivă, în care a dovedit că împărtășește sentimentele și idealurile aristocrației romane, ridicînd în slăvi pe Honoriu și pe Stilicho și detestînd atît dușmanii conducerii din exterior ai Romei — Gildon și Alaric — cît și pe cei din interior: Rufin și Eutropius. Claudian, spune mai departe Pichon, întrebuințează toate procedeele clasice, și în primul rînd, mitologia, adesea abuzînd de acest procedeu literar, fiind absolut convins de forța de expresie a procedeelor pe care le folosește. Sentimentele de ură ale lui Claudian, observă același istoric literar, sînt « feroce ». El este tot atît de pasionat și în sentimentele sale de admirație.

www.cimec.ro

Berthaut şi Georgin [1] observă că, în ciuda imitaţiilor din marii clasici şi a tonului declamatoriu, Claudian dă dovadă de imaginaţie fecundă, de suflu poetic puternic, de sensibilitate vibrantă. Rostagni [2], ca şi autorii deja menţionaţi, îi recunoaşte lui Claudian exuberanţă, strălucire, fantezie, culoare, apreciind pozitiv poemele mitologice *De raptu Proserpinae* şi *Gigantomachia*, pe care Pichon [3] le asimilează celor mai proaste pagini din Ovidiu. Tronski [4] spune despre Claudian că era patetic, liric, bogat în aparatul mitologic, ca şi Statius. Deratani [5] observă că poetul a fost un pasionat admirator al gloriei Romei.

Atît tratatele de istoria literaturii cît şi studiile speciale [6] fac asupra poeziei lui Claudian aprecieri şi constatări juste, dar caracterizările sînt prea generale, iar constatările de amănunt nu sînt întotdeauna concludente. De pildă, este exact să spunem că Claudian întrebuinţează adesea prea mult mitologia, că foloseşte procedee literare împrumutate clasicilor, că are imaginaţie şi este pasionat, dar aceste constatări nu răspund următoarelor întrebări: în ce măsură întrebuinţează Claudian diferite procedee literare în diferite bucăţi şi care este forţa de plasticizare poetică a fiecăruia, care dintre procedeele literare amintite contribuie în cel mai înalt grad la exprimarea artistică a conţinutului sau o împiedică; cum ne apare poezia lui Claudian în comparaţie cu alte opere reprezentative din trecut; cum ne apare poezia lui Claudian în lumina teoriilor antice despre artă, în general, şi despre poezie, în special. Vom încerca, în cele ce urmează, să dăm răspuns acestor întrebări.

Socotim că pentru a înţelege mai uşor anumite aspecte ale problemei, trebuie amintit că poetul Claudius Claudianus s-a născut la Alexandria pe la 375 e.n. În prima tinereţe poetul a vorbit şi scris greceşte. Limba latină şi-a însuşit-o mai tîrziu, aşa cum ne spune el însuşi în *Panegiricul închinat lui Olybrius şi Probinus*, consuli în 395. Se pare că cel mai tîrziu pe la 394 el era la Roma. Foarte curînd după sosirea sa în capitala lumii de atunci poetul s-a făcut stimat prin versurile sale la curtea imperială. Se ştie că, nu după mult timp de la sosirea sa la Roma, în 3 ianuarie 395, Claudian s-a dus la Alexandria, unde locuia Teodosiu.

Atunci a fost însărcinat cu mai multe misiuni diplomatice în diferite părţi ale imperiului. Lui Teodosiu îi urmează Honoriu şi Arcadiu, care împart imperiul: Honoriu domneşte în partea de apus a imperiului, iar Arcadiu în răsărit. Claudian şi-a atras îndeosebi simpatia lui Stilicho, a cărui fiică era soţia lui Honoriu.

Faptele de mai sus ne vor ajuta să înţelegem că, în afară de poemele epice — *De raptu Proserpinae* şi *Gigantomachia* — Claudian a scris o serie de poezii ocazionale, care proslăveau sau atacau persoane politice ale vremii. Grupate pe genuri literare poeziile lui Claudian sînt: 1) panegirice: *In consulatum Probini atque Olibrii. In tertium consulatum Honorii. In quartum consulatum Honorii. In consulatum Flauii Malii Theodori. In consulatum Stilichonis. Laudes Serenae;* 2) invective:

[1] *Histoire illustrée de la littérature latine*, 1926, p. 460.
[2] *Lineamenti di storia della letteratura latina*, 1951, p. 312.
[3] R. Pichon, *Hist. litt. lat.*, p. 815—823.
[4] *Исторuя античной литературы*, 1951, p. 489.
[5] *Исторuя римской литературы*, 1954, p. 525.
[6] De ex. A. Marsili, *Roma nella poesia di Claudiano*, Antiquitas, I, 2 (1946), p. 3—24 şi *Personificazioni e cadri allegorici in Claudiano*, *ibid.* (1946), 3—4, p. 49—55. V. Cremona, *Originalità e sentimento letterario nella poesia di Claudiano*, în Studi di filologia classica di Bologna, I (1948), p. 33—70. S. Gennaro, *Lucrezio e l'apologetica latina in Claudiano*, în Miscellanea de lett., Catania, 1957, p. 5—60. H. L. Levy, *Thems of encomium and invective in Claudian*, în Trans. and Proceed. of the Amer. Philol. Ass., 1958, p. 33—47.

www.cimec.ro

In Rufinum și *In Eutropium;* 3) scurte poeme epice: *De bello Gildonico* și *De bello Gothico;* 4) cinci epistole: *Deprecatio ad Hadrianum praefectum praetorio; ad Serenam; ad Probinum; ad Olybrium; ad Gennatium;* 5) șapte idile: *Phoenix, Hystris, Torpedo, Nilus, Magnes, Aponus, De piis fratribus et eorum statuis, quae sunt apud Catinam;* 6) cincizeci de epigrame (poezii scurte cu conținut variat).

Este firesc ca, în tratatele de istoria literaturii și în unele studii de amănunt, poeziile lui Claudian să fie analizate pe genuri, așa cum le-am înșirat mai sus. Noi însă vom adopta o altă ordine și anume vom începe cu acelea care sînt cel mai mult încărcate de ornamente poetice, în care tezaurul poetic tradițional a fost utilizat la maximum de către autorul lor, terminînd cu acelea în care poetul a făcut foarte puțin uz de procedeele literare și stilistice consacrate.

Credem că una dintre cele mai reprezentative bucăți foarte încărcate cu ornamente poetice tradiționale este *De bello Gothico.* Analiza mai amănunțită a acestei poezii ne va înlesni o vedere de ansamblu asupra întregii categorii din care face parte.

Este necesar să amintim că în anul 402 e.n., în timp ce armata romană era ocupată în Rhetia, Alaric trece Alpii, se îndreaptă spre Mediolanum. Aici se afla Honoriu, care se refugiază în cetatea Asta, unde este asediat. Stilicho, de îndată ce a fost informat de acțiunile lui Alaric, s-a dus în Rhetia, a îmbărbătat pe ostași și, în fruntea oștirii, a venit și a eliberat pe Honoriu de încercuire. Lupta între oștile lui Alaric și cele romane s-a dat la Pollentia. Alanii, care luptau sub comanda lui Stilicho, pierzîndu-și comandantul, începuseră să se replieze, dar Stilicho, intervenind cu pedestrimea, a dobîndit victoria.

Cercetînd compoziția acestei poezii, trebuie mai întîi să observăm, că, dintre toate calitățile lui Stilicho pe care poetul încearcă să le pună în lumină, primul loc îl ocupă vitejia și capacitatea lui de comandant, hotărîtoare în bătălia împotriva lui Alaric și în obținerea victoriei. Ar fi fost foarte firesc deci ca poetul să-și fi concentrat atenția — acordînd spațiul necesar — asupra bătăliei împotriva lui Alaric. Care este realitatea? Din 647 de versuri, cîte numără poemul, peste 250, deci aproape o treime, sînt consacrate unor exemple de viteji și vitejii luate din mitologie și din istoria Romei cu care poetul compară biruința lui Stilicho. Bătăliei propriuzise nu-i sînt acordate decît versurile 598—615, adică 18 versuri. Prin urmare tocmai faptului esențial îi este acordat cel mai mic număr de versuri. O primă constatare deci. Dacă cercetăm împletirea expunerii faptelor din mitologie și din trecutul Romei cu cele săvîrșite de Stilicho, se impune constatarea că nici chiar acțiunile săvîrșite de învingătorul lui Alaric înainte de bătălia finală nu se desprind cu destulă intensitate, ci obiectul comparat, acțiunile lui Stilicho, sînt puse în umbră, de insistența cu care sînt expuse acțiunile din mitologie și din trecutul Romei.
Iată un exemplu luat din istoria Romei:

Sublimi certe Curium canit ore uetustas,
Aeaciden Italo pepulit qui litore Pyrrhum:
Nec magis insignis Pauli Mariique triumphus,
Qui captos niueis reges egere quadrigis.
Plus fuga laudatur Pyrrhi quam uincla Iugurthae;
Et quamuis gemina fessum iam clade fugarint,
Pectora Fabricii donis inuicta uel armis,
Plena datur Curio pulsi uictoria Pyrrhi.
Quanto maius opus solo Stilichone peractum

www.cimec.ro

Cernimus ! Hic ualidam gentem quam dura niuosis
Educat Vrsa plagis, non Chaonas atque Molossos,
Quos Epirus alit, nec Dodonaea subegit
Agmina, fatidicum frustra iactantia quercum.
Primus fulmineum lento luctamine Poenum
Compressit Fabius; campo post ausus aperto
Marcellus uinci docuit, sed tertia uirtus
Scipiadae Latiis tandem deterruit oris.
Unus in hoc Stilicho diuersis artibus hoste
Tres potuit superare duces fregitque furentem.
(v. 124—142)

Pentru ca cititorul să aibă conştiinţa şi sentimentul măreţiei victoriei repurtate de Stilicho în comparaţie cu cele dobîndite de comandanţii evocaţi, se cere desigur o cît de sumară cunoaştere a faptelor şi oamenilor menţionaţi. Presupunînd că o are, el constată că victoriile amintite sînt diferite ca amploare şi importanţă; iar izbînda lui Stilicho nu este pusă într-o strictă paralelă cu nici una dintre ele. Şi totuşi comparaţia lui Stilicho, comandant de oşti, cu alţi comandanţi de oşti pare mai expresivă, fiindcă este mai firească, decît comparaţia cu Tiphys sau cu Iupiter.

Se poate spune deci că strălucirea ornamentelor poetice analizate, luate din mitologie şi din istoria Romei, întrece pe aceea a lucrului împodobit. Dintre ornamentele menţionate, cele mai potrivite cu subiectul sînt exemplele luate din istoria Romei, cărora poetul le consacră cel mai mare număr de versuri. Poetul mai întrebuinţează şi alte procedee literare, precum: personificarea Romei, sub chipul unei bătrîne încărcate de glorie, dar îndurerate de prezent (v. 50—103); prodigii, evocate de poporul cuprins de frică (v. 226—266); comparaţii cu fenomene din natură şi cu fiinţe (v. 366—379); (405—412) şi, în sfîrşit, procedeu comun retoricii, discursuri, naraţiuni, descrieri (v. 269—313; 380—399; 488—549; 560—578). Cel mai mare număr de versuri dintre aceste procedee îl ocupă discursul şi cel mai puţin numeros — comparaţiile.

Discursurile sînt, în general, construite după reţetele retoricii, pline de patos, dar nepotrivite cu situaţia. De pildă, Stilicho le aminteşte goţilor (v. 379 şi urm.) despre victoria repurtată de romani împotriva lui Filip, regele Macedoniei, tocmai pe vremea dezastrelor de la Trebia şi Cannae. Goţii ar fi trebuit să cunoască bine istoria Romei, pentru a-şi putea da seama de implicaţiile avertismentului concis pe care-l dă Stilicho prin evocarea victoriei romanilor asupra lui Filip. Dacă punem în paralelă ornamentele literare analizate cu naraţiile faptelor şi descrierilor unor lucruri legate direct de victoria lui Stilicho, citate mai sus, nu putem să nu constatăm că în cea mai înaltă armonie cu subiectul sînt descrierile şi naraţiile faptelor însăşi ale lui Stilicho, cărora, dacă Claudian le-ar fi acordat spaţiul şi importanţa cuvenită, ar fi făcut într-adevăr din acest panegiric o operă de artă.

Constatările acestea sînt confirmate şi de alte panegirice şi invective.

Pentru a înţelege mai uşor analiza, grupăm referinţele pe procedeele literare întrebuinţate.

1. *Elementul mitologic.* Pentru a înăbuşi răscoala lui Gildo, în Africa, este nevoie ca Roma să se prosterneze umilă în faţa lui Iupiter, cerîndu-i nu glorie, ca altădată, ci pîine; este nevoie ca toţi zeii, în frunte cu Cibele, să-l roage şi să apară, personificată, şi Africa. Aşadar pentru un răzvrătit oarecare tot Olimpul este pus în mişcare, iar Roma, pur şi simplu, cerşeşte hrana cea de toate zilele.

www.cimec.ro

În prima carte de invective împotriva lui Rufinus, din totalul de 367 de versuri, 120 sînt consacrate uneltirilor Infernului [1], puse la cale de furia Alecto, împotriva imperiului roman. Toți monștrii se adună și, după patetice dezbateri, Megaera îl propune pe Rufinus.

Asemenea exemple sînt, socotim, îndeajuns, spre a ilustra constatarea că Claudian, în cele mai multe poezii ocazionale, panegirice sau invective, a dat o prea mare extindere elementului mitologic, prezentînd zeii și eroii în situații aproape comice, fără să izbutească a înălța pe cei lăudați, deoarece ei sînt prea mici față de fastuoasa haină mitologică, în care încearcă să-i îmbrace poetul.

2. *Personificările.* Sînt, relativ, destul de numeroase, deși nu egalează cantitativ personajele mitologice. Ne apar personificate: *Roma*, *Tibrul*, *Africa*, *Iustitia*. Din punctul de vedere artistic-literar, aceste personificări, reprezentînd obiecte concrete, Roma, Tibrul, Africa sau abstracțiuni uzuale, sînt într-o mult mai strînsă legătură cu subiectul și cu sensibilitatea cititorului decît zeii și eroii mitologiei. Astfel, este firesc ca Roma să înconjoare pe Honoriu « cu întreg senatul » [2] sau să se teamă de înfometare în timpul răzvrătirii lui Gildo [3], sau să-și privească mîndră dușmanul înfrînt [4] sau ca Africa, scoțînd gemete, cu hainele sfîșiate, cu părul în dezordine, să se plîngă de nelegiuirile lui Gildo [5], ca Tibrul, entuziasmat de intrarea în funcția de consul a lui Probinus și Olybrius, să cheme Naiadele la sărbătoare [6]. Întrebuințînd acest procedeu literar, oricît de disproporționate sînt adesea acțiunile în raport cu cauzele — ne referim la Roma care se prosternă umilă în fața lui Iupiter, cerîndu-i pîine — poetul a făcut totuși un efort de a poetiza realități prea bine cunoscute de cititori și, prin aceasta, s-a apropiat de firesc.

3. *Exemplele luate din istoria Romei.* Procedeul evocării unor personalități încărcate de glorie din istoria Romei nu cerea cititorului nici un efort de imaginație, ci numai cunoașterea acestor personalități. Astfel, Claudian, elogiind virtuțile Serenei, spre a le pune și mai mult în lumină prin contrast, spune:

Et grauis incumbens casto Lucretia ferro
Vulnere quae proprio facinus testata tyranni
Armauit patriae iustos in bella dolores,
Exule Tarquinio, memorandaque concidit, uno
Vlta pudicitiam libertatemque cruore (*Laus Serenae*, v. 153—157).

Iată un fapt istoric și mai apropiat de cititor:

Sed quid ego Hannibalem contra Pyrrhumque tot annis
Certatum memorem? Cum uilis Spartacus omne
Per latus Italiae ferro bacchatus et igni
Consulibusque palam toties congressus, inertes
Exuerit castris dominos et strage pudenda
Fuderit imbelles aquilas seruilibus armis,
Nos, terrarum expertes et luxu mollior aetas,
Deficimus queruli, si bos abductus aratro,
Si libata seges.
(*De bello Gothico*, v. 154—162)

[1] *In Rufinum*, I 24—163.
[2] *In quartum consulatum Honorii*, 583.
[3] *De bello Gildonico*, 17.
[4] *De bello Gothico*, 77.
[5] *Ibid.*, 139 și urm.
[6] *In Probini et Olybrii consulatum*, 225 și urm.

www.cimec.ro

Hannibal, Pyrrhus, Spartacus, Marcellus, Fabius şi alte personalităţi din istoria Romei fuseseră oameni, trăiseră şi luptaseră, deci comparaţia lui Stilicho sau Honoriu cu ei nu avea nimic nefiresc, dar, deoarece lucrurile comparate sînt totuşi diferite, cerînd un serios efort intelectual din partea cititorului, comparaţia nu-şi atinge pe deplin scopul urmărit de poet.

Deci, dintre cele trei procedee literare menţionate mai sus, cele mai îndepărtate de subiect sînt exemplele din mitologie; cu mult mai aproape de înţelegerea şi simţirea cititorului sînt personificările de oraşe, provincii sau abstracţiuni, iar cele mai fireşti sînt exemplele din istoria Romei.

Oricare ar fi însă forţa de expresie artistică a acestor procedee literare, cele mai puternice, dacă sînt folosite cu artă, rămîn totuşi naraţiunea, descrierea, dialogul, discursul, portretul personajelor însăşi despre care este vorba în diferitele bucăţi.

În această privinţă, Claudian dovedeşte un viguros talent, un înalt patos şi, cu puţine excepţii, mai ales cînd este vorba de discurs, un artist cu gust.

Naraţiunea expune fapte, iar descrierea prezintă lucruri, oameni, peisaje, rapid, colorat, plastic, concis; discursul, deşi adesea cam lung şi nu întotdeauna firesc, izbuteşte să dea ideilor, prin apropieri neobişnuite, o prospeţime şi o vigoare, nu prea des întîlnite, iar dialogul solemn, sărbătoresc şi, adesea, declamatoriu, nu cuprinde aproape niciodată replici scurte.

4. *Naraţiunea.* Pentru a menaja spaţiul, dăm ca exemplu naraţiunea suferinţelor îndurate de soldaţii lui Stilicho, în timpul trecerii Alpilor, împletită cu descrierea peisajelor alpine:

Sed latus Hesperiae quo Rhetia iungitur orae
Praeruptis ferit astra iugis, panditque terrendam
Vix aestate uiam: multi ceu Gorgone uisa
Obriguere gelu: multos hausere profundae
Vasta mole niues, cumque ipsis saepe iuuencis
Naufraga candenti merguntur plaustra barathro
Interdum glacie subitam labente ruinam
Mons dedit et tepidis fundamina subruit Austris
Pendenti malefida solo. Per talia tendit
Frigoribus mediis Stilicho loca: nulla Lyei
Pocula; rara Ceres; raptos contentus in armis
Delibasse cibos, madidoque oneratus amictu
Algentem pulsabat equum; nec mollia fesso
Strata dedere torum; tenebris si caeca repressit
Nox iter, aut spelaea subit metuenda ferarum
Aut pastorali iacuit sub culmine fultus
Ceruicem clypeo. Stat pallidus, hospite magno,
Pastor et ignoto praeclarum nomine uultum
Rustica sordenti genitrix ostendit alumno.
(*De bello Gothico*, 340—350)

Rapiditate, pregnanţă, culoare, patos înalt sînt caracteristicile esenţiale ale acestui fragment în care naraţiunea se îmbină cu descrierea.

5. *Portretul.* Iată acum şi cîteva versuri în care poetul face portretul lui Stilicho:

... mens ardua semper
A puero tenerisque et iam fulgebat in annis
Fortunae maioris honos: erectus et acer,

www.cimec.ro

Nil breue moliri, nullis haerere potentum
Liminibus fatisque loqui iam digna futuris
Iam tum conspicuus, iam tum uenerabilis ibas
Spondebantque ducem celsi nitor igneus oris
Membrorumque modus, qualem nec carmina fingunt
Semideis, quacumque alte gradereris in Vrbe,
Cadentes spatiis assurgentesque uidebas,
Quamuis miles adhuc: taciti suffragia uulgi
Iam tibi detulerant quidquid mox debuit aula [1].

După cum se vede, portretul în mare parte concentrat, cuprinde și punerea în comparație a copilăriei lui Stilicho cu maturitatea și a aprecierilor poporului de rînd cu constatările împăratului.

Nu este nevoie să reluăm celelalte exemple, spre a conchide că, în această primă categorie de poezii, ornamentele străine de subiect, împrumutate tezaurului poetic și retoric, departe de a intensifica sentimentele de admirație ale cititorului pentru faptele și oamenii proslăviți, constituiau un balast greoi, învechit, care împiedică pe cititor să vadă esențialul.

Din fericire pentru gloria lui Claudian, poetul a compus și o serie de panegirice, invective, și, trebuie să menționăm aici, și idile, în care elementele de mitologie sau din trecutul Romei sînt cu totul absente sau reduse la maximum.

De pildă, în cartea a doua de invective împotriva lui Rufinus, poetul se grăbește să intre în miezul faptelor și, după ce arată, în șase versuri, liniștea stabilită în imperiu după victoria repurtată de Stilicho la Pollentia, continuă: « Rufinus — căci crudele crime nu rabdă liniștea și gîtlejul pîngărit nu suferă setea — începe iarăși să aprindă pămîntul și să dea lovituri păcii, prin obișnuitele răscoale. El își vorbi așa: « Cum îmi voi mai apăra viața nesigură? Prin ce mijloace voi putea să îndepărtez atîtea valuri amenințătoare?... » [2]. Urmează două întrebări de același fel, apoi expunerea hotărîrii de a nu lăsa să-i scape puterea decît o dată cu viața și poetul trece la nararea faptelor.

Narațiunile sînt, în general, scurte, cu accente dramatice, presărate cu detalii pitorești. Iară reacțiunea barbarilor la sosirea lui Stilicho:

Vix Alpes transgressus erat, nec iam amplius errat
Barbarus aduentumque tremens se cogit in unam
Planitiem tutoque includit pascua gyro.
Tum duplicem fossam, non exsuperabile uallum
Asperat alternis sudibus murique locata
In speciem caesis obtendit plaustra iuuencis [3].

Tot așa, în narațiunea uciderii lui Rufinus (v. 367—404) se reflectă marile calități și micile defecte ale întregului poem, deci și ale celorlalte procedee literare. Printre calități citățim: rapiditatea succesiunii faptelor; alegerea amănuntelor esențiale, care redau pregnant prefăcătoria, dorința de putere și apoi surpriza tragică a lui Rufinus, ura și perfecta execuție a planului încercuirii de către soldați, dramatismul uciderii. Printre micile defecte citățim: ușorul retorism al întrebărilor puse de

[1] *De laudibus Stilichonis*, I, 39—50.
[2] v. 7—13.
[3] *In Rufinum*, II, 124—129.

www.cimec.ro

vocea parcă venită de sus şi de ostaşul care-l ucide; insistenţa relativ lungă asupra săbiilor care se îndreptau din toate părţile spre Rufinus. În textul citat se găsesc şi trei comparaţii, luate din domeniul vînătorii şi al pescuitului. Toate sînt redate concis, pregnant şi servesc într-adevăr să plasticizeze artistic imaginea.

Această carte a doua de invective ne arată că Claudian putea să se elibereze de balastul exemplelor luate din mitologie şi din trecutul Romei şi să scrie versuri de o înaltă valoare artistică.

De aceeaşi forţă şi valoare artistică sînt şi panegiricele: *De tertio consulatu Honorii*, cele două cărţi *De laudibus Stilichonis* şi idilele *Phoenix*, *Hystris*, *Nilus*.

La capătul acestei analize, am putut constata că: 1) nu toate procedeele împrumutate de Claudian tezaurului literar, constituit cu mulţi ani înaintea lui, au aceeaşi forţă de expresivitate poetică; 2) cele mai expresive procedee sînt naraţiunile, descrierile, discursurile, portretele care prezintă fapte, oameni, lucruri, idei în legătură directă cu subiectul tratat; 3) cu cît poetul se îndepărtează, în comparaţii, de la natura înconjurătoare şi de la viaţa de toate zilele, spre trecutul Romei şi apoi, spre mitologie, cu atît forţa de expresivitate artistică descreşte şi, de multe ori, în loc de patetic şi sublim, poetul obţine ridicolul. Prin urmare, dintre toate veşmintele poetice de sărbătoare, prin care poetul încearcă să dea strălucire ideilor, cel mai nepotrivit este, în ordine cronologică, cel mai vechi: mitologia, adică comparaţiile luate din mitologie, şi cu cît poetul se apropie de viaţa contemporană, prin exemplificări luate din trecutul Romei şi prin personificarea unor oraşe, provincii, rîuri, abstracţiuni, cu atît forţa de plasticizare conferită evenimentelor şi ideilor de procedeele întrebuinţate sporeşte.

S-ar putea obiecta că aceste constatări sînt nu numai subiective, ci făcute în anul 1962 e.n., adică la o depărtare de un mileniu şi jumătate de Claudian, pe vremea căruia altele erau concepţiile estetice ale lumii culte.

Obiecţia se dovedeşte însă a fi numai o deducţie logică, de vreme ce constatările de mai sus sînt confirmate de două grupe de factori: 1) practicile poeţilor anteriori lui Claudian, 2) teoriile estetice antice.

Întrucît panegiricile şi invectivele lui Claudian cuprind un caracterizat accent epic, ne vom referi, în ceea ce priveşte aparatul mitologic, în primul rînd, la autorii de epopei. Puţinele fragmente ne împiedică să ne dăm seama în amănunt de felul cum au ştiut Naeuius şi Ennius să îmbine mitologia cu istoria, deşi, în general, se afirmă, socotim cu multă şansă de adevăr, că cele două elemente erau mai mult juxtapuse decît contopite. În orice caz, se recunoaşte unanim că Vergiliu a izbutit să îmbine mitologia cu istoria prin aceea că a cîntat prezentul din pragul mitului. Era mult mai firesc ca Venus să-l protejeze pe Enea, erou legendar, decît ca Muzele să-i arate lui Ennius numele generalilor care se bătuseră împotriva lui Filip, regele Macedoniei. Lucan a simţit însă nepotrivirea dintre aparatul mitologic şi realitatea istorică şi a renunţat la farmecele poetice ale Olimpului. Mitologia exercita însă o atracţie asupra publicului roman, încît Petroniu a protestat cu vehemenţă împotriva inovaţiei lui Lucan, deşi autorul *Pharsaliei* intuise un adevăr artistic preţios. Silius Italicus a revenit iarăşi la procedeele lui Naeuius şi Ennius. Marţial, deşi găseşte cuvinte de laudă pentru opera lui Silius [1], totuşi protestează vehement împotriva poeţilor care-şi luau subiecte din mitologie, cîntînd pe Thyestes sau pe Niobe sau pe Andromaha, Scilele, pe Attis, pe Endimion. Poetul le reproşează

[1] IV, 14 şi VII, 63.

www.cimec.ro

că tratează monștrii [1] și îndeamnă pe cititorii lor să citească epigramele lui care « au gustul vieții ». Nu trebuie neglijată nici admirația pe care o are Marțial pentru Lucan. Același protest împotriva abuzului de subiecte mitologice tratate de poeți mari sau mici ridică și Iuvenal [2], cînd vorbește despre dezgustul pe care i-l provoacă « un uriaș Telephus » sau un « Orestes scris pe toată pagina pînă la sfîrșit și încă neterminat ». Prin urmare, Marțial și Iuvenal protestează împotriva abuzului de mitologie, chiar cînd este vorba despre opere care tratau subiecte mitologice. Cu atît mai mult trebuie să fi simțit ei artificialitatea elementului mitologic în opere cu subiect istoric. În orice caz, pentru noi este prețioasă constatarea că atît Vergiliu, cît și Lucan își dăduseră seama de discrepanța dintre lumea mitologică și lumea realității imediate și că Marțial și Iuvenal își exprimaseră direct dezgustul împotriva abuzului de mitologie, îndepărtată de viața actuală și realitatea înconjurătoare, care, așa cum se exprima Marțial, « are gustul vieții ».

Împotriva abuzului de exemple luate din trecutul Romei, protestează Iuvenal în versul:

> Et nos ergo manum ferulae subduximus, et nos
> Consilium dedimus Sullae, priuatus ut altum
> Dormiret; stulta est clementia, cum tot ubique
> Vatibus occurras, perituraе parcere chartae? [3]

Din cele expuse mai sus, se vede că, încă de pe vremea lui Vergiliu și Lucan, dacă nu și mai înainte, se simțise discordanța dintre mitologie și realitatea istorică, dintre forța artistică a exemplelor luate din mitologie, și chiar din trecutul Romei, și aceea a realității și vieții actuale, care se impune prin vigoarea ei însăși.

Prin urmare ierarhia artistică pe care am stabilit-o noi mai sus între cele două grupe de procedee literare întrebuințate de Claudian — exemple luate din mitologie, exemple luate din trecutul Romei, personificări, pe de o parte — și narațiuni, descrieri, portrete, discursuri în legătură directă cu subiectul — se găsește confirmată și de poeți romani.

În ceea ce privește teoriile estetice antice, ne vom mărgini a cita cîteva pasaje din *Ars poetica*, în care Horațiu se referă la ornamentele poetice care n-au o strînsă legătură cu subiectul. În versurile 14—18 ale *Artei poetice*, autorul *Odelor* vorbește despre poeții care tratează un subiect de mare gravitate epică sau lirică, *magna professis*, și care, dorind să dea o mai mare strălucire expunerii, inserează descrierea dumbrăvii și altarului Dianei, sau un pîrîu care șerpuiește printre ogoare rodnice sau fluviul Rhin sau curcubeul. Pentru Horațiu aceste digresiuni sînt ca niște petice distonante pe haina gravă a poemului. Cel care face exces de ornamente, spre a da o cît mai mare variație subiectului — *Qui uariare cupit rem prodigialiter unam* — ajunge, pînă la urmă, să picteze delfinul în pădure și mistrețul printre valuri (v. 29—30). În versurile 374—378, poetul compară ornamentele poetice distonante cu o *symphonia discors* și cu *papauer* amestecat cu miere de Sardes care fac o impresie dezagreabilă, *offendunt*, la o masă plăcută, *inter gratas mensas*, fiindcă cina putea fi dusă la bun sfîrșit și fără aceste ingrediente. Ideile cu privire la unitatea operei artistice sînt exprimate lapidar de poet în cuvintele:

Denique sit quod uis, simplex dumtaxat et unum (v. 23).

[1] X, 4; IV, 49.
[2] I, 1—14.
[3] I, 15—18.

www.cimec.ro

Se vede deci lămurit că Horaţiu — care exprimă punctul de vedere al multor literaţi şi teoreticieni ai artei din antichitate — îşi dădea bine seama de impresia neplăcută pe care o făceau anumite ornamente poetice străine de subiect.

★

În concluzie se poate spune că:

1. Claudian a scris poezii în care ornamentele poetice tradiţionale — mitologia, exemplele luate din trecutul Romei, personificările de rîuri, oraşe, provincii şi abstracţiuni — constituie un balast greoi, care strică unitatea operei.

2. Nu toate procedeele menţionate sînt în acelaşi raport cu subiectul, ci cele mai îndepărtate de subiect, care distonează în cel mai înalt grad cu subiectul, sînt exemplele luate din mitologie şi cele mai puţin distonante sînt personificările unor elemente în strînsă legătură cu subiectul.

3. Claudian a scris şi poezii în care utilizarea acestor ornamente este sau total absentă sau redusă la minimum, subiectul este unitar tratat, iar forţa de impresionare estetică maximă.

4. Aceste judecăţi de valoare sînt sprijinite şi de practica şi teoria unor poeţi antici, care şi-au dat seama că ornamentele literare în discuţie constituiau un balast pentru opere cu subiecte luate din realitatea imediată.

DE CLAVDIANI CARMINIS ARTE

SVMMARIVM

Multi, inter quos R. Pichon, Berthaut et Georgin, Deratani, Rostagni, Tronski primario loco sunt, de Claudiani arte carminis distincte ornateque disputauerunt, cum autem quae essent ea quae facerent ut Claudiani carminis ars insignes notas inter omnes latinos poetas haberet et quomodo uates omnibus poetici thesauri longis saeculis constituti rationibus usus esset non monstrarent, nobis esse operae praetium de huius poetae uersibus quaerere uisum est. Diligenter Claudiani uersibus perspectis, haec nobis dilucida esse apparuit:

1. Non omnes thesauri poetici rationes, quibus Claudianus usus sit eandem uim sensus animi exprimendi habere.

2. Maximam significandi uim narrationes hominum euentorum, naturae uitaeque descriptiones, imagines, quae ad argumentum pertinent, habere.

3. Quanto poeta ab argumento recedat atque ad Romae praeterita tempora mythologiarumque casus accedat, tanto uim suae carminis artis minorem fieri et, cum grandia profiteatur, facultatem irridendi dare.

4. Haec non solum nos qui tantis post Claudianus saeculis haec scribimus dicere, uerum etiam Horatium, Martialem, Iuuenalem directe affirmasse, Catullum, Vergilium, suis uersibus politissima arte perfectis, demonstrasse.

www.cimec.ro

INTERPRETĂRI HOMERICE

Pe marginea Iliadei lui Homer, în traducerea lui G. Murnu

DE

D. MARMELIUC

CÎNTUL I

Poporul romîn se poate mîndri că are, în tezaurul literaturii sale, una dintre cele mai desăvîrşite şi mai frumoase traduceri ale Iliadei lui Homer. Ne-a dăruit-o profesorul şi poetul G. Murnu, făcînd, din tălmăcirea celor două epopei de la începuturile evoluţiei spirituale a poporului grec, rostul existenţei sale pămîntene.

Oricît de desăvîrşită ar fi însă o operă de felul acesta, traducătorului, aprins de elanul muncii şi furat de farmecul poeziei, îi scapă uneori nuanţe ale textului original, interpretează în mod impropriu anumite contexte poetice, omite, din cauza ritmului hexametric, cuvinte şi nume proprii, care sînt esenţiale pentru înţelegerea justă a versului respectiv, sau lasă netraduse versuri întregi, concentrînd textul original în versuri mai puţine.

De aceea, cu cîţiva ani în urmă, recitind epopeile atribuite lui Homer, am însoţit această lectură atentă a Iliadei de o cercetare a traducerii lui G. Murnu, cu scopul de a prezenta rezultatele ei distinsului meu coleg şi prieten, spre a-i servi la elaborarea unei noi ediţii a minunatei sale tălmăciri. Cum, după sfîrşitul anului 1952, G. Murnu s-a retras cu desăvîrşire din viaţa publică, n-am ştiut că, în liniştea căminului său, pregăteşte această ediţie, care a apărut în anul 1955, prefaţată şi adnotată de către profesorul D. M. Pippidi [1].

[1] Dăm aici siglele bibliografice ale operelor citate mai des în această lucrare:

1. *Cauer* = Homers *Ilias*, erklärt von K. Fr. Ameis u. Carl Hentze, siebente Auflage, bearbeitet von P. Cauer, Leipzig und Berlin, Verlag von B. G. Teubner, 1930.
2. *Mazon* = Homère, *Iliade*, texte établi et traduit par Paul Mazon, Paris, « Les belles lettres », 1937.
3. *Murnu*[1] = Omer, *Iliada*, traducere de George Murnu, Budapesta, editura « Luceafărul », 1906 (cînturile I—XII).
4. *Murnu*[2] = Homer, *Iliada*, în romîneşte de G. Murnu, Bucureşti, editura « Cultura Naţională » (f.d.).
5. *Murnu*[3] = Homer, *Iliada*, în romîneşte de G. Murnu. Studiu introductiv şi comentarii de D. M. Pippidi, Bucureşti, ESPLA, 1955.
6. *Pape* = Dr. W. Pape, *Griechisch-deutsches Handwörterbuch*, Braunschweig[3], 1908 (2 vol.).
7. *Voss* = Homers *Ilias*, übersetzt von Johann Heinrich Voss, Berlin, 1793.

Alte lucrări folosite vor fi citate la locul respectiv.

www.cimec.ro

Am inclus atunci în cercetarea mea şi această nouă ediţie a Iliadei, urmărind cu atenţie, în ce măsură observaţiile mele rămîn valabile şi pentru ea.

Am constatat cu bucurie că o serie de modificări fericite s-au făcut în textul noii ediţii de către însuşi G. Murnu. Spre a cita un singur exemplu, în cîntul I al epopeii, v. 7 era redat printr-un pentametru, care se prezenta astfel:

S-au dezbinat după cearta ce fuse-ntre dînşii

În ediţia a 2-a versul a devenit hexametru:

S-au dezbinat după cearta ce fuse-ntr-înşii iscată,

dar sfîrşitul lui lasă de dorit. Cum fuse cearta iscată «într-înşii»? De ce nu «între dînşii»? Versul e refăcut bine dacă vechiului pentametru din Murnu [2] i se adaugă «iscată».

S-au dezbinat după cearta ce fuse-ntre dînşii iscată,

sau cu o construcţie mai firească:

S-au dezbinat după cearta ce se stîrnise-ntre dînşii.

V. 23. — αἰδεῖσθαί θ' ἱερῆα e tradus prin «să aibă ruşine de preot». În romîneşte, cuvîntul «ruşine» dă loc la confuzii, deşi cuprinde în sine şi nuanţa din verbul grecesc αἰδεῖσθαι. În traducerea lui P. Mazon, verbul e redat prin «qu'on ait respect du prêtre», iar în versiunea lui I. H. Voss «ehrend den Priester zu scheuen». Nu e vorba aici de ruşine în sensul obişnuit al acestui cuvînt, ci de *sfială religioasă* faţă de un slujitor al lui Apolo, protejat de zeul al cărui preot este, de un sentiment pătruns de *respect şi teamă*. Poate fi mai nimerit:

S-aibă sfială de preot, primindu-i mîndreţea de daruri.

V. 34. — În Murnu [2] cuvîntul πολύφλοισβος e redat prin «(marea) cea plină de vuiet», pe cînd în Murnu [3] e tradus prin «bătută de valuri». Cum φλοῖσβος se întrebuinţează îndeosebi pentru zgomotul, freamătul unei mulţimi de oameni sau al valurilor mării, mi se pare de preferat traducerea din Murnu [2], deoarece redă mai firesc sensul cuvîntului grecesc (cf. Mazon: «grève où bruit la mer», Voss: «Ufer des weitaufrauschenden Meeres»). De ce nu s-ar repeta aici frumoasa imagine din v. 157 al aceluiaşi cînt, unde θάλασσα ἠχήεσσα e tradus prin «marea cu clocot de valuri»? Am avea atunci în v. 34:

Merse tăcut pe la marginea mării cu clocot de valuri

sau, pentru sfîrşitul versului, mai bine «*cu vuiet de valuri*».

V. 45. — În Murnu [2], versul:

Arcul pe umeri avînd şi tolba cea bine-nvelită

nu redă bine sensul cuvintelor greceşti ἀμφηρεφέα τε φαρέτρην, care la Mazon sînt redate prin «le carquois aux deux bouts bien clos», iar la Voss prin «ringsverschlossenen Köcher». De aceea creaţia personală «tolba vîrtos căpăcită» din Murnu [3] mi se pare mai adecvată sensului cuvîntului ἀμφηρεφής (ἀμφί + ἐρέφω = «a acoperi de ambele părţi sau capete»), care la Homer se întîlneşte numai în acest loc al *Iliadei*, este un ἅπαξ εἰρημένον.

V. 48 din textul original nu e tradus la G. Murnu în nici una dintre ultimele 2 ediţii ale sale, ceea ce se resimte la citirea pasajului dintre versurile 46—49:

www.cimec.ro

Lung zuruiră săgeţile-n tolba-i din spate, cînd zeul
Plin de mînie porni, nălucindu-se *(arătîndu-se* Murnu [2]) -asemenea nopţii.
Groaznic fu zîngănul arcului cel luminos ca argintul.

Versul 48 e în original: ἕξετ' ἔπειτ' ἀπάνευθε νεῶν, μέτα δ'ἰὸν ἕηκεν, pe care-l dau în traducerea propusă de mine:

Loc îşi alege departe de nări, din arcu-i săgeata sloboade.

Aşezat la locul lui, versul umple lacuna de sens, pe care orice cititor atent o observă între versurile reproduse mai sus.

În versul 47, nu mi se pare potrivită cu originalul versiunea « nălucindu-se (sau arătîndu-se) asemenea nopţii ». Ea poate să dea impresia că făptura totdeauna *luminoasă* a lui Apolo se aseamănă deodată cu *noaptea*. E vorba numai de *privirea* zeului mînios, care e întunecată ca noaptea. De aceea versiunea pe care o propun se apropie mai mult de original şi de viziunea poetului.

Plin de mînie porni-ntunecat în priviri ca şi noaptea.

V. 55 (56°) [1]

Hera ce fuse-ngrijată că pier de năpastă Danaii.

« Ce fuse-ngrijată » nu redă durativul din impf. κήδετο. De aceea e mai bine:

Hera cuprinsă de grijă că pier de năpastă Danaii.

V. 72 (73°)

Bine cu mintea-i chitind, ia Calhas cuvîntul şi zice

nu redă ideea din textul original, unde ὅ σφιν ἐὺ φρονέων nu poate însemna « bine cu mintea chitind », ci, ţinînd seama de dativul σφιν, « gîndindu-se la binele lor » (la Voss: *wohlmeinend)*. Deci:

Binele lor chibzuind, ia Calhas cuvîntul şi zice.

V. 82 (83°) — Imperativul mediu φράσαι e redat în mod nepotrivit prin «juruie-mi»; φράζομαι înseamnă « chibzuiesc ».

E adevărat că φράσαι e o conjectură a lui Zenodot pentru φράσον, scris nelămurit în manuscrise, e acceptat însă de către cei mai buni editori. Dacă am accepta lecţiunea φράσον, ar trebui s-o traducem prin « spune-mi ». Şi apoi construcţia lui *jurui* cu o propoziţie subordonată, introdusă prin conj. « dacă », este neobişnuită în romîneşte. Murnu a vrut să repete probabil ideea lui ὄμοσον din v. 75 (76°).

Vom înlocui deci « juruie-mi » prin « *chibzuie* », avînd versul 82 (83°) în forma:

Ca s-o descarce. Tu chibzuie însă de vrei să mă aperi.

V. 84 (85°)

θαρσήσας μάλα εἰπὲ θεοπρόπιον, ὅ τι οἶσθα

e tradus:

Inimă prinde, destainâ şi spune ce cugetă zeii.

[1] În traducerea sa, G. Murnu a concentrat, de multe ori, două sau mai multe versuri greceşti în unul singur. De aceea s-a produs o decalare în numerotarea textului romînesc, pe care o arăt prin indicarea numerotaţiei textului grecesc, în paranteză.

www.cimec.ro

Expresia « inimă prinde » este neobişnuită, iar forma « destainâ », care înlocuieşte pe « ghiceşte » din Murnu [2] e o creaţie personală a traducătorului, care n-are sorţi să rămînă în limba romînă. Versul grecesc se poate reda simplu prin:

Fără de teamă ne spune ce vor şi ce cugetă zeii.

V. 97 (98°). — Grecescul ἑλικώπιδα κούρην e redat prin « sprincenata copilă ». Dar ἑλικῶπις nu se referă la formaţia exterioară a ochilor, ci la văpaia lor interioară şi se poate reda prin « cu ochii de flăcări, de pară, cu ochi scînteietori ». Versul ar fi deci în romîneşte:

Pîn-ce copila cu ochii de flăcări n-om da-o lui Hrises
Fără de daruri şi plată.

V. 117 (119°) are în Murnu [2] şi Murnu [3] un hiat supărător. Căci « Nedăruit să fiu eu între ahei » din Murnu [3] nu e cu nimic mai frumos decît « Nedăruit să rămîi între Ahei » din Murnu [2].
Schimbîndu-se forma prezentului *rămîi* în *rămîn*, versul scapă de hiat:

Nedăruit să rămîn între-ahei, că doar nu se cuvine.

V. 118 (120°). — Versul original:

Λεύσσετε γὰρ τό γε πάντες, ὅ μοι γέρας ἔρχεται ἄλλῃ

e tradus prin:

Bine cu toţii vedeţi ce fel de răsplată voi pierde,

gr. ὅ fiind interpretat ca pronume relativ, pe cînd el e conjuncţie (= ὅτι) Şi-atunci versul e tradus mai bine în romîneşte:

Bine cu toţii vedeţi că daru-mi se duce aiurea.

V. 130—131 (131°—132°). — Propun o traducere mai potrivită cu textul grecesc:

Cel arătos ca un zeu, căci n-o să mă-nşeli tu cu vorba
Nici vei putea să mă-ndupleci...

V. 168 (170°)

... οὐδὲ σ' ὀίω
ἐντάδ' ἄτιμος ἐὼν ἄφενος καὶ πλοῦτον ἀφύξειν

e tradus prin:

... Nu cred că, lovindu-mă-n cinste
Lesne tu singur aci grămădi-vei cîştiguri şi-avere.

Interpretîndu-se greşit σ' din οὐδέ σ' ὀίω ca acuzativ (σέ) şi nu ca dativ (σοί), cum e în realitate, versul a căpătat o versiune greşită atît la Murnu, cît şi la Voss.

Ahile îi spuse lui Agamemnon că nu e dispus, umilit cum e, să mai rămînă în tabăra ahee pentru a-i spori, prin lupta sa, cîştigurile şi averea. Mazon traduce: « Je me vois mal restant ici, humilié, à t'amasser opulence et fortune ». E mai bine deci:

... Aşa umilit ca acuma
Nici mă gîndesc să-ţi sporesc, prin lupta-mi, cîştigul şi-averea.

www.cimec.ro

V. 174 (176°). — De ce s-o fi schimbat în Murnu [3] « urît » în « hulit »? Ἔχθιστος nu poate însemna « hulit », ci numai « odios, urît (fr. *odieux*, germ. *leidig*). Rămîne dar versul ca în Murnu [2]:

Cel mai urît îmi eşti tu între Domnii, purceşii din Zeus

V. 193 (195°). — « O trimise (pe Atena) zeiţa braţalbă Hera». *Braţalbă* redă pe grec. λευκώλενος, epitet constant al Herei şi e o creaţie personală a lui G. Murnu, care nu se va încetăţeni în limba romînă. Termenul grecesc poate fi tradus printr-o sintagmă tot atît de poetică ca şi « braţalbă », care pentru urechea noastră conţine o stridenţă ce trebuie evitată pretutindeni, unde se întîlneşte. Versiunea pe care o propun:

Deodată şi vine
Palas Atena din cer, trimisă de Hera cu braţe
Albe, căci grijă purta şi dragoste amîndurora,

sau menţinerea versiunii din Murnu [1]:

... Năpraznic Atena
Vine din cer ca trimisă de Hera cea albă la braţe
Care purta pentru ei aceeaşi iubire şi grijă.

Aceeaşi situaţie e şi în V. 206 (208°) şi în alte locuri ale Iliadei. În schimb, reflexivul *a se vedera* (= a se arăta, a se înfăţişa) din v. 196 (198°) este conform cu spiritul limbii romîne şi va rămîne, înlocuind pe livrescul *a se învedera*.

V. 197—198 (199°—200°):

Cum se întoarce-napoi, el vede uimit pe zeiţa
Palas Atena; din ochi ea groaznic îi fulgeră-n faţă,
Şi glăsuind, o întîmpină Ahile cu vorbe ce zboară.

Δεινὼ δέ οἱ ὄσσε φάανθεν e tradus, în toate ediţiile, prin « din ochi *ea* groaznic îi fulgeră-n faţă », probabil după Voss « und fürchterlich strahlt'ihm *ihr* Auge ».

Dativul οἱ se poate referi atît la zeiţa Palas Atena cît şi la Ahile, şi îndoiala a existat şi la interpreţii antici, cum se vede din scholiile la acest pasaj. Cred însă că pe drumul cel bun ne ducea aor. φάανθεν, care nu poate însemna strălucirea *permanentă* a ochilor ca atribut constant al privirii Atenei, ci o strălucire *momentană*.

Pentru cine se potriveşte această interpretare corectă a aoristului în legătură cu dativul pronumelui personal οἱ: pentru zeiţa Palas Atena, care vine să dea un sfat împăciuitor şi deci, n-are de ce să-i fulgere ochii, sau pentru Ahile, care, în culmea furiei, mai vede intervenind în conflictul lui cu Agamemnon o zeitate, cu scopul de a-l cruţa pe acesta?

Cred că dreptatea este de partea acelora, care, ca Mazon, atribuie lui Ahile această fulgerare a ochilor, pentru starea sufletească a căruia se potriveşte mai bine şi este, în acelaşi timp, rezultată dintr-o analiză gramaticală justă.

De aceea versurile în versiunea lor propusă de mine, vor fi:

El vede uimit pe zeiţa
Palas Atena. Din ochi scîntei îi ies lui Ahile.
Întîmpinînd pe zeiţă el vorbe ce zboară îi spune:

www.cimec.ro

V. 210 din original nu e tradus de G. Murnu. Textul grecesc e:

ἀλλ' ἄγε, λῆγ' ἔριδος, μηδὲ ξίφος ἕλκεο χειρί

pe care-l redau după Murnu [1]:

Pune gîlcevii sfîrşit şi sabia lasă-ţi în teacă.

De ce nu l-o fi tradus G. Murnu în ediţiile următoare? Probabil pentru că neobservînd că în v. 192 (194°) ἕλκετο din textul original este un *imperfect de conatu*, l-a tradus prin «sabia-şi scoase din teacă» şi nu-i convenea acum vorba zeiţei: μηδὲ ξίφος ἕλκεο χειρί.

Traducînd însă v. 193 şi 194 din original cu interpretarea cuvenită a lui ἕλκετο prin hexametrii romîneşti:

Pînă ce el şovăind stătea socotindu-se-n sine,
Sabia dînd să şi-o scoată din teacă, deodată şi vine
Palas Atena,

putem insera şi v. 210° în versiunea noastră, dînd astfel înţeles deplin şi versului 208 (211°):

Numai cu vorbele învăluieşte-l pe el cum îţi vine,

care nu se prea înţelege fără versul precedent.

V. 236 (239°).—«Şi jurămîntul amar o să-ţi fie» traduce pe grec. ὃ δέ τοι μέγας ἔσσεται ὅρκος. Dar μέγας nu poate să însemneze «amar», ci «mare», «sigur», «sfînt». Versul acesta reia ideea din v. 230 (233°) «şi jur cu sfinţenie mare». Şi în v. 236 (239°) Ahile vrea să accentueze încă o dată, că-şi va ţine jurămîntul «mare», «rostit cu sfinţenie». Cred că ideea trebuie exprimată prin aceleaşi cuvinte ca şi în v. 230 (233°):

Iată ce-ţi jur cu sfinţenie mare — veni-va o vreme...

Astfel se continuă firul întrerupt de paranteza descrierii toiagului.

V. 257 (260°—261°) are tradus numai un vers şi jumătate din original, lăsînd netradusă a doua jumătate din v. 261°, deşi cuprinde o idee esenţială pentru situaţie: καὶ οὔ ποτέ μ' οἴ γ' ἀθέριζον (= şi niciodată nu mi-au nesocotit sfatul). De aceea cred că textul romînesc trebuie întregit cu un nou vers, care ar suna astfel, împreună cu versul 257:

Eu am mai fost ca tovarăş cu oameni viteji mai de frunte
Ca voi şi mereu ale mele îndemnuri băgat-au în seamă.

«Deci ascultaţi-mă şi voi» e concluzia firească care se desprinde din versurile următoare, puse în gura lui Nestor. De altfel în Murnu[1] ideea e redată în v. 261 prin cuvintele «şi nici unul n-a fost cu dispreţ cătră mine», care nu se cam potrivesc.

Introducînd în traducerea romînească v. 210° şi acest vers 261°, ne apropiem de egalarea numerotării versurilor din original cu cea din versiunea romînească, care pînă la v. 261° era cu 3 versuri în urmă. De altfel ideea e reluată în v. 269 (273°):

Totuşi de mine-ascultau, ţinînd seamă de spusele mele.

V. 312 (316°). — Παρὰ θῖν' ἁλὸς ἀτρυγέτοιο traduce G. Murnu prin «pe marginea mării cea neroditoare». Este o veche controversă asupra provenienţei

www.cimec.ro

cuvîntului ἀτρύγετος. Unii văd în el un derivat al lui τρυγάω (= a recolta), alţii îl pun în legătură cu latinescul *turgeo*, *turgidus* şi-l traduc prin « veşnic mişcat, tălăzuitor, neobosit ». Ambele traduceri sînt îndreptăţite. Scholiile preferă pe prima, pe care a acceptat-o şi G. Murnu.

I. H. Voss traduce: « am Strand der wüsten Gewässer », P. Mazon « au bord de la mer infinie ». În v. 327°, G. Murnu traduce aceleaşi cuvinte prin « marea pustie » (v. 323), poate mai nimerit decît în v. 312 (316°). Ar fi de preferat totuşi un epitet, care să cuprindă şi ideea de tălăzuire a mării şi care e cuprinsă în Murnu[1]: *marea în veci mişcătoare.*

V. 345 (350°). — În acest vers, originalul grecesc exprimă o nuanţare foarte fină a culorii apei din mare, atît a celei de lîngă ţărm, cît şi a celei din larg, pe care G. Murnu n-o redă.

După ce predă crainicilor lui Agamemnon pe Briseida, Ahile se aşază:

ϑῖν' ἐφ' ἁλὸς πολιῆς, ὁράων ἐπὶ οἶνοπα πόντον.

Lîngă ţărm, marea are culoarea redată prin adj. πολιός, care nu e « albastru », cum îl găsim în Murnu[3], ci « cărunt » cum e redat în Murnu[1]. Culoarea apei din largul mării e caracterizată prin adj. οἰνοψ, care înseamnă « de culoarea spumei vinului », « albastru-roşietic », « vînăt ».

P. Mazon traduce versul astfel: « il va s-asseoir au bord de la blanche mer, les yeux sur le large aux teintes lie de vin ». Poate e mai nimerită traducerea:

Merse şi stete plîngînd pe marginea mării cărunte,
Singur, departe de-ai săi, privind spre vînăta zare.

Cum descrierile naturii sînt, în general, veridice la Homer, ni se dă, probabil, şi în acest loc o descriere autentică a priveliştii pe care o oferă Marea Tracică, privită la o anumită oră din zi, de pe ţărmul troian.

V. 352 (356°). — Cuvintele din original: ἑλὼν γὰρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας, G. Murnu le traduce prin: « că luatu-mi-a darul şi-l are la dînsul ». Dar ultimele cuvinte ale versului romînesc nu redau sensul lui ἀπαυράω: « a răpi », « a despuia », « a deposeda », « a jefui ». Precedat de αὐτός, întăreşte învinuirea că Agamemnon l-a deposedat în mod samavolnic, de darul pe care i-l dăduse obştea ahee, fără să se consulte cu ceilalţi comandanţi. Poate că e mai bine:

M-a înjosit, că luatu-mi-a darul prin vrere şi forţă.

P. Mazon: « il m'a pris, il me retient ma part d'honneur *de son chef, il m'a dépouillé* », iar I. H. Voss: « behält mein Geschenk, *das er selber geraubet* ».

V. 362 (366°). — Traducerea acestui vers conţine o metonimie, care mi se pare nepotrivită, deşi e frumoasă, poetică. Numele lui 'Αετίων, tatăl Andromahăi, e redat în ultimele 2 ediţii prin « împăratul Vultur », făcîndu-se apropierea de ἀετός (= vultur).

Numai că nici un cititor, care nu cunoaşte textul original, nu va putea identifica pe «împăratul Vultur» cu numele nefericitului tată al Andromahăi. Nu e tradus apoi cuvîntul ἱερή din acelaşi vers sau, mai bine spus, e tradus prin «de piatră».

Versul sună frumos şi fără înfrumuseţările de basm, pe care G. Murnu le-a folosit probabil din cauza dificultăţii de a introduce numele *Aetion* în hexametru. Să încercăm, totuşi:

Fost-am la Teba, a lui Aetion sfîntă cetate.

www.cimec.ro

În Murnu [1] versul e:

Fost-am la Teba, cetatea cea sfîntă a lui Aetion.

V. 367 (371°). — Ultimele cuvinte din acest vers « cei ferecaţi în aramă » traduc pe homericul χαλκοχίτωνες.

Figura de stil din versiunea romînească mi se pare improprie. « Ferecat în aramă » poate însemna şi « încătuşat în lanţuri sau fiare de aramă ». De ce nu am folosi un termen mai rar, dar mai corespunzător figurii homerice: « înzăuaţi în aramă » ? La P. Mazon: « Achéen à la cotte de bronze », I. H. Voss: « erzumschwirmte Acheer ». Se poate traduce şi prin « cei înarmaţi în aramă », cum face G. Murnu în cîntul II, v. 159 (163°).

V. 385 (389°). — Lipseşte din textul traducerii epitetul aheilor ἑλίκωπες « ochioşi ». Versul ar fi atunci:

Tocmai puseră-aheii ochioşi pe fată-n corabie
Şi-o petrecură la Hrisa.

V. 389 (393°). — Este omis în traducerea acestui vers un epitet pe care Ahile şi-l atribuie însuşi, cum fac, la Homer, atîţia alţi eroi. De aceea, ca o trăsătură a stilului homeric, e bine să-l păstrăm.

Însă tu, mamă, de poţi, ocroteşte-ţi viteazul tău fiu.

Ahile vrea să arate mamei sale, prin acest epitet, că merită solicitudinea ei.

V. 392 (397°). — Κελαινεφής, epitetul lui Zeus, G. Murnu îl traduce prin « negru de nouri ». Mi se pare mai potrivită versiunea « învăluitul în nour », astfel că versul ar fi:

Cum te mîndreai povestind că pe Zeus, învăluitul în nouri
Singură tu între zei...

V. 464 (468°). — Δαίνυντο din original e tradus prin « benchetuiau », impropriu aici pentru un ospăţ festiv, după jertfele aduse unui zeu, ceea ce francezul redă prin *festoyer*. În romîneşte merge mai bine « se ospătau ». I. H. Voss traduce simplu « assen sie ».

V. 469 (474°)

Cîntec măreţ îi cîntau şi de-a pururi slăveau pe Apolo.

În textul grecesc nu este un echivalent al lui « de-a pururi », care e necesar pentru ritm, dar nu în forma « de-a pururi », care înseamnă « pentru totdeauna, în veci », ci în forma *pururi*, « mereu, în continuare, neîntrerupt ».

V. 473 (477°)

Iar dimineaţa, cînd zorile trandafirii se revarsă

traduc pe gr. ἦμος δ' ἠριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἠώς. Nu e redat bine, în versiunea ultimelor două ediţii, frumosul epitet al Aurorei, ῥοδοδάκτυλος « cu degete trandafirii ».

Aurora e numită aşa, deoarece, pe cerul Eladei, ea se iveşte radiind o aureolă de fîşii late şi trandafirii în forma unei mîini întinse. De aceea cred că e bine să încercăm a păstra în romîneşte acest epitet în versul:

Cînd Aurora-şi iveşte-a ei mînă trandafirie;

www.cimec.ro

(În Murnu [1]:

Cînd Aurora cu degete trandafirii răsărit-a)

V. 482 (485°—486°). — Aici e vorba de acostarea corăbiei, cu care se întoarce Ulise împreună cu însoţitorii săi din călătoria de ispăşire, pe care o făcuseră la Hrisa. Textul grecesc e: ἐπ' ἠπείροιο ἔρυσσαν, ὑψοῦ ἐπὶ ψαμάθοις, redat la G. Murnu prin « ... pe mal o dădură peste grămada de prund ».

Pe cît ştiu eu, la Homer cuvîntul ψάμαθος e întrebuinţat numai cu sensul de « nisip », care se aglomerează pe ţărmurile mării, adus de valuri. Nicăieri nu e vorba de « prund ». De aceea şi aici vom reda cuvîntul cu sensul lui propriu:

Dînşii corabia-mpinseră toţi şi pe mal o dădură
Peste nisipul înalt şi puseră-n juru-i proptele.

V. 489 (493°) cuprinde în traducerea lui G. Murnu o greşeală de interpretare. Versul grecesc:

ἀλλ' ὅτε δή ῥ' ἐκ τοῖο δυωδεκάτη γένετ' ἠώς

e tradus

Cînd se făcu dimineaţa în oara de-a douăsprezecea,

unde în loc de *oara* trebuie să stea *ziua*. Căci în v. 421 (425°) al aceluiaşi cînt, Thetis îi spune fiului său, că nu poate merge imediat la Zeus, deoarece el

... s-a dus la ospeţe cu zeii
Spre-Okeanos departe la bunul norod etiopic
Şi are să vie-n Olimp în ziua de-a douăsprezecea,

iar în v. 489 (493°) Homer reia firul povestirii, spunînd că, împlinindu-se cele 12 zile, Zeus s-a întors în Olimp şi, deci, Thetis poate să-i prezinte rugămintea sa privitoare la cinstirea lui Ahile.

V. 507 (511°)

Asta i-a zis; Nouraticul Zeus nimic nu răspunse.

« Nouraticul » traduce aici pe gr. νεφεληγερέτα, epitet al lui Zeus, pe care-l întîlnim şi în v. 513 (517°). Redă oare « nouratic » sensul acestui epitet constant al lui Zeus, care înseamnă « adunătorul de nouri » (la P. Mazon « l'assembleur de nuées », la I. H. Voss « Wolkensammler ») ?

În limba romînă « nouratic » ar avea, dacă ar fi mai răspîndit, sensul de « înnourat, *fig.* îngîndurat, posomorît », care, pe alocurea, cum e în versul despre care e vorba, s-ar potrivi poate, deoarece Zeus cade pe gînduri, după ce ascultă cererea Thetidei.

Dar νεφεληγερέτα este, repet, epitet constant al lui Zeus, care, după credinţa grecilor din timpurile epice, adună norii şi este, astfel, stăpîn pe ploi şi furtuni, peste văzduhuri. « Nouratic », în sensul acesta, este o creaţie a lui G. Murnu, care n-are sorţi să se menţină în limba romînă.

Deşi e greu de înlocuit un cuvînt de 5 silabe, cum e cerut aici de tehnica hexametrului, el trebuie totuşi înlocuit pretutindeni prin perifraze, care să corespundă, din punct de vedere semantic, epitetului grecesc.

Iată de ce propun pentru v. 507 (511°):

Spus-a, dar Zeus, care norii adună, nimic nu răspunse,

www.cimec.ro

pentru 513 (517°):

Plin de mîhnire răspunse stăpînul văzduhului, Zeus.

În v. 556 (560°), acelaşi epitet e redat prin « furtunatic », care înseamnă « agitat, zbuciumat, năvalnic, impetuos, violent », termeni care pentru situaţia în care se găseşte Zeus din punct de vedere sufletesc, s-ar potrivi, dar nu redau sensul lui νεφεληγερέτα. Şi aici vom întrebuinţa acelaşi epitet ca şi în v. 513 (517°): « stăpînul văzduhului ». De altfel însuşi Murnu [1] redă (I, 511) epitetul prin « stăpînul pe nouri », iar Murnu [3], în XIV, 306 (312°), prin « cel care norii adună », pe cînd (335—341°) îl traduce prin « viforaticul Zeus ».

V. 530—531 (534°—535°). — Aici prin cuvintele « necutezînd să-i aştepte sosirea » (lui Zeus) nu e exprimată ideea din original. La intrarea lui Zeus în sala de şedinţe a palatului său, toţi zeii se scoală din scaunele lor şi-i ies înainte, întru întîmpinare, nici unul necutezînd să rămînă pe scaun. Homer vrea să arate cît de mare este respectul zeilor faţă de Zeus şi cît de puternic este el, ceea ce nu reiese din versiunea românească « necutezînd să-i aştepte sosirea ».

De aceea mai potrivit cu sensul ar fi poate:

S-au ridicat înaintea părintelui lor de pe tronuri,
Ca să-l întîmpine, neaşteptîndu-l, şezînd, să sosească.

V. 551 (555°)

Însă mi-e teamă grozav să nu mi te-nşele copila
Lui Moş-Nereu.

Termenul « înşela » pentru gr. μή σε παρείπῃ (aor. al lui παράφημι) mi se pare impropriu în acest loc, deşi cuvîntul « înşela » are în sfera sa semantică şi sensul de « a amăgi », care se apropie de gr. παράφημι.

Dar παράφημι înseamnă aici mai mult « a încînta, a seduce cu vorba » (P. Mazon: *séduir*, I. H. Voss: *beschwatzen)*. « Să nu te încînte copila lui Moş-Nereu » se potriveşte în acest loc şi din cauza că Hera îi face lui Zeus o aluzie răutăcioasă la dragostea pe care acesta a avut-o cîndva faţă de Thetis, şi tocmai aceasta îl înfurie pe Zeus.

V. 561—563 (565° —567°). — În traducerea românească aceste 3 versuri nu redau complet ideea din original, unde Zeus o ameninţă pe Hera de-a dreptul cu bătaia. El nu-i spune:

Şezi şi taci molcom acolea şi vorba mi-ascultă mai bine,

ci:

Şezi şi taci molcom acolea şi-ascultă ce-ţi spun eu acuma,

după care urmează ameninţarea, mai clară, mai pozitivă decît aceea ce reiese din textul versiunii româneşti:

Nu-ţi vor putea ajuta toţi zeii din slava cerească
Cînd voi veni şi pe tine voi pune-a mea mînă cumplită.

Versurile care urmează şi arată impresia puternică pe care au făcut-o cuvintele lui Zeus asupra zeilor, justifică încercarea noastră de tălmăcire a originalului.

V. 576 (580°)

Numai să vrea cum va el, străfulgerătorul olimpic
Ne-ar şi zbura de pe tronuri, căci el e mult mai puternic.

www.cimec.ro

« Cum va el » poate să însemne aici « cum poate, cum e în stare » sens neobişnuit în limba romînă. E mai clară versiunea din Murnu [2] pe care propun s-o menţinem:

Numai de-ar fi să vrea el, străfulgerătorul olimpic,
Ne-ar şi zbura de pe tronuri, căci el e mult mai puternic.

Ultimele cuvinte din v. 577 (581°) redau sensul voit de G. Murnu în *va.*

V. 583 (587°)

Inima-mi plînge de dragă ce-mi eşti, cînd te văd toropită

nu redă exact sensul din textul original, deoarece « toropi » are mai multe accepţii şi cititorul poate crede că în textul traducerii înseamnă « toropită de durere ». Or, aici Hefest o avertizează pe Hera, că n-ar dori să vadă cum e bătută de Zeus. De aceea mai nimerit ar fi poate:

Fii cu răbdare şi-ndură, o mamă, cît eşti de mîhnită.
Căci n-aş putea să-ţi ajut, cu toată nespusa-mi durere.
Cît te iubesc, n-aş vrea să te văd bătută de Zeus.

V. 594 (598°). — În Murnu [2], versul e:

Zeilor dulce nectar să le toarne din plină pîrnaie.

În Murnu [3] « pîrnaie » e înlocuit prin « cănile pline », care nu redau sensul grecescului κρητήρ. G. Murnu a făcut această înlocuire probabil din cauza sensului argotic al cuvîntului *pîrnaie*, care e: « închisoare, temniţă ».

Dar sensul primar al lui *pîrnaie*, « vas mare de lut cu o toartă sau cu două » se potriveşte mai bine pentru gr. κρητήρ decît « cănile pline ». De aceea cred că e bine să păstrăm textul din Murnu [2].

V. 600 (604°). — Muzele ἄειδον ἀμειβόμεναι ὀπὶ καλλῇ e tradus prin:

Muzele toate cu farmec în viers le cîntau dup-olaltă,

unde « dup-olaltă » nu redă sensul lui ἀμειβόμεναι. Textul original spune că Apolo cînta din liră, iar Muzele *îi răspundeau*, intercalîndu-şi cîntarea printre notele lirei. De aceea vom traduce:

Muzele dulce răspuns dădeau cu farmec de glasuri.

CÎNTUL II

V. 6. — La acest vers observă comentatorul ultimei ediţii (Murnu [3]): « Singurul loc din *Iliada*, unde visul apare ca o divinitate ». Versul grecesc:

πέμψαι ἐπ' Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι οὖλον Ὄνειρον

e redat prin:

Lui Agamemnon Atride un vis momitor să trimită,

probabil sub influenţa lui Voss:

Einen täuschenden Traum dem Atreus' Sohne zu senden.

Vom traduce dar conform intenţiei lui Homer:

Lui Agamemnon Atrid momitorul Vis să-i trimită.

www.cimec.ro

V. 13—15 sînt redate diferit în cele 3 ediţii ale versiunii romîneşti. În Murnu [3] ele sînt cuprinse numai în 2 versuri, omiţîndu-se tocmai esenţialul din textul original.

În Murnu [1] versurile sînt egale ca număr cu textul original, cuprind şi versiunea cuvintelor Τρώεσσι δὲ κῆδε' ἐφῆπται (« pierduţi-s acuma Troienii »), traducerea e însă stîngace. Murnu [2] are tot numai 2 versuri, în care sînt traduse şi cuvintele amintite mai sus.

E bine deci ca din textul celor 3 versiuni ale lui G. Murnu să se întocmească una mai corespunzătoare cu originalul şi cu numărul de versuri din acesta:

Nu stau cu vrerea-ndoită stăpînii Olimpului, zeii
Nemuritorii, căci Hera cu multa-i rugare-i convinse ;
Vor birui deci aheii, iar Troiei pieirea-i ursită...

Versurile, în această formă, vor fi repetate, ca şi în original, în v. 29—31 al acestui cînt după care va urma v. 32 (33°).

De către Zeus. Deci adu-ţi aminte şi nu da uitării.

V. 36 (37°). — În forma lui actuală, versul, în Murnu [3], este incomplet ca formă şi ca sens. E vorba aici de « cetatea lui Priam ». Vom înlocui deci versul din Murnu [3] prin:

Şi-nchipuia că chiar azi cuceri-va cetatea lui Priam

după care va urma în locul versului 37 (38°) din aceeaşi versiune:

Prostul de el, nu ştia ce gînd ascuns avea Zeus.

V. 38 (39°). — « Încă mai fuse menit» din Murnu [2] şi Murnu [3] nu exprimă intenţia lui Homer, care susţine că Zeus personal, nu altă putere superioară lui, cum ar fi 'Ανάγκη a hotărît ceea ce avea să se întîmple în viitor cu aheii şi troienii.

Vom continua deci şi în versiunea romînească această idee, traducînd fidel versul 39° şi următoarele în strînsă legătură cu v. 37 (38°).

Ca deopotrivă să-ndure troienii şi-aheii, deodată,
Vaiere multe şi-amaruri, în valma cumplitelor lupte.

V. 41—42 (42°—43°) sînt mai bine redate în Murnu [1] şi Murnu [2], unde gr. χιτών e tradus mai corespunzător prin « cămaşă », în loc de « haină ». Comentatorul lui Murnu [3] remarcă această diferenţă, cînd scrie: « Ceea ce grecii numeau *chiton* era un soi de cămaşă de in, împrumutată din Orientul semitic ». Vom accepta deci versiunea din Murnu [2]:

Iute se scoală-n picioare şi-şi pune cămaşa cea moale
Nouă, frumoasă, şi mantia mare şi-aruncă deasupra.

V. 45 (47°). — Sintagma 'Αχαιῶν χαλκοχιτώνων va fi tradusă prin *aheilor înzăuaţi în aramă* ca în cîntul I, v. 367 (371°) sau ca în Murnu [1]: « oastea de ahei cea cu zale de aramă » — propunere care rămîne valabilă pentru toate versurile din Iliada, unde se întîlneşte această sintagmă.

V. 53 (55°)

După ce-i strînse, rosti o povaţă cuminte-Agamemnon.

www.cimec.ro

« O povaţă cuminte » redă pe gr. πυκινὴν βουλήν. E drept că βουλή înseamnă şi « sfat, povaţă », dar din cele ce urmează, se vede că aici nu e vorba de « povaţă» sau chiar de « părere », cum e tradus βουλή în Murnu [1], ci de altă accepţie a acestui cuvînt, şi anume « plan », iar πυκινός care înseamnă şi « cuminte », va avea aici sensul de « şiret, ingenios ». De aceea versul va fi tradus mai potrivit:

Celor strînşi le dezvăluie-un plan şiret Agamemnon.

Şi în cazul de faţă, G. Murnu a fost influenţat de Voss, la care versul acesta are următorul context:

Als sich nun jene gesetzt, entwarf er die weise Beratung,

pe cînd P. Mazon traduce: « il les réunit, combinant un subtil dessein », iar Cauer: « entwarf den klugen Plan ».

V. 69—71 (73°—75°). Textul acestor versuri în Murnu [3]:

Eu am să-i pun la-ncercare, vorbindu-le cum mi se cade
Şi-o să-i îndemn la corăbii să fugă, să plece pe mare.
Voi repeziţi-vă care-ncotro şi opriţi-i cu gura.

În redarea textului original, traducătorul n-a observat că dativul instrumental ἔπεσιν din v. 69 (73°) se repetă în forma ἐπέεσσιν în v. 71 (75°). Agamemnon vrea să pună la încercare pe ahei *cu vorbe*, ἔπεσιν « cum e firesc, normal » într-o situaţie ca aceasta, înaintea unei lupte hotărîtoare, cum o crede el, sperînd că propunerea lui, ruşinoasă pentru nişte luptători viteji, îi va face s-o refuze şi să-i îndemne să lupte şi mai straşnic. Prevăzător însă, cum trebuie să fie un comandant de oşti, el îi sfătuieşte pe consilierii săi să-i oprească tot numai *cu vorbe*, în caz că ostaşii ahei vor lua-o la fugă, neprevăzînd că va fi nevoie de o intervenţie de forţă, pentru a-i opri, cum vedem că se întîmplă (v. 191—192 = 198°—199°). Cum nici în Murnu [1] sau Murnu [2] nu se dă o versiune, care să corespundă sensului real din textul grecesc, încercăm să-l restabilim, traducînd aceste versuri:

Cum e firesc, cuvinte-am să caut să-i pun la-ncercare
Şi-o să-i îndemn să fugă-n corăbii bine vîslite:
Voi cuvinte s-aflaţi cu cari să-i opriţi de la fugă.

V. 100 (104°). — Ἄναξ, aici epitet al lui Hermes, e tradus în Murnu [3] prin « stăpînul de sus », ceea ce poate da prilej de confuzie cu Zeus. La Homer ἄναξ este un atribut obişnuit al regilor, comandanţilor de oşti, dar la nevoie este şi un epitet de umplutură, însemnînd « nobil, frumos, domn ». Mai bine e redat cuvîntul în Murnu [1]:

Hermes, olimpicul domn, călăreţului Pelops îl dete.

V. 111 (115°). — Ἐπεὶ πολὺν ὤλεσα λαόν e tradus prin « după pierdere multă ». Este neclar, ce vrea să însemne acest « după pierdere multă » din toate ediţiile. Mai bine este poate:

Să mă întorc ruşinos, dup-atîta prăpăd în oştire.

V. 139 (143°). — Cuvintele « care nu-i auziseră sfatul » sînt neclare. Ὅσοι οὐ βουλῆς ἐπάκουσαν înseamnă « cîţi nu auziseră, nu aflaseră, nu cunoşteau hotărîrea sau

www.cimec.ro

planul de încercare» a oştirii, expus în sfatul geronţilor. Acest înţeles trebuie redat în romîneşte, cum s-a încercat în Murnu [1], unde versul e:

Celor ce parte făceau din gloată şi nu-i ştiau planul.

Βουλή din acest vers repetă acelaşi cuvînt din v. 55 al textului original, asupra căruia am insistat la locul respectiv. De aceea în contextul lui Murnu [3], versul va fi mai bine redat prin:

Dorul de ducă la toţi, care nu-i cunoşteau hotărîrea.

V. 141—143 (144°—147°). — În Murnu [3] vînturile din frumoasa comparaţie, cuprinsă în aceste versuri, sînt redate cu nume curat romîneşti. Dacă pentru εὖρός τε νότος τε se pot întrebuinţa *austrul* şi *băltăreţul*, pentru ζέφυρος nu merge «munteanul», nume de vînt, romînesc, regional, pentru «vîntul dinspre Carpaţi» sau «vîntul de nord» pentru olteni şi foarte rar vîntul de vest, care ar putea fi indentificat cu ζέφυρος.

În Murnu [1] acest ζέφυρος e redat bine prin «vîntul de-apus». Şi-atunci combinînd versurile din Murnu [3] cu versul respectiv din Murnu [1], putem reda bine textul original din v. 140—144 (143°—148°).

Gloatele strînse s-au pus în mişcare ca nişte talazuri
Namile ce le răscoală pe Marea Icarică austrul
Şi băltăreţul, lăsîndu-se repezi din norii lui Zeus;
Ori ca şi vîntul de-apus cînd iute s-aruncă-n vîrtejuri
Peste bogatele lanuri şi vîntură spicele dese.

Înlocuirea aceasta a «munteanului» este cu atît mai necesară, deoarece, în acest loc din Iliada ζέφυρος nu e adierea de vînt caldă şi plăcută din apus, ci un vînt rece şi vijelios, care, venind din vest, peste munţii mereu albi de zăpadă ai Traciei, «s-aruncă-n vîrtejuri», aici, sau duce vijelios un nor în cîntul IV (v. 270—271=276°—277°) spre ţărmul răsăritean al Mării Icarice.

V. 170 (175°). — În acest vers e pus în gura zeiţei Atena cuvîntul *tuli* pentru «fugi». *Tuli* are în limba romînă o nuanţă familiară, hazlie. De aceea cred că trebuie înlocuit prin *fugi*. În Murnu [1] φεύξεσθε e tradus prin «pleca».

V. 187 (192°)

Nu ştii tu bine ce gînd avu azi cu vorbirea-mpăratul.

«Împăratul» îl redă pe 'Ατρεΐωνος din cele mai multe manuscrise sau pe Ατρεΐδαο din papirusul 3, confirmat de Eustathios. Oricum «împăratul» nu e potrivit în acest loc. Mai bine în Murnu [1].

Nu ştii tu bine ce gînduri avut-a vorbind Agamemnon.

Acelaşi «împăratul» se repetă în v. 189 (196°), redînd pe grec. βασιλεύς, care are epitetul διοτρεφής. Şi aici vom înlocui pe «împăratul» prin «regele», dînd versului 189 (196°) şi celui următor următoarea înfăţişare:

Neîndurată-i mînia regelui din Zeus purcesul.
Cinstea Zeus i-o dete şi drag îi e marelui Zeus.

În Murnu [3] s-a strecurat o greşeală de tipar: *dragă* în loc de *drag*.

www.cimec.ro

În Murnu [3] lipsesc însă versurile 194 şi 195 din original. Le prezentăm în traducerea noastră:

194: *Vorba ce-a spus-o la sfat cu toţii n-o auzirăm*
195: *Mi-i ca-n mînie căzînd pe-ahei să nu-i pedepsească.*

De remarcat că în v. 188 (193°):

Acum îi încearcă pe-ahei, curînd o să-i certe pe dînşii

cuvîntul « certa » are înţelesul de « pedepsi » din vechile legiuiri romîneşti.

V. 210 (217°). — Φολκὸς ἔην traduce G. Murnu prin « şpanchiu era », după scholiile la acest vers şi influenţat de Voss: « schielend war er ». Cauer vede în acest ἅπαξ εἰρημένον o tulpină indo-europeană **falc-*(cf. lat. *falx*, *falco*, germ. *Felge*) şi-l referă la formaţia picioarelor, traducîndu-l prin « krummbeinig », iar Mazon îl redă prin « bancroche ». Deoarece Homer începe descrierea înfăţişării lui Tersit de la picioare, crede şi Pape că e mai firesc a referi cuvîntul la formaţia picioarelor decît la ochi. Vom traduce deci:

Strîmb de picioare era şi şchiop, pe cînd umerii-aduşi
Peste pieptu-i erau şi deasupra, ţugui peste ghebu-i,
Capul hidos cu cîteva fire de lînă-n chelie.

Cuvîntul « lînă » redă pe gr. λάχνη care caracterizează mai bine decît θρίξ firul de păr subţire şi lînos de pe capul unui chel.

V. 214—217 (221°—224°).

... îns-acum pe Atrid Agamemnon
El tăbăra cu batjocuri, ţîvlind; iar aheii din juru-i
Straşnic erau supăraţi şi-aveau ciudă grozavă pe dînsul.
Totuşi el tare zbierînd, mustra pe Atrid Agamemnon.

« *Aveau ciudă grozavă pe dînsul* ». Pe cine? Din contextul versiunii romîneşti reiese că aheii erau supăraţi pe Tersit, τῷ din textul original fiind referit de Murnu şi Voss la persoana acestuia. Cauer referă pe τῷ la persoana lui Agamemnon, pe care aheii erau supăraţi din cauza tărăgănării fără sfîrşit a războiului troian şi-l duşmăneau cu înverşunare în sufletul lor, iar Mazon traduce: « il est vrai que les Achéens gardent contre le roi, dans le fond de leur cœur, une rancune, un dépit furieux ».

Referind pe τῷ la Agamemnon, vom traduce:

... îns-atunci cu Agamemnon divinul
Ceartă cu-ocări începu, căci pe-acesta aheii din juru-i
Straşnic erau supăraţi şi-aveau ciudă grozavă în suflet.
Astfel tare zbierînd pe-Agamemnon mustra înfruntîndu-l.

Pentru că aheii erau oţărîţi împotriva lui Agamemnon, spera Tersit să aibă mare succes, înfruntîndu-l în adunarea obştească.

V. 253—254 (261°—262°). — Versurile:

εἰ μὴ ἐγώ σε λαβὼν ἀπὸ μὲν φίλα εἵματα δύσω
χλαῖνάν τ' ἠδὲ χιτῶνα τά τ' αἰδῶ ἀμφικαλύπτει

www.cimec.ro

sînt traduse bine şi complet de Voss:

Wenn ich nicht dich ergreif' und jedes Gewand dir entreisse,
Deinen Mantel und Rock, und was die Scham dir umhüllet.

Murnu şi Mazon n-au ţinut seamă că în v. 262° e vorba de trei lucruri, de care ameninţă Ulise să-l despoaie pe Tersit: mantaua, cămaşa şi τά τ' αἰδῶ ἀμφικαλύπτει (= «ceea ce-ţi acoperă ruşinea» sau «îţi ascunde goliciunea»). Cel de-al treilea lucru e precizat în cîntul IV, v. 187: ζῶμά τε καὶ μίτρη = cingătoarea de piele care ocrotea şoldurile şi partea dinainte a corpului, de la capătul de jos al platoşei pînă aproape de genunchi (v. şi comentariul lui Cauer).

Cum v. 254 (262°) e la Murnu [3] un pentametru, adăugîndu-se cuvintele ce lipsesc, se obţine tocmai bine hexametrul:

De-astă manta şi cămaşă şi ce-ţi mai ascunde ruşinea.

V. 283 (291°) e interpretat în traducerile lui G. Murnu, Voss şi Mazon numai cu apropiere de sensul intenţionat de Homer. La Murnu [3] versul are contextul:

... E drept că oricine
Prins de alean, mai la urmă doreşte întorsul acasă,

asemănător cu cel din Voss:

Freilich bedrängt das Herz nach so viel Leiden zur Heimkehr,

O interpretare mai aproape de sensul adevărat o dă Mazon: *Certes la tâche est assez dure pour qu'à bout de peine on s'en aille.* Nici Cauer nu dă o interpretare din care să reiasă sensul adevărat al versului, cînd propune: «Freilich ist es auch eine Mühsal, um überdrüssig (geworden) nach Hause zu gehen».

Ce vrea să spună Ulise în acest vers? În versurile următoare se afirmă că e greu ca cineva să rămînă, chiar numai o lună, rătăcind cu corabia pe mare, departe de soţie. V. 291° cuprinde o justificare psihologică a dorinţei aheilor de a pleca din faţa Troiei. Sensul versului inclus în contextul lui Murnu [3] este:

... E drept că războiul
Este un chin care face să vrei a te-ntoarce acasă.

Urmează versurile 284—286 (292°—294°) în care continuă această justificare

Darmite noi care stăm pe aice zăbavnici de nouă
Ani rotitori...

V. 290 (298°)

... Dar totuşi ar fi cu ruşine
Vreme-ndelungă s-adaste şi *goi* să se-ntoarne pe-acasă

în care «goi» redă pe κενεόν din original, după Voss:

... Aber es wär' uns
Schändlich doch, die so lange geweilt, *leer* wieder zu kehren.

www.cimec.ro

Κενεόν înseamnă aici, « cu mîinile goale », « fără nici o ispravă » şi în consecinţă versul va fi:

Dar totuşi ar fi cu ruşine
Dup-aşa lungă răbdare fără ispravă-a-ne-ntoarce.

V. 320 (328°)

Astfel în vremuri atîtea şi noi vom tot duce războiul,

în care « vremuri » traduce, impropriu, pe ἔτεα. Nu cred că redarea e potrivită, deoarece « vreme » cu sensul de « an » nu se întîlneşte în textele romîneşti. Şi-apoi aici se cere o noţiune precisă. Vom traduce deci:

Astfel ani tot atîţia şi noi vom duce războiul.

V. 344 (351°):

... Zeus ne dete
Toată-nvoirea în ziua cînd oştile noastre-n corăbii
Se înluntrară să ducă pierzare şi moarte la Troia,

în care « se înluntrară » traduce pe ἔβαινον.

Dar aici βαίνειν înseamnă « a porni » în corăbii, cum traduce Mazon: « s'en allaient sur leurs nefs rapides porter chez les Troyens le massacre et le trépas ». Versul va fi atunci:

... Zeus ne dete
Toată-nvoirea în ziua cînd oştile noastre-n corăbii
Iute porniră să ducă pierzare şi moarte la Troia.

Verbul *a se înluntra* este o creaţie personală a lui G. Murnu, probabil după *înluntroşa* derivat din « înlăuntru » şi folosit în *Psaltirea Hurmuzachi* (13/27).

Construind pe ἔβαινον cu νηυσὶν ἐν ὠκυπόροισιν Murnu [1] traduce tot impropriu « oştile noastre au intrat în corăbii ».

Şi aici se vede influenţa lui Voss:

da wir stiegen in schnellhingleitende Schiffe.

(Continuare în numerele următoare)

•

ТОЛКОВАНИЯ ТЕКСТОВ ГОМЕРА

РЕЗЮМЕ

Сравнивая оригинальный текст «Илиады» и ее румынский перевод, осуществленный Джордже Мурну, автор указывает на пассажи, требующие более ясного толкования в румынском языке.

Автор предлагает перевод стихов, которые были пропущены в румынской версии, и рассматривает греческие конструкции и выражения в духе гомеровского текста. Кроме того он высказывает свое мнение по поводу спорных вариантов в рукописях, схолиях и изданиях и анализирует слова, созданные Джордже Мурну.

www.cimec.ro

DEUTUNGEN HOMERISCHER TEXTE

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Grund einer vergleichenden Untersuchung des Textes der *Ilias* und der Übersetzung George Murnus, weist der Verfasser auf einige Stellen hin, die eine klarere Deutung im rumänischen Texte erfordern.

Der Verfasser schlägt die Übersetzung einiger aus der rumänischen Fassung weggelassenen Verse vor und gibt Deutungen verschiedener griechischer Konstruktionen und Ausdrücke in dem vom homerischen Texte erforderten Sinn. Weiters bringt er seine Ansicht über einige in den Handschriften, Scholien und Ausgaben umstrittene Lesarten und untersucht George Murnus eigene Wortschöpfungen.

www.cimec.ro

DOUĂ CONJECTURI VITRUVIENE

DE

TRAIAN COSTA

În tratatul *Despre arhitectură* al lui Vitruviu, 6, 6, 7, toate manuscrisele oferă următorul text (ed. Krohn, 1912):

sin autem officient trabes seu lumina aut contignationes, de superioribus partibus aperiatur et ita inmittatur.

(E vorba de practicarea ferestrelor într-un perete căruia un zid prea apropiat îi fură din lumină.)

E evident că fraza, aşa cum apare în manuscrise, cuprinde un contrasens. Choisy (în ediţia sa bilingvă din 1909) încearcă să corecteze astfel pasajul (6, 8, 27):

sin autem officient trabes seu l(i)mina: (sub) contignationes, de superioribus partibus aperiatur, et ita inmittatur,

traducînd precum urmează:

Dans les cas où des poitreaux ou linteaux (de fenêtres) pourraient faire obstacle (à la lumière): Qu'on pratique les ouvertures (sous) les solivages, aux dépens des parties supérieures (des parois): et qu'ainsi (la lumière) soit introduite.

Krohn înlocuieşte pe *seu* din manuscrise cu *ea*, păstrînd în rest textul neschimbat (*sin autem officient trabes ea lumina aut contignationes eqs*).

Eu cred însă că pasajul trebuie îndreptat aşa:

sin autem officient trabes ea lumina, sub contignationes, de superioribus partibus, aperiatur et ita inmittatur

şi, în versiunea romînească sub tipar la Editura Academiei, am tradus (6, 8, 19):

Dacă lintourile ferestrelor vor împiedica lumina, atunci deschizătura să se facă mai sus, sub grinzile plafonului, şi astfel etc.

Din punct de vedere paleografic, nu mi se pare imposibil şi nici improbabil ca arhetipul, pierdut, care va fi avut (cu scriere anglosaxonă; cf. Krohn, p. VIII) *trabesealuminasub* să fi fost copiat *trabeseuluminaaut* (= *trabes seu lumina aut*).

www.cimec.ro

Al doilea pasaj de care mă ocup e 8, 3, 2 (Krohn):

sunt etiam odore et sapore non bono frigidi fontes, qui ab inferioribus locis penitus orti per loca ardentia transeunt et ab eo per longum spatium terrae percurrentes refrigerati perueniunt supra terram sapore, odore coloreque corrupto, uti...

Aparatul critic al ediției Krohn semnalează o singură variantă: *super (terram)* în loc de *supra*, în două manuscrise mai recente. Choisy dă același text, doar cu deosebiri de punctuație, care mi se par destul de semnificative pentru a le consemna (8, 3, 3):

Sunt etiam odore et sapore non bono, frigidi fontes : Qui, ab inferioribus locis penitus orti, per loca ardentia transeunt ; et, ab eo, per longum spatium terrae percurrentes : refrigerati, perueniunt... (restul e identic)

și traduce:

Par contre, il existe des sources froides, d'odeur et de saveur non bonne : Celles-ci, issues des lieux inférieurs dans leurs profondeurs (mêmes), passent à travers les lieux brûlants ; et, ensuite, cheminant à travers un long espace de terre : refroidies, elles parviennent à fleur de terre avec saveur, odeur et couleur altérée.

Deși lui Vitruviu îi alunecă din pană numeroase pleonasme, părerea mea este că *penitus* nu poate veni nemijlocit după *ab inferioribus locis*; el trebuie mutat mai departe, după *orti*, iar ca sens trebuie legat de *transeunt* (mai degrabă decît de *ardentia*):

ab inferioribus locis orti, penitus per loca ardentia transeunt...

Iată de ce am tradus astfel (8, 3, 3):

Există însă și izvoare reci cu miros și gust neplăcut, cele care, izvorînd din adîncimi, trec chiar de îndată (= din adînc, penitus) *prin locuri înfierbîntate și pe urmă, parcurgînd cale lungă sub pămînt, ajung la suprafața solului răcite, cu gustul, mirosul și culoarea alterate* etc.

Trebuie să adaug că versiunea lui Choisy devine identică cu cea românească dacă mutăm virgula de după *(mêmes)* înainte de *dans leurs...* Dar am atras atenția asupra felului în care punctuează Choisy fraza latinească pentru a dovedi că în traducerea lui nu avem de-a face cu o greșeală de tipar în punctuație. Eroarea manuscriselor e foarte banală: intervertirea a două cuvinte consecutive. Restabilind forma pe care eu o presupun inițială, textul devine mai clar și corect.

CONIECTVRAE IN VITRVVIVM DVAE

SVMMARIVM

In Vitruuii qui De architectura inscribitur libri textum has emendationes scriptor recipiendas censet:

(6, 6, 7 editionis Krohnianae) pro codicum *trabes seu lumina aut contignationes* sic scribendum: *trabes ea lumina, sub contignationes*;

(8, 3, 2) pro *ab inferioribus locis penitus orti per loca ardentia transeunt* scribendum: *ab inferioribus locis orti, penitus per loca ardentia transeunt.*

www.cimec.ro

CÎTEVA INSCRIPŢII RECENT DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

DE

GH. POENARU-BORDEA

Materialul arheologic foarte bogat, provenit din descoperiri întîmplătoare sau din săpături arheologice organizate, a îmbogăţit, mai ales în ultimii ani, colecţiile Muzeului Regional şi totodată cunoştinţele noastre despre trecutul Dobrogei.

O categorie aparte în cadrul acestui material o formează inscripţiile, a căror cunoaştere şi studiere, cît mai curînd după descoperire, este deosebit de folositoare.

Cele şapte inscripţii a căror publicare o întreprindem acum sînt descoperite în ultimii patru ani. Fără a avea pretenţia să elucidăm sau măcar să punem toate problemele pe care le ridică aceste monumente, încercăm să le facem cunoscute, sperînd că, o dată puse în circulaţie, ele vor putea servi pentru cercetări mai aprofundate, alături de alte materiale epigrafice sau arheologice, care urmăresc o problemă sau alta din istoria veche a patriei noastre.

Am socotit nimerită prezentarea acestor monumente după conţinutul lor, şi nu după localitatea de găsire şi nici după limba în care sînt scrise sau după cronologie, pentru că astfel credem că vor putea fi mai uşor încadrate în culegeri sau studii viitoare.

TITULI HONORARII

1. *Constanţa* — TOMIS. Inv. 1526, fig. 1. Altar de marmură fragmentar, cu relief şi inscripţie onorifică în limba greacă, descoperit în 1961, cu prilejul unor săpături de canalizare în zona fostei gări. Dimensiuni: $0{,}650 \times 0{,}190 \times 0{,}150$ m.

Se păstrează litere din primele şase rînduri ale inscripţiei şi o parte din relief. După toate probabilităţile, pe basorelief erau reprezentate mai multe personaje. Se poate distinge peplum-ul care coboară pînă la glezna piciorului stîng al unuia din personaje. Nu ne putem da seama care era natura scenei.

Cîmpul inscripţiei, cu chenar uşor profilat, iese cu mult în afară, îngroşîndu-se şi lăsînd un spaţiu în aşa fel, încît personajele reprezentate să fie destul de puternic reliefate.

www.cimec.ro

Scrierea este aleasă, cu litere purtînd *apices*. Litera A are hasta orizontală chiar pe mijloc, θ este rotund, cu bara orizontală scurtă; bucla literei P nu se unește cu hasta verticală, iar Σ este unghiular. Înălțimea literelor: 2, 1—2, 3 cm.

'Αγαθῇ [τύχῃ]
[---- αὐτοκράτ]ορος Νέρο[υα Τραιάνου Καίσαρος]
[Σεβαστο]ῦ Γερμανι[κοῦ ----]
[---- απελ]εύθερος Γ ----]
[βουλὴ δῆμ]ος Τομ[ειτῶν ----]
---- Κ ----

Existența pe fragmentul păstrat a literelor ΟΡΟΣ, ΝΕΡΟ și ΓΕΡΜΑΝΙ în rîndurile 2 și 3 indică în mod sigur că este vorba de o inscripție pusă în onoarea unui împărat: se pot întregi, fără dificultăți, cuvintele Αὐτοκράτορος, Νέρουα și Γερμανικοῦ.

Lungimea rîndurilor, presupunînd că 'Αγαθῇ τύχῃ era scris, așa cum e normal, la mijlocul spațiului, în rîndul 1, trebuie să fi fost de cel puțin 32—36 litere. În cazul în care numele împăratului era introdus printr-o formulă ca ὑπέρ, ὑπὲρ τῆς, ὑπὲρ τῆς τοῦ, ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου, lungimea rîndurilor va fi fost mai mare. Poziția cuvîntului Γερμανικοῦ din rîndul 2 ne face să înclinăm mai curînd spre prima posibilitate.

Dintre Nerva (96—98), Traian (98—117) și Hadrian (117—138) în al căror nume sau filiație intră Νέρουα, ne credem îndreptățiți să considerăm că monumentul era închinat lui Traian. Pe Nerva îl excludem, spațiul dintre Νέρουα și Γερμανικοῦ, fiind mult prea mare. De asemenea, îl putem exclude cu multă siguranță și pe Hadrian, la care Νέρουα figurează, ca și cognomenul Γερμανικός, doar în filiație. Spațiul este aici prea mic.

Cu destulă probabilitate întregim între Αὐτοκράτορος Νέρουα Τραιάνου și Γερμανικοῦ, la sfîrșitul rîndului 2 și începutul rîndului 3, Καίσαρος σεβαστοῦ, această ușoară intervenire în titulatura imperială fiind cunoscută și din alte inscripții în limba greacă, puse în onoarea lui Traian [1].

Nu putem ști dacă pe inscripție apăreau după Γερμανικοῦ și titlurile Δακικοῦ, eventual Δακικοῦ Παρθικοῦ, așa că o determinare cronologică este exclusă.

În rîndul 4 se citește ΥΘΕΡΟΣ. Înainte de Υ se vede o parte dintr-un E sau Σ. Putem întregi [ἀπελ]εύθερος, «libertul», înaintea lui, un nume de persoană în nominativ; cum pare a fi vorba de un libert imperial, am putea avea, după [ἀπελ]εύθερος, [Σεβαστοῦ].

Calitatea monumentului, titlul pe care-l poartă probabil dedicantul, menționarea sfatului și adunării poporului în rîndul următor ne fac să bănuim că dedicantul era o persoană de vază, care a avut desigur la începutul sec. II e. n. un rol important în istoria Tomisului, fără a putea însă, din cauza marilor lacune ale textului, să facem alte presupuneri.

La sfîrșitul părții păstrate în rîndul 4, se mai distinge în partea superioară o hastă verticală cu un început de hastă orizontală de la un Γ, Π, Ρ, sau Ε.

În rîndul 5, credem că putem întregi πόλεως Τομέως sau βουλὴ δῆμος Τομειτῶν, avînd, în acest din urmă caz, menționată pe inscripție și autoritatea care face cinstirea împăratului.

[1] IGRR, III, 557, 915, 1066.

www.cimec.ro

În rîndul 6 se mai vede numai un K.

Inscripția aceasta vine să se adauge la monumentele ridicate în onoarea împăratului Traian, şi intrate pînă acum în literatura de specialitate, rolul împăratului Traian pentru Dobrogea, în perioada plină de evenimente de la începutul sec. II e. n. şi implicit pentru Tomis, fiind bine cunoscut.

2. *Constanța* — TOMIS. Inv. 2104, fig. 2. Altar de calcar cu inscripție onorifică în limba greacă, găsit întîmplător în mai 1962, cu prilejul unor lucrări de nivelare şi pavare în piața Ovidiu. Dimensiuni: 1,130 × 0,605 × 0,600 m. Capitelul altarului: 0,340 × 0,670 × 0,670 m.

Monumentul este bine conservat, cele 8 rînduri ale inscripției se păstrează în întregime, cu rîndul 7 şi sfîrşitul rîndului 6 martelate. Lipseşte partea inferioară a altarului şi un colț al capitelului.

În partea superioară, altarul are o decorație foarte sumară, constînd dintr-un disc în centru şi două acrotere la extremități, dintre care s-a păstrat doar cea din stînga.

Scrierea este îngrijită. Θ are bara interioară scurtă, Ω este lunar, Υ are o bară orizontală la baza unghiului, puțin mai jos de jumătatea literei, Σ este dreptunghiular. Remarcăm faptul că primul rînd este scris mai spre dreapta şi nu la mijloc. Rîndurile 3, 5, 6 şi 7 sînt mai scurte decît celelalte. Înălțimea literelor: 5 cm.

Ἀγαθῇ τύχῃ
τὸν διασημότα-
τον καὶ πατρῶ-
να τῆς Μητροπό-
λεως Τομέως
Αὐρήλιον | | | | |
| | | | | | | | | |
βουλὴ δῆμος

Textul, după formula de început Ἀγαθῇ τύχῃ, cuprinde o inscripție onorifică Personajul, pe care sfatul şi poporul, βουλὴ δῆμος, în rîndul 8, îl cinstesc, apare ca διασημότατος καὶ πάτρων τῆς Μητροπόλεως Τομέως, adică în calitate de « cel mai distins » şi de « protector » al Tomisului [1]. Această cinstire avea, în chip vădit, un caracter oficial, atît prin titlurile pe care le primeşte personajul, cît şi, mai ales, prin menționarea explicită a sfatului şi a adunării poporului ca dedicanți. Titlurile onorifice din textul inscripției reprezintă de fapt traducerea în limba greacă a expresiei *patrono clarissimo*, cunoscută din inscripțiile latine cu acest caracter.

După grafie, monumentul poate fi încadrat în prima jumătate a sec. III e. n.

Dificultăți apar în momentul în care vrem să stabilim identitatea personalității onorate, care a avut de suferit o *damnatio memoriae*. După Αὐρήλιον din rîndul 6, textul e martelat, nemairămînînd din sfîrşitul rîndului 6 şi din rîndul 7 nici măcar urme de litere. Abia dacă felul în care este martelată prima parte a numelui ne îngăduie să presupunem o hastă oblică, de la un A, Δ sau Λ. Scrierea, îngrijită, ne îngăduie însă să stabilim cu destulă exactitate numărul literelor şterse. Cum la sfîrşitul rîndului 6 începeau, aproape sigur, două litere, iar în rîndul 7 ştersătura

[1] La Callatis cunoaştem un patron, P. Vinicius (Th. Sauciuc-Săveanu, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 501—507).

www.cimec.ro

merge pînă sub ultima literă a numelui Αὐρήλιον din rîndul 6, numărul lor trebuie să fi fost de 10. Aşa stînd lucrurile, putem avansa, deşi cu toată prudenţa şi cu titlu ipotetic, că în spaţiul martelat fusese poate scris 'Αντονεῖνον.

Lipsa oricăror elemente de titulatură imperială ne obligă să ne gîndim la altă personalitate, al cărei rol putea să justifice onorarea în termenii în care este făcută pe monumentul care ne preocupă. Deşi nu avem nici o menţiune explicită în acest sens, s-ar putea să fie vorba de un guvernator al Moesiei Inferior[1]. Pînă acum, cu excepţia lui Aurelius Gallus (202—205), care evident nu este cel de pe inscripţia noastră, nu cunoaştem alt guvernator al Moesiei Inferior al cărui gentiliciu să fie Aurelius. Pe de altă parte, sînt cunoscute mai multe cazuri de guvernatori care au suferit *damnatio memoriae*.

În cazul în care apropierile noastre sînt juste, am avea un nou guvernator al Moesiei Inferior pentru prima parte a sec. III e. n.

Oricum, personalitatea onorată în inscripţie juca un rol important, cel puţin în viaţa oraşului Tomis.

Dacă al doilea nume era 'Αντονεῖνον, şi numai atunci, martelarea ar fi putut să fie şi accidentală, personajul în cauză fiind eventual confundat cu împăratul Elagabal (218—222).

RES SACRAE

3. *Arsa*. Inv. 42, fig. 3. Placă de marmură cu relief şi inscripţie în limba greacă, găsită întîmplător, în anul 1959, cu prilejul lucrărilor agricole de toamnă la cca. 500 m nord de sat, spre Pecineaga[2]. Dimensiuni: 0,310×0,270×0,160 m.

Monumentul este întreg. Relieful îl reprezintă pe Cavalerul Trac în galop spre dreapta, cu mantia fluturînd. Mîna dreaptă este ridicată în gestul de *benedictio Latina*[3]. Copita calului stă pe altar. Se vede pomul cu şarpele încolăcit. Cîinele şi mistreţul lipsesc.

Sub relief se află o inscripţie pe trei rînduri. Scrierea este îngrijită, fără ligaturi. Înălţimea literelor: 1—1,3 cm.

Ἥρωι Δωσαηνῷ ἐπηκόῳ εὐχαρι-
στήριον ἀνέθηκεν Ροῦφος Ρού-
φου ὑπὲρ τῶν ἰδίων.

Inscripţia prezintă un interes deosebit, atestînd un epitet pînă acum necunoscut al Cavalerului Trac, care apare pentru prima dată ca Ἥρως Δωσαηνός. Sufixul — ηνος mai apare în epitetele zeilor traci ca: Σαλδηνός, Σαλδοβουσηνός, Σαλδοκεληνός[4]. Probabil că Δωσαηνός este un epitet derivat de la numele localităţii în care era adorată divinitatea.

[1] Iorgu Stoian, *Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 110—111.

[2] Cercetări de suprafaţă au dus la identificarea unei aşezări rurale de epocă romano-bizantină.

[3] G. I. Kazarow, *Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, nr. 311, 312, 389, 391, 416, 443, 620, 944, 946, 986, 987, 1028 şi respectiv fig. 170, 171, 215, 226, 232, 241, 313, 457, 458, 476, 477, 502; RE VI — A, p. 485.

[4] D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, p. 194—195.

www.cimec.ro

Fig. 1

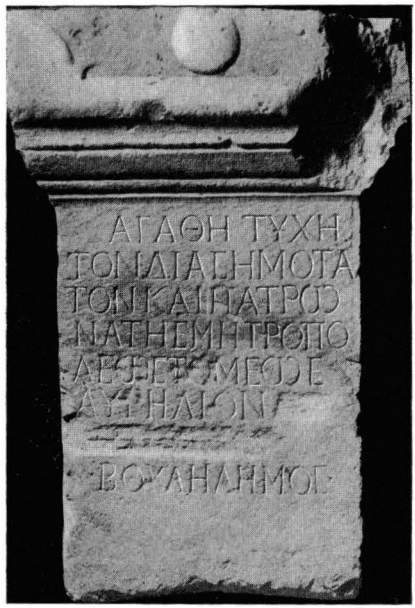

Fig. 2

Fig. 3

www.cimec.ro

www.cimec.ro

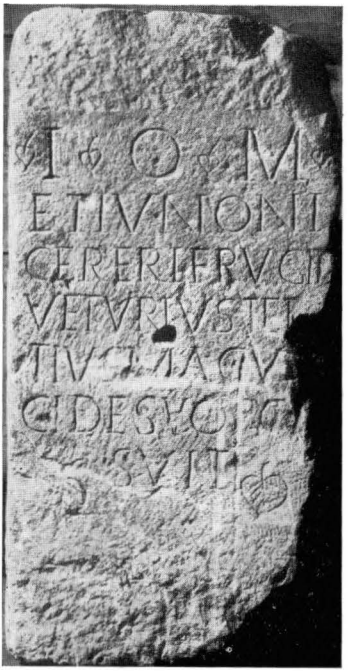

Fig. 4

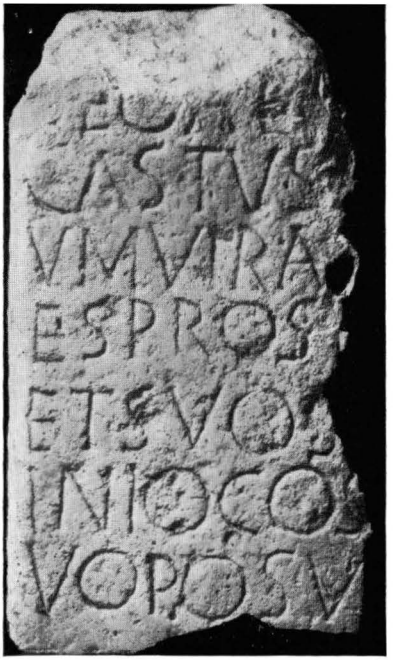

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Epitetul ἐπήκοος este frecvent pe lîngă divinitățile tracice Ἥρως, Ἀσκλήπιος etc. [1]. În ce privește pe dedicant, care ridică monumentul lui Heros Dosaenos, « cel care ascultă rugile pentru ai săi », numele lui indică un grec romanizat.

După grafie, monumentul pare a data din sec. II e. n.

4. *Gălbiori.* Inv. nr. 2086, fig. 4. Altar votiv de calcar cu inscripție latină, găsit în martie 1961 pe șoseaua Constanța-Hîrșova, la jumătatea distanței dintre Gălbiori și Stupina. Dimensiuni: 1,060×0,525×0,460 m.

O spărtură în colțul drept afectează parțial ultima literă din rîndurile 3, 4, 5 și 6, iar o ciobitură în rîndul 5 atinge partea de jos a trei litere.

Scrierea este îngrijită. În rîndul întîi apar patru frunze de iederă, iar în rîndul ultim, două. Literele sînt mai mari în rîndul 1 și mai mici în rîndurile 2—7. Înălțimea literelor: 8 cm respectiv 6—6,5 cm.

I(oui) O(ptimo) M(aximo)
et Iunoni
Cereri Frugif(erae)
Veturius Ter-
tius mag(ister) ui-
ci de suo po-
suit.

Gentiliciul vechi italic Veturius apare în inscripția de la Capidava [2], unde întîlnim de altfel și un C. Veturius Tertius [3], poate unul și același cu cel de pe altarul votiv de care ne ocupăm.

În inscripție, Veturius Tertius este menționat ca îndeplinind funcția de *magister uici*, dar din păcate nu ni se spune în care anume uicus. Este de presupus că personajul, foarte probabil din Capidava, își exercita funcția într-unul din satele din *territorium Capidauense* [4].

Altarul este închinat unei triade, din care ultima zeitate, Ceres, merită o atenție deosebită. Ceres apare pînă acum în Transilvania: o dată în mod sigur [5], dar poate chiar de două ori [6], cu epitetul de Augusta, o dată în Oltenia [7] și o dată în Dobrogea [8]. Epitetul Frugifera este atestat la noi în țară pentru prima oară, fiind cunoscut pînă acum numai în Italia [9]. Cultul zeiței Ceres, ca și epitetul pe care-l poartă în cazul nostru, este în legătură, desigur, cu agricultura în Dobrogea.

Epitetul Frugifera, interesant în sine, precum și noua atestare a acestui cult în Dobrogea, aduc lumini noi, privind cultul divinităților în epoca imperială romană.

---

[1] RE, VI A, p. 437; Kazarow, *op. cit.*, nr. 79, 364, 740, 946.
[2] Gr. Florescu, *Capidava*, nr. 1, p. 73—74, nr. 22, p. 99—100, nr. 28, p. 106—107.
[3] Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 18, p. 95—96.
[4] V. Pârvan, *Ulmetum* I, p. 587 și urm.; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 194 și urm.; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 19—21, *Ist. Rom.*, I, p. 487.
[5] I. I. Russu, MCA, VI, p. 887—889 și D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, nr. 152, p. 127.
[6] CIL, III, 36, considerată de Mommsen falsă, pare a fi autentică. v. I. I. Russu, *art. cit.*, p. 888.
[7] D. Tudor, în Dacia XI—XII, nr. 1, p. 155; D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. II, nr. 153, p. 403.
[8] CIL, III, 14 214, împreună cu Liber Pater și alte divinități la Tropaeum.
[9] CIL, XI, 3197. Epitetul apare și pe lîngă Isis. Vezi Dessau, ILS, II, 4354.

www.cimec.ro

Credem că, avînd în vedere şi identitatea de nume cu cel de la Capidava, putem data acest monument epigrafic tot în a doua jumătate a sec. II e. n.

5. *Rasova*. Inv. 1497, fig. 5. Altar votiv de calcar cu inscripţie în limba latină, adus în mai 1961 de la şcoala elementară din Rasova. Dimensiuni: 0,510×0,265× 0,340 m.

O spărtură în partea de sus face greu lizibil primul rînd; spărtura din partea dreaptă afectează sfîrşitul rîndurilor 1—4. Altarul este parţial spart şi în partea de jos. Scrierea este neglijentă, cu litere inegale. Înălţimea literelor: 4,4—5,3 cm.

[I(oui) O(ptimo) M(aximo)
(et) Iunoni]
Reg(inae) Ael(ius) *sau* Deo Aet(erno)?
Castus [d(u)]-
umuira[l]-
es pro se
et suos [T?]-
inio co(n)s(ule)
uo(tum) posu(it)

Din primul rînd păstrat se vede un E, urmat de un C sau de un O şi de A E; prima şi ultima literă a rîndului nu se pot decît bănui. Este de asemenea greu de stabilit cu precizie dacă primul dintre rîndurile păstrate era şi primul rînd al inscripţiei. De aici decurge existenţa a două posibilităţi de întregire. Credem însă că e mai probabilă prima: înaintea cognomenului Castus e firesc să avem un nomen.

La sfîrşitul rîndului 2 nu era decît un D, fiind scris *dumuirales* cu un singur *u* [1] şi cu *-es* în loc de *-is* în loc de *duumuiralis* cum ar fi fost corect.

Nu avem nici o indicaţie asupra locului unde-şi exercitase Aelius Castus funcţia; nu este exclus să fi fost *duumuir* la Tropaeum Traiani, care este, după cîte cunoaştem *municipium* cel mai apropiat de locul unde a fost descoperită inscripţia.

Încadrarea cronologică a monumentului este dificilă, datorită faptului că se păstrează numai sfîrşitul numelui unui singur consul. În finalul rîndului 5, unde era începutul numelui acestuia, nu se mai distinge nimic, dar cum nu încape decît o singură literă, aceasta exclude numele Licinius, Asinius etc. Credem că nu poate fi nici Q. Ninnius Hasta, scris Ninio în loc de Ninnio, consul în anul 114 e. n., din cauza implicaţiilor cronologice ale acestei ipoteze.

Nu ne rămîne decît să acceptăm o pronunţare populară, Tinius în loc de Tineius, de unde dativul Tinio.

Faptul că oraşul Tropaeum Traiani avea rang de municipium în timpul domnici lui Septimius Severus (193—211), fapt atestat şi de alte inscripţii [2], ne dă posibilitatea să alegem cu titlu ipotetic între 182 şi 195 e.n. această din urmă dată [3], an în care este consul un Tineius.

---

[1] S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti, 1961, p. 47.
[2] CIL, III, 12 461, 12 470, 12 473, 13 734. Vezi şi *Ist. Rom.*, I, p. 489.
[3] Pentru Tineius Clemens, coleg cu Scapula Tertullus, v. W. Liebenam, *Fasti consulares Imperi Romani*, p. 26.

www.cimec.ro

6. *Constanţa* — TOMIS. Inv. 2071, fig. 6. Placă de marmură fragmentară cu inscripţie în limba greacă, găsită în 1961, în săpăturile de la edificiul roman cu mozaic. Dimensiuni: 0,160×0,150×0,027 m.

Se păstrează colţul inferior stîng, cu o parte din basorelief şi din inscripţie. Textul este tocit în partea dreaptă. Din basorelieful care reprezenta probabil o divinitate feminină, şi care este limitat de un cadru simplu în relief, se mai păstrează piciorul drept, peste care cade în falduri veşmîntul.

Scrierea este neîngrijită. Litere mai mari la început, apoi mai mici şi mai apropiate între ele. O este în formă de romb. La începutul rîndului 1 remarcăm ligatura M+E. Înălţimea literelor: 1,2—1,5 cm.

Μεσσα[λε]ῖν[α sau ος]
εὐχαριστ[ήρι]ον

După N final de la εὐχαριστήριον, avem un spaţiu gol, mai mare decît dublul distanţei dintre două litere, deci nu mai urma alt cuvînt. În rîndul întîi putea să mai încapă un patronim scurt. Μεσσαλεῖνα sau Μεσσαλεῖνος este forma greacă pentru Messalina (us). Scrierea cu diftongul ει pentru *i* din latină este un fenomen foarte frecvent în inscripţiile din Pontul Stîng [1].

Placa era închinată unei divinităţi feminine, din păcate neidentificată.

Monumentul datează probabil din sec. II—III e.n.

TITVLI SEPVLCRALES

7. *Hîrşova* — CARSIUM. Fig. 7. Placă funerară de calcar cu inscripţie latină, găsită întîmplător în 1959, în colţul de nord-est al cetăţii Carsium, în imediata apropiere a zidului de incintă. Se păstrează la Hîrşova, în vederea organizării unui muzeu raional.

Placa avea urme de mortar, fiind probabil reîntrebuinţată ca material de construcţie. Dimensiuni: 0,820×0,730×0,280 m.

Monumentul este spart sus şi jos. Spărtura din partea inferioară afectează inscripţia. În părţile laterale se află un chenar lat de 12 cm cu vrej şi frunze de iederă.

Scrierea este îngrijită, cu numeroase prescurtări şi ligaturi. În rîndul 6 E+T, în rîndul 8 A+N, M+E, în rîndul 9 A+L, A+E, în rîndul 10 A+E, E+T, V+A+L, N+V. Înălţimea literelor: 4,1—4,5 cm.

D(is) M(anibus)
Iul(ius) Eutyches
uix(it) ann(is) LX et
Valeria Iulia
uix(it) an(nis) XXV
et Valeria Ma-
trona uix(i)t

[1] G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, p. 31, § 9.

www.cimec.ro

ann(o) uno men(sibus) XI
filias Valeriae
[B]onac et Val(erius) B(o)nus
..... IMV

În afară de Eutyches, care este grecesc, toate celelalte nume sînt italice. Numele primului personaj, Iulius Eutyches, merită o luare aminte specială, pentru că i-ar putea trăda originea servilă. De altfel numele Εὐτυχής apare des în transcrierea sa latină Eutyches[1]; există şi exemple de sclavi sau liberţi numiţi în inscripţii cu echivalentul latin al numelui, Fortunatus[2].

De remarcat este şi folosirea gentiliciului Iulia drept cognomen.

Forma de nominativ plural în *-as*, filias, în loc de *-ae* mai este cunoscută în inscripţii din Moesia Inferior[3].

Grafia, cu marele număr de ligaturi întrebuinţate, ca şi lipsa prenomenului, pledează pentru o datare tîrzie, sec. III e. n.

Inscripţiile a căror publicare am încercat-o în cele de mai sus, deşi provin din localităţi diferite şi au fost scrise la date diferite, fiind astfel puţin susceptibile pentru o interpretare de ansamblu, aduc totuşi, pentru o seamă de probleme ale istoriei Dobrogei vechi, o contribuţie care nu trebuie subestimată.

Cele două inscripţii onorifice găsite la Tomis aduc o contribuţie interesantă, deşi inegală, la istoria oraşului în sec. II—III e. n. Inscripţia de la fosta gară înmulţeşte cu încă unul monumentele în onoarea împăratului Traian. Altarul găsit în piaţa Ovidiu ne pune în faţa unui important personaj, poate un guvernator încă necunoscut al Moesiei Inferior, onorat cu interesantele epitete διασημότατος καὶ πάτρων Μητροπόλεως Τομέως.

Nou este de asemenea pentru ţara noastră epitetul Frugifera al zeiţei Ceres, onorată alături de Iupiter Optimus Maximus şi de Iunona, după cum dovedeşte inscripţia găsită între Gălbiori şi Stupina.

Alt altar votiv, cel găsit la Rasova, ridicat de Castus, fost duumvir, avînd menţionat numele unui singur consul şi datat de noi în 195 e.n., adaugă încă un monument epigrafic, atestînd faptul că în ultimii ani ai sec. II e.n., Tropaeum Traiani devenise municipium.

Placa votivă reprezentînd pe Cavalerul Trac ne dă un epitet Δωσαηνός încă necunoscut pentru această divinitate, al cărei interes este sporit de faptul că asemenea monumente cu inscripţie, frecvente în Bulgaria, sînt destul de rare la noi.

În sfîrşit, singura inscripţie funerară al cărei studiu l-am schiţat, este şi ea interesantă, atît prin datarea relativ tîrzie, cît şi prin ligaturile şi ciudăţeniile de limbă pe care le cuprinde, dar mai ales prin cognomenul Eutyches, care denotă probabil originea servilă a personajului.

Cele şapte inscripţii recent descoperite în Dobrogea, publicate acum pentru prima dată, aduc prin conţinutul lor interesant o modestă contribuţie la o mai bună cunoaştere a vieţii în această regiune a ţării noastre, în epoca romană.

---

[1] D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, S.E. nr. 1, p. 241; 21, p. 246; 124, p.270.
[2] D. Tudor, *op. cit.*, nr. 10, p. 243; 27, p. 247; 133, p. 272.
[3] CIL, III, 12501 din Tomis; D. Tudor, în MCA I Imp. 618 tot din Tomis; pentru alte exemple vezi H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, pp. 126—128, 248.

www.cimec.ro

НЕСКОЛЬКО НАДПИСЕЙ, НЕДАВНО НАЙДЕННЫХ В ДОБРОДЖЕ

РЕЗЮМЕ

Автор публикует 7 надписей, найденных в Добродже в 1959—1962 гг.

Почетные надписи, обе из Томиса, воздвигнуты: первая в честь императора Траяна (98—117 гг.), вторая в честь некоего Аврелия (остальная часть имени вырублена молотом) διασημότατον καὶ πατρῶνα, возможно еще неизвестного губернатора Нижней Мезии в начале III в. н. э.

Одна из священных надписей, найденная между Гэлбиорь и Ступиной и относящаяся к второй половине II в., свидетельствует, впервые на румынской территории, об эпитете *Frugifera* по отношению к богине Церере. Алтарь из Расовы воздвигнут, если предположения автора верны, в 195 г. Элием Кастом (Aelius Castus), бывшим *дуумвиром* (по-видимому из муниципии Tropaeum Traiani). Вотивная плита из Арсы дает новый эпитет фракийского всадника, Δωσαηνός. Опубликована также и вотивная плита из Томиса.

В надгробной надписи из Карсиума, относящейся к III в. н. э., упоминается когномен Eutyches, указывающий, по-видимому, на рабское происхождение этого человека.

EINIGE IN DER DOBRUDSCHA NEUENTDECKTE INSCHRIFTEN

ZUSAMMENFASSUNG

Es werden hier 7 in der Dobrudscha zwischen 1959 und 1962 geborgene Inschriften veröffentlicht.

Von den beiden aus Tomis stammenden Ehreninschriften bezieht sich die eine auf Kaiser Trajan (98—117), die zweite auf einen gewissen Aurelius (der Rest des Namens ist ausgemeißelt), einen διασημότατον καὶ πατρῶνα, vermutlich noch unbekannten Statthalter der Provinz Moesia Inferior vom Beginn des 3. Jh. u. Z.

Von den religiösen Inschriften belegt die zwischen Gălbiori und Stupina geborgene erstmalig für die zweite Hälfte des 2. Jh. u. Z. und für dieses Gebiet, den Beinamen Frugifera der Göttin Ceres. Der Altar von Rasova wurde, wenn die vorgeschlagenen Annahmen zutreffen, im Jahre 195 u. Z. von Aelius Castus, einem ehemaligen *duumuir* (vermutlich des Municipiums Tropaeum Traiani) errichtet. Die Votivtafel von Arsa bringt ein neues Epithet des thrakischen Reitergottes u. zw. Δωσαηνός. Weiters wird noch eine Votivtafel aus Tomis veröffentlicht.

Auf der Grabinschrift aus Carsium (3. Jh. u. Z.) erscheint der cognomen Eutyches, der auf die unfreie Herkunft des Betreffenden hindeuten dürfte.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

MONUMENTE EPIGRAFICE INEDITE DIN LAPIDARIUL MUZEULUI REGIONAL DE ARHEOLOGIE DOBROGEA

DE

N. GOSTAR

Din bogatul material epigrafic inedit aflat în lapidariul muzeului din Constanța și din Mangalia, mi-au fost încredințate pentru publicare cîteva inscripții dintre care unele prezintă un interes deosebit. Am împărțit aceste monumente în trei categorii: inscripții cu caracter public, inscripții cu caracter religios și inscripții funerare.

1. INSCRIPȚII CU CARACTER PUBLIC

Inv. L. 372 (Muzeul din Mangalia). Fig. 1. Placă de marmură albă pe care se păstrează un fragment dintr-o horothesia a calatienilor. Dimensiunile: 0,38 × 0,35 × × 0,11 m. A fost refolosită în epoca romano-bizantină la un edificiu creștin, cînd a fost transformată într-un capitel cu semnul crucii; mai tîrziu, într-o epocă mai nouă, monumentul a fost din nou folosit ca prag la intrarea unei clădiri, din care cauză suprafața scrisă a fost perforată în două locuri, făcînd să dispară o bună parte din textul inscripției, deja mutilată. Scrierea este îngrijită. Înălțimea literelor: 0,12 cm.

Deși inscripția este extrem de mutilată, totuși de la început ne putem da seama că textul este identic cu cel al unei inscripții în limba latină și cu al alteia în limba greacă, ambele găsite tot la Callatis [1], ceea ce permite următoarea întregire:

1 *a lapid*]*e uicensim*[*o et primo* intinere recto ad lapidem
2 *uice*]*nsimum* et sec[undum, qui est in flexu *inter Asbolodina et*
3 *Sardes, p. II C*] *C C C, a l*[*apid*]*e u*[*icensimo* et secundo sinistrorsum (?) itinere
4 recto *ad lapidem uic*]*ensim*[*um et tertium p. II. a lapide* uicensimo et tertio

[1] Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, AEM, XIX, 1896, p. 27–30 a extrasului; CIL, III, 14214.

www.cimec.ro

itinere recto ad lapidem q]uart[um et uicensi*mum p. II. a lapide quarto et uicensimo* itinere recto ad lapide]m uicensim[um et quin*tum p.* II. a lapide uicensimo et quinto itinere recto ad lapid]em uicensimum [et sextum p..... [1]

Inscripția nu se leagă de fragmentul deja publicat, deci este o inscripție aparte conținînd însă același text.

Din text putem deduce că monumentul este de fapt o *horothesia* a calatienilor, scrisă în mai multe exemplare în limbile greacă și latină; pînă acum se cunosc trei fragmente, unul în limba greacă și două în limba latină. În r. 3 al textului grecesc se poate citi ἀπὸ Καλλάτιδος [2], ceea ce dovedește că prin această hotărnicie se fixa teritoriul orașului Callatis.

În cele două inscripții publicate pînă acum textul *horothesiei* putea fi întregit pînă la *ad lapidem uicensimum et quintum p(edum) II*, pe cînd inscripția noastră continuă hotărnicia pînă la *ad lapidem uicensimum et sextum p(edum)*.

Cuvîntul *uicensimum*, care este un arhaism, ne-ar ispiti să datăm inscripția în sec. I î.e.n. — I e.n., dar forma literelor A,Π,Σ, și Ω din textul grecesc ne indică mai curînd sec. II e. n. N-ar fi exclus însă ca inscripțiile să fie copii mai noi după o *horothesia* extrasă dintr-un *decretum* imperial mai vechi, sau un *senatus consultum* din sec. I î.e.n., unde se prevedeau drepturile, imunitățile și hotarele orașului Callatis [3].

Inv. 1445 (Muzeul din Constanța). Fig. 2. *Titulus honorarius* în limba greacă, descoperit la Mangalia în condițiuni necunoscute. Lipsește cam jumătate din partea stîngă și sfîrșitul. Dimensiunile: 0,48×0,33×0,15 m. Scrierea este îngrijită, cu litere clare, înalte de 5 cm în r. 1, iar in rest de 4 cm.

['Αγαθῆι] τύχηι
[Οὐιτράσιο]ν Πωλλίωνα
[πρεσβευτὴν] καὶ ἀντιστρά-
[τηγον Σε]βασ[τ]οῦ καὶ ἑαυ-
[τοὺς.....]

Dedicația este pusă în cinstea lui *T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio*, guvernatorul Moesiei Inferior în anul 157 [4], probabil de către orașul Callatis. T. Vitrasius Pollio, în afară de Callatis, a mai fost onorat la Odessos [5], Dionysopolis [6] și Histria [7].

N-ar fi exclus ca înaintea numelui Οὐιτράσιον să fi fost T(ίτον).

---

[1] Cuvintele subliniate apar în textul latin și în cel grecesc publicat de Tocilescu. Cantitatea rîndurilor nu este sigură.

[2] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 29.

[3] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, III—IV, 1927/32, p. 456 urm. (cf. CRAI, 1933, p. 276 urm.) publică textul unui tratat de alianță din sec. I î.e.n., între romani *(populus Romanus)* și Callatis.

[4] A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, în *Diss. Pann.* ser. I, fasc. 11, Budapesta, 1940, p. 72—75.

[5] CIL, III, 762 (cf. p. 1366) = Dessau, ILS, 5751 = IGR, I, 1440.

[6] IGR, I, 663.

[7] V. Pârvan, *Histria IV*, p. 80; id.,*Histria VII*, p. 61—67; id. Dacia, II (1925), p. 211—213.

www.cimec.ro

Fig. 1

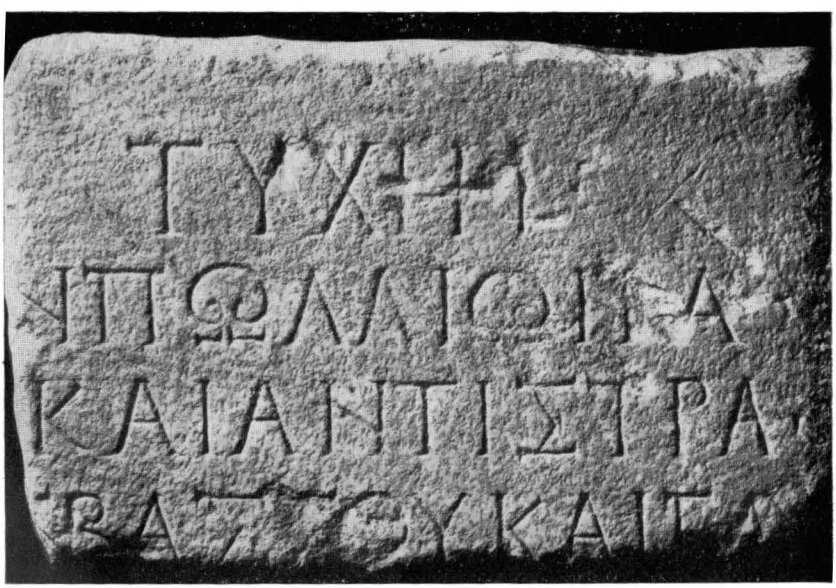

Fig. 2

www.cimec.ro

www.cimec.ro

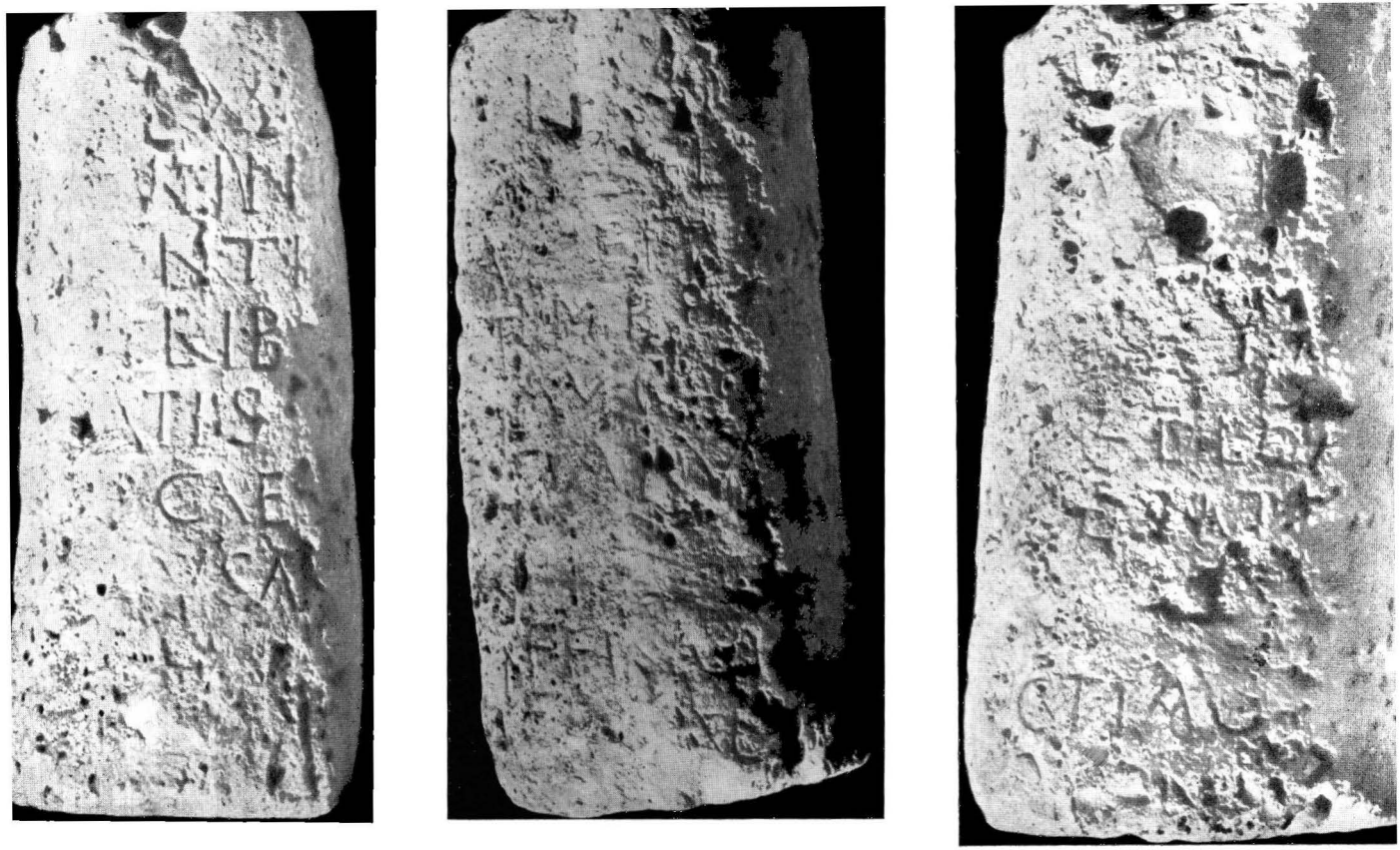

Fig. 3

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 4

www.cimec.ro

www.cimec.ro

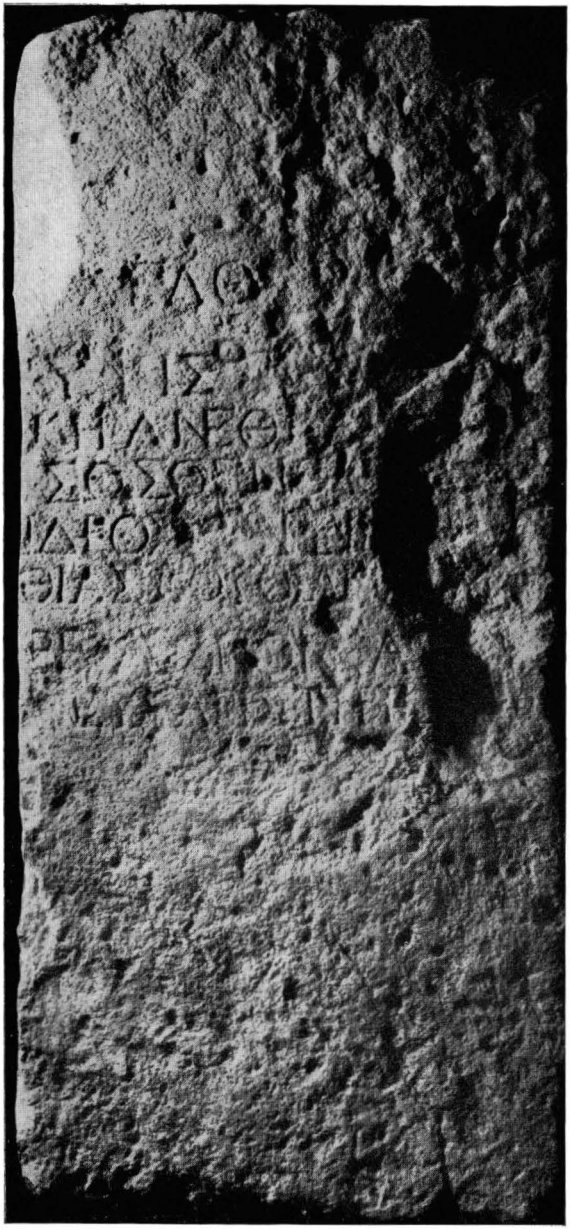

Fig. 5

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Inv. 46 (Muzeul din Constanța). Fig. 3. *Milliarium* de calcar, cu inscripție în limba latină, descoperit la Mangalia în condiții necunoscute. Dimensiunile: 0,66×0,32 m.

Suprafața scrisă prezintă multe zgrunțurozități, iar o parte din rotunjimea coloanei a fost cioplită, din care cauză textul prezintă mai multe lacune.

Inscripția este un palimpsest. Textul nou *(b)* a făcut ca pe alocurea să dispară textul vechi *(a)*, care în parte a fost martelat. Literele textului vechi *(a)*, cît se mai văd, sînt clare și bine adîncite. Textul nou *(b)* are literele mai mici, iar scrierea mai puțin ingrijită; litera *A* are bara orizontală frîntă, litera *V* este cu unghiul rotunjit apropiindu-se de forma lui *U*, iar litera *D* de formă aproape pătrată; r. 4 al textului *b* pare să fi fost martelat.

Înălțimea literelor: în textul *a*, între 4 și 5 cm, iar în textul *b*, între 3 și 4 cm.

a

Im[p(erator) Caesa]r M[arcus]
Aureliu[s An]tonin[us Pi-]
us feli[x] Aug(ustus) ponti-
f[ex maximus] trib[u-
n[iciae potest]atis[... co(n)-]
s(ul) [... proco(n)s(ul) p(ater) p(atriae)] CAE...
NEF.....VSAR

b

Imp(eratores) C[aes(ares)] M(arcus)
Aur[el(ius)] Dioc[l]e-
tianus et M(arcus) Aur-
e[l(ius) Maximianus]
inuicti Aug(usti) et M(arcus)
[Fl(auius)] Val(erius) [C]on[stan-]
[tius et C(aius) Gal(erius) Val(erius)]
[Maximianus.....]

Inscripția *a* este un miliariu de la împăratul Caracalla (212—217). Ultimelor două rînduri este greu a li se da o dezlegare; ar putea fi nume de localități.

Inscripția *b* este un miliariu din anii 293—305.

2. INSCRIPȚII CU CARACTER RELIGIOS

Inv. 82 (Muzeul din Constanța). Fig. 4. Placă de marmură cu inscripție în limba greacă, descoperită la Mangalia în condiții necunoscute. Dimensiunile: 0,39×0,29×0,10 m.

Lipsește cam jumătate din partea stîngă a inscripției; cîteva lovituri au avariat unele litere. Textul a fost încadrat într-un chenar în relief în formă de *tabula ansata*.

Scrierea este îngrijită cu litere clare și egale, cu excepția literei *o* (penultima) din r. 4 imprimată foarte mic și rotund și litera I (ultima) din r. 7 imprimată ceva

www.cimec.ro

mai mic decît în restul textului; litera *O* peste tot este de formă rombică iar Σ dreptunghiular; ligaturi în r. 2 Π+E şi în r. 4 N+Π. Înălţimea literelor: 1,5 cm.

['Αγαθῆι Τ]ύχηι
..... οἱ περὶ προστά-
[την .... Διο]σκουρίδου κατε-
[σκευάσαντες] ἐκ τῶν ἰδίων πρὸς
..... Ν ὑπογεγραμ-
[μένον ....]ενων 'Απολλω-
[νίδου? ...]κου καὶ Δομίτι-
[ον Θ]έωνος.

Documentul vorbeşte despre un edificiu public sau religios, ridicat de cetăţenii (?) din Callatis, pe cheltuiala lor, probabil pentru sănătatea a doi binefăcători concetăţeni.

În r. 6 se poate întregi unul din numele proprii 'Απολλωνίου sau 'Απολλωνίδου. Numele Δομίτιος din r. 7 mai este cunoscut şi la Histria [1]; în r. 8, din motive de spaţiu, a fost preferat numele Θέωνος. Onomastica şi forma literelor datează monumentul în sec. II e. n., poate chiar din prima jumătate a acestui secol.

Inv. 1476 (Muzeul din Constanţa). Fig. 5. Placă de calcar gălbui cu multe porozităţi, descoperită în Constanţa în împrejurări necunoscute, cu inscripţie în limba greacă. Piatra a fost refolosită, deoarece pe suprafaţa scrisă se văd urme de var amestecat cu bucăţi mici de cărămidă. Dimensiunile: 1,45×0,65×0,30 m. Cam jumătate din partea dreaptă a textului a dispărut în urma erodării şi în general literele sînt destul de şterse. Scrierea îngrijită cu litere înalte de 4—5 cm. Ligatura N+E în r. 3.

'Αγαθ[ῆι Τύχηι]
ὑψίστ[ωι θεῶι? . .]
κὴ ἀνέθη[κε .....]
'Ισωσθένο[ς .... Καλλ-]
ίδρο[μος? ......]
θιασίτιοι καὶ ἰ[ε-]
ρε[ὺς ...] ION. A . .
εὐχαριστήρι[ον . . .]

În r. 5 este probabil să fie un nume de persoană, de felul lui Καλλ]ίδρο[μος

Din punct de vedere al limbii remarcăm forma θιασίτιοι, nominativ plura rar folosit în loc de formele θιασῖται sau θιασῶται care sînt mai frecvente; în r. 3 κὴ, probabil pentru καὶ.

Monumentul pare a fi o dedicaţie zeului θεὸς ὕψιστος de către o asociaţie religioasă, după cum reiese din r. 6 şi 7 (θιασίτιοι καὶ ἱερεύς).

Inv. 45 (Muzeul din Constanţa). Fig. 6. Placă votivă de marmură cu inscripţie în limba greacă. Proveniența necunoscută. Dimensiunile: 0,35×0,25×0,10 m.

Monumentul este în bună parte distrus, lipsindu-i partea de sus cu figura divinităţii şi partea de jos cu sfîrşitul textului; de asemenea a fost ciuntit şi în părţile

[1] Pârvan, *Histria VII*, p. 40.

www.cimec.ro

laterale, ceea ce a făcut să dispară începutul şi sfîrşitul rîndurilor din text. În partea de sus apare, în relief frumos sculptat, o divinitate feminină, din care a rămas prea puţin pentru a se putea identifica. Alături un vultur; în mîna stîngă divinitatea ţine o pateră îndreptată în jos, spre ciocul vulturului.

Scrierea este foarte îngrijită, cu litere de formă alungită şi uşor adîncite. Înălţimea literelor: 1,08—2 cm.

[ἀγα]θὴ τύ[χη]
ΛΩΔΕΙ
ΩΝ — Ἥρ[α?]
ΙΣΑΜ
ΟΘΕ
ΟΡ

În primul rînd se poate citi formula ἀγαθὴ τύχη; din r. 2 înainte de λ lipsesc cca. 2—3 litere, iar după ι, care ar putea fi şi un K, cca. 5 litere; din r. 3 înaintea lui ω lipsesc cca. 2 litere; între ων şi ηρ există la mijlocul rîndului o linie orizontală care poate să fie un semn de punctuaţie; ηρ ar putea fi de la numele zeiţei *Hera*, pentru a cărei lectură ar pleda şi relieful cu figura divinităţii alături de vultur; după ρ lipsesc cca. 4—5 litere; în r. 4 înaintea lui ι (sau η) lipsesc cca. 3—4 litere, iar după μ urmează γ sau π, după care mai urmau cca. 4—5 litere.

Este greu de a se face alte precizări la un asemenea text atît de fragmentar.

După litere şi maniera sculpturii monumentul ar putea data din sec. II sau cel mai tîrziu începutul sec. III e.n.

Inv. 1471 (Muzeul din Constanţa). Fig. 7. Altar de calcar cu inscripţie greacă. Proveniență necunoscută. Dimensiunile: 0,47 × 0,33 × 0,28 m.

Monumentului îi lipseşte ceva mai puţin din jumătatea dinspre partea dreaptă, precum şi partea de jos; prezintă spărturi la colţuri şi lacune în text. Cîmpul inscripţiei a fost încadrat sus şi jos de un chenar în relief; sub inscripţie exista un relief din care însă, în urma fragmentării altarului, nu se mai poate distinge nimic.

Scriere îngrijită, deşi unele litere au imprimări curioase, ca bunăoară în r. 1 litera μ şi litera ο foarte mică. Înălţimea literelor: 3,5—4 cm.

Μομήχη . . .
. . ΟΥΘΟ . . .
Ἥρωι . / . . .
χαριστή[ριον] . . .

Primul rînd poate fi citit Μομήχη, numele dedicantului sau al dedicantei, care ar putea fi de origine tracă sau micro-asiatică; *ΟΥ* din r. 2 pare a fi sfîrşitul unui patronim; în r. 3 este clar ἥρωι, deci altarul a fost închinat divinităţii tracice *Heros*, după care urma probabil epitetul; ultimul rînd se intregeşte prin χαριστήριον.

După forma literelor monumentul pare să dateze din sec. II sau începutul sec. III e.n.

Inv. 2091 (Muzeul din Constanţa). Fig. 8. Altar de calcar, bine păstrat, descoperit în aşezarea civilă de la Tropaeum Traiani [1]. Dimensiunile: 0,71 × 0,44 × 0,34 m.

[1] Din săpăturile întreprinse de Paul Nicorescu, ale căror rezultate au rămas inedite.

www.cimec.ro

Scrierea îngrijită, cu ligaturile: r. 1. A+T, R+I; r. 2. V+A+L, M+A, R+I. Textul rîndului 1 nu începe de la margine. Literele de formă alungită, sînt înalte de 4—5 cm.

Libero patri
P(ublius) Val(erius) Macrin(us)
ex uot(o) p(osuit).

Altarul este închinat lui *Liber pater*, divinitate răspîndită în Dobrogea şi cunoscută mai demult la Tropaeum Traiani [1].

Monumentul probabil că datează din sec. III, deşi nu poate fi exclus nici începutul sec. IV, cînd gentiliciul *Valerius* este des întîlnit în Dobrogea.

3. INSCRIPŢII FUNERARE

Inv. 30 (Muzeul din Constanţa). Fig. 9. Placă de marmură cu basorelief şi inscripţie în limba greacă, provenită de la Dionysopolis (Balcic, R. P. Bulgaria). Dimensiunile: 0,23×0,18×0,05 m.

Placa are colţurile de sus şi de jos dinspre stînga puţin avariate, ceea ce a făcut ca prima literă din r. 1 să fie puţin vizibilă.

În basorelief, în centru, apare figura defunctei stînd pe un scaun cu spetează, cu picioarele pe un taburet; în spate o altă figură feminină în picioare, redusă la jumătate, stînd pe un fel de coloană. Capetele celor două personaje sînt deteriorate.

Sus şi jos, între două linii uşor adîncite, apare o inscripţie de trei rînduri. Ultimul rînd a fost scris pe marginea chenarului şi puţin mai sus; literele au o imprimare clară. Prima literă din r. 1, deşi puţin vizibilă este sigur un Λ, iar ultima literă din ultimul rînd este Σ, pe care însă lapicidul se pare că a avut intenţia să-l corecteze în Υ; suprafaţa scrisă fiind aici însă foarte ştearsă, nu ne putem da seama exact de forma literei, deşi în mod normal pare să fie un Σ. Înălţimea literelor: în r. 1 şi 2 de 1,55 cm, iar în ultimul rînd de 1 cm.

Ληστόρμη Δίζ-
δωνος γυνὴ Σουσά-
νου.

Atît Ληστόρμη cît şi Δίζδων nu au fost înregistrate încă în repertoriile de onomastică tracică. În ce priveşte Σουσάνος ne-am putea gîndi la o eventuală scriere greşită în loc de *Susagus*, comandant dac din primul război (101—102), cunoscut din scrisoarea lui Plinius cel tînăr [2]. N-ar fi exclus însă ca tocmai manuscrisele pliniene să transmită forma greşită *Susagus* în loc de *Susanus*, care ar putea fi cea autentică. În epigrafia greacă numele feminin Σουσάννα este destul de rar [3] şi pare a fi străin de onomastica greacă [4]. Întîlnim însă în onomastica micro-asiatică masculinul Σωσσόνης, în Lycaonia [5]. Nu putem totuşi exclude posibilitatea originii tracice.

[1] CIL, III, 14214[1].
[2] Plin., *Epist.* X, 74, 1.
[3] CIG, IV, 9566.
[4] Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, 1884 p. 1428.
[5] Joh. Sundwall, *Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme*, Leipzig, 1913, p. 254.

www.cimec.ro

După forma literelor monumentul datează din sec. II e. n., poate chiar din prima jumătate.

Inv. 15 (Muzeul din Constanța). Fig. 10. *Cippus* de calcar, cu inscripție în limba latină, găsit în Constanța, la geamia Azizie, în anul 1957, unde a fost folosit ca material de construcție. Dimensiunile: 0,53×0,54×0,37 m. Într-o epocă tîrzie, monumentul a fost prefăcut într-un capitel de pilastru, din care cauză s-a pierdut începutul și partea din dreapta a textului. Scrierea îngrijită cu litere înalte de 4,5—5 cm.

[D(iis) M(anibus)]
Pompeia S[abi-]
na uix(it) an[n(is)...]
C(aius) Auf(idius) Sen[eca ?...]
leg(ionis) V [Mac(edonicae)]
coni(ugi) cari[ssim(ae)]
et sibi p[osuit.]

Avînd în vedere dimensiunile spațiului pierdut, cognomenul defunctei a fost *Sabina* și nu *Saturnina*. Gentiliciul celui care pune monumentul a fost mai curînd *Aufidius* decît *Aufius*, *Aufellius* etc., deși *Aufidius* nu se prea întîlnește într-o asemenea prescurtare. Cognomenul lui a putut fi însă și *Senecio*, *Senilis*, *Senior* etc., iar calitatea în cadrul legiunii, ținînd seama de spațiu, ar putea fi *mil(es)*, *centurio* sau *uet(eranus)*, deși sînt posibile și alte întregiri.

Inscripția datează din sec. II e.n.

Inv. 2065 (Muzeul din Constanța). Fig. 11. Inscripție funerară în limba latină, scrisă pe o placă de calcar gălbui; partea de jos este mai îngustă pentru a se putea fixa într-o bază de piatră. Inscripția a fost descoperită în anul 1958 în castrul de la Mîrleanu (raion Adamclissi), unde fusese refolosită ca piatră de construcție. Dimensiunile: 0,74×0,61×0,21 m.

Partea de sus a monumentului cu începutul inscripției lipsește ca și o bună parte din colțul de sus dinspre stînga; o crăpătură lungă se vede și în colțul de jos dinspre dreapta, care a distrus cîteva litere din textul inscripției; suprafața scrisă a fost ușor avariată în urma erodării. Se văd și cîteva adîncituri naturale care au fost ocolite de lapicid.

Inscripția prezintă următoarele particularități grafice: litera *G* se confundă cu litera *C*; litera *O* și *Q* aproape întotdeauna sînt scrise mai mic. Litera *M* peste tot are barele laterale mult desfăcute, iar litera *L* are bara orizontală mai aplecată. În r. 2 litera *Q* este scrisă ca un *O* barat. În r. 5 litera *N* este scrisă ca și *AI*. Începînd cu r. 9 literele sînt mai înghesuite, iar ultimul rînd este mai lung și este scris sub chenar. În general grafia este neîngrijită, cu litere inegale, fără spațiu între cuvinte, fără punctuație și fără ligaturi. Înălțimea literelor variază între 2 și 3,05 cm.

.....VAEREN.....
.....VM adquae
[et] digne locutu-
s militia colui
5. legionis II, leg(ionis) VII;
Valerius Onesim[a]

www.cimec.ro

centurio qui uixit a-
nnos quinquagint-
a et misesse III; Valeri-
10. a Marcellina coniux p-
ientissima super iam
cum filibus suuos hu-
c titulum posuerunt. Auete uia[t]ore[s].

În r. 1 a putut fi cuvîntul *quaerenti* iar r. 2 s-ar putea completa prin *nondum*, *quidum*, sau *uixdum*, deşi tot atît de bine ar putea fi *dum* sau *cum*. Cuvîntul *adquae* este folosit în loc de *atque*, confuzie frecventă în lexicul epigrafic latin. În r. 3 înainte de *digne* mai încăpeau cel mult două litere, deci este posibil să fi fost cuvîntul *et*. În r. 4, *militia* este folosit în loc de *militiam*. R. 5 *legionis II* şi *leg(ionis) VII* indică *legio II Herculia* şi *legio VII Claudia*. Pînă aici este posibil ca inscripţia să fi fost scrisă în versuri. În r. 9 remarcăm cuvîntul *misesse* (mai curînd o formă populară decît o greşeală grafică) în loc de *menses*. Provincialisme sau expresii populare cunoscute şi din alte texte se mai întîlnesc în r. 12: *filibus* în loc de *filiis*, *suuos* în loc de *suis* şi *huc* în loc de *hunc*. Este interesantă şi după cîte ştiu, neuzitată, expresia *digne locutus militia(m) colui*, mai pretenţioasă, în loc de cea obişnuită şi prea militărească, *missus honesta missione*.

În momentul cînd *Valerius Onesima* şi-a terminat serviciul, *militia(m) colui*, el era un *centurio* în *legio II Herculia*, mutat din *legio VII Claudia*. Legiunea II Herculia, împreună cu *legio I Iouia*, erau cele două *legiones riparienses* ale provinciei Scythia [1]. În sec. IV un *praefectus legionis II Herculiae* stătea la Troesmis [2], în nordul Dobrogei unde probabil că se găsea partea cea mai mare a efectivului acestei unităţi, iar cîte un *praefectus ripae legionis II Herculiae cohortis quintae pedaturae inferioris* se găsea unul la Troesmis [3], iar altul la Axiopolis [4]. Nici una însă din aceste două localităţi nu pot corespunde cu castrul şi aşezarea romană tîrzie de la Mîrleanu. Avînd în vedere însă că *Notitia Dignitatum*, izvorul principal care documentează unităţile sec. IV în provincia Scythia, datează de la sfîrşitul acestui secol [5], putem deduce că unitatea, sau o subunitate a legiunii II Herculia în vremea lui Diocleţian, sau poate ceva mai tîrziu, staţiona şi mai la sud de Axiopolis, unde se găseşte castrul de la Mîrleanu. Pe acest criteriu se poate pune şi datarea inscripţiei în epoca lui Diocleţian sau Constantin I; gentiliciul *Valerius* foarte obişnuit în această vreme, ar fi încă o dovadă pentru această datare.

Inv. 2066 (Muzeul din Constanţa). Fig. 12. Stelă funerară de calcar cu inscripţie în limba latină, descoperită în anul 1958, în castrul de la Mîrleanu (raion Adamclissi), unde probabil că fusese refolosită ca piatră de construcţie. Dimensiunile: 0,57×0,57 ×0,25 m.

Lipseşte partea de sus a monumentului, iar suprafaţa scrisă este foarte avariată, încît conturul unor litere este puţin vizibil. Pe margini se vede un

[1] *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 28–35; E. Ritterling, RE, XII, 2, 1467.
[2] *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 29; Ritterling, *ibidem*.
[3] *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 31.
[4] *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 30.
[5] E. Polaschek, RE, XVII, 1, 1081–1097; cf. J. B. Bury, JRS, X (1920), p. 131–154; A. W. Byvanck, *Mnemosyne*, VIII (1939), p. 67–71.

www.cimec.ro

ornament în basorelief lat de 20 cm, în motivul frunzelor de viță de vie cu struguri și lujeri.

Scrierea e neîngrijită, cu litere inegale; uneori literele trec peste bordura chenarului dinspre dreapta; în partea de jos suprafața scrisă se îngustează. Litera *Q* nu se distinge de litera *O*, ca și litera *G* de *C*; în r. 5, literele *IT*, din cuvîntul *uixit* sînt scrise ca și litera grecească Π; uneori după prescurtări urmează cîte un punct; r. 1 și ultimele două rînduri, din cauza fragmentării și erodării cu greu pot fi citite și deci sînt nesigure. Înălțimea literelor variază între 3,05 și 5 cm.

. . . . . .
...ERAS Procli-
no ex<x>arc(ho)
qui milit(auit) (inter)
5. sag(ittarios), uixit
an(nis) L, m(ensibus) III,
d(iebus) V; n(umerus) e(quitum)
NEC NIV
pientis(simo)
10. posu[i]t titu-
[lu]m P...
....O....

Piatra a fost pusă în amintirea lui *Proclinus* (scris astfel în loc de Proculinus) care avea calitatea de *exarchus*. Grafia *exxarc(hus)* cum apare pe piatră este o eroare a lapicidului care probabil că voia să scrie *exsarc(hus)*, dar care și-a dat seama de greșeală, deoarece primul x are o imprimare incompletă. Exarchus era un grad militar inferior în armata romană tîrzie și anume în unitățile auxiliare de cavalerie [1]. Se cunosc astfel: *hexarchus alae celerum* [2], *exarcus qui militauit annos XX in uexillatione equitum Dalmatarum comitatensi Anchialitana* [3], *exarchus in uexillatione equitum Stablesianorum* [4] etc. *Exarchi* sînt atestați și într-o inscripție latină din nordul Dobrogei, datată în sec. IV [5].

Rămîne greu de lămurit cuvîntul *ERAS* din r. 2. Mai mult ca sigur că nu poate fi verbul *eras*. Ar putea fi însă gentiliciul lui *Proclinus*, deci ar fi de citit *...eras(io) Proclino*, deși nu vedem în ce chip s-ar putea întregi. Din cele cîteva exemple culese din inscripții, majoritatea exarchilor poartă și gentiliciul. Astfel *Val. Iuuentinus exarcus* [6], *Val. Vasse exarcus* [7], *Aurelius Albanus exarcus* [8], *Aur. Maximus exar(cus)* [9]. Dar există și cazuri cînd exarchii apar fără gentilicii; astfel un oarecare *Aeggaeus hexarchus*[10], iar în inscripția din nordul Dobrogei apar exarchii *Dicebalus* și *Faustinus*,

[1] Fiebiger, RE, VI, 2, 1552.
[2] CIL, III, 4832 (= ILS, 2528).
[3] CIL, III, 405 (= ILS, 2792).
[4] CIL, V, 4576 (= ILS, 2793).
[5] P. Nicorescu, în Analele Acad. Rom. Secț. Ist., seria III, tom. XIX, mem. 15, 1937, p. 211–216; Rev. ist. rom., 1940, p. 333–339.
[6] CIL, III, 405 (= ILS, 2792).
[7] CIL, V, 4576 (= ILS, 2793).
[8] ILS, 9207.
[9] CIL, V, 7000 (= ILS, 2629).
[10] CIL, III, 4832 (= ILS, 2528).

www.cimec.ro

ambii fără gentiliciu [1]. Nu putem deci să ne dăm seama ce cuvînt formau literele *ERAS* din inscripţia de la Mîrleanu.

În r. 5 în inscripţie apare *SAC*, ceea ce nu pare a se întregi prin *sac(rarios)* ci mai curînd prin *sag(ittarios)*. Deci se precizează că exarchul Proclinus a servit în cadrul unităţii în calitate de *sagittarius*. Textul inscripţiei în rr. 4—5 trebuie citit: *qui milit(auit) (inter) sag(ittarios)*, expresie ce-şi găseşte analogia într-o altă inscripţie dobrogeană tot din epoca tîrzie: *militans inter sagittarios iuniores* [2]. Unitatea lui Proclinus era deci o trupă de cavaleri arcaşi. Asemenea trupe, pentru epoca tîrzie, sînt menţionate în izvoare [3], iar o piatră funerară a fost pusă în amintirea unui *hexarcho alae celerum uiro sagittandi peritissimo* [4].

Însemnătate deosebită prezintă literele *NE NEC NIV* din r. 7—8. În mod obişnuit aici ar trebui să stea numele celui (sau al celor) care ridică monumentul. Este greu de admis însă că sub aceste curioase prescurtări s-ar ascunde nume de persoane. De aceea trebuie să admitem că iniţialele amintite prescurtează numele unităţii din care făcea parte *Proclinus exarchus* şi că monumentul s-a ridicat prin grija (sau poate pe cheltuiala) colectivă a tovarăşilor săi de arme.

În concluzie *NE NEC NIV* trebuie citit: *N(umerus) E(quitum) NEC NIV*, ceea ce nu este de loc surprinzător. Tot din grija camarazilor s-a ridicat şi monumentul funerar al exarchului *Val. Iuuentinus qui militauit annos XX in uexillatione equitum Dalmatarum comitatensi Anchialitana, uixit annos XL, collectarii titulum conscriptum ex bonis posuerunt* [5]. Prescurtările *NEC* şi *NIV* ar putea indica fiecare cîte un nume etnic şi un toponim aşa cum întîlnim pentru multe unităţi auxiliare din sec. III—IV *(numerus equitum Sarmatarum Bremetennacensium* [6], *numerus Brittonum Triputiensium* [7], *numerus Dalmatarum Diuitiensium* [8] etc. Este greu de ştiut însă ce nume de populaţie se ascunde sub iniţialele *NEC* sau care este localitatea care începe cu *NIV*. Izvoarele nu cunosc un *numerus* care ar fi purtat un nume în care să intre aceste şase litere. În Mauretania se cunoaşte populaţia *Nectiberes* [9], iar în *Hispania* localitatea *Niuaria*[10], dar nu putem fi siguri ca aceste două denumiri să fi format numele unităţii de la Mîrleanu.

Se poate deci deduce din analiza inscripţiei că la Mîrleanu a staţionat pe la sfîrşitul sec. IV unitatea *n(umerus) e(quitum) Nec... Niv.....*, care însă nu este notată în *Notitia Dignitatum* şi nici în altă parte. Numele antic al castrului şi al localităţii de la Mîrleanu probabil că este cel însemnat în itinerarii şi în *Notitia Dignitatum* şi deci trebuie căutat pe Dunăre între *Durostorum* (Silistra) şi *Axiopolis* (Cernavoda).

---

[1] Nicorescu, *ibidem*.
[2] D. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, Bucureşti, 1918, p. 41, fig. 25.
[3] *Not. Dign. Or.*, VIII, 30—31, *equites sagittarii seniores, iuniores*, XXXIII, 21, 22, *equites sagittarii Acadama, Acauatha*, XXXVIII, 11, 12, *equites sagittarii Sabbu, Domana* etc.
[4] CIL, III, 4832 (= ILS, 2528).
[5] CIL, III, 405 (= ILS, 2792).
[6] Rowell, RE, XVIII, 2, 2552—2553.
[7] Rowell, *op. cit.*, 2542.
[8] ILS, 2629.
[9] Windberg, RE, XVI, 2, 2170.
[10] A. Schulten, RE, XVII, 780.

www.cimec.ro

Fig. 6

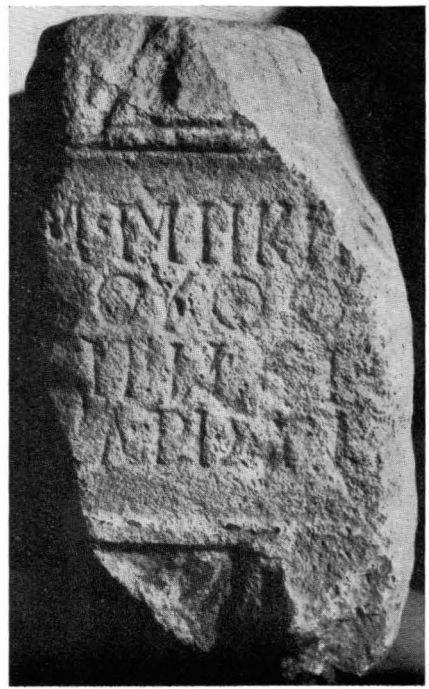

Fig. 7

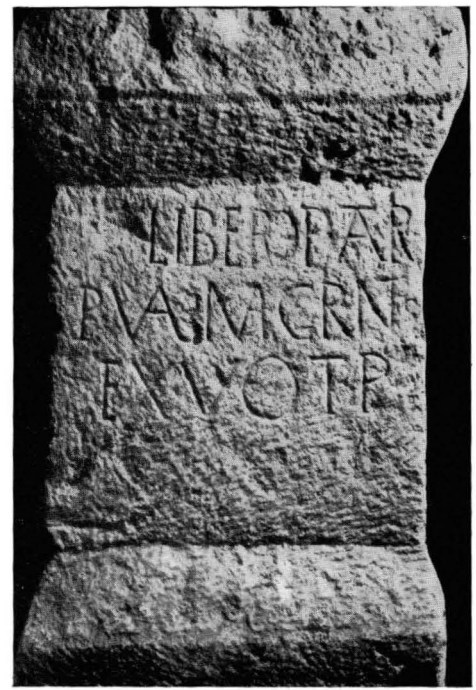

Fig. 8

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 9

www.cimec.ro

www.cimec.ro

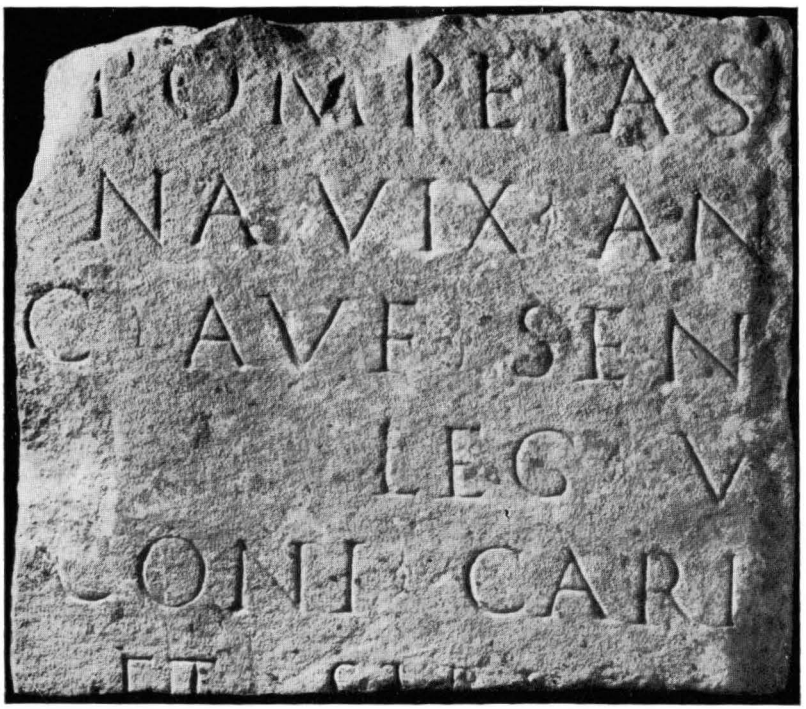

Fig. 10

www.cimec.ro

www.cimec.ro

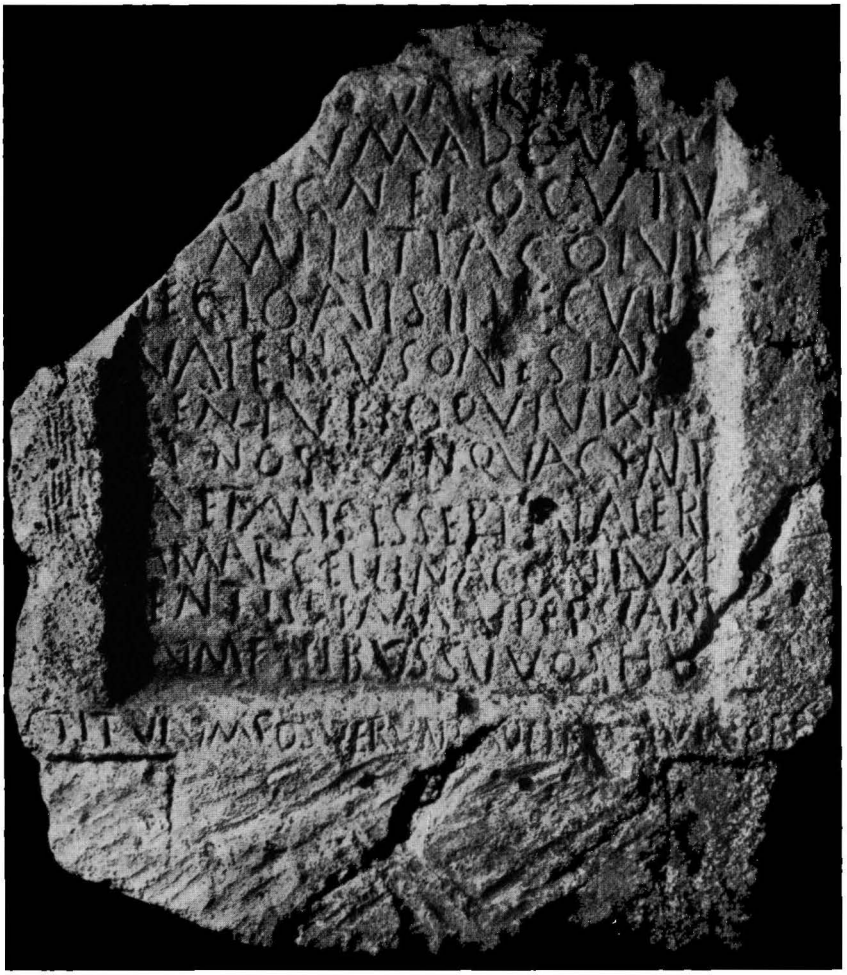

Fig. 11

www.cimec.ro

www.cimec.ro

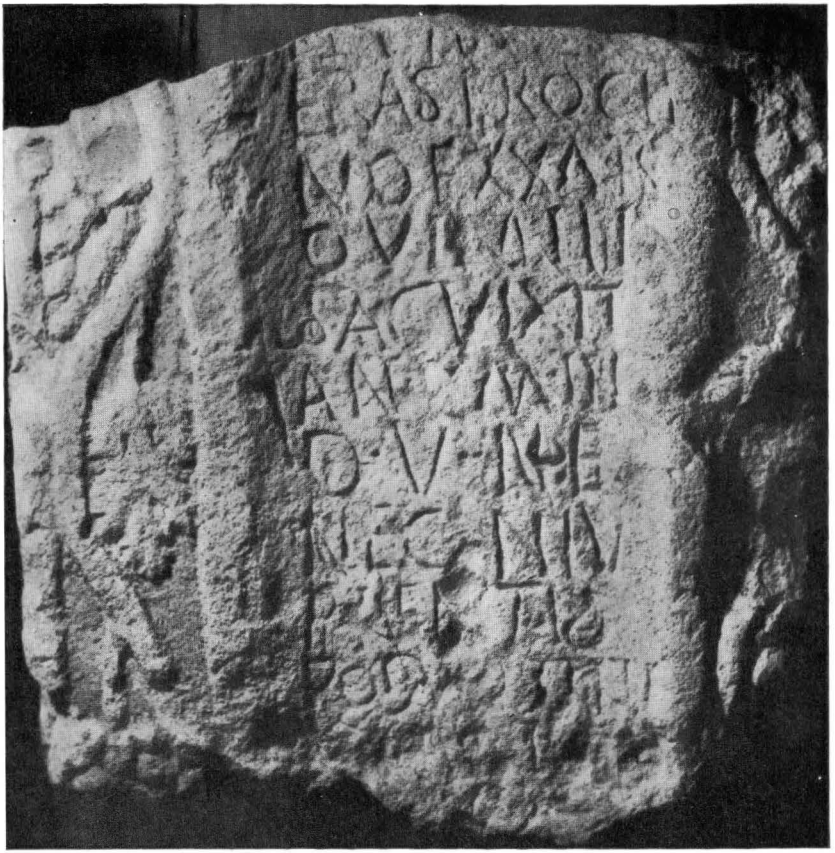

Fig. 12

Fig. 13

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Tab. Peut. segm. VIII, 3.

Durostero
Sagadaua
Sucidaua
Axiopolis

Identificarea se poate face fie cu *Sagadaua*, fie cu *Sucidaua*. În *Notitia Dignitatum* în provincia Scythia este cunoscută localitatea *Sacidaua*, unde staţiona în sec. IV unitatea de cavalerie *cuneus equitum scutariorum* [1]. Pe de altă parte acelaşi izvor nu menţionează în Scythia localitatea *Sucidaua*, ci în Moesia Secunda [2]. Nu poate fi însă verosimil ca localitatea antică de la Mîrleanu să fi aparţinut la Moesia Secunda şi în consecinţă *Sucidaua* din *Notitia Dignitatum* s-a transmis greşit *Sacidaua* în loc de *Sucidaua* din *Tab. Peut.* [3], fie, ceea ce credem noi că este mai probabil, numele antic era *Sacidaua* [4], aşa cum este transcris în *Notitia Dignitatum* şi transmis *Sagadaua*, deci eronat, în *Tab. Peut.* În cazul că *Sacidaua* corespunde cu actualele ruine de la Mîrleanu [5], ştim că aici staţiona, pe la sfîrşitul sec. IV, tot o unitate de cavalerie, anume un *cuneus equitum scutariorum* şi ar fi posibil ca această trupă să fie identică cu *n(umerus) e(quitum) Nec... Niv...* din inscripţia noastră.

Inv. 1463 (Muzeul din Constanţa). Fig. 13. Două fragmente care se racordează, dintr-o placă de marmură cu inscripţie în limba latină. Nu se cunosc condiţiile descoperirii. Dimensiuni: 0,40 × 0,15 × 0,05 m.

Scrierea foarte îngrijită, cu litere frumos şi adînc săpate. Unele cuvinte sînt despărţite prin cîte două puncte; în r. 2 cuvîntul *primus* este indicat prin cifra I. Înălţimea literelor, peste tot egale, 3,05 cm.

.....
....ESSE E DVOBVS: AV...
.....Ī SIS: QVI HAEC FA..
....ARI: ET AEGRIT. T....
.....

După cîte ne putem da seama, textul era un epitaf în versuri, deoarece cele două puncte de la sfîrşitul anumitor cuvinte indică sfîrşitul unui vers. Se poate deci reconstitui următoarea versificare.

.....
.....esse e duobus
au.....primus sis
qui haec fa..... ari

---

[1] *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 12.
[2] *Not. Dign. Or.*, XL, 17.
[3] Astfel crede şi O. Seeck, *Notitia Dignitatum*, Berlin, 1876, p. 86, nota 1; cf. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, p. 506–507; M. Fluss, RE, IV, A, 1, 560. După CIL, III, 12456, o localitate *Sucidaua* pare să fi existat între *Carsium* (Hîrşova) şi *Durostorum* (Silistra).
[4] Probabil identică cu *Saucidapa* din *Geogr. Rav.*
[5] Deşi această identificare pare posibilă nu credem că rr. 4–5 din inscripţie s-ar preta la lectura: *qui milit(auit) Sac(idauae).*

www.cimec.ro

et aegritate.....
.....

Cuvintele din primele trei versuri, s-ar putea încadra în hexametri. Începutul ultimului vers este însă iambic. Aşadar nu putem preciza sistemul metric al epigramei. Cuvîntul *aegritas* apare numai începînd cu literatura creştină din sec. III [1]. Forma literelor ne duce spre sec. V sau chiar VI. Se poate susţine chiar că această grafie se apropie întrucîtva de scrierea uncială. Dar cu toată această grafie care se găseşte pe monumentele creştine pînă în sec. VIII, nu credem că s-ar putea propune o datare mai tîrzie de sec. VI.

Importanţa monumentului constă în faptul că relevă folosirea unei limbi literare latine, ca şi a versului latin în oraşele dobrogene, într-o vreme atît de tîrzie. Cu alte cuvinte sîntem în măsură să scsizăm prezenţa unei curate culturi romane în unele centre urbane din Dobrogea pînă în sec. V—VI e.n. [2].

★

Inscripţiile de care ne-am ocupat sînt interesante pentru atestările şi precizările pe care le aduc.

Semnalăm astfel completarea horothesiei calatienilor şi dovada existenţei a mai multe exemplare ale aceluiaşi text; atestarea din nou, la Callatis de data aceasta, a guvernatorului provinciei *Moesia Inferior*, *T. Vitrasius Pollio;* refolosirea unui *milliarium* datînd din al doilea deceniu al sec. III e.n., la sfîrşitul secolului, prin săparea unei alte inscripţii suprapusă celei vechi; inscripţia funerară de la Mîrleanu (inv. 2066), ne poate duce la formularea ipotezei de a identifica acest castru cu *Sacidaua;* cealaltă inscripţie funerară de la Mîrleanu (inv. 2065) ne face să presupunem că *legio II Herculia* sau o subunitate de a ei, ar fi staţionat în vremea lui Diocleţian, sau ceva mai tîrziu, mai la sud de *Axiopolis*, adică în castrul de la Mîrleanu (poate *Sacidaua?*).

Din punct de vedere religios, în afară de noi dovezi ale răspîndirii în *Moesia Inferior* a cultului lui *Liber pater* şi a lui *Heros*, deosebit de importantă este atestarea la Tomis a unui *thias* de adoratori ai lui θεὸς ὕψιστος în sec. II şi deci a pătrunderii în forme organizate a monoteismului.

Inscripţiile de care ne-am ocupat aduc o contribuţie interesantă şi în ceea ce priveşte elementele noi onomastice care apar. Astfel Μομήκη (inv. 1476) este un nume nou a cărui origine ar putea fi locală; pe inscripţia cu nr. inv. 30 apar alte nume încă neînregistrate în repertoriile de onomastică tracică: Λεστόρμη şi Δίζδων, precum şi numele Σουσάνος, care ar putea fi eventual o altă transcriere (poate mai corectă) a lui *Susagus*.

În sfîrşit, inscripţia cu nr. inv. 1463 este deosebit de interesantă, prin faptul că dovedeşte că în sec. V—VI e.n., existau în regiunea noastră vorbitori şi buni cunoscători ai limbii latine, deci cultura latină era destul de mult împămîntenită.

Desigur că şi alte amănunte pe care le prezintă inscripţiile de care ne-am ocupat pot fi mai amplu discutate. Noi ne-am rezumat însă să semnalăm datele cele mai importante, care pot contribui cît de cît la îmbogăţirea cunoştinţelor despre trecutul Dobrogei.

[1] Ps. Cypr., *adv. Iud.*, 5.
[2] O inscripţie asemănătoare se găseşte în muzeul din Eforie Sud.

www.cimec.ro

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НЕИЗДАННЫЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ ЛАПИДАРИЯ ОБЛАСТНОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ДОБРОДЖИ

РЕЗЮМЕ

Автор публикует несколько неизданных надписей, находящихся в музеях Констанцы и Мангалии.

1. Надписи общественного характера

Инв. L. 372. Хоротесия жителей Каллатиса, третий экземпляр, содержащий тот же текст на латинском языке (известен еще один на латинском и один на греческом языке). Данная надпись пополняет межевание, известное из двух других экземпляров, до *ad lapidem uicensimum et sextum pedum---*.

Инв. 1445. *Titulus honorarius* на греческом языке, воздвигнутый в честь губернатора Малой Мезии, *Titus Vitrasius Pollio.*

Инв. 46. *Milliarium* с двумя накладными надписями. Первая датируется 212—217 гг. (эпоха императора Каракаллы), вторая была написана в 293—395 гг.

2. Надписи религиозного характера

Инв. 82. В надписи говорится об общественном или культовом здании, построенном на собственный счет жителями Каллатиса, по-видимому за здоровье двух благодетелей сограждан.

Инв. 1476. Памятник в честь Θεὸς Ὕψιστος, поставленный религиозной общиной (Θίασος) является доказательством того, что во II в. н. э. в Томисе существовали организованные формы монотеистической религии.

Инв. 1471. Алтарь, посвященный божеству *Heros;* на нем имеется неизвестное до сих пор имя посвятителя Μομήκη.

Инв. 2091. Алтарь, воздвигнутый в честь божества *Liber pater.*

3. Надгробные надписи

Инв. 30. Надгробная плита с барельефом, из Дионисополиса; на ней имеются новые фракийские имена: Λησταρμη и Δίζδων, а также имя Σουσάνος,, которое могло бы быть другой формой (вероятно более правильной) имени *Susagus*, известного из писем Плиния.

Инв. 15. *Cippus*, поставленный военным из V-го македонского легиона.

Инв. 2065. Надгробная надпись, найденная в военном лагере в Мырляну (район Адамклисси). Из содержания можно заключить,

www.cimec.ro

что II легион *Herculia* (или его подразделение) стоял во время правления Диоклециана, или немного позже, на юг от Аксиополиса.

Инв. 2066. Надгробная стела, найденная в военном лагере в Мырляну. Надпись свидетельствует о кавалерийской части, по-видимому стоявшей здесь в IV в. На основе этого свидетельства и сверки с *Notitia Dignitatum* и итинерариями можно предположить, что укрепленный пункт в Мырляну является античной *Sacidaua*.

Инв. 1463. Надпись в стихах на латинском языке, относящаяся к V—VI вв. н. э., свидетельствующая о существовании чистой римской культуры в этот поздний период.

UNVERÖFFENTLICHTE INSCHRIFTEN AUS DEM LAPIDARIUM DES ARCHÄOLOGISCHEN REGIONALMUSEUMS DER DOBRUDSCHA

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser bringt eine Reihe bisher unveröffentlichter Inschriften, öffentlicher und religiöser Natur, sowie Grabinschriften aus den Beständen der Museen von Constanţa und Mangalia.

1. *Inschriften öffentlicher Natur*

Inv. L. 372. Eine Grenzsteininschrift der Bewohner von Callatis, das dritte derartige Exemplar mit dem gleichen Text in lateinischer Sprache (bekannt ist noch ein weiteres Exemplar in lateinischer und eines in griechischer Sprache). Die vorliegende Inschrift vervollständigt die aus den beiden anderen bekannte Grenzfestsetzung *ad lapidem uicensimum et sextum pedum---*.

Inv. 1445. *Titulus honorarius* in griechischer Sprache, zu Ehren des *Titus Vitrasius Pollio*, Gouverneur der Provinz Moesia Inferior.

Inv. 46. *Milliarium* mit zwei übereinander eingemeißelten Inschriften. Die erste stammt aus den Jahren 212—217 (Kaiser Caracalla), die zweite aus der Zeit zwischen 293 und 305.

2. *Inschriften religiöser Natur*

Inv. 82. In dieser Inschrift ist von einem öffentlichen oder religiösen Bauwerk die Rede, das die Bewohner von Callatis auf ihre Kosten vermutlich für die Genesung zweier durch ihre Wohltätigkeit bekannten Mitbürger errichtet hatten.

Inv. 1476. Von einer Brüderschaft (θίασος) errichtetes Denkmal zu Ehren des θεὸς ὕψιστος. Diese Inschrift beweist, daß im 2. Jh. u. Z. in Tomis organisierte Formen monotheistischer Religion bestanden.

Inv. 1471. Der Gottheit Heros geweihter Altar. In der Inschrift erscheint auch der bisher unbekannte Name des Spenders, Μομήκη.

Inv. 2091. Zu Ehren der Gottheit *Liber pater* errichteter Altar.

www.cimec.ro

3. *Grabinschriften*

Inv. 30. Grabplatte mit Bas-relief aus Dionysopolis stammend. Die Inschrift belegt folgende, für die thrakische Personennamenkunde neue Namen: Ληστόρμη und Δίζδων. Weiters erscheint der Name Σουσάνος, möglicherweise eine andere (vielleicht richtigere) Form des aus Plinius Briefen bekannten Namens *Susagus*.

Inv. 15. Von einem Angehörigen der *Legio V Macedonica* errichteter Gedenkstein *(Cippus)*.

Inv. 2065. Im Castrum von Mîrleanu (Rayon Adamclisi) geborgene Grabinschrift. Aus dem Text ist zu erschließen, daß die *Legio II Herculia* oder eine ihrer Untereinheiten zur Zeit Diokletians, oder etwas später, südlich von Axiopolis ihren Standort hatte.

Inv. 2066. Im Castrum von Mîrleanu geborgene Grabstele. Der Text dürfte belegen, daß in diesem Castrum im 4. Jh. eine Reitereinheit in Garnison lag. Auf Grund dieses Beleges und der Vergleiche mit der *Notitia Dignitatum* und den Itinerarien kann die Hypothese aufgestellt werden, die befestigte Siedlung Mîrleanu entspräche der Ortschaft *Sacidaua*.

Inv. 1463. Lateinische Versinschrift aus dem 5.—6. Jh. u. Z., Nachweis des Bestandes einer reinen, römischen Kultur in dieser Spätperiode.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

NOTĂ ASUPRA UNUI DECRET ELENISTIC INEDIT DIN MUZEUL REGIONAL DE ARHEOLOGIE DOBROGEA

DE

A. ARICESCU

În lapidariul Muzeului de arheologie din Constanța se păstrează sub nr. de inventar 2106 un interesant decret de epocă elenistică, găsit în satul Potîrnichea, raionul Negru Vodă.

Placa, de marmură, din care se păstrează numai partea inferioară cu 13 rînduri de inscripție, a fost descoperită întîmplător în anul 1958, la vest de satul Potîrnichea, unde sînt urmele unei așezări antice.

Inscripția este tocită și lovită, așa încît multe litere au dispărut, mai ales în colțuri și în margini.

Scrierea este îngrijită, fără ligaturi. Semnalăm următoarele caracteristici grafice: O și Θ mai mici decît celelalte litere, a doua hastă verticală la N și Π mai scurtă decît prima, Σ unghiular ușor desfăcut, hastele oblice ale lui K scurte. Înălțimea literelor este în medie de 1,3 cm.

Dăm mai jos transcrierea textului păstrat, cu întregirile pe care le propunem:

..... ἀσοντος δεδόσ[θαι αὐτῶι καὶ ἐκ-]
[γόνοις πολι]τείαν, προξενίαν, εὐεργεσίαν, ἰσο[τέ-]
[λε]ιαν, εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν, καὶ πολέμου καὶ εἰρ[ά-]
[νας], ἀσυλεὶ καὶ ἀσπονδεὶ· στεφανῶσαι δὲ αὐτὸν το[ῖς]
5 [Διο]νυσίοις τοῖς ξενικοῖς ἐν τῶι θεάτρωι τοὺς προ-
[βούλ]ους χρυσέωι στεφάνωι ἀνδραγαθίας ἕνεκεν κα[ὶ]
[ἀνα]γγεῖλαι διότ[ι ἐστὶ] καλὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ πρόθυμος
[καὶ εὖν]ους περὶ τὰμ πόλιν· ἐπιμεληθῆμεν δὲ τοὺς ἀ[γο-]
[ρανόμους?] ὡς ὁ τελάμων αὐτοῦ ἀνατέθηι εἰς τὸ ἰ[ε-]
[ρὸν τοῦ Ἡρα]κλέος· καλέσαι δὲ αὐτὸν καὶ εἰς πρυτανεῖο[ν]
.. .. .. ἀποστεῖλαι δὲ αὐτῶι καὶ ξένια τοὺς μ[ε-]
[ριστάς, τὸ δὲ] ἀνάλωμα ὑποτελέσαι τὸν ταμίαν . . .
..... ἀναλίσκ ..... E ..... IO .....

www.cimec.ro

Desigur că unele întregiri făcute textului comportă discuții:

πολιτείαν (r.2) se întîlnește rar (ca de exemplu într-un decret de la Mesambria)[1], la începutul listei onorurilor, înaintea proxeniei, dar altă posibilitate de întregire nu vedem.

τοῖς Διονυσίοις τοῖς ξενικοῖς (r. 4—5) sînt sărbători în cinstea lui Dionysos, speciale, ale străinilor, atestate și în alte inscripții din Callatis[2] și aveau loc în luna lui Apolo Lykeios; N și Y la începutul r. 5, deși foarte șterse, sînt sigure.

προβούλους (r. 5—6), magistrați cunoscuți la Callatis[3].

εὔνους (r. 8) ni s-a părut cea mai potrivită întregire față de conținut și spațiu.

ἀγορανόμους (r. 8—9), magistrați care nu sînt atestați încă la Callatis, dar a căror existență poate fi bănuită[4].

τὸ ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέος (r. 9—10) este o întregire pe care ne-a sugerat-o analogia cu alte decrete (εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ)[5] precum și existența lui ι la sfîrșitul r. 9, ca și terminația — έος, de genitiv doric. De altfel, înaintea lui λ se poate observa o hastă oblică inferioară scurtă, așa cum este la K din tot textul.

μεριστάς (r. 11—12) este o întregire propusă pe baza sensului, a existenței lui μ la sfîrșitul r. 11, cît și a analogiei cu unele decrete de la Histria[6].

Deși preambulul și motivarea lipsesc, putem înțelege din fragmentul păstrat că sfatul și adunarea poporului (ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος), luînd în considerație meritele unui străin (care rămîne pentru noi anonim) hotărăște: «să i se acorde acestuia și urmașilor săi dreptul de cetățenie, onorurile de proxenie, titlul de binefăcător, egalitatea fiscală, libera intrare și ieșire din port, atît în timp de război, cît și în timp de pace, în mod inviolabil și irevocabil; să-l încoroneze la sărbătorile lui Dionysos cele ale străinilor, în teatru, consilierii sfatului, cu coroană de aur, datorită virtuții sale, și să se anunțe public că este un om ales și bun și prieten și binevoitor față de oraș; să se îngrijească magistrații publici (agoranomii?) ca inscripția lui să fie așezată în templul lui Heracles; să fie chemat și în prytaneu; ... să-i trimită și daruri împărțitorii (?), iar cheltuiala să fie suportată de vistier...»

O problemă importantă este cea a proveniență decretului. După formă și conținut, el aparține unui oraș-stat de pe malul vestic al Pontului Euxin. Existența unor particularități dorice, ca fonetismul τὰμ πόλιν, infinitivul ἐπιμεληθῆμεν și genitivul Ἡρακλέος, existența acelor Διονυσία τὰ ξενικά, precum și denumirea magistraților πρόβουλοι, ne fac să considerăm că decretul provine din Callatis. Cum a ajuns fragmentul de care ne ocupăm la Potîrnichea (cca. 35 km departe de Callatis), localitate care se afla probabil în teritoriul Tomisului (la numai 15 km) nu putem ști. Deoarece nu s-au făcut cercetări în așezarea rurală în care a fost descoperit, nu știm dacă monumentul a fost refolosit ca piatră de construcție în ziduri antice sau a fost adus într-o vreme mai tîrzie.

Deși nu cunoaștem nici numele beneficiarului decretului, nici motivele pentru care i s-a acordat numărul considerabil de onoruri, inscripția ne dă unele date importante.

---

[1] G. Mihailov, IGB, I, nr. 307.

[2] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, p. 144.

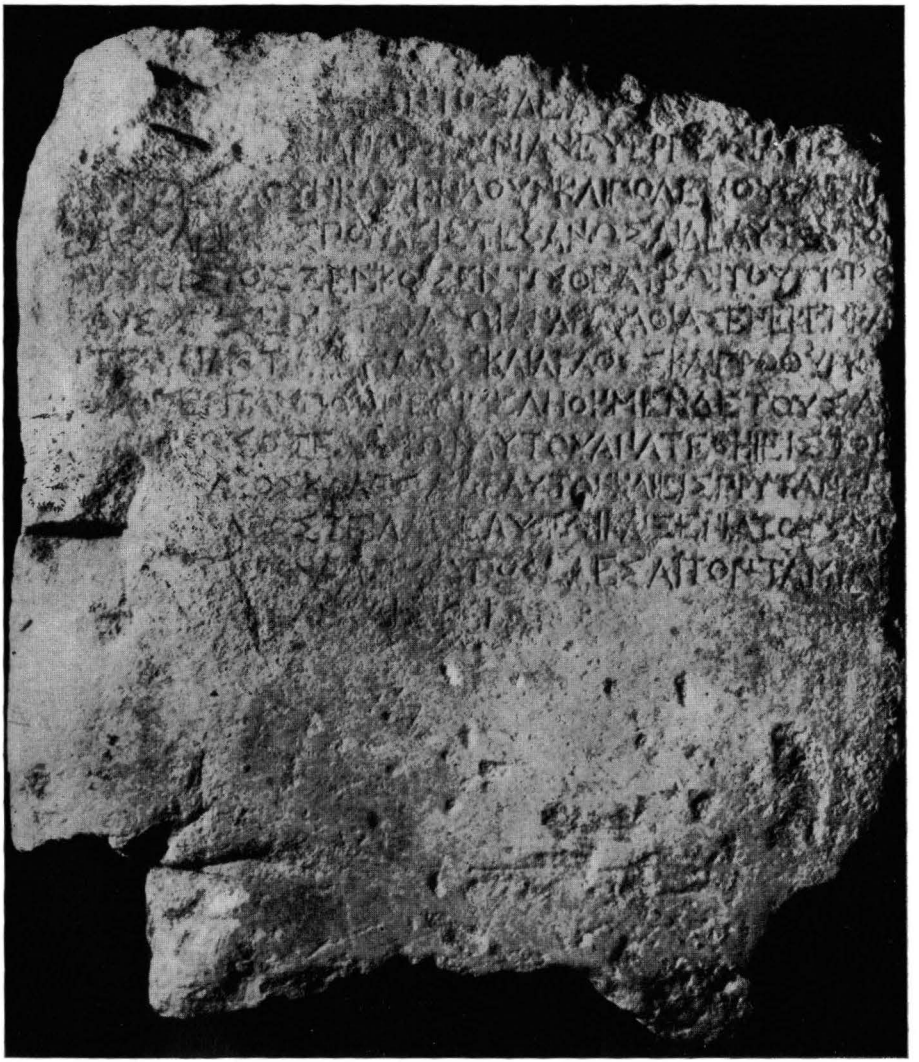
[3] Jireček, AEM, 1886, p. 200.

[4] Ar putea să fie și ἄρχοντας, dar la vremea decretului nostru pare mai plauzibilă existența agoranomilor atestați și la Mesambria (G. Mihailov, IGB, I, nr. 317).

[5] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, III—IV, 1927—1932, p. 450; Gh. Mihailov, IGB, I, nr. 307, 313, 315 (decrete din Mesambria).

[6] D. M. Pippidi, *Contribuții la Istoria veche a Romîniei*, București, 1958, p. 52.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Pentru prima oară este atestat la Callatis un teatru, edificiu care în mod normal trebuie să fi existat în toate polisurile greceşti şi în orice caz la Callatis, oraş cu o deosebită înflorire culturală în epoca elenistică.

Pare verosimil, şi acest fapt sprijină întregirea făcută, ca la Callatis să fi existat un templu închinat lui Heracles. Din emisiunile monetare autonome calatiene reiese că Heracles şi Demetra aveau o importanţă de prim ordin printre divinităţile adorate la Callatis.

Prytaneul este cunoscut la Callatis numai dintr-o singură inscripţie [1] şi considerăm important să subliniem atestarea lui şi în decretul nostru.

Dacă întregirea μεριστάς ar fi sigură, înseamnă că la Callatis, spre deosebire de Histria, « împărţitorii » sînt cei care execută, iar vistierul (ὁ ταμίας) este cel care dispune de cheltuieli, în timp ce la Histria, vistierul (ὁ οἰκονόμος) era executant, iar οἱ μερισταί planificau cheltuielile [2].

După grafie [3] şi întrebuinţarea lui ἔνεκεν în loc de ἕνεκα, considerăm că decretul poate fi datat spre sfîrşitul sec. al III-lea sau începutul sec. al II-lea î.e.n.

ЗАМЕТКА О НЕИЗДАННОМ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОМ ДЕКРЕТЕ ИЗ ОБЛАСТНОГО МУЗЕЯ ДОБРОДЖИ

РЕЗЮМЕ

Декрет был случайно найден в деревне Потырникя (р-н Негру Водэ). Судя по языковым особенностям (дорийский диалект) и по некоторым свидетельствам в тексте (τὰ Διονυσία τὰ ξενικά), декрет происходит, по-видимому, из Каллатиса, откуда он и был привезен в Потырникя (когда именно, невозможно уточнить).

Текст свидетельствует о существовании театра в Каллатисе и, если признать правильным восстановление текста, наличии храма, посвященного Геркулесу. Упоминается также и о *prytaneum* и магистратах.

Представляет интерес и вопрос о раздатчиках (οἱ μερισταί) и казначее (ὁ ταμίας), конечно если наличие лишь одной буквы (μ) и соответствие с общим смыслом текста достаточно убедительны для принятия предлагаемого восстановления текста.

Таким образом, несмотря на то, что вводная часть отсутствует, и мы не знаем кем и для кого был выпущен декрет, он все-таки представляет большой интерес благодаря содержащихся в нем свидетельствам. Декрет относится к III—II вв. до н. э.

[1] Jireček, AEM, 1886, p. 200.
[2] D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 52—53 şi 69—70.
[3] G. Mihailov, IGB, I, nr. 307, 308, 309.

www.cimec.ro

MITTEILUNG ÜBER EIN BISHER UNVERÖFFENTLICHTES HELLENISTISCHES DEKRET AUS DEN BESTÄNDEN DES ARHÄOLOGISCHEN REGIONALMUSEUMS DER DOBRUDSCHA

ZUSAMMENFASSUNG

Das Dekret wurde als Zufallsfund im Dorfe Potîrnichea, Rayon Negru Vodă, geborgen. Auf Grund von Sprachbesonderheiten (dorischer Dialekt) und einiger Texthinweise (τὰ Διονυσία τὰ ξενικά) dürfte das Dekret aus Callatis stammen, von wo es zu einem nicht näher zu bestimmenden Zeitpunkt nach Potîrnichea geschafft wurde.

Der Text belegt das Bestehen eines Theaters in Callatis sowie — falls die vorgeschlagene Ergänzung angenommen wird — das Vorhandensein eines dem Herakles geweihten Tempels. Weiters werden neuerdings das Prytaneum und die Stadtmagistraten erwähnt.

Von Interesse ist auch die Frage der „Verteiler" (οἱ μεριοταί) und des „Schatzmeisters" (ὁ ταμίας) selbstverständlich unter der Voraussetzung, daß das Vorhandensein eines einzigen Buchstabens (μ) und der sinngemäße Zusammenhang überzeugend genug sind, um die vorgeschlagene Ergänzung als annehmbar erscheinen zu lassen.

Obwohl die Einleitung fehlt und nicht bekannt ist, für wen und weshalb dieses Dekret erlassen wurde, ist es wegen der Belege, die es enthält, von besonderem Interesse. Zeiteinstufung: 3.—2.Jh.v.u.Z.

www.cimec.ro

INSCRIPŢII INEDITE TOMITANE ÎN VERSURI

DE

A. ARICESCU

Lapidariul Muzeului de arheologie din Constanţa s-a îmbogăţit în ultimii ani cu numeroase monumente, printre care sînt şi cîteva inscripţii funerare în versuri.

Am ales pentru a discuta în articolul de faţă inscripţii funerare versificate provenite din Tomis: trei în limba greacă, una în limba latină şi una bilingvă. Conţinutul lor pune în discuţie unele fenomene de limbă, metrică şi tradiţie literară şi aduce noi elemente de ordin onomastic.

1. Inv. 2106 (Fig. 1). Stelă funerară pe placă de marmură, cu inscripţie în limba greacă şi în limba latină, descoperită în şantierul de construcţii de pe terenul fostei gări, în săpătura de fundaţie pentru centrala termică.

Stela se compune din două registre. În partea superioară este sculptată scena banchetului funerar. Bărbatul întins pe *kline*, sprijinit în mîna dreaptă. Femeia, alături, aşezată pe scaun, are veşmîntul bogat, căzut în falduri pînă jos. Lipsesc capetele, atît al bărbatului cît şi al femeii. În faţa klinei, masă cu trei picioare. La margine, în dreapta şi în stînga, cîte un sclav. Totul sculptat cu multă finețe.

Al doilea registru cuprinde inscripţia; tot acest spaţiu, adîncit cu 2 cm faţă de nivelul plăcii, este delimitat pe margine cu un chenar profilat.

Pe spaţiul care separă cele două registre sînt două rînduri de inscripţie în limba greacă, păstrate în întregime. O parte din scena banchetului funerar şi o parte neornamentată, de la bază, sînt distruse. Pe întreaga suprafaţă se observă depuneri de calcar şi eroziuni în marmură.

Scrierea este îngrijită, cu literele uniform tăiate şi apropiate între ele. Lipsesc ligaturile. Liniatura, pronunţată. În partea superioară se află textul grecesc, pe şapte rînduri, afară de cele două rînduri dintre registre, cu distanţe mici între ele. Sub el urmează textul latinesc în patru rînduri. Literele au înălţimea de 1,2—1,4 cm, în afară de prescurtarea H S E (r. 2) care are înălţime dublă, adică 2,4 cm.

www.cimec.ro

Τὴν στήλην Τειμόθεος Νονίου Ι μνήμης
χάριν
Κορνηλία Φορτουνάτα ἡ κὲ ΔΟΥΤΟΥΡΟΣ
χαῖρε
Τὴν Σταβυλίονος σύνβιον Κορνηλίαν
'Ανάγνωθι Φορτουνάταν εὐλόγων ξένε
Στοργὴν πρὸς ἀνδρὸς κοσμίαν καὶ σώφρονα
Διατελέσασαν συνπαθή τε δάκρυα
Λιποῦσαν. εἶτα παρίθι καὶ ἐπιτύγχανε.
Cornelia Fortunata M(arci) Corneli
Stabilionis coniunx vixit an(nis) xxx
H(ic) S(ita) E(st)
Timotheus Noni f(ilius) d(e) s(uo) memoriae causa.

Transcrierea pe care am propus-o pentru sfîrşitul rîndului 3 este discutabilă, pentru că nu putem interpreta cele ce urmează după Φορτουνάτα.

Menţionăm în r. 1 existenţa unui I înaintea lui μνήμης, care nu are nici o semnificaţie. Este poate o eroare de lapicid.

Dăm mai jost traducerea inscripţiei:

a) Textul grec: « Teimotheus fiul lui Nonios (a pus) stela în semn de amintire. « Cornelia Fortunata. .....?

Bucură-te !

« Distinsule străin, află că gingaşa şi înţeleapta Cornelia Fortunata, soţia lui Stabilio, s-a sfîrşit cu dragoste faţă de bărbatul ei, lăsîndu-l în suferinţă şi lacrimi. (După ce citeşti astea) du-te cu bine şi ai noroc ».

b) Textul latin: « Cornelia Fortunata, soţia lui M. Cornelius Stabilio, a trăit 30 de ani.

« Aici este aşezată,

« Timotheus, fiul lui Nonius, din mijloacele sale (a pus acest monument) ca amintire ».

Rîndurile 3 şi 5—9 sînt în versuri iambice de cîte şase picioare (trimetru iambic).

Constatăm că simţul cantităţii silabelor nu mai era pus pe primul plan; important era să se păstreze un ritm iambic, chiar dacă în orînduirea lor cuvintele au dat naştere la spondei în loc de iambi. Numai în cinci cazuri (r. 5, r. 6, r. 8 şi de două ori în r. 9) s-a făcut substituirea cantitativă corectă cu tribrahi în loc de iambi.

Constatăm de asemenea că vocalele α, ι, υ şi chiar diftongul ευ (r. 6), erau considerate scurte sau lungi, după nevoile metrice, indiferent de cantitatea lor naturală. Grupul de vocale ια din Κορνηλία (r. 3) se citeşte în synizesă. De fapt, fiind un cuvînt latin, ne aflăm în faţa fenomenului de consonantizare a lui *i* în faţa unei vocale.

Iată schema metrică pe care o propunem:

3. ∪ ⏑ | ∪ ⏑ | _ ⏓ | ∪ ⏑ | ∪ ⏑ | _ ∪
5. _ ⏓ | ∪ ∪ ∪ | ∪ ⏑ | ∪ ⏑ | _ ⏑ | ∪ ∪
∪ ⏑ | _ ⏓ | _ ⏑ | ∪ ∪ ⏓ | ∪ ⏑ | ∪ ∪
_ ⏑ | ∪ ⏑ | _ ⏑ | ∪ ⏑ | ∪ ⏑ | ⏓ ∪

www.cimec.ro

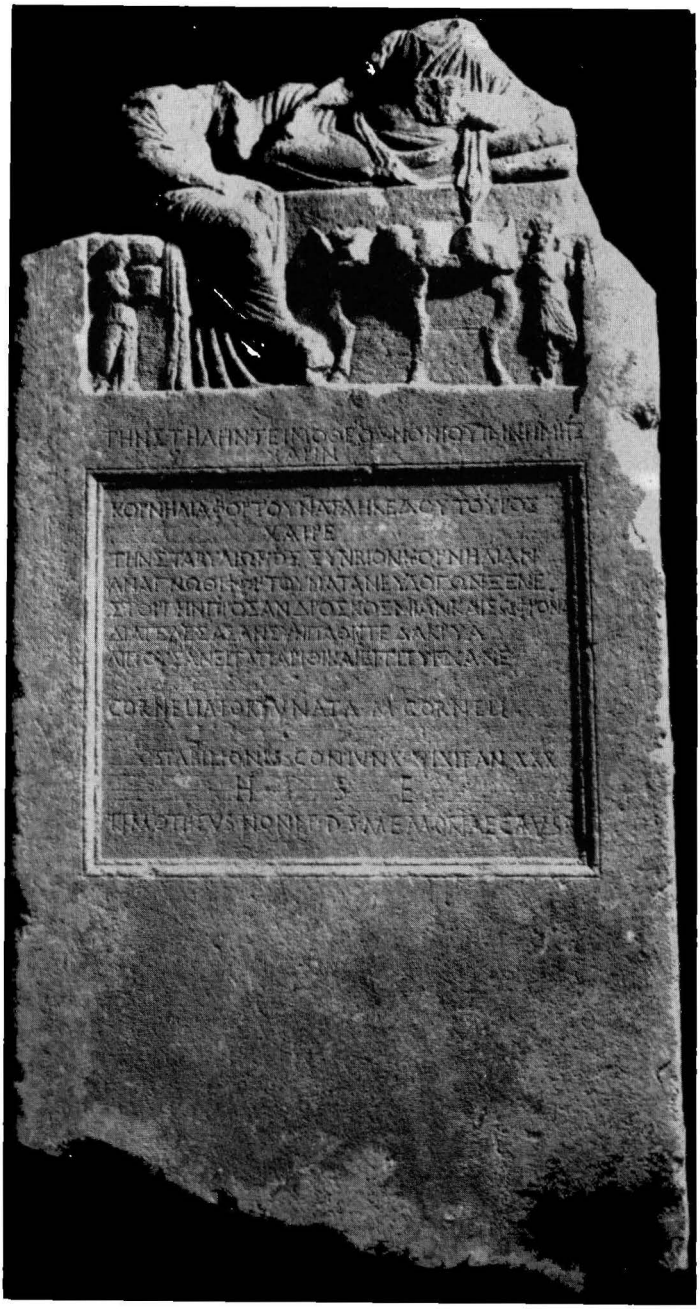

Fig. 1

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Fig. 2

Fig. 3

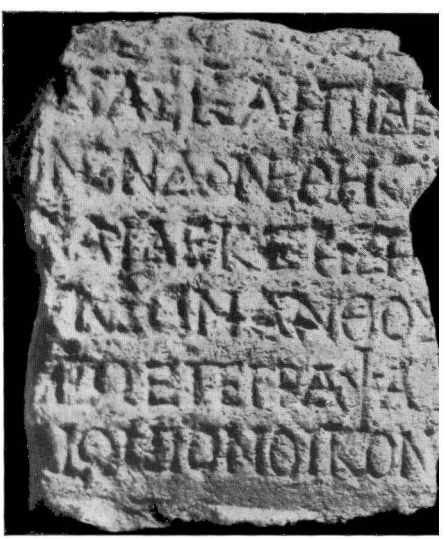

Fig. 4

www.cimec.ro

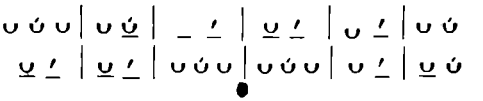
www.cimec.ro

Fig. 5

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Inscripția, atît prin formă cît și prin conținut, ne duce la unele concluzii care trebuie subliniate:

Din punct de vedere al limbii constatăm: — dispariția simțului cantității vocalelor α, ι, υ; — scrierea lui ει pentru ī (Τειμόθεος pentru Τιμόθεος) [1]; — apariția lui ν în loc de μ înainte de labială (σύνβιον și συνπαθή) [2].

Din punct de vedere metric, observăm că se tinde spre păstrarea unei ritmicități a versului, admițîndu-se numeroase licențe în ce privește cantitățile silabelor.

Din punct de vedere al conținutului, observăm: întrebuințarea unor termeni poetici, rar întîlniți în inscripțiile în proză: στοργὴν, κοσμίαν, σώφρονα, συνπαθή, δάκρυα; — textul latin nu traduce din cel grec decît pe σύνβιον = coniunx și formula μνήμης χάριν = *memoriae causa*; — monumentul este ridicat de Timotheus al lui Nonius, un grec cu patronim latin. El trebuie să fi fost o rudă a decedatei, aceasta luîndu-și prin căsătorie numele Cornelia, după gentiliciul soțului, cetățean roman.

După grafie (subliniem lipsa ligaturilor) și după fenomenele de limbă întîlnite în text credem că inscripția datează din sec. II e.n.

2. Inv. 1513 (Fig. 2). Fragment dintr-o placă de marmură cu inscripție în limba greacă, descoperită în anul 1959 într-un șanț de canalizare pe str. Karl Marx. Se păstrează numai fragmentul din stînga, sus, al plăcii, cu dimensiunile: 0,120 × 0,140 × 0,035 m. Scrierea este îngrijită, cu litere drepte, înalte de 1—1,2 cm. Menționăm: O mai mic decît celelalte litere și perfect rotund, K cu barele oblice scurte și mult aplecate, A cu bara interioară frîntă, Π cu bara din dreapta mai scurtă.

..... σίου
ὁδῖτα Κέρκιο[ς . . .
καὶ Δημάρ[ητος . . . .
πατὴρ ε . . . . . .
τύμβον . . . . . .
Λ Λ

În r. 1 avem terminația de genitiv a unui nume ca [Διονυ]σίου. — R. 2 conține vocativul ὁδῖτα, folosit, se pare, în locul lui παροδεῖτα, pentru a putea fi încadrat în sistemul metric și Κέρκιος sau Κερκίων, probabil nume propriu [3] (al decedatului?). — În r. 3, după καί, avem începutul unui nume care ar trebui să fie Δημάρ[ητος][4] ca să poată fi respectate necesitățile metrice. Acest nume, după care ar fi putut urma și un patronim, este probabil al lui πατήρ din r. 4. — Urmează apoi un cuvînt

[1] Gh. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 31.
[2] Gh. Mihailov, *op. cit.*, p. 72.
[3] Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, 1863—1870, I, p. 649.
[4] *Ibidem*, p. 287.

www.cimec.ro

care începe cu ε (poate ἐποίησε). — În r. 5 τύμβον, acuzativ cerut de acțiunea lui πατήρ. — În r. 6 se văd urmele a două litere care pot fi A sau Λ.

Rîndurile 2, 3, 4 sînt începuturi de versuri iambice:

$$\begin{array}{l} \cup - \cup - \cup - \\ \cup - \cup - \\ \cup - \cup \end{array}$$

Rîndul 5 începe cu o silabă lungă, deci sau nu corespunde unui început de vers, sau sîntem în fața unei licențe.

Starea fragmentară a inscripției nu ne permite să mai facem alte precizări și ne vom limita să datăm monumentul, pe baza scrierii, în a doua jumătate a sec. II sau începutul sec. I î.e.n.

3. Inv. 2063 (Fig. 3). Fragment dintr-o stelă funerară de calcar, cu inscripție în limba latină, descoperit întîmplător în anul 1960 pe terenul fostei gări. Din monument lipsește mult, păstrîndu-se numai partea din stînga, sus, a chenarului, ornamentat cu vrej, ciorchini și frunze de viță. Vrejurile se întîlnesc la mijlocul laturii superioare a chenarului, unde se termină în spirale. Din inscripție se mai păstrează numai două rînduri întregi și trei litere din al treilea rînd. Deasupra chenarului, monumentul avea în partea superioară o ornamentație sau un basorelief dar din cauză că se mai păstrează numai foarte puțin din acest spațiu, nu putem ști despre ce este vorba. Dimenisunile fragmentului: 0,570 × 0,520 × 0,025 m. Deși literele sînt clare, scrierea nu este prea îngrijită. Înălțimea literelor variază între 4 și 5,5 cm.

D(iis) M(anibus)
Hic eg-
o qu[i i-]
[aceo....
[.....]

Cu toate că s-ar putea să fi fost *quae iaceo* sau *iacior*, am propus întregirea de mai sus, gîndindu-ne la epitaful lui Ovidiu care începe la fel [1].

Probabil că și inscripția de care ne ocupăm a fost scrisă în distih elegiac, începînd cu primul vers al epitafului lui Ovidiu, așa cum este scrisă și o inscripție funerară de la Transmarisca (Turtucaia) [2].

Oricum, este o dovadă că amintirea lui Ovidiu la Tomis a dăinuit încă multă vreme, deoarece monumentul nostru, după grafie și execuție, nu poate data decît de la sfîrșitul sec. II sau începutul sec. III e.n.

4. Inv. 1482 (Fig. 4). Fragment de placă funerară de calcar, cu inscripție în limba greacă, descoperită întîmplător în anul 1959 la coada lacului Techirghiol, printre resturile cimitirului turcesc de la Urluchioi [3]. Fragmentul păstrat este din partea de jos a monumentului, deoarece numai latura inferioară corespunde cu una din limitele inițiale. Dimensiunile: 0,25 × 0,30 × 0,08 m. Piatra fiind de proastă

[1] *Tristia*, III, 3, 61.
[2] Dacia V—VI, 1935—36, p. 449—450.
[3] Aici au existat numeroase inscripții provenite din Tomis, parte din ele cunoscute și cercetate de Vasile Pârvan. Inscripțiile și monumentele antice de marmură folosite de turci în acest cimitir au fost vîndute apoi de un hoge din Techirghiol pentru industrializare.

www.cimec.ro

calitate și scrierea neîngrijită, lectura celor șase rînduri fragmentare de inscripție este dificilă. Înălțimea literelor: 1,9—2,8 cm. Ligaturi: r. 1 Η + Π, Α + Δ (sic !); r. 2 Ν + Ε?, Ν + Ε, Η + Κ; r. 3 Τ + Η.

. . . . . ν 'Ασκληπιάδη[ν? . . .
. . . νενδον ἔθηκα . . .
. . . καὶ δεκέτη ζή[σας . . .
. . . ον Ἄνθος . . .
. . . ἐ]γὼ ἐπέγραψα . . .
. . . αἰώνιον οἶκον . . .

Este vorba de cineva care a trăit 10 ani. Cuvinte traductibile: « am pus » (monumentul), « eu am scris » (inscripția) și « casă veșnică ».

În inscripție apar două nume proprii, ambele grecești: 'Ασκληπιάδης și Ἄνθος sau un compus cu — ανθος. Despre primul, nu putem ști exact în ce caz este. Al doilea este în nominativ.

Fragmentul făcea parte dintr-o inscripție în versuri. Cele cîteva cuvinte pe care le avem, se încadrează într-un sistem de versuri dactilice, hexametri sau pentametri. Pentru acest lucru pledează și existența lui ἐγώ care n-ar fi avut de ce să fie pus în proză, pe cînd în versuri el poate avea un rol metric și este mai frecvent în limbajul poetic.

După scriere, inscripția ar putea data din sec. II—III.

5. Inv. 2055 (Fig. 5). Stelă funerară de calcar, cu inscripție în limba greacă, descoperită întîmplător, în anul 1961, pe terenul fostei gări, în săpăturile șantierului de construcții.

Dimensiunile: 1,21 × 0,57 × 0,17 m.

Stela este completă, dar ruptă în două. Ruptura, oblică, taie inscripția cu o linie care începe din rîndul 3 în dreapta sus și ține pînă în rîndul 11, în stînga jos. Ruptura afectează puțin textul, mai ales în rr. 7—9. O zgîrietură recentă a șters o literă din ultimul rînd. Partea figurată a stelei este prost conservată, din cauza calității pietrei.

Partea superioară a stelei este identică cu fața laterală a unui capac de sarcofag — un fronton mărginit de două acrotere cu palmete. În centrul frontonului, în relief, o pasăre cu un ciorchine.

Sub fronton, într-o ramă profilată, dreptunghiulară, lată de 7 cm, sînt cuprinse celelalte două părți ale stelei, despărțite între ele printr-o bară de 1 cm lățime. În prima parte, care este înaltă de 25 cm, sînt reprezentate în relief trei personaje — busturi pe socluri — îmbrăcate, de mărimi inegale. Personajul principal, cel pentru care a fost ridicată stela, copilul mort, este la mijloc. În stînga tatăl, în dreapta mama. Figurile sînt mutilate. Deasupra, pe ramă, imediat sub fronton, este scris titlul monumentului ΥΠΟΜΝΗΜΑ. Sub partea figurată, pe o înălțime de 0,51 m, se desfășoară cîmpul inscripției. Inscripția în versuri, cuprinzînd 21 rînduri este dialogată [1]. La sfîrșitul r. 16, o frunzuliță cu vîrful spre stînga și cu coada spre dreapta, întoarsă în jos. La sfîrșitul r. 18, altă frunzuliță cu vîrful în jos.

În ce privește scrierea, semnalăm formele unghiulare ale literelor (Ο și Θ în formă de romb, Ω în formă de W, Σ dreptunghiular). Înainte de a scrie, lapicidul

[1] Alte inscripții funerare dialogate în versuri: în W. Peek, *Griechische Versinschriften*, Berlin, 1956, passim.

www.cimec.ro

şi-a trasat linii orizontale de la o margine la alta a cîmpului. Ultimele trei rînduri sînt însă scrise liber, fără această linie. În general, scrierea este destul de înghesuită, mai ales în rr. 3 şi 11, unde ultimele litere N şi respectiv Σ n-au mai încăput în cîmpul inscripţiei şi au fost scrise pe rama laterală.

Inscripţia este compusă dintr-o alternare de rînduri lungi — dintr-o margine în alta a cîmpului (1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17) — cu rînduri scurte, plasate aproximativ la mijlocul liniei respective (2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18). Rîndurile 19 şi 20 sînt amîndouă de dimensiuni mijlocii, iar ultimul rînd (21) este foarte scurt, format dintr-un singur cuvînt. Lectura este dificilă, datorită numeroaselor ligaturi, unele destul de neobişnuite şi mai ales datorită liniilor orizontale care fac posibile confuzii (ex. Δ cu Λ, Γ cu I şi cu Σ etc.). Ligaturi: titlu: M + N + H; r. 1 O + Υ, Ω + Π; r. 3 Ω + Σ; r. 5 M + E, O + Υ, H + N + K; r. 6 N + E; r. 7 Ω + Σ; r. 9 N + M + E, N + H, H + Σ; r. 10 H + K; r. 11 Ω + N, H + Σ, N + E; r. 12 M + H + N; r. 13 Ω + Σ; r. 14 N + E, H + Σ, N + E; r. 15 H + Π; r. 17 M + E, H + N; r. 18 N + E.

Înălţimea literelor: 2,4 cm.

Ὑπόμνημα

1. — οὐδὲν ἐπ' ἀνθρώποις μύραις (sic pro μοίραις) δ' ὕπο
πάντα κυκλεῖται.
καὶ γὰρ ἐγὼ σπεῦδον τρέψαι τέκνον
καὶ εἰς ἐλπίδας ἄγεσθαι.
5. ἀλλ' ἐμέο βουλὴν κρίσις ἔφθασεν
οὕνεκα τύμβω.
— ὡς κρίσις ἐ[στὶ] φίλοι μου ῥητὸ[ν]
χρε[ὼν] ἀπέτισα,
πρὶν [γὲ] μολεῖν μέτρον ἡλικίης
10. καὶ εἰς ἄνδρας ἡκέσθαι (sic pro ἱκέσθαι).
παῖς ὢν ἑξαετὴς τυτθὸς νεῖος
Λίλλας ἐκαλούμην.
— ὦ τάφον οὐχ ὁσίως Βασσιανὸς
γενέτης ἀνέγειρα
15. σὺν γαμετῇ 'Ιανβαρία τῇ πολυ-
δακρυτάτῃ,
μυρόμενοι παιδὸς τὴν
ἀπαθῆ γένεσιν.
χαίροις ὦ παροδεῖτα
20. καὶ ὑγιένοις (sic pro ὑγιαίνοις) πάλιν
ἄλλοις.

Dăm traducerea textului:

« Spre pomenire.

— « Nimic nu depinde de oameni, toate se schimbă sub (puterea) destin(ului). Într-adevăr, şi eu m-am străduit să-mi cresc copilul şi să-l conduc spre idealuri. Dar voinţei mele i-a luat-o înainte hotărîrea (destinului), prin acest mormînt.

www.cimec.ro

— « După cum este hotărîrea (destinului), dragii mei, mi-am plătit soarta ce-mi era scrisă, înainte de a ajunge la vîrsta maturității și a intra în rîndul bărbaților. Fiind eu copil de 6 ani, mic și tînăr, mă numeam Lillas.

— « Căruia i-am ridicat acest mormînt așa cum nu trebuia (în mod anormal), eu Bassianos, tatăl, împreună cu soția mea, Ianuaria, cea mult prea înlăcrămată, jelind împreună nașterea fericită a copilului.

« Bucură-te, trecătorile și fii sănătos mai ales pentru ceilalți ».

Metrica. Inscripția este compusă din 10 versuri dactilice, hexametri și pentametri, neformînd însă distihul elegiac. Versurile 1—7 și 10 sînt hexametri, iar versurile 8 și 9 sînt pentametri. Ca să obținem o schemă metrică a poeziei, a fost necesar să facem unele intervenții în text care să nu altereze sensul și care să poată fi justificate. Iată textul pe care îl propunem și schema metrică a inscripției:

— οὐδὲν ἐπ' ἀνθρώποις, μύραις δ' ὕπο πάντα κυκλεῖται.
καὶ γὰρ ἐγὼ σπεῦδον τρέψαι καὶ εἰς ἐλπίδ' ἄγεσθαι.
ἀλλ' ἐμέο βουλὴν κρίσις ἔφθασεν οὕνεκα τύμβω.
— ὦς κρίσις ἐστὶ φίλοι μου ῥητὸ χρεὼν ἀπέτισα,
πρὶν γὲ μολεῖν μέτρον ἡλικίης καὶ εἰς ἄνδρας ἱκέσθαι.
παῖς ὢν ἐξαετὴς τυτθὸς Λίλλας ἐκαλούμην.
— ὦ τάφον οὐχ ὁσίως Βασσιανὸς γενέτης ἀνέγειρα
σὺν γαμετῇ Ἰανβαρία τῇ πολυδακρυτάτῃ,
μυρόμενοι παιδὸς τὴν ἀπαθῆ γένεσιν.
χαίροις ὦ παροδεῖτα καὶ ὑγιένοις πάλιν ἄλλοις.

1.	– ∪ ∪	´ –	´ –	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪
	´ ∪ ∪	´ –	´ –	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪
	´ ∪ ∪	´ –	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ –
	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ –	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪
5.	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪
	´ –	´ ∪ ∪	´ –	´ –	´ ∪ ∪	´
	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪
	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	∪ ‖	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´
	´ ∪ ∪	´ –	´ ‖	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	∪́
10.	´ –	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ ∪ ∪	´ –

Lectura inscripției, traducerea și schema metrică pe care le-am propus mai sus au nevoie de unele explicații:

Am socotit că în r. 1 trebuie citit μοίραις în loc de μύραις, pentru că: — în vremea în care a fost scris textul, pronunția diftongului οι se confundă cu cea a lui υ; — de la verbul μύρω (a plînge) nu cunoaștem o formă de optativ aorist μύραις[1]; — dacă am presupune existența optativului aorist μύραις în vremea în care a fost scris textul, fraza respectivă n-ar mai avea un sens clar; — e adevărat că nu este obișnuită construcția lui ὑπό cu dativul, dar este explicabilă, dacă o înțelegem spațial. De altfel putem renunța la această soluție, considerînd pe ὑπό ca prefix al verbului κυκλεῖται folosit aici cu tmeză.

[1] Vezi dicționarele.

www.cimec.ro

Am propus lectura ἱκέσθαι în loc de ἡκέσθαι (r. 10) pentru că: — în vremea în care a fost redactată inscripția, pronunția lui η și ι era aceeași; — de la verbul ἥκω nu cunoaștem forme de aorist mediu [1]; — necesitățile metrice cer vocală scurtă (ι) și nu lungă (η); — confuzia dintre cele două verbe (ἥκω și ἱκνέομαι) era posibilă nu numai din cauza identității de pronunțare, dar și din cauza apropierii sensurilor, dintre care cel obișnuit într-o frază ca a noastră este al verbului ἱκνέομαι.

Am propus ὑγιαίνοις în loc de ὑγιένοις (r. 20) datorită confuziei dintre pronunția diftongului αι cu ε. Aceasta nu implică nici un fel de consecințe semantice sau metrice.

În r. 7 întîlnim cuvîntul necunoscut ῥητο. El nu poate fi decît o formă incomplet scrisă de la adjectivul ῥητός, -ή, -όν. În cazul nostru, s-ar putea acorda fie cu φίλοι, fie cu χρεών. Sensul frazei ne face să-l atribuim lui χρεών și pare mai verosimilă omiterea lui ν final, care se pronunța slab sau nu se mai pronunța de loc, decît omiterea lui ι, care era parte componentă a unui diftong (οι se pronunța chiar *i*).

Din punct de vedere metric, forma ῥητό se încadrează perfect în vers. De altfel în limba greacă sînt numeroase adjective cu terminația de neutru -ο (τοῦτο, ἄλλο etc.) cu care s-a putut face analogie.

Pentru alcătuirea schemei metrice, a fost necesar să facem unele suprimări în text. Poate că este vorba de adăugiri făcute eventual de lapicid, acolo unde a crezut el că textul este neclar. Poate că însuși autorul a făcut respectivele întregiri, pentru a ușura înțelegerea textului, dar nu le-a luat în considerație în versificație. Astfel în r. 3 am suprimat cuvîntul τέκνον, fraza avînd înțeles și fără el. Cuvîntul este scris înghesuit, iar ultima literă nemaiîncăpînd în cîmpul inscripției, a fost scrisă pe ramă. Introducerea cuvîntului τέκνον a dat un înțeles mai deplin frazei, dar a stricat versul. În r. 4 am suprimat desinența -ας din ἐλπίδας. Altfel nu putem obține ultimele două picioare clasice ale hexametrului, dactil și troheu sau spondeu. Este foarte posibil ca autorul să fi gîndit cuvîntul la acuzativ singular (ἐλπίδα) și atunci a putut face eliziunea în vers înaintea lui ἄγεσθαι, iar lapicidul, pentru că a crezut necesară o desinență cazuală, a pus-o pe cea de acuzativ plural, care nu mai admite eliziunea. În r. 11 am suprimat cuvîntul νεῖος care face ca versul să fie prea lung. Acest cuvînt, pus alături de τυτθός, formează o expresie pleonastică, amîndouă însemnînd cam același lucru și e posibil să fi fost adăugat aici pentru a-l traduce pe celălalt, care probabil că era mai rar. Se poate să se fi întîmplat și invers, dar νεῖος, ca și τέκνον din r. 2 este înghesuit și are ultima literă scrisă pe ramă.

Din textul inscripției subliniem cîteva amănunte de limbă, metrică și conținut:

— Fonetică. Se confundă υ cu οι (r. 1), η cu ι (r. 7) și ε cu αι (r. 20).

— Morfologie. Lipsește ι adscriptum.

— Sintaxa. Folosirea lui ὑπό (r. 1) cu dativul cu sens instrumental-spațial?

— Vocabular: constatăm existența formelor homerice ἐμέο (r. 5) [2], οὕνεκα (r. 6) [3], ὦ(ι) (r. 13) [4] și a altor expresii provenite din vocabularul epic.

Expresia οὐχ ὁσίως (r. 13) care înseamnă «așa cum nu e bine, *impius*» trebuie s-o înțelegem cu sensul de «anormal», adică nu tatăl trebuia să clădească mormînt copilului, ci invers.

[1] Vezi dicționarele.
[2] Homer, *Iliada*, K, 124.
[3] *Ibidem*, I, 505, Λ 21.
[4] *Ibidem*, A, 86, B 205.

www.cimec.ro

Adjectivul ἀπαθῆ pe lîngă γένεσιν (r. 18), în contextul respectiv arată că părinții plîng moartea mai dureroasă a unui copil care atinsese vîrsta de 6 ani și care a scăpat de pericolul morții, mai normală la naștere.

Expresia ὑγιαίνοις πάλιν ἄλλοις (r. 20—21) credem că este o urare adresată trecătorului, cu sensul de « a fi sănătos ca să nu-i facă pe cei apropiați nefericiți, așa cum sînt cei ce au scris piatra, îndurerați din cauza morții copilului ».

Βασσιανός, numele tatălui este roman[1].

'Ιανβαρία, este transcrierea în limba greacă a numelui latin Ianuaria[2]. Transcrierea ne arată că semivocala *u* din latină se pronunța consonantic, iar β se citea în greacă labiovelar. Acest fel de transcriere în greacă a numelui latin, îl mai întîlnim numai în papirii de la începutul sec. IV[3].

Λίλλας este un nume care pune mai multe probleme. După cum am arătat, datorită liniilor trasate pe piatră pentru delimitarea rîndurilor, Δ și Λ se pot confunda ușor. Totuși, observațiile făcute asupra monumentului ne fac să înclinăm spre versiunea Λίλλας și nu Δίλλας sau Διδδας. Printre numele semitice am găsit asemănări cu Δίλλου (genitiv) și Λίλλα[4]. Printre numele tracice, sînt pomeniți Δίλλης și Λίλλα (fem.)[5]. La Chersonesos, într-o inscripție funerară apare Λίλλις[6]. Avînd în vedere însă că numele părinților sînt romane, este foarte posibil ca Λίλλας din inscripția noastră să fie un diminutiv de la un nume roman ca Laelius, transcris Λαίλιος dar și Λήλιος[7], de unde Λίλιος. De altfel, însuși copilul spune că « fiind mic de numai 6 ani, se chema Λίλλας », amintind deci apelativul familial de copil și nu numele lui propriu-zis.

— *Metrică.* Trebuie semnalate unele excepții clasice și altele proprii acestui text, necesare pentru alcătuirea schemei metrice a inscripției.

Diftongii -αι, -οι la sfîrșitul cuvîntului sînt considerați lungi în καί γάρ (v. 2), τρέψαι (v. 2), φίλοι (v. 4), μυρόμενοι (v. 9); sînt considerați scurți în καὶ εἰς (v. 2), καί (v. 5), καί (v. 10); nu are importanță cantitatea lor la sfîrșitul versurilor 1, 2, 5.

Grupurile *muta cum liquida* din text (κλ, χρ, τρ, κρ) nu lungesc vocala anterioară scurtă decît într-un singur caz: πολυδακρυτάτη (v. 8).

În v. 3 se folosește lungirea homerică a lui -ο din ἐμέο.

Vocalele α, ι, υ, sînt considerate lungi sau scurte, după nevoile versului, fără a se ține seama de cantitățile lor naturale. Ex. υ- din ὑγιαίνοις (v. 10) este considerat lung, deși prin natură este scurt[8].

Diftongul ει- din prepoziția εἰς, trebuie citit scurt în ambele cazuri întîlnite (v. 2 și v. 5).

Numele proprii Βασσιανός și 'Ιανβαρία sînt introduse în versuri, nerespectîndu-se regulile metrice. Astfel -α- înainte de consoana dublă -σσ- trebuie citit scurt. La fel și celălalt α, care prin natură este lung[9], trebuie citit scurt. Grupul

[1] Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, I, p. 201.
[2] CIL, III, 2325.
[3] ὑπὸ 'Ιάνβαριν, în *The Oxyrhynchus Papyri*, I, Londra, 1898, nr. 43, col. IV, rr. 24 și 26.
[4] Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Berlin, 1930, p. 43/28 și p. 67/30.
[5] Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, 1957, p. 136/2 și p. 276/3.
[6] Latyschew, IOSPE, IV, nr. 491.
[7] Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, II, p. 797.
[8] Vezi dicționarele.
[9] Vezi dicționarele.

www.cimec.ro

de vocale -ια- trebuie citit în synizesă. Probabil că şi în vorbirea curentă *i* era pronunţat consonantic, nefăcînd silabă aparte. La fel se citeşte grupul ια şi în 'Ιανβαρία, atît la începutul cît şi la sfîrşitul cuvîntului. Mai ciudat este faptul că deşi *u* consonantic latin este transcris în greacă printr-o consoană (β), el nu face poziţie împreună cu ν pentru lungirea vocalei anterioare, astfel că prima silabă a cuvîntului rămîne scurtă.

În afară de obişnuitele formulări de rigoare şi de expresiile poetice, luate mai ales din genul epic, inscripţia are şi alte părţi interesante.

Destinul de neînlăturat şi moartea sortită a copilului sînt înfăţişate în inscripţia noastră în mod figurat, prin termeni proprii acţiunilor judecătoreşti: κρίσις, ῥητός, ἀποτίνω. Este o exprimare eufemistică, marcată şi prin indicarea în text a rezultatului hotărîrii soartei, în loc să fie exprimat mijlocul de îndeplinire a acestei hotărîri (mormînt în loc de moarte).

După grafie şi după fenomenele de limbă pe care le conţine inscripţia (mai ales transcrierea 'Ιανβαρία a numelui latin Ianuaria), considerăm că ea trebuie să dateze de la sfîrşitul sec. III sau începutul sec. IV.

Publicarea acestor cinci epigrame tomitane nu ne poate duce la concluzii generale de ordin istoric sau lingvistic, ele datînd din epoci diferite, dar prezintă interes ca documente în sine. Puse alături de alte inscripţii în versuri provenite din Tomis, ca epigrama lui Hermogenes din Cizic [1] sau a celuilalt Hermogenes, din tribul Oinope [2], ne pot da o lumină asupra răspîndirii şi importanţei pe care le aveau pietrele funerare cu inscripţii versificate, printre monumentele necropolelor tomitane. Acest fel de inscripţii erau un mijloc de perpetuare a celor mai bune tradiţii literare. Autorii epigramelor încercau pe de altă parte să păstreze o limbă clasică cît mai nealterată, şi strădania lor a avut uneori destul succes în faţa transformărilor impetuoase, deşi insensibile pentru vorbitori, pe care le suferea limba.

Desigur că toate datele pe care le pot furniza inscripţiile versificate tomitane pentru cunoaşterea fenomenelor lingvistice şi de tradiţie literară pot constitui obiectul unui studiu vast, în care, prin metoda comparaţiei, să poată fi trase concluzii de ordin general. Deocamdată ne-am mulţumit cu punerea în circulaţie a acestor documente, semnalînd pe cît posibil detaliile cele mai interesante pe care le prezintă fiecare dintre ele.

НЕИЗДАННЫЕ ТОМИССКИЕ НАДПИСИ В СТИХАХ

РЕЗЮМЕ

Автор публикует несколько надгробных эпиграмм из Томиса. Содержащиеся в них языковые явления, их метрика, литературная традиция, упомянутые имена представляют большой интерес.

№ 1, инв. 2106. Двуязычная надгробная надпись, в которой строки 3 и 5 — 9 написаны в стихах, ямбом (греческий текст); памятник

[1] Th. Sauciuc-Săveanu, în Analele Dobrogei, 1935, p. 156, § 4.

[2] Gr. Tocilescu, AEM, 1895, p. 227 — 229; I. Stoian, în Studii Clasice, III, 1961, p. 188.

www.cimec.ro

воздвигнут Тимофеем, сыном Нонния, на могиле Корнелии Фортунаты, жены М. Корнелия Стабилио.

Проблематичной является транскрипция 3 строки, потому что слова, следующие за Φορτουνάτα, не поддаются истолкованию. В первой строке следует также отметить необъяснимое наличие буквы I перед μνήμης.

Встречаются некоторые известные фонетические явления, как например ει вместо ι (Τειμόθεος) или же появление υ перед губным (σύνβιον, συνπαθῆ).

Что касается метрики, намечается стремление сохранить лишь ритмичность стиха, без обязательного сохранения различия долгих или кратких слогов.

В лексике появляются поэтические формы как στοργήν, κοσμίαν, σώφρονα, συνπαθῆ, δάκρυα.

Латинский текст дает в переводе только σύνβιος = *coniunx* и выражение μνήμης χάριν = *memoriae causa.*

Надпись относится по всей вероятности к II в. до н. э.

№ 2, инв. 1513. Фрагмент надписи эллинистической эпохи (II—I вв. до н. э.) интересен, главным образом, своей древностью.

№ 3, инв. 2063. Фрагмент известнякового надгробного памятника с латинской надписью, из которой сохранились лишь две строки и 3 буквы из третьей. Начало этой надписи тождественно с началом эпитафии Овидия. Это доказывает, что жители Томиса в конце II или начале III в. н.э., к которому относится данный фрагмент, хранили еще память о поэте, который закончил здесь свою жизнь.

№ 4. инв. 1482. Фрагмент надписи надгробного известнякового памятника, найденный на берегу озера Текиргиол: памятник, по-видимому происходит из Томиса. Сохранилась очень незначительная часть текста, но оставшиеся слова, среди которых и местоимение ἐγώ, встречающееся главным образом в стихотворном языке, принадлежат дактилической системе стихосложения. Дата: II—III в. н. э.

№ 5 Инв. 2055. Известняковый надгробный памятник с надписью на греческом языке. На скульптурной части памятника представлены три фигуры, из которых главная — умерший ребенок, которому поставлен памятник, находится посередине. Кроме заглавия (ὑπόμνημα), текст, занимающий 21 ряд, включает в себя 10 дактилических стихов, из которых 1—7 и 10 написаны гекзаметром, а 8 и 9 пентаметром.

Вследствии фонетических смешений того времени, некоторые слова написаны ошибочно или непонятны: напр. μύραις вместо μοίραις (1 строка); ῥητό вместо ῥητόν (7 строка); ἡκέσθαι вместо ἱκέσθαι (10 строка); ὑγιένοις вместо ὑγιαίνοις (20 строка).

Для составления метрической схемы, автор был вынужден внести изменения в текст, исключив некоторые слова, как τέκνον (3 строка), νεῖος (11 строка) и окончание — ας в слове ἐλπίδας (4 строка). Очень может быть, что они принадлежат каменотесу, добавившему их для ясности там, где ему казалось необходимо, или же самому автору, который внес их, чтобы облегчить понимание текста, не принимая, однако, их в расчет при стихосложении.

www.cimec.ro

Следует отметить некоторые фонетические подробности: смешение υ с οι, η, с ι, ε с αι. В лексике встречаются гомеровские формы (ἐμέο, οὕνεκα, ᾧ и т. д.)

Собственные имена Βασσιανός и Ἰανβαρία римского происхождения. Транскрипция латинского имени *Ianuaria* представляет интерес с фонетической точки зрения (латинский согласный u и греческий β губно-зубной)и приводит нас к некоторым хронологическим уточнениям (имея в виду, что оно встречается и в папирусах IV в). Λίλλας по всей вероятности является ласкательным именем ребенка.

Содержание надписи интересно некоторыми выражениями (πάντα κυκλεῖται), а также эвфемизмами с применением судебных выражений (κρίσις, ῥητός, ἀποτίνω).

Памятник, по-видимому, относится к концу III или началу IV в. н.э:

UNVERÖFFENTLICHTE VERSINSCHRIFTEN AUS TOMIS

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser veröffentlicht verschiedene Grabepigramme aus Tomis, die wegen der Sprachformen, der Metrik und literarischen Überlieferung sowie wegen des Nachweises einiger Personennamen von Interesse sind.

Nr. 1, Inv. 2106, ist eine zweisprachige Grabinschrift, bei der die Zeilen 3 und 5—9 (griechischer Text) in jambischen Versen abgefaßt sind. Die Grabstele wurde von Timotheus Sohn des Nonius zum Andenken an Cornelia Fortunata, Gattin des M. Cornelius Stabilio errichtet.

Zweifelhaft ist die Umschrift von Zeile 3, da der Φορτουνάτα folgende Text nicht ausgelegt werden kann. In Zeile 1 wird auf ein vor dem Worte μνήμης erscheinendes unerklärliches I hingewiesen.

Festzustellen sind auch einige bekannte phonetische Erscheinungen, wie die Verwendung der Umschrift -ει- statt ι (Τειμόθεος) oder das Erscheinen von ν vor einem Lippenlaut (σύνβιον, συνπαθῆ).

Vom metrischen Standpunkt ist festzustellen, daß zwar auf die Beibehaltung des Versrhythmus Gewicht gelegt, die Silbenlänge jedoch nicht unbedingt beachtet wird.

Im Wortschatz erscheinen dichterische Formen wie στοργήν, κοσμίαν, σώφρονα, συνπαθῆ, δάκρυα.

Der lateinische Text bringt lediglich nur die Übersetzung von σύνβιος = *coniunx* und der Formel μνήμης χάριν = *memoriae causa.*

Die Inschrift stammt wahrscheinlich aus dem 2. Jh. u.Z.

Nr. 2, Inv. 1513, ist ein Bruchstück einer Inschrift aus hellenistischer Zeit (2. — 1. Jh. y.u.Z.), die insbesondere wegen ihres Alters Beachtung verdient.

Nr. 3, Inv. 2063, Bruchstück einer Kalksteinstele mit lateinischer Inschrift, von der nur zwei Zeilen und drei Buchstaben der dritten Zeile erhalten sind. Dieser Anfangsteil der Inschrift ist mit dem Beginn der Grabinschrift Ovids identisch. Dies beweist, daß gegen Ende des 2. oder Beginn des 3. Jh. u.Z. — aus dem die

www.cimec.ro

vorliegende Inschrift stammt — die Erinnerung an den Dichter, der seine Tage in Tomis beschloß, bei den Bewohnern dieser Stadt noch lebendig war.

Nr. 4, Bruchstück einer Grabinschrift auf Kalkstein, die am Ende des Techirghiol-Sees geborgen wurde, wahrscheinlich jedoch aus Tomis stammt. Vom Text ist sehr wenig erhalten; die vorhandenen Worte, worunter auch das vor allem in der dichterischen Sprache verwendete Fürwort ἐγώ, gehören einem System daktylischer Verse an. Zeiteinstufung: 2. — 3. Jh. u.Z.

Nr. 5. Inv. 2055, Kalksteingrabstele mit griechischer Inschrift. Im bildlichen Teil sind drei Personen dargestellt, von denen sich die Hauptperson, das verstorbene Kind, für welches das Grabmal errichtet wurde, in der Mitte befindet. Abgesehen von der Überschrift (ὑπόμνημα), umfaßt der in 21 Zeilen geschriebene Text zehn daktylische Verse, davon Vers 1—7 und 10 Hexameter, 8 und 9 hingegen Pentameter sind.

Zufolge der damaligen Verwechslungen auf phonetischem Gebiete, sind einige Worte falsch geschrieben oder unverständlich wie μύραις statt μοίραις (Z. 1), ῥητό statt ῥητόν (Z. 7), ἠκέσθαι statt ἱκέσθαι (Z. 10), ὑγιένοις statt ὑγιαίνοις (Z. 20).

Zur Aufstellung des metrischen Schemas war es erforderlich, am Text gewisse Eingriffe vorzunehmen, wobei einige Worte wie: τέκνον (Z. 3), νεῖος (Z. 11) und die Endung -ας in ἐλπίδας (Z. 4) beseitigt wurden. Alle diese sind möglicherweise erklärende Zusätze, die der Steinmetz oder sogar der Verfasser für das leichtere Verständnis des Textes unter Hintansetzung des Versbaus für erforderlich hielten.

Als phonetische Besonderheiten sind die Verwechslung von υ und οι, η und ι, ε und αι hervorzuheben.

Im Wortschatz erscheinen homerische Formen (ἐμέο, οὕνεκα, ᾧ usw.).

Die Eigennamen Βασσιανός und Ἰανβαρία sind römisch. Diese Umschrift des lateinischen Namens *Ianuaria* ist vom phonetischen Standpunkt aus bemerkenswert (lateinisches konsonantisches *u* und griechischer Labiovelar β) und führt zu einer genaueren Zeiteinstufung (erscheint auch in Papyri des 4. Jh.). Λίλλας dürfte ein vertraulicher Rufnamen eines Kindes gewesen sein.

Der Inhalt der Inschrift ist wegen einiger Formeln (πάντα κυκλεῖται) und wegen der euphemistischen Ausdrucksweise unter Verwendung von gerichtlichen Fachausdrücken von Interesse (κρίσις, ῥητός, ἀποτίνω).

Das Denkmal dürfte aus dem ausgehenden 3. oder beginnenden 4. Jh. u.Z. stammen.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

O SURSĂ ANTICĂ A LUI CARAGIALE

DE

I. FISCHER

În *Moftul romîn*, I, 1893, nr. 14, Caragiale publică, fără semnătură, două anecdote reunite sub titlul *Logica baroului* [1].

Cea dintîi, care ne interesează aici, relatează un proces dintre un profesor-avocat şi elevul său, privind neachitarea onorariului datorat pentru lecţiile predate; convenţia fusese următoarea: « Pînă-n trei ani eu, profesorul, mă oblig a te face avocat perfect. Dacă p r i m u l proces ce-l vei avea îl vei cîştiga, atunci îmi vei plăti suma cutare; dacă-l vei pierde, nu-mi vei plăti nimic ». După trei ani, elevul devine avocat, dar refuză să plătească onorariul, cu toate insistenţele profesorului; acesta îl dă în judecată. Procesul fiind p r i m u l pe care-l avea de susţinut reclamatul, e uşor de dedus impasul în care s-au găsit judecătorii (elevul socotea că nu datorează nimic: în virtutea sentinţei dacă ar cîştiga procesul, în virtutea convenţiei dacă l-ar pierde; pe o argumentare absolut similară, dar cu termenii inversaţi, se baza profesorul afirmînd că în ambele cazuri suma i se cuvine).

Anecdota nu este o amintire din practica barourilor noastre, ci exemplul clasic pentru ilustrarea sofismului numit *antistrephon* (utilizarea aceluiaşi argument atît în favoarea cît şi împotriva unui lucru) [2]. Eroii presupuşi sînt celebrul sofist Protagoras şi elevul său Euathlus. Întîmplarea este relatată cel mai amplu [3] de A. Gellius, *Nopţile atice*, V, 10 [4].

Localizarea lui Caragiale prezintă unele deosebiri faţă de originalul latin, dintre care cele mai importante sînt inversarea ordinii discursurilor şi textul sentinţei;

---

[1] Ediţia A. Rosetti, Ş. Cioculescu, L. Călin, vol. II, p. 385—386 şi 682.

[2] Cf. I. M. Bocheński, *Ancient Formal Logic*, Amsterdam, 1951, p. 101.

[3] O relatare simplificată se găseşte la Apuleius, *Florida*, 18, 19—29; cf. şi Diogene Laerţiu, IX, 56; la Sextus Empiricus, *Adu. Math.*, II, 96, eroul e retorul sicilian Korax. Alte surse sînt citate în ediţia Hosius, *ad loc.* ; cf. şi Mullach, *Fragmenta philosophorum Graecorum*, II, p. LXX.

[4] Pentru comoditatea comparaţiei, dăm aici, în traducere, povestirea lui Gellius: « Euathlus, un tînăr bogat, era dornic să înveţe arta oratoriei şi să pledeze în procese; s-a dus de aceea la Protagoras pentru a-i deveni elev şi i-a promis ca răsplată o mare sumă de bani, cît ceruse Protagoras; jumătate i-a dat pe loc, înainte de a începe lecţiile, şi s-a obligat să-i dea cealaltă jumătate în prima zi în care va avea un proces în faţa judecătorilor şi-l va cîştiga. După aceea, deşi l-a audiat şi l-a urmat mai multă vreme pe Protagoras şi a făcut

www.cimec.ro

aceasta din urmă, aparent mai ingenioasă, este însă contradictorie şi nu poate avea efect juridic:

« Avînd în vedere că atît reclamantul cît şi intimatul ar şi pierde şi ar şi cîştiga, şi dacă ar cîştiga şi dacă ar pierde:

Hotărăşte:

Respinge cererea reclamantului, dar condamnă pe intimat la plata datoriei ».

Deşi Caragiale avea o frumoasă cultură clasică, e puţin probabil să fi cunoscut anecdota chiar din *Nopţile atice* sau din *Floride* (texte puţin răspîndite); e de presupus că o va fi citit într-o culegere sau într-o revistă.

АНТИЧНЫЙ ИСТОЧНИК КАРАДЖАЛЕ

РЕЗЮМЕ

Рассказ Караджале *Logica baroului* (Адвокатская логика) является переработкой пассажа Авла Геллия (Аттические ночи, V, 10) о судебном процессе, возбужденном Протагором против своего ученика Еватла.

UNE SOURCE ANTIQUE DE CARAGIALE

RÉSUMÉ

L'esquisse *La logique du barreau* de I. L. Caragiale est une adaptation du récit d'Aulu-Gelle, *NA*, V, 10, concernant le procès intenté par Protagoras à son disciple Évathlus.

---

mari progrese în studiul elocvenţei, totuşi nu se angaja în procese; timpul trecea şi elevul dădea impresia că face aceasta pentru a nu achita restul onorariului. Protagoras ia o hotărîre pe care o socotea atunci ingenioasă: pretinde onorariul în conformitate cu înţelegerea şi îl dă în judecată pe Euathlus. Şi cînd s-au prezentat în faţa judecătorilor pentru susţinerea cauzei, Protagoras a vorbit astfel:

' Află, tinere fără de minte, că oricum va fi dată sentinţa, împotriva ta sau în favoarea ta, va trebui să-mi plăteşti ceea ce-ţi cer. Căci dacă hotărîrea va fi dată împotriva ta, onorariul mi se va cuveni în conformitate cu sentinţa, fiindcă eu voi fi cîştigat procesul; dacă însă hotărîrea va fi în favoarea ta, onorariul mi se va cuveni în conformitate cu înţelegerea dintre noi, fiindcă tu vei fi cîştigat procesul '.

La aceasta Euathlus a răspuns:

' Aş fi putut evita cursa pe care mi-o întinzi, dacă n-aş pleda singur şi aş recurge la alt avocat. Dar cu atît mai mare îmi este bucuria în această victorie, cu cît te înving nu numai în proces, dar şi în propria ta argumentare. Află aşadar şi tu, maestre preaînţelept, că, oricum va fi dată sentinţa, împotriva mea sau în favoarea mea, nu-ţi voi plăti ceea ce ceri. Căci dacă judecătorii îmi vor da cîştig de cauză, nu ţi se va cuveni nimic, în conformitate cu sentinţa, fiindcă eu voi fi cîştigat procesul; dacă însă vor hotărî împotriva mea, nu-ţi voi datora nimic, în conformitate cu înţelegerea, fiindcă nu voi fi cîştigat procesul '.

Atunci judecătorii, socotind că aceasta este o cauză îndoielnică şi că argumentarea adusă de ambele părţi nu poate rezolva cazul, pentru ca sentinţa lor, în favoarea oricui va fi dată, să nu se anuleze pe ea însăşi, au lăsat pricina nehotărîtă şi au fixat pentru pronunţare un termen foarte îndepărtat ».

www.cimec.ro

A VI-a CONFERINȚĂ INTERSOCIALISTĂ DE STUDII CLASICE (Plovdiv, 24—29 aprilie 1962)

DE

D. M. PIPPIDI

De-a lungul ultimilor ani, membrii Societății noastre și, îndeobște, cititorii Studiilor Clasice au avut în mai multe rînduri prilejuri să ia cunoștință de activitatea desfășurată de Comitetul permanent pentru încurajarea studiilor clasice în țările socialiste, întemeiat la Praga în 1957. Ei știu că, prezidat pînă în 1960 de regretatul Antonin Salač, inițiatorul întîlnirii de la Liblice, unde crearea lui a fost hotărîtă, acest Comitet a preconizat și patronat convocarea unei serii de reuniuni de lucru cu participarea unui număr mai mare sau mai mic de delegați din țările de democrație populară și din U.R.S.S., menite să stimuleze și să coordoneze munca specialiștilor respectivi în domeniul vast al științei antichității. Asemenea reuniuni — modest intitulate « conferințe », măcar că prin numărul participanților cel puțin unele ar fi meritat numele de congrese — s-au ținut între 1957 — 1960 la Varșovia, Budapesta, Erfurt și Eforie, de fiecare dată cu o tematică fixată dinainte și, cu excepția Conferinței de la Varșovia, consacrată exclusiv sărbătoririi bimilenarului ciceronian, astfel aleasă încît să permită colaborarea reprezentanților unor discipline cît mai felurite.

În toate împrejurările amintite, comunicările citite și discutate în ședințele plenare sau de secție au făcut obiectul unor publicații ocazionale. În primul și al doilea caz: *Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3—5 mensis Decembris a. 1957 Varsoviae habitae* (Warszawa, 1960), resp. *Dissertationes Congressui Academiae Scientiarum Hungaricae ad Studia classica prouehenda instituto relatae* (= Acta Antiqua Academiae Scient. Hungaricae, VII, 1959); în cel de-al treilea, trei volume independente apărute în seria *Schriften der Sektion f. Altertumswissenschaft der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin;* în sfîrșit, în cazul Conferinței de la Eforie, în volumul III al Studiilor Clasice, în întregime consacrat acestui scop.

Încă de la Eforie, la invitația Academiei Bulgare de Științe, Comitetul EIRENE luase hotărîrea ca următoarea Conferință — a VI-a, începînd cu Liblice — să se întrunească la Plovdiv, în primăvara anului 1962. Această întîlnire a și avut loc, între 24—29 aprilie, în străvechiul centru al Traciei, în condiții și cu rezultate pentru care organizatorii se cuvin felicitați cu căldură.

Participarea a fost impunătoare. U.R.S.S. și celelalte țări socialiste au fost reprezentate fără excepție, unele — ca R.P.R. și R.D.G. — prin delegații neobișnuit de numeroase. Ca invitați cu titlu personal, au luat parte la Conferință profesorii Paul Chantraine (Paris), Sir Ronald Syme (Oxford), M. D. Petruševski și P. Ilievski (Skoplje).

www.cimec.ro

Întrerupte de o zi închinată în întregime unei admirabile excursii în trei din cele mai importante puncte arheologice ale Traciei: Hisaria, Kazanlîk, Stara Zagora – lucrările Conferinței s-au desfășurat simultan în patru secțiuni: Istorie, Lingvistică, Literatură și Arheologie. Cum, din pricina marelui număr de comunicări înscrise în program, nu pot fi amintite toate în această modestă cronică, mă mulțumesc să notez pur și simplu titlurile acelora care pentru un motiv sau altul s-au impus mai mult atenției:

M. Andreev, *Les notions « familia » et « pecunia » dans les textes des XII Tables ;* V. Beševliev, *Die griechischen und römischen Theophoren- und Spitznamen der Thraker ;* Paul Chantraine, *Le déchiffrement des tablettes mycéniennes et l'étymologie grecque ;* D. P. Dimitrov, *Zur Frage der Entstehungszeit der Wandmalereien des Kuppelgrabes bei Kazanlîk ;* Vl. Georgiev, *Thrace et illyrien ;* B. Gerov, *Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde ;* J. Harmatta, *Das Pelasgische und die alten Balkansprachen ;* K. Kumaniecki, *Zur Überlieferungsgeschichte Ciceros De oratore ;* G. Mihailov, *Septimius Severus in Moesia Inferior and Thracia ;* M. D. Petruševski, *Die griechischen Nomina und die kleinasiatischen Ethnika auf -eus ;* I. Trencsényi-Waldapfel, *Griechische Vorbilder und römische Realität bei Terenz ;* S. L. Utcenko, *Римская армия как социально-политический фактор рабовладельческой империи ;* L. Varcl, *Die sozialen Grundlagen von Lukians Werk ;* I. Venedikov, *Sur certaines « anomalies » des reliefs en Thrace ;* Ch.-L. Welskopf, *Die Analyse von Herrschafts- und Knechtschaftsformen durch Aristoteles.*

Cum am amintit-o înainte în treacăt, delegația romînă la Conferință a fost impunătoare: cca. 60 persoane de toate vîrstele și gradele, din care nu mai puțin de 20 au citit lucrări bine primite de ascultători. În ordine alfabetică: P. Alexandrescu, E. Bujor, S. Comănescu, Em. Condurachi, I. Fischer, R. Florescu, M. E. Halevy, A. Petre, Z. Petre, Ad. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Rădulescu, S. Stati, L. Stoianovici, R. Vulpe, L. Wald. În plus, neputînd să se deplaseze personal la Plovdiv, au mai trimis contribuții Comitetului de organizare: Eug. Cizek, București, A. Bodor și K. Horedt, Cluj.

Potrivit unei hotărîri a Prezidiului Academiei Bulgare de Științe, întreaga recoltă de referate și comunicări discutate în cadrul Conferinței de la Plovdiv urmează a fi publicată pînă în 1963, în trei volume. Adăugate *Actelor* menționate înainte ale întîlnirilor din Varșovia, Budapesta, Erfurt și Eforie, ele vor constitui fără îndoială o mărturie impresionantă a vitalității studiilor clasice în R. P. Bulgaria și, totodată, în celelalte țări socialiste.

Nu pot să închei această notă fără să aduc, în numele Societății de Studii clasice din R.P.R. și al participanților romîni la Conferința de la Plovdiv, mulțumirile noastre recunoscătoare colegilor bulgari și, în primul rînd, Comitetului prezidat de acad. Georgiev, pentru perfecta organizare a lucrărilor și pentru prietenia dovedită de-a lungul unei săptămîni pe care ospitalitatea oamenilor și frumusețea neobișnuită a naturii au contribuit în egală măsură s-o facă pentru noi neuitată.

www.cimec.ro

A II-a CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ A SECȚIEI DE ISTORIE ANTICĂ A SOCIETĂȚII GERMANE DE ISTORIE

DE

C. POGHIRC

Între 4—8 septembrie 1962 a avut loc în vechiul oraș hanseatic Stralsund cea de-a II-a conferință internațională a secției de istorie antică a Societății germane de istorie. Deși din diverse motive o parte din oaspeții anunțați nu au putut veni (au lipsit în întregime delegația sovietică, franceză, italiană și — din păcate — și cea romînească, cu excepția subsemnatului), conferința s-a bucurat de o largă participare internațională. Cele mai numeroase delegații străine au fost cea cehă și maghiară (cca. 10 persoane fiecare), urmate de cea bulgară (5 persoane) și cea poloneză și engleză (cîte 3 persoane); au venit cîte un singur reprezentant din S.U.A., Belgia, R. F. Iugoslavă, R. F. Germană și R.P.R. Din partea gazdelor au participat cca. 100 de persoane, în majoritate tineri, care atît prin numărul și calitatea comunicărilor ținute, cît și prin participarea activă la discuții, au adus o contribuție esențială la buna desfășurare a Conferinței.

Lucrările propriu-zise ale Conferinței s-au desfășurat în trei zile și jumătate. După amiaza zilei de 5 sept., a fost dedicată vizitării orașului, muzeului și bibliotecii locale, posesoare a numeroase manuscrise, incunabule și alte cărți rare. În seara de 6 s-a dat pentru participanții conferinței un concert de orgă în catedrala Marienkirche (construcție din sec. XIII), iar în seara zilei de 7 municipalitatea a oferit invitaților un banchet. Conferința s-a încheiat la 8 septembrie cu o excursie cu vaporul pe Marea Baltică pînă la Kloster (insula Hiddensee), unde s-a vizitat interesantul muzeu etnografic și istoric local și casa memorială Gerhart Hauptmann.

Din cauza numărului mare de comunicări au avut loc ședințe plenare numai în prima zi și în ultima după amiază, în restul zilelor lucrările desfășurîndu-se pe secții, corespunzătoare în linii mari temelor Conferinței: I. Probleme social-economice; II. Cultura polisului grec; III. Drept roman; IV. Cultura veche orientală; V. Istoriografia și istoria religiei în antichitatea tîrzie. Ar fi greu de enumerat toate variatele și numeroasele comunicări ținute, fapt — de altfel — inutil, întrucît ele vor fi publicate în volum special, împreună cu cele care nu s-au ținut din cauza neprezentării autorilor. Citām doar cîteva mai interesante prin caracterul lor mai general, prin noutatea ideilor sau pentru tangența lor cu istoria patriei noastre.

În ședințele plenare au fost prezentate următoarele comunicări: prof. dr. Ch. Welskopf (Berlin), *Problema generațiilor în mitologia și filozofia grecilor;* Fr. Pfister (Würzburg, R.F.G.), *Tradiția antică și critica istorică;* P. Oliva (Praga), *Trăsăturile caracteristice ale marilor răscoale*

www.cimec.ro

de sclavi din timpul republicii romane; prof. Needham (Cambridge), *Triumfuri şi deficienţe ale ştiinţei şi tehnologiei vechi chineze;* prof. Bickerman (New York), *Prăbuşirea tehnică a imperiului roman;* W. Steffen (R. P. Polonă, actualmente profesor la Leipzig), *Observaţii asupra motivării filozofice a faptelor istorice în opera lui Herodot;* dr. Hintze (Berlin), *Dare de seamă asupra săpăturilor de la Meroe.* Dintre lucrările care interesează istoria patriei noastre citãm: prof. B. Gerov (Sofia), *Latina şi greaca în ţările est-balcanice în perioada romană;* V. Beşevliev (Sofia), *Problema continuităţii oraşelor antice în Bulgaria;* Alföldy (Budapesta), *Viaţa oraşelor dalmatine în perioada imperială;* V. Velcov (Sofia), *Populaţia Traciei la sfîrşitul imperiului;* Kopp (Budapesta), *Unele probleme ale imperialismului bizantin în epoca lui Iustinian;* A. Fol (Sofia), *Tracia antică în Biografiile lui C. Nepos.* Mai citãm dintre celelalte: prof. J. Morris (Londra), *Observaţii asupra căderii imperiului roman;* Schrot (Leipzig), *Schimbări economice şi sociale în antichitatea tîrzie;* F. Claessens (Bruxelles), *Esenţa şi evoluţia teoriilor artistice în Grecia antică;* J. Kolendo (Varşovia), *Despre colonat în Africa preromană;* M. D. Petruşevski (Skoplje), *Toponimia Greciei în epoca micenianã;* Mathwich (Berlin), *Liturghia în Grecia clasică* etc. Singura comunicare romînească prezentată a fost a subsemnatului *(O problemă controversată a istoriei Macedoniei)*, cei care nu au putut participa urmînd să le publice în volumul cu lucrările conferinţei.

Lucrările au decurs într-o atmosferă de colaborare prietenească, fiind însoţite de discuţii duse la un înalt nivel ştiinţific, izvorîte din dorinţa sinceră de a adînci, cu forţe comune, problemele discutate. În afara interesului strict ştiinţific al comunicărilor, un cîştig însemnat pentru participanţi l-a constituit stabilirea de legături personale cu cercetătorii străini de aceeaşi specialitate, legături care vor constitui, desigur, baza unor rodnice colaborări viitoare, precum şi cunoaşterea frumuseţilor şi a realizărilor tinerei Republici Democrate Germane. Meritul esenţial al reuşitei Conferinţei revine, fără îndoială, gazdelor, care prin amabilitatea şi spiritul lor perfect de organizare au asigurat conferinţei condiţii ideale de desfăşurare.

După Conferinţă, în zilele de 11—12 septembrie, s-a desfăşurat la Berlin, în Secţia de istorie antică a Institutului de istorie universală a Universităţii Humboldt, un scurt colocviu în jurul a două teme prezentate de prof. Wolski (Cracovia), *Formarea şi evoluţia statului partic* şi A. R. Burn (Glasgow), *Temistocle şi Pausanias.*

Conferinţa de la Stralsund, ca şi celelalte iniţiative preţioase ale instituţiilor ştiinţifice din R.D.G. (congrese, reviste şi publicaţii de interes şi colaborare internaţională, schimburi de vizite etc.), constituie un aport important la dezvoltarea ştiinţei antichităţii şi un exemplu demn de urmat.

www.cimec.ro

AL IV-lea CONGRES INTERNAȚIONAL DE EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

(Viena, 17—22 septembrie 1962)

DE

D. M. PIPPIDI

Cel de-al IV-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină și-a desfășurat lucrările la Viena, între 17—22 septembrie 1962, sub auspiciile Ministerului austriac al Învățămîntului și ale Academiei de Științe, din inițiativa unui Comitet de organizare printre ai cărui membri se numără, din partea țării noastre, acad. Const. Daicoviciu.

La această manifestare științifică au luat parte cca. 200 specialiști din Europa și America. Generația vîrstnică era reprezentată prin cîțiva veterani ai studiilor antichității: Joseph Keil, Rudolf Egger, Günther Klaffenbach, Attilio Degrassi. Numeroși au fost însă epigrafiștii de vîrstă mijlocie (W. K. Pritchett, T. R. S. Broughton, Georges Daux, H. Hommel, T. B. Mitford, Ronald Syme, H.-G. Pflaum, H. Nesselhauf, N. Kontoleon) și, alături de ei, cercetătorii din generația nouă, afirmați în anii de după cel de-al II-lea război mondial.

Lucrările s-au desfășurat în localul Universității, unde au avut loc și ședințele solemne de deschidere și de închidere a Congresului. Numărul comunicărilor citite a fost mare (în medie, 10—11 pe zi), iar discuțiile la sfîrșitul fiecărei zile, însuflețite și interesante. Fiecare ședință de lucru a fost prezidată de un membru al Comisiei internaționale de organizare. Din partea R.P.R., acad. C. Daicoviciu a prezidat ședința din după-amiaza zilei de 19 septembrie.

După exemplul dat de Congresul al II-lea, ținut la Paris în 1952, urmat și de Congresul al III-lea, întrunit la Roma în 1957, organizatorii Congresului al IV-lea au inclus în program, alături de comunicări purtînd asupra unor documente izolate sau probleme speciale, referate de un caracter general, oglindind nivelul cercetărilor epigrafice în anumite țări sau stadiul de realizare a anumitor lucrări de interes comun: prosopografii, *corpora*, culegeri speciale etc. Aceste din urmă expuneri au stîrnit interesul cel mai viu și discuțiile cele mai însuflețite, cu prilejul lor subliniindu-se în chip repetat voința congresiștilor de a favoriza prin toate mijloacele lucrul împreună și nevoia de a se organiza cercetările epigrafice pe bază internațională. Cum nu poate fi vorba să trec în revistă întreg programul celor cinci zile de dezbateri, mă mulțumesc să citez, în ordinea prezentării:

T. B. Mitford, *The present state of Cypriot Syllabic Epigraphy*; D. M. Pippidi, *Les inscriptions grecques de Scythie Mineure, de Boeckh à nos jours*; Gerold Walser, *Die Vorarbeiten des*

www.cimec.ro

Corpus Miliariorum; Werner Peek, *Die Inschriften von Epidauros;* Alvaro D'Ors, *El progreso de la Epigrafia romana de Hispania 1958—1961;* J. Šašel, *Probleme und Möglichkeiten onomastischer Studien;* Bengt Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen von Augustus bis Diokletian. Ein Forschungsplan;* N. Duval, *Projet de reprise de l'enquête sur l'épigraphie chrétienne d'Afrique de Paul Monceaux;* L. Moretti, *Progetto di una nuova edizione delle iscrizioni greche di Roma;* J. Morris, *Über den Stand der Arbeit der Prosopographie der Spätantike;* J. Coupry, *Les inscriptions grecques antérieures à l'époque impériale romaine, en Extrême-Occident (Gaule, Espagne). Catalogue; état des questions;* G. Mihailov, *L'épigraphie grecque en Bulgarie.*

Tot aşa, din marele număr de comunicări de caracter special, mă mărginesc să însemn cîteva, care s-au impus atenţiei în chip deosebit, fie prin natura subiectului, fie prin măiestria tratării:

W. K. Pritchett, *The Myth of Stoichedon Order in Attic Epigraphy;* H. Hommel, *Zur Orakelinschrift von Didyma (Rehm-Harder Nr. 217);* A. Degrassi, *L'indicazione dell'età nell'epigrafi funerarie latine;* A. Chastagnol, *Les inscriptions des gradins sénatoriaux du Colisée;* Rudolf Egger, *Die Fluchtafel von Rom (Deux-Sèvres). Ihre Entzifferung und Sprache;* J. Labarbe, *Sur l'épigramme IG I², 834;* A. Raubitschek, *Demokratia;* N. Kontoleon, *Zu den literarischen ἀναγραφαί;* M. H. Jameson, *The Provisions for Mobilisation in the Decree of Themistocles;* G. Kolbe, *Die ritterliche Laufbahn des Kaisers Pertinax an Hand einer neuen Inschrift aus Brühl bei Köln;* M. Leglay, *Taxatio et autonomie municipale d'après une nouvelle inscription de Cuicul en Algérie;* S. Szadecky-Kardoss, *Zwei Beiträge zur Epigraphik und Literaturgeschichte.*

Expunerea cu privire la inscripţiile greceşti din Dobrogea prezentînd particularitatea de a oferi informaţii asupra unui sector al studiilor epigrafice îndeobşte puţin cunoscut, a fost urmărită cu luare aminte. În discuţia care a urmat, H.-G. Pflaum, salutînd cu mulţumire proiectul Academiei R.P.R. de a pregăti un *Corpus* al inscripţiilor greceşti şi latine din ţara noastră, a exprimat speranţa că această culegere va fi redactată fie într-o limbă modernă cunoscută celor mai mulţi, fie în limba latină. Îndelung aplaudată de cei prezenţi, care şi-au manifestat astfel adeziunea la propunerea epigrafistului francez, această intervenţie a prilejuit răspunsul acad. C. Daicoviciu, care a făgăduit că va cere Secţiei de Ştiinţe Istorice a Academiei să examineze problema cu atenţie înainte de a se păşi la publicarea operei în pregătire.

Ospitalitatea organizatorilor, interesul şi varietatea comunicărilor, felul curtenitor în care s-au dus discuţiile au contribuit ca programul destul de încărcat al fiecărei zile să nu apară obositor şi ca, la despărţire, fiecare să păstreze amintirea unei întîlniri prieteneşti, profitabilă sub toate raporturile. Pentru delegaţii Academiei R.P.R. participarea la Congres a fost un prilej fericit de a face cunoscute bogăţiile muzeelor noastre şi contribuţia specialiştilor romîni într-un sector deosebit de important al ştiinţei antichităţii. Legăturile personale create sau reînnoite în timpul lucrărilor vor avea, fără îndoială, urmările cele mai favorabile pentru întărirea colaborării ştiinţifice internaţionale şi pentru munca noastră viitoare.

www.cimec.ro

MANIERISM ŞI ASIANISM

DE

TUDOR VIANU

Într-o comunicare anterioară consacrată analizei lucrării lui Auerbach: *Mimesis*, o întinsă cercetare asupra dezvoltării realismului în literatura Occidentului, făceam observaţia că istoria acestui curent literar ar fi trebuit să se însoţească cu aceea a curentelor antirealiste, deoarece, în creaţia literară, ca şi în doctrinele privitoare la ea, realismul şi-a precizat de mai multe ori poziţiile luptînd împotriva momentelor contrarii lui. În sprijinul acestei afirmaţii citam realismul clasic francez al secolului al XVII-lea, triumfător asupra barochismului de la începutul aceluiaşi secol, sau realismul critic, ca un curent literar al secolului al XIX-lea, în reacţie faţă de academismul postclasic. « O istorie a realismului, notam în amintita comunicare, nu se poate scrie decît în legătură cu o istorie a antirealismului, şi faptul de a fi omis această conexiune, alcătuieşte unul din neajunsurile cărţii lui Auerbach ».

Fără a fi întîmpinat, de la data comunicării, o istorie a realismului, concepută cum mi se pare necesar, lecturi recente mi-au adus o istorie a antirealismului în lucrarea lui Gustav René Hocke, *Manierismus in der Literatur*, 1959. Autorul dăduse mai înainte o cercetare asupra manierismului în artele plastice sub titlul: *Die Welt als Labyrinth*, faţă de care lucrarea adusă aici în discuţie alcătuieşte o continuare şi o întregire. Ambele lucrări se leagă cu interesul şi cu preţuirea deosebită arătate în culturile burgheze formelor decadente de artă apărute în faza finală a Renaşterii, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apoi la începutul secolului al XVII-lea, adică în epoca dintre Renaştere şi Baroc, cînd se afirmă opera unor artişti ca pictorii Parmigianino, Pontormo, Rosso, Bronzino, Allori, Salviati, dar şi mai însemnaţii Tintoretto şi Greco, pe lîngă care trebuie să mai amintim pe sculptorii Gianbologna, Danti, Rossi, Cellini, ş.a. Caracterizarea întregului curent s-a făcut, opunîndu-l îndrumării clasice din epoca Renaşterii culminante, care dăduse pe Raffael, pe Leonardo, pe Dürer. Spicuiesc o astfel de caracterizare în cartea lui E. Panofsky, *Idea. Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte der älteren Kunsttheorie*, 1924, p. 41—42: « Arta specific « manieristică » deformează şi înmlădie formele echilibrate şi general-valabile ale clasicismului în interesul unei expresii mai intensive, încît nu sînt ceva rar (în acest curent) corpuri de zece ori mai lungi decît înălţimea capului şi care se îndoaie, ca bătute de vînt, ca şi cînd n-ar avea oase sau articulaţii. Tot astfel construcţia plăcută şi clară a spaţiului din epoca de înflorire a Renaşterii, rezultată dintr-o gîndire raţional-perspectivică, cedează locul unui fel propriu al compoziţiei, prin care figurile sînt comprimate, aproape ca în evul mediu, într-un singur plan, adeseori « nesuferit de aglomerat... ». De asemeni în teoria artei, începînd

www.cimec.ro

de la jumătatea secolului şi legîndu-se cu judecata negativă a lui Michelangelo despre doctrina proporţiilor, a lui Dürer, apare o vie şi foarte conştientă critică faţă de încercările mai vechi de a raţionaliza plăsmuirea artistică prin metode ştiinţifice şi, mai ales, matematice. Astfel dacă Leonardo se silea să determine mişcările corpului după legile forţei şi ale rezistenţei, dacă Piero della Francesca şi Dürer căutau să stabilească raccourci-urile pe căile geometriei, şi toţi aceşti teoreticieni erau de acord că proporţiile corpului omenesc în stare de repaus pot fi stabilite cu ajutorul matematicii, acum (în epoca manierismului), întîmpinăm idealul aşa-zisei « figura serpentinata », care, proporţionată şi mişcată în mod iraţional, a fost comparată cu o flacără alungată de vînt ». Panofsky dă apoi, în continuarea expunerii sale, citate din teoreticienii curentului, de pildă din Federico Zuccari, dar nu descrie toate consecinţele iraţionalismului manieristic, uneori mult mai departe împinse şi mult mai uimitoare decît acele semnalate de el.

Manierismul a fost un concept stabilit şi studiat, mai întîi, în legătură cu artele plastice, dar după cum s-a întîmplat şi cu alte concepte artistice, de pildă cu barocul şi chiar cu realismul, el a fost întrebuinţat apoi şi în legătură cu fenomenele literare. În aceasta constă, în primul rînd, interesul cărţii lui Hocke, apoi în faptul că acest autor dispunînd de multe referinţe la creaţia şi teoriile literare ale Renaşterii tîrzii, pe care izbuteşte să le pună în legătură cu fapte literare ulterioare şi chiar contemporane, el ajunge să stabilească o serie istorică foarte întinsă, ale cărei prime etape le identifică în asianismul antichităţii.

Această orientare a oratoriei şi artei literare a celor vechi, în legătură cu orientarea opusă, cu aticismul, a fost studiată încă din antichitate. Cercetarea lui E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, 1909, a grupat, pentru timpul nostru, toate mărturiile referitoare la cele două mari stiluri ale oratoriei şi prozei din secolul al VI-lea î.e.n. pînă în epoca Renaşterii. Rezultatele cercetării lui Norden au făcut binecunoscute originile şi caracteristicile celor două curente. Pare deci o constatare asigurată astăzi, faptul că atunci cînd prin campaniile lui Alexandru în Asia, cetăţile ioniene au început din nou a lua parte la viaţa culturală a grecilor, ceva din procedeele de stil ale grecilor din Asia Mică au trecut în arta oratorilor din alte puncte ale lumii greceşti. În locul măsurii în expresie, aşa de caracteristică pentru vechea oratorie ateniană, s-a ivit o elocinţă caracterizată prin abundenţă, prin intensificarea expresiei emoţiei, prin efecte ritmic-muzicale, prin antiteze, jocuri de cuvinte şi stil bombastic. Împotriva acestei direcţii se produce reacţia aticismului, care îşi recunoaşte modelele în scriitorii şi oratorii greci ai secolului al V-lea şi al IV-lea, un Tucidide, Lisias, Demostene, şi recomandă norma măsurii, a claritătii, a stilului clasic. Originea oratoriei asianice este atribuită lui Hegesias din Magnesia, reprezentantul unui stil foarte înflorit, de la începutul epocii elenistice, despre care Cicero a spus odată că cine îl cunoaşte ştie ce este nerozia (Norden, 134). Împotriva lipsei de firesc şi a umflăturii asianice se produce o reacţie încă din secolul al II-lea î.e.n., care triumfă în secolul I şi continuă în veacul următor cu unii retori greci, dar mai cu seamă cu oratori latini ca Iulius Caesar, M. Iunius Brutus, Herodes Atticus ş.a.

Paralelismul asianism-aticism nu este, de altfel, o construcţie a filologiei mai noi. El este binecunoscut şi vechilor autori, care au dat de asemeni caracterizări excelente ale celor două curente. Astfel, Cicero, după ce observă lipsa elocinţei în Argos, Corint şi Teba, sărăcia ei laconică în Sparta, apariţia ei în Atena, adaugă în *Brutus* (XIII, 51): « Îndată ce a ieşit din Pireu şi elocinţa a fost dusă în afară, (această artă) a parcurs toate insulele şi a călătorit prin întreaga Asie, astfel încît în contact cu moravuri deosebite a dobîndit un lustru străin, a pierdut puritatea vorbirii pe care o avea în Atica şi ceea ce s-ar putea numi sănătatea ei, făcînd-o a nu mai şti să vorbească cu naturaleţe. Aşa se născură oratorii asiatici *(Asiatici oratores)*, a căror repeziciune şi abundenţă nu sînt de dispreţuit, dar al căror stil este lipsit de concizie şi prea îmbelşugat *(Hinc Asiatici oratores, non contemnendi quidem non celeritate nec copia, sed parum pressi et nimis redundandes)*. În altă parte a lui *Brutus* (XCV, 325), vorbind despre elocinţa lui Hor-

www.cimec.ro

tensius, Cicero face următoarele distincţii: « Elocinţa lui era de genul asiatic, acela care se potriveşte mai mult cu vîrsta tînără decît cu bătrîneţea. Genurile elocinţei asiatice sînt două: unul este sentenţios şi plin de trăsături spirituale *(sententiosum et argutum)* şi gîndirile nu sînt atît grave şi severe, pe cît concentrate şi graţioase *(sententiis non tam grauibus et seueris quam concinnis et uenustis)*. Există şi un alt gen care este mai puţin remarcabil prin bogăţia cugetării cît şi prin uşurinţa şi vioiciunea frazei, un gen care domină astăzi în toată Asia şi în care nu numai că fraza este curgătoare, dar, prin expresiile întrebuinţate, este împodobită şi elegantă *(Aliud autem genus est non tam sententiis frequentatum quam uerbis uolucre atque incitatum, quale est nunc Asia tota, nec flumine solum orationis, sed etiam exornato et faceto genere uerborum)* ».

Idei noi asupra originii asianismului şi a caracterizării lui în raport cu aticismul găsim la Quintilian. Acest autor dă, la rîndul lui, o explicaţie a ivirii asianismului ţinînd seama atît de condiţiile lingvistice speciale ale locului apariţiei cît şi de geniul propriu al popoarelor în mijlocul cărora s-a născut, apoi o apreciere a fenomenului derivată din reacţia aticistă a epocii. În *De institutione oratoria* (XII, 10) Quintilian scrie: « De multă vreme se distinge între două feluri de stil, unul strîns şi plin *(pressi et integri)*, celălalt umflat şi gol *(inflati et inanes)*, unul neavînd nimic de prisos, celălalt fiind lipsit de gust şi măsură *(iudicium et modus)*. Unii autori, printre care şi Santora, atribuie această diferenţă faptului că limba greacă introducîndu-se încetul cu încetul în oraşele Asiei, învecinate cu Grecia, locuitorii lor năzuiră la gloria elocinţei mai înainte de a stăpîni bine această limbă, astfel încît, neputînd exprima un mare număr din gîndirile lor prin cuvîntul propriu, au fost obligaţi să recurgă la circumlocuţii, şi obiceiul acesta prinse rădăcini printre ei. În ce mă priveşte, aş atribui mai degrabă această deosebire geniului *(naturae)* însuşi al celor ce vorbeau şi ascultau: fiindcă aticii, popor lustruit şi fin *(limati... et emuncti)*, nu puteau suferi ceea ce este umflat sau prea îmbelşugat *(inane aut redundans)*, în timp ce asiaticii, mai vanitoşi şi mai declamatori *(tumidior... atque iactantior)*, au dat în chip natural acest caracter şi elocinţei lor ». În altă parte (VI, 2), Quintilian ne dă o caracterizare a stilurilor prin categorii psihologice: « După cum ne învaţă cei vechi, scrie Quintilian, există două feluri de stări ale sentimentului: unul pe care grecii îl numeau πάθος, un cuvînt pe care-l traducem prin *affectum*, celălalt, numit de greci ἦθος, tradus de noi prin *mores*, de unde partea filozofiei numită *morală*, ἠθική. Totuşi, considerînd lucrurile după natura lor, mi se pare că nu înţelegem *mores* în general ci numai o anumită proprietate a lor; căci cuvîntul *mores* desemnează toate stările sufletului *(omnes habitus mentis)*, şi unii scriitori mai circumspecţi au preferat să exprime printr-o perifrază ceea ce grecii înţelegeau prin ἦθος şi πάθος, decît să le traducă literar. Au preferat să desemneze prin numele de sentimente vii, vehemente, ceea ce grecii numesc πάθος, şi sub acela de sentimente dulci şi moderate ceea ce ei numesc ἦθος ». Pentru a obţine expresia unor sentimente vehemente, Quintilian recomandă folosirea acelor reprezentări ale imaginaţiei, capabile să trezească acele simţiri: « Ceea ce grecii numesc φαντασίαι noi numim *uisiones* : prin aceste imagini ale lucrurilor absente, lucrurile care nu sînt de faţă pot izbi sufletul nostru, ca şi cum le-am avea sub ochi. Cine le va închipui bine pe acestea, va izbuti să provoace pasiunile ».

Pornind mai cu seamă de la acest din urmă text, dar sprijinindu-se pe o anumită pregătire a cercetării anterioare, Hocke suprapune perechii de concepte: *atic-asianic*, noua pereche: *mimesis-phantasia*. Justificarea acestei suprapuneri se găseşte în autorii vechi, deşi doctrina artei ca imitaţie a lucrurilor reale, *mimesis*, a fost foarte generală în antichitate şi, după cum rezultă din analiza textelor, chiar imaginile fanteziei, prin care se pot obţine pasiunile violente ale oratoriei asianice, erau pentru vechii autori, şi chiar pentru Quintilian, « cópii ale lucrurilor ». În evoluţia esteticii antice, a apărut însă un moment în care creaţia artistică n-a mai fost înfăţişată ca fiind orientată de imitaţia lucrurilor reale, ci de viziunile fanteziei, de ceea ce Plotin

www.cimec.ro

numea *forma internă*, ἔνδον εἶδος. Ideile lui Plotin s-au bucurat de o lungă posteritate; ele au inspirat pe unii din autorii de tratate de estetică din epoca Renașterii tîrzii, unde conceptul plotinian al « formei interne » apare în varianta *disegno interno*, *disegno fantastico*, *imitazione fantastica*. Se pare că Shakespeare însuși a fost atins de aceste idei, cînd scrie în « Visul unei nopți de vară » V, 1:

Închipuirea cea gravidă naște
Necunoscute lucruri, plăsmuește
Poetice avînturi, dă un nume
Nimicului din aer, loc în spațiu.

Abandonarea normei imitației și mutarea creației artistice pe terenul fanteziei a deschis drumul unui curent antirealist, ale cărui origini pot fi recunoscute în asianismul antic cu îndreptățirea că expresia artistică dobîndește, în acest curent, o independență față de lucrurile reale, o abundență și un mod al ei propriu de a prolifera sau de a se restrînge care depășesc sau rămîn în urma nevoilor reflectării realității. Fenomenul a fost cunoscut și descris de Quintilian, care observă în *op. cit.*, VIII, 2: « Unii autori păcătuiesc printr-o nefericită abundență de termeni inutili. Temîndu-se a vorbi ca toată lumea, și ademeniți de o zadarnică aparență a frumuseții, se învîrtesc cu o locvacitate copioasă în jurul lucrurilor pe care nu vor să le exprime. Apoi, unind această serie de cuvinte cu o alta și pe aceasta cu o a treia, dau perioadelor lor o întindere pentru care nu există răsuflare îndestulătoare. Sînt și alții care își propun să fie obscuri, și acest defect nu este nou, căci citesc în Tit-Liviu că, în vremea lui, exista un profesor care recomanda elevilor să întunece *(obscurare)* ceea ce aveau de spus... de unde a rezultat acest elogiu extraordinar: Cu atît mai bine, nu înțeleg nimic *(Tanto melior; ne ego quidem intellexi)* ». Quintilian descrie apoi alte procedee ale obscurității, precum excesul concizionii, alterarea cuvintelor, echivocul. Plăcerea pentru acest fel al oratoriei trebuie să fi fost destul de mare în Roma imperială. Quintilian o compară (II, 5) cu predilecția unora pentru monștri, pentru corpurile rău făcute sau pentru figurile fardate și epilate, ca și cum, adaugă scriitorul, « frumusețea corpurilor ar putea să ia naștere din corupția moravurilor » *(ut pulchritudo corporis uenire uideatur ex malis moribus)*. Atingem o dată cu aceasta și o vedere asupra cauzalității sociale a exceselor asianice, artă acordată cu preferințele unui public corupt, cum în Roma imperială exista fără îndoială.

După ce a suprapus dualității *atic-asianic* pe aceea desemnată prin termenii *mimesis-phantasia*, în care recunoaște temelia teoretică a opoziției anterioare, Hocke ajunge la a treia pereche de concepte dezvoltătoare a celor precedente: *clasicism-manierism*. Clasicismul ar fi deci arta dezvoltată din aticism și întemeiată pe mimesis, în timp ce manierismul ar fi arta pornită din asianism și fundată pe fantazie. Dar în timp ce clasicism și manierism au fost, în cercetările mai vechi de istoria artei, concepte istorice, legate adică de o perioadă anumită din dezvoltarea creației artistice și determinate de condițiile sociale proprii perioadelor respective, aceeași polaritate desemnează, la Hocke, două direcții constante ale artei în Europa, deci două tipuri estetice ale acesteia. Transformarea, în sens tipologic, a opoziției clasicism-manierism nu-i aparține, de altfel, lui Hocke. Această transformare se produsese mai de mult în estetica și istoria artei. Astfel, clasicismul care a desemnat, pe rînd, fie arhitectura lui Palladio cu prelungirile ei în Franța sec. XVII și în alte părți, fie arta constituită, prin reacție față de rococoul sec. al XVIII-lea și sub influențe antice, la sfîrșitul acelui secol și la începutul celui următor, fie producția literară paralelă cu aceste manifestări ale artelor plastice, aceeași noțiune ajunge să desemneze o categorie estetică mult mai generală. În acest din urmă sens clasicismul a putut fi recunoscut în epocile cele mai diferite și adjectivul corespunzător, *clasic*, a putut fi legat de formele de artă cele mai variate.

www.cimec.ro

Aceeaşi a fost şi evoluţia cuvîntului *manierism* şi a etimonului acestuia: *manieră*. Acest din urmă termen a fost semnalat încă din veacul al XVI-lea şi cu un înţeles peiorativ în culegerea de biografii de artişti a lui Vasari. Nuanţa peiorativă nu este absentă, dar e mai puţin accentuată în celebrul articol al lui Goethe: *Über einfache Nachahmung der Natur, Manier und Stil*, apărut în Teutscher Merkur al lui Wieland din 1778—1789. Goethe stabileşte aici o scară de valori între simpla imitaţie a naturii în operele picturii, redarea obiectelor printr-o prismă subiectivă şi prezentarea lor într-un fel care să arate esenţa lor. Operele care procedează în acest din urmă fel au, după Goethe, *stil*: cele amintite mai înainte manifestă numai *manieră*. Goethe nu dă, în articolul său, exemple pentru a ilustra ce anume opere trece sub categoria *manierei*, dar dezvoltările sale sînt suficiente pentru a arăta că nuanţa coborîtoare cu care cuvîntul a fost folosit mai întîi s-a neutralizat în cea mai mare măsură. Maniera nu este, pentru Goethe, un neajuns categoric, ci numai o treaptă pe care operele care posedă adevăratul stil o depăşesc: « Stilul, ni se spune, este gradul cel mai înalt la care arta poate ajunge, deopotrivă cu nivelul supremelor eforturi omeneşti. Dar el nu poate fi atins decît după ce arta a lăsat în urmă etapa imitaţiei naturii, după ce ea şi-a făurit un limbaj general de forme şi după ce, prin studiul adînc şi precis al obiectelor, a izbutit să cunoască însuşirile lucrurilor, să cuprindă şi să poată imita seria formelor caracteristice ale naturii întregi. După cum simpla imitaţie se întemeiază pe sentimentul existenţei liniştite şi a prezentului îmbrăţişat cu simpatie, după cum « maniera » cuprinde aparenţele lumii cu o sensibilitate vie şi mobilă, tot astfel stilul se dezvoltă din temeiurile cunoaşterii, din esenţa lucrurilor, întrucît ne este îngăduit a o cunoaşte în forme vizibile şi pipăibile ».

Evoluţia mai nouă a termenilor « manieră » — « manierism », în istoria artei, a îndepărtat în fine orice nuanţă peiorativă însoţitoare, ajungînd să desemneze două lucruri: 1) curentul artistic intercalat între Renaştere şi Baroc, adică anumite opere ale artelor plastice din arta occidentală la sfîrşitul secolului al XVI-lea, 2) un anumit tip artistic, revenit de mai multe ori în istoria artei. Atestările acestor două înţelesuri sînt foarte numeroase în scrierile de estetică şi istoria artei de după cel de-al doilea război mondial, mai cu seamă în Germania. Alegem, printre acestea, ca unul care se plasează către începutul evoluţiei semantice semnalate aici, articolul Margaretei Hörner *Manierismus* din Zeitschrift für Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft, 1924. Margareta Hörner începe prin a aminti cazul « barocului » care după ce a fost întrebuinţat cu un răsunet dezaprobator, şi-a pierdut acest răsunet, ajungînd să denumească, fără nici o judecată de valoare în acompaniament, arta plastică a occidentului european în epoca contrareformei şi a absolutismului, apoi una din direcţiile revenite de mai multe ori în arta europeană, deci unul din tipurile ei, vizibil în momente aşa de felurite ca începuturile elenismului (trecerea de la secolul al V-lea către al IV-lea î.e.n.), arta medievală a secolului al XIV-lea, în fine aceea care apare în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Marg. Hörner se aplică apoi să grupeze elementele comune unor manifestări artistice atît de deosebite, ca d.p. trecerea de la linearitate la picturalitate, de la compoziţiile plane la cele profunde, de la simetrie la asimetrie, de la simplitate la complexitate etc. Astfel de evoluţii polare s-au petrecut de mai multe ori în istoria artei, şi această împrejurare legitimează transformarea conceptului istoric al « manierismului » într-un concept tipologic. Transformarea nu se produsese încă deplin în 1924, dar era pe cale să se producă. « Nu este exclus, scrie Marg. Hörner, ca schimbarea de înţeles, executată de « baroc », să se repete în acelaşi sens cu un alt termen, întrebuinţat altădată numai în judecăţi de valoare, cu termenul « manierism ». Este manierat tot ce depăşeşte firescul şi aşteptatul *(das Natürliche und Zuerwartende)*, dar nu numai ca o exagerare asemănătoare cu a barocului, ci însoţită de o treptată solidificare a formelor, în care se concentrează schimbările obţinute mai înainte ».

Aceeaşi transformare în înţelesul cuvîntului « manierism » s-a produs şi în domeniul studiilor literare. Procesul a fost favorizat de o anumită metodă folosită în mişcarea ştiinţifică de după

www.cimec.ro

al doilea război mondial, pe care o amintesc în treacăt aici. Cînd, prin publicarea lucrării istoricului artei H. Wölfflin, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, 1915, s-a obținut un grad mai mare de precizie în caracterizarea artei Renașterii culminante și a barocului, ca și a trecerii de la una din acele epoci la cealaltă, unii istorici literari au încercat să aplice conceptele lui Wölfflin și în producția literară. Acestui îndemn i se datorește în mare parte, opera lui O. Walzel, *Gehalt und Gestalt*, 1921. I se datorește apoi lui Walzel faptul că unele noțiuni, cum ar fi « barocul », întrebuințat mai înainte numai pentru opere ale artelor plastice, au început a fi folosite și pentru opere ale literaturii. Aceeași extindere de înțeles, precum și transformarea conceptului istoric într-unul tipologic, s-a produs și pentru cuvîntul « manierism ». Procesul a ajuns la ținta lui în lucrarea lui E. R. Curtius, care în *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1948, p. 275, scrie: « Clasicismul lui Raffael și Fidias este pentru noi natura potențată la idealitate. Desigur, încercarea de a circumscrie conceptual esența marii arte rămîne un simplu expedient. Dar amintita formulă atinge ceea ce este « clasic » în Sofocle și Virgil, în Racine și Goethe. Arta clasică în acest sens foarte înalt apare numai în scurte epoci de înflorire. Chiar în epoca tîrzie a lui Raffael, istoria artei găsește sămînța curentului numit manierism, interpretat ca o degenerare a clasicismului. O « manieră » artificioasă, care se poate manifesta în forme felurite, proliferează și se revarsă asupra clasicismului. Gustul individual poate valorifica, precum dorește, această transformare. Cine preferă pe Tintoretto lui Raffael poate să invoce bunele lui motive. Nu putem să decidem aici dacă termenul « manierism » a fost bine ales pentru a denumi o epocă în istoria artei. Dar noi trebuie să-l întrebuințăm, fiindcă umple o lacună a terminologiei literare. În acest scop trebuie însă să-l golim de conținutul lui de istoria artei și să-l extindem atît de mult pentru a ajunge să denumească toate tendințele literare opuse clasicismului, fie ele preclasice, postclasice sau contemporane cu un anumit clasicism. Înțeles în acest sens, manierismul este o constantă a literaturii europene ».

După aceste precizări metodice, Curtius trece la enumerarea procedeelor formei literare a manierismului, printre care hyperbaton, adică dislocarea topică și sintactică, circumlocuția (sau perifraza), annominatio (sau paronomasia, adică acumularea formelor flexionare ale aceluiași cuvînt, a derivatelor lui sau a unor cuvinte cu sunete apropiate), metafora manieristică (adică aceea de un gust îndoielnic, ca de pildă hidropisie pentru umflătura în manifestările spiritului), apoi așa-zisele « jocuri lipogramatice » (adică alegerea cuvintelor în care lipsește un anumit sunet sau a acelora unde același sunet revine în fiecare cuvînt, ca în cunoscutul vers al lui Ennius: *O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyrane, tulisti*), în fine poeziile ale căror versuri sînt astfel grupate încît întocmesc o anumită figură, de pildă a unei aripi, a unui ou, a unei securi etc. (adică ceea ce grecii numeau un *teknopaegnion*) sau așa-zisele *logodedali* (adică poeziile în care fiecare vers începe și sfîrșește cu un cuvînt monosilabic sau în care cuvîntul final al fiecărui vers se repetă la începutul celui următor) ș.a. Astfel de procedee sînt identificate de Curtius în cea mai veche antichitate greacă, apoi în perioada alexandrină, apoi în secolul al IV-lea al epocii imperiale, la Roma, apoi în evul mediu, apoi în « secolul de aur » spaniol, în barocul german și în alte momente. Revenirea acelorași procedee la intervale atît de mari îl îndreptățește pe Curtius să dea un sens tipologic noțiunii de manierism. Dar Curtius nu-și pune niciodată problema căror împrejurări li se datorește revenirea acelorași procedee și care sînt condițiile sociale care explică revenirea lor de fiecare dată. Ca mai toată știința literară burgheză, nici cercetarea lui Curtius nu-și pune vreodată problema cauzalității literare și, lucrarea sa nu se ridică niciodată dincolo de nivelul pozitivist al investigației faptelor și al descrierii lor.

După cum se vede, aproape toate elementele cărții lui Hocke au fost găsite înaintea lui. Ceea ce acest cercetător adaugă este înmulțirea referințelor la literatura contemporană decadentă, expresionistă, dadaistă, suprarealistă etc., astfel încît linia pornită din asianismul antic

www.cimec.ro

ajunsă în manierismul sec. al XVI-lea şi mai tîrziu, este continuată de Hocke pînă la producţia literară cea mai nouă din ţările capitaliste. Nici Hocke nu-şi pune problema explicaţiei sociale a fenomenului studiat de el. Se mulţumeşte a-l pune în legătură cu o anumită constantă a spiritului european, cu ceea ce i se pare a fi un anumit tip al acestuia, aşa-numitul *homo absconditus*, a cărui revenire neîncetată o semnalează cu o satisfacţie evidentă. Ba chiar, descoperirea revenirii periodice a acestui « homo absconditus » i se pare lui Hocke un act de igienă spirituală, pe care îl formulează astfel, în consideraţii al căror accent politic nu poate scăpa nimănui: « Se vorbeşte astăzi, scrie Hocke, de o renaştere a conştiinţei istorice. Acesta ar fi un simptom important pentru renaşterea Europei în noua ei năzuinţă către unitate. Pentru extinderea conştiinţei spiritului european poate juca un rol hotărîtor tradiţia « ermetică » *(verborgene)*, dacă vrem să depăşim retorica europeană clasicistă ». Ce este această « retorică europeană clasicistă » nu este greu de înţeles. Este retorica democraţiei burgheze, inspirată de antichitate în declaraţiile ei liberale. O figură reprezentativă a acestei retorici a creat Thomas Mann în personajul lui Settembrini din romanul « Der Zauberberg », continuator al ideologiei şi frazeologiei revoluţiei franceze. Dar tendinţele lui Hocke devin încă mai clare, atunci cînd declară ceva mai departe: « Dacă intelectualul modern european n-a dispărut încă în curentul civilizaţiei de mase tehnicizate *(im Malstrom der technisierten Massengesellschaft)*, dacă mai este reprezentantul unui mediu spiritual creator, atunci el va căuta absolutul şi mîntuirea din problematica lui neurotică în operele artiştilor, a poeţilor şi a compozitorilor », a acelora care întruchipează tendinţa absconsă a literaturii europene. Dar o dată cu aceasta ajungem la problema sensului social al actualităţii dobîndite de curentul manierismului în cercetarea burgheză mai nouă. Atingerea acestei ultime probleme va completa referatul de faţă.

Ne vom întreba deci care sînt motivele interesului arătat de istoricii burghezi ai artei manierismului ca tip estetic, dar mai cu seamă formei lui oarecum exemplare din secolul al XVI-lea? În legătură cu această din urmă parte a întrebării pe care o punem s-au ivit discuţii, vrednice a fi amintite aici. Este vorba de discuţiile suscitate de problema periodizării Renaşterii. Începutul, culminarea şi sfîrşitul acestei mari mişcări de cultură, în care se naşte spiritul modern, au fost legate de date diferite, după tendinţele diferiţilor savanţi care şi-au pus problema. Unii din aceşti savanţi, începînd cu Bayle şi Voltaire, recunosc începuturile Renaşterii la mijlocul secolului al XV-lea, cînd prin emigraţia învăţaţilor greci în Italia, după căderea Constantinopolului sub stăpînirea turcească, se produce acea înviorare a studiilor clasice cu numeroase repercusiuni asupra dezvoltării culturii, precum ivirea spiritului critic, apropierea de natură în arte şi în ştiinţe, slăbirea dogmatismului religios, înflorirea individualismului. Cercetările mai noi au arătat însă că studiul vechilor culturi ajunsese la termenul lui încă de la sfîrşitul veacului al XIV-lea, cînd cunoştinţele despre literatura grecilor şi romanilor atinseseră aproape toate rezultatele de care dispunem şi noi. Este concluzia unei cercetări ca aceea a lui G. Voigt în *Die Wiederbelebung des Klassischen Altertums*, o operă de la sfîrşitul veacului trecut. Pe de altă parte unele fapte literare, ca polemica antiscolastică şi lirica lui Petrarca, proza satirică a lui Boccaccio, figura unor umanişti ca Collucio Salutati sau Niccolo Niccoli, lupta politică împotriva baronilor feudali a lui Colo di Rienzi, ca şi entuziasmul lui civic alimentat de iniţierea lui antică, toate aceste fapte îndreptăţesc îndeajuns aşezarea începuturilor Renaşterii la mijlocul secolului al XIV-lea. Tot atunci se produsese dezvoltarea comunelor italiene şi a burgheziei lor în comerţul cu răsăritul, pe drumul deschis de cruciade, deci ascensiunea unei clase sociale a cărei expresie de cultură este tocmai Renaşterea, adică mişcarea care putea oferi burgheziei vremii cadrul de libertăţi spirituale necesare întreprinderilor ei. Renaşterea a fost o revoluţie, o mişcare de răsturnare a vechilor poziţii spirituale. Caracterul acesta a fost recunoscut de istoricii mai vechi ai culturii, de pildă de Jacob Burckhardt în renumita lui lucrare, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, 1859. Istoricii burghezi mai noi au manifestat însă tendinţa de a

www.cimec.ro

tăgădui caracterul de revoluţie culturală al Renaşterii, susţinînd că mai toate însuşirile atribuite ei apăruseră încă din secolele evului mediu, de pildă din secolul al XII-lea francez, şi că, prin urmare, ele au fost un rod al culturii precumpănitor religioase a acestei perioade istorice. Această tendinţă de a împinge prea adînc în trecut originile Renaşterii, foarte generală la un moment dat, şi-a găsit criticul ei în istoricul Renaşterii V. N. Lazarev care, în articolul *Împotriva falsificării istoriei Renaşterii* (tradus din limba rusă împreună cu alte studii, în volumul « Împotriva artei şi esteticii burgheze », 1952), a grupat, în chip convingător, toate argumentele menite să anuleze teza despre originile medievale ale Renaşterii. Pare în adevăr absurd să susţii că spiritul ştiinţific modern nu începe cu Leonardo şi Galilei, ci cu Occam şi Buridan şi că umanismul se manifestă încă din secolul al XII-lea, cînd nu poate fi semnalată în această epocă nici acţiunea de descoperire a vechilor manuscrise, aşa de caracteristică pentru umaniştii secolului al XIV-lea şi al XV-lea, nici metodele moderne de studiere a vechilor manuscrise pentru a restabili forma lor autentică, adică toate acele lucrări ale filologiei în care ia naştere spiritul investigaţiei critice cu rezultate pentru dezvoltarea tuturor ştiinţelor. Faptul de a fi pus în lumină toate aceste erori ale interpretării istorice, şi altele multe, este un bun cîştigat, de care nu ne mai putem lipsi.

Dar, împreună cu încercarea tendenţioasă de a împinge în evul mediu începuturile Renaşterii, a apărut şi încercarea de a amputa Renaşterea de unul din secolele ei, de secolul al XVI-lea, mai ales de a doua jumătate a acestui secol, atribuită de unii istorici, precum am văzut, unui alt curent, curentului « manierismului ». Este adevărat că opere manieristice apar în acest răstimp ca o manifestare a antirealismului pe care-l aduce cu sine recrudescenţa feudală, semnalată adeseori de istoricii Italiei, ca un rezultat al decadenţei manufacturilor şi al întoarcerii către pămînt, fenomene apărute îndată ce Italia a trebuit să cedeze întîietatea ei economică Spaniei sau ţărilor din nordul Europei, unde, după epoca marilor călătorii, se mută centrele afacerilor europene. Manierismul a fost însă numai unul din aspectele artei europene a secolului al XVI-lea. Protestînd împotriva anexării întregului acest secol pe seama manierismului, istoricul de artă sovietic M. V. Alpatov în studiul *În apărarea Renaşterii* (apărut, ca şi cercetarea lui Lazarev, în volumul amintit) are dreptate să amintească faptul că secolul al XVI-lea nu este numai secolul manierismului dar şi al şcolii veneţiene, al lui Tintoretto, al lui Veronese, apoi ai lui Michelangelo, al lui Daniele da Volterra şi al altor mari maeştri, a căror artă nu poate fi de loc redusă la formulele artificioase ale manierismului. Putem adăuga că, şi în literatură, secolul al XVI-lea este acela în care apar marile creaţii ale lui Torquato Tasso şi Ariosto, ale lui Rabelais, Ronsard şi Montaigne sau ale lui Cervantes şi Shakespeare, care nu pot fi cu nici un preţ ataşaţi curentului de absconditate al manierismului. Acest curent nu produce numele cele mai însemnate ale secolului, printre care nu putem trece nici pe Gongora, nici pe Marino, nici pe John Lily, autori manierişti fără îndoială, dar nu autorii cei mai mari ai veacului lor. Înţelegerea lui Shakespeare ca un autor baroc sau chiar manierist, întîmpinată în unele lucrări ale criticii shakespeareene mai noi, trezeşte multe obiecţii. Pe unele din ele le-am formulat în studiul *Shakespeare ca poet al Renaşterii* (din volumul « Studii de literatură universală şi comparată », 1960), unde am căutat a arăta că prin teme şi forme literare, dar mai cu seamă prin rostul pe care l-a dat poeziei şi prin spiritul filozofic al operei lui, Shakespeare este fără îndoială un poet reprezentativ al Renaşterii, cel mai de seamă al curentului întreg. Infiltraţii manieristice, eufuistice, există fără îndoială în opera shakespeareană, dar mai cu seamă în faza din tinereţea poetului. Studiul acestei opere în dezvoltarea ei a arătat unora dintre criticii shakespeareeni, tendinţa de eliminare a manierismului eufuistic şi acea îndrumare către adevărul expresiei, caracteristică pentru fazele mai noi ale creaţiei shakespeareene.

Cît despre înţelegerea « manierismului » ca un stil autonom, deopotrivă de îndreptăţit cu toate marile stiluri ale artei, trebuie să spunem că acest mod al preţuirii n-a fost adus decît

www.cimec.ro

de nevoia de a impune formele actuale ale decadenţei artistice, justificate, după unele păreri, dacă i se găsesc strămoşi şi o continuitate aproape neîntreruptă de-a lungul secolelor. În realitate, « manierismul » modern, ca şi strămoşul lui îndepărtat, « asianismul » antic, au fost fenomene resimţite, încă din epocile respective, ca nişte aspecte ale degenerării şi corupţiei expresiei. Şi după cum existenţa « asianismului » a produs în vechime reacţiunea « aticistă », tot astfel astăzi, în ţările socialiste, se produce o reacţie în sensul apărării simplităţii, a claritătii, a proprietăţii expresiei, deci o mişcare neoaticistă, după cum, prin preferinţa arătată realismului, o întoarcere către estetica mimesis-ului. Sînt fenomene pe care trebuie să le reţinem ca pe unele din cele mai interesante în actuala mişcare literară a lumii.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

O COLECȚIE DE STUDII DESPRE CULTELE ORIENTALE ÎN IMPERIUL ROMAN

DE

D. M. PIPPIDI

Sînt mai bine de cincizeci de ani de cînd, invitat să expună în fața unui public francez rezultatele cercetărilor sale privitoare la istoria religioasă a primelor veacuri ale erei noastre, Franz Cumont, autorul încă tînăr al unei ample și exhaustive lucrări închinate zeului iranian Mithra [1], ținea la Collège de France ciclul de conferințe publicate sub titlul *Les religions orientales dans le paganisme romain*, în care, cu o rară eleganță dar și cu o deplină stăpînire a izvoarelor — literare, epigrafice și arheologice — schița tabloul menit să devină clasic al răspîndirii cultelor răsăritene în lumea unificată de cucerirea romană. Apărută în 1906, lucrarea avea să cunoască pînă în 1929 trei ediții, urmate în același an de o a IV-a, cea din urmă îngrijită de autor și deosebită de cele anterioare printr-un aparat de note pe cît de amplu pe atît de indispensabil.

După ediția a IV-a, cartea învățatului belgian n-a mai fost retipărită, în ciuda faptului că astăzi a devenit cu totul rară și că bibliotecile și specialiștii n-au încetat s-o reclame. Ceea ce-l va fi împiedicat pe autor să răspundă așteptării generale trebuie să fi fost, în primul rînd, îndeletnicirea cu alte subiecte, dar poate și conștiința că — după trecerea mai multor decenii în care explorarea întregului *orbis Romanus* făcuse progrese uriașe, scoțînd la iveală monumente epigrafice și arheologice nebănuite — o simplă reproducere a ediției din 1929 n-ar fi fost socotită îndestulătoare. Pentru același motiv, probabil, cartea n-a fost reeditată nici după moartea lui Cumont, și tocmai în acest impas e de căutat explicația inițiativei care-mi reține atenția și pe care socot potrivit s-o aduc la cunoștința cititorilor Studiilor Clasice.

E vorba de o serie de studii monografice închinate fie unor centre importante, fie unor întregi provincii din Europa și Africa ale Imperiului, în care autori aleși cu grijă își propun să înfățișeze stadiul actual al cunoștințelor despre răspîndirea în ariile respective a cultelor răsăritene: egiptene, microasiatice și iraniene. Inițiativa colecției și planul ei de ansamblu se datoresc unui tînăr învățat olandez, Martin J. Vermaseren, cunoscut prin studii privitoare la religia lui Mithra, ale cărei vestigii le-a cercetat în lumea întreagă, editîndu-le în culegerea intitulată: *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae* (vol. I, Haga, 1956; vol. II, Haga, 1960. De același, cf. și *Mithra, ce dieu mystérieux*, Bruxelles, 1960).

---

[1] *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I—II, Bruxelles, 1896—1898

www.cimec.ro

Întregul material avut în vedere urmează a fi prezentat în cca. 40 de lucrări, din care jumătate sînt de pe acum atribuite colaboratorilor chemaţi să le scrie. Din acest punct de vedere, se cuvine subliniat caracterul internaţional al întreprinderii, aşa cum rezultă dintr-o oricît de superficială trecere în revistă a numelor şi a titlurilor: I. V. Wessetzky: *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn;* II. Z. Kadar: *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte in Ungarn;* III. M.Floriani Squarciapino: *I culti orientali ad Ostia;* IV. E. Harris: *The Oriental Cults in Britannia;* V. A. Garcia y Bellido: *Les religions orientales dans l'Espagne romaine;* VI. E. Diez: *Die orientalischen Religionen in der Provinz Noricum;* VII. M. Renard: *Les religions orientales dans la Belgique romaine;* VIII. B. Gabričevič: *Corpus monumentorum religionum orientalium in Dalmatia repertorum;* IX. M. J. Vermaseren: *Le culte de Sérapis à Rome;* X. P. Romanelli: *I culti orientali sul Palatino;* XI. V. Scrinari: *I culti orientali nella X Regio Augustea, Venetia e Histria;* XII. B. Gavela: *Les religions orientales dans la Macédoine* (partie yougoslave); XIII. K. Parlasca: *Die ägyptische Religion in Germania;* XIV. R. Pellmann: *Die orientalischen Religionen in der Schweiz;* XV. D. M. Pippidi: *Les cultes des villes grecques de la Scythie Mineure;* XVI. C. Daicoviciu: *Les cultes orientaux dans la Dacie romaine;* XVII. I. A. Berciu: *Les cultes orientaux à Apulum;* XVIII. V. D. Blawatsky: *Le culte de Mithra dans la Crimée;* XIX. J. Leclant: *Les monuments de la religion égyptienne récemment découverts hors d'Egypte;* XX. J. Leclant: *La religion égyptienne dans la Gaule;* XXI. M. J. Vermaseren: *Les religions orientales dans les Pays-Bas.*

Interesul fiecărei lucrări în parte abia dacă mai trebuie subliniat, dar poate că nu e fără rost să relev o oarecare inconsecvenţă în modul cum diferiţii autori şi-au conceput lucrările. În timp ce unii anunţă *studii* în care-şi propun să prelucreze materialele vechi şi noi din aria respectivă, alţii — mai puţini la număr — se pregătesc să dea la iveală simple *culegeri* de documente epigrafice şi arheologice, cum pare să fie cazul amintitului *Corpus monumentorum religionum orientalium in Dalmatia repertorum.* Nepotrivită mi se pare, de asemenea, şi împrăştierea excesivă a materialelor din aceeaşi parte de lume, rezultînd din tratarea independentă, de mai mulţi colaboratori, a situaţiei dintr-o singură provincie sau regiune. Această din urmă împrejurare va duce, fără îndoială, la o sensibilă inegalitate de întindere între diferitele fascicule, dar inconvenientul pe care-l semnalez stă mai ales în riscul ca încheierile diferiţilor autori să se resimtă de lipsa unei stăpîniri integrale a documentării.

Chiar dacă unele din inconvenientele semnalate nu vor putea fi înlăturate pe măsura cîştigării de experienţă, rămîne, oricum, că publicarea pînă la capăt a seriei de volume proiectate va pune pe istoricul viitor al religiei antice într-o situaţie incomparabil mai bună decît aceea în care se găsea Cumont atunci cînd îşi scria memorabila carte. Strîngerea şi clasarea sistematică a documentelor din cele mai variate locuri va permite nu numai schiţarea unui tablou precis al răspîndirii cultelor orientale în provinciile de vest şi de nord ale Imperiului, dar va contribui, cu siguranţă, la mai buna înţelegere a numeroase aspecte obscure, începînd cu împrejurările istorice care au favorizat răspîndirea într-o atît de largă măsură a religiilor de mîntuire, continuînd cu tendinţele sincretistice manifestate în cursul procesului de difuzare şi sfîrşind cu unele spinoase probleme de iconografie.

Pînă în clipa cînd scriu, cele două fascicule apărute (*Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, de Vilmos Wessetzky, şi *I culti orientali ad Ostia*, de Maria Floriani Squarciapino) îndreptăţesc aşteptările legate de publicarea seriei proiectate. În amîndouă, abundenţa materialului ilustrativ completează în chip fericit bogăţia informaţiei epigrafice; în amîndouă, în ciuda obiectivelor circumscrise cu stricteţe, concluziile parţiale converg spre concluzia de ansamblu ce trebuie să încununeze colecţia întreagă şi care-şi va găsi, poate, expresie într-o lucrare menită să aducă ştiinţei serviciile pe care i le-a adus sinteza lui Cumont în ultimii cincizeci de ani. Pînă atunci nu va fi fără folos să citez unele consideraţii ale autoarei lucrării despre Ostia, a căror

www.cimec.ro

îndreptățire nu mi se pare contestabilă și care vin să confirme reflecțiile precedente: « ... Lo sviluppo dei culti orientali ad Ostia rientra nel più vasto quadro del mutamento spirituale e morale della società antica ed è quindi collegato e dipendente da un fenomeno generale e non rappresenta qualcosa di particolare, legato a circostanze contingenti di origine etnica della popolazione locale. Considerato sotto tale punto di vista mi pare che il fenomeno acquisti maggior interesse poichè il suo studio puo rivestire importanza più generale in quanto specchio non soltanto di condizioni e credenze locali e solo localmente giustificabili, ma parte di un più ampio e universale movimento. Quanto vedremo ad Ostia, quindi, potrà, secondo me, servire a giustificare e spiegare analoghi fenomeni se non altrove, almeno a Roma di cui in definitiva, almeno da un certo periodo, essa constituì il quartiere commerciale ».

www.cimec.ro

www.cimec.ro

CONTRIBUȚII LA ISTORICUL ÎNVĂȚĂMÎNTULUI LIMBII LATINE ÎN ȚARA NOASTRĂ

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

Începutul învățămîntului limbii latine în Moldova este legat de inițiativa lui Iacob Despot Eraclide [1] de a întemeia o « Schola Latina » la Cotnari, în preajma Iașilor [2]. Descendent dintr-un « arbor illustrissimae Heraclidarum familiae », pe care și-l alcătuise singur, Iacob Despot Eraclide făcuse studii strălucite în insula Chios, sub conducerea învățatului grec Hermodorus Listarhos [3], și ajunsese la o stăpînire perfectă a celor două limbi clasice ca și a mai multor limbi moderne. Cutreierînd prin apusul Europei, se impusese atenției lui Melanchton, vestitul « praeceptor Germaniae », și a lui Carol Quintul. Acesta din urmă, apreciindu-l pentru meritele lui literare, îi conferise chiar titlul de cavaler și-l cinstise cu dreptul de a încununa poeții. Întemeierea « Scholei Latina » de la Cotnari este o urmare naturală a puternicei mișcări culturale a timpului, creată de Renaștere, cînd regi și prinți, în întrecere unii cu alții, se înconjoară la curte de poeți, artiști și învățați, organizează școli și concursuri poetice, favorizînd astfel dezvoltarea culturii.

Școala de la Cotnari pare să fi luat ființă pe la 1563, judecînd după cele două documente păstrate [4].

Elevii școlii, recrutați « de pretutindeni » din țară, primeau, pe lîngă instrucțiune, hrană și îmbrăcăminte. Învățămîntul consta, în primul rînd din însușirea limbii latine, așezămîntul de la Cotnari avînd caracterul unei școli elementare și al unui curs inferior, în același timp, organizare tipică pentru toate « școlile latine » ale vremii. După însușirea primelor elemente, elevii studiau, timp de trei ani, gramatica. Urma un curs de doi ani de retorică și dialectică; retorica avea ca obiectiv « ars dictandi », adică formarea deprinderii de a redacta hrisoave, acte diplomatice, scrisori etc., iar lecțiile de dialectică introduceau pe elevi în logica aristotelică.

---

[1] Iacob Despot Eraclide a venit pe tronul Moldovei, la 18 nov. 1561.

[2] Vezi Ștefan Bîrsănescu, « *Schola Latina* » *de la Cotnari*, Iași, 1957, p. 70.

[3] Mihail Hermodorus Listarhos, originar din insula Zante, și-a făcut studiile la Roma și Ferrara. A activat ca profesor la Ferrara (1546—1547) și la Constantinopol. Apoi s-a întors în Grecia, s-a stabilit la Chios și a dezvoltat o laborioasă activitate ca profesor. Vezi C. Sathas, Νεοελληνική φιλολογία, Atena, 1863, p. 143—144.

[4] Primul document este un raport către regele Maximilian al Boemiei, publicat în Hurmuzachi, II, I, p. 405—6; al doilea este programul cultural al lui Despot din « Vita Iacobi », publicată de Legrand.

www.cimec.ro

Scopul final al acestor două discipline era pregătirea elevilor « ad dicendum et judicandum »[1]. Pe lîngă lectura textelor şi exerciţiile gramaticale, în « Schola Latina » de la Cotnari, se făceau lecţii de geografie, fizică, astronomie şi religie. Elevii începători, numiţi « tabulistae », învăţau « tabula », un abecedar cu litere, silabe şi mici texte latineşti, în care locul principal îl aveau « Pater noster », « Ave Maria » şi « Symbolum Apostolicum », memorate de elevi, cuvînt cu cuvînt. După această pregătire iniţială, elevii treceau la manualul lui Donatus în care, pe lîngă gramatică, studiau texte din Cicero, Esop şi maxime, mai ales din Cato[2].

Întrucît manualul de bază era Donatus, elevii purtau numele de « Donatistae ». Cei din ultimul ciclu se numeau « Alexandristae », după numele lui Alexander de Villa Dei, autorul unui cunoscut manual de gramatică, redactat pe la 1200. Elevii avansaţi consacrau cele două ore de studiu din cursul dimineţii, lecturii lui Esop, Terenţiu şi Plaut. După răgazul de la amiazi, programul prevedea încă două ore de studiu şi de muzică bisericească. Lecţia se desfăşura astfel: se făcea mai întîi lectura textului de către profesor, apoi se explicau cuvintele şi se dădeau lămuriri privitoare la prozodie. Urma o nouă lectură cu care prilej se comentau « lucrurile » *(realia)*, incluse în textele studiate. După aceea se extrăgea ideea şi se lămureau noţiunile de astronomie, fizică, geografie şi istorie[3]. Principiile călăuzitoare erau cele elaborate de Melanchton care recomanda să se practice metoda « învăţării pe de rost », « întrucît atîta ştim cît putem reţine » *(tantum scimus quantum in memoria tenemus)*; de asemenea să se pretindă elevilor să pătrundă prin repetiţii cunoştinţele transmise *(lectio lecta et non repetita quasi nulla est)* şi să se prevadă exerciţii, constînd din dispute şi declamaţii, pe baza autorilor studiaţi. Exerciţiile aveau ca scop dezvoltarea memoriei şi a vorbirii[4]. Personalul didactic al şcolii era alcătuit dintr-un rector (director), doi lectori (profesori), doi profesori suplinitori şi un « cantor »[5].

Şcoala de la Cotnari a avut o existenţă de un secol şi mai bine, ajungînd cu vremea o simplă şcoală de gramatică cu două, trei clase. În ultimii ani, şcoala şi-a restrîns activitatea, nemaifuncţionînd pentru « copiii de pretutindeni » din ţară, ci numai pentru ai catolicilor din Cotnari[6].

În afară de această şcoală ne mai sînt cunoscute şi alte « şcoli latine », înfiinţate la Braşov, Sibiu, Caransebeş, Lugoj, Făgăraş, Aiud şi Orăştie. Matricolele şcolii catolice din Sibiu datează din anul 1510. O dată cu trecerea saşilor din Sibiu la « Reformă », şcoala devine evanghelică. Către 1547, şcoala fiind mult frecventată, este înzestrată cu un local mai spaţios, dispunînd de un număr sporit de profesori pentru latină, greacă, ebraică, dialectică, retorică şi religie. În perioada 1590—1598, şcoala se dezvoltă, funcţionînd cu şase profesori, un rector (director), doi lectori (profesori), doi colaboratori (profesori suplinitori) şi cu un cantor. Ia fiinţă şi o bibliotecă. Şcoala cunoaşte o înflorire deosebită în 1637 sub conducerea lui Oltardus şi în 1663, pe vremea rectoratului lui Iacob Schnitzler. Învăţătura dată elevilor era cea obişnuită pe vremea Renaşterii, punîndu-se accentul pe poetică şi retorică. La această şcoală şi-a făcut studiile Mihail Halici, « nobilus Romanus civis de Caransebeş », cum iscăleşte el oda scrisă în latineşte şi trimisă

[1] Vezi Ştefan Bîrsănescu, *op. cit.*, p. 81.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem.*
[4] Vezi Fr. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, Leipzig, 1919, Ediţia a III-a, vol. I, p. 44, 153, 155, 278—9, apud St. Bîrsănescu, *op. cit.*, p. 81, nota 99.
[5] Se cunosc numele a doi profesori ai şcolii de la Cotnari: Iohannes Sommer şi Petrus Elmann. Iohannes Sommer, originar din Pirna-Saxonia, a urmat cursurile universităţii din Francfurt pe Oder, la care a renunţat după un timp, învinuind « muzele » că nu îmbogăţesc pe închinătorii lor. Pornind în lumea largă, poposeşte la curtea lui Despot, mai întîi ca secretar al cancelariei domneşti şi apoi ca director şi profesor al şcolii. Între 1567—1570 îl întîlnim ca profesor la « Liceul Evanghelic » din Bistriţa. Vezi St. Bîrsănescu, *op. cit.*, p. 193.
[6] *Op. cit.*, p. 118—121.

www.cimec.ro

unui prieten al său [1]. Școlile « latine » din Caransebeș și Lugoj se dezvoltă cu sprijinul material și moral al lui Acațiu Barcsay, ban al acestor orașe. Școala reformată romînească din Făgăraș a fost deschisă de Suzana Lorantfi, soția lui György Rákoczi I, la îndemnul lui J.A.Komensky, care-n perioada 1650—1654 desfășurase o vie activitate în Ardeal, căutînd să frîneze propaganda catolică [2]. Din regulamentul de funcționare al acestei școli — singurul cunoscut în zilele noastre — rezultă că acest așezămînt a funcționat ca școală elementară avînd și cîteva clase de gimnaziu inferior [3]. Este de remarcat că deși accentul se punea pe învățarea religiei, limbii romîne și latine, științele reale se bucurau de o atenție deosebită. Printre manualele folosite pentru predarea limbii latine la această școală, au fost « Janua linguarum reserrata » și « Vestibulum » ale lui J. A. Komenski. Absolvenții școlii puteau să-și completeze studiile urmînd un curs pregătitor, destinat viitorilor dascăli și preoți pentru poporul de la sate. Într-o astfel de școală a învățat carte Efrem Zăcanul, « dascălul Sebeșului », unul din tălmăcitorii Paliei de la Orăștie.

Școala de la Orăștie a funcționat numai cu un număr de trei clase, fiind o școală elementară. În clasa I « alphabetaria » se învăța scrisul și cititul; începînd cu clasa a II-a se învăța sistematic limba latină și elină, la care ulterior s-au adăugat limba ebraică, matematica și catehismul. Pe vremea lui Gh. Rákoczy, numărul claselor se urcă la șase, introducîndu-se o dată cu această schimbare noi discipline ca: psihologia, metafizica, istoria, retorica, algebra și geometria. Obiectul principal de studiu continuă să fie limba latină, în timp ce studiul limbii grecești, ca și al celei ebraice, se reduce treptat. În același secol, al XVII-lea, mai este menționat, la Aiud, vestitul « Collegium Bethlenianum Alba Enyedense », transferat de Mihail Apaffy I de la Alba Iulia.

La Brașov este menționată încă din sec. al XVI-lea o « Schola Coronensis ». În timpul rectorului (directorului) Dominicus Prodnerus din anul 1586, școala a primit denumirea de « Gymnasium Coronense » [4]. Ulterior a devenit liceu complet, dîndu-i-se numele lui Honterus. Unele date cu privire la programa Scholei Coronensis, în anul 1698, le găsim într-un « Diarium », redactat de Michael Eckhard și inserat în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* (vol. 7, p. 618), în care sînt specificați autorii clasici studiați [5].

Un strălucit învățat, format pe băncile liceului Honterus din Brașov și, mai tîrziu, la Universitatea din Lipsca, a fost Ștefan Bergler, renumitul editor de texte clasice.

În afară de aceste școli, învățămîntul limbii latine a înflorit la Tîrgoviște, în școala de tip academic de sub conducerea profesorului, chiot de origine, Pantelimon Ligaridis. Format în anii tinereții la Institutul « Sf. Athanasie » din Roma, una din cele mai vestite școli ale faimo-

---

[1] Vezi N. Drăganu, *Mihail Halici, Contribuție la istoria culturală romînească în sec. XVII*, p. 92—94. Vezi și L. Bologa, *Komensky și școala romînească din Transilvania*, în Rev. de pedagogie, nr. 5 din 1957, p. 27.

[2] I. V. Orghidan, *Două cărți consacrate memoriei lui J. A. Komensky*, în Rev. de pedagogie, nr. 1 din 1959, p. 118—120.

[3] Regulamentul acestei școli este publicat în revista Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, Budapesta, 1910, p. 112—118. Trad. rom. se află în Rev. gen. a învățăm., XII, 1924, p. 440—446.

[4] Vezi I. Dück, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*, Kronstadt, 1845. Vezi Maria C. Marinescu, *Umanistul Ștefan Bergler*, Buc., 1943, p. 166—169.

[5] « In poetica classe legantur: P. Vergilius, poetarum princeps. P. Ovidius Naso, in elegiis primus, poetarum felicissimus, sed amatoria et huius modi alia procul a te. P. Papinius Statius, Claudianus, Quint. Hor. Flaccus, M. Annaeus Lucanus, Annaeus Seneca in tragoediis, Juvenalis, Martialis, Catullus, Tibullus, Propertius. In Historia Latini: Sallustius, T. Livius, lacteum orationis flumen fundit. Cor. Tacitus, Q. Curtius, probus legitissimusque historicus, Thucydides inter eos palmam obtinere creditur, elocutione, tota gravis et brevi densus sententiis, sanus iudiciis, actionis vitam dirigens. Orationibus et excursibus admirandus, Polybius, Plutarchus, via ad virtutem. In Oratoria: M. Tullius, Lucius Annaeus Seneca »...

www.cimec.ro

sului ordin iezuit, ajunge în Orient, îndreptîndu-se către 1646 spre curtea lui Vasile Lupu, unde fusese chemat ca profesor la «Colegiul din Iaşi»[1]. În drum este oprit de munteni în vechea capitală a Ţării Romîneşti, Tîrgovişte, şi angajat de postelnicul Constantin Cantacuzino ca profesor al celor doi fii ai săi mai mari, Drăghici şi Şerban, viitorul domn. Prezenţa acestui profesor la Tîrgovişte a determinat şi pe alţi boieri să-i solicite serviciile, luînd astfel naştere aci o şcoală umanistă de grad superior, numită «Schola Graeca et Latina»[2]. Fără îndoială că şcoala organizată de Pantelimon Ligaridis a fost în spiritul şi după modelul celor iezuite. Spre deosebire de «Schola Latina» de la Cotnari, care are caracterul unei «şcoli latine» propriu-zise, cu o durată de cinci ani, «Şcoala de la Tîrgovişte» era o şcoală de nivel superior. Deducem acest lucru din rapoartele adresate de Ligaridis «Propagandei», în care menţiona că la «Şcoala greacă şi latină» din Tîrgovişte ţinea lecţiile în limba greacă şi latină şi că deţinea două catedre, de logică şi de retorică; prin aceasta, programa şcolii era egală cu a colegiilor iezuite, apropiindu-se de colegiile academice[3]. Secondat de un alt profesor — şi acesta chiot de origine — Ignatie Petriţis, sosit în ţară cu ani în urmă, colaborator la «Îndreptarea legii» (1652) şi prelucrător al epopeii bizantine «Dighenis Akritas», el are meritul de a fi întemeiat prima şcoală de învăţămînt superior, premergătoare universităţii. În această şcoală, Ligaridis a supravegheat instruirea a doisprezece tineri, aparţinînd celor mai mari familii din Ţara Romînească[4].

Importanţa «Şcolii greceşti şi latine» de la Tîrgovişte constă în pregătirea epocii de intensă activitate culturală, inaugurată după 1679 de Şerban Cantacuzino, fost elev al şcolii, şi ilustrează o etapă importantă din istoria culturii şi învăţămîntului din Ţara Romînească, întrucît, acum, pe lîngă interesul pentru cultura greacă se naşte interesul pentru cea latină. De asemenea, şcoala îşi are semnificaţia ei şi sub un alt aspect: acela al propagandei catolice pentru a atrage la ideea unirii pe romîni, frînînd astfel înrîurirea exercitată de şcolile Reformei din Transilvania[5]. Şcoala academică de la Tîrgovişte, de tip umanist occidental, care a luat fiinţă pe pămîntul Ţării Romîneşti, a avut ca primi discipoli pe Şerban Cantacuzino, pe fratele acestuia, Drăghici, pe Daniil Panoneanul şi, poate, pe Radu, fiul lui Udrişte Năsturel, şi pe Matei, fiul adoptiv al domnului[6].

Studiul limbii latine a figurat la loc de mare cinste şi-n programul celor două «academii domneşti» din Bucureşti şi Iaşi. Elevii acestor «academii», care nu erau niciînd recrutaţi dintre fiii plugarilor şi ţăranilor, «cărora» — zice hrisovul dat de Alexandru Ipsilante în 1776 — «le este dată agricultura, păstoria şi ocupaţiunea obligatoare pentru lucrarea pămîntului şi creşterea vitelor», erau introduşi în primii trei ani în studiul gramaticii greceşti, după care începeau să studieze literatura greacă şi latină, cărora le consacrau alţi trei ani. Urmau alţi trei ani pentru studierea poeticii retoricii şi moralei lui Aristotel. După acest studiu, se făcea audierea, de-a lungul unui nou trieniu, a ştiinţelor universitare: aritmetica, geometria, istoria, istoria geografiei, filozofia aristotelică şi astronomia. O dată absolvit acest ultim ciclu, «elevii urmau să iasă din şcoală şi să-şi aleagă fiecare viaţa ce voieşte sau bisericească sau politică»[7].

---

[1] Vezi Victor Papacostea, *Originile învăţămîntului superior în Ţara Romînească*, în Studii, nr. 5 din 1961, p. 1138—1167.

[2] *Ibidem*, p. 1153.

[3] *Ibidem*, p. 1157.

[4] Din faptul că cei doisprezece tineri munteni stăpîneau bine cele două limbi clasice, s-ar putea deduce că la Tîrgovişte va fi funcţionat şi «o şcoală de gramatică» sub conducerea poate a lui Ignatie Petriţis sau a vreunui alt profesor. Vezi Papacostea, *op. cit.*, p. 1160.

[5] Vezi Papacostea, *op. cit.*, p. 1163.

[6] *Ibidem.*

[7] Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre romîni în epoca fanariotă*, Bucureşti, 1888, p. XVIII—XIX.

www.cimec.ro

Metoda de predare a limbilor clasice în cele două școli domnești era superioară celei întrebuințate în școlile occidentale, majoritatea profesorilor fiind educatori cu renume, care studiaseră la una sau două universități occidentale. Absolvenții celor două școli ajungeau la o stăpînire desăvîrșită a limbilor greacă și latină, așa cum e cazul lui Chesarie al Rîmnicului, absolvent al Academiei din București [1]. Tinerii Filipești, Florești, Ghiculești și Sturzești redactau în limba greacă mai elegant decît grecii neaoși [2]. Limba greacă se studia prin metoda parafrazării în limba vorbită, cultivîndu-se astfel amîndouă. Limba latină se învăța în mod obișnuit prin traducere atît în limba greacă veche cît și în cea nouă. Reputația la care ajunsese « Academia » din București făcea să fie frecventată de numeroși străini.

Un document aflat între fotocopiile venite de la Moscova și păstrat în Arhivele Statului din București ne arată că Andrei Mihailov, « traducătorul de limbă greacă de la departamentul treburilor din afară », era trimis la începutul veacului al XVIII-lea împreună cu solul Munteniei, David Ceaușul, în Țara Muntenească « pentru a învăța limba latină și celelalte științe ». Călătoria de studii a lui Andrei Mihailov urma să dureze pînă la porunca marelui suveran și pînă ce solul, David Ceaușul, se va fi înapoiat la Moscova [3]. Dintr-un al doilea document, din 26 mai 1707, aflăm că în anul 1705 a mai fost trimis în Țara Românească, pentru a învăța limba romînă, tînărul Danilo Vasili, elev al școlii de științe matematice și de navigație [4]. Trimiterea acestor tineri la învățătură în țara noastră își află explicația în faptul că învățămîntul la București cunoștea o epocă de înflorire, capitala noastră dispunînd, pe la 1705, de două importante așezăminte culturale, unul pentru studiile slave, în incinta Mînăstirii Sf. Gheorghe Vechi, și Școala de la Sf. Sava sau Academia Grecească, care a avut rolul de a ridica învățămîntul nostru la un nivel european. Datorită programului, în școala de la Sf. Sava s-a statornicit într-o formă oficială cultul pentru clasicismul greco-roman, pentru disciplinele filozofice și, după unele izvoare, chiar pentru medicină [5]. Ulterior aveau să se bucure de o situație preponderentă științele pozitive și limbile moderne. Teologia, care inițial deținuse un loc de frunte, primea neîncetat lovituri din partea învățămîntului filozofic și științific, prin noile curente de idei, introduse de Teofil Coridaleu și emulii săi, deschizîndu-se filozofiei drumul pozitivismului și al materialismului. Aceste curente găseau, la sfîrșitul sec. al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea, un climat favorabil de dezvoltare, la noi în țară, care lipsea la Constantinopol și în țările Orientului, aflate sub stăpînire otomană. Și nu este fără importanță faptul că unii dintre profesorii Academiei din București făceau un cald elogiu filozofiei cu tendințe ostile scolasticii, subliniind necesitatea luminării tineretului pe calea învățăturii libere, dezbărată de scolastica medievală, pe calea științei.

În sec. al XIX-lea, se observă că tendințele pentru sprijinirea învățămîntului științific sporesc. Învățămîntul clasic continuă totuși să aibă preponderență. Însuși Ion Ghica, preconizînd deschiderea de școli profesionale, în care tinerii să poată dobîndi o profesie sau o meserie « care să le fie un mijloc de viețuire », susținea deopotrivă « învățămîntul colegial », organizat după cel francez și mai ales german, cu un caracter pur umanist și, în același timp, limitat [6].

---

[1] Constantin Erbiceanu, *op. cit.*, p. XXXV.

[2] Const. Paparigopoulos, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, vol. 5, partea a II-a, Atena, 1925, p. 157.

[3] Victor Papacostea, *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București*, Studii, nr. 1, anul XIV, 1961, p. 115—121.

[4] *Ibidem*, p. 116.

[5] *Ibidem;* vezi și Hurmuzaki XIII, p. 217 (5), 219 (3), 227 (16) și 246 (8).

[6] Vezi D. Păcurariu, *Ion Ghica și unele probleme ale învățămîntului*, în Rev. de pedagogie, nr. 5, 1957, p. 21.

www.cimec.ro

« Învăţăturile clasice trebuiesc urmate — zicea Ghica — numai de acei oameni care prin perseverenţa lor sau prin lesnea lor poziţie în care se află sînt siguri că vor putea ajunge să dobîndească şi să merite titlul de om învăţat sau de doctor ». Recunoscînd din plin necesitatea dezvoltării învăţămîntului practic, I. Ghica simţea, totuşi, nevoia de a sublinia valoarea educativă a studiilor clasice. « Cunoaşterea comorilor culturii clasice are o deosebită importanţă — spunea el — pentru formarea gîndirii omului, pentru cultivarea sentimentelor înalte ». De asemenea sublinia faptul că cultura şi limbile clasice înlesnesc învăţarea istoriei, a filozofiei şi literaturii, care fac baza învăţăturilor colegiale, « ştiinţele care îmbogăţesc duhul şi-l pregătesc pentru descoperiri şi invenţii noi »[1].

După indicaţiile lui Ion Ghica, studiul limbii latine se făcea după sistemul francez, pe bază de lecturi şi traduceri din *Selecta e profanis*, *De viris illustribus urbis Romae*, epistolele lui Cicero, Cornelius Nepos, eglogele lui Vergiliu, Metamorfozele lui Ovidiu, Comentariile lui Cezar, discursurile lui Cicero, T. Livius, Salustiu şi Terenţiu. Paralel cu lecturile din autorii menţionaţi, se dădeau noţiuni de morfologie şi sintaxă latină şi se practicau exerciţii pentru căpătarea deprinderii de a scrie şi vorbi latineşte corect şi elegant şi pentru a versifica un subiect dat[2].

Dar necesitatea din ce în ce mai imperioasă de a se da învăţămîntului o orientare pozitivistă, cerută de realizările obţinute în tehnică şi ştiinţă, determină numeroşi intelectuali progresişti să-şi spună părerea faţă de şcoala timpului. O critică serioasă a învăţămîntului din ţara noastră, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, a făcut de pe poziţii materialiste, profesorul de ştiinţe fizico-chimice de la « Liceul Lazăr » din Bucureşti, Ştefan C. Mihăilescu. Reprezentînd tendinţele progresiste ale burgheziei care susţinea intensificarea dezvoltării industriale a ţării, profesorul Ştefan C. Mihăilescu a criticat învăţămîntul clasic, bazat pe studierea limbii latine, cerînd un învăţămînt ştiinţific mai extins, organizat în şcoli « reale », legate de nevoile producţiei capitaliste. Lupta lui pentru un învăţămînt « real » se reflectă cu prisosinţă în lucrarea *Industria şi rezbelul*. « Progresul — zice el — nu-şi va lua zborul lui puternic decît în atmosfera liniştită a păcii universale. Utopia de astăzi, mîine va deveni o realitate. Nu vă îndoiţi. Toate ideile mari sînt utopii la început... Aceia care vor saluta aurora erei de adevărată pace şi fericire, vor avea să aducă industriei mulţumirile lor adînci, precum şi geniului inventiv al ştiinţelor pozitive. Şcoală şi industrie: iată formula timpului. Popoarele care vor să trăiască şi aspiră la un viitor mare, să înalţe şcoala, să cultive industria »[3].

Interesul viu pentru o şcoală pusă în slujba poporului se reflectă în paginile « Contemporanului » din anii 1881—1891, în care au fost supuse unei analize atît planurile din învăţămînt cît şi manualele folosite în şcoli, dezvăluindu-se conţinutul neştiinţific, retrograd şi mistic al învăţămîntului, necorespunzător nivelului atins de ştiinţa contemporană. Glasul « Contemporanului » a arătat că ştiinţele naturii şi matematica aveau cele mai puţine ore, în comparaţie cu disciplinele umaniste. Ţinînd seamă de aceste critici, legile şcolare din 1898 şi 1899 au urmărit ca, în conformitate cu cerinţele dezvoltării capitalismului la noi, să dea învăţămîntului de cultură generală o organizare şi o orientare mai realistă, acordînd în planul de învăţămînt o mai mare importanţă ştiinţelor pozitive. Legea elaborată de Spiru Haret în 1898 realizează o modificare esenţială în configuraţia liceului, prevăzînd trifurcarea cursului superior în secţie clasică, modernă şi reală. În chipul acesta se acorda aceeaşi importanţă învăţămîntului real ca şi celui umanistic. Aceasta era, bineînţeles, o măsură impusă de dezvoltarea capitalismului în ţara noastră. Aceasta n-a rezolvat problema învăţămîntului nici pe departe, întrucît toate

---

[1] D. Păcurariu, *op. cit.*

[2] *Ibidem.*

[3] Vezi *Texte privind dezvoltarea gîndirii social-politice în Romînia.* Vol. I, Buc., Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 405—406.

www.cimec.ro

legile înfăptuite în sec. al XIX-lea, cît și cele ce au urmat nu au urmărit în esență decît transformarea din ce în ce mai accentuată a școlii și, în genere, a învățămîntului într-un mijloc de apărare și întărire a orînduirii capitaliste. Acest principiu avea să fie călăuzitor pentru întreaga politică a burgheziei și moșierimii în domeniul învățămîntului, pînă la 23 August 1944.

După această dată, în ansamblul măsurilor menite să înfăptuiască construcția socialismului în țara noastră, reforma învățămîntului din 1948 reprezintă un moment de bază al revoluției culturale, ducînd la ridicarea școlii noastre pe o treaptă mai înaltă. La baza învățămîntului din zilele noastre stă ca principiu asigurarea accesului spre știință pentru toți oamenii muncii și, concomitent, asigurarea unui fundament realist-științific.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

DIN NOU DESPRE VERSIUNILE ROMÎNEȘTI DIN CLASICI
Pe marginea unor traduceri din Aristofan[1]

DE

MIHAI NASTA

La această rubrică în Studii Clasice II din 1960, a fost publicată o dare de seamă a profesorului N. I. Barbu referitoare la traducerile din clasicii greci și latini. Cu acest prilej se arată că « dezbaterea în curs este abia un început, care, pe viitor, poate avea urmări cît se poate de favorabile pentru traducerile din autorii antici ».

În același spirit, al continuării unei dezbateri, au fost redactate observațiile de mai jos care discută calitatea unor *traduceri din Aristofan*, editate după eliberare (mai ales unele considerațiuni de ordin teoretic formulate aici justifică includerea acestui material într-o secțiune a publicației noastre care urmărește dezvoltarea studiilor umaniste în Romînia[2]).

Lipsa unui mănunchi de traduceri izbutite din teatrul lui Aristofan se făcea de mult resimțită în perspectiva de ansamblu a literelor romînești. Dacă moștenirea marelui clasic a fost cultivată la noi în ultimele decenii, fie și sporadic, datorim acest efort lăudabil regretatului Ștefan Bezdechi, care s-a ostenit cu traducerea și prezentarea unor piese din repertoriul aristofanian, mereu preocupat să ne dea o versiune autentică a textului grec. Totuși, elenistul de la Cluj nu a izbutit să publice o ediție integrală a comediilor în traducere romînească. Și volumul pe care-l vom lua în discuție, deși reprezintă colecția cea mai cuprinzătoare de traduceri din Aristofan, se oprește la jumătatea drumului: alegerea s-a limitat la patru comedii din cele

---

[1] Aristofan, *Teatru (Pacea, Păsările, Broaștele:* în romînește de Eusebiu Camilar și H. Mihăescu; *Norii:* în romînește de Demostene Botez și Ștefan Bezdechi), București, ESPLA, 1956. În colaborare cu D. Botez, Șt. Bezdechi publicase în 1955 o versiune îmbunătățită a traducerii sale din *Norii*, la aceeași editură, în colecția « Biblioteca pentru toți » cu o prefață de C. I. Balmuș. În cele ce urmează, vom lua în considerare unde va fi cazul și această ediție anterioară.

[2] Autorul prezentei discuții a mai publicat de altfel o recenzie la volumul Aristofan, *Teatru* în Gazeta literară din 21 martie 1957, p. 2 (la rubrica *Breviar)*. Articolul de acolo a fost scurtat pe alocuri în redacție și de aceea prezintă soluții de continuitate. Semnalăm aici o eroare care s-a strecurat în textul tipărit: în loc de *poeziei vechi* (r. 56 din col. I) trebuie citit *comediei vechi*. Revenind asupra unei traduceri recenzate cu ani în urmă, autorul și-a permis să reia cîteva observații din articolul sus menționat, deși, în general, de astă dată a insistat mai mult asupra unor probleme tehnice, mereu actuale.

www.cimec.ro

unsprezece păstrate. În forma ei finală, fiecare versiune a fost realizată pe baza colaborării dintre un elenist şi un poet consacrat — pe cît se pare nespecialist în problemele de filologie greacă. Precizarea filologului Haralamb Mihăescu despre aportul scriitorului Eusebiu Camilar, care « s-a ostenit să transpună versiunea în imagini cît mai artistice şi mai aproape de înţelegerea vremurilor noastre », se referă probabil la o modernizare a stilului şi la reliefarea pasajelor unde coloratura poetică era mai puţin evidentă. Oricum ar fi, în comparaţie cu alte încercări dinainte vreme, traducerile din Aristofan publicate la ESPLA reprezintă un progres vădit din multe puncte de vedere: exactitate, ţinută literară, prezentare grafică. Un singur aspect a fost neglijat cam frecvent, în mod regretabil: corectitudinea tiparului. Pentru evitarea unei asemenea situaţii se cerea mai multă grijă din partea editurii — respectiv a responsabilului de carte —, dat fiind că publicarea unui autor clasic impune consultarea specialistului ori de cîte ori mai subzistă îndoieli cu privire la particularităţi ale textului respectiv. Dintr-o erată minimală, de anexat la volumul *Teatru* publicat în 1956, spicuim deformările următoarelor nume proprii şi calificative: Heritele (pentru Haritele, în *Pacea*, v. 465), Ancipsias (pentru Ameipsias, numele corect al autorului de comedii menţionat la p. 222, n. 1), Taramènes (pentru Teramenes, în *Broaştele*, v. 544), Hemipos (pentru Hermipos, în *Norii*, v. 617 — o greşeală care nu figura în ediţia separată a piesei), Bellerephon (pentru Bellerophon, la p. 68, n. 1). Nu prelungim lista greşelilor de acest gen care s-au strecurat probabil în faza culegerii textului. Vom adăuga însă următoarea observaţie cu privire la transpunerea şi adaptarea numelor greceşti. Ediţia Aristofan apărută la ESPLA este mai omogenă decît antologia *Tragicii Greci*, publicată de aceeaşi editură. Totuşi am fi de părere că trebuie mers mai departe cu adaptarea numelor conform particularităţilor fonetismului romînesc. Mai ales cînd e vorba de răspîndirea unei opere clasice în masele largi, n-are nici un rost să păstrăm, alături de forme foarte fireşti ca Trigeu, Socrate, Eschil, Sofocle, Strepsiade, Fidipide, transliterări savante cum ar fi *Amphipolis*, *Dionysos*, *Charon*, *Cleonym* (dar *Keos* !), *ecclesia*, *Attica*. În primul rînd, după cum se vede, transliterările au fost uneori arbitrare (de ce Cleonym şi nu Kleonymos, după modelul Keos, Dionysos?). În al doilea rînd, redactorul de carte ar trebui să vegheze cu un ochi de expert asupra tuturor erorilor posibile atunci cînd se culeg nume şi denumiri în care abundă geminate, sau *k*, *ch*, *ph*, *y*, *ai*, *-es* şi *-os*. Prin exemplele citate mai sus am demonstrat că această vigilenţă a fost destul de frecvent înşelată chiar în cazul unor grafii relativ simple. Mai citäm fluctuaţii inexplicabile, cum ar fi Xantias (de exemplu în v. 1539 din *Broaştele*) şi Xanthias (ori de cîte ori se dau indicaţii scenice), Phrynikhos (p. 159 n. 3) şi Phrynicos (p. 222, n. 1). Nu avem nimic împotriva transliterării numelor greceşti explicate în note. Dar atunci nu trebuie să umblăm cu jumătăţi de măsură. La ultimul exemplu citat, mai adăugăm transliterarea incorectă Dactilos (cf. p. 369, n. 2: « Dactilos pe greceşte înseamnă şi dactil şi degete — *sic* — ») şi Köreis (p. 374, n. 1; de unde va fi apărut acest *o* cu tremă?). În sfîrşit trebuie să precizăm totuşi că adeseori în alegerea uneia dintre alternative (transliteraţie sau adaptare) un rol important îi revine *eufoniei* care va scuza uneori fluctuaţii şi compromisuri. Astfel, în textul traducerilor noastre, bunul gust a dictat păstrarea unor grafii de tipul *Kydoimos*, *Pisthetairos* şi *Euelpides* cu care sîntem întru totul de acord (Cidem, Pisteter şi Euelpid ar da sonorităţi meschine; în schimb trebuie transliterat corect Aias şi nu Aiax — o formă hibridă). Mai grave sînt erorile de tipar sau de redactare care alterează înlănţuirea logică a ideilor. Astfel, apar *versuri* dulci de fluier în loc de *viersuri* (*Pacea* v. 530) şi în altă parte o frază întreagă pierde înţelesul ei primordial: « Se spune că soluţiile greşite cresc în voie la Atena, dar că *aezii* au ei grijă şi le-ntorc în fel şi chipuri... » (Norii v. 654—6; de fapt e vorba despre *zei*, aşa cum se poate constata chiar la simpla confruntare cu textul mai corect al ediţiei anterioare — colecţia B P T).

O dată ce am epuizat capitolul erorilor de tipar şi de ortografiere a numelor — scăderi care nu pot fi puse, principial, în seama traducătorilor —, vom termina discuţia referitoare la

www.cimec.ro

prezentarea generală a lucrării oprindu-ne asupra concepției care i-a călăuzit pe autori în alcătuirea notelor și a introducerii (aceasta din urmă se datorează lui H. Mihăescu). Cititorul lipsit de cunoștințe speciale despre teatrul antic capătă informații utile despre originea comediei, ideologia epocii, aportul lui Aristofan, structura și conținutul pieselor sale. Introducerea, judicios redactată, nu se menține însă totdeauna la nivelul unei aprecieri *critice* a genului dramatic pe care-l reprezintă comedia veche, se mărginește să dea explicații cam simpliste diferiților termeni tehnici, nu analizează destul de nuanțat ideologia poetului, substratul atacurilor sale și modalitățile stilului aristofanian. Trebuia insistat mai mult asupra caracterelor distinctive care definesc prima perioadă din evoluția comediei atice: îmbinarea de cîntec și replici vorbite (structura epirematică), predominanța invectivei politice și a farsei grotești, inconsistența intrigii, funcțiile unor alegorii scenice etc. Părțile comediei au fost definite prin simpla enunțare a termenilor respectivi, însoțiți de o traducere etimologică în ghilimele. După ce am aflat că «intrarea corului pe scenă se numește *parodos*», explicația termenului — «trecere pe alături» — rămîne cam enigmatică (pe lîngă *cine* sau pe lîngă *ce* trece corul?). Lipsesc lămuriri despre *orchestra* și *scena* anticilor. Epirema este definită ca «expunere suplimentară a ideilor personajului». De fapt e pur și simplu o replică vorbită — cf. și termenul ῥῆσις — la fraza lirică intonată de cor. În *parabază* de obicei actorii se retrag și corul pășește singur în fața spectatorilor; deci structura epirematică este mai caracteristică pentru *parodos* (H. Mihăescu prezintă lucrurile invers). Nicăieri — nici la *parodos*, nici la *exodos* — nu se face apropierea cu tradiționalul convoi dionisiac, menționat la originea comediei (cu toate acestea în Aharnienii *parodosul* ne înfățișează tocmai o *faloforie*, cortegiu tipic dionisiac). Ar fi fost oportun să figureze indicarea diferitelor secțiuni ale comediei chiar în cuprinsul ediției care, așa cum a fost concepută, derutează cititorul modern, obișnuit cu diviziunea în acte și scene sau tablouri. În desfășurarea acțiunii abia dacă figurează cîteva indicații scenice sumare. Din edițiile *Les Belles Lettres* a fost preluat calificativul *melodramă*, inserat în cursive ori de cîte ori actorul sau corifeul intonează un recitativ liric. Fără explicații suplimentare, «publicul» din zilele noastre nu are de unde să cunoască acest termen tehnic, care a fost luat aici într-o accepțiune mai restrînsă, valabilă numai pentru eleniștii francezi din epoca modernă.

Interpretarea veridică a fenomenului Aristofan nu trebuie să tindă la idealizare sau la simplificarea exagerată a problemelor de istorie doctrinară și de sociologie pe care le implică analiza unei personalități complexe. Autorul introducerii a prezentat corect contradicțiile sociale și împrejurările istorice în care s-a maturizat opera poetului. În schimb, evoluția ideologiei sale se conturează foarte vag. Această poezie «doctrinară și de idei, de o măreție puțin obișnuită» nu s-a dezvoltat liniar; pledoaria poetului pentru pace este motivată în multe împrejurări de orientarea sa conservatoare. Latura tradiționalistă a convingerilor lui Aristofan devine un factor determinant mai ales în *Norii*, unde trebuia interpretată cu discernămînt poziția sa față de sofiști, menționîndu-se, măcar și în trecere, caracterul arbitrar al identificării lui Socrate cu un dascăl din școala sofiștilor (acest aspect al problemei a fost tratat cu înțelegere de C. I. Balmuș în prefața la ediția din B P T, p. 9—10; semnalăm totodată și prezentarea mai adecvată a părților din structura comediei, *ibidem*, p. 11—12). Predilecția arătată moravurilor arhaice de la țară și un sentiment de ostilitate crescîndă pentru fruntașii democrați care se îmbogățeau de pe urma războiului contribuie la situarea lui Aristofan printre apărătorii unei cauze umanitariste mereu actuale. La H. Mihăescu expunerea concepțiilor care inspiră tematica și tonul comediilor ar fi cîștigat în profunzime dacă se respecta ordinea cronologică a pieselor, pentru obținerea unei caracterizări dinamice a dramaturgului. Datorită unei prezentări cam neutre, în toate i se dă dreptate lui Aristofan; invectiva răutăcioasă și exemplele concrete de exagerare caricaturală au fost menționate foarte timid. Dacă ar fi să-l credem pe H. Mihăescu, pînă și Euripide, calul de bătaie al parodiei răsuflate din comedia veche, își merita într-un fel

www.cimec.ro

« şarja »! Cum rămîne însă cu Pericle? La un moment dat găsim o caracterizare judicioasă a psihologiei şi a metodelor de transpunere dramatică specifice comediei aristofaniene (psihologie sumară a personajelor, efecte de contrast, trăsături individuale îngroşate, deformare a unor aspecte ale realităţii). Desigur « Aristofan *cumulează* (sic) asupra unui personaj virtuţile sau lipsurile categoriei sociale din care face parte » şi « personajele negative ajung repede groteşti »; ar fi însă exagerat să susţinem că « *personajele pozitive se înalţă pînă la dimensiuni supraomeneşti* ». Deşi celebrează bunăvoinţa şi entuziasmul unor protagonişti cum ar fi Trigeu, Strepsiade, Fidipide, Diceopolis, sclavii de casă din *Cavalerii* sau personajele *Avuţiei (Plutos)*, în anumite situaţii « eroice » poetul nostru dezvăluie pe neaşteptate inconsistenţa lor himerică; cîteodată surîsul înduioşat se preface în batjocură de o cruzime rafinată, efortul zadarnic al eroilor de comedie fiind contemplat de la înălţime, de un satiric aproape deznădăjduit *(urbi et orbi docet castigando)*. Pe aceeaşi linie, e bine de precizat că seriozitatea care subzistă îndărătul glumelor trebuie atribuită intenţiilor şi căutată chiar acolo unde tonul uşuratic înşeală. Aproape nicăieri poetul nu afişează o « seriozitate impresionantă », deşi, de obicei, majoritatea replicilor ţintesc un obiectiv de interes public. Tocmai de aceea s-ar fi cuvenit să aflăm un comentariu judicios al traducerii, care să ancoreze orice aluzie în contextul epocii. În cele din urmă se poate afirma că studiul introductiv se resimte din pricina unor limite de ordin mai general, oferindu-ne un fel de medalion festiv cu anumite contururi prea simplificate.

Cu toate acestea, alături de alte studii introductive apărute în seria de traduceri din autorii clasici publicată la ESPLA (din păcate nu este vorba de o colecţie unitară), paginile consacrate lui Aristofan ne oferă un mănunchi de informaţii corecte (interpretarea cam fantezistă a părţilor din structura comediei, după părerea noastră, rămîne singura discrepanţă supărătoare). În definitiv lacunele se pot împlini prin consultarea unor lucrări de informare generală,, riguros alcătuite. Ca un aport meritoriu al introducerii (de consemnat şi ca principiu metodic), am reţinut observaţiile pe marginea problemei sclavilor (citat judicios ales la p. 18, iar mai departe o caracterizare a tipului de sclav în ultimele comedii, p. 19—20) şi pasajele care ilustrează stilul sau tendinţa comediei atice folosind judecăţi din antichitate (Aristotel, Quintilian), citate dintr-un istoric contemporan (Tucidide) sau din parabazele poetului.

După cum arătam înainte, este cu totul reprehensibilă neglijenţa editurii faţă de aparatul de note extrem de sărac şi *împrumutat* aproape literal ediţiei *Les Belles Lettres*. Aici traducătorul de specialitate şi autorul introducerii trebuiau să intervină mai energic, deoarece publicarea unui clasic dificil fără comentariul succint de rigoare (cel puţin la pasajele care conţin aluzii) constituie pur şi simplu o risipă de intenţii lăudabile (dacă cititorul pierde un *à propos*, nu gustă pe de-a-ntregul virtuozitatea traducerii). Or, traducătorii au arătat ingeniozitate în redarea jocurilor de cuvinte. Acolo unde acest exerciţiu le-a reuşit, figurează uneori şi o notă ca să-ţi dezvăluie resortul care l-a împins pe Aristofan să alunece pe lîngă înţelesul curent al cuvintelor sau să deformeze sonoritatea lor pentru obţinerea unor asociaţii hazlii (vom reveni mai departe asupra reuşitelor de acest fel din versiunea discutată). În principiu, socotim că împrumutarea (respectiv traducerea) unor explicaţii din alte ediţii nu contravine practicii curente de alcătuire a lucrărilor de popularizare sau de răspîndire a valorilor clasice. Desigur comentariul anexat numelui Fidonide (p. 327, n. 2) corespunde notei din *Les Belles Lettres:* « cuvîntul care constituie rădăcina numelui Fidonide înseamnă pe greceşte 'zgîrie-brînză, zgîrcit' » (Phidon qui est à la base de Phidonide, signifie « parcimonieux »). La fel s-a procedat în cazul fazanilor pe care-i creştea Leogoras (p. 330, n. 4; respectiv p. 168, n. 3 B.L.) sau în explicarea aluziei la regele Atamas (p. 342, n. 1: « regele Athamas purta o coroană pentru a fi sacrificat lui Zeus; respectiv: « le roi Athamas portait une couronne pour être sacrifié à Zeus » — B.L. p. 174, n. 1). S-ar fi putut evita poate un decalc servil; eventual o notă asupra ediţiei ar fi putut indica sursa de documentare. Apar totuşi, sporadic, unele contribuţii personale în aparatul explicativ;

www.cimec.ro

note care interesează publicul de azi. Reținem, de exemplu, raportarea unei replici la frămîntările de la Atena pentru rezolvarea problemei agrare, informațiile istorice despre Eubeea, explicarea cuvîntului Comos (care a fost reluată pe drept), notele referitoare la Pericle, Fidias, Pisandru etc. Prea succintă totuși prezentarea lui Cleon (p. 63, n. 3: « conducător politic atenian, mort la Amphipolis în anul 422 »). S-ar putea crede că inamicul numărul unu al poetului a fost un simplu figurant pe scena politică atenianăl Iată acum cîteva exemple de situații în care semnificația unor aluzii scapă cititorului din cauza lipsei oricărei lămuriri. Trigeu în *Pacea* cere trei bănuți: « să-mi cumpăr un purcel, Să mă împac întîi cu cele sfinte ! » (v. 380—381 din traducere). Nu e vorba aici de o jertfă oarecare ci de animalul tradițional ale cărui mădulare erau îngropate la oficierea unui cult de purificare și de mîntuire a sufletului: misteriile eleusine. Așa se explică de ce Trigeu cere un purcel cînd este amenințat cu moartea de vestitorul zeilor. Comicul situației nu a fost semnalat de adnotator. În altă parte Strepsiade va deplînge trîndăvia slugilor care înainte vreme puteau fi trase mai ușor la răspundere. Cu ce a schimbat războiul situația sclavilor? Fără altă precizare, cititorul rămîne dezorientat sau presupune că mîna de lucru servilă a devenit mai rară și mai scumpă. De fapt, într-o perioadă de lipsuri materiale tot mai apăsătoare, în vremea războiului peloponeziac, sclavii prea exploatați fugeau la dușmani (treceau în Peloponez). Pentru întocmirea unui comentariu judicios, specialistul nu se va limita îndeobște la materialul furnizat de notele din colecția Guillaume Budé, deoarece edițiile mai savante omit unele comentarii; în special aspectul istoric și tot ce ține de înțelegerea aprofundată a conținutului pînă nu de mult preocupa în mod inegal pe acești filologi, editori de texte. În general, comentarii foarte recente la textul comediilor nu oferă tot belșugul de informații pe care-l aflăm în ediții mai vechi. De la Van Leeuwen, operă care apare în livrări succesive la începutul secolului, nu cunoaștem altă lucrare cu adnotări mai bogate. Multe aspecte ale realității grecești din secolul V, reflectate de textul comediilor, au fost discutate în subsolul volumelor publicate de marele umanist olandez (v. de ex. Aristophanis, *Ranae*, cum prolegomenis et commentariis, Leyden, Sijthoff, 1896 sau ediția *Norilor*, concepută la fel — *ibidem*, 1898). Ne mai putem referi la autoritatea unor lucrări cum ar fi: edițiile parțiale sau integrale datorate lui Meineke, Kock, Dindorf, Elmsley, Blaydes, Hall-Geldard (oxfordiană), Radermacher (*Broaștele*; ediția a 2-a a apărut în 1954), Süss (aceeași piesă cu scolii alese reeditată în 1959), Rogers (9 volume cu traducere și comentarii, mereu reeditată) etc. etc. Pentru a cunoaște tot ce a produs erudiția europeană pînă la începutul secolului XIX, în strădania de a înțelege aluziile textului, există și o compilație a tuturor comentariilor mai semnificative ale interpreților lui Aristofan: *Notae in Aristophanem*, 3 volume, apărute la Londra în 1829. În sfîrșit, prea puțin au fost consultate edițiile speciale de scolii (cum ar fi, de ex., *Scholia in Aristophanem*, ed. Dübner, Didot, 1842). După cum se vede, există destule lucrări de erudiție și practica unor colecții moderne de traduceri, lipsite de cel mai rudimentar aparat exegetic, indispensabil pentru înțelegerea unui autor din antichitate, nu trebuie să-i descurajeze pe editorii noștri.

Cele spuse în legătură cu introducerea și notele nu afectează aprecierea muncii depuse de traducătorii volumului *Aristofan*. După lectura integrală și confruntarea pasajelor mai reprezentative, rămînem cu impresia unei transpuneri de merit, care a găsit adeseori tonalitatea adecvată, chiar dacă n-a izbutit să păstreze întotdeauna echilibrul clasic dintre violența invectivelor rustice și urbanitatea parodiei. Referindu-se la Plaut și la comedia veche din Atica, Cicero definește undeva cele două maniere de a provoca rîsul: « Duplex omnino est iocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum ». Această demarcație subtilă este foarte greu de restabilit adeseori în dialogul comediilor lui Aristofan, tocmai fiindcă protagoniștii nu se dau înapoi de la obscenități și cruditatea exprimării devine aproape intolerabilă pentru cititorul modern. Un singur element din caracterizarea lui Cicero trebuie să ne dea foarte serios de gîndit: în orice împrejurare efectul comic e căutat cu

www.cimec.ro

ingeniozitate. Chiar acolo unde sîntem dispuşi să criticăm elucubraţia puerilă, străluceşte un filon al invenţiei poetice. Pegasul înstrunat de poeţii emfatici s-a coborît pe scena comediei sub înfăţişarea unui cărăbuş, hrănit cu bălegar; venerabilii pritani afumă coapsele unei statui alegorice: şi-au mutat bucătăria acolo unde rîvneau mai înainte să-şi arate virilitatea! Asemenea descoperiri ale geniului comic vorbesc de la sine şi sugestia globală nu răsare dintr-un simplu calambur. Autorii traducerii au înţeles de obicei cum trebuie interpretată jovialitatea textului grecesc. Limba primelor trei comedii stilizate de Eusebiu Camilar se distinge prin vivacitatea firească a replicilor, reuşind să imite destul de bine pantomima verbală şi varietatea intonaţiilor. Undeva corul se adresează chipului cioplit al Păcii şi vorbirea romînească dezmiardă zeiţa cu simplicitate fraternă aşa cum grăia şi poetul elin:

Bine-ai venit, iubito! Sîntem veseli,
Şi ne-am gîndit oricînd numai la tine!
.....
O, tu, Zeiţa noastră mult rîvnită!
Şi numai tu oricînd ne-ai ajutat
Şi numai stăpînirea ta ne-a dat
Şi simpla şi plăcuta bucurie...
Turtă de orz crai şi mîntuire!...

Te vor primi acum viile,
Cu zîmbetele lor de veselie,
Te vor primi la fel smochinii tineri,
Şi pomii roditori vor fi iar veseli!...

CONDUCĂTORUL CORULUI — Dar unde-a stat ascunsă-atîta vreme
Zeiţa Păcii? Spune-ne, o, Hermes!

HERMES — Prea înţelepţi ţărani! De vreţi să ştiţi
Cum au răpit zeiţa, ascultaţi!

Ştiindu-vă răzbunători şi cruzi
Pericle se temea de un surghiun,
Şi vrînd să scape, el a aruncat
Scînteia şi a rupt-o cu Megara;
Din ea s-a ridicat vîrtej năprasnic
Şi de-al lui fum a lăcrămat Elada!
.....

Apreciem mai ales avîntul liric al ultimelor versuri intonate de cor. Elegant a fost redată de asemeni prezentarea caricaturală a conflictului din care s-a iscat vîlvătaia războiului. E interesant de notat că tocmai pasajele în care traducerea se îndepărtează de text tulbură limpezimea poetică a versurilor. Nu mă refer la obscurităţi de limbaj ale versiunii romîneşti ci la culorile mai terne care întunecă expresia. Versul « Şi ne-am gîndit oricînd numai la tine! » e prozaic şi de altfel nu figurează în original (unde se începe cu « χαῖρε, χαῖρ' ὡς ἀσμένοισιν ἦλθες, ὦ φιλτάτη· σῷ γὰρ ἐδάμην πόθῳ » care a fost redat în versurile 582—584 ale traducerii).

Versurile « Πολλὰ γὰρ ἐπάσχομεν πρίν ποτ' ἐπὶ σοῦ γλυκέα κἀδάπανα καὶ φίλα » au fost redate aproximativ prin « ... numai stăpînirea ta ne-a dat şi simpla şi plăcuta bucurie... » (de fapt e vorba de *plăceri suave* şi *gratuite*). Din punctul de vedere al căutărilor stilistice, unei anafore din textul grec (τῶν τε παλασίων... τῶν τε σύκων... τῆς etc.) îi corespund versurile care încep cu « Şi numai tu... Şi numai... Şi simpla... ». Îmbinarea graţioasă de iambi şi cretici e imitată în pasajul citat al traducerii de ritmul ascendent, pe cît se poate asemănător (vom reveni ulterior asupra corespondenţelor metrice la care au recurs traducătorii).

www.cimec.ro

Cam aceleași reușite și aceleași scăderi ne întîmpină la o cercetare mai atentă a celorlalte două comedii traduse de Mihăescu și Camilar. Astfel, de pildă, se înalță cu același lirism cîntecul pupezei în *Păsările:*»

...Io, Io, ito, ito
Veniți la mine frați și surioare,
Cîți vă hrăniți pe cîmpul ce cu grijă
Îl ară și îl seamănă țăranii,
Voi neamuri mii, ce orzul ciuguliți
...Și voi, ce stați
În văile cu rouă sau păziți
Plăcutele livezi din Maraton...
Și tu, sfranciog, cu pana numai floare!
Veniți și voi, veniți, veniți, dragi păsări
Ce-n stolurile largi, zburați, zburați,
Cu alcyonii pe întinsul Mării....
Veniți, să auziți o veste mare!
Ne-am hotărît acum să adunăm
Vestitul neam al zburătoarelor
Cu lungi grumazuri.

Traducerea este fidelă, versificația mlădioasă, cu fraze în arabesc care nu se poticnesc de limita versului (realizează de cîteva ori un *enjambement)*, cu epitete îmbinate grațios. Numai progresiunea ritmului te dezamăgește (iambi și anapești) dacă îți răsună melodia chemării în triluri sugerată de Aristofan. Iată și un dialog cu bufonerii din *Broaștele:*

ESCHIL — La orice scrii, se poate adăuga
În iambi, «blăniță», «ulcioraș», ori «sac»
Voi dovedi-o...
EURIPIDE — Să mi-o dovedești...
ESCHIL — Ți-o dovedesc îndată
DIONYSOS (către Euripide) — Hai recită...
EURIPIDE (recitînd) — «Cum spune zvonul cel mai larg, Egiptos
Plutea pe mări, cu cincizeci de feciori
Și-n Argos...»
ESCHIL — ... A pierdut un ulcioraș
DIONYSOS (către Euripide) — De ce ulcior vorbești? Te vei căi...
Mai spune-i un prolog să-l mai vedem...
EURIPIDE — În mînă c-un toiag, și-n piei de cerb,
«Într-un alai de torțe, pe Parnas,
Dionys...»
ESCHIL — ... A pierdut un ulcioraș!

Traducătorii s-au priceput să împartă pe alocuri versul la doi interlocutori și au menținut vioiciunea schimbului de replici. La confruntare am relevat însă și aici nuanțe sacrificate. Eschil se referă în mod explicit la prologurile *iambice* ale adversarului său (ἐν τοῖς ἰαμβείοισι); determinarea lipsește din traducere. Și tabloul cortegiului dionisiac comportă elemente specifice, redate cam vag; la Aristofan zeul apare *înconjurat* de blăni de cerb (probabil costumul menadelor din alai), *printre tirsuri* și făclii, sărind în fruntea corului (θύρσοισι καὶ νεβρῶν δοραῖς... πηδᾷ χορεύων). Formularea a fost mult simplificată.

Prin exemplele analizate mai sus, am arătat, credem, însușirile primelor trei tălmăciri. În cele ce urmează vom stărui asupra scăderilor care dăunează lucrării. O confruntare minuțioasă ne dovedește că textul a fost, în general, corect interpretat. Totuși, destul de frecvent se adoptă soluții cam forțate sau dimpotrivă se ajunge la transpunerea prozaică, aproape

www.cimec.ro

trivială. Într-un articol programatic, publicat în «Studii Clasice», se arată că o traducere fidelă «nu pierde nimic din original, nu adaugă nimic şi nu alterează conţinutul» şi, mai departe, «prima condiţie a vocabularului unei bune traduceri este aceea a proprietăţii termenilor». Chiar din citatele discutate de noi am relevat un exemplu de tălmăcire mai diluată — în urma intercalării unui vers superfluu. Vom arăta pe alocuri toată înţelegerea pentru o transpunere poetică (interpretare mai suplă a textului; în germană «eine Verdichtung»). Nu-şi găsesc însă justificarea *banalităţile poetice* (podoabele convenţionale), *regionalismele disparate*, *traducerea facilă*, soră cu vulgaritatea, obscurităţile (construcţia incorectă, versificaţia forţată, îmbinări prea eterogene de cuvinte). Iată mai jos cîteva cazuri concrete.

În *Pacea* sclavii îl hrănesc cu năduf pe gămanul cărăbuş. Una din replici exprimă tocmai acest sentiment:

> ... δὸς αὐτῷ τῷ κάκιστ' ἀπολουμένῳ
> καὶ μήποτ' αὐτῆς μᾶζαν ἡδίω φάγοι.

De ce mai era nevoie de expresia vulgară «să nu mai crape altfel de plăcinte!» cînd grecul a folosit optativul aoristului ἔφαγον *(«să nu mănînce* plăcintă mai suavă»)? Se arată o predilecţie deosebită acestui verb care mai apare şi la v. 157 («... să crape orz!»). La fel adeseori, unde trebuie calificat vestitul cărăbuş, vom fi mereu gratificaţi cu epitetele «putoare» sau «puturos», deşi undeva trebuia tradus prin «blestemat» (κατάρατος), iar în altă parte apărea epitetul grotesc (Zeus) *aruncătorul de bălegar* (Z. σκαταιβάτης, redat prin Z. puturosul!). Cum era şi firesc, trebuia găsit un echivalent pentru obscenităţile textului; versiunea spune adeseori lucrurilor pe nume într-un limbaj pigmentat. Dar vulgarităţile gratuite nu-şi au rostul. În *Broaştele* v. 45 din original «οὐχ οἷός τ', εἴμ' ἀποσοβῆσαι τὸν γέλων» a fost redat prin expresia bulevardieră «mă stric de rîs» (Heracles spune «nu pot să-mi gonesc rîsul»). La fel am judecat versurile 546—548: «Xanthias *crăceşte-n* faţă-mi o dănţuitoare trîntită pe covoare de Milet». Exemple de traducere aproximativă: «Stăpînul meu s-a îmbolnăvit ciudat, Dar nu de-o boală ce-i obişnuită, ßCi, uite, cam aşa: stă zile-ntregi / La cer cu ochii, întrebînd mereu, / Cu glasul aspru...» *(Pacea* v. 54—57). De fapt, sclavul le spune spectatorilor că Trigeu nu suferă de nebunia lor (*i.e.* a spectatorilor; probabil mania politicii), ci s-a îmbolnăvit de o *boală nouă;* stă ziua întreagă *gură-cască* (κεχηνώς) şi îl insultă pe Zeus (λοιδορεῖται τῷ Διί). Conţinutul a fost sărăcit. Mai departe a fost sacrificată metafora λήσεις σεαυτὸν τὰς πόλεις ἐκκοκίσας *(nu vezi că spulberi cetăţile noastre ca păstăile).* Imnul intonat de cor în *parodos* pare mai degrabă un fel de odă patriotică plagiată din Caragiale:

> Veniţi, fiţi gata pentru libertate!
> Săriţi, eleni, *acum ori niciodată*!

sau mai departe:

> Urîm dezmăţul însă fericirea
> Ne îndeamnă să jucăm fără să vrem!

Corifeul intonează la Aristofan un cîntec amplu şi demn: «să vină fiecare cu nădejdea mîntuirii...» Traducerea simplifică la maximum exprimarea din original. Unde e «ziua ostilă lui Lamahos care-şi arată zorile» (ἡμέρα ἐξέλαμψεν μισολάμαχος, redat prin «Lamahos e înfrînt»). Au fost omise «fronturile de luptă şi nesuferitele mantii stacojii», iar în tirada lui Trigeu nu mai figurează două distracţii favorite ale atenienilor care dau culoare locală: *colabul* şi *lenea sibarită* (vv. 343—344 din original). În schimb au apărut la Atena *cozonacii* (v. 1195); din *Norii* aflăm despre *felinarul* soarelui (v. 643). Traducătorii, care au ştiut de obicei să

www.cimec.ro

recurgă la limbajul savuros, se arată uneori foarte timizi, chiar acolo unde nu apar expresii obscene, şi cultivă tonalitatea minoră de romanţă-parodie:

... Ci vin lîngă noi,
Aşa ca gospodinele cinstite!
Noi te iubim atît! Şi suferim
De dorul tău de treisprezece ani!

De fapt tonul e mai imperativ (de acolo efectul comic):

ἀπόφηνον ὅλην σαυτὴν
γενναιοπρεπῶς τοῖσιν ἐρασταῖς

« te dezvăluie toată privirilor noastre, cum li se cuvine amanţilor, (te dezbracă) pentru noi ».

Inadvertenţe mai apar şi în versiunea *Păsărilor*. Astfel de exemplu, « ἤδε δ' αὖ κρώζει πάλιν trebuia tradus « cioara cîrîie *iarăşi îndărăt* ». Sînt omise de cîteva ori cuvintele care indică atitudinea vorbitorului (de exemplu, *comizeraţie* la v. 3 ὦ πονήρε sau la v. 12 ὦ τᾶν — pentru τάλαν, « nenorocitule »). În general, traducătorul a dat limbii sale coloratura vorbirii sfătoase cu moldovenisme *(ista, s-aşază, ţernă)*, arhaisme *(nime, ticnit, a pogorî)*, familiarisme (socotim că este de netolerat expresia « *trăsnit la minte* » — *Pacea*, v. 65). Citim la versul 38 din *Păsările* regionalismul inexplicabil *gloabe* (în accepţiunea « amenzi », pentru a traduce un χρήματα mai general). Adresîndu-se privighetorii, corul debutează facil în parabază:

Iubita mea *cu pletele de aur*
O tu, nepreţuită pasăre

În text era ὦ φίλη, ὦ ξουθή. S-a mers prea departe cu identificarea pasăre-femeie. Şi apoi chiar dacă dicţionarul ne dă la ξουθός accepţiunea galben-auriu, nu e greu de văzut aici că epitetul se referă la culoarea bălai-roşietic (cf. şi ξανθός cu această accepţiune în *Ant. Pal.* 12, 97). De altfel, pentru aceeaşi interpretare pledează şi traducerea Van Daele: « ô Chérie, ô *brune* ». La versul 774 « nefericiţi ca un vis » e absurd. Originalul distinge mizeria condiţiei umane (ταλαοὶ βροτοί) şi fragilitatea vieţii asemenea visului (ἀνέρες εἰκελόνειροι); două noţiuni care au fost contopite în mod arbitrar. La fel de prozaic e « zburdalnicul Eros » pentru Ἔρως ὁ ποθεινός *(rîvnitul, doritul)*. La versul 791, « veşnicul neam al nefericiţilor zei » schimbă cu totul înţelesul din original unde avem θεῶν μακάρων γένος (să fie în traducere o greşală de tipar — nefericiţii în loc de preafericiţi — ?) « Fecioraşi mofturoşi » pentru ἀπομωμοκότας (« care au renegat dragostea ») e facil, la fel şi vocabula modernă « ştampila cocostîrcilor » (σφαγίς) sau expresia « zbori aşa, *aiurea* ». În *stasimonul* din care am citat mai sus frazeologia e laborioasă, alegerea cuvintelor pe alocuri nepotrivită; de exemplu: « dobîndă de hrană » (traducerea literală a lui βιότου χρῆσιν); « ... nici nu veţi mai şti ce să mai faceţi cu *avuţiile* / Aşa de multe *avuţii avînd* ». Balast de atributive: « cei ce iubesc... cei ce-i iubesc... cocorul cel ce vesteşte cîrmaciul cînd » etc. Nu sună corect replici de felul acesta:

Dar încă tot jucaţi? *(Pacea*, v. 331)
.....
Vă laud, căci e *totul* ce-aţi săvîrşit mai bun

(Broaştele, v. 694)

sau accentuarea *Théoria* (reluată mereu, vezi de exemplu p. 58 şi 67) şi *Pelóps*. Printr-o perifrază trebuie evitată forma barbară « un saión » *(Pacea*, v. 1299) care în greceşte n-ar putea fi decît un genitiv plural (e vorba de tribul *sailor* sau al *saienilor)*. În schimb, jocurile de cuvinte au fost redate cu ingeniozitate (v. de exemplu *Păsările*, vv. 290 şi urm.).

www.cimec.ro

În *Broaştele* se impune atenţiei noastre parodia stilurilor, sugerată cu talent de traducători; ciocnirea ideilor şi dezbaterea amplă din *agon* constituie de asemeni secţiuni realizate ale traducerii. Mai ternă e versificaţia şi expresia corurilor, unde nu corespunde mereu tonalitatea lirică şi lîncezeşte ritmul. Cîteva obiecţii: versul 1307 « La loc frumos, ce-am strîns din loc frumos ! » nu e destul de explicit. « Hades cel lipsit vederii noastre » e un nonsens (în original apare doar « tărîmul nevăzut »). O expresie de un gust îndoielnic este: « ochii care ucid ca nişte gheare »; provine şi aici din contopirea unor epitete distincte (φόνια δερκόμενον μεγάλους ὄνυχας ἔχοντας). La v. 555 λῃρεῖς înseamnă « flecăreşti, baţi cîmpii » (a fost tradus prin « a bîrfi »). E interesantă traducerea odei care introduce agonul (vv. 814—829):

« ... Aprigă bătălie va fi, în fulgere de coifuri,
Între stihurile cu aripi şi peneturi, şi între falsele dulcegării
Cînd omul daltei mărunte va sta să înfrunte poetul
Cu minte scăpărătoare şi înaripate cuvinte !

Avem în aceste versuri un exemplu concludent de *transpunere liberă a textului*, soluţie adoptată în multe pasaje lirice ale traducerilor semnate de Mihăescu şi Camilar. A fost omisă expresia σκινδαλάμων παραξόνια (rumeguş presărat din goana carului pe sub osii) şi s-a tradus aproximativ φρενοτέκτονος ἀνδρὸς ῥήματ' ἱπποβάμονα (cuvinte călare pe armăsari ale bărbatului cu minte dibace).

Norii (tălmăcire de Ştefan Bezdechi şi Demostene Botez) reprezintă o variantă ameliorată a lucrării apărute în colecţia *Biblioteca pentru toţi* (vezi totuşi rezervele de mai sus în privinţa corectitudinii). Colaborarea între specialist şi poet şi-a propus probabil să îmbunătăţească stilul. Faţă de prima versiune, publicată de Ştefan Bezdechi în 1924 la Cultura Naţională, progresul este evident. A fost ameliorată versificaţia prin respectarea mai strictă a metrului. O iniţiativă binevenită: desfiinţarea rimelor cam ieftine care figurau în E.C.N., eliminarea neologismelor şi a modernismelor, proprii unui limbaj prea familiar. De exemplu:

« Pe Haos, pe văzduh, pe-al Universului *ventilator*
N-am văzut încă pîn-acum un om aşa neştiutor
(E.C.N., p. 61)

a fost îndreptat sub forma:

« Pe-a Universului suflare, pe Haos gol şi pe Văzduh
Eu n-am văzut în viaţă un om atît de necioplit
(ESPLA, Teatru, v. 685—686)

Haos gol rămîne un pleonasm supărător dar, cel puţin, a fost înlăturat *ventilatorul !* Pe alocuri, tendinţa de a înlocui neologismele nu ţine seama de anumite situaţii speciale. În parabază « nu mi-*am expus* copilul » (care mai figurează încă în traducerea B.P.T.) redă întocmai noţiunea din original: ἐκτιθέναι παῖδα, « a expune un copil » (în văzul trecătorilor, pentru a fi preluat eventual de un cetăţean milos). Aristofan face aluzie la o practică destul de barbară din vremea lui, arătînd că şi primele sale comedii au fost *expuse* şi reprezentate apoi de altul (autorul fiind minor). Trebuia păstrat în traducere « mi-am expus copilul », cum era la Bezdechi, « mi-am părăsit » fiind prea slab. În aceeaşi parabază înlocuirea lui *alianţă* prin *prieteşug* şi a cuvîntului *titluri* prin *nume* nu aduce nimic nou. Primul exemplu (la v. 533 din original) în traducere literală sună astfel: « de-atunci mi-aţi lăsat chezăşia fidelităţii (πιστά γνώμης ... ὅρκια) » şi al doilea: « nu încerc să vă înşel prezentînd de două ori sau chiar de *trei ori acelaşi lucru* ». Revizuirea traducerii ar fi dus la un rezultat optim dacă se eliminau în primul rînd cuvintele de prisos. Ştefan Bezdechi nu ezita să folosească neologisme care banalizau conţinutul. În această privinţă s-au realizat mari progrese din străduania de a conferi omogenitate vocabu-

www.cimec.ro

larului: *măscărici* (v. 578 ESPLA) e mai sugestiv decît *bufon*, oarecum anacronic în secolul V î.e.n. (poate că distonează totuşi *ghiuj*, folosit aiurea); la fel Zeus *domnitorul* (v. 624 ESPLA) care a eliminat varianta *suveranul; a domni* pentru *a trona*, *născociri dibace* pentru *ingenioase* etc. Dece nu s-a mers pînă la capăt în trierea vocabularului, tolerîndu-se anacronisme cum ar fi *fanfara* (v. 599, ESPLA) şi *felinarul* (v. 643, ESPLA)? Pe alocuri, destul de rar, stilizatorul nu-şi atinge scopul. Fraza se înţepeneşte în «rostirea-i strămoşească» şi acolo unde nu este lezat bunul gust, are de suferit corectitudinea gramaticală. Exemple: «*În ce priveşte însă eu*, deşi sînt mare ca poet...» (v. 602); «Şi *tu cel ce stă* pe stînca Parnasiană şi luceşte / În mijlocu-atîtor torţe cu bacante delfiene / Nobilă figură amică a lui comos Dionysos» (p. 366; ultima parte mai mult tradusă din *Les Belles Lettres «noble figure, l'ami de Dionysos»);* «Cînd unul *o făcea pe caraghiosul* sau poate îşi îngăduia / Să facă o modulaţie întortocheată...» (v.1008). Cîteodată se încearcă din nou o modernizare (stilizare nereuşită a traducerii Bezdechi): «mai bine *m-ar fi trăznit atunci sincopa*» (mai corect în versiunea anterioară «decît aşa mai bine ochii mi-aş fi scos»).

Cîteva cuvinte despre *factura versificaţiei* în cele patru comedii traduse. Versul dialogurilor de comedie era în antichitate trimetrul: seria celor şase picioare iambice care admiteau în anumite locuri substituiri *(spondei, tribrahi, anapeşti, dactili* sau chiar *proceleusmatici)*. Datorită acestor posibilităţi se evita monotonia — isosilabismul şi cadenţa prea regulată (de altfel ritmul cantitativ nu mai poate fi redat în versificaţia şi prozodia limbilor romanice, bazate pe succesiunea accentelor dinamice — de intensitate). Traducerile Mihăescu - Camilar au adoptat un vers de zece silabe care alternează într-o proporţie inegală cu versuri de douăsprezece sau de unsprezece silabe. În părţile corale se recurge la combinaţii de iambi şi anapeşti, mai rar la dactili (varietatea metrelor lirice este sugerată destul de palid; versurile au fost numai pe departe «adaptate ritmului antic»). Ştefan Bezdechi şi Demostene Botez au ales tetrametrul iambic *(octonarul)* care în tiparele adoptate de traducători oscilează între şaisprezece, şaptesprezece şi optsprezece silabe. Emistihurile sînt marcate clar şi în forma lărgită se intercalează o silabă neaccentuată după cezură sau la sfîrşitul versului.

Iată cîteva exemple:

Ce lungi sînt nopţile, o zei, sînt parcă fără de sfîrşit!
.....
E bine dacă este aşa să-mi trag şi eu o cergă în cap
Dar vai de mine, bietul om, nici n-am răgaz să aţipesc
.....
Taci. Nu-mi vorbi copilării; iar dacă de-al tău tată eşti
Îngrijorat să nu ajungă cumva un muritor de foame,
Atunci tu să-mi ajungi ca dînşii şi lecuieşte-te de cai.
.....
Se zice că la ei sînt două metode de argumentare
E una tare, alta slabă, dar că, din două, *acea* slabă
E mai tare cînd e vorba *ca să susţii* nedrepte pricini...

Versul poate să pară pe alocuri laborios şi frazeologia cam forţată (fraza trebuie să umple versul, uneori prea amplu). De vreme ce toţi colaboratorii volumului Aristofan elimină rima (cum era normal în traducerea metrelor antice), ne aşteptam să apară în dialoguri aceleaşi forme de versificaţie în cele patru comedii pentru a păstra, în mod convenţional, echivalentul trimetrilor din original (care oscilează între douăsprezece şi optsprezece silabe). Sub raportul versificaţiei din părţile dialogate, neconcordanţa soluţiilor adoptate de traducătorii volumului *Teatru* este de-a dreptul supărătoare. Cu toate acestea, în *Norii*, cititorul fără noţiuni precise de versificaţie percepe un metru al vorbirii emfatice, propriu recitărilor din amfiteatru. Decasilabii sau endecasilabii din traducerile Camilar-Mihăescu au respiraţia scurtă şi scot în evidenţă bufoneria uşoară, rostirea grăbită a replicilor (care ne sugerează cupletele satirice). Asemenea

www.cimec.ro

forme își făceau apariția numai în anumite secțiuni ale spectacolului de comedie — în *agon* de pildă și ori de cîte ori încăierarea atinge un paroxism.

La capătul acestor considerațiuni se impun cîteva aprecieri de ansamblu. În volumul Aristofan, *Teatru*, au fost reunite cîteva traduceri literare, cu un stil personal, colorat, din care nu lipsesc expresii plastice populare și, cîteodată, invenții verbale. Ne dezamăgește într-o măsură oarecare versificația, inegală și neomogenă de la un autor la altul. La o confruntare mai atentă cu originalul am constatat că nu s-a urmărit în mod constant o redare fidelă a textului grec. În sfîrșit, latura cea mai vulnerabilă a traducerii o reprezintă pasajele unde s-au făcut concesii unui limbaj cam prozaic și efectelor facile. Discuția noastră a urmărit în primul rînd să scoată în evidență anumite deficiențe care ar trebui evitate pe viitor. Colaborarea unor oameni de litere la opera filologică de interpretare și transpunere a poeziei clasice trebuie prețuită la justa ei valoare. Oricine poate să-și dea seama cît a cîștigat traducerea Bezdechi de pe urma unei reelaborări literare. Deși în primele trei comedii versificația îi aparține lui H. Mihăescu (efort meritoriu, adeseori încununat de succes), e lesne de presupus că aportul scriitorului Eusebiu Camilar a determinat în egală măsură o îmbogățire stilistică. Cît privește rezultatul final, se poate afirma că traducerea fidelă și autentică ar avea mai mult de cîștigat de pe urma unei transpuneri directe, aproape mimetice, în proză ritmată. Cu toate acestea lucrarea publicată la ESPLA aduce o contribuție extrem de interesantă la opera de răspîndire a valorilor clasice; ea rezistă în multe părți examenului critic și se citește cu plăcere.

Apar astfel realizări parțiale care pregătesc o înfăptuire majoră pe care o întrezărim în anii ce vin: publicarea clasicilor greco-latini în traduceri filologice integrale.

www.cimec.ro

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÎNEASCĂ (1962) *

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂȚI

1. *Bibliografia lucrărilor de lingvistică apărute în țara noastră de la 1 mai 1961 pînă la 1 mai 1962.* LR, XI, 1962, 4, p. 445—491.
2. M. Comșa, M. D. Matei, E. Comșa, C. Preda, *Dare de seamă asupra sesiunii științifice a Institutului de arheologie, 15—21 mai 1961.* SCIV, XII, 1961, 2, p. 155—202; versiune rusă, Dacia, V, 1961, p. 556—565.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din R.P.R., tipărite în țară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanților străini publicate la noi. Dintre recenzii au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele romînești (despărțite de indicațiile bibliografice ale acestora printr-o bară verticală). Lucrările litografiate și manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croșete, indicații asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat șantierele consacrate altor civilizații decît celei greco-romane numai în cazul cînd a fost găsit material grecesc și roman, semnalînd sumar natura acestui material. La capitolul *Traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor traduși; în cadrul celorlalte capitole s-a ținut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni. Au fost incluse și unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenți.

Deoarece strîngerea documentării din publicațiile puțin accesibile întîmpină dificultăți, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea să ne semnaleze contribuțiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicațiilor despuiate:

Acta Log	= *Analele Universității din București. Seria Acta Logica.*
AUB	= *Analele Universității din București. Seria științe sociale.*
AUI	= *Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași (serie nouă). Secțiunea III (științe sociale).*
CF	= *Cercetări filozofice.* București, Ed. Academiei R.P.R.
CL	= *Cercetări de lingvistică.* Cluj, Ed. Academiei R.P.R.
CLTA	= *Cahiers de linguistique théorique et appliquée.* București, Ed. Academiei R.P.R.
Dacia	= *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne.* București, Ed. Academiei R.P.R.
EHPS	= *Études d'histoire et de philosophie des sciences.* București, Ed. Academiei R.P.R.

www.cimec.ro

3. Em. Condurachi, *L'archeologia romena dopo un secolo di esistenza.* Archeologia classica (Roma), XII, 1960, p. 226–230.
4. I. Fischer, *Bibliografia clasică romînească (1961).* StCl, IV, 1962, p. 367–379.
5. D. M. Pippidi, *'Apologia' lui André Bonnard. Amintirea lui Concetto Marchesi.* StCl, IV, 1962, p. 363–365.
6. R. Vulpe, *Grigore Florescu.* [Necrolog şi bibliografie.] SCIV, XII, [1961, 2, p. 419–422.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

7. A. Graur, *«Être» et « avoir » chez Homère.* [Pentru noţiunea de « a avea », folosirea turnurii ἐμοί ἐστι faţă de ἔχω este mai frecventă în Iliada decît în Odisseia, ceea ce dovedeşte caracterul mai recent al acesteia din urmă.] Minoica und Homer, Berlin, 1961, p. 20–23.
8. C. Poghirc, *Македонизмы у Евпипида.* [ἀμαλός, δαίτας, γυάλας.] StCl, IV, 1962, p. 315–318.
9. Sebastiana Popescu, *Exprimarea factitivului în limba greacă.* [Procedee vechi (*-eyō*) şi creaţii noi (-σκω, forme active de la verbe medii, aoriste sigmatice, denominative în -όω, -ύνω, -ίζω, -άζω, -αίνω).] StCl, IV, 1962, p. 29–34.
10. I. I. Russu, *Seirenes.* [Cuvînt indo-european, probabil trac, de la **g'her* « a ruga, a dori, a iubi ».] StCl, IV, 1962, p. 319–331.
11. C. Săndulescu, *Studiu asupra onomatologiei ceramice greceşti.* [Concluzii asupra formei, materialului, modului fabricării şi utilizării vaselor.] StCl, IV, 1962, p. 35–48.
12. F. Vanţ-Ştef, *Aoristul sigmatic cu flexiune tematică.* [Reprezintă o adaptare a aoristului sigmatic (atematic) la aoristul radical tematic, sprijinită de existenţa aoristului subjonctiv.] StCl, IV, 1962, p. 19–28.

FVL = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* Sibiu, Ed. Academiei R.P.R.
IMRU = *Din istoria medicinii romîneşti şi universale.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
LR = *Limba romînă.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
MA = *Materiale şi cercetări arheologice.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
Ortodoxia = *Ortodoxia, revista Patriarhiei romîne.* Bucureşti, Institutul biblic.
RFRG = *Revista de filologie romanică şi germanică.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
RJS = *The Rumanian Journal of Sociology.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
RL = *Revue de linguistique.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
RRH = *Revue roumaine d'histoire.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
RSS = *Revue des sciences sociales.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCB = *Studii şi cercetări de bibliologie.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCIA = *Studii şi cercetări de istoria artei.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCIV = *Studii şi cercetări de istorie veche.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SCSI = *Studii şi cercetări ştiinţifice.* Iaşi, Ed. Academiei R.P.R.
SCL = *Studii şi cercetări lingvistice.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SLU = *Studii de literatură universală.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice şi filologice.
ST = *Studii teologice.* Bucureşti, Institutul biblic.
StCl = *Studii clasice.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
Studii = *Studii, revistă de istorie.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R.
SUC = *Studia Vniuersitatis Babeş-Bolyai.* Cluj.

www.cimec.ro

B. Limba latină

13. A. Graur, *Double suffixation des noms d'habitants.* [Tipurile *Neapolitanus* (*-ιτης* + *-anus*), *Gallicanus* (*-icus* + *-anus*), născute din necesitatea de a distinge substantivele de adjective.] Acta antiqua (Budapesta), X, 1962, 1–3, p. 119–121.
14. M. Iliescu, *Observaţii asupra evoluţiei propoziţiilor completive introduse prin* ut *şi* ne. [Completivele cu *ut* se dezvoltă în epoca clasică, fiind înlocuite în epoca tardivă prin construcţii infinitivale sau prin conjunctiv fără conjuncţie; înlocuirea prin *quod* e extrem de rară; propoziţiile negative cu *ne* corespund atît celor afirmative cu *ut*, cît şi celor fără *ut*; tardiv s-a dezvoltat *ut ne* şi *ut non*.] SCL, XII, 1961, 4, p. 487–493.
15. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 327 p. | SCSI (Filologie), XII, 1961, 1, p. 109–112, St. Cuciureanu; CL, VI, 1961, 1, p. 209–218, I. I. Russu.
16. S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia minor.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1961, 161 p. | SCL, XIII, 1962, 1, p. 85–86, H. Mihăescu.
17. L. Stoianovici, *Semantismul termenului* domina. StCl, IV, 1962, p. 333–339.
18. I. Şiadbei, *Contribuţii la studiul latinei orientale (IV). Asupra elementului latin din neogreacă.* [Pe baza împrumuturilor latine din neogreacă, se trag concluzii privind ariile de inovaţii în latina orientală: două arii, una meridională, legată de Italia sudică, alta septentrională, danubiană.] SCL, XII, 1961, 4, p. 495–513.

C. Lingvistică indo-europeană

19. Vl. Bănăţeanu, *Observaţii în legătură cu termenii pentru arbuşti în limba armeană.* [Majoritatea îşi au originea în substrat (etimologia acestora poate fi dedusă din prezenţa termenilor în urartică, hurrită şi georgiană); există şi un fond de împrumuturi din siriacă, iraniană (partă), arabă şi greacă; pentru arbuştii care trăiesc în Europa se păstrează unii termeni indo-europeni.] SCL, XII, 1961, 4, p. 515–540.
20. Vl. Bănăţeanu, *Problema lexicului urartic în limba armeană.* [Etimologia a 33 de termeni.] SCL, XIII, 1962, 2, p. 257–279.
21. I. Fischer, *La description phonologique des langues disparues (Applications aux langues de l'Italie ancienne).* [Vezi bibliografia 1961, nr. 27.] StCl, IV, 1962, p. 5–17.
22. Th. Simenschy, *Pro domo.* [Răspuns la recenzia Tr. Costa, SCL, XI, 1960, 1, la *Gramatica limbii sanscrite*; vezi bibliografia 1960, nr. 33.] AUI, VII, 1961, p. 231–239.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

23. A. M. Frenkian, *Les travaux de Paul Henry et de Hans-Rudolf Schwyzer sur Plotin et les « Ennéades ».* Maia (Bologna), XII, 1960, p. 289–309.
24. A. M. Frenkian, *L'Ennéade IV 7 de Plotin et l'édition d'Eustochius.* Maia (Bologna), XIII, 1961, p. 197–208.
25. A. Graur, Multa contingere uirga *(Iuvenal, VIII, 7).* [*Contingere uirga* = « a atinge (pentru a arăta) cu bățul »; *multa* e adverbial, hypallage pentru *multum*.] StCl, IV, 1962, p. 241–243.

www.cimec.ro

IV. METRICĂ, VERSIFICAȚIE

26. M. Nasta, *Considérations sur les caractères distinctifs du mètre grec.* [Caracterizarea evoluției trimetrului iambic, hexametrului etc.; discutarea clasificării tipologice a lui J. Lodz; regularitatea construcției metrice în strofele liricii corale.] CLTA, I, 1962, p. 135–151.

V. ISTORIE LITERARĂ

27. N. I. Barbu, *Cicéron peintre des hommes et homme d'action.* Acta Sessionis Ciceronianae Varsoviae habitae, Varșovia, 1960, p. 29–35.
28. V. Bria, *Imnul dragostei (I Corinteni XIII, 1–13) în omiliile sf. Ioan Gură de Aur.* ST, XIII, 1961, 5–8, p. 427–436.
29. E. Cizek, *O anumită tehnică literară în cîteva biografii ale lui Suetonius.* [Denigrarea graduată.] AUB, IX, 1960, 18, p. 305–318.
30. E. Cizek, *Aspecte ideologice în literatura latină a epocii lui Nero.* [Ideologia aristocrației romane în anii 54–56, pe baza textelor lui Calpurnius Siculus și Seneca.] StCl, IV, 1962, p. 221–240.
31. I. G. Coman, *Mama fericitului Augustin.* [Studiu biografic.] ST, XIII, 1961, 5–8, p. 391–409.
32. F. Edelstein, I. Winkler, *Poziția lui Tacitus față de armată, popor și provincii.* StCl, IV, 1962, p. 245–274.
33. A. M. Frenkian, *Curs de istoria literaturii grecești. Epoca clasică, secolele al V-lea și al IV-lea î.e.n.* București, Ed. didactică și pedagogică, 1962, 351 p.
34. Fl. Fugariu, *« Personajul anonim » în epopeea homerică.* [Personaj colectiv care comentează acțiunea.] StCl, IV, 1962, p. 71–78.
35. Gh. Guțu, *Privire asupra cărții a II-a a Eneidei.* [Structura cîntului: tragedie narată (1–558), epopee propriu-zisă (559 – sfîrșit).] StCl, IV, 1962, p. 211–219.
36. M. Hetco, *Puncte de vedere în critica literară la Quintilian.* AUB, IX, 1960, 18, p. 283–287.
37. A. Piatkowski, *Curs de istoria literaturii grecești. Epoca preclasică, secolele al IX-lea – al VI-lea î.e.n.* București, Ed. didactică și pedagogică, 1962, 375 p.
38. A. Piatkowski, *Personificări și abstracții la Alcman.* AUB, IX, 1960, 18, p. 319–324.
39. A. Piatkowski, *Stesihoros din Himera și posteritatea literară.* SLU, III, 1961, p. 25–34.
40. L. Rusu, *Eschil, Sofocle, Euripide.* București, Ed. tineretului, 1961, 432 p.
41. N. Ș. Tanașoca, *Valoarea și funcțiile elementului narativ în comedia plautină.* StCl, IV, 1962, p. 177–187.
42. I. Vesa, *Așa-zisa „Anafora a sf. Hipolit Romanul".* ST, XIII, 1961, 5–8, p. 437–444.
43. T. Vianu, *Începuturile realismului în Antichitate într-o prezentare modernă.* [Pe marginea lucrării lui E. Auerbach, *Mimesis.*] StCl, IV, 1962, p. 349–358.
44. R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio.* Studi Ovidiani, Roma, 1959, p. 39–62.

VI. ISTORIA FILOZOFIEI ȘI A ȘTIINȚELOR

45. I. Banu, *Materialismul și dialectica școlii hipocratice.* IMRU, p. 33–48.
46. D. Bădărău, *Le nombre chez les premiers Pythagoriciens.* Acta Log., V, 1962, 5, p. 87–101.
47. V. L. Bologa, *Marginalii iatroistorice la opera poetică a lui Ovidiu.* IMRU, p. 49–52.
48. N. Botnariuc, *Théophraste – botaniste et biologue.* EHPS, p. 125–134.

www.cimec.ro

49. A. M. Frenkian, *Langue et philosophie: la notion d'ἀρετή et l'Éthique d'Aristote.* Helikon (Napoli), I, 1961, p. 439—448.
50. Ath. Joja, *Studii de logică.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 391 p. | SCB, IV, 1961, p. 226—232, D. Bădărău.
51. Ath. Joja, *Éléatisme et logique formelle.* EHPS, p. 243—287.
52. Ath. Joja, *Formes logiques et formation sociale chez Aristote.* RSS, VI, 1962, 1, p. 11—45, şi RJS, I, 1962, p. 103—137.
53. Ath. Joja, *Logique et métalogique du principe d'identité.* Acta Log., V, 1962, 5, p. 7—44.
54. C. Săndulescu, *Arta medicală hipocratică.* IMRU, p. 19—31.
55. A. Piatkowski, Ἑκὼν ἁμαρτάνειν. [Problema etică a erorii voluntare; surse, poziţii adoptate de diverşi gînditori greci.] StCl, IV, 1962, p. 79—93.

VII. ISTORIA RELIGIILOR

56. N. Balca, *Concepţia despre lume şi viaţă în teologia fericitului Augustin.* ST, XIV, 1962, 3—4, p. 183—201.
57. P. Bălă, *Genealogia mitului hristic.* CF, IX, 1962, 5, p. 1239—1255.
58. G. Bordenache, *La triade eleusina a Tomis.* StCl, IV, 1962, p. 281—290.
59. O. Ch[eţan], *Libera cugetare şi ateismul în Grecia antică.* [Discută lucrările lui F. H. Kessidi (*Filos. nauk.*, 1962, 1) şi A. Bayet, *Histoire de la libre-pensée.*] CF, IX, 1962, 3, p. 786—788.
60. D. M. Pippidi, *Pour une histoire des cultes d'Istros. Documents d'époque hellénistique.* StCl, IV, 1962, p. 125—142.
61. I. Rămureanu, *Sinodul de la Sardica din anul 343. Importanţa lui pentru istoria pătrunderii creştinismului la geto-daco-romani.* ST, XIV, 1962, 3—4, p. 146—182.
62. D. Tudor, *Discussioni intorno al culto dei cavalieri danubiani.* Dacia, V, 1961, p. 317—343.

VIII. ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

63. M. Coja, *Activitatea meşteşugărească la Histria în sec. VI—I î.e.n.* SCIV, XIII, 1962, 1, p. 19—46.
64. H. Daicoviciu, *« Programul » de luptă al lui Crixos în cadrul răscoalei lui Spartacus.* [Crixos nu dorea emigrarea sclavilor, ci lupta pe teritoriul Italiei şi cucerirea puterii în sud.] SUC (Historia), IV, 1961, 1, p. 7—17.
65. Gh. Ştefan, *Cu privire la forţa de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia.* [Sclavi în primul rînd, dar şi salariaţi sezonieri, în exploatările arendate ilirilor.] AUB, IX, 1960, 16, p. 19—29.

IX. ISTORIE POLITICĂ

66. *Istoria Romîniei. I. Comuna primitivă, sclavagismul, perioada de trecere la feudalism.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., LXXI + 889 p. + 16 pl. | SCB, IV, 1961, p. 213—226, Em. Condurachi; FVL, 5, 1961, p. 187—190, N. Lupu; RRH, I, 1962, 1, p. 199—211, Em. Condurachi; Studii, XV, 1962, 4, p. 1011—1022, S. Morintz, Iorgu Stoian, E. Stănescu.

www.cimec.ro

67. P. Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria.* [Primul nivel datează din 600 î.e.n.] StCl, IV, 1962, p. 49–69.
68. A. Bodor, *Makedonia és a Dáciai törzsek kapcsolatai az i.e. II. század elsö felében.* [Relaţiile Macedoniei cu triburile din Dacia în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n.] SUC (Historia), IV, 1961, 1, p. 19–33.
69. E. Condurachi, *Tiberio Plauzio Eliano e il trasferimento dei 100 000 Transdanubiani nella Mesia.* [Vezi bibliografia 1958–1959, nr. 98.] Epigraphica (Milano), XIX, 1957, p. 49–65.
70. C. Daicoviciu, St. Pascu, V. Cheresteşiu, St. Imreh, A. Neamţu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei. I. Ediţia a II-a.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1961, XII + 354 p. | FVL, 4, 1961, p. 135–137, N. Lupu [se referă la prima ediţie; vezi bibliografia 1960, nr. 84]; RRH, I, 1962, 1, p. 224–234, E. Gheran.
71. N. Gostar, *Lupta populaţiilor de la gurile Dunării împotriva autorităţii romane.* AUI, VII, 1961, p. 1–10.
72. K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1958, 195 p. | Dacia, V, 1961, p. 611–616, M. Comşa.
73. D. M. Pippidi, *Sur une hypothèse de Patsch concernant l'histoire de la Mésie au Ier siècle.* [Vezi bibliografia 1961, nr. 78.] Homm. A. Grenier, Bruxelles, 1962, p. 1265–1275.
74. Iorgu Stoian, *La città pontica di Tomis. Saggio storico.* Dacia, V, 1961, p. 233–274.
75. D. Tudor, *La prétendue guerre contre les Carpes.* Latomus (Bruxelles), XIX, 1960, p. 350-376.
76. R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains.* Dacia, V, 1961, p. 365–393.

X. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

77. I. Barnea, *Garvăn-Dinogetia.* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1961, 87 p.
78. D. Berciu, *Die Stellung der Geten im Lichte der Archäologie.* [Discută şi mărturiile lui Herodot.] Dacia, V, 1961, p. 163–184.
79. G. Bordenache, *Histria alla luce del suo materiale scultoreo.* Dacia, V, 1961, p. 185–211.
80. V. Canarache, *Tomis.* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1961, 71 p.
81. M. Coja, *Alcuni aspetti della coroplastica ellenistica di Histria.* Dacia, V, 1961, p. 213–232.
82. Em. Condurachi, *Histria, Ediţia a II-a.* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1961, 34 p.
83. Em. Condurachi, *La genèse des sujets de chasse des « tondi adrianei » de l'arc de Constantin.* Atti del settimo Congr. intern. di Archeologia classica, Roma, 1961, II, p. 451–459.
84. Em. Condurachi, *Contributi allo studio della scultura pontica in età imperiale romana.* Acta antiqua (Budapesta), X, 1962, 1–3, p. 33–53.
85. Em. Condurachi, D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, A. Petre, Iorgu Stoian, S. Dimitriu, C. Dumitrescu, M. Coja, P. Alexandrescu, D. Vîlceanu, P. Coteţ, *Şantierul Histria.* MA, VIII, 1962, p. 383–438.
86. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetăţile şi aşezările dacice din Munţii Orăştiei. Ediţia a II-a.* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1961, 46 p.
87. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Vlpia Traiana (Sarmizegetusa romană).* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1962, 112 p. + 4 pl.
88. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, St. Ferenczi, N. Vlassa, *Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului.* [Fragmente epigrafice greceşti (?).] MA, VIII, 1962, p. 463–476.
89. H. Daicoviciu, *Probleme şi perspective ale săpăturilor arheologice din Munţii Orăştiei.* SCIV, XIII, 1962, 1, p. 9–17.

www.cimec.ro

90. Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Şantierul arheologic Tîrgşor.* [Ceramică romană, pavaj roman.] MA, VIII, 1962, p. 537—545.
91. I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice întreprinse la Bălteni (r. Făurei, reg. Galaţi).* [Fragmente de amfore elenistice, sticlă romană.] MA, VIII, 1962, p. 11—23.
92. Fl. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani. Ediţia a II-a revăzută şi adăugită.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1961, 747 + 3 p. + pl.
93. Gr. Florescu, *Deux tablettes nouvelles des Cavaliers danubiens.* Homm. L. Herrmann, Bruxelles, 1960, p. 369—373.
94. Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava.* MA, VIII, 1962, p. 693—704.
95. N. Gostar, *Săpăturile şi sondajele de la Şendreni-Bărboşi.* [Castru roman.] MA, VIII, 1962, p. 505—511.
96. K. Horedt, Z. Székely, St. Molnár, *Săpăturile de la Porumbenii Mici (r. Odorhei).* [Aşezare din epoca romană.] MA, VIII, 1962, p. 633—641.
97. N. Lupu, *Ein Körpergrab aus dem 3. Jahrhundert bei Kleinprobstdorf.* [Monede romane din timpul lui Gordian III.] FVL, 5, 1961, p. 153—163.
98. M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, *Şantierul arheologic Porolissum.* MA, VIII, 1962, p. 485—504.
99. B. Mitrea, N. Anghelescu, *Şantierul Independenţa.* [Ceramică romană de import.] MA, VIII, 1962, p. 609—614.
100. B. Mitrea, C. Preda, N. Anghelescu, *Şantierul Satu Nou. Necropola geto-dacă.* [Ceramică greacă.] MA, VIII, 1962, p. 369—372.
101. S. Morintz, *Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху (Открытия в Килии р-н Вега, обл. Питешть).* Dacia, V, 1961, p. 395—414.
102. S. Morintz, *Săpăturile de la Chilia (r. Vedea, reg. Argeş).* [Aşezare dacică romanizată.] MA, VIII, 1962, p. 513—519.
103. A. Petre, *Săpăturile de la Piatra Frecăţei.* [Necropolă romană şi romano-bizantină, sec. II—VII.] MA, VIII, 1962, p. 565—589.
104. Al. Popa, I. Berciu, *Cetatea Albă Iulia,* Bucureşti, Ed. Meridiane, 1961, 78 p.
105. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1960.* Dacia, V, 1961, p. 567—579.
106. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Romînă în anul 1961.* SCIV, XIII, 1962, 1, p. 201—215.
107. C. Preda, *Archaeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis — Mangalia (IVth — IIIrd Centuries before our Era).* Dacia, V, 1961, p. 275—303.
108. C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis).* MA, VIII, 1962, p. 439—455.
109. D. Protase, *Şantierul arheologic Soporul de Cîmpie (r. Turda, reg. Cluj).* [Cimitir daco-roman, ceramică romană, monede de la Traian la Marc Aureliu.] MA, VIII, 1962, p. 527—536.
110. A. Rădulescu, *Noi mărturii arheologice din epoca elenistică la Nuntaşi.* [Vase elenistice din sec. IV—III î.e.n.] SCIV, XII, 1961, 2, p. 387—393.
111. M. Rusu, *Esculap reprezentat pe vase de* terra sigillata *romane găsite în Dacia.* IMRU, p. 53—58.
112. G. Simion, Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la Teliţa (com. Poşta, r. Tulcea, reg. Dobrogea).* [Ceramică elenistică.] MA, VIII, 1962, p. 373—382.
113. Z. Székely, *Săpăturile arheologice de la Porumbenii Mici (r. Odorhei, reg. Mureş-Autonomă Maghiară).* [Aşezare romană din sec. III e.n.] MA, VIII, 1962, p. 25—33.

www.cimec.ro

114. Z. Székely, *Sondajele executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe.* [Aşezare romană la sud de Baraolt, castru la Olteni şi la Sărăţeni, monede romane republicane la Sălaşuri.] MA, VIII, 1962, p. 325–340.
115. Gh. Ştefan, I. Barnea, B. Mitrea, *Şantierul arheologic Garvăn (Dinogetia) (r. Măcin, reg. Dobrogea).* MA, VIII, 1962, p. 675–692.
116. D. Tudor, *Une nouvelle tablette des Cavaliers danubiens découverte à Sucidava.* Homm. L. Herrmann, Bruxelles, 1960, p. 739–744.
117. D. Tudor, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube.* Latomus (Bruxelles), XX, 1961, p. 501–509.
118. D. Tudor, *Săpăturile arheologice de la Cioroiul Nou (r. Băileşti, reg. Oltenia).* [Aşezare civilă şi fortificaţie romană.] MA, VIII, 1962, p. 547–554.
119. D. Tudor, E. Bujor, *Sucidaua VI. A douăsprezecea (1959) campanie de săpături şi cercetări arheologice de la Celei (r. Corabia, reg. Oltenia).* MA, VIII, 1962, p. 555–563.
120. Gh. Untaru, S. Morintz, *Mormînt sarmatic descoperit în oraşul Focşani.* [Monedă a lui Constantius II, provenită probabil din altă parte.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 157–163.
121. D. Vîlceanu, *Urme de vieţuire antică la Gura Canliei (r. Adamclisi).* [Aşezare romană din sec. II–VI.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 141–145.
122. N. Vlassa, *Un cimitir de incineraţie de la sfîrşitul veacului III, de la Iernut.* [Monedă tarraconeză din 275 atestînd persistenţa populaţiei romanizate după retragerea administraţiei lui Aurelian.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 153–156.
123. N. Vlassa, St. Dănilă, *Săpăturile arheologice de la Sărăţel (com. Sărata, r. Bistriţa, reg. Cluj).* [Fortificaţie romană.] MA, VIII, 1962, p. 341–347.
124. R. Vulpe, *Şantierul arheologic Popeşti (r. Drăgăneşti-Vlaşca, reg. Bucureşti).* [Figurină de bronz elenistică, sec. I î.e.n.] MA, VIII, 1962, p. 457–461.

XI. EPIGRAFIE GREACĂ ŞI LATINĂ

125. Em. Doruţiu, *Some Observations on the Military Funeral Altar of Adamclisi.* [Date istorice, epigrafice, prosopografice.] Dacia, V, 1961, p. 345–363.
126. Em. Doruţiu, *Despre unele inscripţii latine din M.N.A. recent publicate.* [Rectificări de lectură la 22 de inscripţii.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 133–139.
127. N. Gostar, *Două inscripţii inedite din Dacia.* [Cip funerar şi altar.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 125–131.
128. D. M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit.* Berlin, Akademie-Verlag, 1962, XII + 216 p. + 18 pl.
129. D. M. Pippidi, *Inscriptions d'Istros. Décret inédit du IIe siècle.* Dacia, V, 1961, p. 305–316.
130. D. M. Pippidi, *Pierres errantes (IGB I 300).* [Provine din Histria şi a fost publicată de V. Pîrvan, *Histria IV*, p. 549.] Dacia, V, 1961, p. 533–535.
131. D. M. Pippidi, *Ştiri noi despre comunitatea pontică în sec. II e.n. Pe marginea unei inscripţii agonale din Histria.* [Album al unor himnozi victorioşi la un concurs, între 140 şi 160 e.n.] StCl, IV, 1962, p. 291–313.
132. D. M. Pippidi, *Dédicaces au cavalier thrace découvertes à Histria.* Acta antiqua (Budapesta), X, 1962, p. 219–224.
133. D. M. Pippidi, *Sur une inscription oraculaire de Callatis.* Bull. Corr. Hell., 86, 1962, 2, p. 74–80.
134. Al. I. Popa, *O nouă inscripţie închinată zeiţei Isis la Apulum.* SCIV, XIII, 1962, 1, p. 147–152.

www.cimec.ro

135. A. Rădulescu, *Inscription inédite de Callatis.* [Dedicaţie latină pe un monument construit între 103 şi 116, prima menţiune a unui grup de cetăţeni romani stabiliţi la Callatis.] StCl, IV, 1962, p. 275—279.
136. Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1962, 381 p.
137. D. Tudor, *O nouă inscripţie privitoare la sclavii din Dacia.* [Altar votiv din 161—168.] AUB, X, 1961, 20, p. 7—11.
138. D. Tudor, *Comunicări epigrafice. I.* [5 inscripţii, inedite sau revizuite.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 115—123.

XII. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ. METROLOGIE

139. P. Diaconu, *Un pond din epoca romano-bizantină, descoperit la Păcuiul lui Soare (r. Adamclisi).* SCIV, XII, 1961, 2, p. 403—405.
140. N. Lupu, A. Mureşan, *Numismatische Mitteilungen.* [Colecţia Muzeului din Sighişoara: imitaţii de monede thasiene.] FVL, 3, 1960, p. 119—127.
141. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie.* Dacia, V, 1961, p. 583—593.
141 a. B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Populară Romînă.* SCIV, XIII, 1962, 1, p. 215—223.
142. C. Preda, *Date şi concluzii preliminare asupra tezaurului descoperit la Mangalia în anul 1960.* [Tezaur monetar (8000 monede greceşti şi romane imperiale, sec. II—III) şi obiecte de podoabă.] SCIV, XII, 1961, 2, p. 241—251.
143. Florentina Preda, *Vîrfuri de săgeţi cu valoare monetară descoperite pe litoralul de nord-vest al mării Negre.* [Folosite de greci în relaţiile comerciale cu băştinaşii.] AUB, IX, 1960, 16, p. 7—17.

XIII. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII

144. V. Antonescu, *Mitul lui Orfeu şi al Eurydicei în reprezentarea scenică a lui Poliziano şi în tragedia lui Anouilh.* AUB, IX, 1960, 18, p. 289—303.
145. V. A. Georgescu, *Ecouri literare clasice în cultura juridică a Ţării Romîneşti la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.* StCl, IV, 1962, p. 341—347.
146. M. Marinescu-Himu, *Traduceri ruseşti din Homer.* StCl, IV, 1962, p. 359—362.
147. P. Petrescu, *« Pomul vieţii » în arta populară din Romînia.* [Printre tipurile ornamentului studiat se află un « tipar elenistic ».] SCIA, VIII, 1961, 1, p. 41—82.
148. T. Vianu, *Studii de literatură universală şi comparată.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 253 p. | RFRG, V, 1961, 1, p. 121—126, M. Călinescu.

XIV. TRADUCERI

A. Literatura greacă

149. Eschil, Sofocle, Euripide, *Teatru (Perşii, Antigona, Troienele).* Prefaţă de Tache Aurelian. (În romîneşte de G. Florin, D. Botta, E. Camilar.) Bucureşti, Ed. tineretului, 1962, 247 p.

www.cimec.ro

B. Literatura latină

150. *Proză istorică latină.* Caesar, Sallustius, Titus Liuius, Quintus Curtius, Tacitus, Suetonius. În romîneşte de R. Albala. Studiu introductiv şi note bio-bibliografice de M. Nichita. Bucureşti, Ed. pentru literatură universală, 1962, XXXV + 474 p.
151. Titus Liuius, *De la fundarea Romei. Vol. IV.* (Traducere de Fl. Demetrescu, T. Vasilescu, P. H. Popescu; note de T. Vasilescu, P. H. Popescu.) Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1962, 766 p.
152. Marţial, *Epigrame.* Traducere de T. Măinescu. (Note de Tr. Costa.) Bucureşti, Ed. pentru literatură universală, 1961, 423 p.

XV. CULEGERI

153. *Din istoria medicinii romîneşti şi universale.* Sub îngrijirea Prof. V. L. Bologa. Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1962, 521 p.
154. *Études d'histoire et de philosophie des sciences.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1962, 311 p.
155. *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani.* Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1960, XIX + 576 p. | FVL, 4, 1961, p. 131—135, N. Lupu.

XVI. MANUALE DIDACTICE[1]. ANTOLOGII

156. *Crestomaţie romanică* întocmită sub conducerea acad. Iorgu Iordan. *Vol. I* [Limba latină de M. Iliescu şi L. Macarie, p. 1—138.] Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1962, XV + 883 p.
157. *Crestomaţie de texte privitoare la istoria antică.* Întocmită sub redacţia acad. prof. Em. Condurachi. Bucureşti, Ed. de stat didactică şi pedagogică, 1961, 240 p. + pl. | StCl, IV, 1962, p. 410, A. Piatkowski.
158. J. Vilan-Unguru, *Antologie latină pentru facultatea de filologie.* Bucureşti, Ed. de stat didactică şi pedagogică, 1962, 274 p.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Alcman 38
Aristotel 49, 52
Augustin 31, 56
Caesar 150
Calpurnius Siculus 30
Cicero 27
Curtius (Q) 150
Eschil 40, 149
Euripide 8, 40, 149
Herodot 78
Hipocrat 45, 54
Hipolit Romanul 42

[1] Manualele pentru învăţămîntul mediu retipărindu-se fără modificări (şi fără menţionarea numărului ediţiei) la începutul fiecărui an şcolar, nu vom înregistra sub această rubrică decît lucrările noi (sau cele omise din repertoriile precedente).

www.cimec.ro

Homer 7, 34
Ioan Hrisostomul 28
Iuvenal 25
Liuius (T) 150, 151
Marţial 152
Ovidiu 44, 47
Plaut 41
Plotin 23, 24
Quintilian 36
Salustiu 150
Seneca 30
Sofocle 40, 149
Stesihor 39
Suetoniu 29, 150
Tacit 32, 150
Teofrast 48
Vergiliu 35

II. *Cuvinte*

a. greceşti

ἁμαλός 8
ἀρετή 49
γυάλας 8
δαίτας 8
εἰμί (ἐμοί ἐστι) 7
ἔχω 7
Seirenes 10

b. latine

domina 17
Gallicanus 13
ne 14
Neapolitanus 13
quod 14
ut (*ut ne*, *ut non*) 14

III. *Autori moderni*

Albala R 150
Alexandrescu P 67, 85
Anghelescu N 99, 100
Antonescu V 144
Balca N 56
Banu I 45
Barbu N I 27
Barnea I 77, 115
Bădărău D 46, 50
Bălă P 57
Bănăţeanu Vl 19, 20
Berciu D 78
Berciu I 104
Bodor A 68
Bologa V L 47, 153
Bordenache G 58, 79, 85
Botnariuc N 48
Botta D 149
Bria V 28
Bujor E 119
Camilar E 149
Canarache V 80
Cantacuzino Gh I 112
Călinescu M 148
Ceacalopol Gl 94
Cherestesiu V 70
Cheţan O 59
Cizek E 29, 30
Coja M 63, 81, 85
Coman I G 31
Comşa E 2
Comşa M 2, 72
Condurachi Em 3, 66, 69, 82, 83, 84, 85, 157
Constantinescu N 90
Costa Tr 152
Coteţ P 85
Cuciureanu St 15
Daicoviciu C 70, 86, 87, 88
Daicoviciu H 64, 86, 87, 88, 89
Dănilă St 123
Demetrescu Fl 151
Diaconu Gh 90
Diaconu P 108, 139
Dimitriu S 85
Doruţiu Em 125, 126
Dragomir I T 91
Dumitrescu C 85
Edelstein F 32
Eftimie V 85
Ferenczi St 88
Fischer I 4, 21
Florescu Fl B 92
Florescu Gr 93, 94
Florescu R 94
Florin G 149

www.cimec.ro

Frenkian A M 23, 24, 33, 49
Fugariu Fl 34
Georgescu V A 145
Gheran E 70
Gostar N 71, 95, 127
Graur A 7, 13, 25
Guţu G 35
Hetco M 36
Horedt K 72, 96
Iliescu M 14, 156
Imreh St 70
Iordan Iorgu 156
Joja Ath 50, 51, 52, 53
Lupu N 66, 70, 97, 140, 155
Macarie L 156
Macrea M 98
Marinescu-Himu M 146
Matei M D 2
Măinescu T 152
Mihăescu H 15, 16
Mitrea B 99, 100, 115, 141, 141 a
Mitrofan I 98
Molnár St 96
Morariu T 70
Morintz S 66, 101, 102, 120
Mureşan A 140
Nasta M 26
Neamţu A 70
Nichita M 150
Pascu St 70
Petre A 85, 103
Petrescu P 147
Piatkowski A 37, 38, 39, 55, 157
Pippidi D M 5, 60, 73, 85, 128, 129, 130, 131, 132, 133
Poghirc C 8
Popa A I 104, 134
Popescu Dorin 105, 106
Popescu Em 108
Popescu P H 151
Popescu Sebastiana 9
Preda C 2, 100, 107, 108, 142
Preda Florentina 143
Protase D 109
Rădulescu A 110, 135
Rămureanu I 61
Russu I I 10, 15
Rusu L 40
Rusu M 98, 111
Săndulescu C 11, 54
Simenschy Th 22
Simion G 112
Stati S 16
Stănescu E 66
Stoian Iorgu 66, 74, 85, 136
Stoianovici L 17
Székely Z 96, 113, 114
Şiadbei I 18
Ştefan Gh 65, 115
Tache A 149
Tanaşoca N Ş 41
Tudor D 62, 75, 116, 117, 118, 119, 137, 138
Untaru Gh 120
Vanţ-Ştef F 12
Vasilescu T 151
Vesa I 42
Vianu T 43, 148
Vilan-Unguru J 158
Vîlceanu D 85, 121
Vlassa N 80, 122, 123
Vulpe R 6, 44, 76, 124
Winkler I 32

www.cimec.ro

Die Schule des Aristoteles. Text und Kommentar. Heft I—X von Fritz Wehrli. Basel/Stuttgart, Benno Schwabe & Co. Verlag, 1944—1959.

I	*Dikaiarchos*, 1944	80 p.
II	*Aristoxenos*, 1945	89 p.
III	*Klearchos*, 1948	85 p.
IV	*Demetrios von Phaleron*, 1949	91 p.
V	*Straton von Lampsakos*, 1950	83 p.
VI	*Lykon und Ariston von Keos*, 1952	67 p.
VII	*Herakleides Pontikos*, 1953	124 p.
VIII	*Eudemos von Rhodos*, 1955	123 p.
IX	*Phainias von Eresos. Chamaileon. Praxiphanes*, 1957	111 p.
X	*Hieronymos von Rhodos. Kritolaos und seine Schule Rückblick: Der Peripatos in vorchristlicher Zeit. Register*, 1959	200 p.

După culegerile de fragmente ale filozofilor greci devenite clasice şi indispensabile pentru cercetătorii istoriei filozofiei greceşti, cum sînt *Die Fragmente der Vorsokratiker* de Diels-Kranz, *Stoicorum veterum fragmenta* de S. ab Arnim şi *Epicurea* de Hermann Usener, lucrarea de faţă a lui Fritz Wehrli împlineşte una din lacunele care mai rămîn, dîndu-ne fragmentele filozofilor urmaşi ai lui Aristotel, a căror operă a pierit în decursul timpului, parţial, cu excepţia lui Teofrast. Editorul se opreşte la Andronicos din Rhodos, a cărui ediţie critică a operelor acroamatice ale lui Aristotel reprezintă o fază nouă în dezvoltarea şcolii peripatetice.

În fiecare caiet, Wehrli dă o culegere a fragmentelor rămase de la filozoful respectiv, urmată de un comentariu scurt dar judicios.

Textul grec al fragmentelor este publicat clasificat în rubrici: Viaţa, Opera, împărţită după titluri şi fragmentele respective, dacă o atribuire precisă este posibilă, apoi fragmente *incertae sedis* şi dubioase. Ele sînt luate din ediţiile consacrate, critice, ale autorilor pe care îi citează, dînd şi un aparat critic cu variante de lecturi.

Comentariile sînt concentrate, dînd esenţialul pentru orientarea cititorului. Ele nu puteau fi făcute în forma aceasta decît de un adînc cunoscător al filozofiei greceşti postaristotelice. Wehrli arată modificările pe care le aduc aceşti discipoli ai şcolii peripatetice doctrinei maestrului, influenţele pe care le încearcă aceştia din partea platonismului şi a şcolilor postaristotelice ale stoicismului şi epicurismului. Din lectura fragmentelor şi comentariilor se desenează direcţia materialistă în care se angajează Dicaiarhos, Aristoxenos şi Straton din Lampsacos, pe cînd Heracleides din Pont se ataşează de elementele mistice şi fantastice din pythagorism şi platonism.

www.cimec.ro

După Theofrast, Eudem face o ultimă încercare de a menține doctrina lui Aristotel în forma ei originară, dîndu-i o formă mai scolastică, riguroasă.

Desigur partea cea mai remarcabilă a comentariilor lui Fritz Wehrli este cea ce privește etica, retorica, biografia și istoria, dezvoltate de acești peripateticieni din generațiile următoare. În general se observă la ei o orientare spre cercetarea empirică, bazată pe date concrete, care caracterizează pe Aristotel din ultima fază a creației lui. În schimb, în retorică spre exemplu, peripateticienii se îndepărtează de maestru și iau o atitudine ostilă față de ea, care este conformă cu cea a lui Platon. Despre bogăția de informații și trimiterile de detaliu foarte pertinente, pe care le face Wehrli în comentariile sale, se poate lua cunoștință numai citindu-le. Astfel lucrarea savantului editor și comentator al fragmentelor filozofilor din școala lui Aristotel devine un instrument indispensabil pentru cercetarea filozofiei postaristotelice.

Tot acest material bogat, prezentat în texte și comentarii, ne face să înțelegem și cauzele incapacității peripateticienilor postaristotelici de a crea sisteme mari filozofice și a preocupării lor cu domenii secundare, lăturalnice ale filozofiei. Dar cu atît mai fecundă a fost influența aristotelismului în antichitatea greacă din epoca elenistică în domeniul istoriei, biografiei, istoriei literare și istoriei culturii. Odată concepția ontologică de ansamblu a aristotelismului lăsată la o parte, cu atît mai fecunde s-au dovedit elementele empiriste pe care le conținea doctrina maestrului.

Toate acestea sînt puse în evidență și de Wehrli în *Privirea retrospectivă* cu care încheie caietul X al marii sale lucrări, expozeu pe care l-am fi dorit mai dezvoltat și împărțit pe capitole, dacă este îngăduit să ceri mai mult, atunci cînd s-a și dat atît de mult.

Tot ce putem spune este că am dori să vedem o lucrare similară cu cea de față, pentru epoca peripatetismului de la Andronicos din Rhodos la Alexandru din Aphrodisias. Dar aceasta este o altă problemă, ce iese din cadrele fixate de F. Wehrli pentru lucrarea sa.

A. M. Frenkian

POLYBE, *Histoires* (livre XII). Texte établi, traduit et commenté par Paul Pédech (Collection des Universités de France publiée sous le patronnage de l'Association Guillaume Budé). Paris, « Les Belles Lettres », 1961. LV-153 p. în parte duble. 1 hartă.

Așa cum, în cartea a II-a a *Istoriilor*, Polibiu polemizează cu Phylarchos și cu întreaga școală istorică de inspirație peripatetică, în cartea a XII-a critică cu asprime scrisul și gîndirea lui Timaios din Tauromenion, a cărui operă o supune unui examen atent, purtînd asupra stilului, conținutului de fapte și, înainte de toate, asupra concepției istorice a învățatului sicilian. Cu acest prilej, și ca o încununare a laturii negative a expunerii sale, istoricul din Megalopolis schițează în linii mari propriile sale vederi despre rostul și metoda scrisului istoric, oferindu-ne informații prețioase asupra perioadei din biografia sa cuprinsă între 144 și 134, vreme în jurul căreia se presupune a fi fost redactate paginile în chestiune. Pentru toate aceste motive, în desfășurarea narațiunii evenimentelor care formează materia *Istoriilor*, cartea a XII-a reprezintă un lung excursus întrucîtva autonom, putînd fi editat și studiat în chip de sine stătător, așa cum — pentru întîia oară, cred, în istoria textului polibian — face acum Paul Pédech, a cărui lucrare poate fi socotită ca o contribuție la înțelegerea operei și personalității lui Polibiu și, totodată, ca un capitol din istoria istoriografiei grecești, în sensul larg al cuvîntului.

www.cimec.ro

Comparată cu alte publicaţii din colecţia « Universităţilor franceze », ediţia pe care o semnalez se apropie, ca economie, de ediţia *Politicii* lui Aristotel îngrijită de Jean Aubonnet, recenzată într-un volum precedent al *Studiilor clasice* (III, 1961, p. 463—465), în sensul că împreună cu textul, traducerea şi o introducere informată şi precisă ne oferă un amplu comentariu, ce nu trebuie confundat cu obişnuitele note explicative, şi în care autorul — un specialist al studiilor polibiene — lămureşte cu pătrundere şi competenţă dificultăţile de ordin filologic şi istoric oferite de un text prin el însuşi destul de anevoios.

Cum se ştie, fragmentele cărţii a XII-a (cca. 30 la număr) ne-au ajuns pe patru căi diferite: o veche *epitome* cuprinzînd extrase din primele 18 cărţi; o antologie bizantină întocmită din ordinul împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul şi grupînd — sub titlul Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας — extrase din istoricii greci; o culegere similară intitulată Περὶ γνωμῶν; în sfîrşit, obişnuitele citate risipite într-un mare număr de scriitori antici. Dacă, în general, fragmentele cuprind o referire la cartea *Istoriilor* de unde au fost extrase, ordinea în care figurau în respectiva carte nu e, firește, indicată. Punerea lor în rînduială, ori reconstituirea polemicii cu Timaios oferă greutăţi a căror rezolvare reprezintă pentru autor o sarcină tot atît de importantă ca şi constituirea textului. Pe urmele lui Im. Bekker, care a încercat pentru întîia oară această operaţie în ediţia sa din 1844, P.P. deosebeşte în structura cărţii a XII-a trei momente principale: 1° o înşirare a greşelilor comise de Timaios în legătură cu geografia Africii, Sardiniei, Italiei şi Siciliei; 2° un examen al criticilor îndreptate de acelaşi împotriva mai multor autori, în frunte cu Ephoros şi cu Aristotel; 3° o analiză a metodei istorice a lui Timaios, completată printr-o expunere a propriilor vederi ale lui Polibiu despre îndatoririle istoricului, în general.

Cum relevă cu ascuţime ultimul editor, mai curînd decît exemplul unor Istros, Demetrios din Skepsis sau Polemon, care polemizaseră şi ei cu Timaios, e posibil ca tocmai dorinţa de a-şi face cunoscute concepţiile într-o materie atît de importantă să-l fi îndemnat pe autorul *Istoriilor* să stăruie cu înverşunare asupra greşelilor şi confuziilor învăţatului sicilian, care, la vremea lui, se făcuse celebru prin severitatea cu care exprimase judecăţi asupra operelor predecesorilor. Oricare ar fi însă adevărul, şi indiferent de chestiunea de a şti dacă în combaterea lui Timaios sau a altor istoriografi Polibiu n-a întrecut măsura şi nu s-a abătut de la buna credinţă, din punctul nostru de vedere n-avem decît să ne felicităm de o polemică mulţumită căreia sîntem în măsură să reconstituim astăzi un capitol obscur din istoria literelor antice.

În stabilirea textului (transmis, cum am avut prilejul s-o arăt, în condiţii foarte felurite), editorul a revăzut întreaga tradiţie manuscrisă, reprezentată în primul rînd de un *Urbinas* din sec. XI (F), în al doilea rînd, de o familie de manuscrise din sec. XIV—XV (indicate colectiv prin sigla S), risipite în mai multe biblioteci europene. Vechimea lui F nu e o dovadă de superioritate: în numeroase cazuri mss S prezintă lecţiuni mai bune (în acest sens, P.P. relevă interesul unui *Mediceus*, pe nedrept desconsiderat de predecesori). În ansamblu, noua ediţie prezintă puţine lecţiuni noi, trăsătura ei principală fiind revenirea la tradiţie şi nesocotirea unora din corecţiunile propuse în ultimul veac de Bekker, Hultsch şi Büttner-Wobst.

În legătură cu versiunea franceză, trebuie subliniată marea ei aderenţă la text, în sensul că traducătorul s-a ferit să înfrumuseţeze stilul originalului, lăsîndu-l să apară cu toate stîngăciile şi particularităţile ştiute.

Despre amploarea şi seriozitatea comentariului, care numără singur aproape 100 de pagini, am pomenit la începutul acestei dări de seamă. Grija cu care e întocmit face din noul text Budé un preţios instrument de lucru, care-şi va păstra valoarea şi după publicarea integrală a marelui comentariu polibian al lui Walbank. Reţin, în treacăt, sugestia că în frg. 14, vorbind despre « cuviinţă » în critica istorică, Polibiu a putut fi influenţat de tratatul Περὶ τοῦ καθήκοντος al lui Panaitios, pe care fără îndoială a avut prilejul să-l cunoască la Roma, în casa Scipionilor. Şi-mi exprim surprinderea că, în legătură cu ideile expuse în frg. 25 *i* cu privire

www.cimec.ro

la folosirea cuvîntărilor în scrierile istorice, P.P. nu găseşte necesar să pună în lumină dependenţa lui Polibiu de Tucidide, a cărui operă şi a cărui personalitate sînt de căutat la originea celor mai multe din vederile urmaşului cu privire la natura şi rostul scrisului istoric.

D. M. Pippidi

EXCERPTA VALESIANA recensuit Jacques Moreau (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana). Lipsiae, 1961. XIX—33 p.

În apendicele ediţiei lui Ammianus Marcellinus apărute la Paris în 1636, umanistul francez Henri Valois, mai cunoscut cu numele latinizat Henricus Valesius, publica pentru întîia oară o seamă de fragmente privitoare, unele, la domnia lui Constantin cel Mare (mai exact, anii 305—337), altele, la epoca lui Theoderich (aproximativ anii 474—526). Din capul locului, pătrunderea editorului a ştiut să deosebească în aceste însemnări mîna a doi autori, deosebiţi sub toate raporturile, ceea ce n-a împiedicat pe unii eruditi din zilele noastre să susţină, împotriva oricărei evidenţe, că ar fi vorba de un singur scriitor, acela căruia — după o deprindere devenită tradiţie — i se spune îndeobşte *Anonymus Valesianus*. Împotriva acestei *inanis coniectura* (apărată, între alţii, de Frick), Jacques Moreau, de la a cărui tragică moarte s-a împlinit de curînd un an, relevă cu dreptate trăsăturile deosebitoare ale omului care a scris despre Constantin (spirit cumpănit, bine informat, bun cunoscător al limbii latine) şi ale compilatorului ştirilor privitoare la Theoderich, lapidar caracterizat de Mommsen drept « homo Christianus parum cultus et summae infantiae scriptor ». Mai mult, chiar în această de-a doua parte a fragmentelor, ultimul editor deosebeşte, după Cessi şi Stein, mîna a doi scriitori, dintre care unul ar fi narat evenimentele dintre 511—517, altul pe cele posterioare anului 518. Ambii scriu prost latineşte, sînt creştini habotnici şi de o credulitate fără margini. Dar, cîtă vreme primul pare să fi trăit la Ravenna şi e favorabil fără rezerve regelui ostrogot, al doilea vorbeşte de el cu o duşmănie făţişă.

Chiar dacă această din urmă trăsătură se poate explica şi altfel decît prin postularea unui autor diferit de cel al paginilor favorabile lui Theoderich (cum a încercat s-o dovedească, după Mommsen, Arnaldo Momigliano, într-o scriere intitulată *Gli Anicii e la storiografia latina del VI secolo d.C.* (= *Secondo Contributo alla Storia degli Studi classici*, Roma, 1960, p. 235—236), deosebirea de stil şi de tendinţă între *Origo Constantini imperatoris* şi *Theodoriciana* subsistă în toată plinătatea, şi aceasta dă dreptul ultimului editor să vorbească în chip constant nu de *un* Anonymus Valesianus, cum se face încă de cei mai mulţi, ci de *Excerpta* sau *Fragmenta Valesiana*.

Textul publicat pentru întîia oară de sine stătător în Bibliotheca Teubneriana (după exemplul lui Valesius, timp de mai bine de 300 de ani « Anonimul » fusese editat împreună cu opera lui Ammianus Marcellinus) ne-a fost păstrat de două mss. principale, un *Berolinensis* (frîntură dintr-un *Parisinus* altădată în biblioteca colegiului Clermont, din sec. al IX-lea), şi un *Vaticanus-Palatinus*, copiat în împrejurimile Veronei către începutul sec. al XII-lea. Opinia generală era că, pe o cale sau alta, *Palatinus* (P) n-ar fi decît reproducerea unui ms. în totul asemănător cu *Berolinensis* (B). În realitate, cum încearcă s-o dovedească Moreau cu argumente plauzibile, B şi P derivă amîndouă dintr-un ms. pierdut A, ultimul prin intermediul unui alt ms. pierdut (C), cunoscut la vremea lui şi folosit de un corector al lui *Berolinensis* (B^2). Ceea ce

www.cimec.ro

caracterizează noua ediţie e deci valoarea sporită atribuită lui P în raport cu B, ale cărui lecţiuni nu mai sînt invariabil socotite preferabile, aşa cum judecaseră editorii mai vechi, fără excepţie.

Un *index nominum et rerum* şi o bibliografie exhaustivă completează lucrarea, una din ultimele contribuţii ştiinţifice ale regretatului profesor din Heidelberg.

D. M. Pippidi

Иордан, О происхождении и деяниях готов — *Getica*. (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы). Вступительная статья, перевод, комментарии Е. Ч. Скржинской. Издательство восточной литературы, Moscova, 1960, 435 p.

Volumul pe care colecţia sovietică de Monumente ale istoriei medievale a Europei centrale şi răsăritene l-a consacrat principalei opere a lui Iordanes, *Getica*, se datorează cercetătoarei E. C. Skrjinskaia. Volumul cuprinde: o prefaţă care face istoricul ediţiilor lui Iordanes şi expune principiile care au stat la baza introducerii, comentariului şi traducerii, o amplă introducere (« Iordanes şi opera sa *Getica*, p. 11—63), traducerea rusă (p. 65—130) şi textul latin al *Geticelor* (p. 131—183), însoţite de un minuţios comentar (p. 183—366). La acestea se adaugă traducerea prefeţei lui Iordanes la *Romana* (p. 367 şi urm.), două scurte studii asupra fragmentului din Lausanne şi a celui din codicele panormitan (p. 369—376), o listă bibliografică (p. 377—387) şi indici de nume proprii, nume geografice şi nume de popoare din versiunea rusă cît şi din textul latin (p. 397—435).

Amploarea şi caracterul ştiinţific al acestei ediţii apar evidente fie şi numai din această înşiruire. Deosebit de interesant este în primul rînd studiul introductiv, în care E. C. Skrjinskaia discută principalele probleme ale biografiei lui Iordanes şi ale operei sale consacrate istoriei goţilor.

În problema originii scriitorului, autoarea subliniază categoric faptul că acesta e ostrogot, şi nu goto-alan sau got. Raporturile lui cu alanii se mărginesc la aceea că şi el şi bunicul său au fost notari ai unui şef alan; optînd pentru lectura « Cuius Condacis Alan[orum ducis] Viiamuthis, patris mei genitor Paria, id est meus auus, notarius... fuit » la § 266 din *Getica*, autoarea subliniază tradiţia căreia i s-a conformat Iordanes exercitînd profesia de notar pe lîngă Guntigis Baza.

În ce priveşte cronologia biografiei lui Iordanes, cercetătoarea sovietică, fără a face afirmaţii categorice, acceptă ca fiind cea mai verosimilă opinia lui Friedrich, după care, născut în jurul anului 485, Iordanes a fost notarul lui Guntigis cîndva între anii 505—536. Skrjinskaia consideră ca loc probabil al naşterii istoricului Scythia Minor şi Moesia Inferior.

Cu privire la înţelesul în care vorbeşte Iordanes de a sa *conuersio*, autoarea consideră că Iordanes a trecut de la arianism la ortodoxie, devenind nu călugăr, cum socotea Mommsen, ci *religiosus*, mirean care urma regulile vieţii mănăstireşti. Fără a exclude posibilitatea ca Iordanes să fi fost episcop, Skrjinskaia demonstrează că el nu a putut în nici un caz ocupa scaunul episcopal din Ravenna, aşa cum ne informează unele manuscrise; ea subliniază, pe de altă parte, indiferenţa totală a istoricului faţă de disputele teologice ale vremii şi în genere faţă de problemele religioase.

www.cimec.ro

Discutînd valoarea epitetului de *agrammatus* pe care istoricul şi-l aplică sieşi, autoarea demonstrează că acest termen nu trebuie luat *ad litteram*, şi că el se referă probabil la lipsa unei instrucţii regulate; studiul operelor lui demonstrează că, pe lîngă cunoştinţele necesare exerciţiului profesiei sale, Iordanes cunoştea limba greacă şi era familiarizat cu istoriografia epocii imperiale romane, şi chiar cu *Eneida* şi *Georgicele*. Proclamarea modestă a propriei ignoranţe se leagă de un obicei răspîndit în scrierile medievale.

Din analiza celor două texte ale lui Iordanes, autoarea ajunge la concluzia că ele au fost scrise în ultimele luni ale anului 550 şi în primele luni ale celui următor, pînă la 1 aprilie. O minuţioasă cercetare a evenimentelor anului 551 şi a oglindirii lor în opera lui Iordanes o conduce pe E. Skrjinskaia la concluzia că *Geticele* n-au putut fi scrise în altă parte decît în Italia (p. 61), şi anume într-un puternic centru urban supus Bizanţului, nu prea îndepărtat de locul de desfăşurare al operaţiilor militare — foarte probabil la Ravenna.

În sfîrşit, autoarea discută problema poziţiei politice a lui Iordanes şi sensul operei sale. Pe cît ni se pare, aceasta e contribuţia cea mai interesantă şi mai personală a introducerii; ea aruncă o lumină nouă asupra *Geticelor*, situate astfel în mijlocul realităţilor pe care autorul şi contemporanii săi le-au trăit. Independent de valoarea ei documentară, opera capătă semnificaţii mai adînci ca mărturie a unei tendinţe politice şi a unei ideologii.

E. C. Skrjinskaia porneşte de la raportul între opera lui Iordanes şi cea a lui Cassiodor, şi anume de la problema de a şti de ce s-au păstrat *Geticele* în timp ce cele 12 cărţi ale Istoriei lui Cassiodor, mult mai amplă, s-au pierdut în întregime. După părerea autoarei, acesta e mai mult decît un simplu joc al întîmplării: cele două opere, tratînd acelaşi subiect, reflectau în fapt două puncte de vedere diametral opuse, dintre care cel reprezentat de Iordanes a precumpănit. Reluînd constatarea făcută mai de mult că opera lui Cassiodor tindea să echivaleze gloria goţilor cu cea romană şi să exalte neamul amalilor, autoarea sovietică consideră insuficiente explicaţiile pe care Wattenbach sau Ensslin au încercat să le dea acestei tendinţe. Ea socoate că paralela continuă trasată de Cassiodor între geţi şi romani răspundea acţiunilor lui Teodoric, bazate pe dualismul goto-italic; după reprimarea opoziţiei «italice» în frunte cu Boethius şi Symmachus, această tendinţă se cerea reafirmată. Aşa cum spune E. Skrjinskaia (p. 38), «cartea lui Cassiodor a fost scrisă şi pentru întărirea conştiinţei naţionale (sic !) a ostrogoţilor, şi pentru a-i convinge pe italici că e absolut necesar să trăiască împreună cu barbarii, al căror stat... nu era nici mai rău, nici mai slab decît imperiul».

Aceste idei nu mai sînt nici actuale nici utile spre mijlocul secolului VI; în momentul în care victoria lui Iustinian devenise certă, «supunerea faţă de împărat... şi separarea de acei ostrogoţi care se mai opuneau încă... era absolut necesară din punctul de vedere al aristocraţiei Italiei şi chiar al unei părţi din cea gotică» (p. 39). Acum i se sugerează lui Iordanes reluarea subiectului tratat de Cassiodor într-un alt sens şi îndreptat spre o altă concluzie (p. 39).

Adoptînd idei deja elaborate de partida filo-bizantină din Italia, Iordanes cinsteşte neamul gotic pentru a aduce mai multă glorie împăratului şi imperiului (cf. *Getica*, § 315 şi urm.). Răspunzînd în mai mare măsură necesităţilor vieţii politice şi cerinţelor clasei dominante, conchide autoarea, opera lui Iordanes s-a răspîndit şi ne-a putut parveni, spre deosebire de cea a lui Cassiodor, curînd uitată şi apoi pierdută.

Valoarea de izvor istoric a operei lui Iordanes nu e pusă în discuţie în introducere; în schimb, vastul comentariu ce însoţeşte textul pas cu pas dă autoarei prilejul de a cîntări însemnătatea fiecărui rînd aproape.

Semnalăm ca deosebit de interesante amplele comentarii privitoare la sarmaţi (p. 232 şi urm.), gepizi (p. 206—208), veneţi (p. 209—214), anţi (p. 218—220), lacul Mursianus (p. 214—218). Fără a se adresa exclusiv specialiştilor, comentariul e extrem de lămuritor şi în problemele generale şi în cele de amănunt şi dovedeşte erudiţia filologică şi istorică a autoarei.

www.cimec.ro

Textul, reprodus după ediția din 1882 datorată lui Mommsen, e însoțit de traducerea n limba rusă datorată tot cercetătoarei E. C. Skrjinskaia; făcută în intenția mărturisită de a reda cît mai îndeaproape înțelesul și stilul *Geticelor*, traducerea reprezintă o încercare meritorie de a concilia fidelitatea față de text cu o formă nu excesiv de greoaie sau neclară. Din păcate, textul latin urmează, nu însoțește versiunea rusă, ceea ce îngreuiază și utilizarea ediției și justa apreciere a calităților traducerii.

Anexele dau cititorului o idee asupra problemelor paleografice ridicate de manuscrisele *Geticelor*, iar utilitatea indicilor nu se mai cere subliniată.

Completă și utilă, ediția operei lui Iordanes datorată cercetătoarei sovietice E. C. Skrjinskaia interesează pe toți cei preocupați de fenomenele structurale, politice sau culturale ale antichității tîrzii și perioadei de trecere spre feudalism.

Zoe Petre

I. M. TRONSKI, *Древнегреческое ударение*. Moscova-Leningrad, Editura Academiei de Științe a U.R.S.S. 1962, 148 p.

O monografie asupra accentuării grecești la nivelul actual al științei era foarte necesară. Tratatul de accentuare greacă a lui J. Vendryès este vechi de aproape 60 de ani (1904), căci edițiile ulterioare (1929 și 1945) nu aduc nou decît punerea la curent a bibliografiei, iar lucrarea lui I. P. Postgate, *A short guide to the accentuation of ancient Greek*, Londra, 1924, pe lîngă faptul că are un caracter introductiv, a rămas aproape necunoscută. Manualul mai recent al lui Ch. Bally (*Manuel d'accentuation grecque*, Berna, 1944), deși conține noi puncte de vedere, rezultate din metodologia școlii geneveze a lui F. de Saussure, are un pronunțat caracter didactic și nu ține seama de achizițiile mai noi, mai ales de teoria fonologică a morelor expusă de R. Jakobson în articolul *Problemele prozodiei grecești* apărut în volumul omagial *Z zagadnień poetyki* tipărit în cinstea lui Kaz. Wóycicky la Wilno în 1937, teorie care a dat posibilitatea rezolvării definitive a problemei locului accentului grec; în plus progresele realizate în ultima vreme în privința accentuării grecești (v. nota 100 de la p. 127 a lucrării prezentate), dar mai ales cele din domeniul accentuării indo-europene (v. în primul rînd fundamentala lucrare a lui J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indo-européennes*, Cracovia, 1952, ed. a II-a, 1958), făceau necesară o nouă sinteză.

Cartea profesorului Tronski împlinește în mod strălucit această nevoie. Autorul întrunește în persoana sa un desăvîrșit cunoscător al filologiei clasice (ceea ce lipsea în lucrările — altfel deosebit de importante — ale lui R. Jakobson) și un fin lingvist, la curent cu ultimele teorii (lucru care lipsește de obicei filologilor clasici).

Lucrarea are ca introducere un capitol despre *Cantitatea vocalelor și a silabelor în limba greacă*, în care se arată că specificul accentului grecesc depinde nu numai de opoziția de înălțime a vocalei sau de opoziția între silabe lungi și scurte, evidentă în metrică, ci și de existența în silabele lungi a două unități mai mici, morele, opuse una celeilalte după cum accentul stă pe prima sau pe a doua. Opoziția silabelor lungi și scurte concepută ca 2:1 more este pur fonologică și nu absolută, morele nefiind obligatoriu izocrone. De aici rezultă faptul că silabele închise, terminate într-o consoană implozivă, contează ca avînd două more, chiar dacă vocala

www.cimec.ro

lor este scurtă, lucru remarcat încă din antichitate de Dionis din Halicarnas (începutul cap. XV din Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων). Din păcate teoria lui n-a fost luată în seamă. Tradiția gramaticală antică, provenind probabil încă din epoca scrierii silabice miceniene, recomandă să raportăm la silaba următoare orice grup de consoane cu care poate începe un cuvînt în greceşte. Rezultă de aici lucrul absurd, întîlnit şi astăzi în gramaticile şcolare de limba greacă: cauza lungimii unei silabe cu vocală scurtă sînt consoanele aparţinînd altei silabe. Teoria autorului în această privinţă a fost expusă ulterior mai pe larg în articolul *Слоговая структура древнегреческого языка и греческое слоговое письмо* din culegerea de articole *Древний мир* publicată în cinstea acad. V. V. Struve la Moscova în 1962 (p. 620—626).

Primul capitol se ocupă de izvoarele studierii accentului grec, teoriile gramaticilor greci şi tradiţia accentuării din manuscrisele greceşti, autorul atrăgînd atenţia că aceasta din urmă este tîrzie, dintr-o epocă în care distincţia dintre acut şi circumflex se pierduse în pronunţare. Accentele manuscriselor greceşti se bazează deci tot pe teoriile — uneori greşite — ale gramaticilor mai vechi şi nu pe pronunţia contemporană, neformînd deci un izvor independent alături de teoria gramaticală, ci o variantă a ei. Autorul atrage atenţia asupra unor lipsuri ale teoriei antice asupra accentului, fără să împărtăşească însă scepticismul absolut al unor autori moderni. În continuare el dă un scurt istoric al studierii accentului grec în epoca modernă.

Cel de-al II-lea capitol se ocupă de natura şi locul accentului în greaca veche. Autorul aduce o serie de dovezi care confirmă teoriile antice despre caracterul muzical al accentului grec în perioada clasică. În ce priveşte felul accentului, autorul demonstrează că opoziţia esenţială de accent era între acut şi circumflex, rezultînd din opoziţia dintre vocalele cu o singură moră şi cele cu două şi din poziţia accentului pe prima sau pe a doua moră. Din punct de vedere fonologic este justă părerea lui Atenodor că există numai două prosodii — înaltă şi joasă; tonul « mediu », ca şi celelalte tonuri descrise de Glaucos din Samos nu sînt decît simple variante fonetice ale celor două tonuri fundamentale. Distincţia între acut şi grav ca formă de accent, ca schimbare a direcţiei tonului de sus în jos sau de jos în sus, nu interesează fonologic, căci silaba accentată se poate deosebi atît prin tonul ei mai înalt faţă de tonul jos al celorlalte, cît şi invers, printr-un ton mai jos decît restul cuvîntului. În ce priveşte vocalele lungi, ele poartă accent circumflex dacă tonul urcă pe prima moră, coborînd în mod firesc pe a doua, şi accent ascuţit cînd tonul urcă pe a doua moră: dovada o constituie faptul că vocalele lungi rezultate din contracţia a două vocale, dintre care prima purta acut, au accent circumflex, în timp ce, dacă accentul stătea pe a doua vocală (= a doua moră a vocalei rezultate din contragere), el nu poate fi decît acut. În esenţă deci important este faptul că în primul caz acutul se află pe prima moră iar în celălalt pe a doua, coborîrea tonului pe a doua moră în cazul circumflexului fiind un fapt la fel de normal ca şi coborîrea lui pe silaba următoare în cazul vocalelor cu o singură moră, accentuate acut.

Al III-lea capitol este dedicat locului accentului, problemă deosebit de importantă, întrucît tipul accentului grec este legat de calculul morelor. Autorul atrage atenţia asupra faptului că în cuvintele greceşti există două structuri ritmice independente: una silabică, condiţionată de alternanţa silabelor lungi şi scurte, alta vocalică. Ca bază a mişcării tonului şi a stabilirii limitelor accentului nu poate servi decît ritmica vocalică, întrucît accentul nu poate sta în greacă niciodată pe mora consonantică a silabelor lungi cu vocală scurtă (ca în lituaniană, de ex., unde o silabă *ár* se opune alteia *ar̃*).

În stabilirea locului şi felului accentului grec interesează, deci, cantitatea *vocalei*, nu a *silabei* finale, dovadă accentul unor cuvinte ca κῆρυξ, σῦριγξ etc. Utilizînd noţiunea de *ansamblu final* stabilită de J. Kuryłowicz (fragmentul final al cuvîntului începînd de la silaba care conţine penultima moră), autorul stabileşte trei ansambluri finale posibile în greacă: 1) silabă finală cu vocală lungă (⏑⏑), 2) două silabe cu vocale scurte (⏑⏑) şi 3) silabă finală

www.cimec.ro

cu vocală scurtă precedată de una cu vocală lungă (⏑⏑ ⏑). Avînd în vedere că mora penultimă din ansamblul final 3 nu poate niciodată purta accent, există deci trei tipuri de accent:

1. Cuvinte cu accent *final* (oxitonele din gramatica tradiţională de tipul ἀγαθός, οἰκιστής).

2. Cuvinte cu accent *central*, pe prima moră a ansamblului final (*perispomene*, în cazul ansamblului final 1 — tip ἀδεῶς; *paroxitone* în ansamblul 2 — tip μεγάλα, οἰκίον şi *properispomene* în ansamblul 3 — tip ἀρχαῖος, χειμῶνος).

3. Cuvinte cu accent *îndepărtat*, precedînd imediat ansamblul final (paroxitone în cazul ansamblelor finale monosilabice de tip 1 — de ex. μεγίστη, βεβαίως iar la ansamblele finale bisilabice de tip 2 şi 3 — proparoxitone, de ex. πόλεμος, σοφώτατος, ἄνθρωπος, κίνησις).

Excepţie de la aceste reguli fac numai cuvintele în care s-a produs metateza cantităţii. Spaţiul nu ne permite să insistăm mai mult asupra tuturor concluziilor care decurg de aici.

Capitolul IV se ocupă de modificările accentului în frază: cuvintele neaccentuate şi oxitonele, ca şi schimbarea accentului survenită prin sandhi.

Al V-lea capitol tratează despre rolul gramatical al accentului (fapt observat încă de gramatici antici, care au lăsat lungi liste de cuvinte opuse numai prin accent) şi influenţa analogiei gramaticale în schimbarea locului accentului.

Faptele expuse pînă aici se bazau aproape exclusiv pe dialectul ionic-atic şi pe koine, singurele care atestă mai amănunţit şi mai precis accentele. Cel de-al VI-lea capitol se ocupă de accent în dialecte (doric, eolic, beoţian, atic propriu-zis şi homeric), atît cît pot fi ele deduse din datele puţine şi contradictorii cîte le avem.

Deosebit de important este capitolul al VII-lea: *Originea sistemului accentologic grecesc*, unde autorul arată ce a păstrat şi ce a schimbat limba greacă din accentul indo-european. I. M. Tronski porneşte de la teoria că accentul indo-european era muzical şi liber, admiţînd teoria lui Fortunatov despre cele două tipuri de intonaţie în silabele lungi: prelungă şi întreruptă, trăsături păstrate, cu unele modificări, şi în greacă, ca şi în baltică. Negarea intonaţiilor silabice indo-europene de către J. Kuryłowicz i se pare autorului nejustificată.

Deosebirea funcţională dintre intonaţia greacă şi cea baltică nu este un argument suficient, după părerea lui I. M. Tronski, că cele două sisteme nu au origine comună, căci diferenţierea funcţională s-a putut ivi ulterior. Însuşi faptul că Kuryłowicz postulează pentru faza indo-europeană accent dinamic şi nu muzical, îl face pe autor să privească cu multă rezervă teoriile acestuia, căci accentul dinamic nu putea să nu lase o urmă cît de slabă asupra vocalismului limbilor vechi indo-europene.

Deosebirea esenţială dintre accentul grec şi cel indo-european constă în limitarea locului accentului în greacă. Brugmann pusese acest lucru pe seama substratului pregrecesc, ipoteză nedemonstrabilă şi puţin probabilă, căci limitarea locului accentului s-a petrecut şi în latină şi în sanscrita clasică, fapt care îl face pe autor să caute mai degrabă cauze interne. J. Kuryłowicz crede că limitarea locului accentului ca şi apariţia intonaţiei (care, după părerea lui, nu este de dată indo-europeană), îşi au originea în greacă în contracţiile vocalice. Or, sistemul accentuării este de dată mai veche, din greaca comună, în timp ce contracţiile sînt fapte dialectale. Faptul că contracţia vocalelor are ca rezultat două tipuri de intonaţie în silabele finale şi doar unul în cele penultime nu poate fi decît urmarea, şi nu cauza limitării locului accentului. Autorul încearcă să explice limitarea accentului în greacă pe de o parte prin nevoia de a crea un centru fonetic mai precis cuvîntului oarecum difuz din cauza libertăţii absolute a accentului, pe de altă parte ca rezultat al formării unor grupuri enclitice, care au aceleaşi legi în privinţa zonei accentului. Cuvinte cîndva ortotonice şi-au retras accentul pe finală cînd au format un grup cu encliticele. Deosebirile de accent dintre greacă şi sanscrita vedică care nu sînt datorate limitării accentului sînt explicate de autor fie ca efect al analogiei, cum crede Kuryłowicz, fie ca variante dialectale indo-europene normale în orice limbă cu accent liber.

www.cimec.ro

Ultimul capitol al cărţii urmăreşte transformarea sistemului accentologic grecesc din tonic în intensiv, şi aduce dovezi că această schimbare se petrecuse deja în sec. II—III ale erei noastre, cam în acelaşi timp, deci, ca şi în latină.

Cadrul acestei prezentări nu ne-a permis să rezumăm întreaga bogăţie de idei cuprinse în această carte. După cum îşi va fi dat, desigur, seama cititorul, cartea profesorului I.M.Tronski este una din cele mai interesante şi mai originale lucrări de lingvistică greacă apărute în ultima vreme.

C. Poghirc

GIUSEPPINO PERNICE, *Contributo ad uno studio sistematico dei preverbi in greco.* (Serie « Humanitatis Studiorum Subsidia », nr. 1), Torino, Arti Grafiche Gili, 1962, 20 p.

Aşa cum afirmă şi autorul, mica lucrare pe care o prezentăm răspunde în primul rînd unor necesităţi didactice. După cîteva consideraţii generale, care nu depăşesc cadrul teoriilor tradiţionale, prof Pernice prezintă, sub formă de articole de dicţionar, o listă a preverbelor greceşti. Pornind de la o valoare de bază, dată de etimologie, sensurile diferitelor preverbe sînt expuse « secondo un ordine logico e una classificazione didatticamente utile » (p. 3). Este de remarcat faptul că adoptarea acestor criterii de clasificare nu duce, în cele mai multe cazuri, la încălcări grave ale cronologiei. Totuşi aplicarea prea riguroasă a principiului logic îl face pe autor să reconstruiască uneori sensuri neatestate în limba greacă, dar pe care « ne-am aştepta » să le întîlnim. Astfel, la p. 18, sîntem avertizaţi că ὑπερ- ar trebui să aibă şi o valoare « di incidenza instantanea » pe care însă greaca o rezervă altor preverbe. Comparaţia cu faptele similare din latină şi, mai rar, din unele limbi moderne încheie paragraful rezervat fiecărui preverb. Corespondenţele cu latina sînt de altfel rezumate sistematic în apendicele nr. 1 al lucrării. Un al doilea apendice grupează laolaltă preverbele greceşti susceptibile de a avea aceleaşi sensuri.

Datorită atît subtilităţii analizei semantice, cît şi caracterului sistematic al expunerii, lucrarea prof. Pernice se recomandă ca o contribuţie utilă la studiul preverbelor greceşti.

Liana Lupaş

ALESSANDRO RONCONI, *Il verbo latino. Problemi di sintassi storica.* Edizione rinnovata e ampliata. Firenze, Felice le Monnier, 1959, 251 p.

În această nouă ediţie, autorul pleacă de la cîteva principii de bază, care nu pot decît să mărească valoarea lucrării. Astfel, în introducere, după ce arată caracterul limitat şi formalist al gramaticii antice — care era subordonată filozofiei şi retoricii, clasificînd mai mult decît explicînd fenomenele — şi caracterul logistic al gramaticilor din evul mediu, autorul continuă: « Empirism şi logicism sînt depăşite astăzi de constatarea că orice fapt lingvistic nu este expresia unui act logic, ci este determinat încă de un impuls al imaginaţiei şi, mai ales, de constatarea că faptul lingvistic presupune precedente în care-şi găseşte explicaţia istorică; cu alte cuvinte, de constatarea că limba îşi are propria ei devenire şi, din cînd în cînd, limba se constituie ca

www.cimec.ro

rezultantă a propriei ei evoluţii istorice. Gramatica devine disciplină istorică, deoarece în faptul studiat se întîlneşte un moment al unei tradiţii lingvistice, adică fructul unei experienţe colective înlăuntrul căreia acţionează expresia individuală».

Din pasajul citat se desprind limpede principiile de bază ale lucrării, care se pot formula astfel: limba este un produs al activităţii unei colectivităţi; limba evoluează neîncetat; actul lingvistic porneşte nu numai din nevoi logice, ci şi din nevoi afective; gramatica este o disciplină istorică. Ronconi se ridică, de asemenea, împotriva conceptelor de «corect» şi «eronat», sub care sînt etichetate construcţiile sintaxei latine.

Autorul îşi propune să studieze contradicţia (contrasto) între norma impusă de tradiţie şi inovaţii, care sînt efemere sau durabile, apoi să arate antecedentele, cauzele, dezvoltarea, consecinţele unui fapt gramatical.

Călăuzit de aceste idei fundamentale, autorul a izbutit să dea o lucrare interesantă şi utilă. Fără să împartă materia în capitole şi subcapitole numerotate, aşa cum se face — şi desigur nu fără motiv — în gramaticile obişnuite, autorul tratează, rînd pe rînd, diferitele probleme pe care le ridică verbul latin, precum: *Persoană şi număr; Dialezele verbului; Aspecţi şi timp verbal; Modurile; Subordonarea; Formele nominale ale verbului.*

Autorul, aşa cum şi-a propus, mai mult discută, explică, încearcă să determine antecedentele unui fenomen gramatical şi să arate urmările, critică teorii cu care nu este de acord şi, în general, observaţiile făcute de autor sînt juste, iar criticile întemeiate. De pildă, socotim că autorul are dreptate cînd (p. 41), se ridică împotriva acceptării, fără rezerve, a teoriei lui Meillet cu privire la sistemul timpurilor verbului latin. Se ştie că, potrivit teoriei lingvistului, francez, timpurile verbului latin se pot grupa în două mari categorii, după criteriul aspectului, şi anume: în categoria *infectum (laudo, laudabam, laudabo)* şi în categoria *perfectum (laudaui, laudaueram, laudauero);* Meillet observă, de asemenea că, *dixi, feci, tuli* sînt teme de aoriste primitive şi au valoare de *perfectum*, pe cînd *memini, stetimus*, avînd reduplicare, poartă semnul durativităţii acţiunii. Ronconi observă însă pe bună dreptate — criticînd schematismul teoriei lui Meillet — că *dixo* nu se poate confunda cu δείξω, nici μεμνήσομαι cu *meminero*. Nu trebuie, observă Ronconi, trecut cu vederea nici faptul că verbul *pango*, care are perfectul *pepigi* ş aoristele *pegi* şi *panxi*, în compusul *compingo* are numai *compegi*.

Pe de altă parte, latina arhaică însăşi demonstrează că vorbitorii nu mai aveau conştiinţa clară a diferenţei dintre *perfectum* şi *infectum*, cînd după tipul *legam* au făcut forme ca *fuam, abstulam, attigam*. De asemenea, latina întrebuinţează prezentul şi nu perfectul spre a exprima, cu ajutorul altor mijloace decît cele morfologice, acţiuni ingresive: *lacrimo* = plîng, *collacrimo* = încep să plîng. În privinţa perfectului latin, Ronconi observă că acest timp «nu este un timp perfectiv al prezentului, ci sau un perfectiv al trecutului *(Caesar castra mouit)* sau un imperfectiv al prezentului (*didici* = ştiu, *memini* = îmi amintesc, *perii* = ὄλωλα); forma perfectivă în primele două verbe este *disco, comminiscor*, adică un prezent, deşi momentaneitatea este exprimată de sufixul *-sco;* în al treilea caz, sensul este *pereo;* cf. *qualis artifex pereo; Si quis pereat*, în greceşte εἴ τις ὄλοιτο». Ronconi observă de asemenea, cu multă fineţe, că sînt imperfective: prezentul iterativ *(saepe in hanc uillam uenio);* prezentul dramatic şi literar (contra lui Brugmann şi Delbrück, care le consideră istorice). Ronconi, de asemenea, are toată dreptatea cînd face rezerve în privinţa împărţirii rigide a timpurilor în absolute şi relative (p. 46), deoarece şi timpurile absolute sînt relative, referindu-se la momentul în care se află vorbitorul. Într-adevăr *legi* = am citit arată că acţiunea s-a petrecut în trecut faţă de momentul în care eu exprim acest adevăr.

Nu întotdeauna însă tezele lui Ronconi pot fi acceptate. De pildă, spre a susţine că indicativul este prin excelenţă modul care exprimă acţiuni reale sau gîndite ca atare, autorul (p. 6, 109 şi urm., 156) susţine că, în condiţionalele la indicativ, indicativul exprimă întotdeauna

www.cimec.ro

acțiuni reale. Adevărul este că în astfel de propoziții indicativul exprimă, după caz, acțiuni reale sau ireale. Astfel, în fraza *ne sim saluus si aliter scribo ac sentio*, Cic., *Att.*, XVI 13 « Să nu fiu sănătos, dacă gîndesc altfel decît scriu », acțiunea exprimată de *scribo* este evident ireală. Chiar în exemplul citat de Ronconi, *expediui ex seruitute filium si dis placet* (Plaut, *Captiui*, 454) « mi-am scăpat fiul din sclavie, dacă vor zeii », condiționala *si dis placet* aruncă o umbră de îndoială asupra realității exprimate de principala *expediui*.

Dar în cazul *Si peccaui, mi Chremes, insciens feci*, Ter., *Heaut.*, 631 « dacă ți-am greșit, dragul meu Chremes, am făcut-o fără să-mi dau seama » indicativul *peccaui* exprimă o acțiune reală sau ireală: reală dacă vorbitorul a greșit, și în acest caz, vrea să-și atenueze greșeala prezentînd-o sub o formă ipotetică, sau n-a greșit, și, în acest caz, vrea să pară modest. (A se vedea și studiul nostru *Condiționalele la indicativ în greacă, latină, română*, Studii clasice, II (1960), p. 159 și urm.)

Chiar dacă nu în toate problemele de amănunt Ronconi izbutește să convingă — și trebuie subliniat că aceste cazuri sînt destul de rare — cartea este valoroasă tocmai prin perspectiva istorică și stilistică din care privește faptele de limbă discutate. Și nu putem încheia această recenzie fără a sublinia, printre calitățile remarcabile, logica și claritatea cu care explică faimoasa *consecutio temporum* pornind de la ideea esențială pe care am formulat-o noi înșine în *Sintaxa limbii latine, după metoda istorico-stilistică*, București, 1947, anume că acordul timpurilor se face după cum se ia ca punct de plecare momentul în care se găsește vorbitorul, deci prezentul, sau un timp din altă sferă temporală — trecutul sau viitorul (p. 170) și că faimoasa *consecutio* se aplică nu numai la propozițiile subordonate, ci și la cele coordonate: « Este un principiu sintactic, căruia gramaticile școlare îi dau puțină atenție, cînd este vorba despre propoziții coordonate, în timp ce tind să-l dramatizeze în domeniul subordonării, în realitate *consecutio temporum* nu este altceva decît principiul relativității timpurilor în propoziții dependente și are aceeași latitudine ca în cele coordonate:

hortor te: facias « te îndemn: fă asta ».

timeo: ne facias « mi-e teamă: să nu faci ».

hortatus sum: faceres « te-am îndemnat: trebuia să faci ».

timebam: ne faceres « mă temeam: nu trebuia să faci » (p. 171).

Schema indică, în același timp, efortul autorului de a arăta cum dependentele au fost, la început, paratactice. Acest efort constituie, de asemenea, un mare merit al lucrării.

N. I. Barbu

HERMANN GÄHWILER, *Das lateinische Suffix* -ensis. Diss. Zurich, 1962, 89 p.

Lucrarea a fost alcătuită la îndemnul și sub conducerea profesorului Manu Leumann și s-a sprijinit îndeosebi pe materialele adunate la *Thesaurus linguae Latinae* din München. Autorul a urmărit faptele în dezvoltarea lor (diacronic, dar și sincronic) și a constatat că sufixul *-ensis* a apărut mai întîi în nume de locuri, în jurul Romei, începînd din secolul al III-lea î.e.n., apoi s-a răspîndit treptat și s-a generalizat: în secolul următor era frecvent în nume de popoare, apoi s-a extins în tot imperiul și a depășit sfera numelor proprii, îmbrățișînd și apelativele: *castrensis, circensis, forensis, hortensis, praetensis, uallensis* etc. Cu vremea

www.cimec.ro

a pătruns în terminologia militară în cuvinte ca *calcariensis* « care lucrează într-o vărărie » (de la *calcaria)*, *canabensis* « care locuieşte în barăci » (de la *canabae*), *comitatensis* « care însoţeşte » (de la *comitatus* « însoţire, escortă »), *fabricensis* « care lucrează într-un atelier », *ripensis* şi *ripariensis* « care păzeşte graniţa » (de la *ripa* şi un presupus **riparia* « limită, hotar pe malul unei ape »). Unele adjective în *-ensis* arată îndeletnicirea sau locul unde munceşte cineva: *atriensis (atrium)*, *amanuensis* « stenograf » (de la *a manu*), *commentariensis* « referent » (de la *a commentariis)*, *libellensis* « contabil » (de la *a libellis*), *catabolensis* « magazioner » (de la *catabulum* « depozit, magazin »), *thesaurensis* « trezorier » (de la *thesaurus*).

Originea sufixului *-ensis* nu poate fi explicată prin indo-europeană şi nici prin influenţă osco-umbriană. În consecinţă autorul adoptă părerea profesorului său Manu Leumann şi presupune că *-ensis* ar fi pornit din etruscă. Într-adevăr, ştim că din etruscă a intrat sigur în limba latină cuvîntul *atrium*, care putea avea acolo un derivat corespunzător latinescului *atriensis*. Totuşi etruscologii n-au reuşit încă să dea de urmele acestui sufix în etruscă. Teoretic, presupunerea n-ar avea nimic împotrivă, deoarece etruscii s-au bucurat vreme îndelungată de un prestigiu imens şi au influenţat pe latini în multe privinţe. Totuşi trebuie să avem în vedere că o înrîurire străină în domeniul morfologiei se desfăşoară foarte încet, abia după o convieţuire stăruitoare şi masivă, şi după ce se împrumută în prealabil un mare număr de cuvinte. Argumentul *a silentio*, că nu există în latină derivate în *-ensis* înainte de secolul al III-lea î.e.n., nu convinge, deoarece şi documentele scrise care ni s-au păstrat sînt extrem de rare.

Autorul are merite în munca de analiză a faptelor discutate. Presupusul **riparia* « ţărm, rîu » era fără îndoială popular încă din secolul al III-lea: cuvîntul a stăruit în fr. *rivière* şi a dat naştere derivatului *ripariola*, păstrat în sudul Franţei *(ribeirou, ribeirolo)* şi în Spania *(reviruelo)*, v. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935, nr.7329. Derivatul *calbiensis* (CIL, VI, 710: *Soli sanctissimo sacrum / Ti Claudius Felix et... / uotum soluerunt libens merito / calbienses de coh. III*) se explică mai uşor prin *horrea Galbae* (deci *galbiensis* « care păzeşte hambarele lui Galba »), decît prin *calbeus* « brăţară ».

H. Mihăescu

Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A. Edited by W. C. Brice, M.A., from the Notes of Sir Arthur Evans and Sir Sohn Myres. Oxford, University Press, The Society of Antiquaries, 1961, XII 41 (34—41 nenumerotate) p. + 31 duble planşe + Vocabular (23 p. nenumerotate), in -4°.

Salutăm apariţia — în condiţiuni tehnice excepţionale — a acestui *Corpus* al inscripţiilor în linearul A cunoscute pînă în 1961.

Deşi autorul, W. C. Brice, spune în titlul lucrării, cu modestie, că publicaţia este făcută după notele lui A. Evans şi S. Myres, meritul său personal este mult mai mare decît acela de a fi ordonat aceste note.

În 41 pagini introductive, Brice dă toate informaţiile necesare despre textele care urmează, pentru întrebuinţarea lor adecvată.

Regretăm că unele opere mai recente despre linearul A nu sînt menţionate, ca, spre exemplu, admirabila lucrare a lui Emilio Peruzzi, *Le Iscrizioni minoiche*, Firenze, 1960: acest lucru se explică prin faptul că lucrări mai recente de 1958 nu se găsesc menţionate în publicaţia pe care o recenzăm.

www.cimec.ro

Mai departe, în 31 planşe duble, sînt publicate textele: pe planşa din stînga, în caractere originale unificate, în dreapta fotografii excepţional de clare, în măsura în care acest lucru era posibil, care permit controlarea lecturilor date pe planşa din stînga. Admitem principiul caracterelor unificate ale linearului A pe care îl aplică Brice pe planşele din stînga. De altfel pe paginile 38—40 (nenumerotate) sînt date variantele de formă ale fiecărui caracter, aşa cum se găsesc pe diversele inscripţii, variante produse de diversitatea de locuri şi de mîini care le-au scris. Uneori lecturile caracterelor în unele texte sînt destul de nesigure, dar nu se putea face mai mult.

Un vocabular normal şi unul invers (complete) încheie lucrarea.

Fără a deprecia ediţiile anterioare, ca cea a lui G. Pugliese Carratelli, mai ales pentru inscripţiile din Hagia Triada, şi acea a lui Doro Levi, *Le cretule*, ediţia lui W. C. Brice va constitui pentru multă vreme cea mai de seamă realizare în acest domeniu.

A. M. Frenkian

SAMOTHRACE. Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University. Karl Lehmann, Editor. I. *The Ancient Literary Sources*, edited and translated by Naphtali Lewis. (Bollingen Series LX 1). New York, Pantheon Books, 1958. 148 p. in -4°, 2 pl. afară din text.

Despre importantele săpături întreprinse în Samothrake, începînd din 1938, de o expediţie a Universităţii din New York sub conducerea lui Karl Lehmann (altădată K. Lehmann-Hartleben), am avut prilejul să scriu în Dacia, N.S.V, 1961, p. 597—601, recenzînd volumul II (părţile 1—2) din cele nouă, cîte sînt plănuite să înfăţişeze rezultatele a mai bine de două decenii de asidue cercetări arheologice. Era vorba acolo de inscripţiile venite să se adauge la cele anterior cunoscute, în cea mai mare parte editate în IG XII 8, — inscripţii pe piatră, editate de P. M. Fraser, şi inscripţii ceramice, publicate de K. Lehmann, a cărui neaşteptată moarte pune capăt speranţei de a-l vedea, cum era firesc, contribuind la publicarea monumentelor de cult explorate de regretatul învăţat cu o luare aminte specială şi cu o deosebită competenţă.

Volumul de care mă ocup astăzi e primul din serie şi a fost plănuit să servească oarecum de introducere întregii lucrări, punînd la dispoziţia specialiştilor şi a nespecialiştilor o culegere pe cît posibil completă a textelor greceşti şi romane unde se vorbeşte de Samothrake şi de orice prezintă vreo legătură directă sau indirectă cu insula şi cu faimoasele-i misterii. Extrasele (cca. 250 la număr) încep cu Homer şi sfîrşesc în sec. al VI-lea e.n., cînd triumful creştinismului pune capăt definitiv activităţii sanctuarului. Caracterul lucrării excludea posibilitatea pentru editor de a încerca să stabilească filiaţii între izvoare, — altfel spus un studiu al tradiţiei, — sarcină anevoioasă şi aproape desperată. Ceea ce ni se oferă sînt pur şi simplu texte stabilite după cele mai bune ediţii, traduceri fidele şi un număr restrîns de note explicative, de cîte ori pasajul reprodus e greu de înţeles sau lacunar.

Clasarea materialelor e făcută după cuprins. Primele trei secţiuni privesc geografia economică şi fizică a insulei (1° aşezare; 2° topografie; 3° produse). Următoarele cinci au ca obiect insula şi sanctuarul în istorie şi legendă (4° legendele despre origini; 5° Homer şi comentatorii; 6° autorii greci şi romani din sec. V î.e.n. pînă în sec. VI e.n.; 7° scrieri pierdute despre Samothrake; 8° miscellanea). Secţiunile 9° şi 10°, — poate cele mai importante, oricum cele mai

www.cimec.ro

controversate, — grupează informaţiile despre originea Cabirilor şi a cultului samothracian, ca şi despre identitatea şi genealogia zeilor. Secţiunea 11° tratează despre faima şi influenţa cultelor din Samothrake în lumea veche. În sfîrşit, în secţiunea finală se citesc mărturii despre ceea ce editorul numeşte « Characteristics & Attributes of the Samothracian Cult ».

Lucrarea comportă şi un apendice închinat personalităţii unui scriitor astăzi pierdut, Nicostratos, autor al unor comentarii la operele lui Homer şi Herodot dispărute fără urmă dar care, în sec. XVII, se puteau citi şi au fost folosite în chip repetat într-o carte a lui Francesco Piacenza, *L'Egeo redivivo*, publicată la Modena în 1688. Judecînd după pasajele reproduse de Piacenza, în afară de o serie de indicaţii geografice despre insulă şi locuitorii ei, Nicostratos oferea amănunte preţioase despre un templu al Cybelei înălţat « nu departe de castelul Melita, între porturile de nord şi de vest » ale insulei. Alte date păstrate de umanistul italian lasă să se înţeleagă că misteriosul autor pare să fi trăit între Ştefan din Bizanţ şi Tzetzes, cu alte cuvinte între sec. VI—XII e.n. Pînă la un timp suspectate de Rubensohn, admise apoi ca autentice de Hemberg, care plasează activitatea lui Nicostratos *grosso modo* între 800—1150, informaţiile lui Piacenza sînt acum socotite neîndoioase de Naphtali Lewis, pe baza argumentului convingător că unele din aceste ştiri au fost confirmate de descoperirile recente.

Judicios concepută, frumos tradusă şi adnotată cu sobrietate (interpretarea istorică şi istoric-religioasă a fragmentelor fiind rezervată autorului încă necunoscut al ultimului volum din serie, plănuit ca o istorie cuprinzătoare a cultelor şi a sanctuarelor din Samothrake), culegerea întocmită de Naphtali Lewis lasă cititorului un sentiment de insatisfacţie, prilejuit de constatarea că, pînă la urmă, zăbava oricît de atentă asupra mărturiilor literare privitoare la religia samothraciană dezvăluie prea puţin din natura exactă a acesteia ori din modul de celebrare a riturilor. Fără a exclude cu totul posibilitatea ca descoperiri viitoare — epigrafice ori arheologice — să sporească întrucîtva cunoştinţele noastre actuale, înclin să cred că taina în care sînt învăluite originea şi semnificaţia celebrelor misterii va dăinui mai departe nepătrunsă. Cum o dovedeşte tocmai citirea celor mai bine de 200 de excerpte strînse în volumul de care mă ocup, de-a lungul întregii antichităţi consemnul tăcerii a fost respectat cu sfinţenie. Nu degeaba mărturiseşte Ovidiu, în versurile deseori citate: *Quis ritus Cereris ausit uulgare profanis, / magnaque Threicia sacra reperta Samo? / exigua est uirtus praestare silentia rebus ; / at contra grauis est culpa tacenda loqui...* (*Ars amat.*, II 601—604).

D. M. Pippidi

L. ROBERT, *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques.* Vol. XI—XII. Paris, Adrien-Maisonneuve, 1960. 648 p. + 40 pl.

Locul ocupat de Louis Robert în mişcarea epigrafică a zilelor noastre e atît de important, încît o laudă adusă neobositei lui activităţi sau sublinierea meritelor vreuneia din numeroasele-i lucrări riscă să apară necuviincioase. De altă parte, multiplicitatea preocupărilor, ştiinţa-i atotcuprinzătoare ajutată de o metodă impecabilă desfid competenţa recenzentului, care, ţinut să dea seamă de o operă de o asemenea însemnătate, anevoie poate face altceva decît să-i redea în linii mari cuprinsul, zăbovind asupra acelor aspecte care se apropie mai mult de propriile sale interese ştiinţifice. E ceea ce-mi propun să fac în cele ce urmează cu vol. XI—XII din seria intitulată *Hellenica*, a cărui amploare depăşeşte simţitor amploarea fasciculelor precedente şi ale cărui pagini aduc contribuţii esenţiale unor sectoare foarte variate ale ştiinţei anti-

www.cimec.ro

chităţii, de la lexicografie la istoria literară, trecînd prin istoria socială şi politică, istoria religiilor, geografia istorică, toponomastica şi antroponimia, numismatica şi papirologia.

Spre convingere, reproduc în primul rînd tabla de materii: I. *Sur un papyrus de Paris, glossaire latin-grec* (p. 5—15); II. *TAXEION* (p. 16—20); III. *Épitaphes et acclamations byzantines à Corinthe* (p. 21—52); IV. *AITHΣAMENOΣ sur les monnaies* (p. 53—62); V. *Circulation des monnaies d'Histiée* (p. 63—69); VI. *Hagia Marina en Phocide* (p. 70—84); VII. *Inscription hellénistique d'Iran* (p. 85—91); VIII. *Décret d'Athènes pour un officier d'Antiochos Épiphane* (p. 92—115); IX. *Décret d'Andros* (p. 116—125); X. Παράστασις ἱερῶν (p. 126—131); XI. *Sur un décret des Korésiens au Musée de Smyrne* (p. 132—176); XII. *Monnaies et divinités d'Aspendos* (p. 177—188); XIII. *Sur une loi d'Athènes relative aux Petites Panathénées* (p. 189—202); XIV. *Décret de Lébédos pour un juge de Samos* (p. 204—213); XV. *Inscriptions d'Asie Mineure au Musée de Leyde* (p. 214—262); XVI. *AIMENEΣ* (p. 263—265); XVII. *Épigrammes* (p. 267—349); XVIII. *Inscriptions agonistiques d'Ancyre* (p. 350—367); XIX. *Un relief inscrit au Musée de Stamboul* (p. 369—380); XX. *Épitaphes juives d'Éphèse et de Nicomédie* (p. 381—413); XXI. *Épitaphes d'Eumeneia de Phrygie* (p. 381—413); XXII. *Inscriptions de Didymes et de Milet* (p. 440—489); XXIII. *Sur Didymes à l'époque byzantine* (p. 490—504); XXIV. *Inscriptions hellénistiques de Dalmatie* (p. 505—541); XXV. *Addenda aux tomes I—X* (p. 542—648).

Această simplă înşirare e edificatoare pentru varietatea subiectelor tratate în volum. Şi totuşi, aşa cum o ştiu cititorii lui L.R., rămîne departe de numărul şi de varietatea problemelor discutate « pe parcurs » de un autor care ştie tot, nu uită nimic şi excelează în arta de a face descoperiri de seamă acolo unde alţi epigrafişti — oricît de renumiţi — se mulţumesc cu aproximaţii. Aşa fiind, abia dacă trebuie să spun că o astfel de carte nu se povesteşte şi nu se analizează. Ea se cere citită şi recitită, pentru a surprinde de fiecare dată un aspect neobservat, o apropiere sugestivă, explicaţia nebănuită a unei probleme rămase multă vreme fără dezlegare. Din acest punct de vedere, abia dacă se deosebeşte de celelalte lucrări ale autorului, de la masivele *Études anatoliennes* ori *La Carie* la studiile de mai mică întindere, dar nu mai puţin importante, ca dările de seamă închinate Inscripţiilor din Didyma sau primelor tomuri din *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*.

Dacă mai era nevoie, ultima lucrare citată (Rev. Phil., XXXIII, 1959, p. 165—236) a arătat că inscripţiile greceşti din cetăţile de pe coasta tracă (şi, în general, cele din coloniile greceşti ale Mării Negre) n-au pentru L.R. mai multe taine decît inscripţiile din Asia Mică. Nu e de mirare aşadar, dacă, la fel cu volumele precedente, ultimul volum din *Hellenica* e plin de observaţii asupra unor texte provenind din această parte a lumii vechi, şi în special din oraşele dobrogene. Semnalez cîteva la întîmplare:

p. 17 şi n. 6: reflecţii despre τάχειον într-un decret al thiasiţilor din Callatis (Dacia, I 1924, p. 140);

p. 26 şi n. 5: texte antice şi bibliografie modernă asupra carierelor de marmură din Proconnesos, de unde provine sarcofagul descoperit la Bărboşi, cu numele unui asiarch cunoscut la Cyzic (Pârvan, *Castrul de la Poiana*, ARMSI, XXXVI, p. 112 = C. Moisil, BCMI, II, 1910, p. 86. Cf. L. Robert, *Études anatoliennes*, p. 124—127; J. şi L. Robert, REG, LXXIII, 1960, p. 178—180);

p. 42, n. 8: anunţul unui studiu de apropiată publicare despre tehnica pescuitului cu facle în antichitate, pornind de la un pasaj al Hotărniciei lui Laberius Maximus *(Histria IV*, 16 = SEG I 329), r. 23—25;

p. 135 şi n. 4: comentînd un decret din Koresos în cinstea unui necunoscut care răscumpărase mai mulţi concetăţeni răpiţi de tîlhari, L.R. precizează din nou accepţia participiului ἀπαχθέντων în inscripţia *Histria IV* 2, r. 6, al cărui înţeles nu apărea limpede lui Pârvan şi care a fost explicat de Ad. Wilhelm, Anz. Akad. Wien, 1922, XV—XVIII, p. 34 (cum erorile

www.cimec.ro

se îndreaptă anevoie, greşeala lui Pârvan se regăseşte acum la I. Stoian, SCIV, IV, 1953, p. 683–685);

p. 271, n. 4: în legătură cu o cunoscută epigramă din Olbia, ni se comunică pentru întîia oară un important pasaj din decretul în cinstea lui Agathokles (mai sus, p. 137 şi urm.), privind apărarea teritoriului rural al cetăţii împotriva unor « tîlhari » traci: τῆς τε π[όλεως] οὔσης ἐν ταραχῇ καὶ πειρατευ[όντ]ων Θραικῶν οὐκ [ὀλί]γων τήν [τε χ]ώραν καὶ τὴν [πόλ]ι[ν], τ[ῶ]ν δ[ὲ θ]ερῶν ὄντ[ων ὑ]πογύων καὶ τῶν πολιτῶν ἐν ἀγωνίαι καθεστώτ[ων], α[ἱρεθ]εὶς τοξάρχης καὶ λαβὼν στρατιώτας μισθοφόρους [δι]ε[φύ]λαξε τήν τε χώραν καὶ τὰ θέρη ἐποίησε τοὺς πολίτ[ας ἀ]βλαβεῖς συναγαγεῖν.

p. 274: consideraţii asupra decretului olbian în cinstea unui locuitor al acestui oraş care alungase pe piraţii înstăpîniţi pe insula Leuke, astăzi Insula Şerpilor (Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 37, nr. 41 = IPE I² 325);

p. 296: colonii de greci stabiliţi în mai multe centre miniere ale lumii vechi, inclusiv Dacia (C. Daicoviciu, Dacia, VII/VIII, 1937–1940, p. 301–303; Dacia, N.S., II, 1958, p. 265);

p. 372, n. 5: numele Δαδα într-o inscripţie din Tomis (AEM, VI, 1882, p. 23, nr. 50);

p. 426, n. 5: formula ὁ βίος ταῦτα în inscripţiile funerare păgîne şi creştine, al cărei echivalent latin: *h(a)ec sunt* a fost de curînd studiat de I. I. Russu în Studii Clasice, II, 1960, p. 361–364, pornind de la epitaful *Histria IV*, 52;

p. 599, n. 3: înţelesul termenului εὔθυ[νος] într-un album colegial din Histria (Pârvan, *Histria, IV*, 59 = SEG II 458).

Aceste cîteva exemple vor fi arătat, nădăjduiesc, folosul pe care epigrafiştii romîni, între alţii, îl pot găsi în citirea studiilor semnalate. Dar, cum am mai avut prilejul s-o scriu, lucrarea întreagă se cuvine citită cu luare aminte şi meditată: *uos exemplaria Robertiana nocturna uersate manu, uersate diurna...*

D. M. Pippidi

(INSCRIPTIONS LATINES DE L'ALGÉRIE, tome II, *Inscriptions de la confédération cirtéenne de Cuicul et de la tribu des Suburbures*. Recueillies par St. Gsell; préparées par E. Albertini et J. Zeiller; publiées par H.-G. Pflaum, sous la direction de Louis Leschi. Vol. I. Paris, 1957, in -4°, 374 p., 4 187 nr. (4 225 piese).

Este util şi necesar a semnala, chiar cu întîrziere de cîţiva ani, volumul II/1 al impozantului corpus francez de inscripţii latine din teritoriul Algeriei, nu numai spre a releva bogăţia şi valoarea deosebită a materialului epigrafic cuprins aici, ori unele erori şi lipsuri, ci mai ales pentru unele observaţii şi obiecţii în legătură cu felul cum sînt publicate inscripţiile în aceasta şi în alte mari colecţii, cu principiile adoptate în ultima vreme de unii epigrafişti. Este o problemă de metodă şi principiu ce interesează direct şi colectivele din ţara noastră, a căror sarcină de căpetenie este realizarea marii « Culegeri de inscripţii din teritoriul R.P.R. ».

Inscripţiile din ILAlg. II/1 sînt în măsură preponderentă epitafe (3700, din care vreo 1400 copiate şi publicate acum pentru prima dată de Pflaum): un « corpus » sistematic, ordonat, prezentînd materia după un plan general simplu, clar, practic. La fiecare localitate se dă o introducere istorico-geografică, locul descoperirii şi păstrării pieselor, categoria monumentului,

www.cimec.ro

materialul, dimensiunile, textul în litere capitale tipografice (cu puţine variaţii de dimensiuni, de « corp »), bibliografia cuprinzînd CIL VIII şi alte publicaţii (chiar anterioare acestuia), un comentar epigrafic, istoric, datarea, analogii şi alte elemente utile, transcrierea integrală sau a rîndurilor abreviate resp. lacunare, întregiri, lectura corectă. În general, Pflaum a lucrat după principiile lui Gsell: « textele epigrafice » sînt identificate şi transcrise rînd cu rînd, însoţite de definiţia şi dimensiunile pieselor. În aceste privinţe, principiul poate fi considerat ca foarte bun, model, — fireşte, în măsura cît s-a lucrat cu suficientă acribie mai ales la copierea şi redarea textelor, la observarea « mărunţişurilor » considerate uneori ca « nesemnificative » şi la interpretări; ceea ce însă nu este cazul peste tot, cum a arătat recenzia critică a lui J. Mallon[1]: pe baza unei ample documentări, a unei excelente cunoaşteri a materialului epigrafic din Algeria, recenzentul a relevat multe lacune, inconsecvenţe şi contradicţii[2], erori de interpretare a unor accidente grafice (litere rău gravate pe piatră ori citite greşit de copistul modern) luate drept fenomene de limbă latină « vulgară »[3], sau invers, considerarea ca « grafii » a unor forme reale de nume proprii[4]; de asemenea utilizarea inconsecventă a semnelor diacritice în epigrafie.

Nu este cazul a insista aici asupra acestui aspect al ILAlg. II/1, a cărui deficienţă mai gravă este totala lipsă a ilustraţiei, a oricărei fotograme sau desen: « corpus »-ul algerian se ghidează în redarea textelor antice după sistemul vechi (adoptat cu unele ameliorări de S. Gsell) al CIL berlinez, depăşit demult, azi necorespunzător şi la care este inadmisibil a reveni după experienţa îndelungată şi marile progrese tehnice şi metodologice. E surprinzătoare lipsa oricărei ilustraţii, neexplicată de editori; probabil să fie în primul rînd motive economice, ca şi nevoia de a nu întîrzia şi mai mult apariţia lucrării, a cărei imprimare a durat aproape două decenii (1939—1957). În privinţa ilustrării, unul din colaboratorii volumului, L. Leschi exprima (în 1952) ideea de a se întocmi un fel de « antologie » cu fotografii pentru fiecare volum din ILAlg.; ceea ce pînă acum nu s-a făcut. Este însă problematic dacă asemenea « albume » vor putea să ilustreze în măsură suficientă grafia, alfabetul şi diferitele nuanţe ale scrierii, importante din punct de vedere paleografic şi în genere cultural, dacă vor servi adică pentru controlul şi verificarea lecturilor, ca şi pentru cunoaşterea cît mai amplă şi corectă a figuraţiei (portrete, ornamentaţie etc.) legate în chip organic de monumentul epigrafic pe care-l ilustrează, explicîndu-se reciproc în cea mai mare parte. Adevărat că o redare prin clişee (fotograme ori desene) integrală este practic foarte greu, dacă nu imposibil de realizat, nefiind de altfel necesară pretutindeni, la toate fragmentele şi chiar la unele piese întregi. Dar tehnica are un nivel ridicat în toate sectoarele de cercetare, iar studiul epigrafelor nu se limitează la simplul « text epigrafic », nu este pur filologic, ci multilateral, cercetează piesele epigrafic-sculpturale sub toate aspectele: paleografic, stilistic, social-economic, arheologic-artistic, deci în general cultural-istoric; încît apare absolut necesară ilustrarea cel puţin parţială prin clişee a unui corpus epigrafic (fotograme şi desene mai ales la piesele fragmentare, corodate, care necesită o întregire şi reconstituire pe baza unui control direct; de asemenea la piesele cu scriere aberantă); căci caracterele tipografice « speciale » (cu litere combinate, ligaturi sau semne convenţionale) nu pot reda decît

[1] Jean Mallon, Revue archéologique (Paris), 1959, II, p. 160—169; cunoscînd bine istoricul colecţiei ILAlg., autorul recenziei relevă şi o scăpare de natură mai mult etică: lipsa unei menţiuni despre ajutorul valoros dat în explorarea pe teren a materialelor epigrafice de către algerianul Amar Britek (« dont l'aide méritait d'être citée et publiquement reconnue », p. 169).

[2] Într-un loc, RA, 1959, II p. 166, el exclamă chiar « il est surprenant qu'un éditeur (Pflaum) connaisse si mal les inscriptions de son propre recueil... ».

[3] De ex. p. 165 TERTLA în nr. 1131 înţeles de Pflaum ca « Tert(u)la », în loc de ceea ce trebuie să fie în realitate: TERTIA.

[4] De ex. *Ispes*, *Istatianus* (nr. 380, 2051), forme de pronunţare populară în loc de *Spes*, *Statianus* etc.

www.cimec.ro

incomplet şi imperfect, cu erori şi aproximaţii ductul literelor, stilul şi eleganţa, respectiv stîngăcia lor. Ilustrarea poate fi «eclectică» la epigrafele clare, corecte, elegante şi monumentale, lipsite de reliefe şi de ornamentaţii: redarea textului lor prin litere tipografice capitale de tip «clasic» ar putea fi în general suficientă; în schimb apare necesară reproducerea majorităţii pieselor cu forme aberante, cu scriere deosebită, unde lectura poate sau trebuie să fie controlată, eventual îndreptată. Astfel, pentru a pomeni numai două cazuri mai semnificative: ILAlg. II/1 nr. 510 text votiv grecesc (dedicaţie a unui trac bitin din Asia Mică), reprodus în litere capitale aproximative: Μοκαʃελμος Διλιπος (?), care trebuie citit Διλιπορεος (numele *Diliporis)*; nr. 2626 epitaf cu textul în dublă grafie (ceea ce este o raritate) D M S / L GABINIVS / MATVTINVS / V A LXXXV / H S E, — repetat după răsturnarea pietrei, — despre care editorul Pflaum observă «on a gravé deux fois le même texte, peut-être parce que le premier avait déplu». O imagine fotografică a inscripţiei ar putea să confirme asemenea ipoteză, ori să permită altă supoziţie.

Este inutil a repeta că orice culegere modernă, ştiinţifică, de inscripţii trebuie să aibă o ilustrare «minimă», dar multilaterală, întrucît nu poate fi integrală; ceea ce — fiind evident mult mai costisitor decît sistemul Gsell—Pflaum din ILAlg.[1] — de mult nu mai constituie un simplu «pium desiderium», căci a fost realizat cu multe decenii în urmă de epigrafistul-filolog rus Vassili Latişev: monumentalul corpus de inscripţii ale ţărmului nordic al Mării Negre (IOSPE), care ţine seama în primul rînd de necesitatea ilustrării oferind putinţa de a cunoaşte majoritatea pieselor epigrafice, de a controla lecturile adoptate de editor; în cadrul «articolului» (inscripţiei) este reprodusă fotografia ori desenul (eventual numai cîmpul inscripţiei), punînd simultan în faţă textul, comentariul şi imaginea monumentului (relief, statuie etc.), lucru de importanţă capitală pentru studiul multilateral al materialelor epigrafice-sculpturale. Sistemul a fost urmat cu succes de alţii: Hoffiller - Saria, *Antike Inschriften in Jugoslavien* (I, 1938); modificînd aranjamentul (fotografiile în planşe la sfîrşitul volumului) de G. Mihailov în corpus-ul inscripţiilor greceşti din teritoriul Bulgariei[2]. O reproducere fotografică (ori desen) este absolut necesară atît la epigrafele urbane mai îngrijite şi elegante, cît şi la cele de la periferia provinciilor şi localităţilor, ale poporului de rînd, în majoritate neinstruit, autorul acelor produse epigrafice cu grafii aberante, confuze, cu litere stîlcite care constituie mici probleme pentru cercetătorii epigrafişti, filologi, romanişti.

În recenzia sa detaliată, critică, a ILAlg. II/1, J. Mallon arată o lungă serie de lacune în lecturile şi interpretările lui Pflaum, la care se pot adăuga altele, relevîndu-se unele forme aberante fie ca «accidente grafice», fie ca forme autentice de limbă provincială, «vulgară»; astfel: nr. 82 INGINVS pentru *Ingenuus*, 246 LONLIVS *Lollius*, 255 LACENVA *Ingenua*, 260 NICANRO *Nicandro*, 303 MVNTANVS formă populară pentru *Montanus* (cf. rom. *munte* etc.), 513 ΘΑΙΔΩΡΟC este *Theodoros*, 679 VICENSVMARI, 922 QVINITA pentru *Quinta*, 1040 AERMETIO pentru *Hermetio*, 1065 ASCLEPINDES pentru *Asclepiades*, 1286 ORICLO cognomen derivat de la *oricla*, *auricula*, 3431 REOCATA considerat de Pflaum «pour *Ro(g)ata*», adică redarea lui G prin C şi adăugarea unui E; dar «Reocata» este o formă vulgară «normală» după criteriile fonetice ale pronunţării populare, cu omiterea lui *-u-* intervocalic din *Reuocata*, cognomen binecunoscut.

[1] În legătură cu acest «corpus» algerian, J. Mallon observa «un choix de photographies... — auquel on emploierait tout l'argent que l'on perd en caractères typographiques spéciaux, nécessairement 'infidèles'. Ce sont tous problèmes qui ne laissent pas indifférents d'autres épigraphistes...» (RA, 1959, II p. 168).

[2] *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, edidit Georgius Mihailov. Serdica (Sofia), vol. I, 1956, II, 1958, III/1, 1961; v. observaţiile din SCIV, XIII, 1962, p. 227, unde sînt consemnate recenziile şi criticile anterioare în legătură cu IGB I, II.

www.cimec.ro

Părţile negative, în primul rînd deficienţa totală a ilustraţiei şi erorile mărunte de copiere, lectură şi interpretare (care ar apărea desigur mai numeroase dacă ar fi existat un mijloc de control prin ilustrarea fotografică a epigrafelor) nu scad valoarea deosebită a marelui « corpus » algerian, rod al unei îndelungate munci dîrze şi perseverente, al erudiţiei solide a unora din cei mai de seamă epigrafişti ai Franţei. ILAlg. II/1, prin simplele « texte epigrafice » reproduse şi comentate de H.-G. Pflaum, a pus la dispoziţia cercetătorilor un bogat material documentar deosebit de preţios în primul rînd pentru studiul organizării politico-militare, administrative, economice-sociale în epoca romană, pentru populaţia indigenă şi formele limbajului popular în zona mediteraneană a nord-vestului Africii antice şi a imperiului roman în general.

I. I. Russu

H. BENGTSON, *Einführung in die Alte Geschichte.* Dritte, revidierte Auflage, München, Beck, 1959, 205 p. 16°.

În ciuda unei literaturi de specialitate imense, în toate limbile şi de toate formatele, o introducere în istoria veche în acelaşi timp succintă şi documentată, judicios concepută şi scrisă cu claritate nu mai fusese publicată de mai bine de jumătate de veac. Cunoscuta *Einleitung in das Studium der Alten Geschichte* a lui Curt Wachsmuth, apărută în 1895, a adus învăţămîntului istoric timp de mai multe zeci de ani servicii ce nu pot fi trecute cu vederea: mai mult decît o « introducere în studiul istoriei vechi », e însă o introducere în istoriografia antică, în cel mai bun caz în izvoarele literare ale antichităţii. Alte două lucrări apărute în vremea din urmă: *Avviamento e guida allo studio della storia e delle antichità classiche*, de A. Evaristo Breccia (Pisa, 1950) şi *Introduzione allo studio della storia greca e romana*, de Eugenio Manni (Palermo, 1952), fără să fie lipsite de calităţi, păcătuiesc prin aceeaşi unilateralitate de orientare, atenţia autorilor îndreptîndu-se aproape exclusiv asupra sectorului greco-roman al istoriei antice.

Din acest punct de vedere, ceea ce distinge lucrarea pe care o recenzez (apărută pentru întîia oară în 1950 şi ajunsă în mai puţin de zece ani la a 3-a ediţie) e efortul de a depăşi concepţia « clasicistă », prea multă vreme dominantă în învăţămîntul istoric din universităţile europene, şi de a îngloba în conceptul de « istorie antică » perioada veche a istoriei omenirii întregi, una şi indivizibilă. Citatul din Ed. Meyer cu care începe *Introducerea* — « die Alte Geschichte ist nie etwas anderes und darf nie etwas anderes sein als ein Teil der e i n e n, a l l g e m e i n e n Geschichte » — e, sub acest raport, programatic, chiar dacă în cuprinsul cărţii — din motive de ordin practic mai curînd decît teoretic — sectoare întregi din istoria universală nu sînt luate în consideraţie (cea mai mare parte a Africii, Asia răsăriteană, Oceania, cele două Americi). E uşor de văzut, într-adevăr, că în accepţia pe care i-o atribuie H. Bengtson şi în funcţie de care e concepută lucrarea, « istoria antichităţii » echivalează cu istoria spaţiului mediteranean şi a regiunilor învecinate cu care locuitorii acestuia au întreţinut legături economice, culturale şi politice: aproximativ de la Gibraltar pînă în valea Indusului şi de la Marea Baltică pînă la Oceanul Indian şi pustiul Sahara. Din chiar punctul de vedere al autorului, nu se poate tăgădui o oarecare contradicţie între luarea de poziţie iniţială şi tratarea ulterioară,

www.cimec.ro

între postularea unității de dezvoltare a întregii omeniri și nesocotirea unei părți considerabile a acesteia, chiar dacă motivele unei astfel de comportări sînt pînă la urmă comprehensibile: incapacitatea minții de a îmbrățișa imensitatea cunoștințelor necesare și inegalitatea dezvoltării cunoștințelor despre antichitate în diferitele părți ale lumii.

Interesantă e și poziția autorului în problema delimitării cronologice a istoriei zise « vechi ». În ce privește începutul, deși legat încă de concepția după care perioadele din istoria omenirii pentru care sîntem lipsiți de izvoare scrise ar aparține « preistoriei », B. nu uită să releve în ce măsură descifrarea în zilele noastre a unei întregi serii de scrisuri pînă de curînd necunoscute a împins înapoi hotarele « istoriei » — în Orientul apropiat pînă în mileniul al IV-lea, în bazinul egeean pînă la începutul mileniului al II-lea. De altă parte, cu privire la sfîrșitul antichității, subliniind lipsa de semnificație adevărată a datelor tradiționale: 325, 375, 476 (respectiv, sinodul de la Niceea, invazia hunilor, depunerea lui Romulus Augustulus), proclamă nevoia de a concepe granița dintre sclavagism și feudalism în chip « elastic », sugerînd — fără a se referi explicit la tezele lui Pirenne din *Mahomet et Charlemagne* — ca un « Endtermin » posibil al vechii orînduiri pătrunderea arabilor în Mediterana occidentală (în același sens se pronunță acum și Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962).

Ca plan de ansamblu, volumul cuprinde nouă capitole de întindere inegală, închinate respectiv: definirii conceptului de istorie veche și delimitării lui spațiale și temporale; istoricului studiilor de istorie veche, din vremea Renașterii pînă astăzi; bazelor cercetării în domeniul istoriei vechi (cronologie, geografie, antropologie); tradiției (material documentar primar, istoriografie, mit și legende populare); monumentelor arheologice; științelor speciale ajutătoare (epigrafie, papirologie, numismatică); raporturilor dintre istoria veche și alte științe înrudite; mijloacelor de studiu și revistelor de specialitate; în sfîrșit, unei bibliografii sumare a istoriei antice îndeobște și a principalelor ei sectoare: Orientul, Grecia, Roma. În legătură cu capitolul final, trebuie precizat că îndrumări bibliografice destul de amănunțite se citesc și la sfîrșitul fiecăreia din celelalte împărțiri. Cu rezerva că producția istoriografică a țărilor socialiste pare să fi rămas în cea mai mare parte, dacă nu în întregime necunoscută autorului, se poate spune că aceste bibliografii speciale sînt în general judicios întocmite și că scăpările de oarecare însemnătate sînt rare: p. 34, se relevă faptul că ediția *Cronicii* lui Eusebios de Schoene e învechită, dar nu se menționează cele două ediții mai noi, îngrijite de Fotheringham și Helm (ultima, Berlin, 1956); p. 65, în legătură cu descifrarea scrierii lineare B, se acordă luare aminte criticilor formulate de Grumach și Beatty, dar se trec sub tăcere numeroasele adeziuni și recunoașteri ale epocalei descoperiri a lui Ventris; p. 138, cu privire la SEG, se spune că ar număra 14 volume (în realitate sînt 19); p. 139, din lista operelor lui L. Robert, lipsește poate cea mai importantă și mai semnificativă: *La Carie*, II (Paris, 1954); p. 184 urm., bibliografia privitoare la Imperiul roman (precumpănitor politică) omite aproape cu totul studiile de istorie a provinciilor etc.

O introducere în studiul istoriei, chiar de proporții reduse, ca aceea pe care o analizez, ar fi trebuit să cuprindă o fie și succintă inițiere metodologică. Cum am avut prilejul s-o arăt, un astfel de capitol lipsește din economia cărții lui Bengtson. Această lacună nu poate fi împlinită de considerațiile de caracter general din capitolele I și III, dar unele din acestea pot servi la definirea poziției autorului în raport cu probleme de bază sau cu orientări recente ale scrisului istoric. De reținut respingerea tendințelor modernizatoare manifestate în lucrări de felul cunoscutei cărți a lui Pöhlmann (p. 18; exemplele ar fi putut fi lesne înmulțite), precum și condamnarea hotărîtă a doctrinelor rasiste care și-au făcut drum în istoriografia germană dintre cele două războaie (p. 47 urm.).

D. M. Pippidi

www.cimec.ro

M. I. FINLEY, *El mundo de Odiseo*, Fondo de cultura economica (*Breviarios*, nr. 158), Mexico-Buenos Aires, 1961, 171 p.

În cadrul unei colecţii sud-americane de monografii consacrate problemelor de cultură generală *(Breviarios del Fondo de cultura economica)* se publică traducerea unei lucrări englezeşti care s-a bucurat de un binemeritat succes: *The world of Odysseus* (apărută prima dată la Viking Press, N.Y. în 1954; ediţia revăzută e din 1956). Autorul, cercetător de autoritate al aspectelor social-economice din antichitate, ne prezintă o imagine sugestivă a civilizaţiei care a generat poemele homerice. Problemele de literatură *stricto sensu*, respectiv geneza şi specificul poemelor homerice, au fost examinate pe scurt în primele două capitole: *Homer şi grecii ; Barzi şi eroi.* Generalităţile, care se adresează unui public nefamiliarizat cu literatura greacă, îi permit autorului să-şi definească punctul de vedere, adeseori destul de original, cu privire la datarea poemelor, raporturile dintre legendă şi literatura tradiţională, locul lui Homer în ansamblul culturii elenice. Se înclină spre atribuirea paternităţii poemelor unor autori diferiţi (cf. p. 15: « es probable que la *Iliada* y la *Odisea* que leemos fueran obra de dos personas, y no de una sola »); perioada elaborării finale este situată între 750—650 î.e.n. (Asemenea puncte de vedere nu au de ce să ne surprindă, dacă ţinem seama de faptul că majoritatea cercetătorilor tind să coboare data lui Homer şi deosebesc doi autori diferiţi.) Substratul istoric al epocii eroice este prezentat cu mult discernămînt la Finley. După discuţia consacrată aheenilor şi problemei migraţiei triburilor greceşti, aflăm strictul necesar despre contextul istoric al poemelor şi soarta lor în antichitate.

În capitolul *Barzi şi eroi*, pornind de la *vîrsta eroilor* care a fost intercalată de Hesiod între vîrsta de bronz şi cea de fier, Finley explică foarte ingenios cum au apărut personajele paradigmatice care animă universul epic şi defineşte caracterul lor. În istorie sau în literatură, din perioada dramaturgiei atice a secolului V î.e.n. pînă în vremea noastră, puţini eroi au fost înzestraţi cu o mentalitate atît de sumară ('simplicidad mental') cum e cea pe care o vădesc predecesorii lor homerici.

Această mentalitate apare într-o societate dominată de aristocraţia războinică iar termenul *heros*, care se aplica la început numai reprezentanţilor de frunte ai nobilimii, va căpăta mai tîrziu o extensiune mult mai considerabilă ajungînd să califice în Odiseea pe orice om liber. Denumirea unei noţiuni care joacă un rol foarte important în procesul de idealizare şi de elaborare mitică nu se deosebea aşadar la început de alte denumiri onorifice aplicate « celor puternici », « celor buni » sau « celor liberi ». Se poate vedea însă din textul poemelor cum ajung să capete consistenţă valorile etice şi morale care-l vor impresiona în cel mai înalt grad pe Hesiod, atunci cînd va imagina o epocă de glorie situată între vîrsta de bronz şi epoca mai tristă a realităţilor contemporane — vîrsta de fier. Astfel, istoricul este obligat să-şi pună el însuşi problema raporturilor dintre ficţiune şi realitatea social-istorică. Or, ca să obţinem rezultate valabile de pe urma cercetării acestor raporturi, trebuie să delimităm tot ceea ce este specific *oralităţii*, operelor literare apărute în condiţiile unei răspîndiri extrem de limitate a scrisului (sau chiar mai înainte de apariţia unui alfabet)[1].

Finley reuşeşte să prezinte cu date extrem de semnificative caracteristicile fenomenului respectiv, condiţiile în care a fost elaborat şi transmis textul poemelor. Se trec în revistă cîteva

[1] Pentru a caracteriza această perioadă foarte îndelungată a creaţiei literare, englezii dispun de un termen mai puţin brutal decît expresia infamantă de *analfabetism*. Pe urmele lui Gilbert Murray, specialiştii întrebuinţează de obicei denumirea « age of illiteracy » care atenuează nuanţa peiorativă.

www.cimec.ro

trăsături fundamentale: principiile compoziției în literatura epică orală, circulația temelor și a motivelor, selecția faptelor într-o narațiune epică, aezii și rapsozii (inclusiv problema homerizilor), redacția pisistratidă și « variantele » epopeilor.

O dată ce a definit convenția epică în ce are ea mai esențial, autorul va intra propriu-zis în materie, adîncind studiul societății homerice căreia i se aplică expresia sugestivă de *lume a lui Odiseu*, tocmai pentru a ne face să înțelegem că imaginea convențională a vieții eroilor nu se deosebește radical de un prototip real care poate fi localizat în timp și spațiu, undeva în lumea grecească a secolelor X—VII î.e.n.

Fiecare capitol din această secțiune — respectiv, cap. 3. *Bogăția și munca*, 4. *Căminul, înrudirea și comunitatea*, 5. *Etica și valorile* — ne dă o expunere concentrată și accesibilă a problemelor. Lucrarea se încheie cu o dare de seamă asupra implicațiilor pe care le-a scos la iveală descifrarea tăbliței miceniene (*apendice*, p. 158—159).

Analiza bazei materiale și a structurii sociale ia în considerare următoarele aspecte: latura demografică (55—57), clasele și sclavajul (59—60), alte grupuri sociale exploatate, mai importante numeric decît sclavii (61—64), economia patriarhală și regimul proprietății (69—80). Probleme spinoase, cum ar fi situația muncitorilor simbriași, bunurile tezaurizate (κειμήλια) și proprietatea au fost interpretate cu discernămînt, încercîndu-se pe alocuri apropieri sugestive.

Un exemplu concludent: *schimbul de daruri*, atît de frecvent în epopee, nu trebuie considerat (așa cum sîntem adeseori înclinați s-o facem) un simplu ceremonial decorativ, actul acesta fiind extrem de caracteristic pentru multe popoare cu o structură socială mai primitivă. Afirmația este coroborată de faptele studiate la Malinowski în *Crime and customs in savage society* (Londra, 1926). Reținem următoarea caracterizare: « ... el intercambio de regales... es el mecanismo de organización fundamental en muchos pueblos primitivos, como en las islas Trobriand, donde *casitodos si no todos los actos económicos pertenecen a alguna cadena de presentes recíprocos* ». În mod regretabil, autorul nu a recurs la metodologia marxistă pentru a demonstra că dezvoltarea foarte slabă a mijloacelor de producție determină caracterul relațiilor pe care le descrie cu multă acurateță (deși explicația cauzelor, datorită lacunei sus-menționate, nu e totdeauna convingătoare; v. de ex. motivarea cam unilaterală a înapoierii comerțului — p. 75 și urm.).

Celula de bază a structurilor gentilice și dinamica acestei societăți au fost studiate cu un discernămînt admirabil în capitolul consacrat *familiei, legăturilor de rudenie și comunității*. Se arată aici că viața individului « era definită din punctul de vedere material și psihologic de coexistența celor trei categorii distincte ale structurii sociale: clasă, înrudire și *oikos* ». Apartenența de clasă explică meritele pe care poezia epică le atribuie eroilor; obligațiile față de *oikos* și privilegiile care decurg din poziția stăpînitorului (*oikos*-ul e în același timp unitatea economică de bază și « casa domnitoare ») determină comportarea acestor eroi. Strategia casei lui Ulise și politica peților devin obiectul unor interpretări pasionante. Discuția celor trei tipuri de relații — înrudire, ospitalitate și subordonare — ocupă ultima parte a capitolului și face tranziție către cel din urmă.

Tabloul valorilor morale și al eticii se distinge prin aceleași calități care făceau atît de atrăgătoare lectura capitolelor precedente. Se definesc mai întîi, sub raportul ideologiei proprii societății homerice, anumite concepte-cheie cum ar fi: întrecerea sau competiția *(agonul)* ca mijloc de a scoate la iveală calitățile fizice și morale, noțiunile de *supremație, onoare, virtute* etc.

Reiese perfect rolul pe care-l joacă ideologia de clasă în procesul de cristalizare a valorilor. Astfel, în ochii poetului instinctul de acumulare al eroilor și sentimentul bogăției « se deosebesc prin calitatea lor onorifică de tendințele materialiste ale celorlalte clase ». Aflăm detalii despre obiceiul de a face daruri și despre practicile ospitalității, despre semnificația ospețelor de proxenie și a ritualurilor însoțite de un ospăț. Observații « moderne » scot în evidență carac-

www.cimec.ro

terul specific al relaţiilor dintre stăpînitori şi supuşi, bărbat şi femeie, tată şi copil, prieteni de totdeauna şi oaspeţi ocazionali. Orientat în lumea relaţiilor de tot felul din societatea homerică, cititorul capătă apoi cunoştinţe fundamentale despre raporturile dintre oameni şi zei Expunerea se încheie cu o judecată îndrăzneaţă, caracteristică pentru felul de a gîndi al autorului: « por haber Homero convertido a los dioses en hombres, el hombre aprendió a conocerse a sí mismo ».

Cartea lui M. I. Finley întruneşte calităţi proprii unor lucrări care urmăresc de obicei ţeluri diferite: unele tratează probleme speciale, celelalte au în vedere răspîndirea cunoştinţelor în mase. De data aceasta, volumul de proporţii reduse pune la dispoziţia noastră un bagaj de cunoştinţe indispensabil pentru a reconstitui edificiul istoric al epocii homerice, oferindu-ne în acelaşi timp puncte de vedere originale cu privire la o serie de probleme controversate. Deşi nu foloseşte terminologia marxistă, autorul a folosit o metodă de investigaţie care coincide în mare parte cu orientarea materialismului istoric. Studiul prealabil, aprofundat, al realităţilor istorice i-a permis în majoritatea cazurilor să tragă concluzii juste şi să descopere adevărul îndărătul transpunerii poetice.

După cele spuse, pare aproape inutil să mai scoatem în evidenţă calităţile predominante ale stilului şi ale expunerii: talentul de a « lega vorba » cu cititorul şi de a pătrunde *in medias res* de la primele rînduri ale fiecărui capitol.

Ar fi cu totul temerar să ne pronunţăm asupra însuşirilor traducerii în limba spaniolă. Ne mulţumim doar să mai semnalăm prezentarea impecabilă a volumului, editat pe hîrtie-foiţă, într-un format maniabil (in 16°), cu două hărţi (înăuntrul coperţilor), tabloul referinţelor la izvoare (inclus după text), bibliografia principalelor traduceri din care au fost extrase citatele, lista lucrărilor în limba spaniolă care tratează probleme de cultură greacă, menite să îmbogăţească informaţia cititorului.

Mihai Nasta

DETLEF LOTZE, ΜΕΤΑΞΥ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΚΑΙ ΔΟΥΛΩΝ. *Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum IV. Jahrhundert v. Chr.* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, 17). Berlin, Akademie-Verlag, 1959, VIII-86 p., 16°, 10 DM.

Veacuri de-a rîndul reduse la informaţiile oferite de izvoarele literare asupra robiei « clasice » din Atena şi Roma, cunoştinţele noastre despre sclavaj în antichitate se dezvoltă de la o vreme în măsură considerabilă, deopotrivă în extensiune şi în profunzime. În extensiune, în sensul că alături de cele două metropole ale lumii mediteraneene regiuni tot mai întinse din *orbis antiquus* intră în sfera de cercetare a istoricului: Egiptul ptolemaic şi roman, înainte de toate, dar şi ţinuturi periferice ale *diasporei* greceşti asiatice şi pontice, fără a mai vorbi de provinciile vestice ori răsăritene ale Imperiului roman, mulţumită descoperirilor epigrafice cunoscute astăzi mai mult decît oricînd în trecut. În profunzime, în înţelesul că în locul unei imagini stereotipe a sclaviei, neschimbată de-a lungul unei întregi orînduiri, îşi face drum în lucrările specialiştilor o concepţie dialectică, suplă, care ţine seamă de mediul social-economic în care s-a dezvoltat instituţia şi deci de aspectele particulare pe care le-a îmbrăcat în timp şi spaţiu, în condiţii istorice concrete. Ecouri ale acestei transformări în concepţii şi metode sînt de înregistrat în numeroase publicaţii recente, începînd cu lucrarea lui W. L. Westermann

www.cimec.ro

semnificativ intitulată *The Slave-Systems of Greek and Roman World*, trecînd prin memoriile lui Arangio-Ruiz şi Koschaker asupra unor aspecte caracteristice ale sclaviei în perioada elenistică şi sfîrşind cu studiul recent al lui M. I. Finley: *The Servile Statuses of Ancient Greece* (Rev. Intern. des Droits de l'Antiquité, 3e série, t. VII, 1960, p. 165—189).

În măsuri inegale, dar cu rezultate pozitive, contribuţii ca acele pomenite au sporit cunoştinţele noastre despre robia antică, pregătind calea sintezei care ne lipseşte şi care nu va putea fi scrisă înainte ca unele condiţii prealabile să fi fost împlinite (în această ordine de idei, cf. consideraţiile mele din SCIV, XII, 1961, p. 75—83). De altă parte, lărgind considerabil perspectiva în care a fost studiat pînă acum sclavajul greco-roman, ele au contribuit, în acelaşi timp, la îndreptarea atenţiei cercetătorilor asupra stărilor intermediare între condiţia omului liber şi cea a sclavului, situaţii care sub nume diferite se întîlnesc de-a lungul întregii antichităţi în puncte diferite ale lumii greceşti sau romane şi care nu fuseseră niciodată supuse unui examen atent şi cuprinzător. Rarele încercări în această direcţie, de felul articolului lui K. J. Neumann despre Sparta, publicat în Hist. Zeitschrift 1906, sau al lui W. L. Westermann din Amer. Hist. Review 1945, nu-şi propuneau să studieze problema în toată amploarea-i neobişnuită şi n-au făcut decît să sublinieze lipsa unei analize critice a izvoarelor de toate categoriile. În aceste condiţii, trebuie salutată cu căldură iniţiativa lui Detlef Lotze de a proceda la un examen sistematic al datelor de care dispunem cu privire la condiţia acelor categorii de locuitori ai lumii vechi pe care un lexicograf din sec. II e.n. îi situează laolaltă «între liberi şi sclavi»: μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων.

Alături de meritul de a veni la momentul potrivit, cartea pe care o semnalez se distinge de altfel printr-o serie de calităţi ce se cuvin subliniate: bună orientare metodologică, remarcabil spirit analitic, informaţie ce nu lasă nimic sau prea puţin de dorit. În aceste condiţii, trebuie să regretăm numai că îmbrăţişează abia perioadele arhaică şi clasică din istoria Greciei şi că autorul a găsit cu cale să lase altcuiva sarcina de a examina, după criterii similare, problema populaţiilor dependente în lumea elenistică — metropolitană şi colonială.

Alături de o scurtă introducere care fixează ţelurile cercetării, lucrarea cuprinde trei capitole istorice tratînd despre situaţiile din Creta, Sparta şi restul statelor greceşti unde e atestată existenţa unei ţărănimi dependente (Thessalia, Heraclea Pontică, Syracusa, Byzantion), apoi două capitole metodologice, în care se examinează, pe de o parte, deosebirile dintre «dependenţa» antică şi servajul medieval, pe de altă parte, împrejurările istorice care au determinat apariţia în locuri atît de felurite a unei ţărănimi dependente.

În fiecare din cele trei capitole istorice, o atenţie deosebită se acordă terminologiei folosite în izvoarele respective, care nu se distinge prin claritate, nici prin uniformitate. Nu o dată oameni aparţinînd aceleiaşi condiţii sociale sînt indicaţi cu termeni diferiţi, şi nu o dată acelaşi termen pare să îmbrace accepţii felurite, după izvorul unde se citeşte. Chiar într-un document juridic ca faimoasa inscripţie din Gortys, înţelesul termenilor δοῦλος şi οἰκεύς e departe de a apărea limpede, şi acelaşi lucru se poate spune despre κλαρῶται, ἀφαμιῶται şi μνωῖται, întîlniţi în alte texte epigrafice sau literare. Încercarea de a proiecta lumină asupra unor astfel de situaţii e cu atît mai meritorie cu cît sforţările autorului nu se opresc la vocabular, ci năzuiesc să fixeze în termeni concreţi obligaţiile şi drepturile ţăranilor astfel menţionaţi, în raport cu oamenii liberi şi în raport cu semenii lor din Sparta ori Thessalia.

Capitolele II şi III sînt tot atît de interesante şi, în ansamblu, tot atît de bine informate. Surprinde întrucîtva ezitarea autorului de a vedea în mariandyni, ceea ce fără îndoială au fost, o ţărănime dependentă comparabilă sub raportul condiţiei juridice cu aşa-zişii λαοί din restul Asiei Mici elenistice. Pasajul din Kallistratos care-i numeşte δωροφόροι e, din acest punct de vedere, revelator, iar interpretările diferite ale unor autori care — pentru a le defini poziţia — se slujesc de termeni ca δοῦλοι sau περίοικοι, nu trebuie să precumpănească asupra argu-

www.cimec.ro

mentului major decurgînd din similitudinea împrejurărilor istorice şi a mediului social în care ni se înfăţişează numita populaţie în epocile clasică şi elenistică. Observaţii asemănătoare sînt de făcut în legătură cu cele scrise la p. 58 despre bithynienii din cuprinsul teritoriului bizantin. Între Phylarchos, care-i numeşte εἰλώται, şi Polibiu, în ochii căruia sînt nişte λαοί, Lotze înclină spre prima opinie, socotind-o « immerhin konkreter als die beiläufige Erwähnung von Laoi ». În realitate, în contextul unde apare (*Hist.*, IV, 52), ultimul termen e departe de a fi « beiläufig »: textul rezumat de Polibiu e o clauză a tratatului dintre Prusias I şi bizantini potrivit căreia regele se obliga să restituie adversarilor... χώρας καὶ τὰ φρούρια καὶ τοὺς λαοὺς καὶ τὰ πολεμικὰ σώματα... În aceste condiţii, λαοί poate fi socotit aci un termen tehnic, şi această convingere e întărită de corectura palmară introdusă în pasajul reprodus de Ad. Wilhelm, care încă de acum o jumătate de veac propunea să se citească în loc de πολεμικά, πολιτικὰ σώματα (*Wiener Eranos*, 1909, p. 131; *Anz. Akad. Wien*, 1922, p. 77).

Nu poate fi vorba să reproduc argumentele cu care autorul combate confuzia (frecventă în istoriografia burgheză a ultimei jumătăţi de veac) între ţărănimea dependentă din antichitate şi servajul medieval. Analiza lui se întemeiază pe stări de lucru din ţările germane, dar e valabilă în fapt pentru toate statele feudale din Europa de Apus, unde feudalismul şi-a atins forma-i clasică. Faţă de situaţia de fapt şi de drept a iobagului, condiţia ţăranului dependent din Grecia e diferită şi se defineşte în termeni diferiţi. « Die Unterwerfung und die gleichmässige Regelung der Stellung durch die Gemeinde — citim, în această ordine de idei, la p. 66 — bietet wenig Vergleichsmöglichkeit zur feudalen Hörigkeit. Dass die Stellung der μισθοφοροῦντες auf dem Willensakt ihrer einzelnen Herren die der Heloten usw. auf einer Regelung durch die Gemeinde beruhte, betrifft nur bestimmte Einzelheiten, nicht den Status der Sklaverei an sich, in dessen sozusagen formaljuristischen Rahmen für die verschiedensten tatsächlichen Gestaltungen des Verhältnisses zwischen Herren und Sklaven Raum war. Der Umstand, dass die Rechte der Herren gewissen Einschränkungen unterworfen waren, gab jedenfalls den Heloten keine grössere Freiheit, da sie um so schwerer die Hand des Staates fühlten. Wie wenig z.B. das Verkaufsverbot eine Vergünstigung bedeutete, zeigt das daneben genannte Freilassungsverbot. Es handelt sich dort also nur um eine verschiedene Verteilung der Herrenrechte, nicht um eine Stärkung der Rechte der Unfreien. Den Klaroten ging es offenbar besser, doch galt das auch für die kretische Haussklaven. Ort und Art der Beschäftigung schliesslich gestatten keine klare Rückschlüsse auf den rechtlichen Status. So ergibt sich, dass die von Busolt aufgezählten Merkmale zwar für die Unterschiede zwischen gewöhnlichen δοῦλοι μισθοφοροῦντες und unfreier Landbevölkerung gültig sind, jedoch nicht die Bezeichnung der letzteren als Leibeigene oder Hörige rechtfertigen. Beide waren vielmehr verschiedene Kategorien von Sklaven ». Şi în alt loc: « So wird auch aus dieser Sicht deutlich, wie wenig die Terminologie der Feudalgesellschaft den Verhältnissen des alten Griechenland angemessen ist. Bei wissenschaftlichen Bezeichnungen geht es ja nicht nur um Worte, sondern um die Sache selbst. Das auf anderen Gebieten so beliebte Verfahren, gängigen Bezeichnungen einen neuen Sinn unterzulegen, sollte besser keine Schule machen, da es in der Regel nur Verwirrung stiftet; man denke an Begriffe wie den des Humanismus. Daher empfiehlt es sich, in der Geschichte des Altertums grundsätzlich diejenige Definition vorzuziehen, die den Verhältnissen und Vorstellungen der alten Welt am besten entspricht, und das ist für die Stellung der bei Pollux genannten Kategorie von Unfreien nicht die Definition als Hörigkeit oder Leibeigenschaft, sondern als Sklaverei » (p. 67).

Punctul de vedere afirmat aci cu vigoare anticipează întrucîtva asupra dezlegării date în cap. V ultimei probleme discutate în carte, împrejurările istorice în care şi-au făcut apariţia în lumea greacă populaţiile nelibere clasate de cei vechi μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων. Răspunsul nu e nou, dar e formulat viguros şi convingător, pe baza unui examen circumstanţiat al

www.cimec.ro

fiecărei situaţii în parte. Pretutindeni şi întotdeauna e vorba de un proces de cucerire, pe urma căruia o populaţie băştinaşă mai mult sau mai puţin numeroasă e redusă de învingători la o situaţie a cărei caracteristică principală e privaţiunea de libertate. Cu propriile cuvinte ale autorului: « Die Eroberer etablierten sich als neue Herrenschicht über der Vorbewohnerschaft, die als vorwiegend bäuerliche Schicht die wirtschaftliche Grundlage des Staates bildete. Bei der Aufteilung des Landes wurden die einzelnen Glieder der unterworfenen Bevölkerung zusammen mit dem Land, auf dem sie sassen, individuellen Herren als Eigentum und Rentenquelle zugesprochen. Das persönliche Rechtsverhältnis zwischen Herren und Sklaven war jedoch eingebettet in das kollektive Rechtsverhältnis zwischen Erobererstaat und unterworfener Vorbewohnerschaft als Gesamtheit, so dass man diese Art der Unfreiheit als Kollektivsklaverei — sit venia verbo — bezeichnen kann ».

La începutul acestei dări de seamă, exprimam regretul că D.L. îşi opreşte cercetarea în pragul sec. al III-lea, lăsînd în seama altcuiva examenul condiţiei ţărănimii dependente în statele elenistice şi într-o seamă de cetăţi coloniale. Încheind, nu-mi rămîne decît să exprim nădejdea că acel ce va lua asupră-şi această sarcină se va achita de ea cu aceeaşi seriozitate ca autorul a cărui carte am analizat-o.

D. M. Pippidi

NORBERT ZEGERS, *Wesen und Ursprung der tragischen Geschichtsschreibung*, lucrare de disertaţie, Köln, 1959.

Am citit cu interes şi plăcere disertaţia lui Norbert Zegers admirînd maturitatea concluziilor trase din cercetarea unui material atît de ingrat ca acela care i-a stat la dispoziţie tînărului candidat. Lipsa izvoarelor originale, lipsa oricărei indicaţii asupra punctului de plecare teoretic al istoriografiei « tragice », înjghebarea tezei în sine aproape numai prin mijlocirea ipotezelor constituie tot atîtea prilejuri de reflectare asupra lucrării de care ne ocupăm, mai ales că problema specificului istoriografiei elenistice în ansamblul ei a fost atacată înaintea lui N. Zegers de învăţaţi ca E. Schwartz, F. Jacoby, de curînd F. Wehrli şi alţii.

Condusă de prof. dr. Dihle de la Universitatea din Köln, disertaţia lui N. Zegers nu s-a diluat în consideraţii care ar fi putut dăuna expunerii ci se înfăţişează ca o lucrare bine gîndită, bine documentată, în care nici un paragraf nu apare de prisos.

Autorul şi-a conceput disertaţia în patru capitole. În capitolul I este expusă teza conform căreia istoriografia tragică are o bază teoretică în strînsă legătură cu vederile lui Aristotel despre tragedie; capitolul II încearcă o reconstituire a acestei baze teoretice, expusă, după părerea autorului, într-o lucrare de sine stătătoare, independent de aluziile sau indicaţiile risipite prin alte opere care ne-au parvenit; capitolul III, pivotul întregii disertaţii, indică ca autor al acestei lucrări pe un peripatetician, şi anume pe Teofrast, care a scris o περὶ ἱστορίας pierdută pentru posteritate. Totodată acest capitol cuprinde o interpretare originală a cap. IX din *Poetica* lui Aristotel, încercare critică care-i îngăduie ulterior lui N.Z. să stabilească legătura între şeful şcolii peripatetice, principiile teoretice ale istoriografiei tragice şi principalii ei reprezentanţi Duris şi Phylarchos. Disertaţia se încheie cu unele consideraţii asupra influenţei pe care istoriografia tragică a avut-o asupra posterităţii.

Mai întîi de toate voi semnala unele idei ale disertaţiei lui N.Z. care mi se par deosebit de meritorii. Obiecţia împotriva viziunii acelora care consideră istoriografia elenistică ca un tot nediferenţiat, în care predomină aceleaşi influenţe şi direcţii de dezvoltare este justă. Şi

www.cimec.ro

distincția pe care tînărul cercetător, urmînd pe E. Schwartz, o face între direcția retorică și cea tragică în istoriografia elenistică, cu rezerva admiterii unor influențe reciproce, ni se pare la fel de oportună. N. Zegers nu cunoaște teoria reflectării și a tipicului în artă, formulată de V. I. Lenin după unele indicații ale lui K. Marx și Fr. Engels. Cu toate acestea, N.Z. e pe calea cea bună cînd subliniază adevărul despre generalizarea artistică care se obține pe calea abstractizării (p. 60), cînd încearcă să stabilească în ce constă esența operei poetice față de materia tratată de un istoric. Interesantă ni se pare și observația asupra modului cum a considerat Aristotel scrierile istorice în raport cu comedia și tragedia, sublinierea ideii aristotelice despre posibilitatea inspirației poetului tragic din realitatea istorică.

Partea substanțială a disertației o constituie capitolele II și III. Capitolul II ne satisface într-o măsură mai redusă decît capitolul al III-lea prin însuși faptul că N.Z. este silit să se sprijine în lucrul său filologic pe texte compilate de Diodor și de Plutarh după Duris și Phylarchos, principalii reprezentanți ai istoriografiei tragice. Încercări de a ocoli această obiecție de principiu se găsesc destule în cap. II (vezi, de pildă, p. 41). Ele nu izbutesc însă să înlăture dubiul asupra graniței între compilația propriu-zisă, imitație sau chiar colaborare creatoare. Abstracție făcînd de această observație, apropierea conștiincioasă cu tendință critică făcută de N.Z. între principiile aristotelice despre tragedie, expuse în *Poetica* și pasajele analizate din Diodor (cărțile XIX, XX, parțial XXI) și Plutarh (Viețile lui Agis și Cleomenes) este deosebit de valoroasă. După părerea noastră însă, o asemenea analiză comparativă care se poate extinde asupra multor pasaje din *Vitae*-le lui Plutarh, ca să ne mărginim la acest singur exemplu, nu îndrituiește pe autor să se ocupe în exclusivitate de pasajele compilate. Disertația nu pomenește nimic despre întinderea influenței istoriografilor tragici în operele istoricilor și a compilatorilor din perioada elenistică și romană, dar în schimb identifică cu prea multă încredere pe Duris și Phylarchos cu Diodor și Plutarh.

Capitolul III al lucrării este, așa cum am specificat, pivotul întregii lucrări, căci în această parte a discuției N.Z. încearcă să demonstreze filiația teoriei tragice aplicată în istoriografie. Contrar lui B. L. Ullman *(History and Tragedy*, TAPhA 73, 1942, p. 25 și urm.) care considera cap. IX al *Poeticii* drept piatră de hotar între concepția aristotelică despre poezie și scrierile istorice, N.Z. caută, dimpotrivă, să verifice dacă în cap. IX se pot stabili unele puncte de contact pe tărîm teoretic între creația poetică și istoriografie. Omițînd diferențele, iată care sînt apropierile stabilite de Zegers: 1) Ambele activități de creație literară sînt « imitații », deși natura « imitației » este alta în poezie și alta în istorie. 2) « Imitația » în opera istorică nu îndeplinește condițiile cerute de Aristotel unei opere de artă dramatică cu o acțiune unitară; conform teoriei de care se ocupă N.Z., și istoria poate totuși găsi mijlocul de a înfățișa acțiuni disparate sub o privire unitară: concepția despre Tyche. 3) Ca și istoriografia, tragedia redă uneori întîmplări adevărate desprinse din realitatea istorică (p. 68—69), considerîndu-le însă din unghiuri de vedere diferite.

Aristotel însuși nu a încercat niciodată o transpunere a principiilor sale estetice despre tragedie în genul istoriografiei. Cum însă istoriografia începînd cu pleiada care-l înconjoară pe Alexandru se încarcă cu elemente poetice, este firesc să ne gîndim la formularea unei teorii unitare care încurajează această direcție, la crearea unei punți între ideile estetice ale lui Aristotel despre tragedie și istoriografia propriu-zisă. După toată probabilitatea, afirmă N.Z., autorul acestei teorii este Teofrast. Argumentele acestei preferințe N.Z. le expune la p. 76—77 din disertație.

Ingenioasa reconstrucție a lui N. Zegers, printre alte merite, îl are și pe acela de a ridica probleme multiple. Să luăm ca exemplu modul în care autorul socoate că Teofrast a rezolvat problema *unității* unei opere istorice cu ajutorul doctrinei despre Tyche (p. 74—75). Ne-ar fi interesat să știm în ce fel privește N.Z. raportul dintre teoria istoriografiei tragice, așa cum

www.cimec.ro

o reconstituie, şi prefaţa programatică a *Istoriei* lui Polibiu, unul din principalii adversari ai acestei teorii. Este cel puţin curios de ce, discutînd problema unităţii operei istorice, N.Z. nu raportează primele capitole din cartea I a lui Polibiu la vederile lui Aristotel însuşi, exprimate în *Poetica*, 1459 a, 16—25. Cercetarea asupra izvorului şi esenţei istoriografiei tragice făcută de Zegers este în mod voit restrînsă la operele lui Duris şi Phylarchos (analizate prin intermediul lui Diodor şi Plutarh), principalii reprezentanţi ai acestei direcţii. O analiză cît de sumară a condiţiilor materiale, concret istorice în care s-a dezvoltat istoriografia tragică ni se pare însă indispensabilă pentru o mai bună înţelegere a fenomenului literar analizat, pentru plasarea lui în dezvoltarea generală a istoriografiei greceşti. În disertaţie nu găsim nici un fel de verigi de legătură, disertaţia, ca să întrebuinţăm termenii aristotelici folosiţi atît de des de Zegers nu este ancorată în « realitate » ci pluteşte în domeniul « posibilităţii ». Tînărul cercetător se foloseşte de o bibliografie aproape exclusiv în limba germană. El nu cunoaşte interpretările asupra *Poeticii* lui Aristotel făcute de A. Rostagni, E. Bignami, F. Albeggiani pentru a nu cita decît cîteva nume ilustre din Italia. Contactul cu interpretările învăţaţilor italieni i-ar fi înlesnit lui Z. clarificarea unora din propriile sale idei.

Contribuţia lui N. Zegers la cunoaşterea roadelor date de învăţătura aristotelică în domeniul poeziei şi-a căpătat fără îndoială un loc temeinic în cadrul controverselor expuse de autor. Îngustarea voită a cîmpului cercetării asupra unor pasaje din Diodor şi Plutarh, pe care autorul le consideră fără umbră de îndoială ca aparţinînd lui Duris şi Phylarchos, ne face totuşi să fim circumspecţi faţă de această atitudine de adîncă convingere în determinarea paternităţii unor pasaje compilate.

A. Piatkowski

LIVIU RUSU, *Eschil, Sofocle, Euripide*, Editura tineretului, Colecţia « Oameni de seamă », 1961, 432 p.

Pentru a înfăţişa tinerilor cititori vieţile marilor tragici, Liviu Rusu a ales o metodă deosebită de cele care au stat la baza lucrărilor apărute pînă acum în aceeaşi colecţie. Dîndu-şi seama de caracterul particular al cărţii sale, autorul a socotit necesar — şi pe bună dreptate — să-l explice într-o prefaţă. Încercăm să o sintetizăm în cîteva rînduri:

Constrîns de puţinătatea datelor relative la viaţa oamenilor de seamă de care se ocupă, Liviu Rusu a căutat să o reconstituie prin mijloace indirecte. Pe de o parte, prin cercetarea şi evocarea epocii în care şi-au desfăşurat activitatea, a evenimentelor în mijlocul cărora s-au format şi în raport cu care s-au definit cei trei dramaturgi; pe de altă parte, prin expunerea şi interpretarea operelor acestora, autorul urmăreşte evoluţia gîndirii şi a simţirii lor, reface « aventura vieţii lor nu în latura ei trecătoare, ci în aceea durabilă », semnificativă, care le-a conferit nemurirea.

Ar fi vorba, deci, de o biografie ideologică, psihologică, de o biografie, într-un fel, interioară. Totodată, ţinînd seama de faptul că operele celor trei mari eleni au constituit fapte de viaţă, forme de participare activă, uneori foarte la obiect, la viaţa politică, la dezbaterile de idei ce frămîntau lumea lor, sîntem de acord cu autorul că « lucrarea nu depăşeşte (cel puţin pe această linie, *n.n.*) caracterul unei biografii ».

Desigur, metoda folosită de Liviu Rusu comportă riscuri şi discuţii. Sînt laturi ale vieţii artistului care, cu sau fără voia acestuia, nu apar în operă, rămînînd totuşi la fel de semnificative pentru personalitatea şi evoluţia lui, la fel de instructive pentru cel care-i urmăreşte biografia. Scrisorile lui Cicero, documente personale, neliterare, dezvăluie adesea un alt om,

www.cimec.ro

ale cărui gînduri şi sentimente intime contrazic uneori pe cele exprimate public, în discursuri. Desigur, e vorba aici de « politică ». Dar şi discursul şi tragedia nu sînt oare, ambele, manifestări în forul public ale unui anumit fel de a gîndi şi a simţi?

Apoi, ceea ce ni s-a păstrat din operele tragicilor e mult prea puţin în raport cu ceea ce au produs ei. E mai uşor să schiţezi un portret al fiecăruia, să le descoperi particularităţile care-i diferenţiază, decît să le urmăreşti evoluţia.

Dar, trebuie să o recunoaştem, cu toate riscurile pe care le implică, metoda folosită de Liviu Rusu este singura posibilă pentru a realiza o carte de tipul aceleia pe care şi-a propus-o, o carte a cărei utilitate şi ale cărei calităţi se impun de la prima vedere. Căci ea îl *introduce* pe tînărul cititor într-o lume mai puţin şi mai de departe cunoscută. Îl face *să trăiască* alături de cei trei artişti problemele ce preocupau această lume. Îi dă cunoştinţe de istorie, de istorie a teatrului, a moravurilor, a artelor plastice. Mai mult: îl învaţă — şi aici cartea lui Liviu Rusu depăşeşte biografia — să citească literatura, să descifreze sensurile adînci, tîlcurile ascunse explicaţiile şi implicaţiile social-politice ale unei opere de artă. Îi dă, în acelaşi timp, exemplele de conduită morală pe care biografia oricărui « om de seamă » le oferă şi pe care autorul nu scapă niciodată prilejul să le sublinieze.

Ne îngăduim însă şi unele rezerve faţă de poziţia adoptată de autor în cîteva probleme ridicate de cercetarea sa.

În *Prologul* cărţii, Liviu Rusu caută să explice « formarea unei mentalităţi dinamice » a poporului grec, mentalitate oglindită de întreaga cultură greacă şi care a permis înflorirea genului dramatic. Explicaţia ar sta în caracterul zbuciumat al istoriei acestui popor, în « varietatea factorilor economici, politici şi sociali din trecutul lui »: mişcări de populaţie, antagonisme acute de clasă, dezvoltare inegală a regiunilor etc. E o opinie, credem, exagerată. Preferinţa pentru un anumit gen poate caracteriza o perioadă din istoria culturii unui popor, dar nu poate fi un element constant, structural şi un criteriu de diferenţiere a culturilor. Nu numai antagonismele de clasă — care sînt motorul istoriei oricărui popor — dar şi ceilalţi factori enumeraţi de autor au acţionat şi asupra altor popoare fără să ducă în mod necesar la « cristalizarea unei mentalităţi dinamice » şi la dezvoltarea dramei. Tragedia greacă însăşi avea, la începuturile ei, un pronunţat caracter liric, ca să nu mai vorbim de înflorirea pe care poezia lirică în genere a avut-o în literatura greacă.

În problema originii sociale a lui Euripide s-au purtat numeroase discuţii. Reacţionînd cu violenţă faţă de noutatea teatrului euripidian, comicii făceau din tragic fiul unei precupeţe. Nu ştim de ce Liviu Rusu foloseşte povestea romantică a unei mame nobile care, în dispreţul convenienţelor, nu se sfieşte să-şi vîndă produsele proprietăţii la piaţă. O asemenea poveste nu aduce în definitiv nimic substanţial la înţelegerea dramaturgului şi, dacă faptul ar fi fost real, conformiştii antichităţii i-ar fi dat desigur o atenţie mai mare şi o altă tratare.

În sfîrşit, cîteva observaţii mai mărunte. Este vorba de stilul lucrării. Pentru a se face mai pe înţelesul cititorilor — majoritatea elevi — autorul se sileşte să folosească un stil simplu, direct, poate prea direct şi prea oral-didactic. Inerente acestei oralităţi, pe alocuri, unele neglijenţe de stil pot duce chiar la confuzii (vezi de pildă la p. 168, unde o formulare nefericită poate face pe cititor să creadă că la Atena exista un singur hellenotamias, care, la un moment dat, era Sofocle). E cu atît mai regretabil cu cît acolo unde, furat de condei, autorul e mai personal, stilul său viguros şi avîntat nu e mai puţin inteligibil. Ne gîndim în primul rînd la acele portrete finale, menite parcă să fixeze din nou în liniştea galeriei tragice, de unde le-a smuls, tulburîndu-le, curiozitatea neastîmpărată a cercetătorului, imaginile celor trei titani.

Ar fi fost utilă şi o bibliografie. Ea ar fi oferit cititorului iniţiat în cunoaşterea teatrului grec de această carte valoroasă şi alte ispite preţioase.

Nic.-Şerban Tanaşoca

www.cimec.ro

История Римской Литературы. Sub redacţia lui S. I. Sobolevski, M. E. Grabar-Passek şi F. A. Petrovski. 2 vol. Moscova, Editura Acad. de Ştiinţe a U.R.S.S., 1959—1962. 584 + 484 pag.

Istoria literaturii latine pe care o prezentăm este a IV-a lucrare de acest fel apărută în U.R.S.S. în ultimii douăzeci de ani după acele ale lui M. M. Pokrovski (1942), I. M. Tronski (partea a doua a Istoriei literaturii antice apărută în 1946 şi reeditată ulterior) şi cea de sub redacţia lui N. F. Deratani (1954). Lucrarea este întocmită de colectivul Sectorului de literatură antică al Institutului de literatură universală Maxim Gorki de pe lîngă Academia de Ştiinţe a U.R.S.S. Pe lîngă cei trei redactori citaţi au mai colaborat E. A. Berkova, M.E. Gasparov, T. I. Kuznetova, T. A. Miller, I. P. Strelnikova şi I. F. Şulţ.

Lucrarea constituie un tratat complet de istoria literaturii latine (de la origini pînă în secolul V) de nivel academic. Autorii au renunţat la sistemul introducerilor generale despre condiţiile social-istorice, în care nu se spune nimic în plus peste noţiunile elementare din tratatele generale de istorie, după care urmează tratarea autorilor fără nici o legătură cu cele spuse în capitolele introductive. Cartea începe direct cu *Problemele generale ale istoriei literaturii latine*, unde se dă şi o periodizare: I. Perioada iniţială, corespunzînd republicii timpurii (pînă la Plaut inclusiv), II. Secolul II î.e.n., III. Epoca războaielor civile, IV. « Veacul de aur » (epoca lui August), V. « Veacul de argint » (sec. I e.n., inclusiv Tacit şi Pliniu cel Tînăr), VI. Secolul II al erei noastre (mai precis perioada de la Nerva la Septimius Severus exclusiv), VII. Sfîrşitul literaturii latine, sec. III—V. După cum se vede, nu se ţine seama numai de perioadele istorice, ci criteriul istoric-social se împleteşte firesc cu cel literar.

Capitolul al II-lea este intitulat *Limba latină* şi schiţează fazele generale ale evoluţiei latinei literare şi influenţele suferite. Cel de-al III-lea capitol se ocupă de *Istoria studierii literaturii latine* din antichitate şi pînă astăzi, cu un paragraf special despre studierea literaturii latine în U.R.S.S., după care se trece la tratarea materiei. Împărţirea cărţii nu corespunde însă cu periodizarea iniţială, căci fiecare volum este divizat doar în două părţi: vol. I a) Literatura timpurie (pînă la Cicero exclusiv); b) Literatura sfîrşitului republicii (pînă la Seneca retorul inclusiv); vol. II c) Literatura imperiului timpuriu (inclusiv Tacit); *d)* Literatura imperiului tîrziu. Scriitorii nu sînt trataţi după un anume şablon, ci în funcţie de specificul fiecăruia dar, pe cît se pare, şi de personalitatea autorului articolului respectiv. Astfel există capitole speciale despre limba scriitorului numai la Plaut, Terenţiu, Tit Liviu, Petroniu, Tacit şi Suetoniu dar asemenea capitole ar fi fost tot atît de necesare şi la Lucreţiu, Cicero, Seneca ş.a. Unitatea lucrării este asigurată însă nu de criterii de organizare exterioară a materialului, ci de concepţia unitară, marxistă, a autorilor asupra fenomenului literar, tocmai în acest fapt constînd, de altfel, meritul esenţial al lucrării. O analiză critică a interpretării autorilor iese însă din cadrul unei simple prezentări, ca cea de faţă.

Lucrarea fiind adresată cititorilor de limba rusă, se insistă mai ales în analiză asupra operelor care nu au fost încă traduse în rusește. Ea este însă un repertoriu destul de complet al operelor şi autorilor latini cunoscuţi chiar şi numai din nume, deşi este în primul rînd o lucrare de interpretare şi nu una de referinţe. Interesante şi utile sînt capitolele de felul celui despre atitudinea contemporanilor şi a generaţiilor următoare faţă de opera lui Tacit şi este de regretat că ele nu apar la mai mulţi scriitori.

Este de remarcat prezentarea grafică frumoasă şi corectă a lucrării şi ilustraţiile numeroase şi adecvate, majoritatea reproduse după colecţiile Ermitajului. Un indice complet de nume de autori antici şi moderni şi de operele citate încheie lucrarea. Lipseşte însă bibliografia lucrărilor consultate şi consultabile. Apariţia recentă a unui indice complet al lucrărilor de filologie

www.cimec.ro

clasică apărute în ruseşte de la 1885 şi pînă astăzi suplineşte numai parţial această lipsă. În privinţa lucrărilor în limbi străine lipsa este cu atît mai simţită, cu cît în paragraful despre lucrările asupra literaturii latine în sec. XVII—XVIII şi în perioada modernă nici nu sînt amintite istoriile literare mai noi ale lui C. Marchesi, A. Rostagni sau E. Bignone şi nici măcar manualul clasic al lui R. Pichon. Sînt citaţi doar în interiorul lucrării autorii moderni ale căror teorii sînt discutate.

Noua istorie a literaturii latine nu le înlocuieşte, desigur, definitiv pe cele apărute anterior în limba rusă, căci în această privinţă nici o sinteză autentică nu seamănă cu celelalte şi nu le face de prisos. Ea reprezintă însă, fără îndoială, o fază nouă, un progres în anumite domenii ale cercetării şi va aduce reale servicii studiului literaturii latine atît în U.R.S.S. cît şi în alte ţări.

C. Poghirc

GEORGES PIRE, *Stoïcisme et pédagogie. De Zénon à Marc-Aurèle. De Sénèque à Montaigne et à J. J. Rousseau.* Liège-Paris, H. Dessain — J. Vrin, 1958, 219 p.

Este întotdeauna interesantă o sîrguincioasă istorie a stoicismului, mai ales cînd îşi propune evidenţierea aspectelor educative, etice şi pedagogice ale gîndirii celor mai vestiţi dascăli ai Porticului. Georges Pire preconizează o concepţie deosebit de largă asupra pedagogici, care ar îngloba toate învăţăturile referitoare la formarea, la educarea omului şi nu numai cele privitoare la instruirea tinerei generaţii sau la formarea discipolilor în general. Fără îndoială, acest ultim aspect este urmărit deosebit de atent în cartea lui Georges Pire, dar nu sînt uitate nici celelalte laturi ale filozofiei stoice.

În introducere autorul anunţă metoda utilizată în cartea sa: « Nous allons offrir au lecteur une gerbe de citations en nous gardant soigneusement de rien changer à la pensée des auteurs. Le lecteur nous saura vraisemblablement gré d'employer une méthode chère à Rousseau, c'est-à-dire de nous interposer le moins souvent possible entre les textes et lui, et de ne point le condamner à jouer un rôle purement passif » (p. 16). Într-adevăr, fără a renunţa frecvent la analiza ideilor reliefate, autorul utilizează mai ales procedeul reproducerii învăţăturilor stoice, înfăţişării teoriilor, narării filozofiei şi pedagogiei Porticului, folosind cuvintele sale şi apelînd uneori (dar nu prea des) la citate. După o prefaţă semnată de Henri-Irénée Marou şi o introducere, autorul prezintă succesiv pe Zenon, Cleante, Crisip, gramaticii influenţaţi de Stoa, Panaitios, Poseidonios, Seneca, Epictet, Marc-Aureliu şi ecourile stoice din opera lui Montaigne şi Rousseau. Reproducerea gîndirii fiecărui filozof este astfel organizată spre a reliefa trei aspecte: educaţie intelectuală, formaţie morală, metode de învăţămînt la filozoful studiat. Pentru stoicii vechi şi medii, G. Pire adoptă următorul plan: biografie, opere şi surse (se insistă asupra lucrărilor referitoare la educaţie), idei pedagogice. În ultima rubrică apar mai multe subdiviziuni, dar nu lipseşte de regulă prezentarea atitudinii filozofului studiat faţă de activităţile intelectuale şi formarea morală. La ceilalţi stoici planul este modificat, dar obiectivele rămîn cele mai sus consemnate.

Cercetarea aplicată şi adesea judicioasă, evidenţiază de multe ori aspecte puţin cunoscute şi deosebit de interesante ale ideilor Porticului. Este impresionant efortul autorului de a releva umanismul şi actualitatea concepţiilor studiate, aspectele luminoase ale învăţăturii investigate.

www.cimec.ro

Nu poate fi decît lăudabilă strădania de a depăşi în ultimul sector al cărţii prezentarea minuţioasă, am spune izolantă, a concepţiilor stoice şi de a propune o veritabilă doctrină pedagogică relativ unitară a stoicismului. Concomitent este de semnalat sublinierea evoluţiei permanente a ideilor stoice, a modificării punctelor de vedere în funcţie de schimbarea cadrului istoric. Remarcăm astfel pasajele în care este cercetată originalitatea lui Crisip (p. 43). Autorul explorează cu sagacitate problema evoluţiei conceptului de natură şi corolarelor sale etice şi pedagogice. G. Pire subliniază că, în funcţie de intensificarea individualismului, accentul se mută de pe conformarea la natura universală spre recomandarea unei existenţe în armonie cu natura individuală. Sfera aşa-numitului τέλος suprem este elastică, evoluează de la un filozof la altul în pofida aparenţelor. Paginile de sinteză, mai sus menţionate, sînt scrise clar şi elucidează opiniile autorului, care altfel riscau să se piardă în masa materialului folosit. Concluziile rezultă cu o limpezime remarcabilă.

Desigur se pot formula şi anumite rezerve. Unii cititori ar fi putut prefera unei înfăţişări pe texte, unei reproduceri a opiniilor stoice, traducerea fragmentelor utilizate, urmată de un comentariu mai amplu, mai adîncit, acolo unde era posibil. Autorul nu omite să evoce dependenţa ideilor filozofice şi pedagogice de contingenţele istorice, dar nu analizează acest fenomen decît sumar şi mai ales în paginile rezervate concluziilor. Deşi în genere capitolul consacrat lui Zenon este lucrat cu multă acurateţe, în pasajul scurt, închinat concepţiilor sociologice (p. 28), sînt complet omise acele fragmente din opera părintelui stoicismului, care preconizau un stat mondial întemeiat pe egalitatea oamenilor, pe suprimarea barierelor etnice şi de clasă. *E contrario*, autorul ajunge la concluzia nejustificată de textele ajunse pînă la noi, că statul lui Zenon imită pe cel imaginat de Platon (p. 200). Se pot regreta şi alte aspecte ale lucrării. Amintim tendinţa de-a imagina stoicismul recent ca o creaţie a lui Seneca, afirmîndu-se că anterior concepţiile stoice erau apanajul unui cerc foarte restrîns şi preocupat doar de aspectul lor cultural (p. 67—68). Dar neostoicismul ilustra o atitudine destul de răspîndită în rîndurile societăţii romane, impusă tocmai de factorii sociali şi economici. Noi opinăm că eşecul activităţii de preceptor şi sfetnic a lui Seneca nu trebuie explicat exclusiv prin natura funciar vicioasă, pe care Georges Pire o atribuie lui Nero.

În pofida acestor obiecţii şi eventual a altora, care s-ar putea adăuga, lectura cărţii lui Georges Pire este preţioasă atît pentru specialiştii în pedagogie, psihologie pedagogică, istoria educaţiei etc. cît şi pentru toţi cei ce îndrăgesc antichitatea şi filozofia greco-romană.

Eugen Cizek

LUIGI PEPE, *Per una storia della narrativa latina*, Napoli, Armani, 1959, 208 p.

În epoca noastră, cînd interesul publicului pentru proza scurtă, pentru nuvele şi schiţe, pentru povestirea concentrată creşte necontenit, o încercare de-a schiţa istoria acestui gen în antichitatea romană nu poate fi decît însemnată. Chiar dacă meritul autorului s-ar reduce — şi nu este cazul — la a fi atras atenţia asupra nuvelisticii latine, a fi îndemnat pe cititori să reflecteze asupra destinelor prozei scurte romane, încă atît de puţin explorate, cartea semnată de Luigi Pepe este vrednică de-a fi considerată ca o lucrare remarcabilă.

După lungi capitole introductive (aproape 54 de pagini), rezervate delimitării conceptului de *novella*, autorul tratează pe larg despre Aristide şi Sisenna, consideraţi întemeietori ai nuvelei în lumea greacă şi cea romană, despre soarta speciei literare studiate în vremea lui Cicero,

www.cimec.ro

apoi la Ovidiu, Fedru, Apuleius, Petroniu şi la unii autori minori. Merită a fi semnalate ipotezele ingenioase, ca şi dezinvoltura cu care este mînuit materialul. Aristide este construit convingător, deşi a suscitat obiecţiile unor cercetători reputaţi (a se vedea recenzia cărţii semnată de Léon Herrmann în « Latomus » 19, fasc. 1, p. 140—141). De multe ori autorul delimitează cu acribie *la novella* de alte specii literare înrudite, indică uneori sursa ei socială. *La novella* ilustrează interese umane reale, spune autorul (p. 33 sau 50—51) are *carattere realistico, meglio diremmo di profonda e piena aderenza alla vita quotidiana, che ne costituisce il segno distintivo e ne determina l'essenza* (p. 57—58). Capitolul dedicat lui Apuleius este foarte consistent, atestînd o temeinică cercetare a operei marelui prozator roman şi reliefînd observaţii judicioase. Autorul pare a crede în originalitatea, în contribuţia substanţială a Romei la dezvoltarea literaturii antice.

Dar, deşi rezervă multe pagini aprecierilor asupra esenţei nuvelei (sau poate tocmai de aceea !), autorul nu reuşeşte să-şi circumscrie totdeauna limpede poziţiile teoretice. Nu este clar dacă cercetătorul italian acceptă funcţiunea cognitivă a literaturii. Apar suficient de nebuloase şi opiniile autorului în problema influenţelor. Consemnăm totuşi că cercetătorul italian pare a gîndi că înrîuririle nu se grefează decît pe un teren prielnic, cînd afirmă că suculenta nuvelistică mileziană a pătruns la Roma, întrucît corespundea gustului roman (p. 75—76). Opune nuvela, proclamată esenţialmente realistă, mitului şi tragediei (p. 35 şi p. 53), considerate rupte total de realităţi. Este indubitabilă dependenţa mai limpede de realitatea cotidiană a nuvelei, dar şi mitul sau tragedia au o sursă reală, o dimensiune realistă, chiar dacă travestită. Se poate opina că partea a doua a cărţii, dedicată cercetării momentelor din evoluţia narativei scurte este mai realistă şi mai interesantă decît cea dintîi, deşi nu lipsesc nici aci, cum am evidenţiat mai sus, aspecte valoroase. Semnalăm cititorilor remarca lui Léon Herrmann că ar fi fost utilă explorarea legăturii nuvelei greceşti cu literatura narativă orientală, asiriană şi egipteană. Aşezarea capitolului consacrat lui Petroniu în urma celui despre Apuleius reflectă o cronologie pe care n-o putem accepta. În ultima pagină cercetătorul italian atrage atenţia asupra faptului că el n-a realizat un studiu exhaustiv şi speră că truda lui va fi reluată şi adîncită. Nu putem decît să-i împărtăşim nădejdea. Oricînd va fi utilă o istorie completă a nuvelei şi a motivelor nuvelistice în lumea romană.

Eugen Cizek

E. DE LOTTO, *Una divinità sanante a Làgole (Calalzo di Cadore) nel III sec. a. C.*, Calalzo di Cadore, a cura del Comune (1962), 49 p., 8°.

Autorul lucrării pe care o prezentăm este, împreună cu G. B. Frescura, descoperitorul importantelor documente arheologice şi epigrafice de la Làgole, care au îmbogăţit în mod esenţial cunoştinţele noastre asupra limbii şi civilizaţiei venete. Tot De Lotto este şi cel care a atras atenţia lumii ştiinţifice şi opiniei publice asupra acestor descoperiri.

În această din urmă ordine de preocupări se înscrie şi opusculul de faţă [1], care îşi propune ca obiectiv principal demonstrarea persistenţei la Làgole a unei divinităţi cu atribuţii tămădui-

[1] Cf. p. 5 (prefaţă): « ... allo scopo di far conoscere, in maniera accessibile a tutti, il valore e l'importanza delle scoperte di Làgole, sotto la cui terra sono nascosti certamente ancora dei tesori archeologici ».

www.cimec.ro

toare. Numele venet al acestei divinităţi (feminine sau masculine [1]) este *Trumusiat(is)*, cu varianta *Tribusiat(is)*, cuvînt compus în care primul element ar conţine numeralul « trei » şi ar corespunde gr. τριπρόσωπος « cu trei înfăţişări, cu trei feţe » [2]. După romanizare, sanctuarul principal din Làgole a aparţinut lui Apollo, cum o dovedesc inscripţiile latine găsite în localitate [3]. În sprijinul atribuţiilor tămăduitoare ale divinităţii sînt aduse mai multe argumente:

(1) Existenţa unor izvoare de ape minerale (sulfuroase), în jurul cărora apar în mod obişnuit culte religioase de natura amintită.

(2) Prezenţa, în inscripţiile votive, a epitetului *śainat-* (cunoscut şi ca epitet al Reitiei, zeiţa venetă de la Este), interpretat de majoritatea cercetătorilor drept « sanatrix ». Argumentul acesta trebuie primit cu toată prudenţa, deoarece singurul sprijin al explicaţiei etimologice îl constituie asemănarea cu cuvîntul latinesc care-i serveşte drept traducere convenţională; de altfel, şi această asemănare a devenit mai puţin evidentă din momentul în care semnul venet . | . a fost interpretat *i* şi nu *h* (presupus indiciu al lungimii vocalei precedente) [4].

(3) Natura obiectelor votive: s-au găsit, printre altele, reprezentări ale unor membre izolate, care ar putea fi membrele bolnave pentru care era invocat ajutorul divinităţii.

(4) Menţinerea, în cultul creştin şi în superstiţiile populare din regiune, a unor particularităţi pe care le prezintă cultele păgîne.

Amplu informată, clar construită şi accesibil expusă, lucrarea lui E. De Lotto, remarcabilă şi prin bogăţia şi calitatea tehnică a ilustraţiilor, îşi va îndeplini desigur misiunea pentru care a destinat-o autorul: de a trezi sau a menţine interesul faţă de staţiunea arheologică de la Làgole [5]. Numeroase tezaure îşi aşteaptă încă descoperitorii şi cercetătorii.

I. Fischer

FR. SCHACHERMEYR, *Die ägäische Frühzeit (Kreta und Mykenai), IV. Bericht*, în Anzeiger für die Altertumswissenschaft, XIV, 1961, 3/4, col. 129—172.

Darea de seamă pe care o semnalăm aci este a patra din seria dedicată de prof. Schachermeyr lumii egeice preclasice, prin supunerea la un examen critic foarte competent a lucrărilor şi chiar periodicelor privind această problemă, apărute între 1957—1961. Cele trei dări de seamă

---

[1] Pentru discuţiile purtate asupra acestei probleme, vezi G. B. Pellegrini, *Le iscrizioni veneticheˌ* Pisa (1956), p. 155.

[2] Cf. G. B. Pellegrini, *op. cit.*, p. 154—155; bibliografia ipotezelor emise asupra semnificaţiei numelui, la J. Untermann, Kratylos, VI, 1961, 1, p. 4.

[3] La p. 15, fig. 11, se reproduce o inscripţie latină (*Apolini*), dar legenda vorbeşte de « lettere paleovenete » (corect la p. 43, într-un citat din G. B. Pellegrini).

[4] În transcrierea epitetului, De Lotto îşi urmează sursele, ceea ce duce la numeroase variante nereale (*sahnat-*, *sainat-*); tot astfel, autorul citează numele *trumusiat-* sub diversele lui forme cazuale, vorbind de o zeiţă *Tribusiatin* sau *Trumusiatei* (p. 11—12; corect la p. 43, într-un citat din G. B. Pellegrini). Pentru discuţiile suscitate de interpretarea cuvîntului *śainat-*, vezi G. B. Pellegrini, *op. cit.*, p. 149.

[5] Cît de necesară este o asemenea acţiune o dovedeşte faptul că, după ce o parte din localitate a fost acoperită de un lac de acumulare, fără cercetări arheologice prealabile, campania de săpături, începută în 1949 cu rezultate atît de încurajatoare, a fost întreruptă în 1953 din lipsă de fonduri, fără a fi reluată de atunci, cu excepţia unei foarte scurte perioade, în august 1956. Cf. G. B. Pellegrini, Atti dell'Ist. Veneto di scienze, lettere ed arti, CXIX, 1960—1961, Cl. di sc. morali e lett., p. 382.

www.cimec.ro

precedente au apărut în acelaşi periodic în vol. IV (1951), VI—VII (1953—1954) şi X (1957). Împărţind materia în cîteva capitole (Lucrări de caracter general; Creta; Grecia continentală; lumea insulară egeică şi coasta ionică; articole din periodice asupra antichităţilor myceniene; Asia Anterioară şi Levantul; legături cu Italia; migraţii şi, în sfîrşit, începutul epocii fierului), Sch. depăşeşte precum se vede, în chip cu totul justificat de altfel, tema strictă pe care o indică titlul dării de seamă, tocmai pentru că astăzi nimeni nu mai poate crede că primele începuturi ale culturilor străvechi din Grecia şi din Egeea ar putea fi înţelese fără indiscutabilele legături cu Asia Anterioară. Ceea ce, de altfel, nu-l duce pe profesorul de la universitatea din Viena dincolo de limitele competenţei sale, deoarece se ştie că el îmbrăţişează cu tot atîta pătrundere atît problemele lumii clasice cît şi pe acelea ale lumii preclasice greceşti, ale cărei strînse legături cu Asia Anterioară încă din epoca neolitică au fost subliniate şi de el într-o serie de lucrări.

Este de la sine înţeles că o asemenea dare de seamă despre numeroase alte lucrări — peste 50 de volume şi studii speciale, pe lîngă nenumărate alte articole semnalate! — nu poate fi examinată după criteriile obişnuite ale unei recenzii, aşa încît ne vom mulţumi să semnalăm aci cîteva dintre problemele asupra cărora Sch. îşi spune punctul său de vedere.

Iată, de pildă, critica formulată împotriva unora dintre concluziile lui L. R. Palmer în cartea *Mycaeneans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B tablets (London*, 1961): apreciind contribuţia pozitivă adusă de Palmer la lectura unora dintre texte (căci lui i se datoreşte lectura λαβυρινθοιο în loc de *dapuritoio)*, Sch. nu poate fi de acord cu coborîrea de la 1400 la 1200 î.e.n. a datei distrugerii sălii tronului de la Knossos, şi mai ales respinge categoric afirmaţia că luvii ar fi invadat şi ocupat Creta pe la 1700 şi că limba tabletelor cu scriere liniară A ar fi limba lor. Elementele pe care Palmer le consideră luvice, nu sînt altceva — spune Sch. — decît elemente comune substratului preindo-european, care — dacă a fost înlocuit de luvi în Anatolia — nu a fost înlăturat în Creta decît de migraţiile greceşti (1470, 1400 şi sec. XI î.e.n.).

În funcţie de aceiaşi luvi din Asia Mică îşi îndreaptă Sch. săgeţile şi asupra unora dintre ipotezele şi concluziile lui A. Goetze *(Kulturgeschichte Kleinasiens*, în *Handbuch d. Altertumswissenschaft*, III). Critica este pe de o parte îndreptată asupra faptului că şi în a doua ediţie a acestei lucrări problemele privind preistoria Asiei Mici sînt cu totul insuficient tratate, bibliografia fiind de altfel învechită mai ales în urma publicării descoperirilor excepţionale făcute în ultimii ani, iar pe de altă parte împotriva rolului primordial acordat luvilor în culturile Bronzului timpuriu. În stadiul actual al cunoştinţelor noastre, nimeni nu poate şti, spune Sch., dacă prima apariţie a luvilor aci se situează la începutul culturilor Bronzului timpuriu vest anatolian sau chiar la începutul Chalcoliticului tîrziu (specia ceramică cu luciu închis). Totodată este greşit să se afirme — cum face Goetze — că în regiunea egeică numele cu -ss- şi cu -nt- corespund cu răspîndirea culturii timpurii helladice, deoarece aceleaşi sufixe şi rădăcini se întîlnesc în numirile geografice din Peninsula Balcanică, Ungaria, Italia şi în parte chiar în sudul Franţei şi în Spania. Dacă aceste sufixe ar fi atribuite luvilor, atunci s-ar ajunge la concluzii cu totul imposibile. În realitate, arată Sch., aceste sufixe aparţin unui strat mai vechi, preindo-european şi au fost încorporate de luvii năvălitori în Anatolia, în limba lor amestecată, împreună cu multe alte bunuri lingvistice mediteraneene.

Apreciind valoarea incontestabilă a rezultatelor săpăturilor conduse de Vl. Milojčić în Tesalia, pentru precizarea succesiunii diferitelor culturi neolitice — săpături la care a participat şi Sch. cîtva timp, — el îşi exprimă îndoiala asupra valabilităţii absolute a succesiunii stratigrafice indicate de Milojčić pentru neoliticul tîrziu, chiar dacă deocamdată şi el are impresia că această succesiune este la ora actuală cea mai verosimilă. În orice caz Sch. nu este de acord cu terminologia folosită de Milojčić, şi în special cu denumirea de « Preseskio » dată unei

www.cimec.ro

faze situate între «Protoseskio» şi Sesklo — obiecţie firească justificată, deoarece «Preseskio» nu poate fi decît *înainte* de primul (Proto)Sesklo. De aceea Sch. propune să se folosească termenii «Protoseskio» pentru prima jumătate a neoliticului de la Sesklo şi Sesklo pentru perioada ceramicii pictate.

Rezultatele ultimelor cercetări privind neoliticul din Asia Mică — unde s-a descoperit şi o cultură neolitică preceramică — sînt pe drept cuvînt apreciate de Sch. ca o nouă dovadă a rolului primordial pe care această regiune l-a avut în răspîndirea culturii neolitice în Peninsula Balcanică, confirmînd astfel teze mai vechi, dezvoltate şi de Sch. într-o serie de lucrări, dintre care cea mai corespunzătoare a fost *Die ältesten Kulturen Griechenlands*. Aceste rezultate dovedesc încă o dată că atît cultura Sesklo din Grecia, cît şi regiunile din Balcani legate de ea nu erau în vremea aceea altceva decît «provincii marginale ale înaintatei civilizaţii a Asiei Mici».

Săpăturile colectivului condus de R. Braidwood în Irac şi în Siria (R. Braidwood — Bruce Howe, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*, 1960 şi R. Braidwood—Linda Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch*, I, 1960) au adus şi ele la lumină fapte deosebit de importante, putîndu-se preciza acum că neoliticul preceramic din Asia Anterioară se întinde într-o regiune începînd de la Ierichon, prin Mesopotamia şi pînă în centrul Asiei Mici (şi de altfel putem aminti că neolitic preceramic s-a găsit şi în Cipru). Unele aşezări (ca de pildă aceea de la Amq, în Siria) sînt importante şi pentru preistoria Mediteranei, deoarece diferite bunuri culturale ajunse spre vest dar plecate din Asia Anterioară pot fi acum mai bine precizate din punct de vedere cronologic. Sch. nu este însă de acord cu datele prea înalte stabilite prin C-14, dar, dacă le acceptăm pe acelea indicate pentru neoliticul european pe baza aceleiaşi metode, cred că trebuie să le primim şi pe acestea. Nouă nu ni se pare exagerată de altfel data de 5500 î.e.n. pentru neoliticul de la Iarmo, de vreme ce şi neoliticul vechi din Cilicia şi din alte zone ale Asiei Mici a fost datat înainte de 6000 — iar recent chiar pentru descoperiri neolitice din Grecia s-au indicat date în cuprinsul mileniului VI î.e.n.

Unei critici severe este supusă cartea lui T. Burton Brown, *Early Mediterranean Migrations, an essay in archaeological interpretation* (Manchester, 1959). Necunoscînd toate materialele referitoare la epoca pe care o discută, autorul acestei cărţi dă «o imagine greşită relaţiilor de schimb din lumea veche». El nu admite nici influenţe din afară, nici dezvoltări culturale paralele, ci exclusiv migraţii, poziţie pe care Sch. o combate cu toată dreptatea, căci acestea din urmă nu pot constitui singura explicaţie a atîtor fenomene de istorie culturală. Pe de altă parte, după T. B. Brown, toate migraţiile în zona Mediteranei Orientale (inclusiv Egiptul) ar fi pornit din Caucaz şi din Nordul Persiei sau cel puţin ar fi trecut pe aci în drumul lor spre sud-vest. Aci în nord-est ar fi fost leagănul «Protogrecilor» şi pînă şi Celţii şi elementele esenţiale ale culturii La Tène ar avea aceeaşi origine!

În sfîrşit, mai amintim şi poziţia categoric negativă pe care o ia Sch. faţă de unele teze formulate de F. Cassola *(La Ionia nel mondo miceneo)* în privinţa migraţiei ionice. Cercetătorul italian socoteşte că n-a existat niciodată o asemenea migraţie, căci ocuparea insulelor şi a coastei apusene a Asiei Mici s-a făcut aproape exclusiv încă din epoca micenian㠄 Numai dorienii ar mai fi pătruns aci după prăbuşirea lumii miceniene. Argumentele invocate de Sch. împotriva acestor teze sînt hotărîtoare. În primul rînd trebuie să se ţină seama chiar de rezultatele cercetărilor arheologice, care arată că pe la 1200 la Milet a fost o catastrofă cumplită şi că repopularea acestei zone s-a făcut abia în perioada protogeometrică. La Smirna viaţa grecească începe abia cu această perioadă. Totuşi Cassola socoteşte că ionienii s-au format chiar în Ionia şi de aci au răspîndit o serie de elemente noi, peste insule, pînă în Attica. Dar este absolut exclus, spune Sch., ca filele ionice să fi fost transplantate din Ionia în Attica, deoarece filele au fost introduse întotdeauna din Grecia în colonii. Dacă s-ar admite că filele

www.cimec.ro

s-au născut în Ionia şi de aci au fost ulterior transplantate în Attica, atunci ar trebui admis că Attica a fost recolonizată de ionieni. De aceea întreaga construcţie a lui Cassola este respinsă şi, credem, pe bună dreptate.

Puţinele observaţii şi scurtele rezumate parţiale de mai sus nu pot da însă o imagine completă a bogăţiei de fapte, ipoteze şi concluzii discutate, respinse, împărtăşite, completate sau emise de Sch. în cele peste 20 de pagini pe două coloane ale textului său, care se citeşte nu numai cu cel mai viu interes, dar şi cu reală plăcere.

Vladimir Dumitrescu

J. M. COOK, R. V. NICHOLLS, J. K. ANDERSON, JOHN BOARDMAN, *Old Smyrna 1948—1951*, în « The Annual of the British School at Athens », 53—54, 1958—1959, p. 1—181, pl. 1—44.

Între 1948—1951 o expediţie anglo-turcă, sub conducerea prof. J. M. Cook şi a prof. Ekrem Akurgal, a întreprins săpături arheologice lîngă Bayrakli, în ruinele vechii Smirna. Cu un personal ştiinţific de prima mînă, care a dirijat eficient lucrările, s-au putut cerceta într-un timp scurt — am putea spune record — principalele probleme pe care le punea aşezarea. După o scurtă etapă de studiu a materialelor, s-a trecut la publicarea rapoartelor definitive, dintre care prima serie vom încerca s-o prezentăm în rîndurile care urmează.

Importanţa aşezării de la Bayrakli ca obiectiv arheologic este considerabilă. Din informaţiile autorilor antici şi după observaţiile şi cercetările de teren mai vechi, se ştie că Smirna grecească a fost de două ori întemeiată. Primul oraş, datînd din timpul migraţiei eline-ioniene, s-a aşezat în partea de nord a golfului Smirna, pe un promontoriu lîngă actualul sat Bayrakli. Această veche Smirnă, înfloritoare în sec. VII î.e.n., a fost distrusă din temelii de regele Alyattes al Lydiei la sfîrşitul aceluiaşi secol. Noua Smirnă a fost întemeiată mai tîrziu, în epoca lui Alexandru cel Mare, în partea de sud a golfului. Astfel, promontoriul de lîngă Bayrakli, pe lîngă avantajul pe care îl prezintă de a fi actualmente nelocuit, putînd fi cercetat nestingherit, oferă posibilitatea unor săpături executate direct în nivelele arhaice ale oraşului, anterioare cuceririi lidiene. În felul acesta, la Smirna se poate studia amplu originea şi dezvoltarea unui mare centru grecesc arhaic din Grecia asiatică. Materialele descoperite aici beneficiază de un *terminus ante quem* constituit de nivelul de distrugere al cuceririi lidiene.

Săpăturile au fost executate cu toată exigenţa pe care progresele metodei stratigrafice o cer. În rapoartele prezentate se remarcă de la prima vedere concepţia clară după care s-au urmărit obiectivele şi acurateţea lucrului. S-au obţinut observaţii numeroase, precise, uşor verificabile pe planurile şi fotografiile prezentate.

În raportul introductiv, prof. J. M. Cook, după o scurtă descriere geografică a staţiunii, expune istoricul oraşului după izvoarele istorice (exemplar studiate de J. C. Cadoux în cartea sa *Ancient Smyrne*) şi cele arheologice. Cel mai vechi nivel de la Smirna este protogeometric (resturile din epoca bronzului timpuriu nu au legătură cu locuirea greacă), datîndu-se în jurul anului 1000 î.e.n. Acest nivel este contemporan cu cel mai vechi nivel grecesc descoperit la Milet, dovedind astfel că aşezările ioniene de pe coasta Asiei Mici au apărut în epoca protogeometrică. Oraşul se dezvoltă repede. Se construieşte prima incintă fortificată în a doua jumătate a sec. IX, urmată, după un secol, de a doua. Către sfîrşitul veacului VIII, se semnalează

www.cimec.ro

primele importuri de amfore de Chios cu angobă albă şi de amfore cenuşii, probabil de Lesbos. Observaţii importante au fost făcute în straturile sec. VII, explorate extensiv. S-a constatat că în această perioadă se plasează epoca de maximă înflorire a oraşului (crearea *temenos*-ului zeiţei tutelare şi primele construcţii sacre monumentale, început de orientare urbanistică, extinderea locuirii în afara zidului de apărare etc.). De la mijlocul secolului datează un fragment ceramic ionian, care poartă semnătura unui pictor cu numele Istrokles, dovedind vechimea legăturilor ioniene cu Marea Neagră (constituind eventual o informaţie preţioasă privind existenţa Histriei de la această dată). După unele păreri însă, acest nume s-ar referi nu la cetatea Histria sau la numele grecesc al Dunării, ci la o mică insulă Istros din Dodecanez (C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonisation*, New York, 1959, p. 118). Principala problemă a raportului introductiv al lui J. M. Cook este însă aceea privind cronologia cuceririi lidiene a Smirnei. Chestiunea este deosebit de importantă, deoarece această dată este considerată de istoriografia modernă ca unul din punctele de reper pentru cronologia istorică şi arheologică a epocii arhaice. De pildă, periodizarea ceramicii corintice este direct legată de această dată, deoarece s-a observat că nivelul distrugerii lidiene, precis definit stratigrafic, conţine ceramică corintică timpurie. Se încearcă astfel ca prin datarea nivelului de distrugere să se obţină un punct fix de sprijin pentru construirea unei cronologii stabile. Acesta este unul din cele mai importante rezultate, cu consecinţe pe plan general istoric, obţinute la Smirna.

Raportul al doilea aparţine lui R. V. Nicholls şi expune observaţiile făcute asupra fortificaţiilor greceşti şi celelalte resturi de pe perimetrul oraşului. Autorul a conceput monografic acest raport. Prezentarea rezultatelor de pe teren este amplă, urmată de o anchetă asupra tuturor fortificaţiilor greceşti şi orientale. Dezvoltarea dată de Nicholls este pe deplin justificată de importanţa descoperirilor. La Smirna a putut fi studiată o succesiune de ziduri de apărare din sec. IX pînă la sfîrşitul sec. VII î.e.n., corect prinsă stratigrafic, avînd o mare întindere, necunoscută în alte oraşe greceşti arhaice. Studiul este bogat ilustrat, avînd şi unele reconstituiri interesante.

Materialul ceramic aduce un aport nepreţuit la lămurirea istoriei vechii Smirne, în special în problema cronologiei începutului aşezării, precum şi asupra cronologiei mult dezbătute a distrugerii oraşului. În plus de aceasta, tot datorită ceramicii putem cîştiga o privire de ansamblu asupra legăturilor economice şi comerciale ale vechii Smirne cu diferitele centre ale lumii greceşti.

Vechea tradiţie a unei întemeieri eoliene, succedată de o colonizare ioniană, despre care lasă să se înţeleagă şi Herodot, I, 149, se confirmă prin marea cantitate de ceramică monocromă cenuşie, descoperită în nivelele inferioare. Alături de această categorie, apare din belşug ceramica protogeometrică cu elemente databile în jurul anului 1000, ceramică asemănătoare cu cea protogeometrică atică, dar totuşi cu elemente proprii, care împiedică o conectare cu aticul. Cu cît creşte cantitatea ceramicii pictate, procentul ceramicii monocrome scade, pentru ca, în sec. VIII, aşezarea să prezinte un facies net ionian (pl. 5/b-d). Începînd din acest secol, putem — pe baza materialului ceramic — urmări legăturile dintre Smirna şi unele centre greceşti. Circulaţia amforelor de Chios este atestată la Smirna încă în sec. VIII, continuînd şi în secolul următor, din categoria cu angobă albă şi ca decor un S culcat pe umăr (fig. 4 ilustrează o astfel de amforă din sec. VII tîrziu). Dacă — datorită descoperirilor de la Smirna — se poate stabili circulaţia acestei categorii de amfore într-o epocă atît de timpurie, putem adăuga că în urma descoperirilor din stratul arhaic de la Histria se poate dovedi durata circulaţiei amforelor de Chios cu angobă pînă la sfîrşitul sec. VI î.e.n., ceea ce infirmă teza veche, exprimată de M. Lambrino în *Les vases archaïques d'Histria*, p. 101 şi urm., unde li se conferea o anterioritate asupra amforelor de Chios fără angobă. Prezenţa anumitor categorii ceramice cenuşii atestă de asemenea legături cu Lesbos, dar ceea ce apare mai interesant pentru această

www.cimec.ro

epocă timpurie este prezența « amforelor balon » (balloon-amphorae, p. 14), se pare atice. Legăturile cu Grecia continentală se confirmă și prin apariția ceramicii corintiene (pl. 21—30), prezentată de J. K. Anderson într-un catalog care însumează 160 ex., cele mai vechi din prima jumătate a sec. VIII (după unele păreri din perioada geometrică tîrzie, v. p. 138, n. 1 și n. 3), cele mai recente în pragul sec. VI î.e.n.

J. K. Anderson periodizează în catalogul respectiv ceramica corintiană pe grupe determinate de contextele stratigrafice. Astfel, grupele A—F cuprind ceramica *de dinainte* de nivelul de locuințe curviliniare (care par a începe a fi construite din sec. VIII, p. 14), *din timpul* acestui nivel și *după părăsirea* nivelului respectiv. Grupa H înglobează ceramica din nivelul distrus de lidieni. Ceramica din ruinele unor locuințe dezafectate nu poate însă oferi întotdeauna puncte de reper, întrucît aceste locuințe apar deranjate de alte locuințe posterioare. Numai în felul acesta poate fi explicată prezența unor fragmente corintiene timpurii în nivelele superioare, databile în sec. V—IV î.e.n.

După cum s-a menționat mai sus, ceramica corintiană aduce o foarte însemnată contribuție la precizarea datei distrugerii orașului Smirna de către lidieni. J. M. Cook acordă, în p. 25—27, un amplu comentariu acestei probleme, dovedind în chip convingător că, deoarece *cea mai tîrzie* ceramică corintiană din nivelul respectiv este așa-numitul corintian timpuriu *(early Corinthian)* și urme de corintian mijlociu sau de tranziție spre corintianul mijlociu neaflîndu-se în context, distrugerea Smirnei a trebuit să aibă loc la « circa 600 sau nu mult după această dată » (p. 25). Pe de altă parte, unele date deduse după izvoarele istorice (citate în p. 25—26, n. 67—69): începutul domniei lui Alyattes, circa 618—617, diferite evenimente din timpul domniei acestuia, precum și moartea lui, circa 560 î.e.n., îl îndreptățesc pe autor să adopte următoarea secvență în desfășurarea evenimentelor: *primo*, campania lui Alyattes contra Smirnei; *secundo*, războiul cu mezii, care se încheie cu ocazia eclipsei de soare din 585 î.e.n., pentru că, altfel, s-ar ajunge la o coborîre imposibilă a corintianului timpuriu, despre care am arătat că este *cea mai tîrzie* categorie ceramică corintiană.

După o perioadă de tranziție, întîlnită în nivelul distrus de lidieni, « village period », repopularea așezării este documentată prin prezența ceramicii corintiene din faza mijlocie a stilului. Cu această grupă pare să se fi oprit importul corintian la Smirna, alegerea oprindu-se de-acum înainte asupra altor categorii, unele superioare din punct de vedere al calității, atice sau ioniene.

Din această ultimă categorie, puține exemplare sînt însă publicate și probabil de uz curent (pl. 4: menționăm că vasele din această planșă, grupa *a*, sînt considerate ca boluri lidiene; cîteva exemplare au fost descoperite și la Histria; pl. 6/b, prezintă fragmente din sec. VI î.e.n.; pentru grupa *b* este greu de precizat centrul de producție).

Ceramica atică este cuprinsă într-un catalog de 163 exemplare (dintre care 1—117 ceramică cu figuri negre, restul figuri roșii), ilustrată în pl. 31—44 și este descrisă de J. Boardman. Seria atică începe în primul sfert al sec. VI î.e.n. (nr. 1, un *lebes gamikos*, amplu comentat de autor și determinat ca provenind din atelierul lui Sophilos) și continuă pînă în pragul anului 500. Următoarele forme de vase apar: amfore sau hydrii (nr. 2 subscris pictorului Gorgonei), cratere, lekanai, platouri (nr. 25 subscris lui Lydos) și seria aproape completă a cupelor (lipsesc cupele cu comași), skyphoi și lekytoi.

Încercînd o paralelizare cu situația ceramicii atice de la Histria, constatăm pentru această din urmă așezare un import al ceramicii atice cu figuri negre mult mai timpuriu, deși sporadic. Un singur exemplar descoperit pînă în prezent marchează acest import în ultimele decenii ale sec. VII î.e.n. (publicat de Petre Alexandrescu: *Autour de la date de fondation d'Histria*, *Studii clasice*, IV, 1962, p. 58, nr. 27). În ceea ce privește importul atic în sec. VI, bilanțul categoriilor atice importate este aproape același în ambele așezări. Paralelizări de situație se pot face și pentru seriile atice cu figuri negre tîrzii de la Smirna și de la Histria. J. Boardman

www.cimec.ro

remarcă pentru primul sfert al sec. V o scădere a importului atic (p. 152) şi semnificaţia istorică a acestei stări de lucruri este arătată de J. M. Cook (p. 32), explicîndu-se ca o consecinţă a controlului persan, efectuat pe coasta Asiei Mici. Raportînd această situaţie la cea cunoscută de noi la Histria, şi în genere în bazinul pontic, putem menţiona ca un fenomen analog absenţa cvasiintegrală a ceramicii atice de stil sever, absenţă justificată în parte prin motivul arătat de J. M. Cook, la care trebuie totuşi să adăugăm că seriile *ieftine* cu figuri negre tîrzii au ajuns pe piaţa histriană, serii databile în primele decade ale sec. V î.e.n. Ceea ce înseamnă că şi alte cauze, în afară de cea luată în considerare de autor, trebuie avute în vedere.

Ceramica atică cu figuri roşii este atestată la Smirna începînd cu al patrulea deceniu al sec. V î.e.n. (nr. 118, crater atribuit pictorului Niobidelor, în perioada timpurie a activităţii sale). În al doilea sfert al sec. IV este cunoscută şi ceramica de stil Kertch (nr. 134). Inventarul trebuie completat cu un număr de lekanai, cupe, skyphoi. Grupele « Black ware » şi « patterned ware » circulă paralel cu categoriile de mai sus, putînd fi urmărite pînă în sec. IV î.e.n.

Dacă ceramica prezentată în publicaţia *Old Smyrna* ajută în aşa mare măsură la reconstituirea vieţii aşezării pe perioadele arătate, pentru ca această reconstituire să fie completă este indispensabilă şi publicarea ceramicii greceşti orientale, *in extenso*. Categoriile publicate de Fr. şi H. Miltner în „Jahreshefte des oesterreichischen archaeologischen Instituts", vol. 27, se completează desigur cu serii noi, descoperite în cercetările recente. Paralelizarea acestor serii, pe care le socotim bogate, cu seriile descoperite în coloniile greceşti vest- şi nord-pontice ar duce poate la crearea a noi puncte de vedere asupra legăturilor dintre lumea grecească şi zona de periferie a acestei lumi.

Suzana Dimitriu şi *Petre Alexandrescu*

HEINRICH ALEXANDER STOLL, *Griechische Tempel*. Leipzig, Koehler & Amelang, 1961. 110 p. Numeroase planşe afară din text.

Cititorii *Studiilor Clasice* cunosc numele lui Heinrich Alexander Stoll, despre ale cărui cărţi închinate lui Schliemann s-a vorbit într-un volum precedent al publicaţiei noastre (III, 1961, p. 495–496). Între timp, alături de cercetări de mai mică întindere privind viaţa şi opera lui Winckelmann şi de un volum despre pergamentele din peşterile de la Qumran, pe malurile Mării Moarte, harnicul autor a dat la iveală lucrarea a cărei apariţie o semnalez şi a cărei fericită întocmire poate fi luată ca pildă.

E vorba, într-adevăr, de o carte de popularizare în înţelesul cel mai bun al cuvîntului, acela care presupune cunoştinţe temeinice despre subiectul tratat, alături de darul de a expune în chip convingător şi limpede. În cazul ce ne reţine atenţia, aceste condiţii sînt împlinite cu prisosinţă: efortul de informare e indiscutabil, iar talentul de povestitor, neobişnuit. Citirea cărţii e astfel pe cît de plăcută pe atît de instructivă, mai ales cînd la frumuseţea textului se adaugă frumuseţea ilustraţiilor, în bună parte noi şi aproape toate sugestive.

În intenţia autorului, lucrarea îşi propune să fie în acelaşi timp o introducere în istoria arhitecturii sacre şi o călăuză pe lîngă principalele sanctuare ale lumii greceşti, ale căror ruine

www.cimec.ro

sînt descrise şi explicate în cadrul lor de natură şi în contextul istoric. Fără pedanterie, dar şi fără superficialitate, sîntem făcuţi să asistăm la apariţia templului ca tip arhitectonic, apoi la crearea celor trei ordine tradiţionale, studiate în monumentele reprezentative ajunse la cunoştinţa noastră. Pe parcurs, se dă cititorului putinţa să afle nu numai caracteristicile mai notabile ale tuturor acestor clădiri, dar şi chipul cum s-a ajuns la cunoaşterea lor amănunţită, începînd cu impresiile de călătorie ale sec. al XVIII-lea, trecînd prin observaţiile deschizătoare de drumuri ale unor Cockerell şi Penrose, pînă la studiile cele mai adîncite din zilele noastre.

Cum am mai spus-o, ilustraţiile sînt noi şi sugestive, prezentarea grafică şi legătura de o sobră eleganţă. În ansamblu, o realizare pentru care autorul şi editorul se cuvin felicitaţi şi îndemnaţi să ducă mai departe o muncă atît de utilă.

D. M. Pippidi

V. D. BLAVATSKI, *Античная археология северного Причерноморья*, Moscova, 1961, 229 p.

Literatura rusă şi sovietică cu privire la antichitatea greco-romană de pe litoralul nordic al Mării Negre şi la influenţele exercitate de ea asupra interiorului continental este foarte abundentă. Această parte a lumii vechi, care a dezvoltat o civilizaţie puternică şi originală, a constituit încă din veacul trecut obiectul a numeroase studii. S-a impus astfel necesitatea ca, la intervale mai mult sau mai puţin scurte, să se facă suma rezultatelor în cadrul unor volume speciale. Tradiţia unor asemenea lucrări este veche şi ilustră. În ultima vreme, prin amploarea pe care au luat-o atît cercetările în oraşele antice propriu-zise cît şi asupra civilizaţiilor parahelene din preajma lor (sciţii, sindo-meoţii, sarmaţii etc.) se remarcă tendinţa ca lucrări epitomatoare să fie consacrate exclusiv cercetărilor întreprinse în oraşele antice riverane, delimitîndu-se din ce în ce mai precis ceea ce este grecesc, respectiv roman, în raport cu ceea ce este derivat, influenţat de acesta.

Cartea prof. V. D. Blavatski de la Universitatea din Moscova este o lucrare consacrată exclusiv antichităţilor greco-romane. Volumul se adresează marelui public iubitor de antichitate. Astfel în prima parte a lui, care s-ar putea intitula, după o celebră colecţie a editurii Hachette, « Viaţa de toate zilele în oraşele nord-pontice », se pune accentul nu atît pe aspectele suprastructurale ale civilizaţiei, deşi există în volum capitole tratînd despre artă, arhitectură etc., ci asupra economiei, creşterii animalelor, agriculturii, meşteşugurilor, comerţului, monedelor. Predomină documentele arheologice asupra celor literare, epigrafice. O a doua parte a cărţii este consacrată unei treceri în revistă a principalelor aşezări şi necropole greco-romane: Tyras, Olbia cu aşezările sale rurale, Chersonez cu micile oraşe dependente şi teritoriul agricol, cetatea romană Charax, regatul bosporan cu oraşele sale mari şi mici, cu aşezările rurale şi sistemele sale de fortificaţie. Aceste prezentări sînt însoţite de scurte informaţii cu privire la istoricul săpăturilor arheologice; cum e şi firesc, autorul scoate în relief activitatea profesorului său B. V. Farmakovski, considerînd că cercetările sale « au jucat un rol foarte mare în dezvoltarea arheologiei naţionale ». Cartea se încheie cu o bibliografie a principalelor lucrări sovietice asupra subiectului.

Petre Alexandrescu

www.cimec.ro

M. M. HUDIAK, *Из истории Нимфея VI — III в. до н.э.*. Leningrad, 1962, 64 p. + 47 pl. + 1 plan.

Unul dintre oraşele nord-pontice cele mai bine cunoscute în ultimul timp este micul *polis* Nymphaeum, situat în imediata apropiere a capitalei regatului bosporan Panticapaeum (Kerci). În acest punct un colectiv de arheologi de la Muzeul Ermitaj din Leningrad întreprinde de mai mulţi ani săpături arheologice cu rezultate importante. Recent au apărut două lucrări care prezintă aceste rezultate. Prima este excelentul articol scris de L. F. Silanţeva, *Некрополь Нимфея*, MIA 69, 1959, p. 5—107. A doua este cartea pe care îmi propun să o prezint în rîndurile de mai jos.

Volumul postum al lui M. M. Hudiak, decedat în 1959, reprezintă o expunere a săpăturilor pe care autorul le-a condus în ruinele oraşului începînd din 1939. Această expunere nu are însă caracterul unui raport definitiv asupra lucrărilor. Aşteptăm deci cu interes apariţia unui asemenea raport cu o documentaţie şi ilustraţie adecvată.

Orăşelul Nymphaeum era puţin cunoscut înainte de începerea lucrărilor arheologice. Pe baza unor informaţii de ordin general istoric se ştia că era o colonie ateniană întemeiată în sec. V î.e.n., cu o istorie aproape complet obscură. M. M. Hudiak a propus un cadru cronologic mai larg pentru istoria oraşului, începînd cu sec. VI pînă în sec. III î.e.n. Pe baza materialului arheologic, în special ceramic, el a constatat că Nymphaeum, ca atîtea alte oraşe pontice, era o colonie ioniană, şi nu ateniană, cum se crezuse înainte, întemeiată în al doilea sfert al sec. VI î.e.n. Este interesant de subliniat că cel mai vechi strat grecesc stă la Nymphaeum pe un nivel de locuire indigen, caracterizat prin bordeie şi gropi. Materialul din acest nivel se caracterizează prin ceramică grosolană şi lustruită, avînd analogii cu aceea din aşezările şi cimitirele din regiunile muntoase din Crimeea şi Kuban. Totuşi autorul încearcă să atribuie nivelul precolonial sciţilor, deşi nu par să existe apropieri posibile (cel puţin după materialul publicat) cu ceramica scitică, cercetată în ultimul timp atît de temeinic de B. Grakov şi A. Meliukova, în gorodiştele stepelor nord-pontice. Existenţa unui nivel de locuire precolonial la Nymphaeum are o deosebită valoare. Este unul din puţinele puncte de pe litoralul Mării Negre în care s-a putut surprinde arheologic instalarea unei colonii greceşti chiar în mijlocul unei aşezări indigene.

Principalul efort al colectivului de la Nymphaeum s-a îndreptat, cum era şi firesc, asupra stratului grecesc. Deşi în cartea sa există unele capitole consacrate locuinţelor şi zidului de incintă, apare evidentă intenţia lui Hudiak de a căuta şi a identifica în special temple în ruinele orăşelului. Ni se prezintă astfel trei sanctuare situate în diverse puncte ale oraşului (regretăm absenţa unui plan general al oraşului pentru orientarea, măcar sumară, a cititorului). Primul dintre ele, situat în afara zidului de incintă din sec. IV î.e.n., dar mai vechi decît acesta (sec. V, cu unele indicii pentru o fază anterioară), era constituit dintr-o clădire de 14,3 m lungime şi 5 m lăţime, orientată NNV—SSE, cu latura scurtă de NNV absidată. Hudiak propune identificarea cu Kabirion, templul marilor zei chtonieni, şi încearcă să stabilească asemănări între elementele sanctuarului de la Nymphaeum şi temple închinate Kabirilor din Grecia (Theba, Samothrake, Delos). Fără a încerca aici o analiză a argumentelor sale, ţinem în primul rînd să arătăm că absida ca element arhitectonic nu este prin ea însăşi specifică templelor închinate unor anumiţi zei. Este cunoscut că în Grecia arhaică temple absidate sînt dedicate Atenei Polias la Gonnos în Thessalia, Herei Acraia la Perachora (unde s-au descoperit şi cîteva modele geometrice de teracotă de temple absidate), Aphaiei la Egina (templul aflat sub fundaţiile celui din sec. V î.e.n.) etc. În al doilea rînd trebuie observat că prezenţa gropilor rituale în interiorul templelor nu este caracteristică numai sanctuarelor zeilor din Samothrake,

www.cimec.ro

Lista lor a a fost întocmită de M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d'Héraklès à Thasos*, Etudes thasiennes, 1, Paris, 1944, p. 174, de unde reiese că asemenea temple se găseau şi la Eleusis (sec. IX—VIII î.e.n.?), la Gortyna, dedicat lui Apollo Pythios, la Kos în Asklepeion etc., în afară de sanctuarele Kabirilor. Celelalte dovezi aduse de Hudiak în favoarea atribuirii acestui sanctuar Kabirilor nu par nici ele suficient de pregnante. Evident, ideea prezenţei unui sanctuar închinat zeilor din Samothrake în Crimeea nu este prin ea însăşi imposibilă; dimpotrivă, se ştie că acest cult a fost larg răspîndit în regiunile pontice. Dar aceasta într-o epocă mai tîrzie.

Aceleaşi remarci se pot face şi cu privire la al doilea sanctuar, atribuit Afroditei, al cărui plan arhitectonic nu pare a aparţine în chip indubitabil unui templu. De un interes considerabil este însă cel de-al treilea sanctuar, aşezat pe malul mării, într-o porţiune stîncoasă a plajei. Aici colectivul Ermitajului a descoperit un întreg complex sacru închinat Demetrei. Pe lîngă sanctuarul propriu-zis al zeiţei, avînd mai multe faze de construcţie începînd din sec. VI pînă în sec. III î.e.n., au apărut numeroase obiecte de cult. Astfel au fost descoperite 4 fragmente de măşti rituale de teracotă, unele păstrînd resturi de policromie. Împreună cu acestea se găseau o serie de *rythona* de teracotă de un tip cu totul nou. În cîteva gropi de ofrandă din preajma sanctuarului au fost descoperite fragmente ceramice purtînd inscripţii votive pentru Demetra şi alte divinităţi. În sfîrşit, tot în incinta sacră se găsea şi un cuptor ceramic din sec. VI î.e.n. pentru ceramica folosită ca *ex uoto* în sanctuar (mărturisim că prezenţa unui cuptor ceramic într-un *temenos* ni se pare insolită!). Această descoperire este importantă. Se constată pentru prima dată în chip concret că o parte din ceramica cenuşie şi aceea pictată de uz curent, atît de răspîndită în Marea Neagră, era parţial fabricată pe loc (cel puţin la Nymphaeum).

În încheiere trebuie să arătăm că ultima carte a lui M. M. Hudiak, tipărită în condiţii grafice agreabile şi prefaţată de distinsa cercetătoare în domeniul ceramicii greceşti Anna Alexeevna Peredolskaia, reprezintă o contribuţie interesantă şi utilă la cunoaşterea lumii antice nord-pontice.

Petre Alexandrescu

FLOREA BOBU FLORESCU, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*. Ediţia a II-a revizuită şi adăugită, Editura Academiei R.P.R., Monografii de monumente, II. Bucureşti, 1961. 750 p., format 4°, 350 fig., 13 pl.

Cuprins: Prefaţă (p. 5—7). Cuvînt introductiv (9—14). I Aşezarea monumentului şi istoricul cercetărilor (15—46). II Starea actuală a monumentului şi piesele « dispersate » (47—61). III Inscripţia (63—68). IV Construcţia (69—354). V Ornamentica (355—377). VI Reconstruirea Monumentului (379—399). VII Reliefurile cu scene (401—567). VIII Cercetarea elementelor etnografice (569—624). IX Apartenenţa etnică a « barbarilor » de pe reliefuri (625—659). X Problema asemănării dintre Tropaeum Traiani şi Coloana lui Traian (661—669). XI Gradul de cunoaştere statistică a structurii monumentului (671—679). Privire de ansamblu (681—692). Planşe (693—709). Bibliografie (711—717). Indice (719—731). Lista figurilor (734—744).

Primirea favorabilă de care ediţia I (1959) a « monumentului » s-a bucurat atît din partea cercetătorilor[1], cît şi a publicului iubitor de arheologie, artă antică şi etnografie, a dus la epuizarea rapidă a cărţii şi la necesitatea de a întocmi şi scoate la scurt interval de timp o ediţie nouă,

[1] Recenzii C. N. Mateescu, în *Studii şi cercetări de istoria artei*, Bucureşti, VI, 1959, p. 282—286; G. Bordenache, în *Dacia*, IV, Bucureşti, 1960 [1961], p. 595—597; notă de popularizare: C. Ciuchindel în Viaţa Romînească, 1959, nr. 11, p. 175. Cf. *Istoria Romîniei*, I (1960), p. 531—538. Recenziile apărute în străinătate (A. Merlin, J. Marcadé, A. Frova, R. Bloch) sînt citate în ed. II, p. 45—46 şi 711—717.

www.cimec.ro

care a luat proporţii mai mari, în condiţii mult îmbunătăţite. Aceasta «nu se deosebeşte în liniile ei generale de ediţia I, dar ea aduce date decisive la determinarea imaginii iniţiale a monumentului, adîncind studiul registrelor mai importante care alcătuiesc exteriorul volumului cilindric: friza inferioară, metopele cu pilaştri, friza superioară şi coronamentul» (p. 5). «Atît prin complexitatea studiilor, cît şi prin completarea ilustraţiei, o dată cu publicarea tuturor pieselor cu caracter decorativ ale frizei inferioare şi superioare, ediţia de faţă capătă un caracter definitiv» (p. 6). Crescînd substanţial numărul paginilor (de la 609 în ed. I, la 750; diferenţa reală e de 165, în urma omiterii rezumatelor, ed. I, p. 551—575) şi al figurilor (de la 296 la 350), au sporit în chip firesc părţile pozitive şi utile (adaosuri mai importante: p. 228—243 «brîul de metope şi pilaştri», p. 253—284 «blocurile de friză superioară», 349—353 «construcţia» şi alte pasaje noi aduse de continuarea studiului şi de bibliografia recentă); deci a crescut cantitatea şi s-a ameliorat calitatea documentării şi ilustraţiei, eliminîndu-se în acelaşi timp multe erori mărunte (nume proprii şi titluri de cărţi inexistente, date fictive etc.), dar nu şi cele mari din capitolele şi pasajele tratînd despre semnificaţia figurilor de «barbari» pe metope şi creneluri, apartenenţa lor etnică, interpretarea istorică a rostului şi genezei monumentului, cu care toată lumea nu va fi de acord.

Sînt recunoscute ca ceva evident marile merite ale monografiei despre Tropaeum Traiani, alcătuită de eminentul etnograf bucureştean F. B. Florescu, cu o hărnicie şi rîvnă impresionante, după o muncă dîrză şi susţinută de vreo 17 ani, străbătută de dragostea nobilă pentru un subiect grandios dintr-o disciplină învecinată. Ducînd cercetarea analitică pînă la ultima limită, monografia prezintă o documentare integrală a monumentului şi pieselor respective (repertoriu al materialelor existente la Adamklissi, în satele vecine ori la Bucureşti), descrise şi ilustrate în chip exhaustiv prin fotografii, desene relevee, reconstrucţii şi grafice excelente. Între rezultatele principale de valoare arheologică-istorică deosebită ale monografiei, sînt de amintit: stabilirea structurii monumentului, a dimensiunilor exacte ale ansamblului arhitectonic şi ale pieselor singuratice; precizarea caracterului unitar al construcţiei (materialul identic, omogen de sus pînă jos), care a fost executată într-o singură fază, fără restaurări sau adaosuri, făcută din porunca lui Ulpius Traianus după încheierea războaielor şi subjugarea Daciei carpatice; determinarea poziţiei corelate a pieselor din friza principală: blocuri de friză inferioară şi superioară, metope şi pilaştri; desfăşurarea pieselor din brîul de parapet crenelat, în două superbe planşe (VII, VIII) de 57 × 96 cm. În munca îndelungată de cercetare pe teren şi în elaborarea monografiei, autorul a fost ajutat de cîţiva colaboratori valoroşi; în probleme de arhitectură şi artă plastică, de un colectiv în frunte cu arh. D. Teodorescu, iar în ceea ce priveşte munca migăloasă şi dificilă (de mare importanţă tehnică, arheologică şi istorică) a diverselor calcule, măsurarea şi situaţia terenului, a construcţiei, litologia, analiza şi compararea materialelor de construcţie etc., de cîţiva eminenţi oameni de ştiinţă (S. Comănescu, M. Chiriac, A. Steopoe, A. Kathrein), care au şi redactat capitolele privind topografia şi dimensiunile monumentului, elementele geologice-petrografice, betonul, metalul de legătură a blocurilor (p. 70—166 şi 182—188), contribuind astfel în mod substanţial la soliditatea şi trăinicia monografiei, la aspectul ei monumental ca dimensiuni şi conţinut, — care stau cu cinste alături de dimensiunile grandioasei ruine a monumentului Tropaeum Traiani. Prin monografia lui F.B.F., tipărită şi ilustrată în condiţii materiale tehnice excepţionale — sintetizînd munca şi talentul întregului colectiv de colaboratori în noul plan de reconstituire grafică a monumentului —, uriaşul trofeu traianeic cunoaşte a doua etapă din renaşterea sa (după prima, din săpătura şi monografia lui Tocilescu).

În prezentarea de faţă nu este posibil şi nici util a face o analiză şi discuţie a conţinutului integral, a tuturor rezultatelor valoroase şi a problemelor ridicate ori încă discutabile (ca: ordinea metopelor şi crenelurilor etc., importante pentru interpretarea arheologică-

www.cimec.ro

istorică); nu sînt discutate nici chestiuni de arheologie, arhitectură ori sculptură (ca: valoarea artistică a pieselor decorative, ori lipsa de valoare a reliefurilor cu scene etc.), — ceea ce s-a făcut mai de mult ori de curînd şi se va face de cercetători mai competenţi şi mai bine documentaţi; iar pentru noi soluţii şi interpretări sînt necesare studii la faţa locului, săpături şi compararea cu alte materiale şi monumente. Paginile următoare au numai rostul unor rectificări necesare; în ele se fac o serie de observaţii privitoare la două aspecte (neglijate în recenziile ediţiei I): *a)* chestiuni de amănunt şi documentare bibliografică (erori de cuvinte, nume, termeni străini etc.), întrucît şi acestea au, proporţional, importanţa lor, peste tot, chiar şi într-o monografie monumentală asupra celui mai grandios monument antic de pe teritoriul ţării noastre; *b)* interpretarea etnologic-istorică a figurilor de «barbari» de pe metope şi creneluri, legăturile lor în zona dunăreană, care pe baza cercetărilor mai vechi au dat indicii asupra genezei, rostului şi destinaţiei monumentului de la Adamklissi. Toate aserţiunile privind interpretarea istorică şi etnică se repetă în ediţia II la fel ca în I, aducînd prejudicii monografiei şi muncii valoroase a autorului şi colaboratorilor săi; ele trebuie să fie relevate şi îndreptate măcar în linii mari, spre a nu le vedea răspîndite şi reapărînd într-o eventuală ediţie a III-a ori într-o reimprimare (dacă e sigur că «ediţia de faţă capătă un caracter definitiv»), mai ales că, pe cît ştiam, critica recenzenţilor (impresionaţi şi de masivitatea, luxul şi monumentalitatea cărţii şi a trofeului descris) le-a considerat admisibile ori le-a trecut sub tăcere.

Un progres substanţial de la ediţia I la ediţia II (pe care nu-l relevă autorul în prefaţă) este îndreptarea multor erori (unele grave, supărătoare) privind documentarea, bibliografia şi alte elemente şi care erau frecvente, rezultînd mai ales din pripa în care a fost făcută conspectarea lucrărilor utilizate; unele din acestea par a nu fi fost consultate direct, ci luate din «a doua mînă», ceea ce a făcut să se strecoare multe erori [1]. Cele mai grave din ele, ca şi multe stîngăcii de stil, au fost eliminate în ediţia a II-a; dar nu lipseşte nici aci cîte un lapsus, fie de condei, fie dactilografic ori tipografic (categoria nu s-ar putea stabili peste tot; majoritatea însă nu sînt tipografice, dată fiind grija deosebită ce se pune azi la editarea cărţilor). Trecem peste frecventele inconsecvenţe rezultate din lipsa unui tabel de abrevieri (care ar fi adus după sine scurtarea titlurilor lungi, în note, repetate monoton, ca o risipă de erudiţie), de ex. la p. 31 «*Arch. epigr. Mitt.*» se dezvoltă şi devine la p. 33 «*Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*»; cf. p. 31 nota 1 faţă de p. 67 nota 4; p. 627 nota 3 şi p. 646 nota 4 etc. Sînt de semnalat numai cîteva din erorile care pretează la echivoc şi încurcă lucrurile, fiind vorba de termeni ori indicaţii improprii, care urmează a fi îndreptate. P. 34 în «epoca augustiniană»; «augustinian» e termen greşit, el derivă de la Augustinus (sec. V e.n.); aşadar ori «epoca lui Augustus», ori eventual «epoca augustană». — P. 35 «legiunea XXI Rapex» este *Rapax*. — P. 36 «E. Petersen, *T. Antonescu, Le trophée...*, p. 61» nu concordă cu p. 715 «E. Petersen, *Th. Antonescu, Le trophée...* recenzie în Neue Jahrbücher...

[1] De ex. nume de autori şi de cărţi inexistente, ca: ed. I, p. 23 «M. Pick, *Arch. epigr, Mitt.*, 1892, 18», care de fapt e «B. Pick»; prenumele «M.» rezultă din copierea pripită a citatului din G. Tocilescu, *Fouilles*, p. 22 «M(onsieur) B. Pick»; nu era, deci, vorba de o «eroare tipografică», cum prezintă autorul lucrurile în «Erata» la ed. I. La p. 35 nota 3 era citat «Fr. Deckel (devenit H. Deckel, p. 501, 577), *Alles und Neues von Trop. Traiani*, în *Neue Jahrbücher für Archaeologie*, Berlin, 1922»; dar nici autorul, nici revista nu există. În ed. II, p. 38, nota 3 etc. e rectificat: Fr. Drexel, *Neue Jahrbücher für des klassische Altertum* etc. În ed. I, p., 509 invazia sarmaţilor-roxolani în Moesia, petrecută în a. 69 e.n. (Tacitus, infra, p. 462, n. 1) era pusă la a. 69 î.e.n., rectificată (după observaţia din *Dacia*, IV, 597) în ed. II, p. 654, dar concluziile scoase din vechea «datare» a autorului nu se modifică. Formula dedicaţiei puse de Ulpius Traianus, MARTI VLTOR (care nu e latineşte corect) e menţinută în reconstituirea de la p. 66 şi pe copertă (deşi s-a atras atenţia asupra greşelii: *Dacia*, IV, 597). Dacă «VLTOR nu are un I final» (p. 68), trebuia scris *Ultor*[i].

www.cimec.ro

1905, p. 613—618 ». — P. 37, 645, 711, 720 « Adolf Baur » este « Adolf Bauer ». — P. 40 « P. Polonic... reafirmă în 1935 teza... » din nota 11 « Polonic, *Natura* XXIV (1931), p. 26 ». — P. 41 *Oratio* X Themistius — e citat în nota 1 astfel: « *Themisti de pace ad Valentin imperio ovatio* (după codicele din Paris, 1684) » apoi « acel *Oratio* » [!]; în ediția I, p. 34 era « oda » [!]; dar trebuia citat măcar Themistii *Orationes* edit. G. Dindorf, 1832. — P. 67 « rest[itu]it » și « exerc[itu]s » este o inversare a lucrurilor, căci piatra păstrează tocmai literele ITV, pe care F.B.F. le consideră întregite prin așezarea lor între paranteze [ ]; în schimb e redat [exerc]itu[s] în index p. 722. — P. 358, 367, 722, 728 « Forum Traianum », corect: Forum Traiani. — P. 358 « Nimphaeum » corect: « Nymphaeum », ori pe românește Nimfeu. — P. 405 metopa VIII « înfățișează o turmă de oi »; în realitate: trei oi și doi țapi (aceștia ridicați în două picioare, cum a arătat Tocilescu). — P. 472 « legionarul împlîntă sabia în clavicula unui dac », ceea ce ar implica spargerea osului; mai simplu era « împlîntă sabia în umăr ». — P. 478 metopa XL « reprezintă pe împărat cu un locotenent... și țin cîte un scut în stînga »; dar împăratul Traian nu e înfățișat cu scut, în figură (la fel metopa XLV) nu se vede așa ceva: cele două personaje țin în stînga cîte un obiect mic rotund, ca un băț scurt, evident un *rotulus;* s-ar părea că, în loc de « scut », autorul a vrut să scrie *sul*, copiind pripit textul lui Tocilescu (p. 83) « figurile... țin amîndouă în stînga un sul ». — P. 590 « Gh. Barbul, *Portul românesc în sec. XVII*, Cluj, 1938 » nu corespunde cu p. 711 « *Barbul Eugen, Costume românești din veacul al XVII-lea*, Cluj, 1935 » — a doua lucrare este cea reală, prima nu există ca și « Gh. Barbul », care de altfel nici nu apare în indice. — P. 642 (și 721 index) « Claudiamus » este Claudianus; « Apollinnaris » este Apollinaris. — P. 662 « Paul Wissowa, *Real Encyclopedie* » nu este un prenume Paul și un nume Wissowa, ci două nume « de familie »: August Pauly și Georg Wissowa, redactori ai celebrei « Real-Encyklopädie », primul al ed. I (1839—1852, 1864—), Wissowa al ediției începute la 1893. — P. 749—750 « mormîntul lui Calpurnius Pisones » (un gentiliciu la singular și un cognomen la plural), în loc de Calpurnius Piso. Nici ultima « eroare » nu pare a fi tipografică, ci mai curînd — alături de altele (lista lor ar putea fi amplificată) — e indiciu al unei prea modeste familiarizări cu multe lucruri din domeniul antichităților romane și al culturii generale.

Repertoriul b i b l i o g r a f i c (p. 711—717) este amplu: 157 lucrări mari sau mai mărunte în legătură cu Tropaeum; s-a urmărit deci idealul oricărei bibliografii: a fi completă. Greșelile (de tipar?) abundă și aici. În afară de cele semnalate, rămîn multe de lămurit: la ce se referă, d. ex., « Müller I. V., *Handbuch des Klassischen Altertums V* »? căci « Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, V » editat de Iwan von Müller cuprinde vreo 6 volume; ar putea fi « Wissowa, *Religion* » citat de F.B.F. la p. 67. — Preocuparea de a nu omite nimic a cuprins chiar și notițe și indicații neînsemnate, ca Petrescu Stelian, *Cetatea de lîngă Adamclissi*, în *Călăuza căilor ferate române* (1913); ceea ce nu e rău. Dar nu este admisibilă omiterea unor lucrări arheologice utile și necesare, ca: M. Macrea, *Contributi allo studio del trofeo nell' arte romana*, în AISC, Cluj, II, 1935, p. 107—146 (pentru discuția de la p. 17), ori Em. Coliu, *Un sarcophage à symboles à Tomis*, în *Istros*, București, 1934, p. 81—116 (în locul căruia se utilizează și se citează, la p. 361, articolul geografului C. Brătescu, 1931). Alături de « călăuza CFR », putea fi menționat, natural, articolul lui Téglás G., *A dobrudzsai emlékek jelentösége Dáczia történetében* (Importanța monumentelor dobrogene pentru istoria Daciei), în *Századok* (Budapest), 1905, p. 320—334, ori studiul despre Traian la Dunăre de B. Filov, în *Bulletin Societ. arch. bulg.*, Sofia, V, 1915, p. 187—189 (bibliografia principală și trei figuri reprezentînd Tropaeum Traiani), ca și acela al lui F. B. Florescu însuși, *La successione delle metope del trofeo di Adamklissi*, în *Studii clasice*, București, III, 1961, p. 117—121 și altele — I n d i c e l e, nesistematic, este plin de erori (posibil în majoritate tipografice).

Eroarea de fond a monografiei lui F.B.F. este, însă, i n t e r p r e t a r e a figurației scenice (metope, creneluri), ca și aceea a genezei și rostului atribuit monumentului de la Adamklissi,

www.cimec.ro

în nepotrivire cu aproape totalitatea interpretărilor anterioare, şi care încearcă să schimbe unele date şi concluzii precise sau probabile, dobîndite de munca celor peste şapte decenii de cînd Tropaeum a fost scos la lumină de către Gr. Tocilescu. Influenţat în parte de acesta şi de alţii în sensul că Tropaeum Traiani se referă la luptele romanilor cu dacii, lupte desfăşurate în Dacia carpatică (« monumentul de la Adamklissi, ca şi coloana lui Traian, redau aspecte din luptele purtate pe pămîntul dacic », p. 647), F.B.F. pleacă de la o prejudecată cu două aspecte căutînd prin toate mijloacele şi împotriva oricăror piedici s-o acrediteze în cursul expunerii; după autor, toate figurile de « barbari » sînt pe ambele monumente numai « traco-geto-daci ». Totul se învîrte într-un cerc vicios al argumentării, bazate pe cele două false premise, considerate ca dovedite prin artificii întortocheate. Mai întîi, este pe cît de stranie, pe atît de absurdă aversiunea lui F.B.F. faţă de tot ce nu e dacic (sau cel puţin « traco-getic ») şi străduania de a găsi peste tot numai daco-geţi, suprimînd dintr-un condei, pe toată linia Dunării, în Balcani şi Carpaţi, toate populaţiile numeroase şi importante în afară de daci, ca sarmaţi (iazigi, roxolani), bastarni etc., care au jucat un rol de seamă începînd din sec. I î.e.n., dar mai ales în sec. I—II e.n. şi mai tîrziu. Se cunosc luptele şi incursiunile lor în imperiu, în Moesia, Dacia, Pannonia etc. şi importantele urme arheologice pe care le-au lăsat. Toate ştirile despre aceste populaţii (aliate cu dacii, în multe acţiuni anti-romane) şi elementele de civilizaţie materială atribuite lor (arme, îmbrăcăminte etc.) F.B.F. caută să le acapareze pe seama dacilor, forţînd argumentarea, ipotezele şi prezumţiile sale, uneori servindu-se drept argument de simpla etichetă: « dac(ic) »[1] — fără să aducă nici un element valabil şi util, ba chiar sfidînd ştirile documentare concrete — puţine, dar cu atît mai preţioase — şi concluziile stabilite de cercetătorii arheologi şi istorici. Tot ce face autorul în acest sens constituie o deformare deliberată a lucrurilor, în parte clare, stabilite cu începere de la Tocilescu.

E ştiut că explicarea genezei şi rostului pe care l-a avut Tropaeum de la Adamklissi s-a făcut, în chip destul de verosimil, pe baza informaţiilor scrise (în primul rînd inscripţia fragmentară dedicată de Traian lui Mars Ultor) şi a figuraţiei scenice (metope, creneluri); acestea indică o mare acţiune militară romană în zona unde s-a ridicat trofeul, zdrobirea şi capturarea (subjugarea) unor populaţii năvălitoare, din afara provinciei Moesia: sarmaţi, bastarni (?), daci, eventual şi alţii, uniţi într-o mare coaliţie şi care provocaseră o gravă înfrîngere armatelor romane, în timpul lui Traianus (ori sub Domitianus?), — înfrîngere răzbunată de « Mars Ultor » prin ofensiva energică a lui Optimus Princeps. Evenimentele s-au petrecut în timpul primului război dacic (la a. 102?), cînd confederaţii sarmaţi, daci, bastarni etc. au trecut Dunărea în provincia Moesia, jefuind teritoriul[2]. Oricum, un lucru este cert: Tropaeum Traiani nu redă luptele din Dacia (ca un pretins « dublet în provincie » al columnei de la Roma) — pentru a ilustra aceleaşi lupte, trebuia (cum s-a observat de mult) să se construiască un monument chiar în Dacia carpatică, nu în Moesia pontică —, ci oglindeşte o luptă mare (judecînd numai după dimensiunile ciclopice ale trofeului de la Adamklissi) desfăşurată în zona acestui monument, în orice caz pe teritoriul Moesiei Inferior. S-a stabilit că pe reliefurile de la Tropaeum Traiani apar mai multe tipuri de « barbari », cel puţin t r e i, după îmbrăcăminte, armament şi chiar fizionomie; între ei au fost recunoscuţi: *a)* sarmaţi (roxolani), cu săbii

[1] De ex. la descrierea metopelor şi crenelurilor (captiv dac, prizonier dac), ori p. 583, fig. 271, p. 650—652, fig. 338—340, patru importante scene de pe columna de la Roma, cu grupe de daci, sarmaţi, germani şi eventual alte neamuri (cum s-a recunoscut de toată lumea), care însă pentru F.B.F. devin automat « daci », fără excepţie.

[2] Toată problema, după Cichorius, Petersen, T. Antonescu, R. Paribeni este expusă de R. Vulpe, în *Histoire ancienne de la Dobroudja*, 1938, p. 138—155, de unde F.B.F. putea uşor să se informeze şi să evite greşelile pe care le-a pus în circulaţie, « interpretînd » în felul său reliefurile de pe Tropaeum Traiani.

www.cimec.ro

lungi curbe, cei mai mulţi cu trunchiul gol, *b)* germanici (bastarni?) cu părul în nodus (coc pe tîmplă), *c)* daci în costumul specific (ca pe columnă) şi cu sabia scurtă curbă (în chip de seceră). Deşi nu toate elementele sînt clare şi categorice, în linii generale rostul acestor tipuri şi deosebirile dintre ele apar evidente: prin ele artiştii romani indicau trei (sau mai multe) grupe de populaţii, pe care forţele armate romane le-au înfrînt şi capturat în Moesia Inferior (Dobrogea), chiar în zona sau în locul unde s-a construit Tropaeum Traiani (la Adamklissi), într-o acţiune contemporană ori simultană cu campaniile din Dacia carpatică. Situaţia exactă a proporţiei în care apar aceste populaţii pe piesele cu reliefuri scenice ale monumentului traianeic nu se poate stabili, din cauza echivocului unor elemente de port şi a fizionomiei, precum şi a stării precare a unora din reliefuri. În orice caz, între « barbarii » la care se pot distinge elemente caracteristice, majoritatea o formează « nedacii », oricum vor fi clasificaţi aceştia: germanici, sarmatici ori de alt neam; astfel, pe cel puţin 19 metope apar sarmaţi (cu sabie lungă recurbată) şi germanici (bastarni, cu « nodus »): metopele V—VII, IX, XVI—XX, XXII—XXIV, XXIX, XXX, XXXIII—XXXVI, XLVIII, în timp ce dacii pot fi identificaţi pe vreo 8 piese (metopele IV, XVI un dac cu sabie scurtă curbă şi un bastarn-germanic cu nodus, XXI?, XXXVII, XLVI, XLVII, XLIX, L). Dar pe creneluri (mult mai deteriorate decît metopele), reprezentînd fiecare cîte un « barbar » legat de un copac, numărul dacilor pare să fie mai mare, dacă pe piesele II, IV—VII, IX—XI, XIII, XIV, XVI, XVIII?, XIX?, XXIV?, XXVI sînt de fapt înfăţişaţi daci, şi numai vreo 7 (?) sarmaţi şi bastarni. Chiar dacă această statistică este aproximativă şi cu erori, apare evident că numeric importanţa sarmaţilor şi bastarnilor, în scenele cu lupte (metopele), este mult mai mare decît aceea a dacilor; încît rolul lor militar, în luptele duse cu romanii (care au determinat şi inspirat construirea şi « ilustraţiile » plastice ale uriaşului Tropaeum de lîngă Adamklissi) a fost mult superior celui ce revine dacilor: campania lui Traian în Moesia a fost înainte de toate o acţiune contra sarmaţilor (« bellum Sarmaticum ») şi bastarnilor, aliaţi şi cu alte populaţii « transdanuviene » între care şi daco-geţii (cum au arătat Gr. Tocilescu şi îndeosebi T. Antonescu (la 1905), pe baza ştirilor literare-istorice antice: Iordanes, Aurelius Victor, Eusebius, Cassiodorus, Hieronymus).

Ce a înţeles şi a reţinut F.B.F. din aceste realităţi istorice? Şi cum a purces la interpretarea reliefurilor scenice? În goană după originalitate, plecînd de la afirmaţia prezumţioasă că « cercetătorii din trecut n-au utilizat o metodă riguroasă de studiu »[1], el aplică o « nouă metodă », zisă etnografică, ale cărei rezultate lasă foarte mult de dorit; ele arată o lipsă de experienţă şi de simţ critic istoric şi filologic, chiar de elementară acribie ştiinţifică: ţinînd seama de faptul că autorul nu e de specialitate, credem că ar fi fost necesară o colaborare cu specialiştii, ceea ce ar fi dus la înlăturarea unei serii întregi de greşeli. Tot ce ne serveşte

[1] Deformările în interpretarea figuraţiei scenice a metopelor şi crenelurilor (elemente de importanţă capitală pentru geneza şi rostul întregului monument) se fac în descrierea acestora (p. 401—567) şi în cap. VIII—X (p. 569—669). Cap. VIII (« cercetarea elementelor etnografice ») începe cu nişte fraze pretenţioase şi găunoase ca « pentru a restabili realitatea cu privire la determinarea specificului unor elemente de cultură materială înfăţişate pe monument... vom utiliza cu grija cuvenită metoda comparativă de cercetare a elementelor de cultură materială... Cercetătorii din trecut n-au utilizat o metodă riguroasă de studiu [!]. Ei n-au sesizat că analiza structurii elementelor etnografice care coexistau cu nodus-ul ar putea duce la concluzii noi în legătură cu trofeul. În felul acesta nu numai că s-a manifestat o deficienţă metodologică, dar s-a neglijat un material preţios... Pe de altă parte, lipsa unei metode juste de cercetare a înlăturat, pentru multă vreme, orice posibilitate de rezolvare a unei probleme cum este aceea a nodus-ului în raport cu celelalte elemente de cultură materială, alături de care există. Elementele de cultură materială oferă, în lipsa mărturiilor scrise, baza necesară pentru interpretarea justă a fenomenelor istorice petrecute. Pentru aceasta, e nevoie de o metodă precisă de lucru, care să nu lase loc arbitrarului. Această metodă e cea a analizei morfologice... » (p. 569).

www.cimec.ro

autorul cu insistenţă pentru a găsi (cum îşi imaginează p. 570) « determinarea adevăratei apartenenţe etnice a purtătorilor unor asemenea elemente de cultură materială », sînt argumente întortocheate, expuse în fraze sucite, alambicate şi care complică artificial şi inutil nişte lucruri simple şi destul de clare prin rezultatele cercetărilor mai vechi ale unor arheologi şi istorici competenţi (Gr. Tocilescu, O. Benndorf, E. Petersen, A. Furtwängler, C. Cichorius, F. Studniczka, T. Antonescu, V. Pârvan, C. Patsch, R. Vulpe ş.a.) faţă de care F.B.F. manifestă destul de puţină consideraţie şi dintre care pe cei mai mulţi, în chestiuni de interpretare, îi « combate » mereu, uneori ironic şi chiar vehement [1]. Cauza acestui tratament vitreg este faptul că elementele utile, precise ori măcar verosimile aduse de cercetătorii amintiţi contrazic categoric teza « dacofilă » susţinută în recenta monografie romînească despre Tropaeum Traiani. Lipsa de consistenţă şi de valoare istorică a materialelor etnografice, în felul cum le prezintă F.B.F., este vizibilă de departe [2]. Aşa-zisele criterii etnografice ale « analizei structurii morfologice » ar vrea să probeze că unele piese de port (cămaşa, iţarii, opincile etc.) ale figurilor « barbare » de pe Tropaeum (ca şi de pe columnă) aparţin integral şi exclusiv dacilor (eventual traco-geţilor), fiind chiar asemănătoare ori identice cu cele romîneşti de azi. Se ştie însă că în trecut şi în prezent, portul şi încălţămintea sînt legate de unii factori istorici-culturali (între care supremaţia cultural-politică a unor triburi sau popoare, moda etc.) şi că se împrumută uşor, migrează pe teritorii vaste în cursul timpului, se amestecă etc. (cămăşi, pantaloni, sumane, opinci ş.a. [la p. 594—601 autorul expune un mic tratat de « opincologie », încercînd să dovedească o « tradiţie illiro-tracă »]; la fel « croiul cămăşii, sumanului etc.). Piesele de îmbrăcăminte şi încălţăminte pot să ofere doar nişte criterii vagi, aproximative, cu mult echivoc, deci permit comparaţii diverse în zona de sud-est a Europei, nu numai la romîni, ci şi la bulgari, sîrbi, secui, ruteni, slovaci etc., sau chiar în teritorii mai depărtate de Moesia şi Dacia antică. Adoptate fără suficient simţ critic istoric (după acea « structură morfologică »), astfel de « analogii » şi pseudo-argumente nu pot să aducă ceva util şi durabil, pot duce însă la confuzii şi la denaturări destul de grave ale unor lucruri simple. După criteriile etnografice ale lui F.B.F., s-ar putea dovedi că opincile « barbarilor » (daci) sînt identice cu ale secuilor, sîrbilor etc., ori invers, că derivă, deci, unele din altele. Prin asemenea închipuiri naive şi inconsistente, cu toată risipa de fraze şi de ilustraţii superbe, nu se va ajunge la clarificări utile, ci se demonstrează doar ceea ce s-a mai spus: încercarea de a utiliza interesantele materiale etnografice (haine, încălţăminte) de azi în legătură cu populaţii de acum două milenii nu este concludentă, fiind foarte greu de identificat elemente caracteristice şi exclusive portului unei populaţii de azi care să

[1] De ex. afirmaţia excentrică de la p. 617 « nici vorbă că arma curbă de pe monument ar aparţine unor luptători sarmaţi şi, după cum am arătat [?], încercările mai recente [1937] ale lui C. Patsch de a demonstra acest lucru sînt lipsite de orice temei ştiinţific », — cîtă vreme caracterul sarmatic al paloşului lung curbat este atestat direct de contemporanul Tacitus, *Historiae* I, 79 (*gladii, quos praelongos utraque manu regunt* [Sarmatae] = sabii pe care, din cauză că sînt foarte lungi, le ţin cu ambele mîini; pasaj cunoscut şi citat de F.B.F., p. 653; la fel apare această armă pe metopele trofeului de la Adamklissi), ca şi de alte informaţii. — Dacă Gr. Tocilescu « a fost un cercetător luminat » (p. 68), în schimb Teohari Antonescu de la Iaşi, autorul excelentei monografii *Le trophée d'Adamclissi* (1905), uzează « de o argumentare adesea neştiinţifică; cercetările sale dovedesc o lipsă de metodă; e mai mult un animator, decît un om de ştiinţă » (p. 36), — evident pentru că (ignorant şi el în materie de « structură morfologică » şi croiul opincilor, iţarilor şi cămăşilor) a relevat pe bună dreptate numărul mare şi importanţa altor populaţii în afară de daci pe reliefurile trofeului dobrogean.

[2] Ceea ce rezultă chiar din unele observaţii ale autorului etnograf, de ex. atunci cînd constată, în legătură cu nodus-ul (după o discuţie prolixă, p. 631—648), că acesta « nu prezintă un element cu caracter stabil în pieptănătura bărbătească; că — putea fi uşor părăsit de unele triburi şi preluat de altele » (p. 648). Asemenea fluctuaţii (cu « părăsire » şi « preluare ») erau, însă, necesare pentru a transfera acel misterios « nodus » de la populaţiile germanice la... traco-daci, la care nu este atestat de nici un document literar ori arheologic.

www.cimec.ro

fie regăsite în antichitate, în teritoriile din sud-estul Europei. Este apoi firesc ca opinca ori cămaşa zisă « de tip dacic » să poată fi atribuită cu aceeaşi uşurinţă şi altor populaţii, învecinate sau înrudite, ca: sarmaţii, slavii sau alţi « indo-europeni ». În sfîrşit, n-ar trebui uitată nici terminologia pieselor respective (a portului în general), care în limba romînă de ex., este foarte amestecată: elemente latine *(cămaşă, îmbrăca, încălţa* etc.), autohtone *(pînză, căciulă, brîu, căpută)*, slave etc.

Nu este de loc îmbucurător faptul că trei capitole (VIII—X, p. 569—669) nu constituie un comentariu istoric de o valoare ştiinţifică echivalentă cu aceea a restului splendidei cărţi despre Tropaeum Traiani. Monografia şi monumentul respectiv prezintă un remarcabil paralelism în ce priveşte părţile valoroase şi cele mai puţin reuşite. Monumentul, precum se ştie, de concepţie, execuţie arhitectonică şi dimensiuni grandioase, are un aspect discordant: calitatea scăzută, mediocră din punct de vedere artistic a reliefurilor scenice (care însă prezintă o excepţională valoare documentară arheologică-istorică), faţă de calitatea remarcabilă a pieselor cu ornament vegetal şi geometric de pe frizele şi parapeţii coronamentului. Tot aşa, recenta monografie romînească este deficitară tocmai în legătură cu aceleaşi piese sculptate, nereuşite artistic: interpretarea reliefurilor scenice şi atribuirea lor etnică, — în contrast cu valoarea deosebită a prezentării şi ilustrării arhitectonice, artistice şi chiar arheologice a monumentului (cap. I—VII şi XI). Asemenea deficienţă (împreună cu erorile mărunte şi bibliografice) se putea remedia prin valorificarea judicioasă (fără prejudecăţi şi preocupări « dacofile » ori de alt fel) a tuturor achiziţiilor şi ideilor valabile stabilite de cercetarea din trecut, — ceea ce ar fi dus la o interpretare istorică justă, chiar numai pe baza informaţiilor arheologice, epigrafice şi literar-istorice existente astăzi. Este necesar să se facă şi un studiu nou, adecvat cunoştinţelor actuale şi obiectiv al reliefurilor scenice, eventual şi al inscripţiei (dacă se vor mai recupera fragmente, care vor aduce indicaţii preţioase în ce priveşte geneza monumentului), spre a stabili definitiv interpretarea simplă şi justă în ansamblu a uriaşului trofeu traianeic din sud-vestul stepei dobrogene.

I. I. Russu

Kadmos, Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik. In Verbindung mit: Bennett — Brice — Dikaios — Ktistopoulos — Masson — Meriggi — Schachermeyr — Sundwall, herausgegeben von Ernst Grumach, Bd. I, Heft 1, Walter de Gruyter & Co, 1962, 86 pagini şi planşe, in -8°.

Această revistă, al cărei prim caiet a apărut, este un produs al specializării tot mai mari a ştiinţelor, care a făcut să se simtă necesitatea unei publicaţii care se ocupă de epigrafia preelenică şi arhaică greacă.

Articole semnate de savanţi cunoscuţi în domeniul descifrării textelor din Creta şi Grecia preistorică sînt deosebit de valoroase contribuţii.

Cele mai multe articole se ocupă de probleme legate de linearul A (Sundwall, Brice, Raison), un articol (Grumach) tratează despre discul din Phaistos, unul (Henbeck) despre linearul B. Altele tratează probleme legate de istoria diverselor scrieri. Un număr de patru comunicări închide caietul.

www.cimec.ro

Revista va apărea în două caiete anuale de cîte 90 de pagini. Aşa cum e concepută şi cum se prezintă în acest prim număr, credem că va aduce reale servicii pentru progresul descifrării scrierilor vechi din Grecia preistorică.

A. M. Frenkian

Romanitas. Revista de cultura romana (Lingua, Instituições e direito), An. III, vol. 3—4, Romanitas, livraria Editora Ltda, Rio de Janeiro, Brasil, 1961 (Volum *In honorem Henrici Lévy-Bruhl)*. 559 p. + 1 portret al sărbătoritului.

Din Brazilia ne vine această interesantă publicaţie, organ al tinerei *Sociedade Brasileira de Romanistas*. Asociaţia braziliană a romaniştilor, animată de Dr. Vandick L. da Nóbrega, profesor de drept roman la Rio de Janeiro, care este şi directorul revistei, se limitează la studiul antichităţii romane, ceea ce desigur corespunde unor împrejurări locale şi unei faze de început; în schimb, Asociaţia strînge laolaltă pe filologi, istorici şi jurişti, potrivit unei concepţii juste, care se impune tot mai mult în domeniul studiilor clasice.

Colaborarea oamenilor de ştiinţă din străinătate este foarte largă; participarea corpului didactic al şcolilor medii (licee, colegii) este intensă şi nu lipseşte o anumită *deschidere* spre ceea ce se întîmplă la Est, în domeniul de activitate al asociaţiei. Prof. sovietic S. L. Utcenko figurează printre colaboratori cu un interesant studiu în limba germană, despre ideea de suveranitate la romani *(Die Idee der Volksouveränität bei den Römern*, p. 227—248), în care, cu o pătrunzătoare analiză a noţiunilor de *crimen minutae maiestatis* şi *maiestas populi*, şi, ţinîndu-se seama de condiţiile social-economice şi social-politice de tip sclavagist în care se dezvoltă statul roman, se demonstrează că nu există la Roma urme ale unei idei de suveranitate naţională; o astfel de idee, aplicată constituţiei romane, este o construcţie tîrzie a istoricilor şi juriştilor europeni.

La Cronică, se rezumă comunicările prof. K. Kumaniecki (Varşovia) despre *Tradiţia şi contribuţia originală în opera lui Cicero* (p. 524), a lui Gr. Novak despre colonizarea grecească în Marea Adriatică (p. 526) şi a prof. S. Utcenko (despre subiectul tratat în articolul citat), prezentate la al III-lea Congres de studii clasice de la Londra (1959). La rubrica periodicelor, foarte bogată, se reproduce sumarul *Studiilor clasice*, II (Bucureşti) şi al Analelor Univ. din Brno, Fac. de filozofie, Secţia de arheologie clasică (1959). Se anunţă de asemenea apariţia lucrării lui H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman* (1960). La acest număr colaborează doi autori iugoslavi, prof. M. Kravar şi prof. V. Korošec.

Volumul este închinat cunoscutului romanist şi sociolog al dreptului, H. Lévy-Bruhl, profesor la Universitatea din Paris, care în 1958 l-a sărbătorit prin publicarea unui volum de *Mélanges* (Sirey, 1959), intitulat « Droits de l'antiquité et sociologie juridique », cu prilejul retragerii sale din învăţămînt. Sumarul este foarte bogat, dar de o valoare inegală pentru noi, mai ales din cauza metodei de cercetare folosită în majoritatea studiilor. Bibliografia completă a lucrărilor sărbătoritului este urmată de procesele verbale ale şedinţelor Asociaţiei, în care se indică subiectul comunicărilor prezentate lunar. Volumul conţine 30 de studii şi note care sînt datorate, pe lîngă cei citaţi mai sus, unor autori brazilieni, argentinieni, francezi, germani şi englezi. Raportul UNESCO asupra rolului studiilor clasice şi umanistice în educaţie şi sumarul revistelor primite (15) completează volumul în mod util pentru cercetători. Dintre studii, nu putem decît să citäm pe cele mai importante:

www.cimec.ro

Drept roman: Este dreptul roman egalitar? (H. Lévy-Bruhl), p. 47—56; *Influenţele dreptului roman* (Adalício Nogueira), p. 57—67; *Europa şi dreptul roman* (Franz Wieacker), p. 68—87; *Testamentum* (A. Diaz Bialet), p. 189—198; *Legislaţia romană a divorţului* (S.A.B. Meira), p. 199—226; studiul citat al lui S. Utcenko; *Hermeneutica juridică aplicată la Interdictul* unde ui coactis armatiue *în* Pro Caecina *al lui Cicero* (V.L. da Nóbrega), p. 249—260; *Acţiunea* rei usoriae (acelaşi), p. 461—474.

Istorie romană: Naeuius şi analistica (Franz Altheim), p. 86—110; *Honos* şi *Nobilitas* (Hans Drexler), p. 135—188; *Drumul lui Hannibal peste Alpi* (A. Correia, p. 320—324 şi A. Dorey, 325—330).

Filologie latină: Cicero şi seminţele sufletelor din Timeu (Pierre Boyancé), p. 111—117; *Vergiliu şi Milton* (W. S. Maguinness), p. 118—130; *Umbrianul* Kastru — « Castrum » *sau* « Caput » (A. Ernout), p. 131—134; *Rădăcina în cuvintele latine* (A. Juret), p. 286—292; *Relaţia aspectului în latină* (M. Kravar), p. 293—309; *Cornelius Galba şi elegia latină* (A. L. da Costa), p. 331—339; *Teoria atomică a lui Lucreţiu* (S.T. de G. Paula), p. 347—363; *Stilul lui Catul* (I. P. Hilebrandt), p. 364—375.

Drepturile antice: Cîteva tratate (internaţionale) *din epoca neoasiriană* (Victor Korošec, Lubljana), p. 261—277.

În cele două articole ale profesorilor H. Lévy-Bruhl şi Franz Wieacker, poziţia lumii *actuale* faţă de dreptul roman este privită din două puncte de vedere diferite, care merită o discuţie mai largă într-un articol separat. Contribuţia romanistică a prof. V.L. da Nóbrega se remarcă în toate compartimentele revistei. În eruditu-i articol, Pierre Boyancé studiază sursele lui *De Legibus*, 1, 24, unde Cicero vorbeşte de « momentul potrivit însămînţării divine a sufletelor ». Autorul explică diferenţa versiunii ciceroniene faţă de originalul din Timaeus al lui Platon, prin adoptarea unei interpretări deformante, aparţinînd probabil lui Antiochus din Ascalon, a cărui doctrină despre om se regăseşte la Cicero. Eudorus din Alexandria, elevul lui Antiochus a scris un comentariu despre *Timaeus*, iar *Quaestiones Platonicae* (atribuite lui Plutarh) resping interpretarea pasajului în discuţie, pe care o regăsim la Cicero (inclusiv în traducerea sa latină din dialogul platonician) şi, mai tîrziu la Diodor din Sicilia. De aceea autorul admite ca foarte firesc să regăsim în *Quaest. Plat.*, operă a Academiei, ecoul tocmai al interpretării pasajului din *Timaeus*, lansată de Antiochus sau de elevul său, şi preluată de Cicero o dată cu învăţătura lui Antiochus despre om. Studiul aruncă o lumină interesantă asupra formării culturii filozofice a lui Cicero. Din restul sumarului, istoricii vor reţine analiza la care Franz Altheim supune începuturile istoriografiei romane, iar lingviştii, interesanta apropiere a lui Alfred Ernout între lat. *castrum*, *caput* şi umbrianul *kastru*, ca şi teoria schiţată de A. Juret, cu privire la rolul rădăcinii în determinarea sensului şi formei cuvintelor. Autorul analizează rolul rădăcinii în funcţie de două noţiuni simple, a) *être — agir — faire — être*, şi b) *unité-ensemble*, susţinînd că acestor noţiuni şi grupelor semantice respective, le corespund, pe de o parte, ştiinţele naturii, iar pe de alta, cele abstracte, ca matematica. Teoria a fost expusă pe larg în lucrarea *Les Idées et les mots, Essai de philosophie linguistique*, Paris, 1960, ridică multe obiecţii şi trebuie lăsată pe seama specialiştilor, la locul potrivit.

Studiile lui Hans Drexler despre *honos* şi *nobilitas* aduc o preţioasă sistematizare a textelor şi o analiză sugestivă, care mai mult implică, decît tratează direct şi critic adevărata problematică socială a acestor două importante formaţii ale societăţii sclavagiste romane, ca societate împărţită în clase antagoniste. Reconstituind în mod limitat unele poziţii ideologice ale partidelor romane din epoca studiată *(optimates, nobilitas — populares)* autorul conchide că la Roma nu existau partide în sensul modern (?) al noţiunii, precizînd că în raport cu ideea romană de *res publica* nu numai că orice partid apărea nelegitim, dar însuşi numele de partid ar fi trebuit să fie suprimat. Cititorul nu vede însă, din expunere, a cui era această concepţie despre

www.cimec.ro

res publica, ce interese slujea ea, în ce măsură corespundea cu permanenta luptă socială care se desfăşura în lumea romană, ca şi aiurea.

În studiul despre Lucretius, care nu poate să nu reţină atenţia cititorilor noştri, metoda referinţelor la autori ca Santayana, Frankl, K. Jaspers, Freud se dovedeşte nepotrivită pentru a dezvălui conţinutul social şi rolul înaintat al materialismului lui Lucretius, care se explică prin condiţiile de dezvoltare ale societăţii sclavagiste romane pe o anumită treaptă a istoriei sale. Prin solicitarea textelor sau prin simple afirmaţii, gîndirea lui Lucretius este declarată nu numai conformă cu « viziunea cosmică ce se desprinde din actuala concepţie ştiinţifică monistă», şi superioară « monismului spiritualist », dar superioară chiar... « monismului materialist al lui Marx ». O astfel de afirmaţie se ruinează prin ea însăşi. De altfel autorul reduce superioritatea atribuită lui Lucretius, la un agnosticism, nelipsit de un accent creaţionist revelator: « Trebuie să existe un principiu superior, total, un zeu, o *causa causarum.* Dar de ce să încercăm a-i da un nume, a-l explica, dacă aceasta ar fi cel mult o *ghicire (adivinhação)*, atît de mare este distanţa care ne separă de el, atît de diversă trebuie să fie de esenţa noastră, esenţa lui eternă şi infinită? » Această caracterizare nu preţuieşte la justa ei valoare gîndirea lui Lucretius, iar prin analogiile amintite tinde să deprecieze adevărata gîndire ştiinţifică a vremii noastre, cu grandioasele ei perspective de viitor.

Din studiul bine documentat al prof. V. Korošec, desprindem această concluzie interesantă: tratatele descoperite în ultima vreme (al lui Asarhaddon, în 677, cu stăpînul oraşului Urukazaba(r)na; al lui Mati'el, regele Arpadului, cu Bar-ga'ayah, regele Urartului (?), un secol mai devreme) arată că tendinţele care au prevalat în tratatele asiriene s-au răspîndit în toată Asia anterioară. Nu este lipsit de interes să amintim că un proces paralel cu cel descris mai sus se constată în materie de drept privat, prin răspîndirea dreptului babilonian al vînzării şi prin rolul jucat de acest drept în viaţa economică a aceleiaşi vaste regiuni.

Valentin Georgescu

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

DĂRI DE SEAMĂ ALE ŞEDINŢELOR

XXXIV

ŞEDINŢA DIN 28 NOIEMBRIE 1961

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, R. Albala, N. I. Barbu, Vl. Bănăţeanu, D. Crăciun, C. Drăgulescu, A. Enculescu, I. Fischer, Al. Graur, Vl. Iliescu, D. Marmeliuc, H. Mihăescu, M. Nasta, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, D. Popescu, C. Săndulescu, M. Spiridon, S. Stati, Iorgu Stoian, N. I. Ştefănescu, R. Vulpe.

Invitaţi: R. Florescu, Z. Petre, E. Poghirc, C. Popovici.

Alegeri de noi membri. Sînt aleşi membri ai Societăţii: A. DONCIU (recomandat de C. POGHIRC şi I. FISCHER), C. GEORGESCU (recomandat de acad. AL. GRAUR şi I. FISCHER), S. NICOLAU-CISMAŞ (recomandată de prof. D. M. PIPPIDI şi acad. AL. GRAUR), Z. PETRE (recomandată de prof. D. M. PIPPIDI şi acad. AL. GRAUR), R. FLORESCU (recomandat de prof. D. M. PIPPIDI şi prof. IORGU STOIAN).

În continuarea şedinţei, acad. AL. GRAUR informează pe membrii Societăţii de întrevederile avute în Franţa şi Polonia cu colegii noştri J. Ernst, M. Durry şi K. Kumaniecki.

Prezentări de lucrări recente. Acad. AL. GRAUR: *Studii Clasice*, III, 1961. Prof. H. MIHĂESCU: C. S. Litavrin, *Очерки истории Византии у южных славян*, Moscova, 1958; B. Gerov, *Проучвания върху западнотракийските земи прай Римско време*, Sofia, 1961; B. Nadel, *Les inscriptions des régions septentrionales du bassin de la Mer Noire et le latin vulgaire*, Varşovia, 1958; id., *Проблема языка и населения дорийской Италии*, Moscova, 1957; id., *Фонетические явления фракийского и иллирского языков*, Moscova 1958; id., V. Pisani, *Le lingue dell'Italia antica...* (recenzie), Moscova, 1958; D. Norberg, *Epistulae S. Desiderii Cadurcensis*, Stockholm, f.a.; B. Löfstedt, *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*, Stockholm, 1961. C. POGHIRC: V. V. Ivanov, V. N. Toporov, *Санскрит*, Moscova, 1960. M. NASTA: *Helikon*, I, 1961, 1, 2. I. FISCHER: Em. Condurachi şi colab., *Crestomaţie de texte privitoare la istoria antică*, Bucureşti, 1961; ΛΟΓΟΣ, *Monografías y Síntesis Bibliográfica de Filología Griega*, I, Barcelona, 1960; E. Kieckers, *Historische lateinische Grammatik*, München, 1960.

www.cimec.ro

Comunicare. A. Piatkowski, *Greşeala voluntară în etica Greciei arhaice.* (Vezi «Studii clasice», IV, 1962, p. 79–93.)

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii tovarăşii: N. I. Barbu, R. Albala, D.M.Pippidi, C. Poghirc, M. Nasta şi Al. Graur.

Prof. N. I. Barbu atrage atenţia asupra improprietăţii termenului «arhaic» folosit în titlul comunicării şi socoteşte, pe de altă parte, necesară distincţia dintre un gest de curaj şi scopul în care gestul a fost făcut, pentru aprecierea justă a unei «greşeli voluntare»; în sfîrşit, interpretarea textelor tragice, care reproduc mituri, trebuie pusă pe alte baze decît interpretarea textelor filozofice.

Prof. D. M. Pippidi: Poemele homerice trebuiau incluse în analiză, deoarece problema răspunderii omului se pune la Homer în mod diferit în Iliada, unde vina unor greşeli este socotită ca revenind zeilor, şi în Odisseia, unde răspunderea independentă a omului e afirmată explicit. O ordine mai strict cronologică a analizei ar fi fost de dorit.

C. Poghirc: Apariţia conflictelor dintre individ şi societate precede întemeierea statului sclavagist.

M. Nasta: Autoarea nu ar fi trebuit să se mărginească la cercetarea expresiei ἑκὼν ἁμαρτάνειν, ci ar fi fost necesar să atragă în discuţie sinonimele acestei expresii.

Acad. Al. Graur: În aprecierea raportului dintre o «greşeală voluntară» şi progres trebuie să se ţină seama dacă actul se împlineşte în favoarea unei orînduiri sociale noi sau pentru conservarea uneia istoriceşte depăşite.

Diverse. Prof. D. M. Pippidi dă cîteva informaţii asupra Conferinţei internaţionale de studii clasice de la Plovdiv (aprilie 1962).

Acad. Al. Graur anunţă că la recenta şedinţă a Comitetului pentru filozofie şi ştiinţe umane din cadrul UNESCO, ţinută la Tokio, prof. K. Kumaniecki a fost ales vice-preşedinte al Comitetului.

În încheiere, I. Fischer prezintă cîteva detalii privind organizarea şedinţelor.

Şedinţa se ridică la ora 20.

XXXV

ŞEDINŢA DIN 21 DECEMBRIE 1961

Prezidează prof. Gh. Guţu, vice-preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: R. Albala, N. I. Barbu, E. Cizek, M. Coja, Tr. Costa, P. Creţia, Fl. Demetrescu, A. Donciu, I. Fischer, R. Florescu, Gh. Guţu, M. Iliescu, Vl. Iliescu, L. Macarie, H. Mihăescu, M. Nasta, M. Nichita, N. I. Niculiţă, Z. Petre, D. M. Pippidi, C. Poghirc, Ana Popa, V. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, E. Slave, S. Stati, Iorgu Stoian, L. Stoianovici, N. I. Ştefănescu, Gh. Tohăneanu, M.-J. Vilan-Unguru, R. Vulpe.

Invitaţi: Tr. Diaconescu, N. Ghinoiu, M. A. Halevy, R. Holzmann, L. Lupaş, E. Poghirc, Al. Suceveanu, A. Tuzu.

Alegeri de noi membri: Sînt aleşi membri ai Societăţii: T. Weiss (recomandat de prof. N. Lascu şi A. Bodor), I. Bitay (recomandată de prof. N. Lascu şi A. Bodor), M. Demeter (recomandată de prof. N. Lascu şi A. Bodor), F. Edelstein (recomandată de prof. N. Lascu şi A. Bodor), I. Winkler (recomandată de I. I. Russu şi M. Macrea), A. Tuzu (recomandat de prof. N. I. Barbu şi E. Cizek).

www.cimec.ro

Prezentări de lucrări recente: Prof. H. MIHĂESCU: Iordanes, *О происхождении и деяниях гетов*, *Getica*, ed. E. Skržinskaja, Moscova, 1960; M. E. Colonna, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani*, Napoli, 1956; E. Lipšic, *Очерки истории византийского общества и культуры*, Moscova-Leningrad, 1961. M. NASTA: J. Carrière, *Stylistique grecque pratique*, Paris, 1960. Prof. D. M. PIPPIDI: Cicero, *Pro Murena*, ed. H. Kasten, Leipzig, 1961; *Excerpta Valesiana*, ed. J. Moreau, Leipzig, 1961; Ptolemaeus, *Opera*, III, 2, ed. Fr. Lammert — E. Boer, Leipzig, 1961; *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 186, 1960, 6; K. Svoboda, *Bibliografie českých a slovenských prací o Antice za léta 1901—1950*, Praga, 1961; G. Sotgiu, *Studi sull'epigrafia di Aureliano*, Sassari, 1961; G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, III, 1, Sofia, 1961.

Comunicare. I. FISCHER, *Observații asupra limbii comediei latine.* Împotriva opiniei curente, după care limba lui Plaut reprezintă limba vorbită a epocii sale (Stolz-Debrunner [2], p. 10, 82, J. B. Hofmann, *Lat. Umgangsspr.*[2], p. 2, Meillet, *Esquisse*[4], p. 176, M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 136 etc.), autorul încearcă să demonstreze că avem de a face cu o limbă poetică, artificială într-o largă măsură, prezentînd caracteristici analoge cu limba poetică a genurilor înalte, adaptate specificului comediei. Argumentarea se bazează pe examinarea mărturiilor antice, a creațiilor lexicale plautine (diminutive, compuse, adjective, abstracte etc.), a rolului metricii în folosirea formelor arhaice etc.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: N. I. BARBU, A. PIATKOWSKI, M. NICHITA, H. MIHĂESCU, R. ALBALA.

Prof. N. I. BARBU: ar trebui lămurită contradicția dintre aprecierile făcute de Cicero: *elegantia* plautină, pe de o parte, și identificarea limbii comediei cu *sermo cotidianus* (*De off.* I, 29, 104, și *Or.* 20, 67), pe de altă parte.

M. NICHITA socotește că ar trebui stabilit rolul lui Naeuius în elaborarea limbii comediei și consideră necesare criterii mai precise de delimitare între elementul popular și creațiile plautine propriu-zise.

Prof. H. MIHĂESCU: Plaut trebuie confruntat cu modelele sale grecești.

Ședința se ridică la ora 20^{15}.

XXXVI

ȘEDINȚA DIN 18 IANUARIE 1962

Prezidează acad. EM. CONDURACHI, vice-președinte.

Ședința se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenți: R. Albala, R. Alexandrescu, Vl. Bănățeanu, E. Bujor, Em. Condurachi, Tr. Costa, D. Crăciun, A. Donciu, I. Fischer, R. Florescu, A. Frenkian, C. Georgescu, Val. Georgescu, Vl. Iliescu, I. Ionescu, M. Jacotă, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cismaș, Z. Petre, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, D. Popescu, Cl. Popovici, L. Stoianovici, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitați: E. Doruțiu-Boilă, E. Poghirc, C. Popescu, A. Suceveanu.

Alegeri de noi membri: Sînt aleși membri ai Societății: E. MIHĂESCU (recomandată de prof. D. MARMELIUC și D. POPESCU), EMILIA DORUȚIU-BOILĂ (recomandată de acad. EM. CONDURACHI și Prof. D. M. PIPPIDI).

Prezentări de lucrări recente: Prof. H. MIHĂESCU: *Византийский Временник*, 18, 19, 20 (1961). I. FISCHER: G. B. Pellegrini, *Panorama di storia linguistica Giuliano-Carnica. Il periodo preromano*, Gorizia, 1961.

www.cimec.ro

Comunicare. Prof. M. JACOTĂ, *Cîteva texte din epoca clasică a dreptului roman oglindind descompunerea relaţiilor de producţie sclavagiste.* (Vezi mai sus, p. 191).

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii tovarăşii: VAL. GEORGESCU, H. MIHĂESCU, I. IONESCU, D. M. PIPPIDI, EM. CONDURACHI.

VAL. GEORGESCU nu se declară de acord cu limitarea epocii clasice a dreptului roman la sec. I—III e.n., considerînd sec. I î.e.n. ca făcînd parte din aceeaşi epocă; de asemenea, pornind de la excesiva schematizare a speţelor în textele juridice, înclină să nu le atribuie o prea mare valoare în legătură cu faptele materiale reale. Periodizarea istoriei dreptului roman trebuie făcută în legătură cu baza economică a societăţii; diversele etape ale evoluţiei relaţiilor de producţie repercutîndu-se în instituţiile juridice.

D. M. PIPPIDI: autorul ar fi trebuit să se refere şi la datele furnizate de alte izvoare, în special la cele epigrafice; ar fi fost util să se urmărească şi procesul decăderii, chiar şi temporare, a unui om liber în starea de sclavie.

EM. CONDURACHI atrage atenţia asupra categoriei liberţilor condiţionaţi.

În răspunsul său, tovarăşul M. JACOTĂ arată că îşi menţine părerea asupra periodizării dreptului roman şi asupra valorii documentare a textelor juridice: schematizarea speţelor e opera compilatorilor Digestelor; textele jurisconsulţilor porneau de la cazuri reale, prezentate lor spre rezolvare.

Diverse. Prof. D. M. PIPPIDI informează pe membrii Societăţii că un număr de 21 de comunicări romîneşti au fost înaintate comitetului de organizare a Conferinţei de la Plovdiv.

Şedinţa se ridică la orele 20^{05}.

XXXVII

ŞEDINŢA DIN 15 FEBRUARIE 1962

Prezidează acad. EM. CONDURACHI, vice-preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, R. Albala, P. Alexandrescu, R. Alexandrescu, N. I. Barbu, Vl. Bănăţeanu, E. Bujor, E. Cizek, Em. Condurachi, Tr. Costa, D. Crăciun, Fl. Demetrescu, S. Dimitriu, A. Donciu, I. Fischer, R. Florescu, C. Georgescu, Val.-Al. Georgescu, Vl. Iliescu, M. Nasta, M. Nichita, Z. Petre, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, D. Popescu, T. Vianu, R. Vulpe.

Invitaţi: M. Alexandrescu, N. Bădescu, Gh. Cantacuzino, I. Crevedia, M. Crişan, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. A. Halevy, L. Lupaş, R. Munteanu, A. Petre, E. Poghirc, M.Vulpe.

Alegeri de noi membri: Sînt aleşi membri ai Societăţii: VLADIMIR DUMITRESCU (recomandat de S. DIMITRIU şi D. M. PIPPIDI), HORTENSIA DUMITRESCU (recomandată de S. DIMITRIU şi D. M. PIPPIDI), LUCIA BUZDUGAN (recomandată de N. I. BARBU şi S. DIMITRIU), O. TCACIUC (recomandat de H. MIHĂESCU şi I. FISCHER), M. A. HALEVY (recomandat de AL. GRAUR şi VL. BĂNĂŢEANU), GH. CANTACUZINO (recomandat de R. VULPE şi D. M. PIPPIDI).

Prezentări de lucrări recente: R. ALBALA: Marţial, *Epigrame*, traducere de T. Măinescu, Bucureşti, EPLU, 1961. I. FISCHER: F. R. Adrados, *Estudios sobre las laringales indoeuropeas*, Madrid, 1961; Istituto Orientale di Napoli, *Annali, sezione linguistica*, III, 1961. M. NASTA: F. Beissner, *Hölderlin, Reden und Aufsätze*, Weimar, 1961.

Comunicare. Acad. T. VIANU, *Manierism şi asianism.* (Vezi mai sus, p. 341).

www.cimec.ro

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii tovarăşii: N. I. BARBU, A. PIATKOWSKI, D. M. PIPPIDI, M. NASTA şi EM. CONDURACHI.

N. I. BARBU stabileşte un raport între exagerările asianiste ale literaturii epocii celei de a doua sofistici şi lipsa de cultură a tineretului din acea vreme.

D. M. PIPPIDI: numeroase caracteristici ale curentului asianic apar înaintea epocii alexandrine, în plin clasicism.

M. NASTA socoteşte necesară o apreciere nuanţată a elementelor asianismului, condamnabile fiind numai excesele acestui curent.

EM. CONDURACHI atrage atenţia asupra raportului dintre evoluţia literaturii şi a artelor plastice: există coincidenţă şi în timp şi în spaţiu între asianismul oratoric şi curentul orientalizant din arta plastică; ca şi în literatură, elementele acestui curent apar cu mult înaintea perioadei elenistice. Pe de altă parte, neoaticismul nu reprezintă un curent progresist, ci o perfecţiune formală academistă, lipsită de valoare artistică.

Diverse. Prof. D. M. PIPPIDI face cîteva comunicări asupra organizării participării romîneşti la Conferinţa de la Plovdiv.

Şedinţa se ridică la ora 20.

XXXVIII

ŞEDINŢA DIN 22 MARTIE 1962

Prezidează Prof. GH. GUŢU, vice-preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, R. Albala, N. I. Barbu, Vl. Bănăţeanu, E. Bujor, Gh. Cantacuzino, E. Cizek, M. Coja, Tr. Costa, D. Crăciun, A. Donciu, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, C. Georgescu, Gh. Guţu, M. A. Halevy, I. Ionescu, N. Lascu, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cismaş, C. Poghirc, A. Popa, David Popescu, Em. Popescu, L. Stoianovici, M.-J. Vilan-Unguru, R. Vulpe.

Invitaţi: I. Barnea, M. Bilţiu, M. Crişan, N. Gostar, A. Horhoianu, L. Lupaş, R. Mironescu, E. M. Păsculescu, A. Suceveanu, G. Tănăsescu.

Alegeri de noi membri. Sînt aleşi membri ai Societăţii: M. CRIŞAN (recomandată de VL. BĂNĂŢEANU şi M. NASTA), AL. SUCEVEANU (recomandat de I. FISCHER şi C. POGHIRC), M. PĂTRUŢ (recomandată de N. LASCU şi I. I. RUSSU), M. BILŢIU (recomandată de N. I. BARBU şi I. FISCHER), S. BENGA (recomandată de N. LASCU şi G. TOPLICEANU), I. DRINCEANU (recomandată de N. LASCU şi G. TOPLICEANU), I. FEJÉR (recomandată de N. LASCU şi G. TOPLICEANU), M. KOVACS (recomandat de N. LASCU şi G. TOPLICEANU), A. NEGREANU (recomandată de N. LASCU şi G. TOPLICEANU), M. STANCIU (recomandată de N. LASCU şi G. TOPLICEANU), E. TÓTH (recomandată de N. LASCU şi G. TOPLICEANU), N. GOSTAR (recomandat de N. LASCU şi I. FISCHER), FL. B. FLORESCU (recomandat de N. I. BARBU şi R. VULPE).

Prezentări de lucrări recente. C. POGHIRC: I. M. Tronskij, *Древнегреческое ударение*, Moscova-Leningrad, 1962. H. MIHĂESCU: Cicero, *Epistulae ad Atticum*, ed. H. Sjögren, vol. IV, Uppsala, 1961. I. FISCHER: E. de Lotto, *Una divinità sanante a Lagole (Calalzo di Cadore) nel III sec. a.C.*, Calalzo (1962).

Comunicare. Prof. N. LASCU, *Un manuscris necunoscut al Ponticelor.* (Vezi mai sus, p. 181).

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii tovarăşii: N. I. BARBU, R. VULPE, H. MIHĂESCU, TR. COSTA, EM. POPESCU, N. GOSTAR, AL. HORHOIANU, I. FISCHER, GH. GUŢU.

Şedinţa se ridică la ora 20.

www.cimec.ro

XXXIX

ŞEDINŢA DIN 19 APRILIE 1962

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: R. Albala, N. I. Barbu, M. Bilţiu, E. Bujor, E. Cizek, Em. Condurachi, M. Crişan, C. Drăgulescu, I. Fischer, R. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, Gh. Guţu, M. A. Halevy, Vl. Iliescu, I. Ionescu, Tr. Lăzărescu, D. Marmeliuc, H. Mihăescu, Z. Petre, A. Popa, M. Spiridon, N. I. Ştefănescu, R. Vulpe.

Invitat: Al. Horhoianu.

Prezentări de lucrări recente. H. Mihăescu: *Linguistique balkanique*, III, 1961, 2.

Comunicare. Prof. Val.-Al. Georgescu, *Locul dreptului roman în cadrul studiilor clasice din ţările socialiste.* Definind conţinutul istoriei statului şi dreptului roman ca disciplină ştiinţifică, autorul a arătat revoluţia pe care a produs-o din acest punct de vedere general, ca şi din acela al rezolvării problemelor speciale, studierea dezvoltării istorice a statului şi dreptului sclavagist roman de pe poziţiile concepţiei materialismului dialectic şi istoric. S-a înfăţişat organizarea cercetării ştiinţifice şi a învăţământului superior în domeniul acestei discipline în ţările socialiste, şi s-au expus pe scurt rezultatele obţinute în literatura de specialitate, în deosebi în URSS şi RPR, precum şi în celelalte ţări socialiste. În concluzie s-a invederat conţinutul nou al problemei utilităţii studiilor de drept roman pentru formarea istorică a juriştilor şi necesitatea ca pregătirea noilor cadre de romanişti să fie asigurată de facultăţile de ştiinţe juridice în strînsă colaborare cu cele de istorie şi filologie (secţia clasică), completîndu-se şi dezvoltîndu-se organizarea cercetării ştiinţifice de drept roman în institutele de specialitate.

Discuţii. Au luat parte la discuţii tovarăşii I. Ionescu, N. I. Barbu, Em. Condurachi şi Al. Graur.

Prof. N. I. Barbu atrage atenţia asupra importanţei dreptului roman în interpretarea textelor literare.

Acad. Em. Condurachi scoate în evidenţă posibilităţile vaste pe care interpretarea marxistă le oferă studiilor de drept roman, în cadrul ştiinţelor istorice.

Şedinţa se ridică la ora 20^{15}.

XL

ŞEDINŢA DIN 24 MAI 1962

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, R. Albala, P. Alexandrescu, N. I. Barbu, M. Bilţiu, E. Bujor, Gh. Cantacuzino, Tr. Costa, M. Crişan, E. Doruţiu-Boilă, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, A. Frenkian, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, M. A. Halevy, Vl. Iliescu, Tr. Lăzărescu, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cismaş, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, Em. Popescu, V. Popescu, M. Spiridon, Iorgu Stoian, N. I. Ştefănescu, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitaţi: G. Bichir, V. Buşilă, L. Lupaş, E. Poghirc, A. Popovici, A. Vulpe.

Alegeri de noi membri. Tovarăşul Aurelian Petre este ales membru al Societăţii (recomandat de acad. Al. Graur şi I. Fischer).

www.cimec.ro

Prezentări de lucrări recente. Acad. AL. GRAUR: *Studii clasice*, IV, 1962.

În continuarea şedinţei, prof. D. M. PIPPIDI dă informaţii asupra desfăşurării celei de a VI-a Conferinţe internaţionale de studii clasice, ţinute la Plovdiv între 24 şi 29 apr. 1962, precum şi asupra hotărîrilor sesiunii Comitetului « Eirene »; cea de a VII-a Conferinţă de studii clasice va avea loc în URSS, în iunie 1963, şi va avea următoarea tematică: (1) Forme de muncă în societatea sclavagistă, (2) Relaţiile de schimb între lumea clasică şi « barbari » în Europa centrală şi orientală, (3) Istoria filozofiei şi filozofia istoriei în Antichitate, (4) Probleme lingvistice şi de etnogeneză în bazinul Mării Negre, (5) o temă de istorie literară nefixată încă. Tovarăşul prof. D. M. PIPPIDI aminteşte, de asemenea, că articolele pentru vol. V al *Studiilor Clasice* trebuie predate pînă în oct. 1962.

Comunicare. Prof. R. VULPE, *Burii, aliaţii lui Decebal în primul război cu Traian.* (Vezi mai sus, p. 223).

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii tovarăşii: N. I. BARBU, G. BICHIR, VL. DUMITRESCU, TR. COSTA, C. POGHIRC, AL. GRAUR, R. FLORESCU, GH. CANTACUZINO, VL. ILIESCU.

R. FLORESCU atrage atenţia asupra faptului că nici un tip de barbar ca acela al solului bur nu apare printre aliaţii dacilor pe columna lui Traian, în timp ce, în tabloul 44, un tip asemănător apare printre aliaţii romanilor; s-ar putea trage de aici concluzia că burii erau aliaţi ai romanilor.

VL. ILIESCU se întreabă dacă burii din Slovacia au avut posibilitatea să ajungă în timp util în Moesia.

Şedinţa se ridică la ora 20.

XLI

ŞEDINŢA DIN 21 IUNIE 1962

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: R. Albala, N. I. Barbu, M. Bilţiu, Tr. Costa, M. Crişan, Fl. Demetrescu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, Tr. Lăzărescu, H. Mihăescu, Margareta Nasta, M. Nasta, M. Nichita, S. Nicolau-Cismaş, N. I. Niculiţă, A. Piatkowski, C. Poghirc, V. Popescu, Iorgu Stoian, N. I. Ştefănescu, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitaţi: E. Poghirc, C. Popescu.

Prezentări de lucrări recente. I. FISCHER: J. Vilan-Unguru, E. Cizek, *Antologie latină pentru Facultatea de istorie*, Bucureşti, 1962; O.J.L. Szemerényi, *Trends and Tasks in Comparative Philology*, Londra, 1962. M. NASTA: Pindar, *Siegeslieder*. Deutsche Übertragungen zusammengestellt von U. Hölscher (mit einem Nachwort von Br. Snell), Frankfurt/M., 1962.

Comunicare. Prof. N. I. BARBU, *Observaţii asupra poeziei lui Claudius Claudianus.* (Vezi mai sus, p. 259).

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii tovarăşii: C. POGHIRC, H. MIHĂESCU, I. FISCHER, A. PIATKOWSKI, R. ALBALA, TR. COSTA, AL. GRAUR.

H. MIHĂESCU socoteşte că valoarea unei opere literare e determinată de sinceritatea autorului faţă de subiectul tratat.

www.cimec.ro

A. Piatkowski atrage atenţia asupra contrastului dintre elogiile aduse de Claudian comandanţilor militari şi oamenilor politici romani şi situaţia reală a imperiului, în pragul prăbuşirii.

Tr. Costa consideră abuzul de mitologie din opera lui Claudian ca izvorît din necesitatea de a da consistenţă unor personaje mediocre; în acelaşi fel se explică şi aluziile la trecutul îndepărtat al Romei.

Acad. Al. Graur: opera literară trebuie judecată şi în raport cu gustul epocii în care a fost scrisă. Între folosirea mitologiei la Claudian şi la Vergiliu deosebirea constă în faptul că Vergiliu transpune prezentul în mitologie iar Claudian aduce mitologia în prezent.

Şedinţa se ridică la ora 20.

XLII

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 18 SEPTEMBRIE 1962

Prezidează prof. D. M. Pippidi, secretar.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, R. Albala, R. Alexandrescu, N. I. Barbu, E. Cizek, Tr. Costa, D. Crăciun, M. Crişan, I. Fischer, C. Georgescu, Val. Georgescu, M.-A. Halevy, Vl. Iliescu, H. Mihăescu, N. Niculiţă, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, A. Popa, D. Popescu, Cl. Popovici, N. I. Ştefănescu, R. Vulpe.

Invitaţi: M. Andreev, E. Ciorănescu, G. Cronţ, G. Fotino, M. Guţu, R. Holtzmann, L. Lupaş.

Prof. D. M. Pippidi salută prezenţa la şedinţă a profesorului de drept roman de la Universitatea din Sofia, M. Andreev.

Prezentări de lucrări recente. H. Mihăescu: V. V. Kropotkin, *Клады византийских монет на территории СССР.*, Moscova, 1962; H. Gähwiler, *Das lateinische Suffix* -ensis, Zehnder Zug, 1962. I. Fischer: A. de Franciscis — O. Parlangèli, *Gli Italici del Bruzio nei documenti epigrafici*, Napoli, 1960; O. Parlangèli, *Studi messapici*, Milano, 1960.

Comunicare. Prof. M. Andreev, *Lex Iulia de adulteriis coercendis.* (Vezi mai sus, p. 165).

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii tovarăşii: M.-A. Halevy, Val.-Al. Georgescu, D. M. Pippidi şi N. I. Barbu.

Val. Georgescu pune problema raportului dintre legislaţia pentru combaterea adulterului şi dispoziţiile privind complicarea formelor de divorţ; se întreabă de asemenea în ce măsură descompunerea familiei a depăşit cercul vîrfurilor societăţii din Roma.

În răspunsul său, prof. M. Andreev arată că legislaţia lui August era un complex de elemente interdependente: nu numai soţia adulteră şi complicele ei era pedepsit, ci şi soţul vinovat de proxenetism; prevederile care fac obligatorie prezenţa a 7 martori pentru a conferi un caracter legal divorţului aveau ca scop excluderea posibilităţii pe care o aveau soţii de a eluda pedeapsa, afirmînd că luaseră hotărîrea de a divorţa; toate aceste dispoziţii se aflau în contradicţie cu tradiţia romană, pentru care căsătoria fusese o chestiune pur particulară; astfel se explică şi persistenţa divorţului neformal. Autorul consideră că criza căsătoriei cuprindea ansamblul clasei proprietarilor de sclavi, inclusiv cei din provincii.

Şedinţa se ridică la ora 20.

www.cimec.ro

XLIII

ŞEDINŢA DIN 1 NOIEMBRIE 1962

Adunare generală anuală

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, P. Alexandrescu, N. I. Barbu, Vl. Bănăţeanu, M. Bilţiu, G. Bordenache, E. Bujor, I. Casan-Franga, E. Cizek, M. Coja, Tr. Costa, D. Crăciun, P. Creţia, M. Crişan, E. Doruţiu-Boilă, C. Drăgulescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, Al. Graur, Gh. Guţu, M. A. Halevy, M. Iliescu, Vl. Iliescu, Tr. Lăzărescu, L. Macarie, M. Marinescu-Himu, D. Marmeliuc, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cismaş, N. I. Niculiţă, A. Petre, Z. Petre, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, Em. Popescu, V. Popescu, S. Stati, Iorgu Stoian, L. Stoianovici, A. Suceveanu, N. I. Ştefănescu, R. Vulpe.

Neputînd participa la şedinţă din motive de forţă majoră, următorii membri ai Societăţii au trimis delegaţii scrise, prin care se asociază hotărîrilor majorităţii: I. Bitay, A. Bodor, E. Chirilă, Em. Condurachi, I. H. Crişan, M. Demeter, F. Edelstein, V. Eftimie, St. Ferencsi, N. Hamparţumian, V. Macrea, N. Lascu, D. Protase, I. I. Russu, I. Winkler.

Constatîndu-se că numărul de membri prezenţi prevăzut de statute a fost atins, se trece la ordinea de zi a Adunării generale.

1. Raportul de activitate al biroului pe anul 1961—1962, prezentat de prof. D. M. PIPPIDI:

« Tovarăşe şi tovarăşi,

Prezenta dare de seamă este a cincea pe care am cinstea s-o citesc înaintea Dvs., ceea ce înseamnă că ne găsim la încheierea celui dintîi *lustrum* de activitate a Societăţii noastre. În raport cu vechimea altor întocmiri ştiinţifice din R.P.R. sau din străinătate, cifra e desigur modestă. Ea nu e totuşi mai puţin îmbucurătoare, dacă ţinem seamă de greutăţile inerente fiecărui început şi de rezultatele pozitive obţinute de-a lungul unei atît de scurte existenţe.

Nu cred că exagerez, într-adevăr, spunînd că în puţine organisme de acest fel, pe care le cunosc, s-a realizat atît de mult într-un timp atît de scurt şi cu atît de puţine mijloace. Începînd cu numărul membrilor, continuînd cu desfăşurarea şedinţelor de lucru şi sfîrşind cu publicaţia noastră periodică, progresele Societăţii de Studii clasice de la întemeiere pînă astăzi au fost reale şi neîntrerupte. Avem acum mai bine de 100 de membri devotaţi şi activi; în cifre exacte: 132, din care 96 în Bucureşti, 28 în Cluj, 3 în Iaşi şi cîte unul în Rîmnicul Sărat, Roman, Alba Iulia şi Timişoara. Reuniunile noastre lunare se succed cu regularitate în prezenţa unui mare număr de participanţi, recrutaţi în primul rînd dintre membrii fondatori, cărora li s-a adăugat treptat un număr crescînd de cercetători tineri şi de studenţi. În sfîrşit, cum ştim cu toţii, *Studiile Clasice* apar din 1959 cu o punctualitate pe care ne-ar putea-o invidia numeroase organe ale unor instituţii mai vechi şi mai puternice decît modesta noastră înjghebare. Deşi n-am cultivat niciînd statistica pentru statistică, însemnez cu satisfacţie faptul că primele patru volume totalizează 1625 de pagini şi că, în afara secţiunii principale, în cuprinsul căreia au văzut lumina 94 de studii şi comunicări, numeroase alte rubrici au adăpostit contribuţii interesante şi variate, de la nelipsitele « note şi discuţii » pînă la cronica anuală a vieţii Societăţii.

Tot în legătură cu *Studiile Clasice*, nu pot să nu reamintesc împrejurarea că publicarea vol. II ne-a dat prilejul să omagiem pe preşedintele nostru, acad. Al. Graur, la împlinirea vîrstei

www.cimec.ro

de 60 ani, şi că în vol. III, apărut în 1961, ne-am îndeplinit într-un timp record îndatorirea de a edita *Actele* Conferinţei de Studii clasice organizate în toamna 1960 la Eforie, în strînsă colaborare cu Institutul de Arheologie al Academiei R.P.R.

De bună seamă, asemenea realizări n-ar fi fost posibile fără sprijinul puternic şi continuu al Academiei R.P.R., de aceea nu mă îndoiesc că sînt în asentimentul Dvs. al tuturor exprimînd Prezidiului Academiei, în primul rînd, şi Editurii Academiei R.P.R., în al doilea rînd, mulţumirile noastre călduroase pentru ajutorul moral şi material acordat Societăţii de studii clasice de-a lungul primilor ei ani de existenţă.

Mulţumirile noastre se îndreaptă de asemenea către Ministerul Învăţămîntului (pînă de curînd Ministerul Învăţămîntului şi al Culturii), care de mai multă vreme ne ajută să plătim în valută străină cotizaţia anuală Federaţiei Internaţionale a Asociaţiilor de Studii clasice şi care în anul curent ne-a acordat o subvenţie, despre a cărei întrebuinţare va fi vorba mai departe.

Înainte de a ajunge la partea din raportul meu închinată activităţii Comitetului în exerciţiul încheiat astăzi, aş vrea să zăbovesc, cu voia Dvs., asupra unui alt aspect al progreselor realizate de Societatea noastră în anii scurşi de la întemeiere. Mă gîndesc la relaţiile întreţinute, pe de o parte, cu Federaţia tutelară — FIEC-ul abia amintit — din care facem parte din 1958 şi la ale cărei adunări generale din 1959 şi 1961 am fost reprezentaţi după cuviinţă; pe de alta, cu societăţile de studii clasice din ţările socialiste, membre ale Comitetului EIRENE întemeiat la Praga în 1957. Nimeni dintre Dvs. nu ignoră faptul că e meritul Comitetului EIRENE de a fi preconizat şi patronat întîlnirile periodice dintre specialiştii studiilor clasice din URSS şi ţările de democraţie populară, conferinţele devenite acum tradiţionale şi care — de la Liblice la Plovdiv, trecînd prin Budapesta, Erfurt, Varşovia şi Eforie — ne-au dat prilejul să cunoaştem pe rînd ospitalitatea atîtor ţări prietene.

Şi acum, după consideraţiile generale inspirate de realizările primelor cinci exerciţii încheiate, să ne oprim atenţia asupra activităţii desfăşurate în anul academic 1961/1962, la care se referă în special raportul meu şi în legătură cu care veţi avea să vă spuneţi cuvîntul. Şi în acest caz, îmi propun să vă întreţin în primul rînd despre viaţa internă a Societăţii, apoi despre activitatea noastră pe plan internaţional, pentru a încheia cu unele perspective de viitor.

Obişnuiţii şedinţelor noastre de lucru au fost în situaţia de a constata o ameliorare în modul de desfăşurare a acestor reuniuni. Sala încăpătoare şi plăcută în care ne găsim astăzi, pentru folosirea căreia trebuie să mulţumim o dată mai mult acad. A. Oţetea, directorul Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., ne-a văzut adunîndu-ne cu regularitate din noiembrie pînă în iunie — ba, într-o şedinţă extraordinară, chiar în septembrie, pentru a asculta un oaspete bulgar, pe profesorul Mihail Andreev din Sofia. Sînt convins că aţi apreciat cu toţii interesul şi varietatea comunicărilor prezentate — în ordine cronologică — de tovarăşa Adelina Piatkowski şi de tovarăşii I. Fischer, M. Jacotă, acad. Tudor Vianu, N. Lascu, Valentin Georgescu, Radu Vulpe şi N. Barbu. E meritul secretarului nostru adjunct, tov. I. Fischer, de a fi întocmit mai întîi acest program copios, apoi de a fi vegheat cu străşnicie ca îndeplinirea lui să nu cunoască abateri. Tot tov. Fischer îi datorăm perfecţionarea vechiului sistem de convocare, prin invitaţiile scrise pe care le primim cu regularitate nu numai noi, cei din Bucureşti, dar şi tovarăşii noştri din provincie, dintre care unii, ca tov. D. Crăciun, fac sacrificiul de a se deplasa în Capitală ori de cîte ori se anunţă vreo şedinţă. În aceeaşi ordine de idei, notez cu satisfacţie împrejurarea că, din cei opt vorbitori pe care i-am ascultat, doi veneau din Iaşi şi Cluj — tovarăşii Jacotă şi Lascu. O veche dorinţă a noastră, aceea de a întări colaborarea cu celelalte centre universitare din R.P.R., căpăta astfel un început de realizare, precedent pe care l-am dori din toată inima repetat şi multiplicat în programele noastre viitoare.

www.cimec.ro

Cum am mai spus-o înainte, în treacăt, anul 1962 a văzut împlinindu-se o nădejde a noastră mai veche, prin acordarea de către Ministerul Învăţămîntului a unei subvenţii. Aceasta, adăugată la modestele noastre fonduri strînse din cotizaţii, ne va permite, nădăjduim, să ne organizăm în cel mai scurt timp un sediu permanent şi un aparat redacţional a cărui lipsă se făcea simţită mai ales în perioadele de pregătire a succesivelor volume din *Studii Clasice*. Un prim pas în această direcţie s-a făcut prin angajarea în calitate de secretară tehnică — cu jumătate de normă — a tovarăşei Elisabeta Poghirc.

În acel sector al activităţii noastre ştiinţifice care se concretizează în publicaţii, membrii şi Biroul Societăţii de studii clasice au depus în cursul anului încheiat sforţări ce se cuvin subliniate. În primul rînd, e vorba de alcătuirea şi tipărirea într-un timp extrem de scurt a vol. IV din *Studii Clasice*, prezentat participanţilor la Conferinţa de la Plovdiv. În vederea aceluiaşi eveniment, o bună parte din participanţii romîni la Conferinţă, toţi membri ai asociaţiei noastre, au redactat şi prezentat mai mult de 20 de comunicări, ce urmează a fi tipărite în *Actele* Conferinţei. În sfîrşit, tot în previziunea unei manifestări internaţionale, Conferinţa de la Moscova din iunie 1963, ne-am grăbit să pregătim pentru tipar vol. V din publicaţia noastră, care înmănunchează un destul de mare număr de contribuţii şi care a şi fost predat Editurii Academiei R.P.R. Despre importanţa ştiinţifică a acestor felurite publicaţii, nu e locul să vorbesc: o vor face desigur alţii, în scris, o puteţi face şi Dvs, în cursul discuţiei la acest raport. În ce mă priveşte, consemnez aci rezultatul acestor silinţe pentru a mulţumi acelor tovarăşi care nu şi-au precupeţit ajutorul Comitetului, în general, şi redactorilor responsabili, în chip special.

Capitolul publicaţiilor ne readuce pe nesimţite la problema afirmării ştiinţei romîneşti a Antichităţii pe plan internaţional, şi deci la raporturile pe care — încă de la întemeiere — Societatea noastră le întreţine şi le consolidează cu asociaţii similare străine în cadrul Comitetului EIRENE şi al Federaţiei internaţionale a asociaţiilor de studii clasice. În anul încheiat, aceste legături s-au manifestat în două feluri: prin participarea, cu titlu personal, a unora din membrii Societăţii la conferinţe şi congrese de specialitate din Europa ori America; prin ajutorul masiv dat prietenilor noştri bulgari la buna desfăşurare a Conferinţei de la Plovdiv.

În prima categorie se rînduiesc prezenţa preşedintelui nostru la Congresul internaţional de lingvistică de la Cambridge Mass., a tov. C. Poghirc la Conferinţa istoricilor Antichităţii din RDG, organizată în septembrie la Stralsund, a acad. C. Daicoviciu şi a celui ce vă vorbeşte la Congresul al IV-lea de epigrafie greacă şi latină întrunit de curînd la Viena. În toate aceste împrejurări, comunicările prezentate şi contactele stabilite cu lingvişti, filologi şi istorici de cele mai felurite neamuri au contribuit, sînt convins, la bunul nume al ţării şi, într-o oarecare măsură, la « popularizarea » Societăţii de Studii clasice printre confraţii de specialitate. Cît priveşte participarea noastră spectaculară la Conferinţa de la Plovdiv, împrejurările în care s-a produs şi bunele ei rezultate în toate privinţele sînt prea cunoscute pentru a mai fi nevoie să mă opresc asupra lor. Numai o precizare aş vrea să fac în această privinţă, şi anume că în măsura în care sprijinul Societăţii a fost decisiv pentru organizarea excursiei care a permis atîtor tovarăşi să ia parte la interesanta manifestare din ţara vecină, în aceeaşi măsură atenţia stăruitoare a Comitetului viitor va trebui să se îndrepte spre organizarea unei excursii similare cu prilejul Conferinţei din 1963 de la Moscova.

Trebuie într-adevăr să amintesc că — potrivit unei hotărîri a Comitetului EIRENE luată chiar la Plovdiv şi dînd urmare unei invitaţii din partea Academiei de Ştiinţe a URSS — viitoarea Conferinţă de studii clasice a specialiştilor din ţările socialiste urmează să se ţină în URSS — la Moscova, după toate probabilităţile, — la o dată ce n-a fost definitiv stabilită, oricum spre începutul verii. În liniile-i mari, tematica întîlnirii a fost fixată — despre ea s-a mai vorbit în şedinţele noastre şi nu e cazul să revenim. Important e ca problema reprezentării Societăţii

www.cimec.ro

noastre la Conferință să ne preocupe de pe acum și ca — în măsura în care fiecare își propune să ia parte la lucrări — să se gîndească la pregătirea unei comunicări potrivite. Comitetul pe care-l veți alege astăzi va avea să înscrie această problemă printre preocupările sale de căpetenie. Noi, oricum, îi vom fi înlesnit sarcina prin pregătirea unui volum de *Studii* despre care am apucat să spun că a și fost predat Editurii și care urmează să apară cel mai tîrziu în luna mai a anului viitor. Ca la Plovdiv, nu vom merge deci la Moscova cu mîna goală, și aceasta e fără îndoială un motiv de satisfacție pentru Comitetul al cărui mandat expiră, ca și pentru cel ce-i va lua locul.

Despre alte planuri de viitor, cum ar fi sporirea numărului publicațiilor noastre prin editarea unei colecții de lucrări monografice paralelă cu *Studiile* periodice, ar fi prematur să vorbim. Problema ne-a preocupat, unele demersuri în această direcție au și fost făcute, dar rezultatele de pînă acum nu ne îndreptățesc să vorbim de ele cu un minimum de certitudine. Cei ce ne vor lua locul vor avea de adăugat în această privință efortul lor la efortul nostru. Pînă atunci, mulțumindu-vă o dată mai mult pentru încrederea arătată, Comitetul în numele căruia vorbesc își depune acum mandatul și, la capătul discuției ce trebuie să urmeze și pe care o dorim cît mai amplă, vă roagă să-i acordați cuvenita descărcare ».

2. Raportul asupra gestiunii financiare, prezentat de Tr. Costa:

« La începutul anului școlar 1961—1962, Societatea de studii clasice avea, reportată din anul precedent, suma de 1 100 (una mie una sută) lei. În anul școlar 1961—1962 s-au încasat din cotizații lei 1 285 (una mie două sute optzeci și cinci). S-au cheltuit cu acte justificative (materiale, corespondență) 679,80 lei (șase sute șaptezeci și nouă lei și optzeci de bani). Au rămas deci 1 705,20 lei (una mie șaptesute cinci lei și douăzeci de bani) ».

3. Raportul comisiei de cenzori, prezentat de prof. N. I. Barbu:

« Comisia de cenzori aprobă prezentul raport ».

4. Discuții. Iau parte la discutarea rapoartelor tovarășii: D. Marmeliuc, H. Mihăescu, Em. Popescu, C. Poghirc, Tr. Lăzărescu.

H. Mihăescu propune extinderea schimbului de publicații cu « Studii Clasice ».

C. Poghirc atrage atenția asupra unor dificultăți întîmpinate de redacția publicației amintite.

În numele biroului răspund prof. D. M. Pippidi și acad. Al. Graur.

5. Se supune apoi votului Adunării **descărcarea de gestiune.** Aceasta este acordată cu unanimitate de voturi.

6. Alegerea biroului pentru anul 1962—1963. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu, compus din prof. D. Marmeliuc, președinte, Prof. R. Vulpe și N. Niculiță, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcția de președinte: acad. Al. Graur (propus de prof. N. I. Ștefănescu și H. Mihăescu).

Pentru funcția de vice-președinte: acad. C. Daicoviciu (propus de prof. D. M. Pippidi), acad. Em. Condurachi (propus de prof. N. I. Ștefănescu), prof. Gh. Guțu (propus de prof. R. Vulpe și N. I. Ștefănescu), prof. C. Drăgulescu (propus de H. Mihăescu), prof. N. Niculiță (propus de Tr. Lăzărescu). Prof. N. Niculiță nu acceptă să candideze.

Pentru funcția de secretar: prof. D. M. Pippidi (propus de prof. D. Crăciun).

Pentru funcția de secretar adjunct: I. Fischer (propus de prof. D. M. Pippidi).

Pentru funcția de casier: Tr. Costa (propus de prof. N. I. Barbu).

Au fost aleși:

www.cimec.ro

Președinte: acad. AL. GRAUR (cu unanimitate de voturi).

Vice-președinți: acad. C. DAICOVICIU (cu majoritate de voturi), acad. EM. CONDURACHI (cu unanimitate de voturi), prof. GH. GUȚU (cu majoritate de voturi).

Secretar: prof. D. M. PIPPIDI (cu unanimitate de voturi).

Secretar adjunct: I. FISCHER (cu majoritate de voturi).

Casier: TR. COSTA (cu unanimitate de voturi).

Se trece apoi la **alegerea comisiei de cenzori.** S-au făcut următoarele propuneri:

Ca membri: Prof. N. I. BARBU (propus de prof. N. NICULIȚĂ), C. POGHIRC (propus de prof. N. I. ȘTEFĂNESCU).

Ca membri supleanți: prof. C. DRĂGULESCU (propus de M. MARINESCU-HIMU), prof. TR. LĂZĂRESCU (propus de EM. POPESCU), prof. N. I. ȘTEFĂNESCU (propus de prof. N. I. BARBU); TR. LĂZĂRESCU nu acceptă să candideze.

Au fost aleși:

Cenzori: Prof. N. I. BARBU (cu unanimitate de voturi), C. POGHIRC (cu unanimitate de voturi).

Cenzori supleanți: prof. C. DRĂGULESCU (cu unanimitate de voturi), prof. N. I. ȘTEFĂNESCU (cu unanimitate de voturi).

În numele celor aleși, acad. AL. GRAUR mulțumește pentru încrederea acordată; prof. C. DRĂGULESCU se angajează să sprijine legătura dintre Societate și corpul didactic al învățământului mediu.

7. Diverse. Acad. AL. GRAUR dă informații asupra publicației « Eirene ».

Prof. D. M. PIPPIDI dă citire unei propuneri a unor membri clujeni ai Societății de a se constitui o filială la Cluj; filiala ar avea de pe acum 28 de membri. Pusă la vot, propunerea este acceptată în unanimitate. Acad. AL. GRAUR propune ca o ședință de comunicări a Societății să fie organizată la Cluj.

Ședința se ridică la ora 19[45].

www.cimec.ro

www.cimec.ro

INDICE GENERAL AL VOLUMELOR I—V

INDICE DE MATERII

GENERALITĂŢI

BIBLIOGRAFIE clasică românească: 1947—1957 I 229—245; 1958—1959 II 413—430; 1960 III 449—461; 1961 IV 367—379; 1962 V 375—386; ~ lucrărilor acad. Al. Graur II 11—30

BIBLIOTHECA TEUBNERIANA I 252—253

CONFERINŢE, CONGRESE de studii clasice: Eforie (1960) III 7—18, Plovdiv (1962) V 335 s; de istorie antică: Stralsund (1962) V 337 s; de epigrafie greacă şi latină: Viena (1962) V 339 s

STUDII CLASICE istoric III 488—490; reviste noi III 445—448, IV 411 s, V 438—440; rolul ~ III 435—443

SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII în Romînia II 373—376; IV 341—347; V 333—334

TRADUCERI problema ~ II 403—411; ~ româneşti: Aristofan V 363—374; Iliada V 269—285; ruseşti: Homer IV 359—362

LINGVISTICĂ

ACCENT grec V 393—396; trac III 35

ADJECTIV latin (raport cu genitivul) II 65—67

ALBANEZA raporturi cu daca II 39—58; III 23—27, 33—37, 479 s; cu romîna II 57; III 25—27; fonetică ~ II 56; III 24—26, 33—37

ARMEANA raporturi cu frigiana II 57 s

ASPECT VERBAL v. *factitiv, iterativ*

AORIST SIGMATIC (tematic) grec IV 19—28, 31

BALCANICE, LIMBI: origine, raporturi III 23—27, 479 s

CANTITATEA vocalelor (limbi italice) IV 14 ss

CAZ general (latina vulg.) III 144 s; sincretismul ~ (latină şi greacă) I 181—190

CERAMICĂ onomatologia ~ greacă IV 35—48

COMEDIA limba ~ latine V 443

COMPLETIVE v. *propoziţii*

CONDIŢIONALE v. *propoziţii*

CONJUNCTIV, CONJUNCŢIE v. *propoziţii completive*

CUVÎNTUL analiza ~ (la epicurei) II 180 ss

DACO-MOESIANA raporturi cu traca şi frigiana II 39—58; cu albaneza II 56 s; III 23—27, 479 s; fonetica II 47—49; III 24—26; glose II 48; onomastică II 47; toponimie II 49

DECLINARE v. *caz*

DETERMINATIVE v. *ideograme*

DIMINUTIVE (greceşti) IV 43 s

ETIMOLOGIE, principii II 39 ss; III 20 s, 478—480

EUFEMISM V 124 ss v. şi *indice de cuvinte, glose, onomastică, toponimie*

FACTITIV IV 29—34

FONEME şi grafeme III 29 ss; IV 7 ss v. şi *consoane, fonologie, vocale*

www.cimec.ro

FONETICĂ albaneză II 56; III 24—26, 33—37; bulgară (ъ < tracă) III 33—37; dacă II 47—49; III 24—26; frigiană II 53—55; greacă III 29—32, 143; V 393—396; indo-europeană II 31—37; latină (vulg.) III 143 s; română (ă < tracă) III 33—37; tracă II 50—52; III 33—37; v. şi *accent, cantitate, consoane, fonologie, vocale*

FONOLOGIE istoric II 318; ~ limbilor dispărute IV 5—17; inventar fonologic IV 8 ss; greacă (vocale) III 29—32; latină II 85—93; ~ şi scrierea IV 7 ss; III 33—37

FRIGIANĂ raporturi cu armeana II 57 s; cu daca şi traca II 39—58; fonetică II 53—55; glose II 54; onomastică II 46

GLOSE v. *dacă, frigiană, tracă*

GRAFEME raport cu fonemele III 29 ss

GRAFIE dublă III 33 s, IV 12 s

GREACA I 181—189, 207—215; II 59—64, 69—72, 77—84, 151—187, 303—307, 431—434, 443 s; III 29—32; IV 19—48, 315—331, 393 s; V 93—110, 393—396, 399 s; istoria limbii IV 383—386

IDEOGRAME şi DETERMINATIVE în linearul B II 303—305

INDICATIV v. *propoziţii condiţionale*

INSCRIPŢII limba ~ latine (Dacia, Scythia Minor) III 143—146

ITALICE, LIMBI: fonologie IV 5—17

ITERATIV (latină) V 7—11

LATINA I 181—189, 191—195; II 65—67, 85—93, 159—170, 279—290, 317—330; III 305—311; IV 333—339; V 7—11, 111—135, 396—399; ~ vulgară II 331—336; III 143—146; gramatică istorică ~ IV 386 s

LIMBA ÎN CONCEPŢIA ANTICĂ: caracter convenţional (θέσει) V 96 s, social II 179; ~ şi gîndire IV 381—383; mijloc de comunicare V 94 s; originea ~ II 177 s

MACEDONISME la Euripide IV 315—318

MICENIANA I 207—215; II 59—64, 303—305, 431—434; V 399 s

« MORMÎNT » terminologia latină V 111—135

ONOMASTICA greacă în romîneşte V 364; v. şi: *dacă, frigiană, tracă*

ONOMATOLOGIE v. *ceramică*

ORTOGRAFIE ionic atică III 29—32

OSCA (vocale) IV 9 ss, 15 s

OSCILAŢII fonetice v. *variaţii*; ~ grafice: trac *a/e* III 33—37; lat. *u/i* = gr. υ III 143

PĂRŢI DE VORBIRE la Aristotel II 77—84; V 97—108

PREFIXE VERBALE GRECEŞTI I 184 ss; V 396; v. şi *indice de cuvinte*

PREPOZIŢIA I 184 ss

PROPOZIŢII completive, cu conjunctiv, fără conjuncţie (lat. vulg. şi romanice) II 331—336; condiţionale, la indicativ (gr., lat., rom.) II 159—170

ROMANICE, limbi II 326—328, 334 s

ROMÎNA *ă* < tracă III 33—37; nume proprii greceşti redate în ~ V 364; sintaxă II 159—170, 335; substrat II 57; III 19—27, 479 s; suf. *-atic* II 327 s

SCRIEREA egipteană II 303 s; miceniană I 207—215; II 303—305; sumero-akkadiană II 304; ~ şi fonologia IV 7 ss; v. şi *determinative, grafie, ideograme, ortografie, oscilaţii*

SEMANTICĂ v. *eufemism, domina, ordo*

SINCRETISM v. *caz*

SINTAXA verbului latin V 396—398; v. şi *caz, propoziţii*

SUBSTRAT v. *romîna*

SUFIXE diminutive gr. IV 43 s; factitive IV 29—34; iterative V 7—11; peiorative II 321—330; v. şi *indice de cuvinte*

TEORII LINGVISTICE ANTICE v. *Aristotel, Epicur, Ovidiu, Priscian*

TOPONIMIE II 40, III 478—480; v. şi *dacă, tracă*

TRACA fonetică II 50—52, III 33—37; glose II 50 s; onomastică II 45 s, III 252 ss; raporturi cu daca şi frigiana II 39—58; toponimie II 51 s

VARIAŢII de consoane i—e. II 31—36; ~ de vocale i—e. II 36 s

VENETA: inscripţii III 476—478

www.cimec.ro

VERB flexiune (în lat. vulg.) III 145; v. şi *aorist, factitiv, iterativ, sintaxă*
VOCABULAR grec în limbile europene II 69—72
VOCALE greceşti III 29—32, 143; italice IV 9—17; latine II 85—93; lat. vulg. III 143 s

LITERATURĂ

ALEXANDRIN arta ~, canoane III 320
ANTISTROFĂ v. *strofă*
ASIANISM şi MANIERISM V 341—349; ~ şi *aticism* V 342
ATICISM v. *asianism*
CANOANE v. *alexandrin*
CERCURI LITERARE SUB NERO IV 232 ss
COMEDIE teoria aristotelică I 197—206; ~ latină veche II 145—150, limba ~ V 443
CORURI CICLICE I 58 ss
DIGRESIUNE Horaţiu despre ~ V 267
DITIRAMB I 64
DRAMA ARHAICĂ v. *tragedia*
EPODĂ v. *strofă*
EPOPEE mitologie — istorie în ~ V 266 s; trecutul în viitor în ~ III 281 ss
EXCERPTA VALESIANA V 390 s
HISTORIA AUGUSTA V 249—258
IMNURI I 58 ss
MANIERISM v. *asianism*
MIMESIS III 317—322; ~ şi phantasia V 343
MISTERII I 32 ss
NARAŢIUNEA la Plaut IV 177—187; ~ în epopee la pers. I III 281 s
NOUL TESTAMENT II 151—156
ORACOLE sibiline III 292 ss; poezia ~ III 282
ORHESTIC v. *recitare*
PEAN I 59
PERIODIZAREA literaturii latine V 417 s; v. şi *renaştere*
PERSONAJ anonim la Homer IV 71—78; colectiv IV 73
PHANTASIA v. *mimesis*
POETICA aristotelică I 197—206; termenii ~ III 317—336
POEZIE, origini III 482—484
POVESTIRE v. *naraţiune*
PROCESIUNI I 54—58
REALISM ANTIC IV 353—357
RECITARE ORHESTICĂ I 31—75
RENAŞTEREA periodizare V 347 s
RETORICA (aristotelică) II 79 s
RITM I 35 s, 40, 45, 48 ss, 54, 56, 58 ss; psihologia ~ I 54—58
SUGESTIE arta ~ la Tacit III 361—368
STILUL lui Iuvenal III 345—353; ~ poeziei oracolelor III 282 s; Seneca despre ~ II 247—255
STROFĂ, antistrofă, epodă, I 61 ss
TRAGEDIA GREACĂ I 31—75; genuri premergătoare I 32 ss, 54—65; originea ~ I 67—70; v. şi *recitare, ritmuri*

FILOZOFIE — ŞTIINŢĂ

CONCEPTUL II 115—120
« CONCORDIA » V 84—88
EDUCAŢIE v. *Paideia*
EGALITATEA NATURALĂ I 87; V 69—90; v. şi « *concordia* »
ETICA şi existenţa socială IV 90 s; ~ şi politica II 112—115
EUDAIMONIA IV 110 s
EXPERIENŢĂ v. *Raţionament*
φύσις v. νόμος
GNOME II 127—143
GNOSEOLOGIE la epicurei II 171—187
GREŞEALA VOLUNTARĂ v. *necesitate*
LIBERTATE v. *necesitate*
MEDICINĂ analogia I 25; creier, funcţii V 47 s; criza bolii V 50; etiologia I 17—30; medicamente II 288; prognostic V 45; şcoala din Cos V 43 s; terminologie II 279—290; v. şi *Celsus, Hippocrate*
NECESITATE şi libertate: greşeala voluntară IV 79—92; ~ divină I 23
νόμος-φύσις (opoziţie) II 106; V 71—75
ONTOLOGIA II 108—112
PAIDEIA IV 402—405 aristotelică IV 118 ss; stoică V 418 s; educaţia fizică IV 95—124
RAŢIONAMENT şi EXPERIENŢĂ V 46
SOFIŞTI apariţia ~ V 70; ~ despre egalitatea naturală I 87; V 69—91

www.cimec.ro

RELIGIE — MITOLOGIE

AFRODITA IV 130—134
CAVALERUL TRAC V 292, 303; "Ηρως Δωσαηνός V 292
CERES FRUGIFERA V 293
CREŞTINISM primitiv (după Engels) III 99—106; la Salona IV 301—313; Lucian şi ~ III 377—383
CULTE iniţiatice la Eleusis şi Delfi I 65; ~ orientale în imperiul roman V 351—353; ~ din Istros IV 125—142; ~ din Samothrace V 400 s
DEDAL I 222—224
DEMETER la Istros IV 128 ss; la Tomis IV 284—290
Διονύσια τὰ ξενικά V 316
DIONYSOS v. *Liber* şi *Sabazios*
DIOSCURII la Istros IV 140 ss
HERCULES IV 308 s
HEROS v. *Cavalerul trac*
LIBER PATER V 304
MORMINTE denumiri în latină V 111—135; ~ în Dobrogea III 75—81, 203—225
MUZELE la Istros IV 134 s
NIKE la Istros IV 136
PANCRATES la Istros IV 136 s
PLUTON la Tomis 281—290
POSEIDON HELICONIOS IV 126
PROMETEU III 385—393
PROSERPINA la Tomis IV 281—290
SABAZIOS II 52
SEIRENES IV 319—331
SIBYLLA III 292 ss
Θεὸς ὕψιστος V 302; ~ μέγας IV 137 s; θεοὶ μεγάλοι ἐν Σαμοθράκῃ IV 139
TRIADA ELEUSINĂ la Tomis IV 281—290
TRIMUSIAT(IS) divinitate venetă V 420
TRITONES ministri ad ~ IV 301—313
ZEUS POLIEUS III 64 s; IV 126 s

ISTORIE

AGRICULTURA la Columella I 91—103; ~ la Homer V 13—41; ~ în Italia veche III 495
ALUMNI II 293 ss
ARISTOCRAŢIA TRACĂ, favorabilă romanilor III 108 ss
ARMATA la Tacit IV 247—259; v. şi *cohors*, *legio*, *militar*, *veterani*
CAMPANII Traian în Moesia Inferior V 233 s
CETĂŢENIE ROMANĂ la Callatis IV 278; ~ la traci III 107—116
CIVILIZAŢIE ROMANĂ III 493 ss
COALIŢIE Decebal cu burii V 223—247, cu triburile nordice V 232 s
COHORS I Hispanorum ueterana quingenaria equitata II 337—341
COLONIA LIBERA III 113
COLONIZĂRI Histria IV 49—69; Olbia IV 67 ss; în Tracia înainte de Traian III 111 s
COMUNITATE pontică IV 291—300;
EFEBIA IV 121 s
ETNOGENEZA popoarelor balcanice III 23—27
EUNUCI V 255 s
GENTILICIA romane la traci III 108 ss
GYMNASION, gymnopaedia I 59, IV 121 s
χώρα v. *teritoriu*
κοινόν v. *comunitate*
INVAZIE celtică în Balcani II 189—201
LEGIO II Herculia V 306
LIBERŢI la Roma: în războaiele civile IV 189—209; la Tacit IV 257 s
LIMES roman în Bulgaria III 241—249; v. şi *teritoriu*
MILITAR arta ~ tracă III 39—47; soldaţi traci în armata romană III 258 s
ORIENT grecii şi ~ II 434—437
PANNONIA în istoriografie III 127—130
PONTARH IV 297—299
POPULARES IV 189 ss
PRAEFECTI GENTIUM (Africa) III 169
PRINCIPES GENTIUM III 170 s
PROPRIETATE forme de ~ (Grecia arhaică) V 13—20; relaţii de ~ (Micene) V 16 s, 421—424; ~ colectivă (Grecia arhaică) V 14 ss; v. şi *drept roman*
QUINQUENNALIS PERPETUUS IV 278 s
RĂSCOALE populare sub Iustinian III 429—433; ~ de sclavi (Roma sec. I î.e.n.) IV 189—209

www.cimec.ro

RĂZBOI I dacic V 223—247; ~ romane (N. Africii) III 171 ss; ~ civil (Roma sec. I î.e.n.) IV 189—209
REFORME Nero V 211—214; Polycrate din Samos I 9—16
ROMANIZARE Pannonia III 128; Tracia III 251 ss
SCLAVAGISM, sclavi la Athena V 80; la Euripide I 77—90; la Dion din Prusa III 369—375; în Egiptul roman III 147—162; în Iudeea IV 159; în Pannonia III 128; la Roma V 191—210, condiţia lor juridică V 194 ss, ~ în războaiele civile IV 189—209; la Tomis II 291—302; v. şi *alumni*, *uernae*
SOLDAŢI v. *militar*, *veteran*
SPORT la greci IV 95—124
STAT CELTO-TRAC II 192
TERITORIU tribal în Africa III 168 ss; ~ Histriei V 144 s
THEŢI V 19 s
θρεπτοί v. *alumni*
TRATAT Decebal cu Domiţian V 232; Histria cu Apollonia II 206 ss
TRIBURI în Africa de Nord III 163 ss; în Dacia V 232 s; la Tomis III 175—202
VERNAE III 147 ss
VETERANI traci III 110 ss
VIAŢA COTIDIANĂ sub Pericle IV 401 s

ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

ARTĂ Columna lui Traian V 225, 242 s; ~ provincială: edificiul cu mozaic (Tomis) III 227—240; medalioane funerare (Dacia) III 133—141; monumentul de la Adamklissi III 117—121, 123—126; V. 237 s, 430—437
CERAMICĂ autohtonă în Dobrogea III 70—72; în morminte dobrogene III 75—81; ~ greacă: onomatologie IV 35—48; la Histria IV 54—63; atică IV 58; corintiană IV 59 ss; ioniană IV 56 s; rodiană IV 54 s, 58
CULTURĂ MATERIALĂ dobrogeană autohtonă III 67—82: elemente de unitate III 70—72; influenţă greacă III 72—81; diferenţe locale III 68—70; ~ în nordul Mării Negre V 428; în Polonia: import roman IV 408—410
NECROPOLE la Tomis III 203—225
SĂPĂTURI Histria: cel mai vechi nivel IV 51—54; zona sacră V 160; Palmyra III 267—269; Samothrace V 400 s; Smyrna V 424—427; Tell Atrib III 265—267; Tomis III 203—226, 227—240

EPIGRAFIE — NUMISMATICĂ

ETALON: focean, lesbic, milesian I 12
INSCRIPŢII greceşti I 105—113; II 203—224, 359—361; III 55 s, 65, 95 s, 175—202; IV 125—142, 291—300, 394—397, 398 s; V 137—169, 289 ss, 300 ss, 315 ss, 319 ss, 401—403; ~ latineşti II 73—76, 291—302, 361—364; III 131; IV 275—279; V 293—296, 299 s, 305—310, 322, 403—406; ~ miceniene I 207—215; II 431—434; IV 393 s, V 399 s; ~ venete III 476—478
MONEDA dacă de aur III 89—92 (staterul ΚΟΣΩΝ); ~ histriană în Scythia Minor III 84, în teritoriul nord pontic III 85; ~ pontice greceşti — răspîndire III 83—88
REFORMA MONETARĂ a lui Polycrate din Samos I 9—16
SISTEMUL PONDERAL EUBOIC I 10

DREPT ROMAN

PERIODIZARE V 191 ss, 444
LOCUL ~ în studiile clasice V 446
ACTE *nomine proprio* (sclavi) V 199 s
ADULTER v. *lex Iulia*
AGER PUBLICUS I 122 ss; 154 ss; ~ priuatus I 123 ss
ARENDA V 204
CREDITOR sclav V 202—203
DEBITOR sclav V 200—202
DUALISM v. *proprietate*

www.cimec.ro

Familia rustica V 203 s; ~ urbana V 195—203
Formalism v. *particularism*
Ivs *Quiritium* I 127—130; *priuatum* I 160—172
Lex *Iulia de adulteriis* V 165—180, 448; *Plaetoria* II 317
Libertate juridică V 209
Missio I 134 s
Nuncupatio I 145 s
Occupatio I 143—146
Particularism şi formalism I 125—127
Possessio, possessiones I 115—180
Proprietate relaţii de ~ : dualismul regimului de ~ I 122—125; *meum esse...* I 122—125; v. şi *possessio*
Revendicarea I 132 s
Revocabilitatea posesiei I 146
Sancţiunea juridică V 208
Sclavi condiţia lor juridică V 191—210
Sechestrul judiciar I 134
Sisteme judiciare I 126 s
Succesiunea V 19

www.cimec.ro

NUME PROPRII

1. AUTORI MODERNI

Aigrisse G. III 490—493
Albertario E. I 116 s, 120 s, 141
Albertini E. II 245; V 403—406
Albini U. IV 389 s
Alexandrescu P. II 434—437; IV 49—69; V 424—430
Alföldi A. III 127 ss
Alpatov M. V. V 348
Anderson J. K. V 424—427
Andreev M. V 165—180, 448
Aricescu A. III 67—82; V 315—318, 319—331
Aubonnet J. III 463—465
Auerbach E. IV 351—358

Babelon E. I 11, 13
Balmuş C. I 257 s
Banu I. II 99—125
Barbu N. I. I 181—190; II 159—170, 403—411, 438—439; III 345—353; V 259—268, 396—398, 442 s, 446
Barbu V. III 203—225
Bastide G. II 108 s
Bauer B. III 100 s
Baynes N. H. V 251
Beattie A. J. I 212
Becatti G. I 222 s
Bengtson H. V 406 s
Bennett E. L. II 62, 431—434
Bentley R. II 388
Benveniste E. II 65—67
Bérard V. IV 71
Bergler S. II 365—372
Beševliev V. III 251—263
Bieżuńska Małowist I. III 147—162
Bignone E. V 84
Blavatskaia T. V. IV 399—401
Blavatski V. D. V 428
Boardman J. V 424—427
Boeckh A. II 378
Bonfante G. I 116, 127 s; II 43
Bonnard A. IV 363 s
Bordenache G. I 217—224; IV 281—290
Bourgery A. II 262
Bozza Fr. I 120 s, 140, 150 s, 153, 164
Brandenstein A. I 217 s
Brandis Chr. A. II 194
Brătescu G. V 43—67
Brecht B. I 69
Brice W. V 399 s.
Brožek M. II 145—150
Brugmann K. I 181, 184
Buccheit V. II 442 s
Buck C. D. IV 16
Bulgăr Gh. I 225—228
Burian J. III 163—174

Calliergus Z. II 377
Camilar E. V 364 ss
Canarache V. III 227—240
Caragiale I. L. V 333 s
Cardinali Fr. I 139
Cahn H. A. I 14
Caster M. III 379 ss

www.cimec.ro

Chadwick J. I 207—215; II 59—64, 431 s
Chantraine P. I 42; II 69—72
Ciapessoni P. I 138 s
Cichorius C. V 224 s
Cizek E. II 257—277; III 355—360, 484 s, 487 s; IV 221—240, 407 s; V 211—222, 418—420
Coja M. IV 49
Comănescu S. III 123—126
Condurachi Em. I 9—16; IV 410; V 444—446
Cook, J. M. V 424—427
Cooper L. I 197—202, 205
Corbato C. I 221
Costa Tr. II 373—376; V 287 s, 447
Creţia P. II 309—316; III 369—375
Cumont Fr. V 351
Curtius E. R. V 346

Danoff Chr. II 207; III 39—47
Daux G. III 49—51
Degrassi A. II 73 s
Della Corte Fr. III 487 s
De Lotto E. V 420 s
Demetrescu F. II 321—330, 443 s
Dessau H. V 249
Dimitriu S. IV 49; V 424—427
Ditten H. III 474—476
Dow S. II 73 s
Duchemin J. III 482—484
Dumitrescu Vl. V 421—424
Dunbabin T. J. II 434—437

Edelstein F. IV 245—274
Egerman F. III 272 s
Eilers W. I 212 s
Eminescu M. II 373—376
Engels Fr. I 36, 85, 122; II 184, 299 s; III 201, 99—106; IV 98, 172; V 14 s, 38
Ernout A. II 73—76
Evans A. I 207; V 399 s

Ferguson W. S. II 196
Fink R. O. II 338, 340, 346 s
Finley M. I. V 408—410
Fischer I. I 191—196, 229—245; II 317—319, 413—430; III 29—32, 449—461, 476—478, 478—480; IV 5—17, 367—379; V 333 s, 375—386, 420 s, 443
Flacelière R. IV 401 s
Florescu F. B. III 117—121; V 430—437
Florian M. II 437 s
Floriani Squarciapino M. V 352
Fotino M. IV 341 s
Frenkian A. M. I 207—215, 252 s; II 303—307, 431 s, 432—434, 437 s; III 395—403, 468—470; IV 389 s, 393 s; V 387 s, 399 s, 437 s
Frost H. I 220
Fugariu F. IV 71—78

Gähwiler H. V 398 s
Georgescu Val. Al. I 115—180; IV 341—347; V 438—440, 444, 446, 448
Georgiev Vl. II 39—58; III 23—27, 478—480
Gercke A. II 248
Gerhard A. II 128
Gerov B. III 107—116
Ghica I. V 359 s
Goethe J. W. V 345
Gomperz Th. II 99
Gostar N. III 313—315; V 299—313
Grabar-Passek M. E. V 417 s
Grasberger L. IV 104
Graur Al. I 257 s; II 11—30; III 19—22; IV 241—243; V 7—11, 442, 447
Grégoire H. II 43; III 405 ss
Grimal P. III 493 s; IV 405—408
Grinţescu E. V 13—41
Grumach E. I 213 s
Gsell St. V 403—406
Guillemin A. II 247
Guiraud P. IV 350 s
Guţu Gh. II 247—255; IV 211—219

Habrich E. III 471—473
Halévy M. A. III 89—92
Haret S. V 360 s
Hartke W. V 252
Hausrath A. II 439 s
Henry P. III 468—470
Hermann L. II 243—246
Hetco M. II 442 s
Heyne Chr. G. II 378

www.cimec.ro

Hilgenfeld II 258
Hjelmslev L. IV 8
Hoerner K. V 345
Hock G. R. V 341
Horváth I. K. III 337—343
Hubert H. II 195
Hudiak M. M. V 429 s
Hunt A. S. II 337 ss
Huschke I 139

Iliescu M. II 331—336
Irmscher J. II 151—158; III 99—106, 474—476
Iwanow Th. III 93—98

Jacotă M. V 191—210, 443 s
Juret A. II 31—37; IV 381—383

Kaibel G. II 388
Karakulakov Vl. V. II 77—84; V 104
Kaser M. I 120 s, 140, 164
Kautsky K. III 104 s
Klingner Fr. II 441 s
Kober A. I 207
Kock Th. II 388
Körte A. II 128, 387—397
Kranz W. I 67
Kreissig H. IV 143—175
Kühne H. IV 189—209
Kumaniecki K. II 95—97, 225—241
Kurz K. IV 301—313
Kyminitis S. II 377

Lambrino M. IV 54
Lana I. III 484 s
Lascu N. III 305—311; V 181—189
Lehmann K. V 400 s
Lenin V. I. II 99 s, 172, 176, 183; IV 86, 98; V 84, 193
Leschi L. V 403—406
Levi A. I 140
Löfstedt E. II 65 s
Losev A. F. III 480—482
Lotze D. V 410—413
Lupaş L. V 111—135, 396
Luria S. I 211

Maass E. III 396
Majevski K. IV 408—410
Marastoni A. IV 391 s
Marchesi C. IV 364 s
Marinescu-Himu M. II 365—372, 399—402, 443 s; III 471—473; IV 359—362, 411 s; V 355—361
Marmeliuc D. V 269—285
Marrou H.-I. IV 402—405
Martha C. I 191
Martin J. III 465—467
Marx K. I 36, 85, 122; II 107, 177, 299; III 283, 317, 393; IV 98; V 14 s, 38
Meillet A. I 45, 47
Meineke A. II 127 ss, 388 s
Meyer W. II 128
Michałowski K. III 265—269
Mihăescu H. I 91—103; IV 392 s; V 364 ss, 398 s, 443
Mihăilescu St. C. V 360
Milne J. G. I 14
Mitrea B. III 83—86
Momigliano A. III 488—490
Mommsen Tycho II 378
Moreau J. V 390 s
Murnu G. I 255 s; V 269—285
Musiolek P. IV 95—124
Myres S. V 399 s

Nasta M. I 31—75; II 377—386; III 317—336, 490—493; V 363—374, 408—410, 442, 445
Naum Th. I 255 s
Nedoşivin V. G. III 317
Nichita M. II 441 s; IV 405—407, V 443
Nicholls R. V. V 424—427
Niebuhr B. G. I 119 s, 139
Niedermann M. II 85
Nietzsche Fr. III 396
Niese B. II 194
Nilsson M. P. I 38
Norberg D. IV 392 s
Norden E. V 342

Oliva P. III 127—130
Ollier Fr. IV 390—391

Pallottino M. I 218 s, 220
Panofsky E. V 342

www.cimec.ro

Pârvan V. I 106, 110; II 362; III 201; V 227
Pédech P. V 388–390
Peek W. IV 394–397
Pellegrini G. B. III 476 ss
Pepe L. V 419 s
Pernice G. V 396
Peruzzi E. IV 393 s
Perpessicius P. P. II 374
Petre Z. V 69–91, 391–393
Petrovski F. A. V 417 s
Pflaum H. G. V 403–406
Piatkowski A. II 189–201; III 473 s, 482–484; IV 79–93, 388 s, 410; V 13–41, 413–415
Pickard-Cambridge W. I 65
Pippidi D. M. I 197–206; II 203–224; III 53–66, 445–448, 463–465, 486 s, 488–490, 493 s, 495 s, 501 s; IV 125–142, 291–300, 363–365, 390 s, 398 s, 401 s, 408–410; V 137–169, 335 s, 339 s, 351–353, 388–391, 401–403, 406 s, 410–413, 427 s, 449–452
Pire G. V 418 s
Pisani V. IV 383–386
Poenaru-Bordea Gh. V 289–297
Poghirc C. III 33–37, 495; IV 315–318, 386 s, 399–401; V 337 s, 393–396, 417 s, 442
Pohlenz M. II 81
Popescu Em II 203–224; IV 394–397, 402–405
Popescu S. IV 29–34
Pouilloux J. IV 398 s
Protase D. I 77–90; III 133–141
Puech A. II 380

Radermacher L. II 442 s
Rădulescu A. IV 275–279
Ranovici A. B. IV 158
Riccobono S. I 116 s
Ridgeway W. I 65
Robert L. V 401–403
Ronconi A. V 396–398
Rudorff A. Fr. I 139
Russu I. I. II 40 s, 42, 359–364; IV 319–331; V 403–406, 430–437
Rusu L. V 415 s
Safarewicz J. II 85–93
Salač A. III 501 s
Săndulescu C. I 17–30; II 280–290; III 480–482; IV 35–48
Sandys J. II 380
Savigny Fr. C. I 116
Schachermeyr Fr. V 421–424
Schliemann H. III 495 s
Schmidt E. II 377
Schmidt E. G. III 413–420
Schmidt W. I 56
Schroeder O. II 379
Schubart W. III 150, 152, 154
Schulten A. I 220
Schwyzer H. R. III 468–470
Sergheenko K. E. III 495
Shakespeare W. V 348
Skrjinskaia E. B. V 391–393
Snell B. II 379, 382 s, 385, IV 388 s
Sobolevski S. I. V 417 s
Soyter G. III 473 s
Sprengel K. V 59
Stati S. III 143–146; IV 383–386
Ştefănescu N. I. II 127–143, 387–397
Stella L. A. I 218 s
Stern H. V 252 s
Stoian I. I 105–113; II 291–302; III 175–202
Stoianovici L. III 385–393; IV 333–339
Stoll H. A. V 427 s
Stolz Fr. V 10
Sycutris I. II 399–402
Syme R. II 345 ss, 348; III 131

Tanaşoca N. Ş. IV 177–187, V 415 s
Tarn W. W. II 195
Thomson G. V 15 s, 38
Tocilescu Gr. III 119 s
Trencsényi-Waldapfel I. III 281–304
Treu K. III 421–427
Tronski I. M. I 79; IV 386 s, V 393–396
Turyn A. II 380, 385

Usener H. III 396
Utcenko S. L. III 271–279
Uxkull-Gyllenband W. III 150, 153 s

Valesius H. V 390
Vanţ-Ştef F. II 171–185, 443 s, IV 19–28; V 93–110

www.cimec.ro

Varcl L. III 377—383
Velkov V. III 240—249
Ventris M. I 207—215; II 431 s
Vermaseren M. J. V 351
Vianu T. IV 349—358; V 341—349
Vidman L. III 486 s
Vilan-Unguru J. II 439 s, IV 391 s
Voigt M. I 139
Vulpe R. II 337—357; V 223—247

Wackernagel J. I 41, 184; II 65
Wald L. III 465—467; IV 381—383
Wehrli Fr. V 387 s
Welskopf E. Ch. III 361—368
Wessetzky V. V 352
Winkelmann F. III 405—412
Winkler I. IV 245—274
Winkler S. III 429—433
Wölfflin H. V 346
Wutzer C. W. III 119

Zambon A. III 158
Zawadzki T. V 249—258
Zegers N. V 413—415
Zeiller J. V 403—406
Ziegler K. II 438 s

2. PERSOANE ANTICE

Acihorios II 190
Q. Aelius Tubero II 243 s
Aeschylus v. *Eschil*
Agathocles III 55; V 137—169
Agennius Urbicus I 142
Alcidamas din Elea I 88
Ambivius II 146 ss
Ammianus Marcellinus V 245
Anaxagoras I 19
Andocide IV 389 s
Androtion I 14
Antifon V 74, 76, 86
Antigonos Gonatas II 192 s, 194 ss, 197 s
Antiochos II 193 s
Antoninus Pius III 131
Antonius, Marcus II 73—76
Apollodor din Cassandreia II 193 s
Apollodor din Athena III 400
Arcadius I V 258
Ariobarzanes II 232 s
Arion din Methymna I 60, 64
Aristofan I 197—206; II 322; III 36; V 363—374
Aristotel I 67, 88, 197—206; II 77—84, 117, 299, 437 s; III 463 s; IV 87 ss, 95—124; V 74, 87, 93—110, 387
Aristoxenos din Tarent I 50
Arruntius L. II 253
Asclepios IV 134
Auluporis II 46
Aurelius Victor V 246
Ausonius II 373—376; III 413—420

Bacchilide I 64; IV 388 s
Basilius III 421—427
Belgios, Bolgios II 190
Belisarios v. *Velisarius*
Brennos II 189 ss, 207
Brutus Marcus II 230
Burcentius V 227, 229
Burebista V 159 s, 227, 229
Buridava V 227

Caecilius (poeta) II 145 ss
Caesar IV 202 ss
Callicles II 103 s
Callicrates II 207
C. Calpurnius Piso IV 228 s
Calpurnius Siculus IV 227 s
Caracalla V 301
Cassius Dio IV 270 s; V 223
Catilina IV 198 ss
Celsus I 92; II 280—290
Ceretrios II 190 s, 197 s
Cicero I 138 s, 149, 152; II 93, 95—97 (De orat. II, § 6, 142, 148 s), 225—241, 252; IV 198 ss; V 167, 342 s
Cinna IV 195 ss
Claudian V 259—268
Claudius Pulcher II 227
Cluvius II 238
Coelius Rufus II 229
Columella I 91—103
Comontorios II 192, 194 s
Constantin cel Mare II 298 s
Constanţiu II V 258
Corbulo II 246
Cornutus III 339

www.cimec.ro

Cotys II 46; III 93 ss
Curio v. *Scribonius*

Decebalus II 47; V 223—247
Degis, Diegis III 24
Dedal I 222—224
Demetrios din Magnesia III 399
Democrit I 18 s, 27 s; II 103, 106 s, 171—187
Demostene II 400
Diocles din Magnesia III 399
Diocletian IV 312
Diofantos II 223
Diogene Laertiu III 395—403
Dion din Prusa III 369—375
Dionis din Halicarnas II 78
Δίζδων V 304
Dolabella II 238 s
Domitian II 349 s; V 232
Δορζας, Δορσας II 45
Δορζενθης II 45

Epicur II 171—187, 228
Eschil III 387; V 415 s
Euripide I 77—90; IV 315—318; V 76 s, 415 s
Eusebius din Caesarea III 405—412; V 245

Favorinus III 399
Ferecrate V 79
Festus I 137 s, 140 ss, 144 ss
Filammon din Delfi I 57
Filemon V 79
Flavieni III 109 ss
T. Flavius Priscus Gallonius Fronto III 131
Florus I 149
Frontinus I 141 s
Fronto v. *Marcius*

Galenus V 63 s
Gallus, Aelius I 137 ss
Gellius Aulus V 333 s
Gorgias I 87
Grigore din Nazianz III 421—427

Hegesagoras II 213, 216 s, 219
Heliogabal V 254
Heraclide Lembos III 398
Hermippos din Smirna III 398
Hermogene din Tarsos II 402
Herodot II 53
Hesiod III 387; IV 80
Hippias din Elis I 87; V 73 s, 75, 85
Hippocrate I 17—30; V 43—67
Homer II 309—316; III 480 s; IV 71—78, 81, 100 ss, 359—362; V 13—41, 269—285
Horaţiu II 441 s; V 267
Hyginus I 141 s

Iamblichos III 471—473
Iordanes V 245, 391—393
Isidorus din Sevilla I 137 s, 141
Isocrate II 399; V 86
Isus Sirach IV 154 ss; 164 ss, 171
Iuba II III 165 s
Iulio-Claudieni III 114 ss
Iustinian III 429 ss
Iuvenal III 345—353; IV 241—243 (VIII, 7)

Labeo I 135 s
Leonnorios II 191, 194 s
Ληστόρμη V 304
Liberalis II 272
Livius, Titus I 141
Lucas II 151—158 (23, 3)
Lucian III 377—383, 385—393
Lucilius II 257—277
Lucreţiu I 191—195; II 172—187; III 465—467
Lutarios II 191, 194 s
Lycofron III 287, 303 s

Maecenas II 252
Q. Marcius Fronto Publicius Severus III 131
Marcus II 151—158 (15, 2)
Marius IV 189 s
Matthaeus II 151—158 (27, 11)
Memmius, Caius II 228
Menandru II 127—143; 387—397
Messalla II 229 s
Μομήκη V 303
Mucabur V 229

Naevius II 145 ss
Nero II 246; III 337—343; IV 221—239; V 211—222
Nicomedes II 192, 194 s

www.cimec.ro

Octavius II 244
Olimpos I 52
Orion II 127
Ovidiu I 225—228; III 305—311, 313—315 (Tristia II 191); IV 342 s; V 181—189, 322

Papinian V 195 s
Papirius Fabianus II 250
Patron II 228
Pericle II 101; IV 401 s
Persius III 337—343
Pindar II 377—386
Platon I 49; II 77 s, 117, 401; IV 86 s; V 58 s
Plautus II 145 ss, 317 (Ps. 303); IV 177—187
Plinius cel Tînăr II 297 s (Scris. către Traian X 65, 66); III 486 s
Plotin III 468—470
Plutarh I 253; II 438 s
Polibiu V 388—390
Polimnastes din Colofon I 59 s
Polycrate din Samos I 9—16
T. Pomponius Vitrasius Pollio II 359 ss; V 300
C. Pomptinus II 227
Priscian II 93, 318 (GLK II 18—19)
Probus II 88, 90
Proclus I 70
Procopius III 429 ss
Propertius II 90
Ptolemaeus III 165
Ptolemei IV 153—156
Cl. Ptolemeu V 226

Quintilian II 85 ss, 90, 442 s; V 343 s

Rhemaxos III 55; V 152 ss
Rhescuporis III 93 ss
Rhoemetalces III 96 ss, 106 ss
Rutilius Namatianus II 318

Saitapharnes III 58 s
Sallustiu III 271—279
Satyros din Callatis III 398
Saumakos II 223
Scaptius II 230
C. Scribonius Curio II 235
Seleucizi IV 156—166
Seneca II 243—246, 247—255, 257—277; III 484 s; IV 224 s, 226, 229 s, 233—236, 343, 406; V 211—222, 418
Seuthes II 45, 52
Severus Alexander V 254 ss
Sextus Empiricus I 252 s
Sicculus Flacus I 142
Socrate II 99—125; IV 85
Sofocle V 415
Solon I 13—15
Sotion din Alexandria III 397 s
Spartacus IV 198 ss
Speusippos II 400
Statius P. Papinius IV 391 s
Stesichoros I 60
Stobaeus, Ioannes II 127, 388
Strabo II 53
Suetoniu III 355—360, 487 s
Sulla IV 196 ss
Suilius V 214—216

Tacfarinas III 165 ss
Tacit II 245 s; III 93 ss (Ann. II 64—67; III 38; IV 46, 49—51), 361—368; IV 245—274; V 212 s, 226 (Germ.43)
Taletas I 58 s
Teofrast V 77
Teognis V 81
Teopomp V 79
Terenţiu II 147 ss
Terpandru I 52 s, 57 s
Tespis I 31 ss
Thrasea III 339
Tiberius III 94 ss
Timaios din Tauromenion V 79
Tobiazii IV 160 ss
Τόρκος II 46
Traian II 337—357; III 486 s; IV 275—279; V 223—247, 290
Trivolis Iacobos III 474—476

Ulpian V 196 s

Varro II 93
Varus, Alfenus V 197
Velisarius III 258 s
Velius Longus II 93
C. Velleius Paterculus II 244 s
Vergilius III 281—304; IV 211—219

www.cimec.ro

Verrius Flaccus I 137 s
Vitruvius V 287 s (De arch. 6, 6, 7; 8, 3, 2)

Xantos I 60
Xenofon IV 390
Xifilinus V 223 s

Zalmodegikos III 57, 63; V 150, 158 s
Zoltes III 55; V 151 s

3. NUME GEOGRAFICE ŞI ETNICE

Adamklissi III 117—121; 123—126; V 236 ss, 430 ss
Aegeis V 421 ss
Africa de Nord III 163—174
Ἄχελον II 51
Ἀχελῶν II 51
Ἀχελῶος II 51
Aigikoreis III 180—184
Aikoreis III 183 s
Αἴσηπος III 20
Anchialos II 214, 216
Ἄνθεια II 52
Anthium II 52
Apamea II 231
Apollonia Pontica II 203—224
Apulum III 134
Aquincum III 129
Argadeis III 176—180
Ἀρτάκης II 51
Ἄρτακος II 51
Ἀρτάνης II 51
Ἀρτισκός II 51
Ἄτλας II 51
Atlantida I 217—222
Athribis III 265—266
Ἄθρυς II 51
Ἀξίοπα II 42, 49; III 26
Ἄξιος II 42
Ἀξιούπολις II 42

Βαρδάριος II 42
Βαρδουάριος II 42
bastarni V 239
Beroa III 262 s
Bessi III 24, 254 ss
Βέσσοι Βησσοί Βίεσσοι III 24
Bizanţ III 429 ss
Bospor IV 399—401
Braşov II 365—372
Brucla III 134 s
buri V 223—247
Buridava II 342 s; V 229
Βοῦροι V 223—247

Callatis IV 275—279, 299; V 299 s, 302, 316 s
Capidava V 293
Cappadocia II 232 s
Καρπάτης ὄρος II 49
Καρπάτης II 57
Cassandreia II 194
Κέλλη II 52
Κέλλαι II 52
celţi II 189—201
Chalcis (Eubea) I 10
Cilicia II 225—241
Corint I 64
Creta V 421 ss
Κρίσος II 49; III 26

daci V 240 s, passim
Dacia III 131, 133—141; V 223—247 et passim
Δάκαι II 48
Δάκες II 48
Δακοί II 48; III 26
Δᾶκοι II 48; III 26
Δάοι, Δᾶοι II 48; III 26
Δαούσδαυα II 48
Dalmaţia IV 310 ss
Dimallon III 21
Dionysopolis IV 299
Dobrogea III 67 ss et passim
Δοκίδαυα III 25
Dunăre III 25

Egipt III 147—162

germani V 236, 242
geţi III 53—66; V 137—163 et passim
Grecia, greci passim

Histria II 203—224; IV 49—69; V 137—163 v. şi Istros
Hopletes I 105—113; III 186—188
Ἱέρασος III 24

www.cimec.ro

Iatrus II 51
Ieterus II 51
Istros III 53—66; IV 125—142, 297 s
Iudeea IV 143—175

Lampsakos I 12
Laodiceea II 231
Lysimacheia II 193, 196 ss

Maccabei IV 143—175
Maluensis (Dacia) II 21, 49
Marisia II 49
Marus II 49
Ματῆρες, Ματῆροι III 314
Mauretania III 165 ss
Mesambria II 216
Meterea(que) turba III 313—315
Μοισοί III 25
Μορήσης II 49
Μόσχοι II 58
Μυσοί II 58
Μῦσοι III 25
Micene V 16 s, 421—424
Moesia Inferior II 335 ss; III 114 s; V 233 s

Numidia III 165 ss

'Οβουλήνσιοι III 25
Odessos IV 299
Oinopes III 188—193
Olbia IV 67 ss
Οὐαρδάριος II 42

Palmyra III 265—269
Panisos II 52
Pannisis, Pan(n)ysis II 52
Pannonia III 127—130
Πάνυσ(σ)ος II 52
Pelendova II 25
Πέρινθος II 52
perşi IV 150—153
Philippopolis III 111 s, 262
Phryges (Φρύγες) II 58
Pindenissus II 234
Piroboridava II 342 s, 352
Poiana II 348 s
Πολόνδα(υα) III 25
Pulpudeva III 262
Ripensis (Dacia) III 21
'Ρωμαίοι (φυλὴ 'Ρωμαίων) III 193—198
Roma, romani — passim

Sacidava V 309
Salamina II 230
Σάλδη, -ηνός II 41 s
Saldaecaput II 41 s; III 479
Σαλδήνσιοι II 42
Σαλδοβυση, -ηνός II 42
Σαλδοκελη II 41 s

Salmorude III 25
Salona IV 301 ss
Salsovia III 26
Samos I 9—16
sarmaţi V 244, 246 s
Scheria I 218
Scythia Minor III 143—146
Στρυμών II 52

tectosagi II 191, 194 s
Tell Atrib III 265—269
Thasos III 49—51
Timachus II 51
Tinosul II 349
tolistobogi, tolistoboi II, 191, 194 s
Tomis II 291—302; III 175—202, 203—225, 227—240; IV 281—290, 298 s; V 289—292, 319—331
traci III 39—47, 261 et passim
trocmi II 191, 194 s
Tropaeum Traiani V 294; 304
Tsierna, Tierna III 24
Tylis II 192, 207

Utus II 51

www.cimec.ro

CUVINTE

ALBANEZA

amel(j)e II 57
karpë II 57
mal II 57; III 21
man II 57
shqer II 57

DACO-MOESIANA

amalusta II 57
βουδάθλα II 48; III 26
δάκινα II 48
dava II 44, 49; III 25, 479
deva III 25
διέλλεινα III 24
diespater II 43
διέσεμα II 43, 48; III 26
dova III 25
δύν II 48
κινούβοιλα II 50; III 479
mal II 57; III 21
μαντία II 57
σέβα III 26
σκιάρη II 57

FRIGIANA

βαλλίον II 54
βάμβαλον II 54
βέκος II 54
ζέτνα II 54
ζευμάν II 54
ιος II 54
κος II 54
ονεγνω II 54
ονομαν II 54
ουκερο- II 54
ουιτετο II 54
οουιτετου II 54
τιηιον II 54
τιος II 54
Γεβρι II 54

GREACA

ἀγάπη III 421 ss
ἀγάστονος II 311
-άζω IV 33
a-ja-me-no II 64
*αἰα(ι)μενος II 63
αἰγιαλός II 313
-αίνω IV 33
αἰτία I 20 ss
ἀκοή III 322 s
ἀκτή II 313
ἅλς II 310
ἅλφιτα V 25
ἀλφή V 24
ἁμαλός IV 315 s
ἁμαρτάνειν (ἐκών) IV 79—93
ἀνα- IV 33
ἀνορεξία II 284
ἄξεινος II 42
ἀπείριτος II 311
ἄπειρων II 311
ἀπόδοσις II 62
a-pu-do-si II 61 s
ἄρθρον II 80 s, 82; V 99 s
ἁρμονία I 49
ἄροτρον αὐτόγυον V 21
ἄροτρον πηκτόν V 21
ἀρχή I 18
ἀρχιερεύς IV 295
ἀτρύγετος II 312

βαθεῖα II 311
βασιλεύς II 64; III 94 ss
βύβλος V 29

γλαυκή II 311
γνῶμαι II 127 ss
γυάλας IV 316 s
γύης V 22

δαίτας IV 316
δια- IV 33
διάφραγμα II 282 s
διαχωρητικά II 288
διέκτασις I 41
δμῶες V 20
δρέπανον V 23
δυνάστης (τῶν Θρᾳκῶν) III 94 ss

www.cimec.ro

ἑκών (ἁμαρτάνειν) IV 79—93
ἐλαστικόν II 71
ἐλπὶς ἀποθανεῖσθαι II 288
ἔναιμα II 288
ἐξάρχοντες I 32 ss
ἐρέβινθος V 28
e-re-pa-te II 63
εὐρύπορος II 311
εὐρύς II 311
εὐφωνία III 323

ζειά V 26 s

ἡγεμόνες III 63
ἡροειδής II 311
ἠϊών II 313
ἡλιοτρόπιον II 285
ἠχήεσσα II 311

θάλασσα II 310
θεωρία I 19
θίς II 313
θρῆνοι I 65
θρεπτοί II 295 ss
θρῦον V 32

ἱερὰ νόσος II 284
-ίζω IV 33
-ικός II 321
ἰοειδής II 311
ἴον V 32
ἰχθυόεις II 312

καθαρμοί I 20
καιροί V 142
καιρός I 28
ka-ko II 59 ss
κακός II 59 ss
καταῤῥητικά II 288
καταστάζις II 283
κλῆρος V 18 s
κοινὸν τῶν Ἑλλήνων IV 297
κόρυζα II 283
kotona kekemena V 17
kotona kitimena V 17
κρῖ, κρίθη V 26
κρόμμυον V 30
κυμαίνων II 311
κύπειρον V 30

λαῖτμα II 310
λαπακτικά II 288
λέγω (σὺ λέγεις) II 151 ss
λέξις II 83 s
λίνον V 28 s
λόγος II 81, 83; V 103
λύσις II 284
λυχνῖτις II 43
λωτός V 29, 31 s, 33 s

μαρμαρέη II 311
μάχαιρα III 43
μεγακήτης II 312
μέλας II 311
μενιγγοφύλαξ II 283
μέρη τῆς λέξεως II 82 s; V 97—104
μήκων V 32
μήλωθρον II 50
μολπή I 51
μόλυ V 33
μύλαι V 25
μυρίκη V 32
μυστικός II 70

νειός (γῆ) V 21
νόμος II 106; V 71—75

οἰνοψ II 311
ὅμηροι III 61
ὁμόνοια V 84—88
ὄνομα II 77, 81; V 100 s
o-pi-i-ja-pi II 64
ὀπός II 281
οὖρον V 23
-όω IV 32

πέλαγος II 310
πίθος II 62; V 24
πλέθρον V 22
πνευματικός II 70 s
ποίημα III 335
ποίησις III 332 s
ποιητής III 333 s
πολιή II 311
πολυβενθής II 311
πολύκλυστος II 311
πολύφλοισβος II 311
ποντάρχης IV 295 s
πόντος II 310
πορφυρέη II 311
πρασιαί, πράσον V 30 s
προσόπιον, II 282
πτύον V 24
πτῶσις II 81 s; V 103
πυρός V 25

qa-si-re-u II 64
qe-to II 62

ῥηγμίν II 313
ῥῆμα II 76, 81; V 101 s
ῥοά, ροιά V 37

σέλινον V 30
Σειρήν IV 324
σημεῖον II 282
σιτωνία V 148
στοιχεῖον II 81; V 97
συλλαβή II 81; V 98
σύνδεσμος II 80 s, 82; V 98 s
σύνεδροι V 143
σύστασις πραγμάτων I 198 s

-τας (-της) IV 316
τεκμήριον II 282
τέμενος V 18
τέχνη I 21
-τικός II 321 s

ὑγίεια II 287
ὑδροφοβία II 284
-ύνω IV 32
ὑπομέλας II 287
ὑποκρίτης I 31 ss
ὑποξανθός II 287
ὑποπύῤῥος II 287
ὑπόρχημα I 48 s
ὑπόχυσις II 284

www.cimec.ro

φακός V 28
φάρμακον V 32
φάσγανον III 43
φιλία III 421 ss
φλόγμος, φλόμος II 43
φρήν II 283
φύσις I 20 ss; II 106; V 48 s, 71—75
φωνή II 81 s

χαλκός II 59 ss
χορεία I 49

LATINA

accubitorium V 118
adulterium V 170 s
aedes V 114 et pass.
aedicula V 115
aedificium I 138; V 114 et pass.
aer V 116
aeternale V 126
ager nuncupatus I 145 s
ager priuatus I 123 s
ager publicus I 122—125, 135—160
ager publicus priuatusque I 139 s
altercum II 285
alumni II 295 ss, 300 s
amomum II 285
amphora V 114
animus possidendi I 167
antrum V 114
ara V 114, pass.
arca V 113, pass.
arcella V 117
arcisolium V 117
arcula V 113 pass.
arcus V 127
area V 127
arula V 115 pass
-aticus II 321—330
auctoritas I 129, 131

bisomum V 117
bustum V 112 et pass.

caespes V 117
capulus V 113 pass.
carcinodes II 285
casa V 127
casula V 114 pass.
catageum V 127
cauum V 127
cella V 118
cellula V 128
cenotaphium V 115
cenotaphiolum V 128
chelidonia II 285
cinerarium V 115
cinis V 117
cippus V 114
coemeterium V 115
collegia IV 208
colonus I 98 s; V 204, 206
columbarium V 115
conditorium V 114
conditiuum V 115
confessio V 128
crypta V 117
cubiculum V 117
cubile V 115
culina V 115
cupa V 115
cupella V 117
cupula V 115
curatus II 288
custos membranae cerebri II 283

destillatio II 283
diaeta V 116
Dianaticus II 325
domina IV 333—339
dominium I 124
domicilium V 114 pass.
domus V 114 pass.
domus Romula V 115 s.
donum V 129
dormitio V 117
dormitorium V 117

elocutio III 322—330
-ensis V 398 s.

epitaphium V 117
erraticus II 326
erysipelas II 285
exarchus V 307
exitus V 116

fabrica V 116
factum I 125
fanaticus II 324
fascia II 382
fastidium cibi II 284
fides dominica V 205
fiducia I 133
fossa V 114
fossura V 117
fouea V 114
funesta V 116

ganglia II 285
gangrena II 285
gentilicium V 116
grauedo II 283
grumus V 113

habere I 133, 120 s
haec (sunt) II 361—364
herba solaris II 285
herba sanguinalis II 285
herma V 115
heroum V 115
hirundinina II 285
hospitium V 114 pass.
hydria V 115
hyoscyamus II 285
hypogaeum V 115

inscriptio V 116
inuentio III 324 ss
iris II 285
ispeluncula V 130
-ito V 7—11
ius I 125 s
ius Quiritium I 127—130

lacrima II 281
lacrimae papaueris II 281
lapis V 113 pass.
lapillus V 115

www.cimec.ro

lectus V 115
lectulus V 117
lenocinium V 176–179
lethargus II 285
libra III 417 ss
linamentum II 282
lingua resoluta II 284
linteolum II 282
locellus V 117
locus V 129 pass.
loculus V 114
lunaticus II 325
lymphaticus II 324 s

mancipatio I 130
mancipium I 141
manducare II 286
manes V 115
mansio V 118
marmor V 114
mausoleum V 115
medicamina II 288
memoratio V 117
memoria V 117
memorium V 116
mensa V 118
ministri (ad Tritones) IV 301–313
missio I 134 s
mnema V 116
monumentum V 112 pass.
munus V 116

natura I 192–195
nota II 282
nuncupatio I 142, 144–146

ob II 286
obitus V 117
oboos V 115
occupatio I 142–146
olla V 115
opera V 116
opion, opium II 281
opus V 131
ordior II 318
ordo II 318
ossuarium V 115

panarium V 113
pantheum V 132
peculium I 134
penetrale V 132
personina II 282
pignus I 133 s
piscina V 115 pass
plancae V 115
philosophia II 280 s
philosophus II 280
pragmaticus II 322
precarium I 134
praefecti collegiorum IV 309 ss
praemium V 116
propter II 287
Ptolemaeum V 132
possesio I 115–180
possessiones I 115–180
potestas I 127–130
potestates I 127–130
puteus V 117
pyalis V 115

quies V 115
quietorium V 115
quinauicenaria II 317
quinquennalis perpetuus IV 278 s

requies V 115
requietorium V 115
rerum natura I 194
resolutio membrorum II 284
resolutio neruorum II 284
resolutio II 283
rogus V 117

sacramentum I 132
sacrum V 116
saeptum transversum II 283
sanguinem supprimere II 288
sapientia II 280 s
sapientiae professor II 281
sarcophagus V 114
saxum V 113 pass
scrinium V 118
scrobis V 114
sedes V 114 pass.
sepulcrum V 112 pass.
sepultura V 133 pass.
sepultus V 116
serui inquilini V 204
signinum V 116
signum II 282
-sco- IV 30
siluaticus II 325
soliare V 133
solium V 114
speleum V 133
spelunca V 117
speluncula V 117
sponsio I 132 s
stilibata V 116
stuprum V 170 s
subalbidus II 287
subcaeruleus II 287
subniger II 287
subpallidus II 287
subrubicundus II 287
sucus II 281
suffusio sanguinis II 284
supremum V 116
sycamen II 281

tabula V 133
templum V 115
terminus V 133
testa V 114
tholus V 133
thorax II 285
thymium II 285
timor aquae II 284
titulus V 116
torus V 115
trisomus V 133
tumba V 118
tumulus V 112
turricula V 116
tutamen V 134

ualetudo II 287 s
uas V 115
uascellum V 115

www.cimec.ro

uectigal I 146
uernae II 296; III 147—162
uilla I 94
uillicus V 205 s
uir perfectissimus IV 310
uitium II 286
umbraticus II 325
uolaticus II 325
urceus V 115 pass.
urna V 114
usus I 120 s, 131
uotum V 115

TRACA

βόλινθος II 50
-bria II 44
βρυνχόν II 50
dinupula II 50 s
-οπα II 42
-ουπολις II 42
-para II 44
Σαβάζιος II 52

ALTE ELEMENTE

bur- V 227, 229
*-ĵo/e- IV 32
*-eĵo/e- IV 30
*-sko- IV 30

Universitatea Bucureşti
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Redactor responsabil: STELLA NICOLAU

Dat la cules 09.01. 1963. Bun de tipar 13.07. 1963. Apărut 1963. Tiraj 1430 ex. Hîrtie velină de 63 g/m² 700×1000/16. Coli editoriale 44,13. Coli de tipar 29,75. Planșe 27 tipo A 4679/82/1962. C. Z. pentru bibliotecile mari 908.5 (37+38) (082) C. Z. pentru bibliotecile mici 9 (37+38) (082)

Întreprinderea poligrafică nr. 4, Calea Șerban-Vodă nr. 133—135, București, R.P.R., comanda nr. 53

www.cimec.ro

ERATĂ

Pagina:	rîndul:	în loc de:	se va citi:	din vina:
4	7 de jos	Sohn	John	editurii
37	6 ,, ,,	(alt.).	(att.).	,,
82	15 ,, ,,	αἰὸ	διό	,,
262	13 ,, ,,	descrierilor	descrierile	,,
325	8 de sus	trecătorile	trecătorule	,,
327	11 ,, ,,	labiovelar.	labiodental.	autorului
331	8 de jos	Labiovelar	Labiodental	,,
399	14 ,, ,,	Sohn	John	editurii

Studii clasice, vol. V

www.cimec.ro

Universitatea Bucureşti
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"

Lei 31

www.cimec.ro

www.cimec.ro